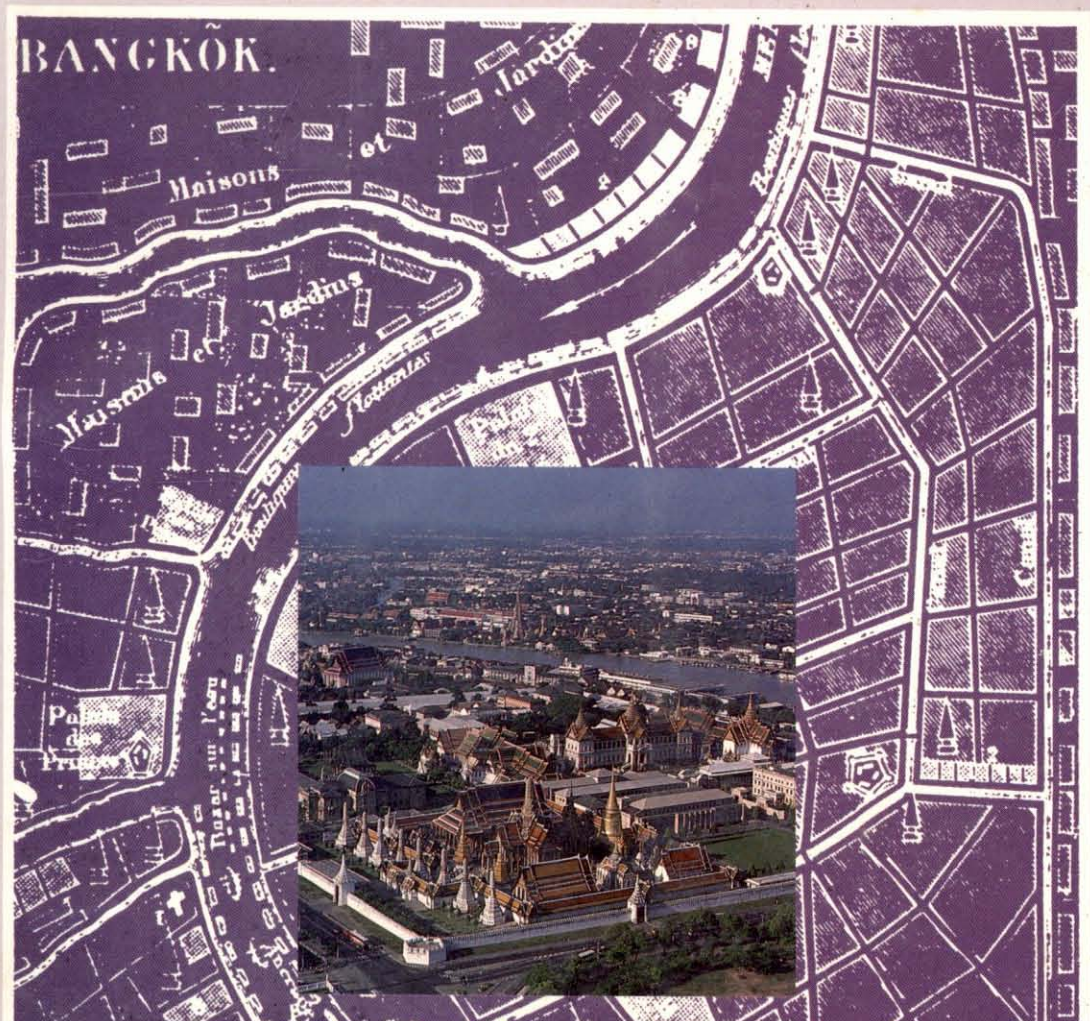
องค์ประกอบทางกายภาพ

กรุงรัตนโกสินทร์

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

องค์ประกอบทางกายภาพ

กรุงรัตนโกสินทร์

จัดพิมพ์โดยเงินทุนจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
เฉลิมฉลองสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี
๒๕๓๔

องค์ประกอบทางกายภาพ กรุงรัตนโกสินทร์
จัดพิมพ์โดยเงินทุนจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
เฉลิมฉลองสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี
ปีพุทธศักราช ๒๕๓๔

คณาจารย์ผู้ทำงานวิจัย
รองศาสตราจารย์ หม่อมราชวงศ์ แน่งน้อย ศักดิ์ศรี
รองศาสตราจารย์ ผุสดี ทิพทัส
ผู้ช่วยศาสตราจารย์ หม่อมราชวงศ์ ชาญวุฒิ วรวรรณ
ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.วีระ สัจกุล
รองศาสตราจารย์ เลอสม สถาปิตานนท์
รองศาสตราจารย์ ดร.บัณฑิต จุลาสัย

เรียงพิมพ์และจัดพิมพ์ที่
โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ๒๑๕-๐๘๗๑-๓, ๒๑๕-๓๖๑๒, ๒๑๕-๓๖๒๖
พิมพ์ครั้งที่ ๑ ปีพุทธศักราช ๒๕๓๔ จำนวน ๕๐๐ เล่ม
เนื่องในวโรกาสเฉลิมฉลองสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี
ออกแบบและจัดทำรูปเล่มโดย
เดอะ คีย์ พับลิชเชอร์ คอมพานี

ISBN 974-578-621-7

กิติกรรมประกาศ

ในปีพุทธศักราช ๒๕๒๑ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ริเริ่มให้มีทุนวิจัยเพื่อเฉลิมฉลองการได้รับพระราชทานพระอิสริยยศ และอิสริยศักดิ์ของสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาเจ้าฟ้ามหาจักรี-สิรินธร รัฐสีมาคุณากรปิยชาติ สยามบรมราชกุมารี เพื่อเป็นการส่งเสริมทำนุบำรุง บุกเบิกแสวงหา ตลอดจนการศึกษาวิจัย และถ่ายทอดความรู้ที่เกี่ยวข้องกับอารยธรรมของชนชาติไทย ตลอดจนวิวัฒนาการ และปัจจัยหรือปัญหาที่มีผลกระทบต่ออารยธรรมไทย

หนังสือเรื่อง **"องค์ประกอบทางกายภาพ กรุงรัตนโกสินทร์"** นี้ จัดพิมพ์ขึ้นจากงานวิจัยเรื่อง **"การวิเคราะห์องค์ประกอบเมืองด้านกายภาพในเขตกรุงรัตนโกสินทร์ : ตำแหน่งที่ตั้งและความสัมพันธ์ต่อเนื่องของ วัง วัด สถาบันราชการ บ้าน ตลาด คลอง สะพาน ถนน"** อันเป็นงานวิจัยที่เสนอต่อคณะกรรมการบริหารกองทุนจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เพื่อเฉลิมฉลองสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดา ฯ สยาม-บรมราชกุมารี ใน พ.ศ. ๒๕๒๙-๒๕๓๑ โดยมีการปรับปรุงแก้ไข และตัดทอนลงบ้างตามความเหมาะสม คณะผู้วิจัย ขอขอบคุณจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย และคณะกรรมการบริหารกองทุน ที่ได้ให้ทุนสนับสนุนโครงการวิจัยเรื่องนี้รวมทั้งการให้ทุนสนับสนุนการพิมพ์หนังสือเล่มนี้จากจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เนื่องในมงคลสมัยเฉลิมฉลองวโรกาสที่สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดา ฯ สยามบรมราชกุมารี จะทรงมีพระชนมายุครบ ๓๖ พรรษาใน พ.ศ. ๒๕๓๔ นี้

คณะผู้วิจัยขอขอบคุณฝ่ายวิจัย และโรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยที่ช่วยเหลือในด้านการประสานงาน ขอขอบพระคุณศาสตาจารย์เฉลิม รัตนทัศนีย์ที่เป็นผู้ประเมินผลงานวิจัยและอาจารย์นิจ หิญชีระนันทน์ที่กรุณาเป็นผู้อ่านประเมินผลงานวิจัยตลอดจนเขียนคำนำให้ ขอขอบพระคุณ อาจารย์ศิริชัย นฤมิตรเรขการ ที่กรุณาเอื้อเฟื้อให้ขอยืมฟิล์มเกี่ยวกับสะพานเก่าในกรุงเทพ ฯ บางส่วน ขอขอบคุณ คุณจารุณี ศิริมังคะลาที่ช่วยเหลือในด้านการค้นคว้าหาข้อมูลการสำรวจภาคสนาม และการจัดเตรียมต้นฉบับในช่วงของรายงานวิจัย และขอขอบคุณคุณชฎานุช วังรุ่งอรุณ ในด้านการจัดทำแผนที่ทำต้นฉบับอาร์ตเวิร์ค และประสานงานในการจัดพิมพ์หนังสือเล่มนี้ จนสำเร็จลุล่วงไปด้วยดี

ความบกพร่องหรือผิดพลาดใด ๆ อันจะพึงมีจากหนังสือเล่มนี้ ทั้งในด้านความถูกต้องและความละเอียดครบถ้วนของข้อมูล แผนที่ และภาพประกอบ ขอความกรุณาท่านผู้อ่านท้วงติงมายังคณะผู้วิจัยเพื่อการแก้ไขให้ถูกต้องสมบูรณ์ อันจะเป็นประโยชน์ในการค้นคว้าอ้างอิงในโอกาสต่อ ๆ ไป

หน้าว่าง

คำนำ

หนังสือรายงาน "**การวิเคราะห์องค์ประกอบเมืองด้านกายภาพในเขตกรุงรัตนโกสินทร์ ตำแหน่งที่ตั้งและความสัมพันธ์ต่อเนื่องของวัง วัด สถาบันราชการ บ้าน ตลาด คลอง สะพาน ถนน**" ซึ่งคณะผู้วิจัยได้นำเสนอต่อกองทุนสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดา ฯ สยามบรมราชกุมารี ฉบับนี้ ข้าพเจ้าได้มีโอกาสอ่านต้นฉบับอย่างพินิจพิเคราะห์เมื่อกลางปี พ.ศ. ๒๕๓๒ กระทำให้ได้รับความรู้ในด้านรายละเอียดของส่วนประกอบมูลฐาน (elements) ทั้ง ๘ ประการดังกล่าวแล้ว ซึ่งมาผสมผสานกันเข้าเป็นองค์ประกอบ (composition) คือกรุงรัตนโกสินทร์ซึ่งเป็นแหล่งศิลปกรรมและสถาปัตยกรรมอันสำคัญที่สุดของประเทศทั้งนี้ โดยที่คณะผู้วิจัยได้เน้นถึงตำแหน่งที่ตั้งและความสัมพันธ์ขององค์ประกอบที่มีต่อกันและกัน เป็นสำคัญ

ข้าพเจ้ามีความเห็นว่า การวางเค้าโครงเรื่อง เนื้อหาสาระ การจัดแบ่งบทการแยกประเด็น การวิเคราะห์ ตลอดจนความถูกต้องทางวิชาการ แสดงให้เห็นโดยชัดแจ้งถึงความรู้และประสบการณ์ของคณะผู้วิจัยเป็นอย่างดี โดยเฉพาะในการจัดเรียงบทนั้นเริ่มขึ้นด้วยบทนำ ตามด้วยเนื้อหาสาระซึ่งแยกออกเป็น ๕ บท

บทแรก คือบทที่ ๑ กล่าวถึงการสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์

สามบทต่อมา กล่าวถึงตำแหน่งที่ตั้งขององค์ประกอบของเมือง โดยแยกสมัยดังนี้

บทที่ ๒ สมัยรัชกาลที่ ๑- ๓

บทที่ ๓ สมัยรัชกาลที่ ๔- ๖

บทที่ ๔ สมัยรัชกาลที่ ๗- ๙

การแบ่งสมัยของรัชกาลทั้งเก้าออกเป็น ๓ สมัย ๆ ละ ๓ รัชกาลดังกล่าวนี้เป็นการแบ่งที่นับว่าเหมาะสมอย่างยิ่ง เนื่องจากได้แยกสมัยออกจากกันอย่างชัดเจนกล่าวคือ สมัยแรก เป็นสมัยก่อนรับอิทธิพลตะวันตก สมัยที่สอง เป็นระยะแรกเริ่มรับอิทธิพลตะวันตก และสมัยที่สาม เป็นสมัยที่ต่อเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน

บทสุดท้าย คือบทที่ ๕ นับว่าเป็นบทที่มีความสำคัญที่สุดเนื่องจากเป็นบทที่วิเคราะห์ถึงเรื่องความสัมพันธ์ของตำแหน่งที่ตั้งขององค์ประกอบของเมืองนับแต่สมัยรัชกาลที่ ๑ มาจนถึงรัชกาลปัจจุบัน แล้วจบลงด้วยข้อสรุป และข้อเสนอแนะ

รายงานวิจัยฉบับนี้ ถือได้ว่า เป็นผลงานที่มีความประณีตและอยู่ในเกณฑ์ที่ดีมาก ประการที่สำคัญก็คือมีความชัดเจนและรัดกุมในทุกขั้นตอนเป็นที่น่าชมเชยเป็นจำนวนมาก

นอกจากนั้น รายงานวิจัยฉบับนี้ ยังมีส่วนประกอบที่สำคัญอันทำให้ผลงาน

มีค่าเพิ่มขึ้นอีกเป็นอันมาก ได้แก่ แผนที่ซึ่งคณะผู้วิจัยได้สืบเสาะ แสวงหาและรวบรวม ทั้งของเก่าและของที่เขียนขึ้นใหม่ เป็นผลในทางเสริมความรู้ความเข้าใจให้แก่ผู้อ่าน อย่างแจ่มแจ้งและลึกซึ้ง

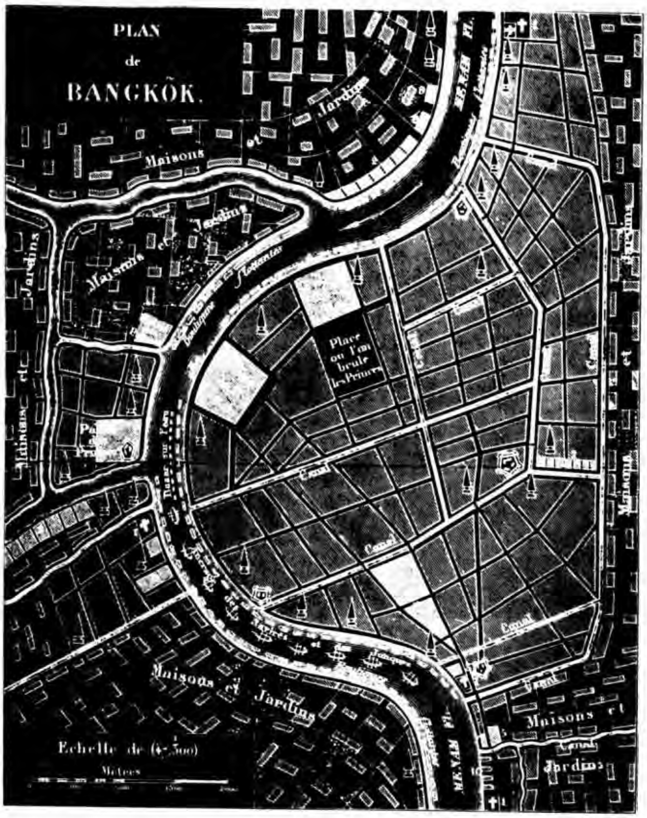
อนึ่ง แม้คณะผู้วิจัยจะได้จำกัดวงหรือขอบเขตของการวิจัยให้อยู่เฉพาะในเขต บริเวณกรุงรัตนโกสินทร์ แต่เป็นที่น่ายินดีที่ได้นึกถึงและเพ่งเล็งออกไปถึงฝั่งตรงกันข้าม คือฝั่งธนบุรีด้วย ดังปรากฏอยู่ในข้อสรุปและข้อเสนอแนะท้ายเล่ม

คณะผู้วิจัยได้นำผู้อ่านเข้าสัมผัสความละเมียดละไมของกรุงรัตนโกสินทร์ในอดีต และความผันแปรที่เกิดขึ้นเป็นลำดับมาจนถึงปัจจุบัน ทั้งนี้ มิใช่ด้วยความรู้และประสบการณ์ของแต่ละท่านเท่านั้น ที่สำคัญยิ่งไปกว่านั้นก็คือ ด้วยความรักและความนิยมศรัทธาที่คณะผู้วิจัยมีต่อสิ่งแวดล้อมของเมืองที่บรรพบุรุษได้กระทำการสร้างบ้านแปงเมือง เป็นมรดกตกทอดมาจนถึงตัวเราในทุกวันนี้

ข้าพเจ้ามีความรู้สึกชื่นชมยินดี และขอแสดงความขอบคุณคณะผู้วิจัยในการที่ได้มีอุตสาหะร่วมกันกระทำการวิเคราะห์วิจัยในเรื่องของมหานครอันสำคัญที่สุดแห่งหนึ่งของโลก และเป็นมหานครที่พิเศษไม่เหมือนแห่งใด และไม่มีแห่งใดเหมือน

ในที่สุดนี้ ข้าพเจ้าหวังว่ารายงานวิจัยฉบับนี้จะเป็นประโยชน์อย่างยิ่งต่อวงการ และสถาบันต่าง ๆ ในฐานะเป็นแหล่งข้อมูลเพื่อการศึกษาและวิจัยในขั้นรายละเอียด ต่อไปในภายหน้า โดยเฉพาะในด้านของการอนุรักษ์และการพัฒนา.

นิจ หิญชีระนันทน์

PLAN
de
BANGKÖK.
Maisons et Jardins
Maisons et Jardins
Maisons et Jardins
Maisons et Jardins
Maisons et Jardins
Place où l'on brule les Prêtres
Canal
Canal
Canal
MENAM Fl.
MENAM Fl.
Echelle de
Mètres

สารบัญ

♦♦♦

สารบัญแผนที่

◆◆◆

บทคัดย่อ

งานวิจัยเรื่องนี้เป็นการวิเคราะห์กรุงรัตนโกสินทร์ในด้านกายภาพ โดยพิจารณาตำแหน่งที่ตั้งและความสัมพันธ์ที่มีต่อกันระหว่างองค์ประกอบที่สำคัญของเมือง ได้แก่ วัง วัด สถาบันราชการ บ้าน ตลาด และเส้นทางสัญจรซึ่งประกอบด้วย คลอง สะพาน และถนน เพื่อเป็นพื้นฐานให้เข้าใจความเป็นมาและเหตุผลของการก่อตัวของแต่ละองค์ประกอบ ตลอดจนวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างองค์ประกอบเหล่านี้ ซึ่งจะเกี่ยวข้องกับอิทธิพลที่มีผลต่อการเติบโตและรูปแบบของชุมชนเมือง รวมทั้งการทดลองสังเคราะห์รูปแบบและลักษณะทางกายภาพของรูปสัณฐานของเมือง จากตำแหน่งที่ตั้งขององค์ประกอบหลักและความต่อเนื่องทางกายภาพ ที่เกิดขึ้นในกรุงรัตนโกสินทร์อย่างเป็นลำดับตั้งแต่เริ่มแรกของการสร้างกรุงจนถึงปัจจุบัน

ในการดำเนินการวิจัยได้ศึกษาและวิเคราะห์ข้อมูลด้านเอกสารโดยมุ่งไปในทิศทางของประวัติศาสตร์ตามลำดับขั้นตอนของเหตุการณ์ ทั้งนี้ได้ทำการวิจัยภาคสนามเพิ่มเติมเฉพาะในส่วนที่เป็นข้อมูลของบางองค์ประกอบในปัจจุบัน เพื่อแสดงภาพรวมของตำแหน่งที่ตั้งของแต่ละองค์ประกอบในแต่ละรัชกาล โดยนำเสนอในแบบเหตุการณ์ต่อเนื่อง และได้ทดลองสังเคราะห์ความสัมพันธ์ขององค์ประกอบเมืองประเภทต่าง ๆ รวมทั้งลักษณะทางกายภาพของสัณฐานของเมือง เป็นแผนที่แยกแต่ละรัชกาล อันจะเป็นภาพรวมให้เห็นแนวความคิดเกี่ยวกับวิวัฒนาการของชุมนุม การเปลี่ยนแปลงและความสัมพันธ์ต่อเนื่องของแต่ละองค์ประกอบที่มีต่อกัน

พื้นที่ที่ทำการศึกษา ได้แก่ บริเวณกรุงรัตนโกสินทร์ตั้งแต่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาไปถึงแนวคลองผดุงกรุงเกษม ตำแหน่งที่ตั้งขององค์ประกอบหลักของเมืองบ่งบอกถึงความสัมพันธ์ต่อเนื่องกับประวัติศาสตร์และวิถีชีวิตของผู้คน สมควรแก่การอนุรักษ์เพื่อรักษาเอกลักษณ์ และสัญลักษณ์ของพื้นที่ให้คงอยู่พร้อมทั้งการปรับปรุงและพัฒนา ซึ่งอาจจะแตกต่างกันไปในแต่ละบริเวณ ตามความเหมาะสม จึงควรมีระดับความสำคัญของการอนุรักษ์ลดหลั่นกันไป เช่น เขตชั้นในจากริมแม่น้ำเจ้าพระยา ถึงคลองคูเมืองเดิม เป็นเขตที่มีความสำคัญของการอนุรักษ์ในระดับสูง มีอาคารที่มีความสำคัญอยู่มากเป็นองค์ประกอบหลัก เช่น พระบรมมหาราชวัง วัดสำคัญเป็นจำนวนมาก สถาบันราชการ และสถานศึกษารุ่นเก่า ล้วนเป็นอาคารที่มีความสำคัญทางประวัติศาสตร์ และรูปแบบสถาปัตยกรรม นอกจากนั้นยังมีที่ว่างสาธารณะ และอนุสรณ์สถานต่าง ๆ หลายแห่ง เอกลักษณ์ของกลุ่มอาคารและพื้นที่ที่มีความสำคัญทางประวัติศาสตร์ เหล่านี้ แสดงให้เห็นถึงการตั้งถิ่นฐานของชุมชนในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ช่วงแรก ซึ่งเริ่มจากพระบรมมหาราชวังและวังหน้าเป็นแกนนำ อันเป็นเหตุให้เกิดวังเจ้านาย และบ้านเรือนขุนนางเสนาบดี อยู่ในบริเวณใกล้เคียง และต่อมาภายหลังมีการเปลี่ยนประโยชน์ใช้สอยเป็นที่ทำการของทางราชการ และสถานศึกษาไปเป็นจำนวนมาก นอกจากนั้นยังมีวัดสำคัญที่พระมหากษัตริย์ทรงสร้าง หรือบูรณะปฏิสังขรณ์ และเชื่อมโยงไปสู่เส้นทางคมนาคม ซึ่งในยุคแรกจะเน้นแม่น้ำเจ้าพระยา และคลองคูเมืองเดิมเป็นเส้นทางสัญจรหลัก

สำหรับเขตชั้นกลาง จากแนวคลองคูเมืองเดิมถึงแนวคลองรอบกรุง เอกลักษณ์ของเขตนี้จะเป็นวัดสำคัญต่าง ๆ เช่น วัดสุทัศน์เทพวราราม ซึ่งถือว่าเป็นศูนย์กลางเมือง รวมทั้งอนุสรณ์สถานที่มีความสำคัญในประวัติศาสตร์ และยังหลงเหลืออยู่ เช่น ป้อมพระสุเมรุ ป้อมมหากาฬ และกำแพงเมืองติดป้อมมหากาฬ และวัดบวรนิเวศน์วิหาร รวมทั้งมีสถาบันราชการอีกเป็นจำนวนมาก เช่นเดียวกับย่านพาณิชยกรรมและตึกแถวรุ่นแรก ๆ

นอกจากนั้นยังมีสาธารณูปโภคที่สำคัญ เช่น คลอง สะพาน ถนน ทำให้เกิดองค์ประกอบเมืองประเภทชุมชนพาณิชยกรรมและพักอาศัย เกิดขึ้นตามแนวของเส้นทางสัญจรหลักเหล่านี้ อันเป็นจุดเริ่มต้นของการเจริญเติบโตของเมือง ที่เริ่มขยายตัวออกไปในพื้นที่ฝั่งตะวันออกของกรุงรัตนโกสินทร์อย่างชัดเจน ในขณะที่องค์ประกอบเมืองประเภทอื่น ๆ เช่น วัดและวังเจ้านาย บ้านเสนาบดี และสถานศึกษา มีความสำคัญในระดับรองลงมาจากเขตชั้นใน และมีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกับเส้นทางสาธารณูปโภคหลัก

ส่วนเขตชั้นนอก จากแนวคลองรอบกรุงถึงแนวคลองผดุงกรุงเกษมนั้น องค์ประกอบเมือง เช่น วัง วัด และอาคารราชการในบริเวณนี้จะน้อยลง และไม่มีความสำคัญเท่า ๒ เขตชั้นในที่กล่าวมา แต่จะเน้นหนักไปในด้านขององค์ประกอบเมืองประเภทสาธารณูปโภค และสาธารณูปการ ได้แก่ ถนนสายหลักต่าง ๆ หลายสาย ที่พุ่งออกสู่พื้นที่ด้านตะวันออกของกรุงรัตนโกสินทร์ รวมทั้งถนนรองและถนนซอยที่แตกแนวออกไปเป็นโครงข่ายของการคมนาคมทางบกอย่างชัดเจน สาธารณูปการหลักที่เพิ่งเริ่มมีขึ้นในกรุงรัตนโกสินทร์ล้วนเป็นรูปแบบใหม่ขององค์ประกอบเมืองที่มีสถานที่ทำงานเพื่อการบริการของรัฐให้แก่ประชาชนตามแบบอย่างสากล ส่วนชุมชนพักอาศัยจะแสดงให้เห็นรูปแบบของการอยู่อาศัยร่วมกับการประกอบ

เขตกรุงรัตนโกสินทร์
จากแม่น้ำเจ้าพระยาถึงคลองรอบกรุง

เขตกรุงรัตนโกสินทร์ชั้นนอก

การค้าในรูปของอาคารพาณิชย์พักอาศัย ซึ่งพัฒนามาจากย่านประกอบการค้าในยุคต้นรัตนโกสินทร์ ซึ่งองค์ประกอบเมืองประเภทนี้มีความสัมพันธ์กับถนนเป็นอย่างสูง สำหรับบริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาและริมคลองฝั่งธนบุรี เป็นบริเวณที่มีองค์ประกอบเมืองประเภทวัง อาคารทางศาสนาสถานที่ราชการ และที่พักอาศัยเป็นบ้านเรือนริมน้ำ ซึ่งแสดงให้เห็นลักษณะของการตั้งถิ่นฐานชุมชนดั้งเดิมของกรุงธนบุรี และกรุงรัตนโกสินทร์ ที่มีวัด วัง คลอง ป้อมและชุมชนที่เกี่ยวเนื่องสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน อันควรได้รับการอนุรักษ์และปรับปรุงลักษณะเฉพาะทางกายภาพไว้

ตำแหน่งที่ตั้งขององค์ประกอบหลักของเมืองเหล่านี้บ่งบอกให้ทราบถึงความสัมพันธ์ต่อเนื่องกับประวัติศาสตร์และวิถีชีวิตของชุมชน จึงควรมีการรักษาเอกลักษณ์และสัญลักษณ์ของแต่ละบริเวณให้คงอยู่ ขณะเดียวกันก็ไม่ควรละเลยการปรับปรุงและพัฒนาพื้นที่เหล่านี้ให้คงมีคุณค่าและมีความหมาย เพื่อให้คนไทยยุคปัจจุบันได้ใช้ประโยชน์อย่างสะดวกและเหมาะสมอันจะเกิดความรู้สึกผูกพันและหวงแหนขึ้น

บทนำ

ความเป็นมาของการวิจัย

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยได้ริเริ่มให้มีทุนวิจัยเพื่อเฉลิมฉลองการได้รับพระราชทานพระอิสริยยศและอิสริยศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดา เจ้าฟ้ามหาจักรีสิรินธรรัฐสีมาคุณากรปิยชาติ สยามบรมราชกุมารี ในพ.ศ. ๒๕๒๑ เพื่อเป็นการส่งเสริม บุกเบิก แสวงหา ทำนุบำรุง และถ่ายทอดความรู้อันเนื่องด้วยอารยธรรมของชนชาวไทย ให้คณาจารย์ในมหาวิทยาลัยได้ทำการวิจัยเกี่ยวกับวิวัฒนาการของอารยธรรมไทย หรือการวิจัยเกี่ยวกับปัจจัยหรือปัญหาที่มีผลกระทบต่ออารยธรรมไทย

ในช่วง พ.ศ. ๒๕๒๕ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยได้สนับสนุนโครงการวิจัย ๕ โครงการ เพื่อเฉลิมฉลองในโอกาสสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี คณาจารย์กลุ่มหนึ่งในคณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ ได้ทำการวิจัยเฉพาะเรื่องที่เกี่ยวกับกรุงรัตนโกสินทร์ ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของโครงการวิจัยแม่บทของ

คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ โดยเน้นหัวข้อเฉพาะเรื่อง วัด วัง บ้าน ตลาด และคลอง ในกรุงเทพฯ ในช่วง ๒๐๐ ปี อันเป็นผลให้เกิดความสนใจและความเข้าใจในประเด็นต่าง ๆ ของแต่ละเรื่องซึ่งมีความเกี่ยวข้องกับลักษณะทางศิลปวัฒนธรรม รวมทั้งทางด้านสถาปัตยกรรม และสภาพชุมชนของไทยมากขึ้น ดังนั้นจึงได้เกิดแรงจูงใจและเล็งเห็นความเหมาะสมของคุณค่าและประโยชน์ทางวิชาการที่จะดำเนินโครงการวิจัยต่อเนื่อง โดยการวิเคราะห์ (Analysis) ในขั้นรายละเอียดเกี่ยวกับเนื้อหาต่าง ๆ ดังกล่าว โดยวิธีสังเคราะห์ (Synthesis) ภาพรวมของกรุงรัตนโกสินทร์ ในแง่มุมของวิวัฒนาการและสภาพลักษณะของชุมชนเมือง ความสัมพันธ์ระหว่างองค์ประกอบต่าง ๆ ที่ทำให้เกิดชุมชนและเมือง (Urban Matrix) อันได้แก่ ศูนย์กลางทางการปกครองและบริหาร ศูนย์กลางทางศาสนา หลักแหล่งที่ตั้งบ้านเรือนที่อยู่อาศัย เส้นทางคมนาคมติดต่อ สาธารณูปโภค และสาธารณูปการต่าง ๆ ที่จำเป็นในแต่ละยุคสมัย

จากการที่มีความสนใจร่วมกัน ทำให้กลุ่มผู้วิจัยจากภาควิชาสถาปัตยกรรมศาสตร์จำนวน ๖ คน รวมตัวกันขึ้นเพื่อร่วมกันทำโครงการวิจัยที่เป็นการวิเคราะห์องค์ประกอบด้านกายภาพในเขตกรุงรัตนโกสินทร์ ตั้งแต่เริ่มต้นในพ.ศ. ๒๕๒๕ จนถึงปัจจุบัน โดยเน้นเฉพาะตำแหน่งที่ตั้งและความสัมพันธ์ต่อเนื่องขององค์ประกอบหลัก ได้แก่ วัด วัง สถาบันราชการ (สถานที่ทำการ) บ้าน ชุมชน ตลาด คลอง สะพาน และถนน ขึ้น โดยเสนอโครงการต่อคณะกรรมการบริหารกองทุนจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยเพื่อเฉลิมฉลองสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี และได้รับอนุมัติให้ดำเนินการใน พ.ศ. ๒๕๒๙ นับเป็นงานวิจัยโครงการแรกที่ได้รับการสนับสนุนจากทุนนี้ ใช้เวลาดำเนินงานประมาณ ๒ ปี โดยเริ่มดำเนินงานตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๒๙-๒๕๓๑

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

จากความเป็นมาดังกล่าวข้างต้น กลุ่มผู้วิจัยซึ่งเป็นกลุ่มคณาจารย์ที่ทำการสอนในวิชาอนุรักษ์สถาปัตยกรรม ซึ่งเปิดสอนในคณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ จึงได้ร่วมกันทำโครงการวิจัยนี้ โดยมีวัตถุประสงค์ดังนี้

๑. เพื่อศึกษาตำแหน่งที่ตั้งขององค์ประกอบที่มีอิทธิพลสำคัญต่อเนื่อง ซึ่งได้แก่ วัด วัง สถาบันราชการ บ้าน ตลาด คลอง สะพาน และถนน ตามที่ปรากฏจากหลักฐานทางประวัติศาสตร์ในช่วงระยะเวลาต่าง ๆ เพื่อเป็นพื้นฐานให้เข้าใจถึงความเป็นมา และเหตุผลของการก่อตัวของแต่ละองค์ประกอบ อันจะเชื่อมโยงไปสู่การวิเคราะห์ในรายละเอียด และความสัมพันธ์ระหว่างองค์ประกอบเหล่านี้ต่อไป

๒. เพื่อการวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างประเภทขององค์ประกอบต่าง ๆ ของเมืองกับการพัฒนารูปแบบ และแผนผังของเมืองในแต่ละยุคสมัย ซึ่งจะเกี่ยวข้องกับอิทธิพลทางด้านต่าง ๆ ที่มีผลต่อการเติบโต และรูปแบบของชุมชน

๓. เพื่อทำการทดลองสังเคราะห์รูปแบบและลักษณะทางกายภาพหรือสัณฐานของเมือง (Uuban Morphology) โดยพิจารณาและกำหนดขอบเขตความสัมพันธ์ระหว่างตำแหน่งที่ตั้งขององค์ประกอบหลัก และลักษณะความต่อเนื่องทางกายภาพ กับวิวัฒนาการต่าง ๆ ดังที่ได้เกิดขึ้นในกรุงรัตนโกสินทร์อย่างเป็นลำดับตั้งแต่เริ่มแรกของการสร้างกรุงรัตนโกสินทร์จนถึงปัจจุบัน

ขอบเขตของการวิจัย

๑. องค์ประกอบเมืองที่สำคัญในงานวิจัยนี้จะเลือกเฉพาะพระบรมมหาราชวัง พระราชวังและวัง วัดและอาคารทางศาสนาในศาสนาอื่น สถานที่ทำการของรัฐบาล บ้าน ชุมชน ตลาด ย่านพาณิชยกรรม คลอง ท่าเรือ สะพาน ถนน กำแพงเมือง และป้อมเท่านั้น

๒. ข้อมูลจากเอกสาร จะอาศัยข้อมูลจากหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่ได้ตีพิมพ์แล้ว เช่น จากผลงานวิจัยชุด วัด พระราชวังและวัง บ้าน ตลาด คลอง ถนน ในกรุงเทพฯ ซึ่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย จัดพิมพ์ในโอกาสสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี รวมทั้งจากเอกสารประวัติศาสตร์ หนังสือ บทความ และหลักฐานต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง โดยจะยึดถือข้อมูลต่าง ๆ ดังกล่าวเป็นเกณฑ์พื้นฐาน

๓. ข้อมูลในส่วนที่เกี่ยวกับ ชุมชน และย่านพาณิชยกรรม ในเขตกรุงรัตนโกสินทร์ ในสมัยรัชกาลปัจจุบัน ซึ่งในผลงานวิจัยเฉพาะเรื่อง และเอกสารอื่น ๆ ไม่มีนั้น จะมีการสำรวจภาคสนามเพิ่มเติม โดยจะเน้นในด้านตำแหน่งที่ตั้งของชุมชนที่เป็นย่านพาณิชยกรรม ในเขตกรุงรัตนโกสินทร์ ซึ่งจะมีความแตกต่างไปจากที่เคยมีในรัชกาลที่ผ่าน ๆ มา นอกจากนั้นการโยกย้ายและเปลี่ยนประโยชน์ใช้สอยของอาคารสถานที่ราชการ ก็เป็นสิ่งที่ต้องมีการสำรวจเพิ่มเติมด้วย

๔. การสังเคราะห์ข้อมูลและรายละเอียดองค์ประกอบเมืองประเภทต่าง ๆ โดยแปรเป็นภาพรวมของแผนที่แสดงลักษณะชุมชนในช่วงระยะเวลาต่าง ๆ ที่ต่อเนื่องกันนั้น เพื่อความกะทัดรัดของการนำเสนอผลงาน จึงกำหนดว่าจะใช้ขนาดกระดาษ ๗$\frac{๑}{๔}$″ × ๑๐$\frac{๑}{๔}$″ ซึ่งจะเป็นการย่อส่วนจากขนาดจริงที่ใช้ในช่วงการทดลองสังเคราะห์ตำแหน่งที่ตั้งที่ทำขึ้นเพื่อการศึกษา

วิธีดำเนินการวิจัย และขั้นตอนการดำเนินงาน

การวิจัยนี้เป็นการศึกษาตำแหน่งที่ตั้งขององค์ประกอบหลักที่กลุ่มผู้วิจัยเลือกและศึกษาความสัมพันธ์ต่อเนื่องขององค์ประกอบหลักดังกล่าวที่เป็นอิทธิพลต่อการตั้งถิ่นฐานของชุมชนเมืองในบริเวณกรุงรัตนโกสินทร์ จึงต้องอาศัยการวิเคราะห์ข้อมูลทางด้านเอกสาร (Documentary Research) โดยเน้นการค้นคว้าจากหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่ปรากฏ (Historical Approach) ร่วมกับการวิจัยภาคสนาม (Field Research) ในบางส่วนที่ข้อมูลจากเอกสารไม่มีจึงต้องมีการสำรวจเพิ่มเติม การเสนอรายงานใช้วิธีพรรณา วิเคราะห์ (Analytical Description) เป็นการบรรยายสรุปข้อมูล วิเคราะห์ และอภิปราย โดยอาศัยข้อเท็จจริงที่ได้จากข้อมูลวิธีต่าง ๆ และจากการวิเคราะห์ของผู้วิจัยร่วมกัน ร่วมกับการแสดงด้วยแผนที่ที่แสดงตำแหน่งที่ตั้งขององค์ประกอบเมืองแต่ละประเภท และนำเสนอเนื้อหาในแบบเหตุการณ์ต่อเนื่อง (Chronological Approach)

บทที่ ๑

การสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์

สภาพกรุงเทพฯ ก่อนเป็นพระนคร

แต่เดิมพื้นที่ที่เรียกกันว่า "*กรุงรัตนโกสินทร์*" นั้นอยู่ต่ำกว่าระดับน้ำ เพราะจากการสำรวจทางวิศวกรรม พบร่องรอยของฝั่งทะเลอ่าวไทยไกลถึงจังหวัดอุตรดิตถ์ ฝั่งทะเลนี้ค่อย ๆ ถอยไปทางใต้ตามปรากฏการณ์ทางธรรมชาติจนเกิดเป็นที่ราบลุ่มกว้างใหญ่ แม่น้ำเจ้าพระยาได้พัดพาเอาดินตะกอนและโคลนตม ซึ่งมีคุณค่าต่อการเพาะปลูกมาทับถมจนกลายเป็นแผ่นดินที่อุดมสมบูรณ์เรียกกันว่า "*ที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา*" ซึ่งสภาพพื้นที่เป็นแอ่งกะทะจากปากอ่าวในปัจจุบันสูงขึ้นไปทางเหนือประมาณ ๓๐๐ กิโลเมตร โดยอายุของดินชั้นนี้ประมาณไม่เกิน ๑๐,๐๐๐ ปี[๑] ปรากฏการณ์ทางธรรมชาตินี้ยังไม่สิ้นสุด และมีแนวโน้มว่าจะดำเนินต่อไปโดยลำดับ สภาพดินบริเวณที่ตั้งกรุงรัตนโกสินทร์จึงมีลักษณะชั้นดินตอนบนเป็นดินเหนียว หนาประมาณ

---

[๑] Chai Muktabhant, Pairoje Teerawong and Wichien Tengamnuay : *Engineering Properties of Bangkok Subsoils* (Chulalongkorn University, 1966) p. 6

๒๐ เมตร ชั้นถัดลงไปเป็นดินตะกอนปนทรายและกรวดเป็นชั้น ๆ ส่วนชั้นหินดานอยู่ลึกมาก[๒]

การตั้งถิ่นฐานของชุมชนสมัยเริ่มแรกในบริเวณนี้คงมีมานานแล้ว มีหลักฐานทางประวัติศาสตร์ทราบแต่เพียงว่า สมัยที่พระเจ้าอู่ทองทรงสถาปนากรุงศรีอยุธยา เมื่อ พ.ศ. ๑๘๙๓ นั้น เมืองพระประแดงเป็นเมืองหน้าด่านสำคัญที่รักษาพื้นที่บริเวณปากอ่าวไทย ถัดขึ้นมาเป็นชุมชน *"เมืองบางกอก"* ตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา[๓] แต่มิใช่ในสภาพที่มีแม่น้ำผ่านกลางแบ่งพื้นที่ฝั่งพระนครและฝั่งธนบุรีเช่นทุกวันนี้ หากลำน้ำเจ้าพระยาที่ไหลผ่านตามธรรมชาติ เดิมนั้นไหลวกวนจากทางเหนือเข้าคลองบางกอกน้อยอ้อมเข้าคลองตลิ่งชันและคลองบางระมาด แล้วไหลออกทางคลองบางกอกใหญ่ ดังนั้นพื้นที่ตั้งกรุงรัตนโกสินทร์ในอดีต ก็คือ ตำบลบางกอกซึ่งมีพื้นที่ทั้งฝั่งพระนครและฝั่งธนบุรี รวมเป็นแผ่นดินผืนเดียวกันมาก่อน ชุมชนนี้มีความเจริญเติบโต และมีความหนาแน่นเพิ่มขึ้นเป็นลำดับ พร้อม ๆ กับความรุ่งเรืองของอาณาจักรกรุงศรีอยุธยา

[๒] วิศวกรรมสถานแห่งประเทศไทย ในพระบรมราชูปถัมภ์ : *ข้อมูลสภาพดินบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง* (สหมิตรการพิมพ์, ๒๕๒๐) หน้า ๒๕-๒๗, ๖๐-๖๓

[๓] กำธร กุลชล และ ทรงสรรค์ นิลกำแหง, "วิวัฒนาการทางกายภาพของกรุงรัตนโกสินทร์ฝั่งตะวันออก : ตั้งแต่ก่อนสร้างกรุงจนถึงสมัยเปลี่ยนแปลงระบบการปกครอง", *วารสารมหาวิทยาลัยศิลปากร*, ปีที่ ๔๕ ฉบับพิเศษ (ธันวาคม ๒๕๒๓-ธันวาคม ๒๕๒๕) หน้า ๒๒๒

จากความเจริญรุ่งเรืองทางการค้าทางเรือสำเภา กับต่างประเทศในสมัยกรุงศรีอยุธยาประกอบกับอุปสรรคจากความคดเคี้ยวของลำน้ำเจ้าพระยา เป็นเหตุให้พระมหากษัตริย์หลายพระองค์โปรดเกล้าฯ ให้ขุดคลองลัดขึ้นหลายช่วง โดยเริ่มขึ้นในรัชสมัยของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ (พ.ศ. ๑๙๙๑-๒๐๓๑) โปรดเกล้าฯ ให้ขุดคลองเชื่อมระหว่างคลองบ้านพร้าวกับคลองเชียงรากขึ้นเป็นคลองแรก และต่อมามีการขุดคลองลัดแม่น้ำเจ้าพระยาเพิ่มอีก ๕ แห่ง คือ คลองลัดตำบลบางกรวย คลองลัดหน้าเมืองนนทบุรี คลองลัดตำบลบางกอก คลองลัดปากเกร็ดตำบลบางบัวทอง และคลองลัดนครเขื่อนขันธ์[๑] ซึ่งผลจากการขุดคลองลัดเหล่านี้ นอกจากจะเป็นการเปิดเส้นทางคมนาคมสู่ทะเลหลวงแล้วยังเป็นการเอื้อต่อการปกครองดูแลหัวเมืองในอาณาบริเวณนี้ได้ใกล้ชิดมากยิ่งขึ้นด้วย[๒]

ในขณะเดียวกัน จากการขุดคลองลัดบางกอก ซึ่งขุดขึ้นในสมัยสมเด็จพระไชยราชาธิราช (พ.ศ. ๒๐๗๗-๒๐๘๙) จากคลองบางกอกน้อยถึงคลองบางกอกใหญ่ดังกล่าวเป็นเหตุให้สายน้ำเปลี่ยนทาง จนคลองนี้ได้ขยายตัวกว้างออกไปเป็นลำน้ำใหญ่ ส่วนเส้นทางแม่น้ำเดิมแคบลง และ

---

๑ กรมศิลปากร, *จดหมายเหตุการอนุรักษ์กรุงรัตนโกสินทร์,* (กรุงเทพฯ: สหประชาพาณิชย์, ๒๕๒๕) หน้า ๑๓

๒ ปิยนาถ บุนนาค, ดวงพร นพคุณ และ สุวัฒนา ธาดานิติ, *คลองในกรุงเทพฯ* (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๕) หน้า ๑๗

ตื้นเขินขึ้นจนเปลี่ยนสภาพเป็นคลองในเวลาต่อมา ทำให้สภาพพื้นที่ที่เคยเป็นแผ่นดินแผ่นเดียวกันถูกแบ่งแยกจากกันเป็น ๒ ผืน มีแม่น้ำเจ้าพระยาผ่ากลาง เมืองบางกอกเริ่มมีความสำคัญทางยุทธศาสตร์ขึ้น และต่อมาตั้งเป็นเมืองด่าน เรียกว่า *"เมืองธนบุรีศรีมหาสมุทร"* ปรากฏชื่อเป็นทางการครั้งแรกในพระราชพงศาวดารรัชกาลต่อมา คือ รัชกาลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ์ (พ.ศ. ๒๐๙๑-๒๑๑๑) กำหนดเป็นจุดบังคับให้เรือและสำเภาทุกลำหยุดจอดทอดสมอ เพื่อแจ้งรายละเอียดเกี่ยวกับการเดินทาง สินค้าที่บรรทุกและผู้โดยสารรวมทั้งเก็บภาษีอากรทั้งขาขึ้นและขาล่อง ชุมชนเมืองบางกอกจึงเริ่มเปลี่ยนบทบาทจากหมู่บ้านสวนผลไม้และไร่นามาเป็นเมืองด่านสำคัญเป็นเวลานานกว่า ๓๐๐ ปี ตลอดสมัยกรุงศรีอยุธยา[๑]

สภาพบ้านเมืองในช่วงเวลานี้ ตามพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาและบันทึกจดหมายเหตุของชาวต่างประเทศที่เข้ามาในสมัยนั้นระบุว่าเป็นเมืองที่มีกำแพงล้อมรอบ มีอาคารที่ทำการของเจ้าเมืองบางกอกบนฝั่งตะวันตก (ฝั่งธนบุรี) ตึกพักรับรองบุคคลสำคัญ โบสถ์ฝรั่งและป้อมทั้งสองฟากแม่น้ำที่มีชื่อเรียกรวมกันว่าป้อมบางกอก ป้อมเมืองธนบุรีหรือป้อมวิไชยเยนทร์ ระหว่างป้อมทั้งสองฝั่งมีโซ่ใหญ่ขึงขวางลำแม่น้ำเจ้าพระยา เพื่อป้องกันศัตรูทางทะเลสร้างขึ้นในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช โดยความคิดของเจ้าพระยาวิไชยเยนทร์[๒]

พื้นที่เมืองบางกอกทวีความสำคัญยิ่งขึ้น เมื่อกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่าใน พ.ศ. ๒๓๑๐ และสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี (สิน) ทรงกอบกู้อิสรภาพคืนมาได้ ด้วยทรงมีพระราชดำริว่ากรุงศรีอยุธยาเสียหายหนัก ยากที่จะปฏิสังขรณ์ให้กลับคืนได้ เมืองธนบุรีซึ่งเป็นเมืองด่านสำคัญใกล้ทะเลทั้งมีป้อมปราการเป็นชัยภูมิดีอยู่แล้ว กอรปกับเป็นเมืองเล็กพอสมควรแก่กำลังไพร่พลและราษฎรในขณะนั้น จึงโปรดฯ ให้สถาปนากรุงธนบุรีขึ้นเป็นเมืองหลวง โปรดฯ ให้ทำค่ายด้วยไม้ทองหลางทั้งต้นเป็นที่มั่นชั่วคราวตั้งแต่มุมกำแพงเมืองเก่าไปจนถึง วัดบางหว้าน้อย (วัดอมรินทรารามในปัจจุบัน) วกไปริมแม่น้ำเจ้าพระยา แล้วขุดคูน้ำรอบพระนคร มูลดินขึ้นเป็นเชิงเทินตามริมค่ายข้างในจนเสร็จเรียบร้อย (แผนที่ ๑.๑)

ต่อมาใน พ.ศ. ๒๓๑๖ จึงโปรดฯ ให้เจ้าพระยาจักร ซึ่งต่อมาได้ปราบดาภิเษกเป็น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ เป็นนายงานก่อ

---

๑ กรมศิลปากร, *บันทึกเรื่องราวสัมพันธไมตรีระหว่างประเทศไทยกับนานาประเทศในศตวรรษที่ ๑๗ เล่มที่ ๑* (กรุงเทพฯ : คุรุสภา, ๒๕๒๑) หน้า ๑๐๕-๑๐๗

๒ กำธร กุลชล และทรงสรรค์ นิลกำแหง, วิวัฒนาการทางกายภาพของกรุงรัตนโกสินทร์...., หน้า ๒๕

ป้อมและกำแพงอิฐให้แน่นหนาแข็งแรงขึ้นโดยไปรื้ออิฐกำแพงเก่า ณ เมืองพระประแดงและกำแพงค่ายพม่า ณ โพธิ์สามต้นและสีกุก บางไทร ขนบรรทุกเรือมาก่อกำแพงและป้อมทั้งสองด้าน โดยมีแม่น้ำเจ้าพระยาอยู่กลางเมืองเป็นทางหนีทีไล่อย่างดี เหมือนอย่างเมืองพิษณุโลก แล้วขุดที่สวนเดิมเป็นที่ท้องนานอกคูเมืองทั้งสองฟาก เรียกว่า *"ทะเลตม"* ไว้สำหรับทำนาใกล้พระนคร แนวกำแพงพระนครที่สร้างขึ้นนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระบรมราชาธิบายไว้ในพระราชวิจารณ์จดหมายเหตุความทรงจำ ของกรมหลวงนรินทรเทวี ว่าทางด้านฝั่งตะวันตก เริ่มตั้งแต่ป้อมวิไชยประสิทธิ์ ยืนไปตามลำคลองบางกอกใหญ่จนถึงคลองข้างวัดโมลีโลก (วัดท้ายตลาด) ไปตามหลังวัดอรุณราชวราราม (วัดแจ้ง) ไปออกคลองบางกอกน้อยที่หลังวัดอมรินทร์ (วัดโบสถ์น้อย) เป็นคูพระนคร แล้วเลี้ยวลงมาตามแนวคลองบางกอกน้อยจนถึงแม่น้ำ ส่วนฟากตะวันออกตั้งแต่ป้อมวิไชยเยนทร์ คือที่สุนันทาลัยมาตามแนวคลองตลาด คลองหลอดจนถึงคลองโรงไหมวังหน้า แต่ทางด้านเลียบริมแม่น้ำเจ้าพระยาไม่มีกำแพง[๑]

ภายในกำแพงพระนครธนบุรีฝั่งตะวันตก ปรากฏชุมชนหนาแน่นกว่าส่วนอื่น ๆ ของเมือง กล่าวคือ เป็นที่ตั้งของพระราชวัง (ปัจจุบันเป็นที่ตั้งของกองบัญชาการทหารเรือ) อาณาเขตของพระราชวังขยายออกไปจรดคลองนครบาล มีวัดในเขตพระราชฐานถึง ๒ วัด คือ วัดแจ้ง (วัดอรุณราชวราราม) และวัดท้ายตลาด (วัดโมลีโลกยาราม) ถัดขึ้นไปตั้งแต่เขตคลองนครบาลขึ้นไปจนถึงคลองมอญ เป็นที่ตั้งวังเจ้านาย-คุก ช่วงคลองมอญจนถึงวัดบางหว้าใหญ่ (วัดระฆังโฆสิตารามในปัจจุบัน) เป็นนิวาสสถานขุนนางผู้ใหญ่ เช่น บ้านพระยาธรรมาธิกรณ์ (บุญรอด) ปัจจุบันเป็นที่ตั้งของวัดเครือวัลย์วรวิหาร บ้านเจ้าพระยาจักรีซึ่งต่อมาปราบดาภิเษกเป็น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (ปัจจุบันเป็นกรมอู่ทหารเรือ) เหนือวัดระฆังขึ้นไปจนถึงปากคลองบางกอกน้อย เป็นสุดเขตกำแพงธนบุรีฝ่ายเหนือ[๒]

ส่วนภายในกำแพงพระนครฝั่งตะวันออก มีชุมชนเบาบาง ส่วนใหญ่เป็นชาวจีนและญวนที่ถูกกวาดต้อนอพยพมา นอกกำแพงพระนครทั้งสองฝั่งเป็นสวนผลไม้ และทะเลตม ทำนาข้าวที่ปลูกเลี้ยงชาวเมือง[๓]

ในตอนปลายรัชกาล เกิดเหตุการณ์จลาจลวุ่นวายขึ้นในพระนคร-

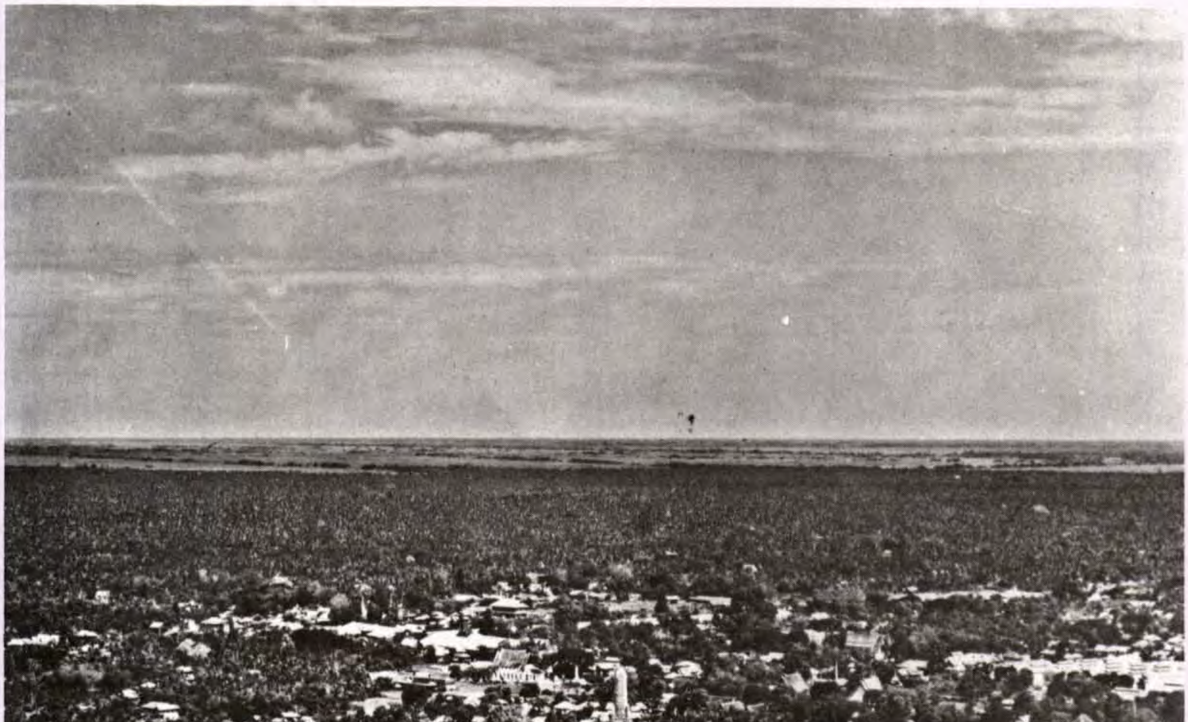
---

[๑] กรมศิลปากร, *จดหมายเหตุการอนุรักษ์กรุงรัตนโกสินทร์,* หน้า ๒๗-๒๘

[๒] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๙

[๓] เรื่องเดียวกัน

ธนบุรี กล่าวคือ พระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี มีพระอัธยาศัยผิดไปจากพระองค์เดิม[๑] พระยาสรรค์กับพวกคบคิดกันเป็นกบฏ คุมพระองค์สมเด็จ-พระเจ้ากรุงธนบุรีไปขังไว้ แล้วตนเองออกว่าราชการ จึงเกิดการรบพุ่งกันขึ้น เมื่อสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกซึ่งกำลังไปราชการทัพอยู่ที่ประเทศกัมพูชาทราบข่าวการจลาจล จึงรีบยกทัพกลับมากรุงธนบุรี ราษฎรพากันชื่นชมยินดีต่างขอร้องให้ช่วยปราบยุคเข็ญ ครั้นมาถึงพระราชวังข้าราชการทั้งปวงก็พากันอ่อนน้อม อัญเชิญขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ พระองค์ทรงปราบดาภิเษกเป็นพระเจ้าแผ่นดินสยาม ปฐมกษัตริย์พระบรมราชจักรีวงศ์ ในวันที่ ๖ เมษายน พ.ศ. ๒๓๒๕[๒]

พื้นที่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันตก (ฝั่งธนบุรี)

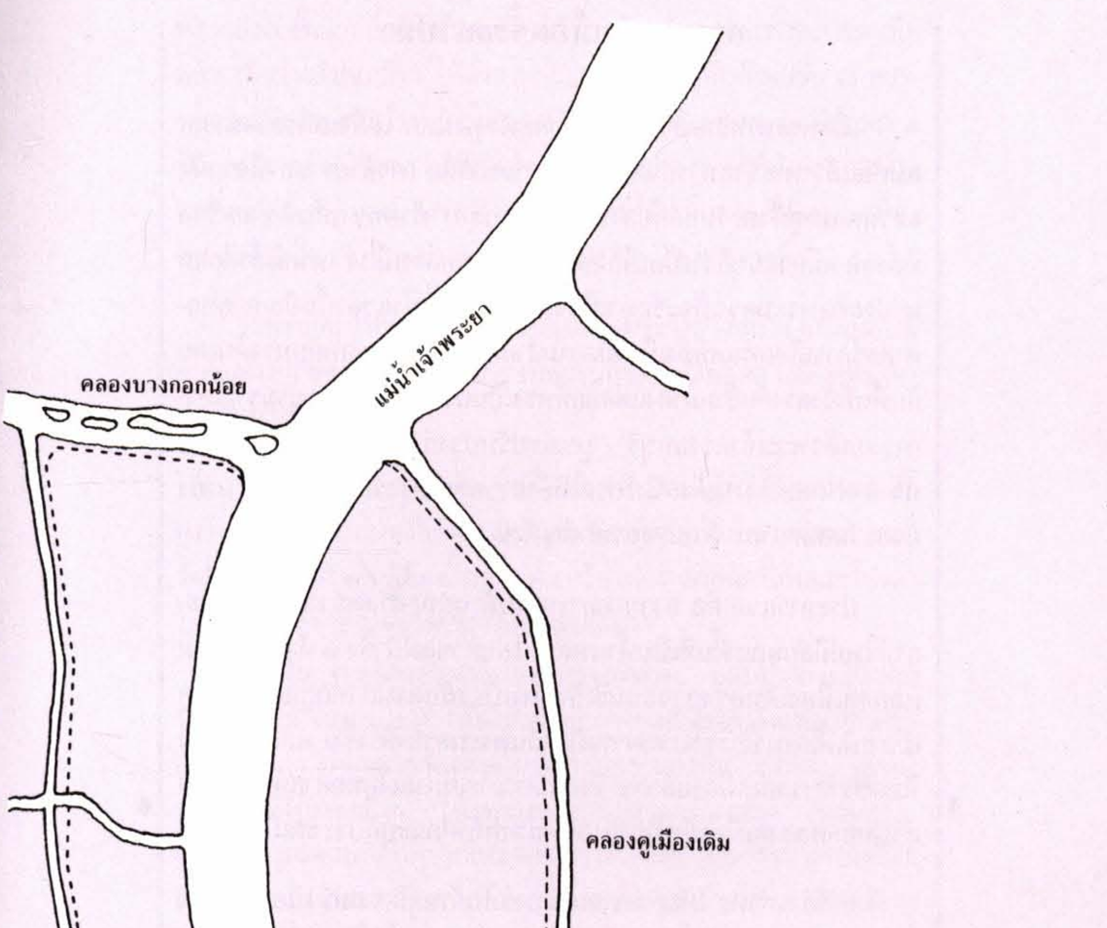
[๑] กรมศิลปากร, *พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา* (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๘๑) หน้า ๔๖๗

[๒] สำนักนายกรัฐมนตรี คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย, *ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๑-๓* (กรุงเทพฯ: อมรินทร์การพิมพ์, ๒๕๒๕) หน้า ๑-๒

สมัยกรุงธนบุรี (พ.ศ. ๒๓๑๐-๒๓๒๕)
แผนที่ ๑.๑
แสดงอาณาเขตพระนครธนบุรี

✸ ป้อม

.... กำแพง

แม่น้ำเจ้าพระยา
คลองบางกอกน้อย
คลองคูเมืองเดิม
คลองบางกอกใหญ่

กรุงเทพฯ เมื่อครั้งสถาปนา

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เสด็จเถลิงถวัลย์ราชสมบัติแล้ว พระราชภารกิจแรกที่ทรงกระทำก็คือ การย้ายราชธานีจากฝั่งตะวันตกมาสู่ฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา ด้วยทรงเห็นปัญหาเรื่องที่ตั้งของเมืองธนบุรีว่าเป็นเมืองที่มีแม่น้ำผ่านกลางเมือง หากมีข้าศึกยกมาประชิดพระนคร ก็จะรักษาเมืองได้ลำบาก ซึ่งในเวลานั้นปัญหายุทธศาสตร์การเลือกทำเลที่ตั้งเมืองมีความสำคัญสูงสุด ประกอบกับทรงคุ้นเคยกับพื้นที่ฝั่งตรงกันข้ามมาตั้งแต่สมัยที่ทรงเป็นนายงาน รับพระบรมราชโองการสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี บูรณะปรับปรุงกำแพงและป้อมพระนครทั้ง ๒ ฟากแม่น้ำมาแล้ว จึงโปรดให้ย้ายราชธานีกรุงรัตนโกสินทร์ มายังฝั่งตะวันออกแทน ด้วยเหตุผลสำคัญดังนี้

ประการแรก คือ ความเหมาะสมในด้านยุทธศาสตร์ กล่าวคือ ราชธานีใหม่มีลักษณะพื้นที่เป็นหัวแหลม โอบด้วยแม่น้ำถึง ๓ ด้าน ทั้งยังมีคลองคูเมืองเดิมครั้งกรุงธนบุรีเป็นด่านป้องกันด่านแรกอยู่แล้วถ้าขุดคูเมืองเพิ่มอีกแนวหนึ่งก็จะสามารถป้องกันพระนครได้ดียิ่งขึ้น และเมื่อสร้างป้อมปราการรอบเมืองแล้วก็จะมีความเหมาะสมในแง่ยุทธศาสตร์มากกว่าส่วนนอกคลองคูเมืองยังเป็นทะเลตมยากที่ข้าศึกจะบุกประชิดเมืองทางนี้

ประการต่อมา ได้แก่ ความเหมาะสมในด้านภูมิศาสตร์ เนื่องด้วยทางฝั่งตะวันตกกรุงธนบุรีนี้เป็นฝั่งโค้งด้านนอกของแม่น้ำที่ไหลเชี่ยวจากทางเหนือ จึงทำให้ตลิ่งทรุดพังเร็วกว่าฝั่งตรงข้าม

ประการสุดท้าย ได้แก่ ความเหมาะสมในการพัฒนาเมือง การใช้ที่ดินฝั่งธนบุรีหนาแน่นมาก โดยเฉพาะในเขตพระราชวังซึ่งขยายตัวไม่ได้เลย เพราะถูกขนาบด้วยวัดแจ้งและวัดท้ายตลาด แต่ฝั่งตะวันออกเป็นพื้นที่ใหม่มีเพียงชุมชนชาวจีน และชาวญวนตั้งบ้านเรือนอยู่เท่านั้น เมื่อโปรดเกล้าฯ ให้ย้ายไปแล้วก็จะได้พื้นที่กว้างใหญ่ สร้างพระนครให้เป็นศูนย์กลางการปกครองเทียบเคียงกับกรุงศรีอยุธยาได้๑ ·

ในการย้ายพระนครมายังฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยานี้ โปรดเกล้าฯ ให้พระยาธรรมาธิกรณ์ (บุญรอด) กับพระยาวิจิตรนาวี เป็นแม่กองคุมช่างและไพร่พล วัดที่กะสร้างพระนคร และพระราชนิเวศน์มณเฑียรสถานใหม่ให้มีลักษณะคล้ายกรุงศรีอยุธยาและในวันที่ ๒๑ เมษายน พ.ศ. ๒๓๒๕ ตรงกับวันอาทิตย์ เดือน ๖ ขึ้น ๑๐ ค่ำ ปีขาล จัตวาศก จ.ศ. ๑๑๔๔ ก็ได้มีการพระราชพิธียกเสาหลักเมือง จากนั้นจึงเริ่มการสร้างพระราชวัง-

หลวงซึ่งในขั้นแรกนี้สร้างด้วยเครื่องไม้ รายล้อมด้วยปราการพะเนียด เมื่อแล้วเสร็จจึงโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งการพระราชพิธีปราบดาภิเษกขึ้น ณ พระราชมณเฑียรสถานสร้างใหม่ โปรดเกล้าฯ ให้มีการเฉลิมฉลองเป็นเวลา ๓ วัน ครั้นเสร็จการพระราชพิธีแล้ว จึงโปรดเกล้าฯ ให้ทำการก่อสร้างพระนครต่อให้บริบูรณ์ การสร้างพระนครใหม่ได้เริ่มใน พ.ศ. ๒๓๒๖ เนื่องจากยังต้องป้องกันศึกพม่าอยู่จึงแบ่งการสร้างเป็น ๒ ระยะคือ

ระยะแรก โปรดเกล้าฯ ให้ย้ายเฉพาะพระราชวังหลวง และสถานที่สำคัญต่าง ๆ ของทางราชการมาตั้งที่พระนครฝั่งตะวันออก แต่ยังให้รักษากรุงธนบุรีเป็นที่มั่น

ระยะที่สอง โปรดเกล้าฯ ให้รื้อกำแพงกรุงธนบุรีทางฝั่งตะวันตกเสีย คงรักษาแต่ที่ริมแม่น้ำเป็นเขื่อนหน้าพระนครที่สร้างใหม่ และรื้อพระราชวังสมเด็จพระเจ้าตากสินลงกึ่งหนึ่ง คงเหลือแต่กำแพงสกัดชั้นในและโปรดฯ ให้เป็นที่ประทับของพระราชวงศ์ชั้นสูงต่อมา[๒]

สำหรับการขุดคลองคูเมืองและสร้างกำแพง ป้อมปราการป้องกันพระนครนั้น โปรดเกล้าฯ ให้รื้อซากป้อมบางกอกเดิมกับกำแพงเมืองครั้งกรุงธนบุรีลง เพื่อขยายกำแพงและคูพระนครใหม่ให้กว้างออกไป คูพระนครใหม่นี้โปรดเกล้าฯ ให้ขุดขนานไปกับแนวคูเมืองเดิม เริ่มจากริมแม่น้ำตอนคลองบางลำภู วกไปออกแม่น้ำข้างใต้บริเวณเหนือวัดสามปลื้ม (วัดจักรวรรดิราชาวาส) หรือที่เรียกว่า คลองโอ่งอ่าง ยาว ๘๕ เส้น ๑๓ วา กว้าง ๑๐ วา ลึก ๕ ศอก พระราชทานนามว่า "*คลองรอบกรุง*" ความยาวด้านแม่น้ำตั้งแต่ปากคลองรอบกรุงด้านเหนือลงมาถึงด้านใต้ยาว ๙๑ เส้น ๑๖ วา รวมเป็นความยาวของทางน้ำรอบพระนครใหม่ได้ ๑๗๗ เส้น ๙ วา หรือ ๗.๒ กิโลเมตร[๓]

สำหรับโครงข่ายเส้นทางคมนาคม นอกเหนือจากคลองคูเมืองทั้งสองพระองค์ยังโปรดเกล้าฯ ให้ขุดคลองเล็ก ๒ สาย เพื่อเชื่อมคลองคูเมืองเดิมและคลองรอบกรุง เรียกว่า "*คลองหลอด*" ปัจจุบันเรียกว่า "*คลองหลอดวัดเทพธิดา*" และ "*คลองหลอดวัดราชบพิธ*" ทั้งยังโปรดเกล้าฯ ให้ตัดถนนซึ่งมีลักษณะเป็นอิฐปูเรียงตะแคงหรือทางดินอัดแน่นอีก ๙ สายถนนที่สำคัญคือ ถนนหน้าจักรวรรดิวังหลวง (ถนนสนามไชยในปัจจุบัน) และ

---

[๑] ม.ร.ว.แน่งน้อย ศักดิ์ศรี, ณพิศร กฤตติกากุล, และดรุณี แก้วม่วง, *พระราชวังและวังในกรุงเทพฯ* (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๕) หน้า ๑๑-๑๒

[๒] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔-๑๕

[๓] กรมศิลปากร, จดหมายเหตุการอนุรักษ์กรุงรัตนโกสินทร์, หน้า ๓๗

ถนนเสาชิงช้า (ถนนบำรุงเมืองในปัจจุบัน)[๑] เพื่อเชื่อมโยงอาคารและสถานที่สำคัญ ๆ ภายในพระนคร ส่วนนอกเขตกำแพงเมืองใกล้วัดสะแก (วัดสระเกศ) โปรดฯ ให้ขุดคลองมหานาคทอดออกไปเป็นเส้นทางติดต่อกับชนบทด้านตะวันออกของพระนคร[๒]

ในด้านการป้องกันเมือง โปรดเกล้าฯ ให้ขุดรากก่อกำแพงรอบพระนครตามแนวคลองรอบกรุงและด้านแม่น้ำเจ้าพระยา กรุงรัตนโกสินทร์เมื่อแรกสร้างนั้น มีเนื้อที่ภายในกำแพงพระนครประมาณ ๒,๕๘๙ ไร่

ป้อมพระสุเมรุ

กำแพงพระนครสูงประมาณ ๗ ศอก (๓.๖๐ เมตร) หนาประมาณ ๕ ศอก (๒.๗๐ เมตร) พร้อมกับสร้างป้อมปราการเรียงรายตามกำแพงเป็นระยะ ๆ ห่างกันป้อมละประมาณ ๑๐ เส้น (ประมาณ ๐.๕ กิโลเมตร) รวมทั้งหมด ๑๔ ป้อม ดังนี้ (แผนที่ ๑.๒)

นอกจากนี้ที่กำแพงพระนคร ยังมีประตูทางเข้า-ออก พระนครอีกถึง ๖๓ ประตูเป็นประตูใหญ่ ๑๖ ประตู ขนาดกว้างประมาณ ๘ ศอก (๔.๒๐ เมตร) สูงประมาณ ๙ ศอก (๔.๕๐ เมตร) เป็นประตูเล็กหรือช่องกุด ๔๗ ประตู ขนาดกว้างประมาณ ๕ ศอก (๒.๗๐ เมตร) สูงประมาณ ๔ ศอก (๒.๔๐ เมตร) ซึ่งสามารถสันนิษฐานตำแหน่งที่ตั้งของประตู เหล่านี้ จากเอกสารทางวิชาการต่าง ๆ และทิศทางของเส้นทางสัญจรในเวลานั้น ได้ดังนี้

---

[๑] นิจ หิญชีระนันทน์, สุวัฒนา ธาดานิติ, ศิริวรรณ ศิลาพัชรนันท์ และคณะ บทย่องานวิจัย "ถนน: วิวัฒนาการในรอบ ๒๐๐ ปี" *การสัมมนาทางวิชาการและนิทรรศการการเปลี่ยนแปลงของกรุงเทพฯ ในรอบ ๒๐๐ ปี : วัง วัด บ้าน คลอง ตลาด ถนน* เอกสารโรเนียวเย็บเล่มในโครงการไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, หน้า ๙

[๒] กรมศิลปากร, จดหมายเหตุการอนุรักษ์กรุงรัตนโกสินทร์, หน้า ๓๗

ป้อมพระสุเมรุ (๑) ตั้งอยู่ที่มุมกำแพงพระนคร ใต้ปากคลองบางลำภู

ป้อมยุคุนธร (๒) ใกล้กับวัดบวรนิเวศวิหาร

ป้อมมหาปราบ (๓) อยู่ระหว่างสะพานผ่านฟ้าลีลาศกับสะพานเฉลิมวันชาติ

ป้อมมหากาฬ (๔) เชิงสะพานผ่านฟ้าลีลาศ

ป้อมหมูหลวง (๕) อยู่หน้าเรือนจำพิเศษกรุงเทพมหานครใกล้ประตูสำราญราษฎร์

ป้อมเสือทยาน (๖) เหนือคลองหลอดวัดราชบพิธ

ป้อมมหาไชย (๗) ตรงบริเวณที่ตั้งธนาคารไทยทนุ ถนนมหาไชยปัจจุบัน

ป้อมจักรเพชร (๘) มุมกำแพงพระนคร ใกล้ปากคลองโอ่งอ่าง

ป้อมผีเสื้อ (๙) ใต้ปากคลองตลาด

ป้อมมหาฤกษ์ (๑๐) อยู่ในบริเวณโรงเรียนราชินีล่างในปัจจุบัน

ป้อมมหายักษ์ (๑๑) อยู่ตรงกับวัดพระเชตุพนฯ

ป้อมพระจันทร์ (๑๒) อยู่ใกล้กับท่าพระจันทร์ปัจจุบัน ใช้เป็นป้อมของพระราชวังหน้าไปด้วย

ป้อมพระอาทิตย์ (๑๓) ใต้ปากคลองโรงไหม ใช้เป็นป้อมพระราชวังหน้าด้วย

ป้อมอิสินธร (๑๔) ใต้ทางเดินจากหลังวัดชนะสงครามออกไปนอกเมือง (และเมื่อรวมกับป้อมวิไชยประสิทธิ์ (๑๕) ฝั่งธนบุรี จึงมีป้อมปราการป้องกันกรุงรัตนโกสินทร์รวม ๑๕ ป้อม)

ประตูบางลำภู (๑) อยู่บริเวณทางเข้า-ออก พระนครด้านเหนือระหว่างป้อมพระสุเมรุและป้อมยุคุนธร

ประตูถนนเฟื่องนคร (๒) อยู่ปลายถนนเฟื่องนครด้านเหนือ ใต้ป้อมยุคุนธร

ประตูหน้าวัดบวรฯ (๓) อยู่หน้าวัดบวรนิเวศน์วิหารปัจจุบันยังคงอยู่

ประตูพฤฒิบาศ (๔) ทางเข้า-ออกพระนครด้านตะวันออกเฉียงเหนือเหนือป้อมมหากาฬ

ประตูสำราญราษฎร์ (๕) นับเป็นประตูใหญ่และสำคัญมากประตูหนึ่ง อยู่ทางด้านตะวันออกของพระนคร ที่ปลายถนนเสาชิงช้า

ประตูสามยอด (หรือประตูสะพานเหล็ก) (๖) อยู่ที่ปลายถนนเจริญกรุง ซึ่งเดิมคงเป็นทางเดินอยู่ก่อนตัดถนน

ประตูสะพานหัน (๗) นับเป็นประตูที่มีคนเข้า-ออกมากที่สุดประตูหนึ่ง เพราะเป็นทางสู่ชุมชนชาวจีนสำเพ็ง ซึ่งจัดว่าเป็นชุมชนใหญ่ที่สุดในยุคนั้น

ประตูบ้านหม้อ (๘) ทางด้านใต้ของพระนครใกล้กับคลองตลาด

ประตูท้ายวัง (๙) เป็นทางเข้า-ออก ทางด้านตลาดท่าเตียน

ประตูท่าราชวรดิฐ (๑๐) เป็นประตูที่ตรงกับ ประตูพระราชวังหลวง เพื่อเสด็จฯ ออกท่าราชวรดิฐ

ประตูท่าพระ (ประตูท่าช้าง) (๑๑) นับเป็นประตูใหญ่และสำคัญมากอีกประตูหนึ่งอยู่ทางด้านหน้าของพระราชวัง

ประตูท่าพระจันทร์ (๑๒) ใกล้กับป้อมพระจันทร์

ประตูท่าช้างวังหน้า (๑๓) ใต้ปากคลองโรงไหม

ประตูท่าพระอาทิตย์ (๑๔) ตรงกับทางเข้า-ออกสู่ท่าน้ำพระอาทิตย์ ใกล้กับป้อมอิสินธร

ที่เหลืออีก ๒ ประตู คงจะเป็นประตูน้ำบริเวณปากคลองโรงไหม และปากคลองตลาด

นอกจากนี้ยังมีประตูเล็กหรือที่เป็น "ช่องกุด" อีก ๓ ประตู คือ

- ประตูผี อยู่เหนือประตูสำราญราษฎร์ ใช้สำหรับนำศพไปสู่ป่าช้าวัดสระเกศ
- ประตูแถว ท้ายวัดโพธิ์
- ประตูนกยูง ด้านข้างวัดโพธิ์

สำหรับประตูที่เหลือจากจำนวนทั้ง ๖๓ ประตู คงจะกระจายกันออกไปตามทางสัญจรขนาดเล็กทั่วไป

นับแต่เริ่มแรกสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์นี้เป็นต้นมา ได้ปรากฏสิ่งก่อสร้างสำคัญ ๆ ทั้งสร้างใหม่และได้รับการบูรณะปฏิสังขรณ์อาคารโบราณสถานเดิม เพื่อใช้ประโยชน์มาโดยลำดับ วิวัฒนาการขององค์ประกอบเมืองต่าง ๆ เช่น พระราชวังและวัง วัด สถานที่ราชการ ชุมชนบ้านเรือนราษฎรและแหล่งค้าขาย ตลอดจนเส้นทางคมนาคมและสาธารณูปโภคต่าง ๆ สิ่งเหล่านี้ล้วนมีความสำคัญในตัวเอง และมีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกันด้วย จึงสมควรที่จะสืบค้นไปถึงตำแหน่งที่ตั้งและความสัมพันธ์ที่ต่อเนื่องกันขององค์ประกอบเมืองเหล่านี้ในแต่ละช่วงเวลาตลอดสมัยของกรุงรัตนโกสินทร์ นับแต่เริ่มสร้างกรุงมาจนปัจจุบัน เพื่อวิเคราะห์ภาพรวมทางกายภาพ และวิวัฒนาการของ "*กรุงรัตนโกสินทร์*" ซึ่งเป็นศูนย์กลางทางการเมือง การปกครองและเศรษฐกิจของทั้งประเทศ

ซึ่งในการวิจัยครั้งนี้แบ่งการศึกษาเป็น ๒ ตอน คือ ตอนแรก (บทที่ ๒-๔) จะแยกศึกษาในแต่ละประเภทขององค์ประกอบเมือง เพื่อให้ทราบถึงพัฒนาการขององค์ประกอบเมืองแต่ละประเภทก่อน ตอนที่สอง (บทที่ ๕) จะเป็นช่วงของการวิเคราะห์รวมทุกองค์ประกอบในแต่ละรัชกาล ซึ่งจะทำให้เห็นถึงภาพรวมของเมืองและความสัมพันธ์ของทุกองค์ประกอบอย่างต่อเนื่อง

สำหรับตอนแรกนั้นได้กำหนดการศึกษาองค์ประกอบเมือง ๖ ประเภท คือ

๑. พระราชวังและวัง
๒. ศาสนสถาน
๓. สถานที่ราชการ
๔. แหล่งชุมชนพักอาศัย
๕. แหล่งพาณิชยกรรม
๖. เส้นทางสัญจรทางน้ำ และทางบก (คลอง ท่าเรือ สะพาน ถนน)

แผนผังแสดงองค์ประกอบ
กรุงรัตนโกสินทร์
สัญลักษณ์

ป้อม		ป้อมใหม่
กำแพงเมือง		กำแพงเมืองใหม่
ประตูเมือง		ประตูเมืองใหม่
พระราชวังและวัง		พระราชวังและวังสร้างใหม่
วัดหลวง	สร้างใหม่	บูรณะ
วัดราษฎร์	สร้างใหม่	บูรณะ
ศาลเจ้า		ศาลเจ้าใหม่
สุเหร่า/มัสยิด		สร้างใหม่
โบสถ์คริสต์		
สถานที่ราชการ		สร้างใหม่
ตลาด		ตลาดใหม่
แหล่งชุมชนทั่วไป		
แหล่งชุมชนหนาแน่น		
แม่น้ำลำคลอง		
คลองขุดใหม่		
คลองขนาดเล็ก		
สะพานใหม่		
ท่าเรือ		
ทางเดิน		- - - ทางเดินใหม่
ตึกแถว		
โกดังสินค้า		
ถนน		ตัดใหม่
ทางรถไฟ		

สมัยรัชกาลที่ ๑ (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๕๒)

แผนที่ ๑.๒

แสดง ป้อม, กำแพง, ประตูเมือง

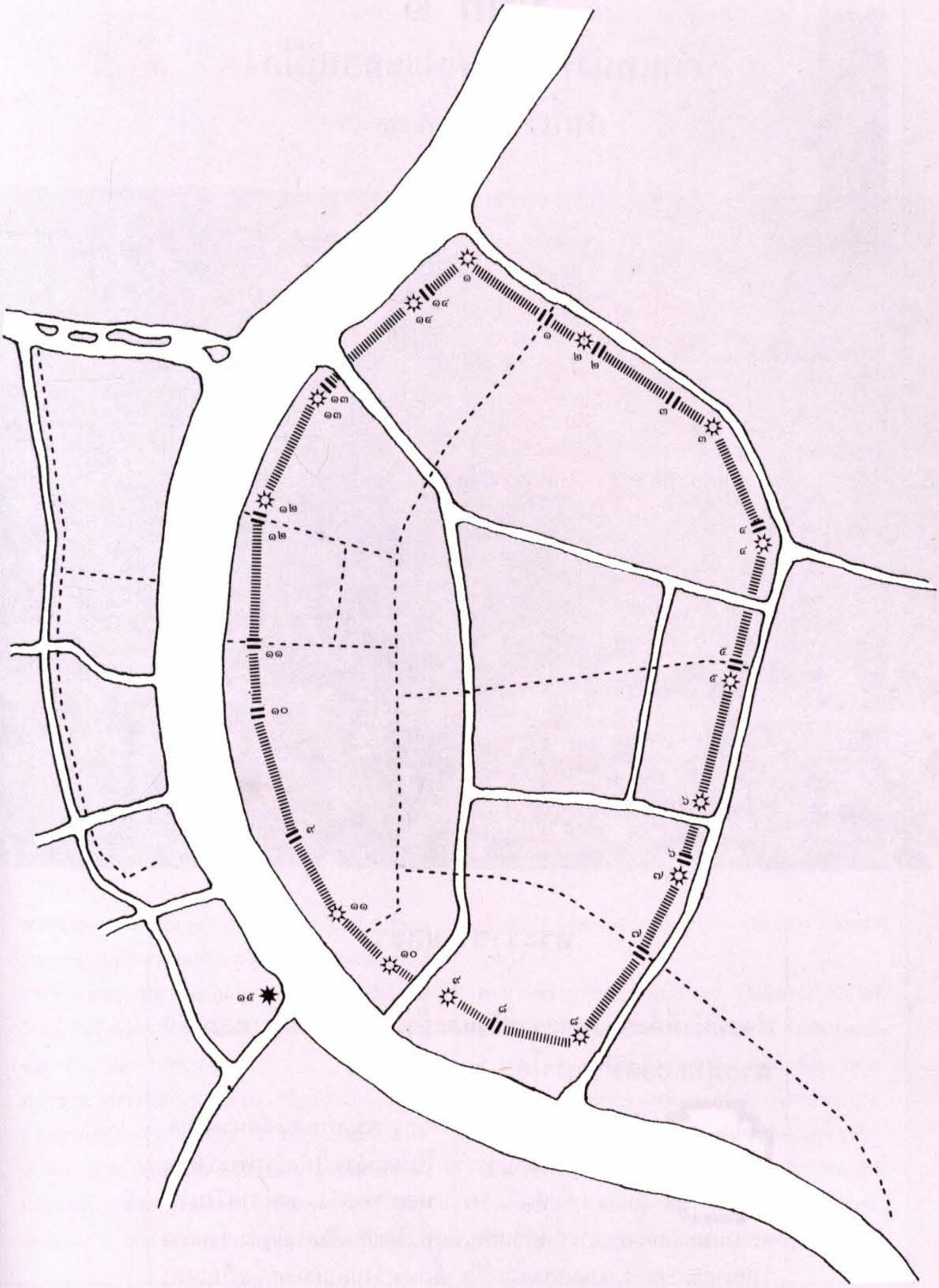
ป้อมปราการในสมัยรัชกาลที่ ๑-๓

๑) ป้อมพระสุเมรุ
๒) ป้อมยุคุนธร
๓) ป้อมมหาปราบ
๔) ป้อมมหากาฬ
๕) ป้อมหมูทลวง
๖) ป้อมเสือทยาน
๗) ป้อมมหาไชย
๘) ป้อมจักรเพชร
๙) ป้อมผีเสื้อ
๑๐) ป้อมมหาฤกษ์
๑๑) ป้อมมหายักษ์
๑๒) ป้อมพระจันทร์
๑๓) ป้อมพระอาทิตย์
๑๔) ป้อมอิสินธร
๑๕) ป้อมวิไชยประสิทธิ์

ประตูพระนครในรัชกาลที่ ๑-๔

๑) ประตูบางลำภู
๒. ประตูถนนเฟื่องนคร
๓) ประตูหน้าวัดบวรฯ
๔) ประตูพฤติบาศ
๕) ประตูสำราญราษฎร์
๖) ประตูสามยอด (หรือประตูสะพานเหล็ก)
๗) ประตูสะพานหัน
๘) ประตูบ้านหม้อ
๙) ประตูท้ายวัง
๑๐) ประตูท่าราชวรดิฐ
๑๑) ประตูท่าพระ (ประตูท่าช้างวังหลวง)
๑๒) ประตูท่าพระจันทร์
๑๓) ประตูท่าช้างวังหน้า
๑๔) ประตูท่าพระอาทิตย์

✷ ป้อมเดิม
☼ ป้อมสร้างใหม่
···|·|··· ประตูเมือง
·········· กำแพง

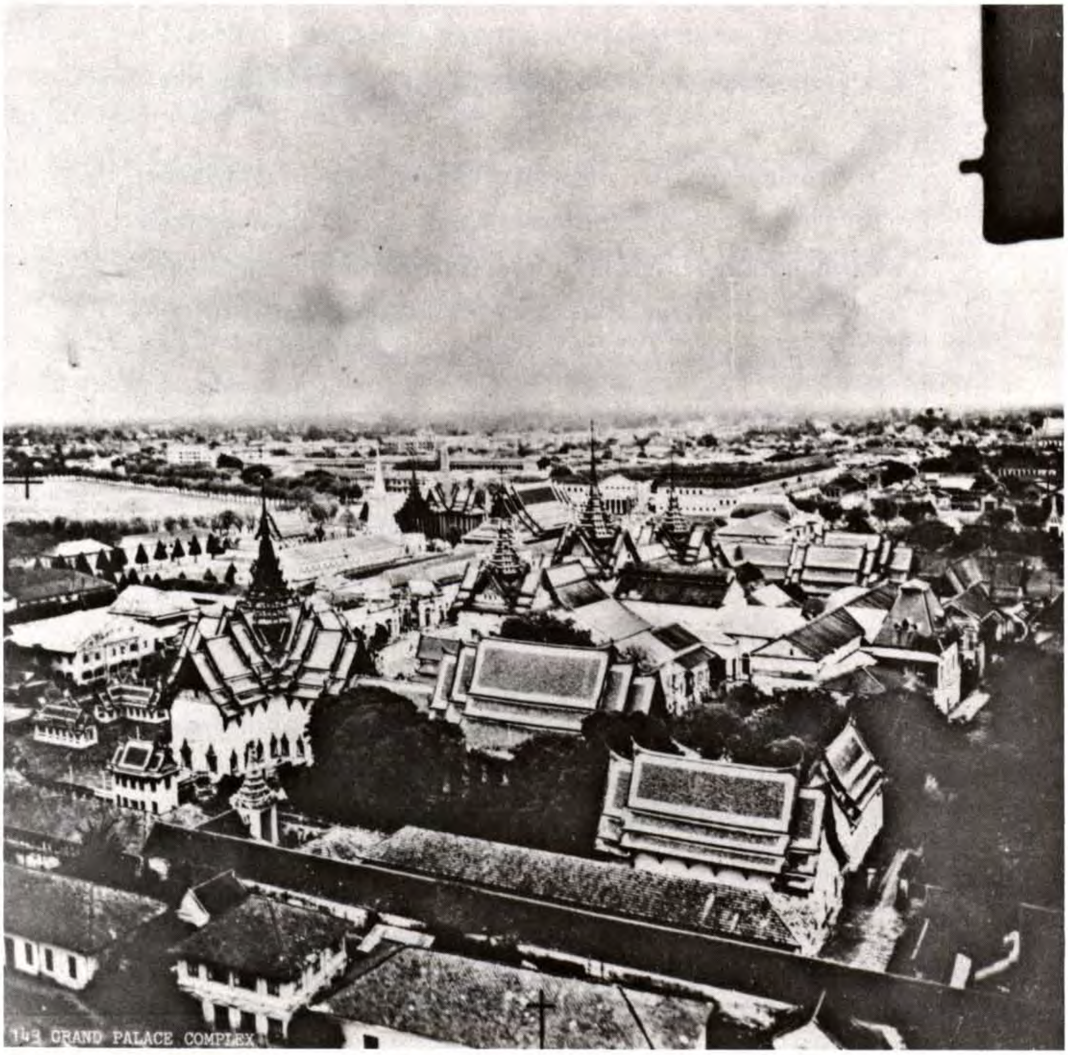
บทที่ ๒
ตำแหน่งที่ตั้งองค์ประกอบเมือง
สมัยรัชกาลที่ ๑-๓

พระราชวังและวัง

ตำแหน่งที่ตั้งของพระราชวังและวังในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (แผนที่ ๒.๑)

เมื่อแรกสร้างกรุงเทพมหานคร พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช โปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระราชวังขึ้น ๓ แห่งได้แก่ พระบรมมหาราชวัง พระราชวังบวรสถานมงคล และพระราชวังบวรสถานพิมุข เรียกกันเป็นสามัญว่า วังหลวง วังหน้าและวังหลัง ตามแบบแผนที่มีมาตั้งแต่ครั้งปลายสมัยกรุงศรีอยุธยา

พระบรมมหาราชวัง (๑) หรือวังหลวง เป็นวังที่สำคัญที่สุด เป็นศูนย์กลางของการปกครองประเทศและเป็นที่ประทับของพระมหากษัตริย์ พระบรมมหาราชวังตั้งอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันออก (ฝั่งพระนคร) ตรงส่วนกลางของเกาะรัตนโกสินทร์

พระราชวังบวรสถานมงคล (๒) หรือวังหน้า เป็นวังที่สำคัญรองลงมาจากวังหลวง เป็นที่ประทับของมหาอุปราช ได้แก่ กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ซึ่งเป็นพระอนุชาของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช พระราชวังบวรสถานมงคลตั้งอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันออก ตอนเหนือของพระบรมมหาราชวัง

พระราชวังบวรสถานพิมุข (๓) หรือวังหลัง เป็นวังที่สำคัญรองลงมาจากวังหน้า เป็นที่ประทับของกรมพระราชวังบวรสถานพิมุข ซึ่งเป็นพระเจ้าหลานเธอของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช พระราชวังบวรสถานพิมุข ตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาทางด้านทิศตะวันตก (ฝั่งธนบุรี) ปากคลองบางกอกน้อย ทำหน้าที่รักษาพระนครทางด้านทิศตะวันตกเฉียงเหนือ ซึ่งตำแหน่งที่ตั้งนี้ไม่ตรงกับแบบแผนของสมัยปลายกรุงศรีอยุธยา

นอกจากจะโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระราชวังทั้ง ๓ แห่งขึ้นแล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชยังโปรดเกล้าฯ ให้สร้างวังต่าง ๆ ขึ้นรวมทั้งสิ้น ๒๙ วัง แต่ได้แบ่งระยะเวลาการสร้างขึ้นเป็น ๒ ช่วง คือ

ระยะแรก ทำการปรับปรุงพระราชวังที่มีอยู่เดิมสมัยกรุงธนบุรีและปรับปรุงพระนิเวศน์เดิมของพระองค์และของพระราชวงศ์ผู้ใหญ่หลายพระองค์ยกขึ้นเป็นวัง อีกทั้งสร้างวังใหม่เพิ่มขึ้นทั้งนี้ก็ด้วยวัตถุประสงค์เพื่อทำหน้าที่รักษาพระนครตามจุดยุทธศาสตร์และเพื่อพระราชทานพระญาติและเป็นบำเหน็จความชอบแก่ผู้ร่วมรบในการกอบกู้ชาติ

ระยะหลัง เมื่อจัดระเบียบการสร้างพระราชวังและวังเพื่อการรักษาพระนครเรียบร้อยแล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชก็ได้โปรดเกล้าฯ ให้จัดระเบียบการบริหารประเทศขึ้น กำหนดให้พระราชโอรสที่มีพระชันษาสมควรที่จะออกวังได้เข้ารับใช้ราชการแผ่นดิน โดยสร้างวังพระราชทานให้เป็นที่ประทับและให้ทรงกำกับกรมกองต่าง ๆ ตามความถนัดของแต่ละพระองค์ วังที่สร้างขึ้นนี้สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงกล่าวไว้ในหนังสือตำนานวังเก่าว่า *"เจ้านายเมื่อทรงกรมแล้วย่อมมีหน้าที่ควบคุมรี้พลเป็นกำลังราชการ ที่วังก็เหมือนอย่างเป็นที่ทำการรัฐบาลแห่งหนึ่ง..."*[๑] ฉะนั้นวังที่สร้างขึ้นในระยะที่ ๒ นี้ ส่วนใหญ่จะเป็นวังพระราชโอรสซึ่งเป็นทั้งที่ประทับและที่ทำงานไปด้วยพร้อม ๆ กัน และวังเหล่านี้จะสร้างขึ้นเฉพาะแต่ในเขตกรุงเทพมหานครที่สร้างขึ้นใหม่เท่านั้น

---

๑ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, *ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๒๖ เรื่อง ตำนานวังเก่า* พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ม.ร.ว.เล็ก งอนรถ (พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕๑๓) หน้า ๓๓

รายละเอียดของวังที่สร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๑ ตามวัตถุประสงค์ที่ต่างกันดังที่ได้กล่าวแล้วมีดังนี้

๑. วังที่สร้างขึ้นเพื่อรักษาพระนครตามจุดยุทธศาสตร์

เมื่อวิเคราะห์ตามสถานที่ตั้งแล้วสามารถแบ่งพื้นที่ได้เป็น ๒ บริเวณคือ บริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งธนบุรี และบริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งพระนคร

พื้นที่ฝั่งธนบุรีนอกเหนือจากพระราชวังบวรสถานพิมุขหรือวังหลังแล้วยังได้ปรับปรุงพระนิเวศน์เดิมขึ้น ๒ แห่ง ได้แก่

พระราชวังเดิมของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช (๔) ตั้งอยู่ปากคลองบางกอกใหญ่ตรงบริเวณหัวคุ้งของแม่น้ำและคลองมาบรรจบกันพระราชทานให้เป็นที่ประทับของพระเจ้าหลานเธอ เพื่อรักษาพระนครทางด้านทิศตะวันตกเฉียงใต้

พระนิเวศน์เดิมของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช (๕) ตั้งอยู่ปากคลองมอญ พระราชทานให้เป็นที่ประทับของสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ต่อมาได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติเป็นพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

ส่วนพื้นที่ฝั่งพระนคร นอกจากพระราชวังบวรสถานมงคลแล้วยังได้ปรับปรุงพระนิเวศน์เดิมและสร้างวังใหม่ขึ้น ๒ แห่งได้แก่

พระนิเวศน์เดิมของกรมราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท (๖) ตั้งอยู่ปากคลองบางลำภู ริมป้อมพระสุเมรุ โปรดเกล้าฯ ให้ปรับปรุงเป็นวังพระราชทานให้เป็นที่ประทับของพระเจ้าน้องยาเธอ เพื่อรักษาพระนครทางด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือ

สร้างวังใหม่เรียกว่าวังริมป้อมจักรเพ็ชร (๗) ตั้งอยู่ใกล้กับป้อมจักรเพ็ชรปากคลองโอ่งอ่าง พระราชทานให้เป็นที่ประทับของพระเจ้าหลานเธอ เพื่อรักษาพระนครทางด้านทิศตะวันออกเฉียงใต้

๒. วังที่สร้างขึ้นเพื่อพระราชทานพระญาติและเป็นบำเหน็จความชอบ

วังที่สร้างขึ้นด้วยวัตถุประสงค์นี้มีจำนวน ๖ วัง ตั้งอยู่ฝั่งธนบุรี ๒ วัง และฝั่งพระนคร ๔ วัง

วังที่ตั้งอยู่ฝั่งธนบุรีจำนวน ๒ วัง ได้แก่

วังสวนมังคุด (๘) เป็นพระนิเวศน์เดิมของสมเด็จพระพี่นางองค์ใหญ่เจ้าฟ้ากรมพระยาเทพสุดาวดี ตั้งอยู่ตำบลสวนมังคุดระหว่างวัดบางหว้าใหญ่ (วัดระฆังโฆสิตาราม) กับพระราชวังบวรสถานพิมุขหรือวังหลัง โปรดเกล้าฯ ให้ปรับปรุงขึ้นเป็นวังเรียกว่า วังสวนมังคุด เป็นที่ประทับของสมเด็จพระพี่นางเธอพระองค์นั้น

วังบ้านปูน (๙) ตั้งอยู่ที่ตำบลบ้านปูน ระหว่างวัดบางหว้าใหญ่ (วัดระฆังโฆสิตาราม) ฝั่งธนบุรี กับวังสวนมังคุด พระราชทานเป็นบำเหน็จแก่พระองค์เจ้าขุนเณรซึ่งเป็นสามัญชน พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงสถาปนาให้มียศเป็นพระองค์เจ้า เนื่องด้วยกระทำความดีความชอบครั้งทำศึกไทยรบพม่าที่ทุ่งลาดหญ้า

ส่วนวังที่ตั้งอยู่ฝั่งพระนครจำนวน ๔ วังได้แก่

วังริมวัดโพธิ์ (๑๐) เป็นพระนิเวศน์เดิมของพระสวามีในพระน้องนางเธอ พระองค์เจ้าหญิงกุ (ต่อมาได้เฉลิมพระนามเป็นกรมหลวงนรินทรเทวี ในรัชกาลที่ ๔) วังนี้ตั้งอยู่ทางด้านทิศใต้ของพระบรมมหาราชวังใกล้วัดพระเชตุพนฯ (บริเวณวิหารพระพุทธไสยาสน์ในปัจจุบัน) โปรดเกล้าฯ ให้ปรับปรุงขึ้นเป็นวัง เรียกว่าวังริมวัดโพธิ์ เป็นที่ประทับของพระเจ้าน้องนางเธอพระองค์นั้น และบริเวณนี้ยังโปรดเกล้าฯ ให้เสนาบดีที่รับราชการในพระบรมมหาราชวังปลูกสร้างบ้านเรือนขึ้นอีกหลายหลัง

วังท่าเตียน (๑๑) สร้างขึ้นใหม่เป็นที่ประทับของพระเจ้าหลานเธอกรมขุนอิศรานุรักษ์ ในสมเด็จพระพี่นางองค์น้อย เจ้าฟ้ากรมพระศรีสุดารักษ์ วังนี้ตั้งอยู่นอกกำแพงเมือง ริมแม่น้ำเจ้าพระยาตรงข้ามกับวัดโพธิ์

วังคลังสินค้า (๑๒) สร้างขึ้นใหม่เป็นที่ประทับของพระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี ในสมเด็จพระพี่นางเธอองค์น้อย เจ้าฟ้ากรมพระศรีสุดารักษ์เช่นเดียวกัน วังนี้ตั้งอยู่นอกกำแพงเมืองริมแม่น้ำเจ้าพระยาใต้ตำหนักแพ (ท่าราชวรดิษฐ์)

วังปากคลองวัดชนะสงคราม (๑๓) สร้างขึ้นใหม่ กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท สร้างพระราชทานบุคคลสามัญที่เป็นพระสหายร่วมสาบาน ซึ่งประกอบคุณงามความดีแก่ประเทศและทรงสถาปนาขึ้นเป็นเจ้า วังนี้ตั้งอยู่ปากคลองวัดชนะสงคราม

๓. วังที่สร้างขึ้นเพื่อพระราชทานพระราชโอรส เป็นธรรมเนียมมาตั้งแต่ครั้งปลายกรุงศรีอยุธยา ที่พระราชโอรสในพระมหากษัตริย์และพระมหาอุปราชจะปฏิบัติราชการรับใช้บ้านเมือง โดยมีวังเป็นที่ประทับและที่ทำงานในสถานที่เดียวกัน ฉะนั้นวังที่สร้างขึ้นเพื่อการนี้จะมีที่ตั้งแยกกันเป็น ๒ บริเวณ คือบริเวณวังหลวงและบริเวณวังหน้า พระราชโอรสในพระมหากษัตริย์จะมีวังตั้งอยู่ ๒ กลุ่ม กลุ่มหนึ่งอยู่ทางด้านทิศเหนือและอีกกลุ่มหนึ่งอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของวังหลวง แต่พระโอรสในพระมหาอุปราชจะมีวังทางด้านทิศตะวันออกของวังหน้าแต่เพียงกลุ่มเดียว ส่วนบริเวณวังหลังนั้น หลังจากที่กรมพระราชวังบวรสถานพิมุขได้เสด็จทิวงคตไปในสมัยรัชกาลที่ ๑ แล้วก็มิได้มีการสถาปนาตำแหน่งนี้ขึ้นอีก จึงไม่มีการสร้างวังพระราชทานเช่นเดียวกับวังหลวงและวังหน้า เพียงแต่แบ่งพื้นที่ภายในวังหลัง จัดเป็นวังเล็ก ๆ พระราชทานให้พระโอรสในกรมพระราชวังบวรสถานพิมุขประทับต่อไปเท่านั้น

วังที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระราชทานพระราชโอรสจำนวน ๑๒ วัง แบ่งได้เป็น ๓ บริเวณคือ

บริเวณถนนหน้าพระลาน จำนวน ๓ วังได้แก่ วังถนนหน้าพระลานวังตะวันตก (๑๔) วังถนนหน้าพระลานวังกลาง (๑๕) วังถนนหน้าพระลานวังตะวันออก (๑๖)

บริเวณสองฝั่งถนนหลักเมือง จำนวน ๖ วังได้แก่ วังริมถนนหลักเมือง วังที่หนึ่ง (๑๗) วังถนนหลักเมืองวังที่สอง (๑๘) วังถนนหลักเมืองวังที่สาม (๑๙) วังถนนหลักเมืองวังที่สี่ (๒๐) วังถนนหลักเมืองวังที่ห้า (๒๑) วังถนนหลักเมืองวังที่หก (๒๒)

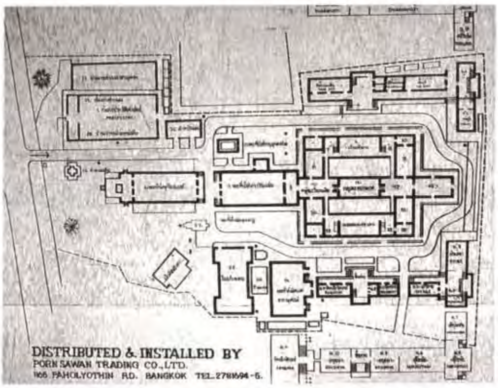
บริเวณริมถนนสนามชัย จำนวน ๓ วังได้แก่ วังริมสนามชัยวังที่หนึ่ง (๒๓) วังริมสนามชัยวังที่สอง (๒๔) วังริมสนามชัยวังที่สาม (๒๕)

ส่วนวังที่กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระราชทานพระราชโอรสมีจำนวน ๔ วัง ตั้งอยู่ริมสนามวังหน้าทางด้านทิศตะวันออก (ปัจจุบันเป็นบริเวณกระทรวงยุติธรรม) ได้แก่วังริมสนามวังหน้าวังที่หนึ่ง (๒๖) วังริมสนามวังหน้าวังที่สอง (๒๗) วังริมสนามวังหน้าวังที่สาม (๒๘) วังริมสนามวังหน้าวังที่สี่ (๒๙)

สาระสำคัญในการสร้างพระราชวังและวังในสมัยรัชกาลที่ ๑

เมื่อวิเคราะห์ตำแหน่งที่ตั้งของพระราชวังและวังที่สร้างขึ้นในระยะแรกของรัชกาลนี้แล้วจะเห็นได้ว่าตำแหน่งต่าง ๆ สอดคล้องกับแผนการตั้งทัพตามตำราพิชัยสงครามที่เรียกว่า *"นาคนาม"* ซึ่งมีคำอธิบายไว้ว่า *"มีแม่น้ำโอบรอบภูเขา หรือ ถ้าหาภูเขาไม่ได้ แต่แม่น้ำก็ได้ เรียกว่านาคนาม"*[๑] เมื่อเปรียบเทียบตำแหน่งที่ตั้งของค่ายหลวงก็จะพบว่าตรงกับที่ตั้งของพระบรมมหาราชวัง ส่วนค่ายต่าง ๆ ที่รายรอบค่ายหลวงก็จะตรงกับที่ตั้งของพระราชวังบวรสถานมงคล พระราชวังบวรสถานพิมุขและวังต่าง ๆ ตามจุดยุทธศาสตร์ เช่นปากคลอง ริมป้อม ริมแม่น้ำ เป็นต้น

๑ กรมศิลปากร *ตำราพิชัยสงคราม* พิมพ์ครั้งที่ ๖ พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ นางสนิท นรนารถ (ตลับ บุญรัตนพันธ์) โรงพิมพ์พระจันทร์ ๒๕๑๒ แผนที่ตั้งทัพภาพที่ ๒

แผนที่วังหน้า

ส่วนตำแหน่งที่ตั้งของวังต่าง ๆ ที่สร้างขึ้นพระราชทานพระญาติและเป็นบำเหน็จแก่ผู้ร่วมกอบกู้เอกราชนั้น ถึงแม้จะไม่สัมพันธ์กับแผนการตั้งทัพที่กล่าวข้างต้นแต่จะเห็นความสัมพันธ์ทางเชื้อสายและความสัมพันธ์ของข้าราชการฝ่ายวังหลวงและฝ่ายวังหน้าอย่างชัดเจน

ส่วนตำแหน่งที่ตั้งของวังพระราชโอรสที่สร้างขึ้นในระยะหลัง จะเห็นว่าจะเป็นการแบ่งกันรักษาพื้นที่พระนครเหนือ ศูนย์การปกครองหลักจะอยู่ที่พระบรมมหาราชวังหรือวังหลวง และศูนย์รองอยู่ที่พระราชวังบวรสถานมงคลหรือวังหน้า มีวังพระราชโอรสรายล้อมอยู่โดยฝ่ายวังหลวงมีวังอยู่ทางด้านทิศเหนือและทิศตะวันออกเฉียงเหนือ และฝ่ายวังหน้ามีวังอยู่ทางด้านทิศตะวันออก ซึ่งทั้งนี้นอกจากจะเห็นการแบ่งพื้นที่กันเพื่อรักษาพระนครแล้วยังเห็นการรักษาความปลอดภัยของพระราชวังทั้งสองอีกด้วย

อย่างไรก็ดีพระราชวังและวังที่สร้างขึ้นในรัชกาลนี้ทางฝั่งพระนครจะจำกัดอยู่ในเขตคลองคูเมืองเดิม ซึ่งเป็นคูเมืองชั้นใน จะมีบางวังที่กระจายไปอยู่นอกเขตคูเมืองเดิมก็เพียงแต่เพื่อไปทำหน้าที่รักษาพระนครตรงจุดยุทธศาสตร์ที่สร้างขึ้นใหม่ในรัชกาลนี้เท่านั้น ส่วนทางฝั่งธนบุรีวังต่าง ๆ ก็จะเรียงรายอยู่ตามริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา ไม่เกินเลยเขตคูเมืองเดิมที่มีมาตั้งแต่สมัยกรุงธนบุรีเป็นราชธานี

ภาพรวมที่เห็นได้ชัดคือพระราชวังและวังต่าง ๆ แม้จะเกาะกลุ่มหรือกระจัดกระจายกันไปก็ตามแต่ก็ยังตั้งอยู่ในขอบเขตที่เคยเป็นกรุงธนบุรีมาแต่เดิม เพียงแต่ย้ายศูนย์กลางการปกครองจากฝั่งธนบุรี มาสู่ฝั่งพระนครเท่านั้น

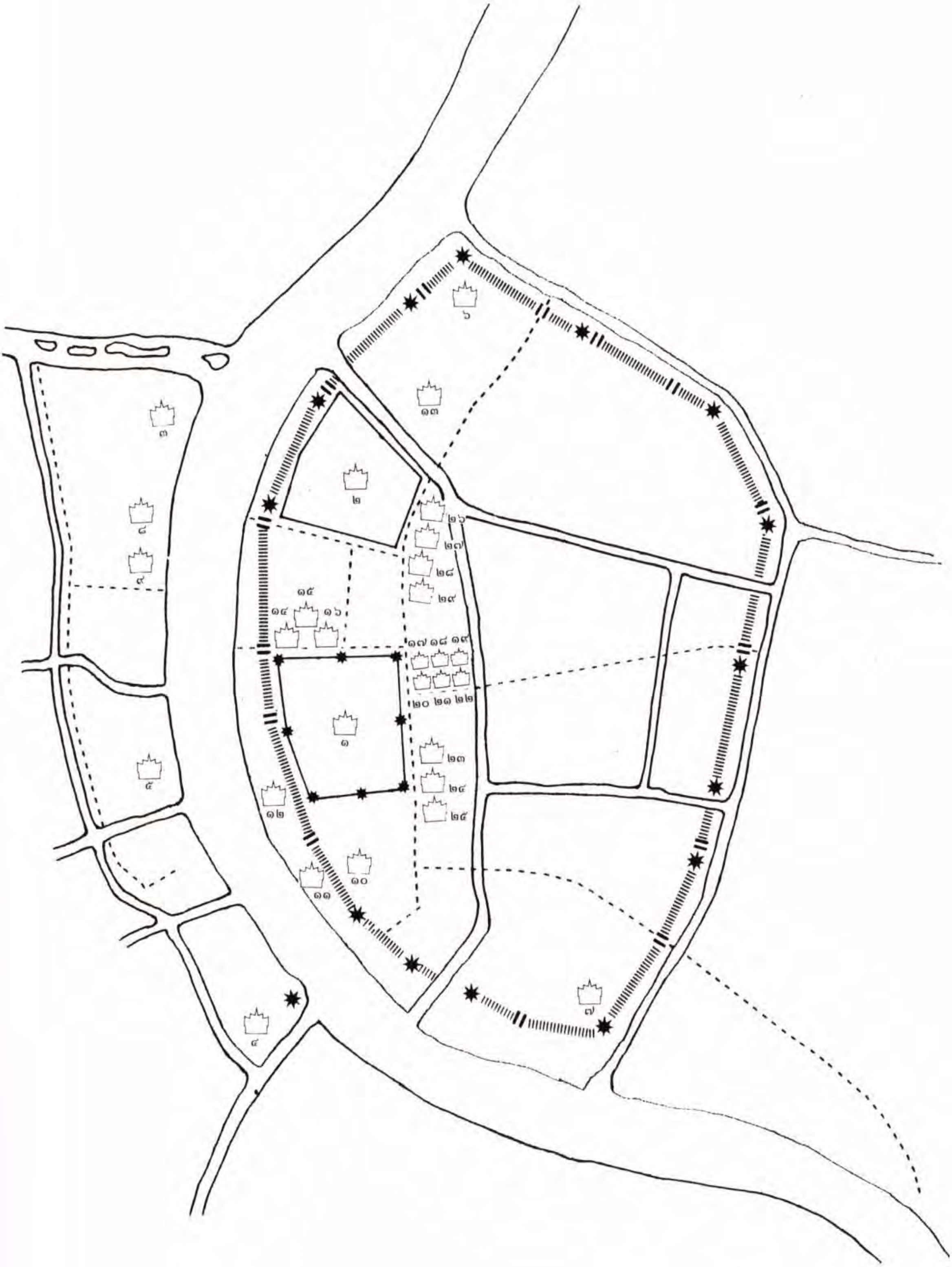
ส่วนชื่อของวังต่าง ๆ นั้นจะเรียกตามสถานที่ตั้ง เช่น วังริมป้อมจักรเพ็ชร วังริมวัดโพธิ์ วังริมสนามชัย เป็นต้น หรือเรียกตามตำบลที่ตั้ง เช่น วังสวนมังคุด (ตำบลสวนมังคุด) วังบ้านปูน (ตำบลบ้านปูน) เป็นต้น

สมัยรัชกาลที่ ๑ (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๕๒)
แผนที่ ๒.๑
แสดง พระราชวังและวัง

พระราชวังและวังสร้างในสมัยรัชกาลที่ ๑

๑) พระบรมมหาราชวัง
๒) พระราชวังบวรสถานมงคล
๓) พระราชวังหลัง
๔) พระราชวังเดิม
๕) พระนิเวศน์เดิม
๖) วังริมป้อมพระสุเมรุ
๗) วังริมป้อมจักรเพชร
๘) วังสวนมังคุด
๙) วังบ้านปูน
๑๐) วังริมวัดโพธิ์
๑๑) วังท่าเตียน
๑๒) วังคลังสินค้า
๑๓) วังปากคลองวัดชนะสงคราม
๑๔) วังถนนหน้าพระลาน วังตะวันตก
๑๕) วังถนนหน้าพระลาน วังกลาง
๑๖) วังถนนหน้าพระลาน วังตะวันออก
๑๗) วังริมถนนหลักเมือง วังที่ ๑
๑๘) วังริมถนนหลักเมือง วังที่ ๒
๑๙) วังริมถนนหลักเมือง วังที่ ๓
๒๐) วังริมถนนหลักเมือง วังที่ ๔
๒๑) วังริมถนนหลักเมือง วังที่ ๕
๒๒) วังริมถนนหลักเมือง วังที่ ๖
๒๓) วังริมสนามชัย วังที่ ๑
๒๔) วังริมสนามชัย วังที่ ๒
๒๕) วังริมสนามชัย วังที่ ๓
๒๖) วังริมสนามวังหน้า วังที่ ๑
๒๗) วังริมสนามวังหน้า วังที่ ๒
๒๘) วังริมสนามวังหน้า วังที่ ๓
๒๙) วังริมสนามวังหน้า วังที่ ๔

✡ ป้อม
┅┃┃┅ ประตูเมือง
┅┅┅ กำแพง
⌂ พระราชวังและวังใหม่

๓
๘
๙
๕
๔
๖
๑๓
๒
๒๖
๒๗
๒๘
๒๙
๑๕
๑๔
๑๖
๑๗ ๑๘ ๑๙
๒๐ ๒๑ ๒๒
๑
๒๓
๒๔
๒๕
๑๒
๑๐
๑๑
๗

ตำแหน่งที่ตั้งพระราชวังและวังในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (แผนที่ ๒.๒)

ในรัชกาลนี้บ้านเมืองห่างจากศึกสงคราม มีแต่การฟื้นฟูและปรับปรุงประเทศจึงไม่มีการสร้างวังด้วยวัตถุประสงค์อื่น นอกจากเพื่อเป็นหน่วยย่อยในการบริหารราชการแผ่นดินวังเดิมส่วนใหญ่ยังใช้ประโยชน์อยู่ แต่มีการสร้างวังใหม่พระราชทานพระราชโอรสที่มีพระชันษาออกวังได้มี ๒๐ วัง เป็นวังพระราชโอรสฝ่ายวังหลวงจำนวน ๘ วัง และฝ่ายวังหน้า ๑๔ วัง ดังมีรายละเอียดต่อไปนี้

วังพระราชโอรสฝ่ายวังหลวง แบ่งได้เป็น ๓ บริเวณ

บริเวณริมสะพานช้างโรงสี มี ๒ วัง ได้แก่ วังริมสะพานช้างโรงสีวังเหนือ (๓๐) และวังริมสะพานช้างโรงสีวังใต้ (๓๑) ปัจจุบันวังทั้งสองนั้นคือถนนแพร่งภูธรและอาคารพาณิชย์

บริเวณด้านเหนือของวัดพระเชตุพนฯ ริมคลองคูเมืองเดิม เรียกบริเวณนั้นว่า **"ท้ายหับเผย"** มีจำนวน ๓ วัง เรียกว่า วังท้ายหับเผยวังที่หนึ่ง (๓๒) วังท้ายหับเผยวังที่สอง (๓๓) วังท้ายหับเผยวังที่สาม (๓๔) นอกจากนั้นบริเวณนี้ยังมีถนนสนามชัยตัดผ่านจึงมีวังต่อเนื่องไปอีก ๒ วัง คือ วังถนนสนามชัยวังที่หนึ่ง (๓๕) และวังถนนสนามชัยวังที่สอง (๓๖) (ปัจจุบันวังทั้งสองคือบริเวณกรมรักษาดินแดน)

บริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาใต้วัดพระเชตุพนฯ มีเพียงวังเดียวคือ วังริมแม่น้ำใต้วัดพระเชตุพนฯ (๓๗) (ปัจจุบันคือบ้านเมตตา ศาลคดีเด็กและเยาวชนกลาง ถนนมหาราช)

ส่วนวังพระราชโอรสฝ่ายวังหน้า กรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์แบ่งได้เป็น

บริเวณริมพระนิเวศน์เดิมฝั่งธนบุรี จำนวน ๓ วังได้แก่ วังริมพระนิเวศน์เดิมวังที่หนึ่ง (๓๘) วังริมพระนิเวศน์เดิมวังที่สอง (๓๙) วังริมพระนิเวศน์เดิมวังที่สาม (๔๐) วังทั้ง ๓ แห่งนี้โปรดฯ ให้สร้างพระราชทานพระราชโอรสร่วมเจ้าจอมมารดาเดียวกัน

บริเวณสะพานเสี้ยว จำนวน ๔ วัง ได้แก่ วังสะพานเสี้ยววังที่หนึ่ง (๔๑) วังสะพานเสี้ยววังที่สอง (๔๒) วังสะพานเสี้ยววังที่สาม (๔๓) วังสะพานเสี้ยววังที่สี่ (๔๔) (สันนิษฐานว่าคือบริเวณกรมสรรพากร ถนนราชดำเนินและโรงแรมรัตนโกสินทร์)

บริเวณตอนเหนือของวังหน้า นอกคลองคูเมืองเดิม ได้แก่ วังหลังวัดชนะสงคราม (๔๕) วังถนนพระอาทิตย์วังที่หนึ่ง (๔๖) และวังริมคลองบางลำภูวังที่หนึ่ง (๔๗) ตั้งอยู่นอกกำแพงเมือง

บริเวณอื่น ๆ ได้แก่ วังถนนโรงครก (๔๘) ตั้งอยู่ใกล้กับกลุ่มวังถนนหลักเมือง สมัยรัชกาลที่ ๑ (ปัจจุบันคือบริเวณศาลแพ่ง) และวังคลองตลาดวังที่หนึ่ง (๔๙) (ปัจจุบันคือจุดที่ถนน ๓ สายมาบรรจบกันคือ ถนนมหาราช ถนนราชินี และถนนสนามชัย)

สาระสำคัญของการสร้างวังในสมัยรัชกาลที่ ๒

วังในรัชกาลนี้สร้างขึ้นด้วยวัตถุประสงค์เพื่อเป็นหน่วยงานย่อยในการบริหารราชการแผ่นดิน เมื่อวิเคราะห์ตำแหน่งที่ตั้งแล้วพบว่า มีการแบ่งกันรักษาพื้นที่พระนครระหว่างวังหลวงและวังหน้า โดยวังต่าง ๆ มักจะรวมกันเป็นกลุ่มใหญ่ วังของพระราชโอรสวังหลวงจะขยายตัวลงมาทางทิศใต้และทิศตะวันออก ส่วนฝ่ายวังหน้าจะขยายตัวขึ้นไปทางด้านทิศเหนือ นอกจากนั้นเริ่มมีการสร้างวังขยายออกนอกเขตพระนครชั้นในทั้งฝ่ายวังหลวงและฝ่ายวังหน้า ฝ่ายวังหลวงได้แก่กลุ่มวังริมสะพานช้างโรงสี ส่วนฝ่ายวังหน้าได้แก่กลุ่มวังสะพานเสี้ยวและรวมไปถึงวังอื่น ๆ ทางด้านทิศเหนืออีกหลายวัง นอกจากนั้นยังสร้างวังเพิ่มขึ้นทางฝั่งธนบุรีด้วย แสดงว่าพื้นที่ฝั่งธนบุรียังคงมีความสำคัญต่อพระนครต่อไป

ส่วนการเรียกชื่อวังยังคงเรียกตามสถานที่ตั้งเช่นเดียวกับสมัยรัชกาลที่ ๑ เช่น วังริมสะพานช้างโรงสี วังท้ายหับเผย วังสะพานเสี้ยว เป็นต้น

วังที่สร้างพระราชทานพระเจ้าน้องยาเธอจะตั้งอยู่นอกเขตคูเมืองเดิมและริมประตูที่สำคัญทั้งสองแห่ง ส่วนวังที่สร้างพระราชทานพระเจ้าลูกยาเธอจะยังตั้งอยู่ในเขตคูเมืองชั้นใน และจะเกาะกลุ่มกันอยู่บริเวณท้ายวัดพระเชตุพนฯ เป็นกลุ่มใหญ่รวมวังเก่าและวังใหม่ถึง ๑๗ วัง

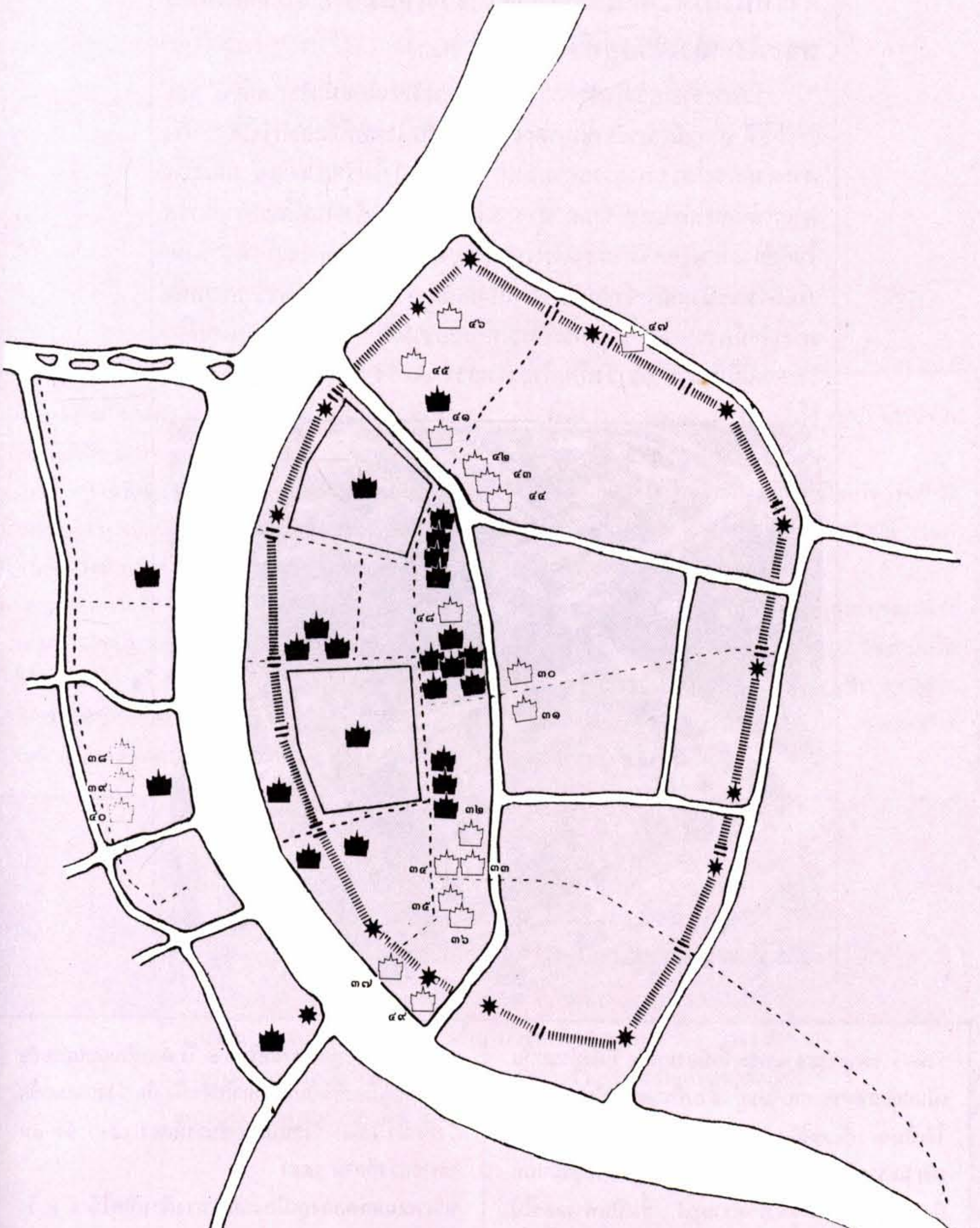
ส่วนการเรียกชื่อวังก็ยังคงยึดถือสถานที่เป็นหลักเช่นเดิม เช่นวังริมประตูสำราญราษฎร์ วังท้ายวัดพระเชตุพน วังคลองตลาด เป็นต้น

สมัยรัชกาลที่ ๒ (พ.ศ. ๒๓๕๒-๒๓๖๗)
แผนที่ ๒.๒
แสดง พระราชวังและวัง

พระราชวังและวังสร้างในสมัยรัชกาลที่ ๒

๓๐) วังริมสะพานช้างโรงสี วังเหนือ
๓๑) วังริมสะพานช้างโรงสี วังใต้
๓๒) วังท้ายหับเผย วังที่ ๑
๓๓) วังท้ายหับเผย วังที่ ๒
๓๔) วังท้ายหับเผย วังที่ ๓
๓๕) วังถนนสนามชัย วังที่ ๑
๓๖) วังถนนสนามชัย วังที่ ๒
๓๗) วังริมแม่น้ำใต้วัดพระเชตุพน
๓๘) วังริมพระนิเวศน์เดิม วังที่ ๑
๓๙) วังริมพระนิเวศน์เดิม วังที่ ๒
๔๐) วังริมพระนิเวศน์เดิม วังที่ ๓
๔๑) วังสะพานเสี้ยว วังที่ ๑
๔๒) วังสะพานเสี้ยว วังที่ ๒
๔๓) วังสะพานเสี้ยว วังที่ ๓
๔๔) วังสะพานเสี้ยว วังที่ ๔
๔๕) วังหลังวัดชนะสงคราม
๔๖) วังถนนพระอาทิตย์ วังที่ ๑
๔๗) วังริมคลองบางลำภู วังที่ ๑
๔๘) วังถนนโรงครก
๔๙) วังคลองตลาด วังที่ ๑

☼ ป้อม
ประตูเมือง
กำแพง
พระราชวังและวังใหม่
พระราชวังและวังเดิม

๔๖
๔๗
๔๕
๔๑
๔๒
๔๓
๔๔
๔๘
๓๐
๓๑
๓๒
๓๓
๓๔
๓๕
๓๖
๓๗
๔๙
๓๘
๓๙
๔๐

ตำแหน่งที่ตั้งของพระราชวังและวังในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (แผนที่ ๒.๓)

วังพระราชโอรสในรัชกาลนี้เป็นไปเช่นเดียวกับสมัยรัชกาลที่ ๑ และรัชกาลที่ ๒ เมื่อพระราชโอรสเจริญพระชันษาพอที่จะออกวังได้ บางพระองค์ก็จะได้รับพระราชทานวังเก่าที่สร้างแล้วในรัชกาลก่อน และบางพระองค์ก็จะได้รับพระราชทานวังใหม่เนื่องด้วยในรัชกาลนี้พระราชโอรสในรัชกาลที่ ๒ บางพระองค์เพิ่งจะเจริญพระชันษาออกวังได้ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระราชทานทั้งพระเจ้าน้องยาเธอ และพระเจ้าลูกยาเธอรวมกัน วังที่สร้างขึ้นใหม่ในรัชกาลนี้มีจำนวน ๒๕ วังเป็นฝ่ายวังหลวง ๒๓ วัง และฝ่ายวังหน้า ๒ วัง

กลุ่มวังบริเวณท้ายวัดพระเชตุพน

วังที่สร้างพระราชทานพระเจ้าน้องยาเธอ มีทั้งที่รวมกันเป็นกลุ่มและกระจายกันอยู่ ส่วนที่รวมกันเป็นกลุ่มแบ่งได้เป็น ๒ บริเวณได้แก่

บริเวณริมประตูสำราญราษฎร์ มี ๓ วัง ตั้งอยู่ริมถนนบำรุงเมืองใกล้ประตูสำราญราษฎร์ ซึ่งเป็นทางออกไปคลองมหานาค คือ วังริมประตูสำราญราษฎร์วังที่หนึ่ง (๕๐) วังริมถนนประตูสำราญราษฎร์วังที่สอง (๕๑) วังริมประตูสำราญราษฎร์วังที่สาม (๕๒)

บริเวณริมประตูสะพานหัน มี ๓ วัง ตั้งอยู่ริมถนนมหาชัยใกล้ประตูเมืองซึ่งเป็นทางออกไปสำเพ็ง คือ วังถนนมหาชัยวังที่หนึ่ง (๕๓) วังถนนมหาชัยวังที่สอง (๕๔) วังถนนมหาชัยวังที่สาม (๕๕)

บริเวณนอกคลองคูเมืองเดิม ทางด้านทิศใต้ มี ๒ วัง ได้แก่ วังบ้านหม้อ (๕๖) และวังถนนจักรเพชร (๕๗) และในคลองคูเมืองเดิมอีกวัง ๑ วัง ได้แก่วังริมสะพานหัวจรเข้ (๕๘) ไม่ไกลจากวังบ้านหม้อนัก

เมื่อวิเคราะห์ตำแหน่งที่ตั้งของกลุ่มวังทั้ง ๓ บริเวณแล้วพบว่า วังที่สร้างพระราชทานพระเจ้าน้องยาเธอส่วนใหญ่ จะตั้งอยู่นอกเขตคลองคูเมืองเดิม และที่สำคัญที่สุดคือกำหนดให้วัง ๒ กลุ่ม เป็นกำลังเพื่อรักษาพระนครทางด้านทิศตะวันออก ตรงประตูเมือง ๒ แห่ง คือประตูสำราญราษฎร์ และประตูสำเพ็ง

ประตูสำราญราษฎร์เป็นทางไปสู่คลองมหานาคและวัดสระเกศ นอกจากนั้นใกล้ ๆ ประตูสำราญราษฎร์ยังมีประตูเล็ก ๆ ที่เรียกว่า *"ประตูผี"* เป็นทางที่จะนำศพไปสู่วัดนอกกำแพงเมืองโดยเฉพาะบริเวณวัดสระเกศ และประตูสำเพ็งเป็นทางไปสู่ย่านชุมชนชาวจีน *"สำเพ็ง"*

ส่วนวังที่สร้างพระราชทานพระราชโอรสในรัชกาลที่ ๓ แบ่งได้เป็น ๒ บริเวณ ได้แก่

บริเวณท้ายวัดพระเชตุพน มี ๕ วังได้แก่ วังท้ายวัดพระเชตุพนวังที่หนึ่ง (๕๙) วังท้ายวัดพระเชตุพนวังที่สอง (๖๐) วังท้ายวัดพระเชตุพนวังที่สาม (๖๑) วังท้ายวัดพระเชตุพนวังที่สี่ (๖๒) วังท้ายวัดพระเชตุพนวังที่ห้า (๖๓) และบริเวณใกล้เคียงกันนี้ยังมีวังถนนสนามชัยวังที่สาม (๖๔) สร้างต่อเนื่องกันมากับวังถนนสนามชัยที่มีมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๒

บริเวณถนนเฟื่องนคร มี ๓ วังได้แก่ วังถนนเฟื่องนครวังเหนือ (๖๕) วังถนนเฟื่องนครวังใต้ (๖๖) และวังริมคลองสะพานถ่าน (๖๗)

บริเวณริมแม่น้ำใกล้ปากคลองตลาด มี ๓ วัง ได้แก่ วังเหนือป้อมมหาฤกษ์ (๖๘) วังใต้ป้อมมหาฤกษ์ (๖๙) และวังคลองตลาดวังที่สอง (๗๐)

วังที่กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระราชทานพระราชโอรสมีเพียง ๒ วังเท่านั้นคือ วังสะพานเสี้ยววังที่ห้า (๗๑) และวังถนนพระอาทิตย์วังที่สอง (๗๒) ซึ่งเป็นแค่เพียงแบ่งพื้นที่วังเดิมและสร้างวังเพิ่มขึ้นเท่านั้น

สาระสำคัญในการสร้างวังในสมัยรัชกาลที่ ๓

เมื่อวิเคราะหตำแหน่งที่ตั้งแล้วพบว่า วังในรัชกาลนี้ยังเป็นแกนนำในการขยายตัวของพระนครอย่างเด่นชัด โดยเฉพาะอย่างยิ่งการสร้างวังในฝ่ายวังหลวง แสดงให้เห็นวัตถุประสงค์ที่ชัดเจนว่า เพื่อรักษา หรือกำกับเมืองในจุดยุทธศาสตร์สำคัญ ได้แก่ประตูเมือง ๒ แห่ง คือ ประตูสำราญราษฎร์ และประตูสำเพ็งเช่นเดียวกับการสร้างวังริมป้อมจักรเพชรและป้อมพระสุเมรุในสมัยรัชกาลที่ ๑

สมัยรัชกาลที่ ๓ (พ.ศ. ๒๓๖๗-๒๓๙๔)

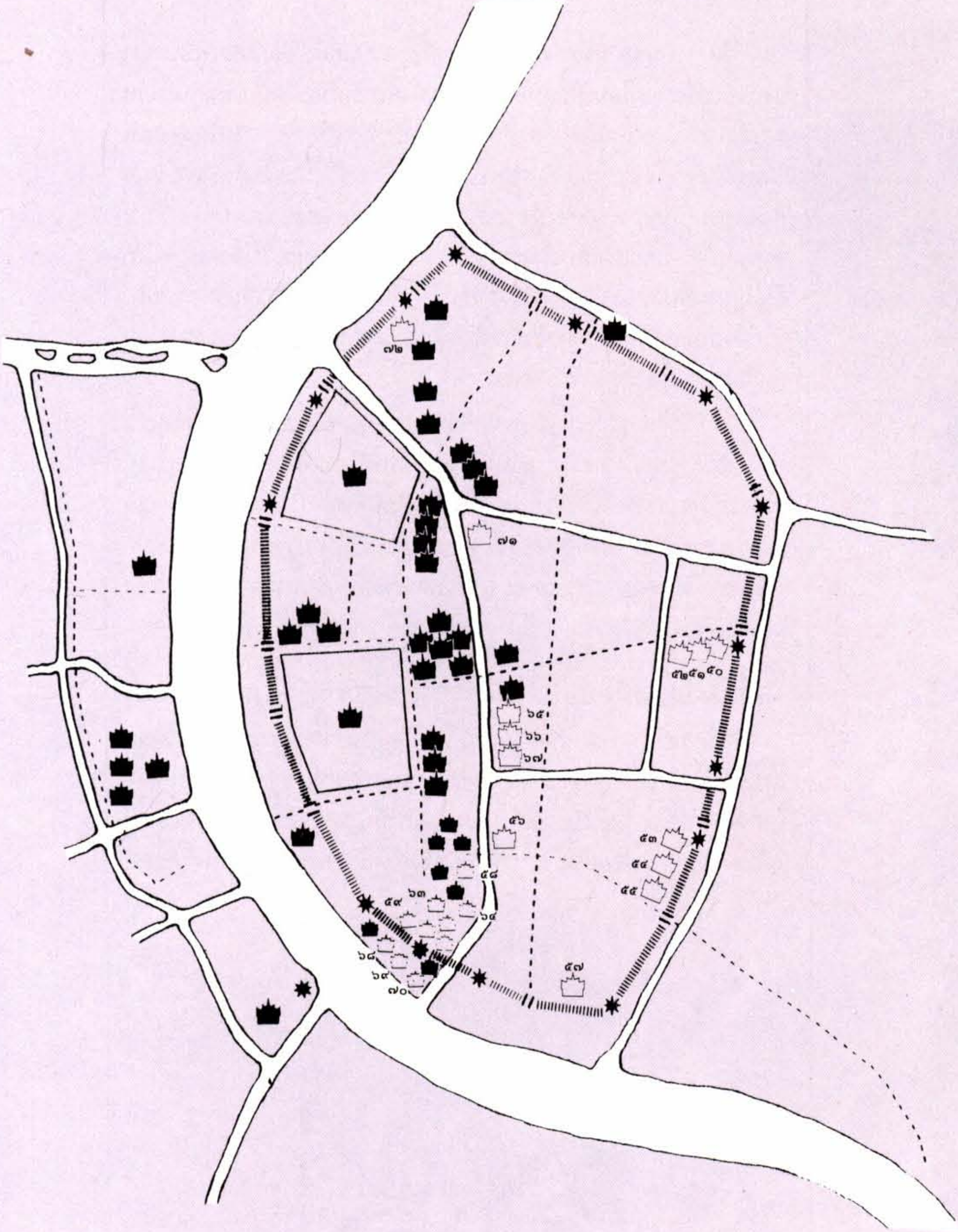
แผนที่ ๒.๓

แสดง พระราชวังและวัง

พระราชวังและวังสร้างในสมัยรัชกาลที่ ๓

๕๐) วังริมประตูสำราญราษฎร์ วังที่ ๑
๕๑) วังริมประตูสำราญราษฎร์ วังที่ ๒
๕๒) วังริมประตูสำราญราษฎร์ วังที่ ๓
๕๓) วังถนนมหาชัย วังที่ ๑
๕๔) วังถนนมหาชัย วังที่ ๒
๕๕) วังถนนมหาชัย วังที่ ๓
๕๖) วังบ้านหม้อ
๕๗) วังถนนจักรเพชร
๕๘) วังริมสะพานหัวจรเข้
๕๙) วังท้ายวัดพระเชตุพน วังที่ ๑
๖๐) วังท้ายวัดพระเชตุพน วังที่ ๒
๖๑) วังท้ายวัดพระเชตุพน วังที่ ๓
๖๒) วังท้ายวัดพระเชตุพน วังที่ ๔
๖๓) วังท้ายวัดพระเชตุพน วังที่ ๕
๖๔) วังถนนสนามชัย วังที่ ๓
๖๕) วังถนนเฟื่องนคร วังเหนือ
๖๖) วังถนนเฟื่องนคร วังใต้
๖๗) วังริมคลองสะพานถ่าน
๖๘) วังเหนือป้อมมหาฤกษ์
๖๙) วังใต้ป้อมมหาฤกษ์
๗๐) วังคลองตลาด วังที่ ๒
๗๑) วังริมสะพานเสี้ยว วังที่ ๕
๗๒) วังถนนพระอาทิตย์ วังที่ ๒

ป้อม
ประตูเมือง
กำแพง
พระราชวังและวังใหม่
พระราชวังและวังเดิม

๗๒
๗๑
๕๒ ๕๑ ๕๐
๖๕
๖๖
๖๗
๕๖
๕๓
๕๔
๕๕
๕๘
๕๙
๖๓
๖๔
๖๘
๖๙
๗๐
๕๗

วัด

วัด เป็นสถาบันทางพุทธศาสนาที่อยู่ควบคู่กับสังคมไทยมาเป็นเวลานานจนเปรียบเสมือนเป็นศูนย์กลางของสังคม วัดในอดีตนั้นเป็นศูนย์รวมทางจิตใจของคนในแต่ละท้องถิ่นและมีบทบาทสำคัญต่อชุมชนในสังคมที่วัดนั้นตั้งอยู่ ในการศึกษาวิเคราะห์องค์ประกอบเมืองในเรื่องของตำแหน่งที่ตั้งและความสัมพันธ์ต่อเนื่องขององค์ประกอบเมืองประเภทต่าง ๆ นั้น จึงจำเป็นต้องมีการศึกษาตำแหน่งที่ตั้งของวัด ในฐานะเป็นองค์ประกอบสำคัญของชุมชนสำหรับการศึกษากรุงรัตนโกสินทร์ แม้ว่าจะประกอบไปด้วยศาสนสถานในศาสนาอื่นแต่ศาสนสถานเหล่านั้นมีจำนวนและความสำคัญไม่เท่ากับวัดในพุทธศาสนา

ในบริเวณกรุงรัตนโกสินทร์และบริเวณข้างเคียงโดยรอบนั้น มีจำนวนวัดทั้งหมด ๗๒ วัด จากจำนวนวัดในกรุงเทพมหานคร ๓๙๙ วัด[๑] และสามารถจำแนกเป็นวัดหลวง ๕๕ วัด เมื่อเทียบกับจำนวนวัดหลวงทั้งหมดในกรุงเทพฯ ๘๐ วัด[๒] จึงนับได้ว่าในบริเวณนี้มีวัดหลวงตั้งอยู่อย่างหนาแน่นกว่าบริเวณอื่นในกรุงเทพฯ สำหรับศาสนสถานในศาสนาอื่นมี ๙ แห่ง และศาลเทพารักษ์สำคัญ ๆ อีก ๗ แห่ง

วัดที่มีมาแต่สมัยก่อนสร้างกรุงรัตนโกสินทร์ (แผนที่ ๒.๔)

บริเวณ *"กรุงรัตนโกสินทร์"* ในปัจจุบันนั้น ปรากฏหลักฐานวัดโบราณที่มีมาแต่ก่อนการสถาปนากรุงธนบุรีและกรุงเทพฯ อยู่จำนวนไม่น้อย ในการสถาปนากรุงธนบุรีเมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๐ นั้น พระเจ้ากรุงธนบุรีโปรดเกล้าฯ ให้บูรณะซ่อมแซมวัดโบราณที่ตั้งอยู่ในเขตกำแพงเมือง ๗ วัด คือ

---

[๑] เนตรนภิศ นาควัชระ และคณะ, *วัดในกรุงเทพฯ*, (กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๕) หน้า ๓

[๒] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓

วัดอรุณราชวราราม

วัดแจ้ง หรือวัดมะกอกนอก (วัดอรุณราชวราราม) (๑) ตั้งอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาด้านเหนือของพระราชวังเดิมบริเวณปากคลองบางหลวง สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีโปรดเกล้าฯ ให้บูรณะปฏิสังขรณ์เพื่อให้เป็นวัดภายในวังตามแบบกรุงศรีอยุธยา ต่อมาในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยและพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปฏิสังขรณ์และเปลี่ยนนามวัดเป็น *"วัดอรุณราชวราราม"*[๑]

ทั้ง ๒ วัดนี้จัดเป็นวัดสำคัญภายในเขตพระราชฐาน นอกจากนี้ยังมีวัดอื่น ๆ อีก ๕ วัดได้แก่

วัดสลัก (วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษดิ์) (๓) ตั้งอยู่ริมกำแพงพระนครด้านตะวันตกอยู่ระหว่างกลางพระราชวังหลวงและพระราชวังหน้า ในสมัยรัตนโกสินทร์ กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทโปรดฯ ให้บูรณะขึ้นใหม่พร้อมกับการสร้างพระราชวังบวรสถานมงคล และพระ-

วัดแจ้ง (วัดอรุณราชวราราม)

วัดท้ายตลาด (วัดโมลีโลกยาราม) (๒) ตั้งอยู่ริมคลองบางกอกใหญ่หลังพระราชวังเดิมกรุงธนบุรี ในสมัยกรุงธนบุรีอุปจารย์วัดอยู่ในเขตพระราชวัง จึงเป็นวัดที่ไม่มีพระสงฆ์มาจำพรรษาอยู่ ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนแปลงพระราชวังเดิมเป็นที่ประทับของเจ้านายพระองค์สำคัญ สภาพการเป็นวัดในเขตพระราชฐานจึงยกเลิกไปในสมัยรัชกาลที่ ๒ ทรงปฏิสังขรณ์ใหม่และพระราชทานนามว่า *"วัดพุทไธสวรรย์"* แล้วเปลี่ยนมาเป็น *"วัดโมลีโลกยาราม"* ในสมัยราชกาลที่ ๓[๒]

ราชทานนามใหม่ว่า *"วัดนิพพานาราม"* ปี พ.ศ. ๒๓๓๑ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ โปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนนามใหม่เป็น *"วัดพระศรีสรรเพชดาราม"* และโปรดให้เปลี่ยนนามอีกเป็น *"วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ"* ตามนามพระอารามอันเป็นที่ประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุ และเป็นที่ประทับของสมเด็จพระสังฆราชดังเคยในครั้งกรุงศรีอยุธยา สำหรับสร้อยนาม *"ยุวราชรังสฤษดิ์"* นั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้เพิ่มขึ้นหลังจากที่ทรงบริจาคพระราชทรัพย์ของสมเด็จเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศซึ่งสวรรคตใน พ.ศ. ๒๔๓๗[๓]

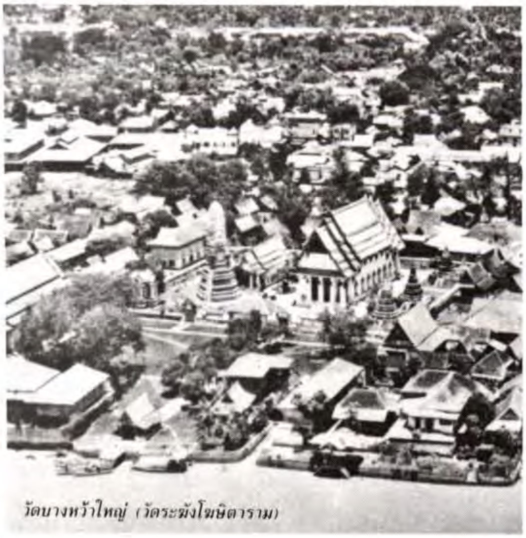
[๑] กรมศิลปากร, *จดหมายเหตุการอนุรักษ์กรุงรัตนโกสินทร์,* หน้า ๓๗๓-๓๗๕

[๒] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๗๘

[๓] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๔๑-๒๔๗

วัดโพธิ์ (วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม)

วัดบางหว้าใหญ่ (วัดระฆังโฆษิตาราม)

วัดโพธาราม หรือวัดโพธิ์ (วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม) (๔) ตั้งอยู่ทางด้านใต้ของพระราชวังหลวง พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดเกล้าฯ ให้มีการบูรณะปฏิสังขรณ์ขึ้นใหม่ทั้งพระอาราม และพระราชทานนามใหม่ว่า "*วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาวาส*" ในพ.ศ. ๒๓๒๗-๒๓๙๑ ในสมัยราชกาลที่ ๓ ได้มีการปฏิสังขรณ์ครั้งใหญ่ที่สุด และครั้งนี้เป็นจุดเริ่มต้นของความรุ่งเรืองด้านศิลปวิทยาการของวัดโพธิ์ เนื่องด้วยโปรดเกล้าฯ ให้จารึกสรรพตำราต่าง ๆ ๘ หมวด ลงบนแผ่นหินอ่อนประดับไว้ตามศาลาราย เพื่อเผยแพร่ความรู้ให้แก่ประชาชน ต่อมาในรัชกาลที่ ๔ ให้แก้สร้อยนามเป็น "*วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม*"[๑]

วัดบางหว้าน้อย (วัดอมรินทราราม) (๕) ตั้งอยู่ปากคลองบางหว้า ด้านใต้ของคลองบางกอกน้อย กรมพระราชวังบวรสถานพิมุขทรงปฏิสังขรณ์ใหม่ทั้งอาราม พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระราชทานนามใหม่ว่า "*วัดอมรินทราราม*" สมัยสงครามโลกครั้งที่ ๒ ปูชนีวัตถุสถานในพระอารามถูกระเบิดทำลายเป็นส่วนใหญ่ยกเว้นวิหารหลวงพ่อโบสถ์น้อย จึงมีการก่อสร้างใหม่ทั้งหมด

วัดบางหว้าใหญ่ (วัดระฆังโฆสิตาราม) (๖) ตั้งอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งธนบุรี ตรงข้ามกับท่าช้างวังหลวง สมัยรัตนโกสินทร์มีการขุดพบระฆังโบราณ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงขอไปไว้ที่หอระฆังวัดพระศรีรัตนศาสดารามในพระบรมมหาราชวัง จึงนิยมเรียกวัดนี้ว่า "*วัดระฆัง*" และในรัชสมัยนี้เองสมเด็จกรมพระยาเทพสุดาวดี สมเด็จพระพี่นางเธอพระองค์ใหญ่ทรงปฏิสังขรณ์วัดระฆังเป็นครั้งใหญ่ทั่วพระอาราม และได้รับพระราชทานนามใหม่ว่า "*วัดระฆังโฆสิตาราม*"[๓]

วัดโบราณติดคลองมอญ (วัดเครือวัลย์วรวิหาร) (๗) ตั้งอยู่ริมคลองมอญฝั่งใต้ เจ้าพระยาอภัยภูธร (น้อย บุณยรัตพันธ์) พร้อมด้วยธิดาคือ เจ้าจอมเครือวัลย์ในรัชกาลที่ ๓ ได้ปฏิสังขรณ์แล้วถวายเป็นพระอารามหลวง ได้รับพระราชทานนามว่า "*วัดเครือวัลย์วรวิหาร*"[๔]

---

[๑] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๔๘-๒๕๖

[๒] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๘๔

[๓] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๘๒-๓๘๓

[๔] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๗๖-๓๗๗

วัดอินทรวิหาร (วัดบางขุนพรหมนอก)

วัดบางลำภู (วัดสังเวชวิศยาราม)

นอกจากวัดที่ตั้งอยู่ภายในเขตกำแพงเมืองดังกล่าวแล้ว ยังพบว่ามีวัดโบราณกระจายอยู่โดยรอบบริเวณต่าง ๆ ดังนี้

บริเวณแม่น้ำเจ้าพระยา ฝั่งพระนครทางด้านเหนือ

วัดกลางนา (วัดชนะสงคราม) (๘) ตั้งอยู่ริมถนนสะพานเสี้ยว (ถนนจักรพงษ์) ด้านเหนือของคลองโรงไหม เดิมเรียกว่าวัดกลางนา ตามสภาพภูมิประเทศโดยรอบวัด สมเด็จกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ทรงสถาปนาขึ้นใหม่และรัชกาลที่ ๑ โปรดเกล้าฯ ให้วัดนี้เป็นวัดพระสงฆ์ฝ่ายรามัญเพื่อเทิดพระเกียรติ์ทหารชาวรามัญในกองทัพสมเด็จกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท จึงนิยมเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า *"วัดตองปุ"* เลียนแบบวัดตองปุสมัยอยุธยา ต่อมาจึงพระราชทานนามพระอารามใหม่ว่า *"วัดชนะสงคราม"* เมื่อทรงมีชัยชนะข้าศึก[๑]

วัดบางลำภู (วัดสังเวชวิศยาราม) (๙) ตั้งอยู่ปากคลองบางลำภูฟากเหนือ สมเด็จกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทโปรดเกล้าฯให้บูรณะปฏิสังขรณ์วัดนี้ สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานนามวัดใหม่ว่า *"วัดสังเวชวิศยาราม"* ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๑๒ วัดสังเวศวิศยาราม ประสบความเสียหายครั้งใหญ่ด้วยอัคคีภัย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมขุนภูวนัยนฤเบนทราภิบาล ดำเนินการบูรณะสิ่งก่อสร้างในพระอารามให้บริบูรณ์ดังเดิม[๒]

วัดบางขุนพรหมนอก (วัดอินทรวิหาร) (๑๐) ตั้งอยู่ริมถนนวิสุทธิกษัตริย์ในปัจจุบันเรียกกันว่า วัดบางขุนพรหมนอก ตามชื่อตำบลที่ตั้ง ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์พระราชทานที่ตำบลนี้เป็นที่ตั้งของครัวเชลยชาวเวียงจันทร์ อินทร์ น้าชายของเจ้าน้อยเขียวค่อม พระสนมเอกในรัชกาลที่ ๑ ได้ทำการบูรณะปฏิสังขรณ์พระอารามจึงมีชื่อเรียกว่า *"วัดอินทาราม"* ในสมัยรัชกาลที่ ๔ มีการสร้างพระพุทธรูปยืนขนาดใหญ่ขึ้นองค์หนึ่ง ซึ่งสำเร็จบริบูรณ์ในรัชกาลที่ ๗ ต่อมาในรัชกาลที่ ๖ เปลี่ยนนามวัดเป็น *"วัดอินทรวิหาร"* เนื่องจากชื่อเต็มไปพ้องกับวัดอินทราราม (วัดบางยี่เรือใต้) ฝั่งธนบุรีประชาชนทั่วไปนิยมเรียกกันว่า *"วัดอินทร์"* บ้าง *"วัดหลวงพ่อโต"* บ้าง หรือ *"วัดอินทร์บางขุนพรหม"* บ้าง[๓]

วัดบางขุนพรหม (วัดใหม่อมตรส) (๑๑) ตั้งอยู่ตรอกบางขุนพรหม ถนนสามเสน มีชื่อเดิมว่า "วัดวรามตาราม" แต่ประชาชนนิยมเรียกว่า *"วัดบางขุนพรหม"*[๔]

---

[๑] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๗๓-๒๗๕๒

[๒] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๑๓-๓๑๔

[๓] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๐๖

[๔] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๐๘-๓๑๐

วัดสมอแครง (วัดเทวราชกุญชร) (๑๒) ตั้งอยู่ติดริมแม่น้ำเจ้าพระยาเหนือปากคลองผดุงกรุงเกษม กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ทรงปฏิสังขรณ์ขึ้นใหม่ต่อมากรมพระพิทักษ์เทเวศน์ ต้นราชสกุล กุญชร ณ อยุธยา ทรงอุปถัมภ์บำรุงและในสมัยราชกาลที่ ๔ โปรดเกล้าฯ รับไว้เป็นพระอารามหลวง พระราชทานนามว่า *"วัดเทวราชกุญชร"* มีราชสกุลกุญชร ณ อยุธยา อุปถัมภ์จนปัจจุบัน[๑]

วัดสมอราย (วัดราชาธิวาส) (๑๓) ตั้งอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาเหนือวัดเทวราชกุญชรสันนิษฐานว่าสร้างมาแต่ครั้งกรุงละโว้หรือก่อนสมัยกรุงศรีอยุธยา ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาททรงปฏิสังขรณ์ขึ้นใหม่ ในสมัยรัชกาลที่ ๓ เป็นที่ประทับของเจ้าฟ้ามงกุฎ (รัชกาลที่ ๔) ขณะทรงผนวช ครั้นเสด็จขึ้นเสวยราชสมบัติแล้วโปรดเกล้าฯ ให้ปฏิสังขรณ์อีกครั้งหนึ่งและพระราชทานนามว่า *"วัดราชาธิวาสวิหาร"* ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๕ มีการปฏิสังขรณ์ทั่วทั้งพระอาราม ซึ่งเสมือนสร้างใหม่ทั้งหมด[๒]

บริเวณแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งพระนครทางด้านใต้

วัดเลียบ (วัดราชบูรณะ) (๑๔) ตั้งอยู่เชิงสะพานพุทธยอดฟ้าฝั่งพระนคร ริมถนนตรีเพชร ในสมัยรัชกาลที่ ๑ สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ ซึ่งประทับอยู่ที่ริมป้อมจักรเพ็ชรติดกับวัดเลียบ ทางปฏิสังขรณ์ทั้งพระอารามวัดนี้ได้รับพระราชทานนามว่า *"วัดราชบูรณราชวรวิหาร"* ตามนามวัดราชบูรณะ ซึ่งเป็นวัดคู่เมืองราชธานีตลอดมาตั้งแต่สมัยกรุงสุโขทัย วัดราชบูรณะได้รับการปฏิสังขรณ์ในสมัยรัชกาลที่ ๕ เนื่องจากมีการตัดถนนตรีเพชรผ่านกลางวัด จึงโปรดเกล้าฯ ให้ทำกำแพงรั้วกั้นเขตกับรื้อกุฏิทางด้านตะวันตกของถนนตรีเพชร มาปลูกใหม่ทางด้านตะวันออกพื้นที่ริมถนนตรีเพชร โปรดเกล้าฯ ให้สร้างห้องแถวสำหรับประชาชนเช่าอยู่อาศัยเพื่อเก็บผลประโยชน์บำรุงวัด ส่วนด้านตะวันตกกลายเป็นโรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัย และโรงเรียนเพาะช่างในปัจจุบัน ต่อมาวัดถูกระเบิดระหว่างสงครามโลกครั้งที่ ๒ เสียมากจึงยุบเลิกวัดแต่เมื่อสงครามสงบลง ได้มีผู้มีจิตศรัทธาราวบรวมกันขอพระบรมราชานุญาตตั้งวัดขึ้นใหม่อีกครั้งหนึ่ง[๓]

วัดสมอแครง (วัดเทวราชกุญชร)

---

[๑] กรมการศาสนา, *ประวัติวัดทั่วราชอาณาจักร* เล่ม ๑ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๒๕) หน้า ๒๒๒-๒๒๓

[๒] กรมศิลปากร, *จดหมายเหตุการอนุรักษ์กรุงรัตนโกสินทร์,* หน้า ๓๕๙

[๓] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๐๒-๓๐๕

วัดเชิงเลน (วัดบพิตรพิมุข) (๑๕) ตั้งอยู่ปากคลองโอ่งอ่าง ฝั่งใต้ในรัชกาลที่ ๑ กรมพระราชวังบวรสถานพิมุข (กรมพระราชวังหลัง) ทรงปฏิสังขรณ์ใหม่ทั้งพระอาราม สันนิษฐานว่าพร้อมกับการขุดคลองโอ่งอ่างในพ.ศ. ๒๓๒๖[๑]

วัดสามปลื้ม (วัดจักรวรรดิราชาวาส) (๑๖) ตั้งอยู่ริมถนนจักรวรรดิเยื้องวัดบพิตรพิมุข ชาวบ้านนิยมเรียกว่า *"วัดสามปลื้ม"* สันนิษฐานว่าเป็นชื่อผู้สร้างวัด หรือเพราะอยู่ใกล้สามเพ็งจึงเรียกเพี้ยนไปก็ได้ ใน พ.ศ. ๒๓๖๒ เจ้านายพระยาบดินทร์เดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ครั้งเป็นเพียงนายสิงห์ เพราะถูกถอดจากราชการได้เริ่มทำการบูรณะปฏิสังขรณ์วัดขึ้น ต่อมาเมื่อกลับเข้ารับราชการจึงน้อมเกล้าฯ ถวายวัดแก่ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว[๒]

วัดเกาะ (วัดสัมพันธวงศาราม) (๑๗) ตั้งอยู่ริมถนนทรงวาด ในสมัยรัชกาลที่ ๑ สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีทรงปฏิสังขรณ์ใหม่ทั้งพระอารามได้รับพระราชทานนามว่า *"วัดเกาะแก้วลังการาม"* เดิมวัดนี้มีอาณาเขตกว้างขวางมากด้านหนึ่งจดแม่น้ำเจ้าพระยาและมีคลองล้อมครอบวัดคล้ายเกาะ ต่อมามีการตัดถนนทรงสวัสดิ์ และถนนทรงวาดประกอบกับมีราษฎรบุกรุกสร้างบ้านเรือนร้านค้า อาณาเขตของวัดจึงเล็กลงเท่าที่เห็นในปัจจุบัน ในสมัยรัชกาลที่ ๓ วัดเกาะเป็นแหล่งเผยแพร่คริสตศาสนา นิกายโปรเตสแตนท์ของพวกมิชชันนารีอเมริกันแห่งแรกในกรุงรัตนโกสินทร์ แต่ต่อมาก็ย้ายออกไปในสมัยรัชกาลที่ ๔ โปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนนามวัดเป็น *"วัดสัมพันธวงศาราม"*[๓]

วัดสามเพ็ง (วัดปทุมคงคาราม) (๑๘) ตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาและริมถนนทรงวาดต่อถึงถนนสามเพ็ง นิยมเรียกว่า *"วัดสามเพ็ง"* ตามท้องที่ที่ตั้ง กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาททรงปฏิสังขรณ์ใหม่ทั้งพระอาราม พระราชทานนามว่า *"วัดปทุมคงคา"* สภาพวัดปทุมคงคาในปัจจุบันต่างจากสมัยก่อนมาก เดิมนั้นวัดมีคลองเขตวัดรอบไปจดคลองผดุงกรุงเกษม การคมนาคมทางเรือสะดวกกว่าทางบก หลังจากเกิดเพลิงไหม้ครั้งใหญ่ในพ.ศ. ๒๔๕๐ มีการตัดถนนทรงวาดและถนนตรีมิตร การคมนาคมทางบกสะดวกขึ้น คลองเขตวัดค่อย ๆ ตื้นเขินหมดความสำคัญลง[๔]

---

[๑] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๕๐
[๒] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๔๕
[๓] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๕๒
[๔] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๕๓

วัดท่าเกวียน (วัดมหาพฤฒาราม) (๑๙) ตั้งอยู่ริมถนนมหาพฤฒารามและคลองผดุงกรุงเกษมฝั่งตะวันออก ชื่อวัดท่าเกวียนสันนิษฐานว่าเป็นที่หยุดพักของหมู่เกวียนของพ่อค้าที่เดินทางมาจากหัวเมืองต่าง ๆ ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ และกรมหมื่นภูมินทรภักดี เป็นแม่กองจัดสร้างวัดขึ้นใหม่ พระราชทานชื่อวัดใหม่เป็น *"วัดมหาพฤฒาราม"*[๑]

บริเวณแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งธนบุรีทางด้านเหนือ

วัดโบราณ (วัดภุมรินทร์ราชปักษี) (๒๐) ตั้งอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งธนบุรี เหนือปากคลองบางกอกน้อย ติดกับวัดดุสิตาราม[๒]

วัดเสาประโคน (วัดดุสิตาราม) (๒๑) ตั้งอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งธนบุรี เหนือปากคลองบางกอกน้อย สมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงศรีสุนทรเทพ พระเจ้าลูกเธอในรัชกาลที่ ๑ ทรงสถาปนาใหม่ทั้งวัด และกรมพระราชวังบวรมหาเสนารักษ์ทรงปฏิสังขรณ์ และพระราชทานนามวัดใหม่ว่า *"วัดดุสิตาราม"* ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๕๖ ตรงกับรัชกาลที่ ๖ ได้รวบวัดภุมรินราชปักษีซึ่งเป็นวัดเล็กๆ ติดกัน มีสภาพรกร้างมากเข้าเป็นวัดเดียวกัน[๓]

บริเวณแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งธนบุรีทางด้านใต้

วัดดอกไม้ (วัดบุปผาราม) (๒๒) ตั้งอยู่ริมคลองวัดบุปผารามและริมถนนเทศบาลสาย ๑ สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์และท่านผู้หญิงจันทร์ร่วมกับสมเด็จเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ร่วมปฏิสังขรณ์ในสมัยรัชกาลที่ ๓ แล้วกราบทูลขอคณะสงฆ์ธรรมยุตินิกายไปครองวัดจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งขณะนั้นยังทรงผนวชอยู่แล้วถวายเป็นพระอารามหลวง โปรดเกล้าฯ พระราชทานแปลงนามวัดเป็นวัดบุปผาราม[๔]

[๑] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๗๐
[๒] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๙๘
[๓] เรื่องเดียวกัน, หน้า
[๔] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๐๒

(วัดทองบน - วัดทองธรรมชาติ)

วัดโบราณ (วัดพิชัยญาติการาม) (๒๓) ตั้งอยู่ริมถนนสมเด็จเจ้าพระยาใกล้วัดบุปผารามเดิมเป็นวัดร้าง สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (ทัต บุนนาค) ครั้งดำรงยศเป็นพระยาศรีพิพัฒน์รัตนราชโกษา ได้ปฏิสังขรณ์ขึ้นใหม่เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๔ แล้วน้อมเกล้าฯ ถวายเป็นพระอารามหลวงในรัชกาลที่ ๓ พระราชทานนามว่า *"วัดพระยาญาติการาม"* ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๔ ทรงเปลี่ยนนามใหม่เป็น *"วัดพิชัยญาติการาม"*[๑]

วัดทองบน (วัดทองธรรมชาติ) (๒๔) ตั้งอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งธนบุรี คลองสานเรียกกันว่าวัดทองบนคู่กับวัดทองล่างหรือวัดทองนพคุณที่อยู่ถัดไป ในสมัยรัชกาลที่ ๒ พระองค์เจ้ากุพระเขษฐภคินี ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก หรือเรียกกันว่า เจ้าครอกวัดโพธิ์กับพระสวามีคือหม่อมมุก มีพระศรัทธาปฏิสังขรณ์ขึ้นใหม่ในสมัยรัชกาลที่ ๓ โปรดฯ ให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเดชาดิศร เป็นแม่กองสร้างวัดที่ค้างอยู่ให้แล้วเสด็จและทรงรับไว้เป็นพระอารามหลวง[๒]

วัดทองล่าง (วัดทองนพคุณ) (๒๔) ตั้งอยู่ใกล้กับวัดทองธรรมชาติ ด้านหลังโรงพยาบาลตากสินนิยมเรียกว่าวัดทองล่างคู่กับวัดทองบนหรือวัดทองธรรมชาติพระยาโชฎึกราชเศรษฐี ปฏิสังขรณ์ขึ้นใหม่ในรัชกาลที่ ๓[๓]

[๑] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๑๙-๔๒๐
[๒] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๑๕
[๓] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๑๗

ในบริเวณอื่น ๆ ไกลออกไปทางฝั่งตะวันออก

วัดแหลม (วัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม) (๒๖) ตั้งอยู่ริมถนนนครปฐม (ถนนฮก) ติดคลองเปรมประชากรฝั่งตะวันตก เดิมชื่อวัดแหลมหรือวัดไทรทอง ในสมัยรัชกาลที่ ๔ กรมพระพิพิธโภคภูเบนทร์ กรมพระพิทักษ์เทเวศร์ พระองค์เจ้าหญิงวงศ์กรมหลวงภูวเนตรนรินรฤทธิ์ และพระองค์เจ้าหญิงอินทนิล ทรงร่วมกับปฏิสังขรณ์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานนามใหม่ว่า *"วัดเบญจบพิตร"* ซึ่งมีความหมายว่า วัดของเจ้านาย ๕ พระองค์ ต่อมาในรัชกาลที่ ๕ ทรงต้องพระประสงค์ที่วัดเพื่อสร้างพลับพลาในพระราชอุทยานสวนดุสิต จึงทรงผาติกรรมสถาปนาวัดขึ้นใหม่ในที่ตั้งปัจจุบันเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๒ แล้วพระราชทานนามใหม่เป็น *"วัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม"* หมายถึงวัดของพระเจ้าแผ่นดินรัชกาล ๕[๑]

วัดสะแก (วัดสระเกศ) (๒๗) ตั้งอยู่ริมคลองรอบกรุงด้านตะวันออกและปากคลองมหานาค พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงปฏิสังขรณ์และพระราชทานนามว่า *"วัดสระเกศ"* ซึ่งแปลว่าชำระหรือทำความสะอาดพระเกศา เนื่องจากวัดนี้เคยเป็นที่ประทับทำพิธีพระกระยาสนาน เมื่อเสด็จกรีฑาทัพกลับจากกัมพูชาเพราะเกิดจลาจลในกรุงธนบุรี ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๓ ทรงบูรณะปฏิสังขรณ์ทั่วทั้งพระอาราม รวมทั้งสร้างพระบรมพรรพตซึ่งสร้างเสร็จบริบูณ์นำพระบรมสารีริกธาตุ ขึ้นประดิษฐานในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว[๒]

วัดขำเขมการาม (วัดพระพิเรนทร์) (๒๘) ตั้งอยู่ถนนวรจักรตัดกับถนนหลวงในสมัยรัชกาลที่ ๓ พระพิเรนทรเทพ (ขำ ณ ราชสีมา) ได้ปฏิสังขรณ์วัดนี้ขึ้นจึงได้นามว่า *"วัดขำเขมการาม"* ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๓๐ จึงปรากฏเรียกชื่อวัดว่า *"วัดพระพิเรนทร์"*[๓]

วัดโคก (วัดพลับพลาไชย) (๒๙) ตั้งอยู่ถนนไมตรีจิตต์ ได้ชื่อวัดโคกหรือวัดคอกตามภูมิสถานของที่ตั้งแต่เดิม ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๔ ได้เปลี่ยนนามวัดมาเป็น *"วัดพลับพลาไชย"* เพราะเคยเป็นที่ตั้งปะรำบัญชาการทำนาหลวงในสมัยกรุงธนบุรีและเคยเป็นที่ตั้งพลับพลาที่ประทับของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ครั้งเป็นเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกเสด็จกลับมาจากทำศึกที่กัมพูชา[๔]

---

[๑] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๖๓

[๒] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๒๗

[๓] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๓๖

[๔] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๓๙

วัดแค (วัดสุนทรธรรมทาน) (๓๐) ตั้งอยู่ระหว่างถนนนครสวรรค์และถนนหลานหลวงมีชื่อเดิม ๒ ชื่อ คือ วัดแคที่เป็นสำเนียงชาวใต้ ซึ่งถูกกวาดต้อนมาจากภาคใต้ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๔ ในสมัยรัชกาลที่ ๓ ซึ่งโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งบ้านเรือนอยู่บริเวณนี้ เรียกชนกลุ่มนี้ว่า *"ไพร่หลวงเกณฑ์บุญ"* แล้วฝึกหัดให้ทำงานช่างปูนช่างศิลาของหลวง ต่อมาส่วนชื่อวัดสนามกระบือมาจากชื่อท้องที่ ซึ่งเดิมบริเวณนั้นเป็นทุ่งใหญ่เรียกว่า *"สนามกระบือ"* ในสมัยรัชกาลที่ ๓ พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหมื่นสุนทรธิบดี และพระธรรมทานาจารย์ (ผึ้ง) วัดสระเกศร่วมกันบูรณะปฏิสังขรณ์ในสมัยรัชกาลที่ ๔ พระราชทานนามใหม่ว่า *"วัดสุนทรธรรมทาน"* [๑]

บริเวณอื่น ๆ ไกลออกไปทางฝั่งตะวันตก

วัดนาค (วัดพระยาทำ) (๓๑) ตั้งอยู่ริมคลองมอญตรอกบ้านช่างหล่อ ต่อมาท่านเจ้าพระยารัตนาธิเบศร์ (กุน) ซ่อมและสร้างทับวัดเดิมเสร็จแล้วจึงขนานนามใหม่ว่า *"วัดพระยาทำ"* และถวายเป็นพระอารามหลวงในสมัยรัชกาลที่ ๒ ต่อมารัชกาลที่ ๓ ทรงมีพระราชศรัทธาปฏิสังขรณ์เพิ่มเติมทั้งพระอาราม[๒]

วัดเจ๊สัวหง (วัดหงษ์รัตนาราม) (๓๒) ตั้งอยู่ริมคลองบางหลวง ในสมัยธนบุรี วัดเจ๊สัวหงเป็นวัดสำคัญวัดหนึ่งเพราะอยู่ในพระบรมราชูปถัมภ์ของสมเด็จพระเจ้าตากสิน มีชื่อว่า *"วัดหงษ์อาวาสวิหาร"* ชื่อวัดเปลี่ยนแปลงเรื่อยมาจนในสมัยรัชกาลที่ ๔ จึงได้ชื่อว่า *"วัดหงษ์รัตนาราม"*[๓]

รวมจำนวนวัดโบราณที่พบว่ามีมาแต่ก่อนสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ทั้งหมด ๓๒ วัดในสมัยที่สถาปนากรุงธนบุรี มีศาสนสถานอื่นที่ปรากฏหลักฐาน ได้แก่

กุฎีเจ้าเซ็น (๑) ตั้งอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งธนบุรีใกล้ปากคลองมอญเป็นศาสนสถานของแขกนิกายชีอา อพยพมาจากอยุธยา โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งบ้านเรือนอยู่ทางด้านเหนือพระราชวังไปจนถึงคลองมอญ[๔]

---

[๑] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๒๓

[๒] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๘๙

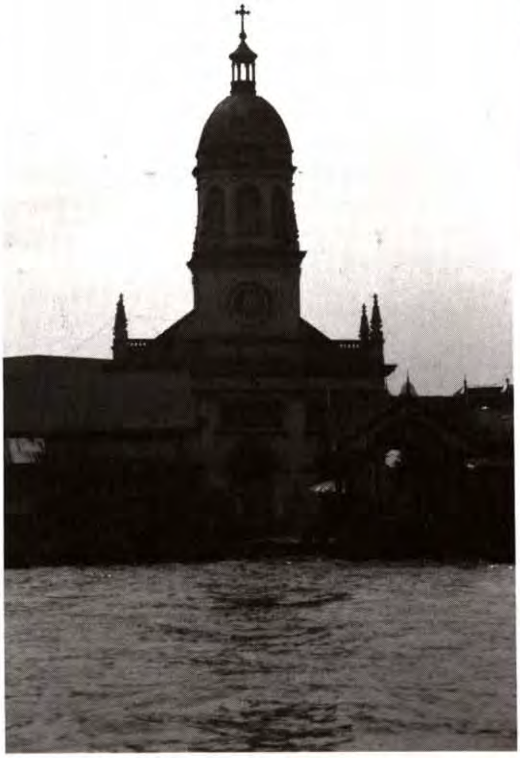
[๓] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๗๖

[๔] ผุสดี ทิพทัส และมานพ พงศทัต, *บ้านในกรุงเทพฯ* (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๕), หน้า ๒๕

มัสยิดต้นสน (๒) ตั้งอยู่ริมปากคลองบางกอกใหญ่ใกล้วัดท้ายตลาด เป็นสถานที่ซึ่งใช้ประกอบพิธีกรรมทางศาสนาอิสลามเดิมเรียกกันว่ากุฎีใหญ่ หรือกุฎีบางกอกใหญ่ เพราะมีลักษณะคล้ายกุฎิหรือกุฎี ต่อมาเปลี่ยนชื่อเป็นทางการว่า *"มัสยิดต้นสน"* หลังจากมีการสร้างอาคารใหม่และปลูกต้นสนคู่ที่หน้าประตูกำแพงมัสยิดในสมัยรัชกาลที่ ๒ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ต่อมาในรัชกาลปัจจุบันมีการรื้อมัสยิดหลังเก่าเนื่องจากของเดิมชำรุดทรุดโทรมเกินกว่าจะบูรณะได้[๑]

วัดซางตาครูส (๓) ตั้งอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งธนบุรีตรงข้ามกับปากคลองตลาดฝั่งพระนคร เป็นวัดในคริสต-ศาสนานิกายโรมันคาธอลิก คนทั่วไปนิยมเรียกว่า *"กุฎีจีน"* เพราะเมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงรวบรวมผู้คนที่หลบซ่อนพม่าให้มาอยู่ในราชธานีแล้วโปรดฯ ให้ชาวจีนจากพระ-นครศรีอยุธยาตั้งบ้านเรือนแถบวัดกัลยาณมิตร และโปรด-เกล้าฯ ให้ฝรั่งเชื้อสายโปรตุเกสตั้งบ้านเรือนอยู่ริมแม่น้ำใต้ศาลเจ้ากุฎีจีนลงไป จึงเกิดการเรียกขานสับสน ต่อมาวัดชำรุดทรุดโทรมอย่างมากในสมัยรัชกาลที่ ๓ สังฆ-ราชบาลเลอกัวซ์ ได้สถาปนาวัดขึ้นใหม่ใน พ.ศ. ๒๓๗๗ ตั้งชื่อวัดเป็นภาษาโปรตุเกสว่า *"วัดซางตาครูส"* (Santa Cruz) หรือวัดมหากางเขน[๒]

วัดคอนเซ็บชั่น (๔) ตั้งอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยา ฝั่งพระนครใกล้วัดสมอราย (วัดราชาธิวาส) ใน พ.ศ. ๒๓๒๕ สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า-จุฬาโลก โปรดฯ ให้ชาวเขมรที่กวาดต้อนมาจากกัมพูชาราว ๔๐๐-๕๐๐ คนเข้าอยู่รวมกับชาวโปรตุเกสที่ข้างวัดราชาธิวาส หมู่บ้านนี้จึงเรียกว่า *"บ้านเขมร"* หรือ *"หมู่บ้านคอนเซ็บชั่น"* ในสมัยรัชกาลที่ ๓ โปรดฯ ให้ญวนที่มาสวามิภักดิ์ตั้งบ้านเรือนถัดบ้านเขมรไปทางเหนือ ซึ่งญวนเข้ารีตเหล่านี้ได้สร้างวัดขึ้นอีกวัดหนึ่ง คือวัดนักบุญฟรังซิสซาเวียร์[๓]

---

[๑] กรมศิลปากร, *จดหมายเหตุการอนุรักษ์กรุงรัตนโกสินทร์,* หน้า ๔๕๒

[๒] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๔๘

[๓] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๔๕

ก่อนสร้างกรุงฯ
แผนที่ ๒.๔
แสดง ศาสนสถาน

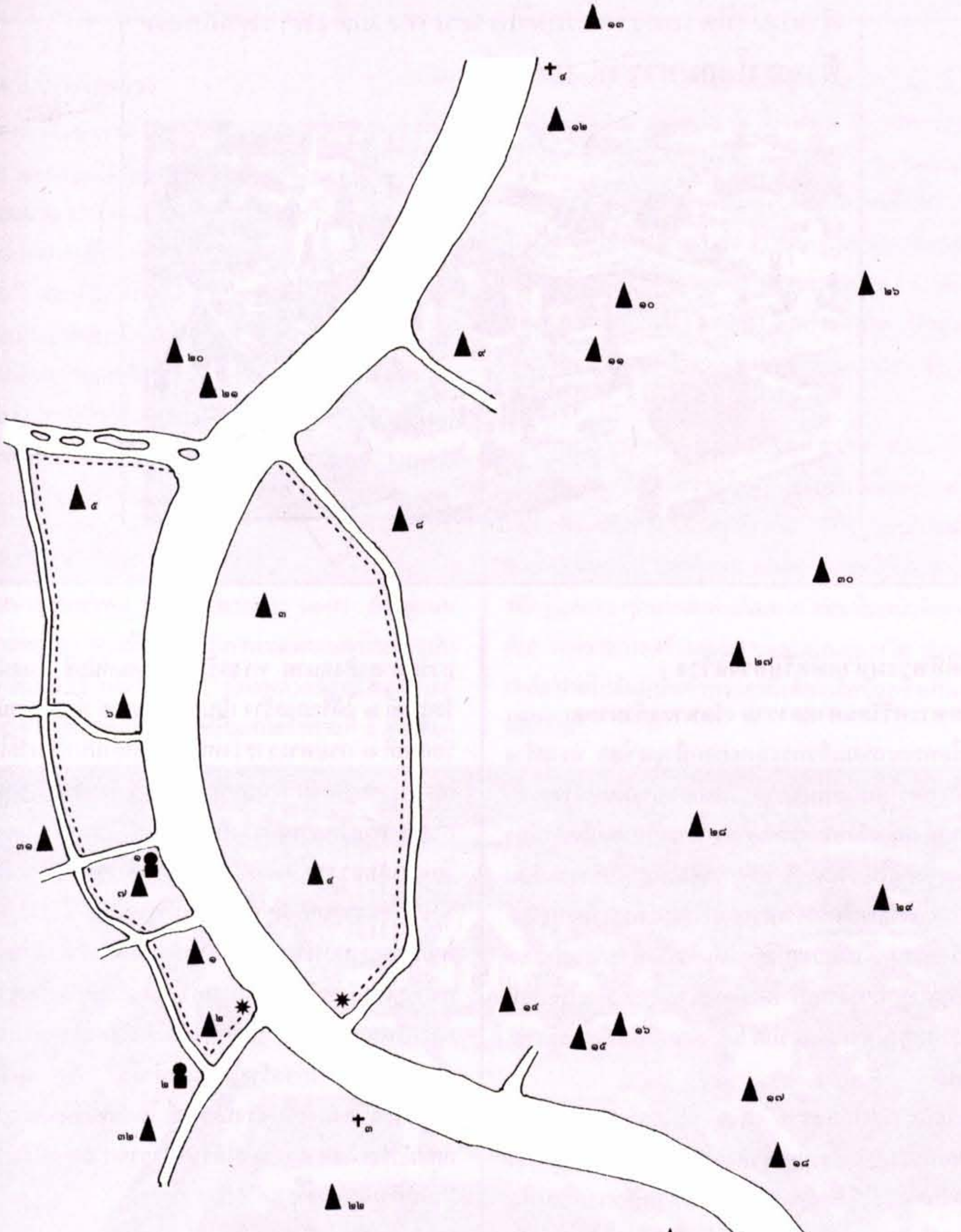
วัดโบราณที่มีมาแต่ก่อนสร้างกรุง

๑) วัดมะกอกหรือวัดแจ้ง (วัดอรุณราชวราราม)
๒) วัดท้ายตลาด (วัดโมลีโลกยาราม)
๓) วัดสลักหรือวัดฉลัก (วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษดิ์)
๔) วัดโพธารามหรือวัดโพธิ์ (วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม)
๕) วัดบางหว้าน้อยหรือวัดหลวงพ่อโบสถ์น้อย (วัดอมรินทราราม)
๖) วัดบางหว้าใหญ่ (วัดระฆังโฆสิตาราม)
๗) วัดโบราณ (วัดเครือวัลย์วรวิหาร)
๘) วัดกลางนา (วัดชนะสงคราม)
๙) วัดบางลำภูหรือวัดสามจีนเหนือ (วัดสังเวศวิศยาราม)
๑๐) วัดบางขุนพรหมนอกหรือวัดหลวงพ่อโต (วัดอินทรวิหาร)
๑๑) วัดบางขุนพรหมหรือวัดวรามะตาราม (วัดใหม่อมตรส)
๑๒) วัดสมอแครง (วัดเทวราชกุญชร)
๑๓) วัดสมอราย (วัดราชาธิวาส)
๑๔) วัดเลียบ (วัดราชบูรณราชวรวิหาร)
๑๕) วัดเชิงเลนหรือวัดตีนเลน (วัดบพิตรพิมุข)
๑๖) วัดสามปลื้ม (วัดจักรวรรดิราชาวาส)
๑๗) วัดเกาะ (วัดสัมพันธวงศาราม)
๑๘) วัดสามเพ็ง (วัดปทุมคงคาราม)
๑๙) วัดท่าเกวียนหรือวัดตะเคียน (วัดมหาพฤฒาราม)
๒๐) วัดโบราณ (วัดภุมรินราชปักษี)
๒๑) วัดเสาประโคน (วัดดุสิตาราม)
๒๒) วัดดอกไม้ (วัดบุปผาราม)
๒๓) วัดโบราณ (วัดพิชัยญาติการาม)
๒๔) วัดทองบน (วัดทองธรรมชาติ)
๒๕) วัดทองล่าง (วัดทองนพคุณ)
๒๖) วัดแหลมหรือวัดไทรทอง (วัดเบญจมบพิตร)
๒๗) วัดสะแก (วัดสระเกศ)
๒๘) วัดขำเขมการามหรือวัดขำโคราช (วัดพระพิเรนทร์)
๒๙) วัดโคก (วัดพลับพลาไชย)
๓๐) วัดแคหรือวัดสนามกระบือ (วัดสุนทรธรรมทาน)
๓๑) วัดนาค (วัดพระยาทำ)
๓๒) วัดเจ๊สัวหงหรือวัดเจ้าขรัวหง (วัดหงษ์รัตนาราม)

ศาสนสถานในศาสนาอื่นก่อนสร้างกรุง

๑) กุฎีเจ้าเซ็น
๒) มัสยิดต้นสน
๓) วัดซางตาครู้ส
๔) วัดคอนเซ็บชั่น

✷ ป้อม
- - - กำแพงเมือง
▲ วัด
สุเหร่า
✚ โบสถ์

ตำแหน่งที่ตั้งของวัดในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช (แผนที่ ๒.๕)

วัดที่พระมหากษัตริย์ทรงสร้าง

วัดพระศรีรัตนศาสดาราม (วัดพระแก้วมรกต) (๓๓) เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงสร้างพระนครใหม่บนพื้นที่ฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา นั้นทรงสร้างวัดพระศรีรัตนศาสดารามเป็นวัดคู่บ้านคู่เมือง ตั้งอยู่ภายในเขตพระราชวัง เช่นเดียวกับธรรมเนียมการสร้างวัดพระศรีสรรเพชญ ไว้ในเขตพระราชฐานกรุงศรีอยุธยา หรือการบูรณะวัดแจ้ง-วัดท้ายตลาดในเขตพระราชฐานกรุงธนบุรี โดยมีพระราชประสงค์จะให้เป็นที่ประดิษฐานพระแก้วมรกต และสถานที่บำเพ็ญพระราชกุศล[๑]

พระที่นั่งพุทไธสวรรย์ (๓๔) ในเขตพระราชวังหน้า กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ทรงสร้างพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ไว้เพื่อเป็นสถานที่ประกอบพิธีทางศาสนาในเขตพระราชฐานเช่นเดียวกัน (สำหรับบริเวณวัดพระแก้ววังหน้าในปัจจุบันเดิมในสมัยรัชกาลที่ ๑ กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ทรงสร้างเป็นวัดแก่นักชี ในสมัยรัชกาลที่ ๒ ได้รื้อลงสร้าง เป็นสวนกระต่าย ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๓ กรมพระราชวังหน้า ทรงสถาปนาเป็นวัดในเขตพระราชฐานขึ้น พระราชทานนามว่า วัดบวรสถานสุทธาวาส หรือวัดพระแก้ววังหน้า)[๒]

วัดมหาสุทธาวาส (๓๕) ในตอนปลายรัชกาลทรงสร้างวัดมหาสุทธาวาสตั้งอยู่ที่ริมถนนบำรุงเมืองใกล้เสาชิงช้า โดยมีพระราชประสงค์จะให้เป็นวัดกลางพระนครมีวิหารสูงใหญ่เท่าวัดพนัญเชิงที่กรุงเก่า และเป็นที่ประดิษฐานพระศรีศากยมุนีซึ่งได้โปรดฯ ให้อัญเชิญลงมาจากเมืองสุโขทัยเก่า การก่อสร้างได้เริ่มต้นขึ้นใน พ.ศ. ๒๓๕๐ ดำเนินต่อเนื่องมาจนสำเร็จบริบูรณ์ ใน พ.ศ. ๒๓๙๐ ตรงกับสมัยรัชกาลที่ ๓ และได้รับพระราชทานนามใหม่ว่า *"วัดสุทัศน์เทพวราราม"*[๓]

สำหรับวัดอื่น ๆ ที่เจ้านายในพระราชวงศ์ ขุนนาง และราษฎรช่วยกันสร้างใหม่ในรัชกาลนี้ มีดังนี้

---

[๑] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๐

[๒] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗๖ และ ๑๘๒

[๓] เนตรนภิศ นาควัชระ และคณะ, *วัดในกรุงเทพฯ* หน้า ๑๘

วัดที่เจ้านายสร้าง

วัดดาวดึงษาราม (๓๖) ตั้งอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยา ฝั่งตะวันตกตอนใต้ปากคลองบางยี่ขันตรงข้ามเทเวศน์ เจ้าจอมแว่น พระสนมเอกในรัชกาลที่ ๑ สร้างขึ้นและนิมนต์พระอาจารย์อินมาครองวัด ชาวบ้านจึงเรียกว่า *"วัดขรัวอิน"* ต่อมาในรัชกาลที่ ๒ ข้าราชการฝ่ายในชื่อ *"อิน"* ซึ่งเป็นญาติกับเจ้าจอมแว่นได้ปฏิสังขรณ์วัดนี้ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จึงทรงพระราชทานนามวัดว่า *"วัดดาวดึงษาสวรรค์"* หมายถึง สวรรค์ชั้นที่พระอินทร์สถิต ในสมัยรัชกาลที่ ๓ ได้รับพระราชทานนามวัดใหม่ว่า *"วัดดาวดึงษาราม"*[๑]

วัดที่ขุนนางและราษฎรสร้าง

วัดบางขุนพรหม (วัดสามพระยา) (๓๗) ตั้งอยู่ถนนสามพระยา ตรงข้ามกับที่ว่าการเขตพระนครในปัจจุบัน ใกล้แม่น้ำเจ้าพระยา สร้างโดยหลวงสิสุทธิโยธามาตย์ (ตรุษ) ขุนนางเชื้อสายมอญในสมัยรัชกาลที่ ๑ ซึ่งได้ยกที่ดินพร้อมทั้งบ้านเรือนของขุนพรหม (สารท) น้องชายที่เสียชีวิตลง ถวายเป็นวัด วัดนี้จึงได้นามว่า *"วัดบางขุนพรหม"* ตำบลนั้นเดิมเรียกว่า *"บ้านลาน"* เพราะตระกูลนี้ผูกขาดค้าใบลานจึงเปลี่ยนเป็นบางขุนพรหมสืบมา ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๓ วัดบางขุนพรหมทรุดโทรดลง พระยาราชสุภาวดี (ขุนทอง) พระยาราชนิกุล (ทองคำ) และพระยาเทพอรขุน (ทองห่อ) จึงพร้อมใจกันปฏิสังขรณ์วัดใหม่ แล้วน้อมเกล้าถวายรัชกาลที่ ๓ พระราชทานนามวัดให้ใหม่ว่า *"วัดสามพระยา"*[๒]

วัดเอี่ยมวรนุช (๓๘) ตั้งอยู่ถนนสามเสน ตอนเหนือของพระนครไม่ทราบว่าผู้ใดสร้างเดิมชื่อวัดใหม่ท้องคุ้ง เพราะตั้งอยู่ริมคลองบางขุนพรหม (ปัจจุบันเป็นถนนพายัพ) ตอนที่เป็นหัวคุ้งขนาดใหญ่ ขนาดเรือกัญญาในพิธีกฐินหลวง เข้ามากลับลำได้สะดวก ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๕ ทางราชการสร้างถนนสามเสนผ่านกลางวัด ส่วนที่เหลือฟากใกล้แม่น้ำเจ้าพระยามีเพียงเล็กน้อยจึงเป็นที่หลวงไป[๓]

[๑] กรมศิลปากร, *จดหมายเหตุการอนุรักษ์กรุงรัตนโกสินทร์,* หน้า ๓๙๕

[๒] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๑๑

[๓] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๐๘

วัดสามเพ็ง (วัดปทุมคงคาราม)

สำหรับวัดโบราณที่ได้รับการสถาปนา และบูรณะปฏิสังขรณ์ขึ้นใหม่มีดังนี้

บริเวณภายในเขตกำแพงเมือง

วัดโพธิ์ (วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม)

วัดสลัก (วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษดิ์)

วัดกลางนา (วัดชนะสงคราม)

วัดเลียบ (วัดราชบูรณะ)

บริเวณเขตกำแพงเมืองเก่าฝั่งธนบุรี

วัดบางหว้าน้อย (วัดอมรินทราราม)

วัดบางหว้าใหญ่ (วัดระฆังโฆสิตาราม)

วัดท้ายตลาด (วัดโมลีโลกยาราม)

บริเวณฝั่งพระนครรอบนอก

วัดเชิงเลน (วัดบพิตรพิมุข)

วัดสามเพ็ง (วัดปทุมคงคาราม)

วัดสะแก (วัดสระเกศ)

วัดบางลำภู (วัดสังเวชวิศยาราม)

วัดบางขุนพรหมใน (วัดใหม่อมตรส)

วัดสมอแครง (วัดเทวราชกุญชร)

บริเวณฝั่งธนบุรีรอบนอก

วัดเสาประโคน (วัดดุสิตาราม)

วัดทองบน (วัดทองธรรมชาติ)

ดังนั้นในรัชสมัยนี้มีวัดที่สร้างขึ้นใหม่ ๖ วัด และวัดที่ได้รับการบูรณะปฏิสังขรณ์ ๑๕ วัด

ส่วนศาสนสถานอื่น ๆ และศาลเทพารักษ์ มีปรากฏ ดังนี้

บริเวณภายในเขตกำแพงพระนคร

ศาลหลักเมือง (๕) ตั้งอยู่บริเวณ มุมพระราชวังหลวงด้านตะวันออกเฉียงเหนือ ริมถนนหลักเมืองได้รับการสถาปนา ๒ ครั้ง ครั้งแรกเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ เมื่อวันที่ ๒๑ เมษายน พ.ศ. ๒๓๒๕ อันเป็นนิมิตรหมายว่า พระมหากษัตริย์และอาณาราษฎรจะร่วมกันสร้างบ้านแปลงเมือง ณ ที่อันเป็นมงคลนี้ไม่มีการโยกย้ายเปลี่ยนแปลงอย่างใดอีกเพื่อให้บังเกิดความร่มเย็นและความเจริญรุ่งเรืองต่อไป ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๔ ได้มีการสถาปนาหลักเมืองเป็นครั้งที่ ๒ เนื่องจากหลักเมืองเดิมชำรุดประกอบกับทรงแก้ดวงเมืองและทรงบรรจุดวงพระชะตาใหม่ เมื่อวันที่ ๕ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๓๙๕[๑]

ศาลเจ้าพ่อเสือ (๖) ตั้งอยู่บริเวณถนนตะนาวบรรจบกับถนนมหรรณพ เดิมศาลเจ้าพ่อเสือตั้งอยู่ริมถนนบำรุงเมืองซึ่งเป็นย่านที่มีคนจีนอาศัยอยู่มาก ต่อมารัชกาลที่ ๕ มีการขยายถนนบำรุงเมืองให้กว้างเป็นทางรถและสร้างตึกแถวริมถนน จึงโปรดเกล้าฯ ให้พระยาโชฏึกราชเศรษฐี (เถียน) รื้อศาลเจ้านี้ไปสร้างในที่พระราชทานใหม่ริมถนนตะนาว ใกล้วัดมหรรณพาราม อันเป็นที่ตั้งปัจจุบัน[๒]

โบสถ์พราหมณ์และเสาชิงช้า (๗) ตั้งอยู่บริเวณหน้าวัดสุทัศน์ ริมถนนบ้านดินสอพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงสร้างขึ้นใน พ.ศ. ๒๓๒๗ เพื่อเป็นที่ประกอบพิธีในศาสนาพราหมณ์ สำหรับเสาชิงช้าสร้างขึ้นเพื่อใช้ประกอบในพระราชพิธียืนชิงช้า ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของพิธีตรียัมปวายหรือวันขึ้นปีใหม่ของพราหมณ์ เดิมตั้งอยู่หน้าเทวสถาน ต่อมาสร้างโรงแก๊สขึ้น ณ ที่นั้น จึงย้ายเสาชิงช้ามา ณ ที่ตั้งปัจจุบันใน พ.ศ. ๒๔๙๐ รัฐบาลได้ทำการซ่อมประทังไว้ชั่วคราว จนถึง พ.ศ. ๒๕๑๓ สภาพเสาชิงช้าชำรุดทรุดโทรมมากต้องเปลี่ยนเสาใหม่[๓]

ศาลเจ้าบ้านหม้อ (๘) ตั้งอยู่บริเวณถนนเฟื่องนคร ใกล้โรงเรียนเสาวภาในปัจจุบันไม่ปรากฏหลักฐานการสร้างที่แน่ชัด แต่เล่าสืบกันมาว่าสร้างมานานเกือบ ๒๐๐ ปีแล้ว ซึ่งตรงกับหลักฐานทางประวัติศาสตร์ว่าเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงสร้างพระบรมมหาราชวัง ณ บริเวณอันเคยเป็นที่อยู่ของพวกจีน โปรดเกล้าฯ ให้ชาวจีนย้ายไปอยู่สามเพ็ง ส่วนหนึ่งมาอยู่ทางบ้านหม้อศาลเจ้าบ้านหม้อคงสร้างขึ้นแต่ครั้งนั้น ต่อมาภายหลังสงครามโลกครั้งที่ ๒ ศาลเจ้าบ้านหม้อและละแวกนั้นได้รับผลกระทบกระเทือนเสียหายจากระเบิดมาก จึงมีการปฏิสังขรณ์ศาลเจ้าขึ้นครั้งใหญ่[๔]

---

[๑] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๕๔

[๒] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๕๙

[๓] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๔๑-๔๔๒

[๔] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๕๙

ศาลเจ้าแม่ทับทิม (๙) ตั้งอยู่บริเวณปากคลองโอ่งอ่างริมถนนจักรเพชรเดิมเป็นศาลเจ้าเล็ก ๆ สร้างเมื่อใดไม่ปรากฏ แต่มีจารึกที่ดาบกายสิทธิ์ประจำองค์เจ้าแม่ว่ามีอายุประมาณ ๑๗๕ ปี เจ้าแม่ทับทิมเป็นเจ้าแม่แห่งความเมตตา เป็นที่เคารพนับถือของชาวเรือมาก ในยุคต้นรัตนโกสินทร์ศาลเจ้าแม่ตั้งอยู่ใกล้ปากคลองโอ่งอ่างชาวจีนที่ไปมาค้าขายทางเรือนิยมมาเซ่นสรวงก่อนออกเดินทาง แต่ศาลเจ้าเก่าถูกระเบิดคราวสงครามโลกครั้งที่ ๒ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๕ จึงได้ก่อสร้างใหม่แล้วเสร็จใน พ.ศ. ๒๔๙๘ เป็นศาลขนาดใหญ่เช่นที่เห็นในปัจจุบัน[๑]

มัสยิดจักรพงษ์ (๑๐) ตั้งอยู่ถนนจักรพงษ์ เป็นสถานที่ประกอบพิธีกรรมในศาสนาอิสลามสร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๑ เมื่อโปรดเกล้าฯ ให้ครอบครัวแขกตานีที่ทรงกวาดต้อนอพยพมาจากภาคใต้เข้าตั้งชุมชนบริเวณนี้ ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๕ สุเหร่าเดิมชำรุดลงมาก ชาวบ้านในบริเวณนั้นจึงร่วมใจสร้างใหม่เปลี่ยนจากตัวเรือนไม้เป็นอาคารก่ออิฐถือปูนจึงเปลี่ยนการเรียกนามว่า *"สุเหร่าจักรพงษ์"* มาเป็น *"มัสยิดจักรพงษ์"* แต่นั้นมา[๒]

บริเวณภายนอกเขตกำแพงพระนคร

ศาลเจ้าโรงเกือก (๑๑) ตั้งอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาทางด้านใต้ ใกล้กรมเจ้าท่าเป็นศาลเจ้าของชาวจีนแคระ บูชาเทพเจ้าหลิวต้าคังหรือเจ้าพ่อประทานลาภ[๓]

มัสยิดบางหลวง (๑๒) ตั้งอยู่ริมคลองบางกอกใหญ่หรือคลองบางหลวงทางฝั่งธนบุรีตรงข้ามกับมัสยิดต้นสน

กุฎีเจริญพาศน์ (๑๓) ตั้งอยู่ริมคลองบางกอกใหญ่ใกล้วัดหงษ์รัตนารามเชิงสะพานเจริญพาศน์ เป็นศาสนสถานของมุสลิมนิกายชีอะห์หรือเจ้าเซ็น สร้างขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โดยพระยาจุฬาราชมนตรีที่ ๒ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ (อากาหยี) บางครั้งเรียกกันว่า กุฎีล่าง หรือกุฎีกลาง[๔]

[๑] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๖๑

[๒] สำนักปลัดกรุงเทพมหานคร, *อาคารที่มีคุณค่าทางประวัติศาสตร์ สถาปัตยกรรม ศิลปกรรมและโบราณคดี,* ไม่ปรากฏเลขหน้า

[๓] กองบรรณาธิการ, "ศาลเจ้าจีน วัดจีนและบ้านคหบดีจีนในกรุงเทพฯ" *ว. ศิลปวัฒนธรรม* ป. ๗ ฉ. ๑ (พ.ย. ๒๘) หน้า ๑๒๔-๑๓๓

[๔] กรมศิลปากร, *จดหมายเหตุการอนุรักษ์กรุงรัตนโกสินทร์,* หน้า ๔๕๓

สาระสำคัญของวัดที่สร้าง และบูรณะปฏิสังขรณ์ในรัชกาลที่ ๑

เมื่อพิจารณาภาพรวมของตำแหน่งที่ตั้งของวัดทั้งหมดที่ปรากฏในรัชสมัยนี้ ๕๓ วัด จะพบได้ว่าตำแหน่งที่ตั้งของวัด กระจายทั่วพื้นที่พระนคร เป็นที่สังเกตได้ชัดเจนว่าทางฝั่งพระนคร มีจำนวนวัดตั้งอยู่หนาแน่นเพิ่มมากขึ้นจากแต่เดิม ตามการย้ายพระนคร ส่วนบริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยามีวัดตั้งอยู่หลายวัดตั้งแต่วัดสามพระยาทางด้านเหนือมาถึงวัดปทุมคงคาทางด้านใต้

อนึ่งจากการศึกษาที่ตั้งของวัดต่าง ๆ นั้น นอกจากวัดที่ตั้งริมแม่น้ำเจ้าพระยาแล้ว วัดส่วนใหญ่ตั้งอยู่ริมคลอง หรือเส้นทางน้ำอื่น ๆ อันเป็นเส้นทางติดต่อสำคัญ เช่น

วัดมหาธาตุยุวราษฎร์รังสฤษดิ์
วัดเชตุพนวิมลมังคลาราม
วัดบวรสถานสุทธาวาส
วัดอมรินทราราม
วัดระฆังโฆสิตาราม
วัดโมลีโลกยาราม
วัดราชบูรณะ
วัดบพิตรพิมุข
วัดปทุมคงคาราม
วัดสระเกศ
วัดบางลำภู
วัดบางขุนพรหม
วัดสมอแครง
วัดขรัวอิน
วัดเสาประโคน
วัดทองบน
วัดเวฬุราชิน
วัดอินทาราม

ส่วนวัดที่ไม่ได้ตั้งอยู่ริมทางน้ำ มีเพียงวัดพระศรีรัตนศาสดาราม วัดชนะสงคราม ในขณะที่วัดมหาธาตุฯ วัดพระเชตุพนฯ วัดสุทัศน์ฯ วัดชนะสงคราม นั้นสามารถเข้าถึงได้ทั้งทางน้ำ และทางบก

สมัยรัชกาลที่ ๑ (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๕๒)
แผนที่ ๒.๕
แสดง ศาสนสถาน

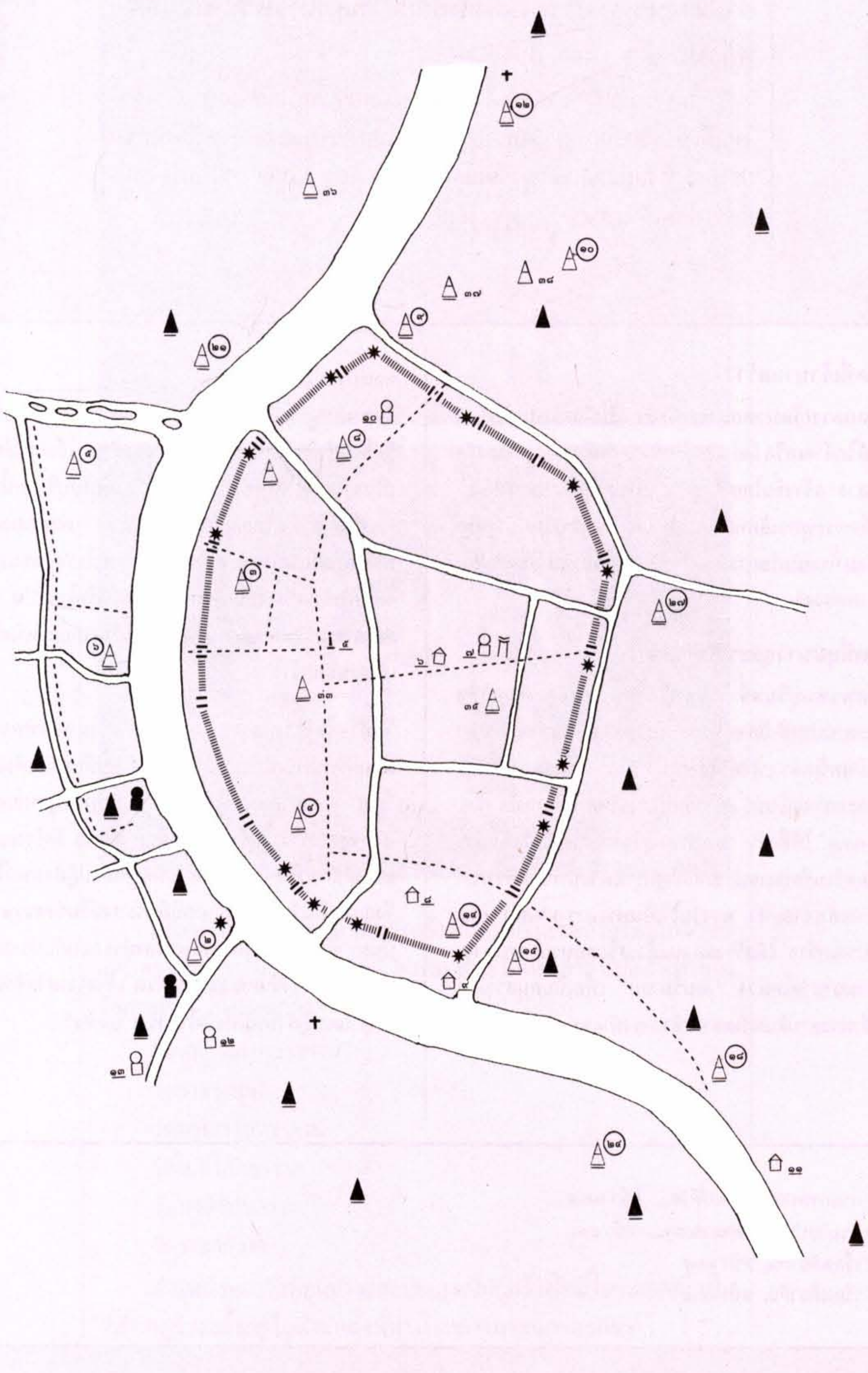
วัดสร้างใหม่ในสมัยรัชกาลที่ ๑

๓๓) วัดพระศรีรัตนศาสดารามหรือวัดพระแก้ว
๓๔) วัดบวรสถานสุทธาวาสหรือวัดพระแก้ววังหน้า
๓๕) วัดมหาสุทธาวาสหรือวัดพระโคหรือวัดเสาชิงช้า
๓๖) วัดขรัวอิน (วัดดาวดึงษาราม)
๓๗) วัดบางขุนพรหม (วัดสามพระยา)
๓๘) วัดใหม่ท้องคุ้งหรือวัดปลัดนุช (วัดเอี่ยมวรนุช)

ศาสนสถานในศาสนาอื่นสร้างในสมัยรัชกาลที่ ๑

๕) ศาลหลักเมือง
๖) ศาลเจ้าพ่อเสือ
๗) โบสถ์พราหมณ์เสาชิงช้า
๘) ศาลเจ้าบ้านหม้อ
๙) ศาลเจ้าแม่ทับทิม
๑๐) สุเหร่าจักรพงศ์
๑๑) ศาลเจ้าโรงเกือก
๑๒) มัสยิดบางหลวง
๑๓) กุฎีเจริญพาศน์

วัดหลวง	▲ เดิม	ใหม่	บูรณะ
วัดราษฎร์	▲ เดิม	ใหม่	บูรณะ
ศาลเจ้า	เดิม	ใหม่	
สุเหร่า/ มัสยิด	เดิม	ใหม่	
โบสถ์คริสต์	✝ เดิม		

ตำแหน่งที่ตั้งของวัดในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (แผนที่ ๒.๖)

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยนั้นการสร้างวัดใหม่มีเพียงวัดเดียวคือ วัดทรงธรรม อำเภอพระประแดง จังหวัดสมุทรปราการ ซึ่งอยู่นอกเขตกรุงรัตนโกสินทร์วัดอื่น ๆ นอกจากนี้เป็นวัดใหม่ที่สร้างโดยเจ้านายและราษฎร ได้แก่

วัดที่เจ้านายสร้าง

วัดกลาง(วัดนาคกลาง) (๓๙) ริมฝั่งคลองมอญด้านใต้ใกล้วัดเครือวัลย์ เดิมเป็นวัด ๒ วัดคือ วัดนาคและวัดกลาง สร้างขึ้นโดยเชื้อพระวงศ์ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยและเป็นผู้อุปถัมภ์บำรุงวัด ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๓ ได้รับสถาปนาขึ้นเป็นพระอารามหลวง[๑]

วัดที่ขุนนางและราษฎรสร้าง

วัดพรหมสุรินทร์ (วัดปรินายก) (๔๐) ตั้งอยู่เชิงสะพานผ่านฟ้าลีลาศ ด้านถนนราชดำเนินนอก เจ้าพระยาบดินทร์เดชา (สิงห์ สิงหเสนี) เมื่อยังมีบรรดาศักดิ์เป็นพระพรหมสุรินทร์ สร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๒ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๓ ให้ชื่อว่า *"วัดพรหมสุรินทร์"* และดำเนินการก่อสร้างเรื่อยมาจนถึงแก่อสัญกรรมพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงรับไว้เป็นพระอารามหลวง และโปรดเกล้าฯ ให้สร้างต่อจนแล้วเสร็จสมบูรณ์ พระราชทานนามวัดใหม่ว่า *"วัดปรินายก"* เพื่อเป็นอนุสรณ์แด่เจ้าพระยาบดินทร์เดชา ซึ่งดำรงตำแหน่งสมุหนายกในขณะถึงแก่อสัญกรรม[๒]

วัดคอกหมู(วัดสิตาราม) (๔๑) ตั้งอยู่ถนนดำรงรักษ์ มีเรื่องเล่าสืบกันมาว่าในสมัยรัชกาลที่ ๒ เจ้ากรมยิ้มซึ่งเป็นชาวมอญได้ชักชวนชาวจีนที่เลี้ยงหมูในบริเวณนี้ร่วมกันสร้างวัด จึงเรียกกันว่า *"วัดคอกหมู"* ต่อมาสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงเสนอให้เปลี่ยนชื่อวัด ได้มีการประชุมและได้ชื่อใหม่เป็น *"วัดสิตาอาราม"* หมายความว่าวัดของเจ้ากรมยิ้ม หรือวัดที่เจ้ากรมยิ้มสร้าง[๓]

วัดกำมโลยี่(วัดญวน) (๔๒) ตั้งอยู่ในซอยทิพยวารี ถนนตรีเพชร เดิมชื่อวัดกำมโลยี่เล่ากันสืบมาว่าเดิมเป็นวัดญวน ต่อมากลายเป็นวัดร้าง ปรากฏหลักฐานอีกครั้งสมัยรัชกาลที่ ๔ ว่ามีพระภิกษุจีนมาพัก ณ วัดร้างแห่งนี้และได้ชักชวนชาวบ้านให้ช่วยกันบูรณะปฏิสังขรณ์ใหม่ จึงกลายเป็นวัดฝ่ายจีนนิกายที่มีพระสงฆ์จีนจำพรรษาแต่นั้นมา ต่อมาวัดชำรุดทรุดโทรมลงประกอบกับประสบอัคคีภัย หลวงจีนคณาณัติจีนพรต เจ้าอาวาสวัดทิพวารีได้บูรณะปฏิสังขรณ์ทั้งวัดใน พ.ศ. ๒๔๙๔[๔]

---

[๑] กรมการศาสนา, *ประวัติวัด....* หน้า ๒๓๗

[๒] กรมศิลปากร, *จดหมายเหตุ....* หน้า ๓๑๖

[๓] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๒๕

[๔] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๐๑

จิตรกรรมฝาผนังในวิหารวัดสุทัศน์ ฯ

อย่างไรก็ตามแม้จะไม่ได้ทรงสร้างวัดใหม่ในเขตกรุงรัตนโกสินทร์ แต่ก็ทรงทำการบูรณะปฏิสังขรณ์วัดเดิม ส่วนวัดที่ยังสร้างไม่แล้วเสร็จในรัชกาลที่ ๑ ก็โปรดเกล้าฯ ให้ดำเนินการต่อไป ได้แก่

วัดสุทัศน์เทพวราราม

วัดราชบูรณะ

วัดอรุณราชวราราม

วัดโมลีโลกยาราม

วัดหงส์รัตนาราม

วัดราชาธิวาส

ตำแหน่งของวัดที่ขุนนางและราษฎรเป็นผู้สร้างใหม่ในรัชสมัยนี้ เป็นที่สังเกตุว่าจะตั้งอยู่ในตำแหน่งที่ห่างใจกลางพระนครออกมา

สมัยรัชกาลที่ ๒ (พ.ศ. ๒๓๕๒-๒๓๖๗)

แผนที่ ๒.๖

แสดง ศาสนสถาน

วัดสร้างใหม่ในสมัยรัชกาลที่ ๒

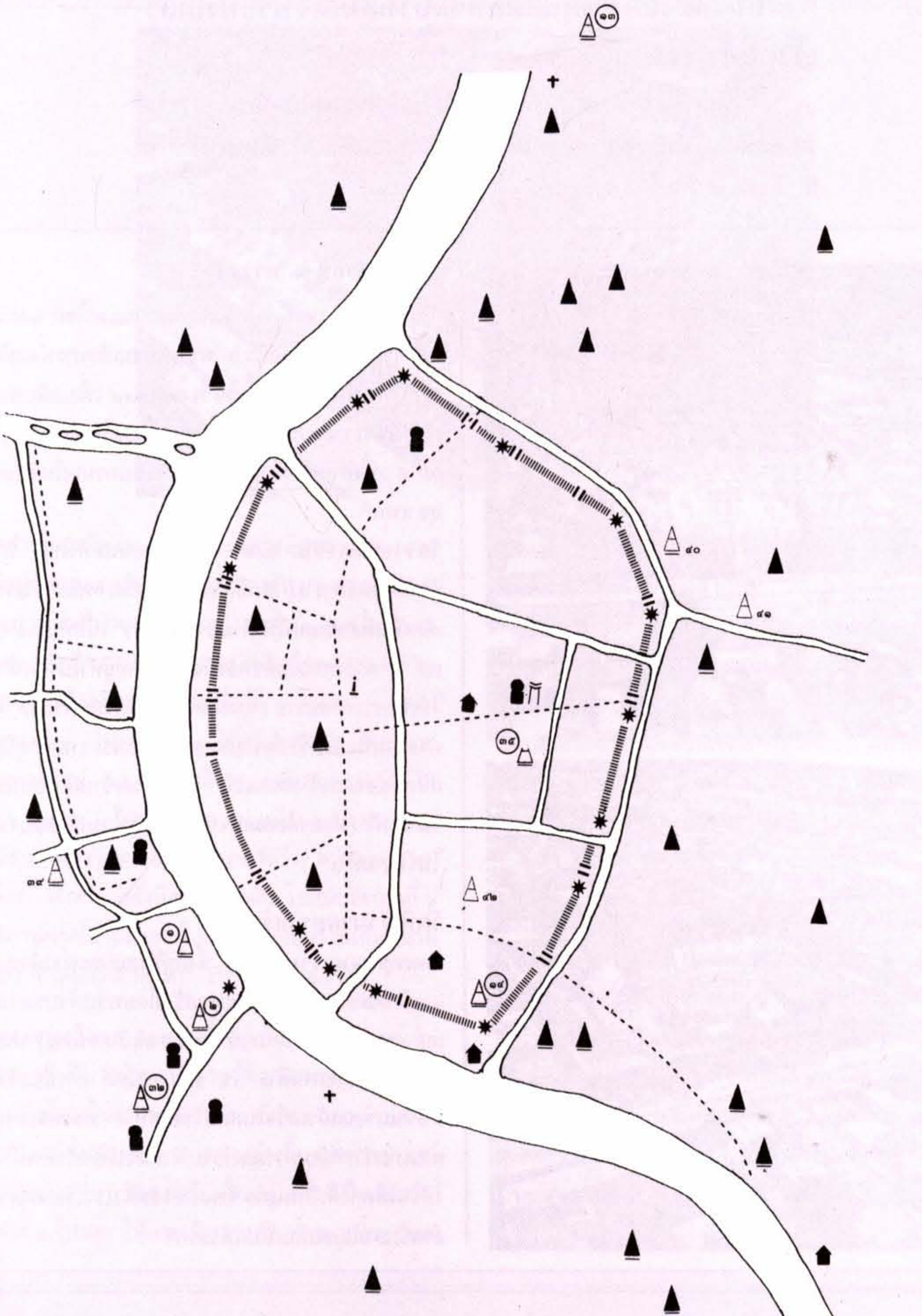
๓๙) วัดกลาง (วัดนาคกลาง)

๔๐) วัดพรหมสุรินทร์ (วัดปรินายก)

๔๑) วัดคอกหมู (วัดสิตาราม)

๔๒) วัดกำมโลยี่หรือวัดญวน (วัดทิพยวารี)

วัดหลวง	เดิม	ใหม่	บูรณะ
วัดราษฎร์	เดิม	ใหม่	บูรณะ
ศาลเจ้า	เดิม	ใหม่	
สุเหร่า/มัสยิด	เดิม	ใหม่	
โบสถ์คริสต์	เดิม		

ตำแหน่งที่ตั้งของวัดในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า-เจ้าอยู่หัว (แผนที่ ๒.๗)

ในรัชกาลนี้ได้ชื่อว่าเป็นรัชสมัยที่มีการสร้าง สถาปนาและปฏิสังขรณ์วัดมากที่สุดทั้งในกรุงเทพฯ และหัวเมือง[๑] จำนวนวัดที่สร้างใหม่ในรัชกาลนี้ มีถึง ๑๗ วัด ได้แก่

วัดที่รัชกาลที่ ๓ ทรงสร้าง

วัดเทพธิดาราม (๔๓) ตั้งอยู่ริมถนนมหาไชย และริมคลองหลอดวัดเทพธิดาราม พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า-เจ้าอยู่หัว ทรงสถาปนาขึ้นใน พ.ศ. ๒๓๗๙ เพื่อเฉลิมพระเกียรติพระราชทานแด่สมเด็จพระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าวิลาส ซึ่งภายหลังทรงสถาปนาขึ้นเป็นกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ[๒]

วัดราชนัดดาราม (๔๔) ตั้งอยู่ริมถนนมหาไชย ใกล้กับวัดเทพธิดาราม โดยมีคลองหลอดวัดเทพธิดารามคั่น เดิมเป็นที่สวนผลไม้ริมกำแพงพระนคร เนื้อที่ประมาณ ๒๕ ไร่ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยายมราช (บุนนาค) อธิบดีกรมนครบาล จัดหาสถานที่และสร้างพระอาราม เพื่อพระราชทานเป็นเกียรติแด่พระเจ้าหลานเธอ พระองค์เจ้าหญิงโสมนัสวัฒนาวดี (ต่อมาคือสมเด็จพระนางเจ้าโสมนัสวัฒนาวดี ในรัชกาลที่ ๔[๓])

วัดที่เจ้านายทรงสร้าง

วัดมหรรณพาราม (๔๕) ตั้งอยู่ริมถนนตะนาวฝั่งขวา และริมคลองหลอดวัดเทพธิดาสร้างโดยพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นอุดมรัตนราษี (พระองค์เจ้าอรรณพ) พระราชโอรสในรัชกาลที่ ๓ ใน พ.ศ. ๒๓๙๓ การก่อสร้างดำเนินมาจนแล้วเสร็จในสมัยรัชกาลที่ ๔ ทรงพระราชทานนามว่า *"วัดมหรรณพาราม"* และในสมัยรัชกาลที่ ๕ ได้รับเลือกให้เป็นสถานที่ทดลองจัดตั้งโรงเรียนหลวงสำหรับสามัญชนขึ้นเป็นแห่งแรก[๔]

---

๑ เนตรนภิศ นาควัชระ และคณะ, *วัดในกรุงเทพฯ*, หน้า ๒๕

๒ กรมศิลปากร, *จดหมายเหตุ.......* หน้า ๒๙๐

๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๘๕

๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๙๒

วัดบวรนิเวศวิหาร

วัดบวรนิเวศวิหาร (๔๗) และวัดรังษีสุทธาวาส (๔๖) ตั้งอยู่ริมถนนบวรนิเวศ และถนนพระสุเมรุ กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพทรงสร้างขึ้นใน พ.ศ. ๒๓๖๗–๒๓๗๕ ใกล้กับวัดรังษีสุทธาวาส ที่เจ้าฟ้ากรมขุนเสิศรานุรักษ์ทรงสร้างเรียกนามขณะนั้นว่า *"วัดใหม่"* ต่อมารัชกาลที่ ๓ โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าฟ้ามงกุฎ ซึ่งผนวชจำพรรษาอยู่ ณ วัดราชาธิวาส เสด็จมาครองวัดนี้ใน พ.ศ. ๒๓๗๙ โดยจัดขบวนแห่เหมือนอย่างพระมหาอุปราช แล้วจึงพระราชทานนามวัดว่า *"วัดบวรนิเวศวิหาร"* สำหรับวัดรังษีสุทธาวาสนั้น ในสมัยรัชกาลที่ ๖ มีสภาพทรุดโทรมมากจึงโปรดฯ ให้ยุบรวมเข้าเป็นวัดเดียวกับวัดบวรนิเวศวิหาร เรียกว่า *"คณะรังษี"*[๑]

วัดวงศมูลวิหาร (๔๘) ตั้งอยู่บริเวณพระนิเวศน์เดิมฝั่งธนบุรี เป็นวัดที่พระเจ้าวรวงศ์เธอกรมขุนธิเบศร์บวรพระราชโอรสในกรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์พระราชวังหน้าในรัชกาลที่ ๒ ทรงสร้างขึ้นหลังพระนิเวศน์เดิมอันเป็นที่ประทับแต่สร้างค้างอยู่ ครั้นถึงในสมัยรัชกาลที่ ๔ โปรดฯ ให้พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นอนันตการฤทธิ์ซึ่งได้ประทับอยู่ที่พระนิเวศน์เดิม ต่อมาเป็นแม่กองสร้างวัดใหม่จนแล้วเสร็จ พระราชทานนามว่า *"วัดวงศมูลวิหาร"* ต่อมาประมาณ พ.ศ. ๒๔๕๙ วัดเสื่อมสภาพลง สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงขอพระราชทานยกเลิกวัด มอบให้กระทรวงทหารเรือรักษารวมเข้าเป็นเขตพระนิเวศน์เดิม คงไว้เพียงพระอุโบสถ เพื่อเปิดให้ประชาชนเข้านมัสการในวันพระและเปิดใช้ในกิจกรรมของกองทัพเรือ[๒]

วัดที่ขุนนางและราษฎรสร้าง

วัดศิริอำมาตยาราม(วัดบูรณศิริมาตยาราม) (๔๙) ตั้งอยู่ริมถนนอัษฎางค์ และริมคลองหลอดวัดเทพธิดาราม เจ้าพระยาสุธรรมมนตรี (บุญศรี) ขณะดำรงตำแหน่งพระยาพิพัฒน์โกษาได้สร้างวัดขึ้นในสถานที่ซึ่งเป็นบ้านเกิดของท่าน พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานนามว่า *"วัดศิริอำมาตยาราม"* ในสมัยรัชกาลที่ ๔ พระราชทานนามใหม่ว่า *"วัดบุญศิริมาตยาราม"* ต่อมาสมัยรัชกาลที่ ๕ จนถึงปัจจุบันเรียกว่า *"วัดบูรณศิริมาตยาราม"*[๓]

---

[๑] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๗๖

[๒] ม.ร.ว. แน่งน้อย ศักดิ์ศรี และคณะ, *พระราชวังและวังในกรุงเทพฯ,* หน้า ๒๐๐

[๓] กรมศิลปากร, *จดหมายเหตุ.......* หน้า ๒๗๑

วัดกัลยาณมิตร (๕๐) ตั้งอยู่ปากคลองบางกอกใหญ่ ฝั่งใต้ เจ้าพระยานิกรบดินทร์ (โต กัลยามิตร) อุทิศบ้านและที่ดินบริเวณใกล้เคียงในหมู่บ้านกุฎีจีน สร้างเป็นวัดเมื่อปี พ.ศ. ๒๓๖๘ แล้วถวายเป็นพระอารามหลวง[๑]

วัดประยูรวงศาวาส (วัดรั้วเหล็ก) (๕๑) ตั้งอยู่ใกล้แม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งธนบุรี บริเวณเชิงสะพานพุทธในปัจจุบัน สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ สร้างเมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๑ ชาวบ้านนิยมเรียกว่าวัดรั้วเหล็กเพราะมีรั้วเหล็กเป็นกำแพงอยู่บางตอน[๒]

วัดน้อยขำแถม (วัดอนงคาราม) (๕๒) ตั้งอยู่ตรงข้ามกับวัดพิชัยญาติการาม ท่านผู้หญิงน้อยภริยาสมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยญาติ สร้างขึ้นคู่กับวัดพิชัยญาติการามของสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ จึงได้ชื่อว่า *"วัดน้อยขำแถม"* ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๔ พระราชทานนามใหม่ว่า *"วัดอนงคาราม"* [๓]

วัดสามจีนใต้(วัดไตรมิตรวิทยาราม) (๕๓) ตั้งอยู่ถนนเจริญกรุง ตลาดน้อย เข้าใจว่าชาวจีน ๓ คน สร้างเมื่อประมาณ ๑๕๐ ปีเศษ ใน พ.ศ. ๒๔๘๐ ได้ปฏิสังขรณ์ใหม่และเปลี่ยนนามเพื่อเชิดชูเกียรติของผู้สร้างวัด[๔]

วัดชัยชนะสงครามหรือวัดตึก (๕๔) ตั้งอยู่ถนนจักรวรรดิ ตรงข้ามกับเวิ้งนครเกษมเจ้าพระยาบดินทร์เดชา (สิงห์ สิงหเสนี) สร้างขึ้นเมื่อกลับจากรบชนะเวียดนามและกัมพูชา ได้มีศรัทธายกที่ดินและบ้านของท่านถวายเป็นวัด และด้วยเหตุที่สิ่งก่อสร้างต่าง ๆ เป็นตึกซึ่งยังไม่แพร่หลายในสมัยนั้น ชาวบ้านจึงนิยมเรียกว่า *"วัดตึก"* สืบมาจนปัจจุบัน[๕]

วัดอำแดงแฟง หรือวัดใหม่ยายแฟง (วัดคณิกาผล) **(๕๕)** ตั้งอยู่บนถนนพลับพลาไชยสร้างโดยคุณแม่แฟงบรรพบุรุษของตระกูลเปาโรหิตย์ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๖ มาเปลี่ยนชื่อเป็นวัดคณิกาผลในรัชกาลที่ ๕[๖]

---

๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๐๓
๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๐๕
๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๒๑
๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๕๖
๕ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๔๙
๖ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๓๘

วัดจางวางดิส (วัดดิสานุการาม) (๕๖) ตั้งอยู่ถนนวรจักร สันนิษฐานว่าสร้างโดยจางวางดิสในสมัยรัชกาลที่ ๓[๑]

วัดจางวางพ่วง (วัดเทวีวรญาติ) (๕๗) ตั้งอยู่ถนนมหาจักร ใกล้วัดจางวางดิสสร้างขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๓ โดยจางวางพ่วงยกที่บ้านให้ตั้งวัด ต่อมารัชกาลที่ ๖ พระราชทานชื่อใหม่ว่าวัดเทวีวรญาติ[๒]

วัดเทพยพลี หรือวัดฉิมพลี (วัดนรนารถสุนทริการาม) (๕๘) ตั้งอยู่มุมถนนสามเสนกับคลองผดุงกรุงเกษม สันนิษฐานว่าสร้างราวปลายรัชกาลที่ ๓ ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๕ พระยาโชฎึกราชเศรษฐี (เถียน) เมื่อเป็นพระยานรนาถภักดีกับคุณหญิงสุ่นภรรยา ปฏิสังขรณ์ใหม่ทั้งหมด ทรงพระราชทานนามว่า *"วัดนรนารถสุนทริการาม"*[๓]

วัดคฤหบดี (๕๙) ตั้งอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยา ฝั่งธนบุรี เหนือวัดดาวดึงษ์ขึ้นไป พระราชมนตรี (ภู่) อุทิศบ้านสร้างเป็นวัด ถวายเป็นพระอารามหลวง พระราชทานนามว่า *"วัดคฤหบดี"*[๔]

นอกจากนี้ยังมีที่ได้รับการบูรณะปฏิสังขรณ์ครั้งสำคัญในสมัยรัชกาลที่ ๓ มีถึง ๒๐ วัด

วัดประยูรวงศาวาส

---

๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๓๑
๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๓๒
๓ กรมการศาสนา, *ประวัติวัด.......* หน้า ๓๐๗–๓๐๘
๔ กรมศิลปากร, *จดหมายเหตุ.......* หน้า ๓๙๖

วัดกัลยาณมิตร

สาระสำคัญเกี่ยวกับตำแหน่งที่ตั้งวัดในสมัยรัชกาลที่ ๓

เมื่อพิจารณาตำแหน่งที่ตั้งของวัดต่าง ๆ ของวัดที่สร้างใหม่ในเขตที่ทำการศึกษาพบว่ามีวัดใหม่ ภายในเขตพระนครถึง ๖ วัด ได้แก่ วัดบุญศิริมาตยาราม วัดมหรรณพาราม วัดเทพธิดาราม วัดราชนัดดาราม วัดบวรนิเวศวิหาร และวัดรังษีสุทธาวาส ซึ่งมีข้อสังเกตในเรื่องของที่ตั้ง ดังนี้

๑. ตำแหน่งที่ตั้งวัดเหล่านี้ตั้งรวมตัวอยู่ทางด้านตะวันออกเฉียงเหนือของพระนครและตั้งอยู่บนเส้นทางสัญจรทางน้ำสำคัญของพระนคร คือ คลองหลอดวัดเทพธิดา และริมฝั่งคลองโอ่งอ่าง

๒. ตำแหน่งวัดมีลักษณะตั้งอยู่เป็นคู่ ๆได้แก่ วัดบุญศิริมาตยาราม และวัดมหรรณพาราม วัดเทพธิดารามและวัดราชนัดดาราม วัดบวรนิเวศ และวัดรังษีสุทธาวาส

๓. สำหรับบริเวณทิศตะวันออกภายนอกเขตพระนคร มีวัดใหม่ ๔ วัด คือ วัดชัยชนะสงคราม (วัดตึก) วัดจางวางดิส วัดจางวางพ่วง และวัดอำแดงแฟง วัดทั้ง ๔ นี้ล้วนเป็นวัดที่ราษฎรสร้าง และตั้งอยู่ในตำแหน่งพื้นที่ต่อเนื่องกับชุมชนสามเพ็ง

สมัยรัชกาลที่ ๓ (พ.ศ. ๒๓๖๗-๒๓๙๔)

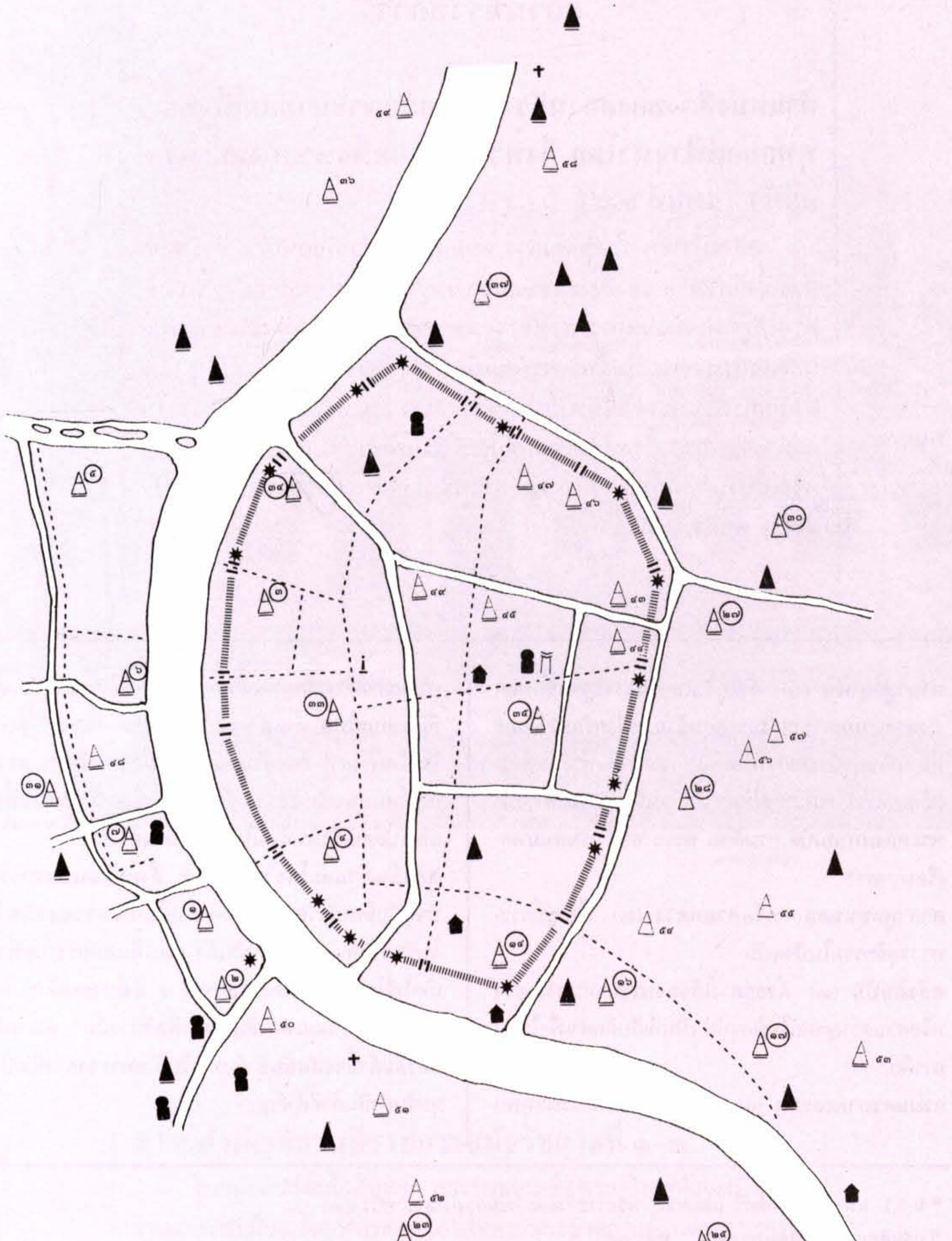
แผนที่ ๒.๗

แสดง ศาสนสถาน

วัดสร้างใหม่ในสมัยรัชกาลที่ ๓

๔๓) วัดเทพธิดารามหรือวัดพระยาไกรสวนหลวง
๔๔) วัดราชนัดดาราม
๔๕) วัดมหรรณพาราม
๔๖) วัดรังษีสุทธาวาส
๔๗) วัดบวรนิเวศวิหารหรือวัดใหม่หรือวัดบน
๔๘) วัดวงศมูลวิหาร
๔๙) วัดศิริอำมาตยาราม (วัดบูรณศิริมาตยาราม)
๕๐) วัดกัลยาณมิตร
๕๑) วัดประยูรวงศาวาสหรือวัดรั้วเหล็ก
๕๒) วัดน้อยขำแถม (วัดอนงคาราม)
๕๓) วัดสามจีนใต้ (วัดไตรมิตรวิทยาราม)
๕๔) วัดชัยชนะสงครามหรือวัดตึก
๕๕) วัดอำแดงแฟงหรือวัดใหม่ยายแฟง (วัดคณิกาผล)
๕๖) วัดจางวางดิส (วัดดิสานุการาม)
๕๗) วัดจางวางพ่วง (วัดเทวีวรญาติ)
๕๘) วัดเทพยพลีหรือวัดฉิมพลี (วัดนรนารถสุนทริการาม)
๕๙) วัดคฤหบดี

สถานที่ราชการ

ตำแหน่งที่ตั้งของสถานที่ราชการสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ถึงพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (แผนที่ ๒.๘)

สถานที่ราชการในยุคต้นกรุงรัตนโกสินทร์ ช่วงรัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๓ ซึ่งมีการปกครองในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราช ศูนย์กลางการปกครองอยู่ที่พระบรมมหาราชวังโดยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระประมุขของประเทศจะเป็นผู้บริหารบ้านเมือง พิจารณาข้อราชการต่าง ๆ และดำเนินการสั่งการ จากในพระบรมมหาราชวัง และยังได้มอบหมายงานให้แก่พระราชโอรส ซึ่งจะใช้ตำหนักที่ประทับเป็นที่ทำงาน รวมทั้งบ้านขุนนางหรือเสนาบดีที่มีภาระกิจตามพระราชประสงค์[๑] ดังรายละเอียดอาคารต่าง ๆ พอสังเขปดังนี้

ศาลาลูกขุนใน (๑) ตั้งอยู่ในเขตพระราชฐานชั้นนอกในพระบรมมหาราชวังประกอบด้วย หน่วยรักษาวังและที่ทำการของข้าราชการฝ่ายหน้า เช่น กรมพระกลาโหม (ฝ่ายทหาร) กรมมหาดไทย (ฝ่ายพลเรือน) กรมท่า กรมพระคลังมหาสมบัติ กรมล้อม พระราชวัง กรมสนมพลเรือน ฯลฯ[๒]

ศาลาลูกขุนนอก หรือศาลหลวง (๒) ตั้งอยู่ที่กระทรวงยุติธรรมในปัจจุบัน

คลังดินปืน (๓) ตั้งอยู่ทางใต้ของพระบรมมหาราชวัง หรือสวนสราญรมย์ในปัจจุบัน เป็นที่เก็บดินดำเพื่อใช้ในการศึก

กรมนครบาลและคุก (๔) ตั้งอยู่ตรงข้ามวัดพระเชตุพน บริเวณกรมการรักษาดินแดนปัจจุบัน สำหรับขังผู้ต้องขังที่มีกำหนดโทษ ตั้งแต่ ๖ เดือนขึ้นไป[๓]

โรงไหม (๕) ตั้งอยู่ริมถนนหลักเมือง หรือกระทรวงกลาโหมปัจจุบันเดิมเป็นที่ตั้งของวังในสมัยรัชกาลที่ ๑ และเปลี่ยนเป็นโรงไหมในสมัยรัชกาลที่ ๓[๔]

คลังสินค้าและโรงวิเสท (๖) ตั้งอยู่ที่ถนนมหาราช ปัจจุบันคือบริเวณกรมการค้าภายในกระทรวงพาณิชย์[๕] ในรัชกาลที่ ๑ เรียกคลังสินค้า ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๒ เกิดไฟไหม้วัง ในสมัยรัชกาลที่ ๓ จึงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างโรงวิเสทและคลังสินค้าบนพื้นที่ว่างนั้น ตำแหน่งคลังสินค้านี้จะสัมพันธ์ กับท่าเรือท้ายพระราชวังซึ่งเป็นจุดรับส่งสินค้าที่สำคัญ

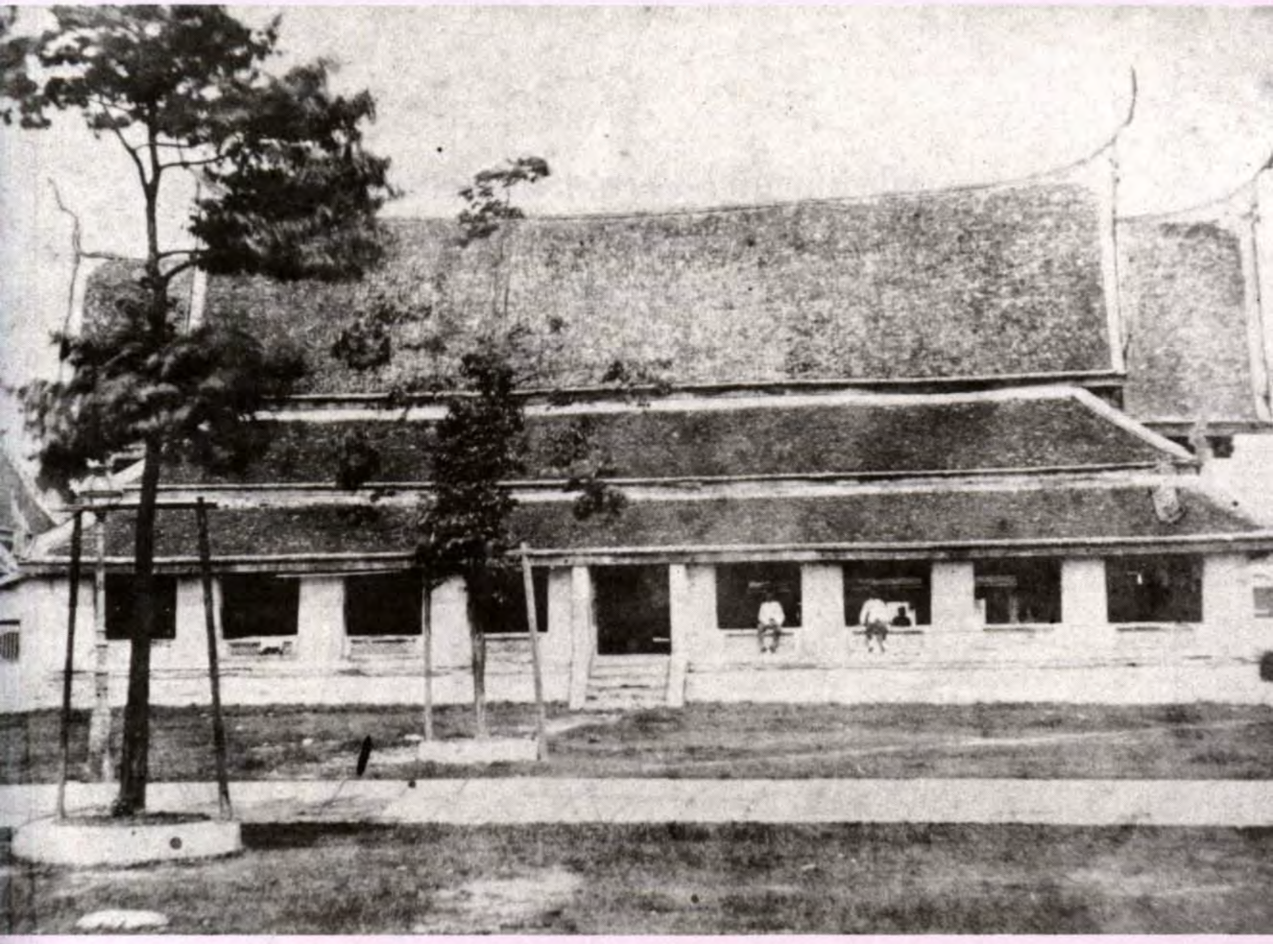
[๑] ม.ร.ว. แน่งน้อย ศักดิ์ศรี และคณะ, *พระราชวังและวังในกรุงเทพฯ*, หน้า ๕๒๐

[๒] กรมศิลปากร, *จดหมายเหตุ.......* หน้า ๓๙

[๓] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๘

[๔] ม.ร.ว. แน่งน้อย ศักดิ์ศรี และคณะ, *พระราชวังและวังในกรุงเทพฯ*, หน้า ๒๓๘

[๕] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑๑

ศาลาลูกขุนใน

สาระสำคัญสถานที่ราชการสมัยรัชกาลที่ ๑-๓

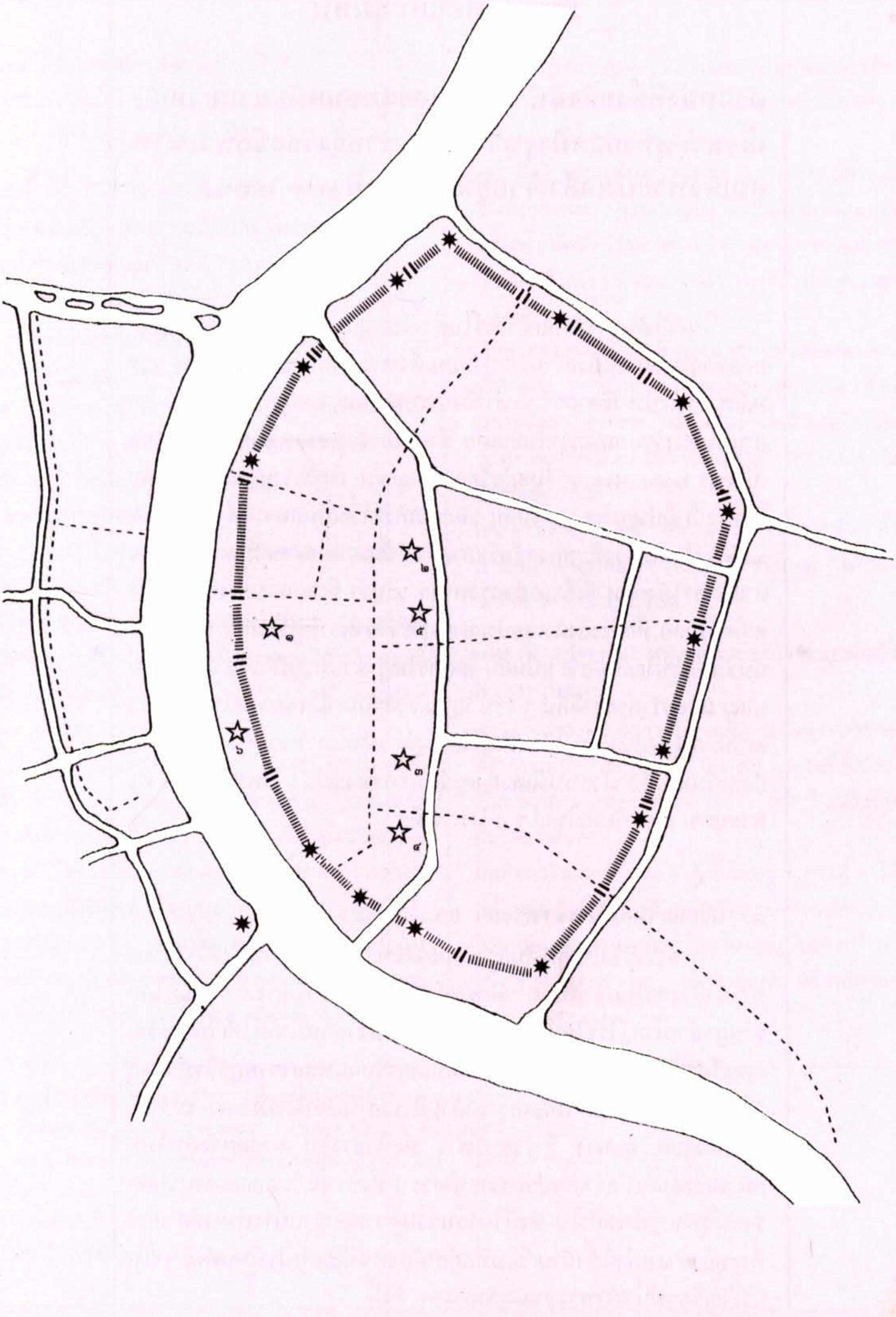
ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ฯ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะเป็นผู้ว่าราชการงานเมือง โดยที่พระราชโอรสหลายพระองค์เป็นผู้รับพระราชทานโองการไปดำเนินการในด้านต่าง ๆ ดังนั้นสถานที่ราชการจึงอยู่ในพระบรมมหาราชวัง พระราชวัง และวังของพระบรมวงศานุวงศ์ตามแต่ที่ได้รับมอบหมาย ซึ่งอาคารที่กล่าวมานี้ก็ยังคงอยู่ภายในเขตคลองคูเมืองเดิมใกล้พระบรมมหาราชวัง ทำให้สะดวกแก่การเข้าเฝ้า

สมัยรัชกาลที่ ๑-๓ (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๙๔)
แผนที่ ๒.๘
แสดง สถานที่ราชการ

สถานที่ราชการในสมัยรัชกาลที่ ๑-๓

๑) ศาลาลูกขุนใน
๒) ศาลาลูกขุนนอก (ศาลหลวง)
๓) คลังดินปืน (ตึกดิน)
๔) ถนนนครบาลและคุก
๕) โรงไหม
๖) คลังสินค้าและโรงวิเสท

☼ ป้อม
.... กำแพงเมือง
···|||··· ประตูเมือง
☆ สถานที่ราชการใหม่

ที่พักอาศัยและชุมชน

ตำแหน่งที่ตั้งของที่พักอาศัยและชุมชนสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (แผนที่ ๒.๙-๒.๑๑)

ในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ในช่วงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจนถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น จากหลักฐานทางประวัติศาสตร์ ที่กล่าวถึงการประมาณการของจอห์น ครอว์เฟิด ตัวแทนของรัฐบาลอังกฤษในอินเดีย ซึ่งเดินทางมาเจรจาเรื่องการค้ากับไทย เมื่อพ.ศ. ๒๓๖๔-๒๓๖๕ ในสมัยรัชกาลที่ ๒ นั้น ระบุว่าราษฎรในกรุงเทพฯ ในช่วงนั้นมีประมาณ ๕ หมื่นคน และมากกว่าครึ่งเป็นคนจีน ส่วนใน พ.ศ. ๒๓๗๑ ซึ่งเป็นช่วงต้นของสมัยรัชกาลที่ ๓ นั้น จาคอบ ทอมลิน หมอสอนศาสนาชาวอังกฤษ ที่เข้ามายังกรุงเทพฯ ระบุว่า มีเอกสารของบาทหลวงชาวตะวันตก ที่กล่าวถึงตัวเลขประมาณการจำนวนราษฎรในกรุงเทพฯ ช่วงนั้นว่ามีประมาณเกือบ ๘ หมื่นคน โดยที่ราษฎรส่วนใหญ่เป็นจีน ลาว สยาม มอญ และชาวต่างชาติอื่น ๆ เช่น ญวน แขกอิสลาม เขมร ทวายและชาวตะวันตก ราษฎรเหล่านี้ได้ตั้งบ้านเรือนอยู่รวมกันในบริเวณต่าง ๆ บนพื้นที่ฝั่งตะวันตก คือ ฝั่งธนบุรีและฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา คือ ฝั่งพระนคร เป็นบริเวณใหญ่ ๆ ๕ บริเวณคือ

๑. บริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยา และริมคลอง

การดำรงชีวิตในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์นั้น ราษฎรทั่วไปต้องพึ่งพาทางน้ำเป็นทางคมนาคม การติดต่อค้าขาย และเป็นทางสาธารณูปโภค ราษฎรส่วนใหญ่ใช้เรือเป็นพาหนะและมีเป็นจำนวนมากที่ใช้เรือประทุนและเรือนแพเป็นที่พักอาศัย บ้านเรือนและเรือนแพของราษฎรจึงมักปลูกหรือจอดอยู่ริมแม่น้ำ ริมคลอง ทั้งด้านฝั่งธนบุรีและฝั่งพระนคร ไม่ว่าจะเป็นเสนาบดี ขุนนาง ข้าราชบริพาร พ่อค้าชาวจีน กงศุลต่างประเทศ หมอสอนศาสนา ชาวต่างประเทศชาติต่าง ๆ ทั้งชาวตะวันออกและตะวันตก รวมทั้งราษฎรไทยทั่วไป ดังที่ได้รวบรวมจากหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่ระบุถึงตำแหน่งที่ตั้งบ้านเรือนที่อยู่อาศัยของกลุ่มคนประเภทต่าง ๆ ในบริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาและริมคลอง ดังนี้

๑.๑ ฝั่งตะวันตก (ฝั่งธนบุรี)
ตำแหน่งนี้ที่ตั้งบ้านเรือนและเรือนแพ เท่าที่ปรากฏในเอกสารประวัติศาสตร์ประมวลได้ดังนี้

เสนาบดี ขุนนาง และข้าราชบริพาร

กรมพระศรีสุดารักษ์ (พระขนิษฐาของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ) (พระอัยยิกาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) ในสมัยต้นรัชกาลที่ ๑ เคยจอดเรือแพค้าขายอยู่ตรงบริเวณวัดกัลยาณมิตร[๑] ริมแม่น้ำเจ้าพระยา ติดคลองบางกอกใหญ่

พระยาสุริยวงศ์โกษา (ดิศ บุนนาค) เสนาบดีคลังในสมัยรัชกาลที่ ๒ ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่สวนริมแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งธนบุรี ใต้บ้านกุฎีจีนใกล้วัดประยูรวงศาวาส (ใกล้เชิงสะพานพระพุทธยอดฟ้า ฝั่งธนบุรีในปัจจุบัน) โดยย้ายจากบ้านเดิมที่อยู่ระหว่าง กำแพงพระบรมมหาราชวังด้านใต้กับกำแพงวัดพระเชตุพน

เจ้าพระยานิกรบดินทร์ (โต กัลยาณมิตร) อัครเสนาบดีมหาดไทยในสมัยรัชกาลที่ ๓ ซึ่งเป็นบุตรเจ้าสัวมัน คหบดีจีนมีบ้านเกิดอยู่ใกล้วัดกัลยาณมิตร เยื้องกับพระบรมมหาราชวัง[๒]

เจ้าพระยาบดินทร์เดชา (สิงห์ สิงหเสนีย์) เมื่อครั้งที่ยังเพิ่งรับราชการในสมัยปลายรัชกาลที่ ๒ จอดแพอยู่อาศัยที่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาตรงบริเวณที่เรียกว่าตึกขาวฝั่งธนบุรี ใกล้วัดกัลยาณมิตร ตรงข้ามสะพานยาวริมแม่น้ำ[๓]

พระยาศรีพิพัฒน์ (ดั่น บุนนาค) เจ้ากรมพระคลังสินค้าในสมัยรัชกาลที่ ๓ (ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๔ โปรดเกล้าฯ ให้เป็นสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ) ตั้งบ้านอยู่บริเวณหน้าวัดประยูรวงศาวาส ถัดเรือนรับรองทูตต่างประเทศลงมาประมาณ ๔๐๐ เมตร คืออยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาหลังวัดอนงคาราม[๔] ริมคลองตลาดบ้านสมเด็จฯ หรือคลองวัดพิไชยญาติฝั่งใต้

หลวงสิทธิ นายเวร มหาดเล็ก (ช่วง บุนนาค) บุตรชายเจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ บุนนาค) ซึ่งเป็นอัครมหาเสนาบดีและเสนาบดีคลังในสมัยรัชกาลที่ ๓ ปลูกบ้านของตน อยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งธนบุรี บริเวณถัดวัดประยูรวงศาวาสขึ้นไป

เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม) หลานทวดของพระยาศรีพิพัฒน์ อยู่ที่บ้านในที่ดินของตระกูลบุนนาค ซึ่งมีเสนาบดีสำคัญหลายคนในสมัยต้นรัตนโกสินทร์บ้านเกิดของท่านอยู่ที่บริเวณระหว่างวัดประยูรวงศาวาสและวัดพิชัยญาติการาม

พระยามหาอำมาตย์ เสนาบดีในสมัยรัชกาลที่ ๓ ตั้งบ้านเรือนของตนเองอยู่ใกล้วัดบางหว้าใหญ่ หรือวัดระฆังโฆสิตารามในปัจจุบัน

กงศุลต่างประเทศ หมอสอนศาสนา และพ่อค้าชาวตะวันตก

ชาวต่างประเทศเชื้อสายโปรตุเกส ได้รับพระราชทานที่ดินริมแม่น้ำเจ้าพระยาใต้กุฎีจีนลงไป ให้เป็นที่ตั้งบ้านเรือนซึ่งอยู่กันมาตั้งแต่สมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี จนถึงช่วงต้นรัตนโกสินทร์

มิชชันนารีชาวตะวันตก ที่เข้ามาในสมัยรัชกาลที่ ๒ ได้ทำสัญญาเช่าเรือน ๒ หลังของเจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ) ที่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันตกแถบกุฎีจีนตรงบริเวณหน้าวัดประยูรวงศาวาส เป็นที่อยู่อาศัยในช่วงที่พำนักในกรุงเทพฯ

---

๑ สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัติวงศ์ และสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, *สาส์นสมเด็จ* เล่ม ๒๑ (กรุงเทพฯ : ครุสภา, ๒๕๐๕), หน้า ๑๔๑

๒ สงวน อั้นคง, *ประมวลบุคคลสำคัญของชาติไทย* (พระนคร : ก้าวหน้า ๒๕๐๖), หน้า ๓๕๐

๓ เรื่องเดียวกัน

๔ ชัย เรืองศิลป์, *ยอดคน* (กรุงเทพฯ : พิฆเณศ, ๒๕๒๔) หน้า ๔๕

นายรอเบิร์ด ฮันเตอร์ (หันแตร) พ่อค้าชาวอังกฤษ ได้เข้าหุ้นกับนายมอร์แกน มาตั้งบ้านเรือนและทำการค้า[๑] ในปลายสมัยรัชกาลที่ 2 อยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยา ใกล้วัดซางตาครู้ส ที่ตำบลกุฎีจีน

หมอบลัดเลย์ มิชชันนารีชาวตะวันตก ซึ่งเข้ามาเมืองไทยในสมัยรัชกาลที่ ๓ เช่าบ้านขนาดเล็กอยู่ทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาใกล้โบสถ์วัดซางตาครู้ส กุฎีจีน เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ) เป็นผู้กำหนดตำแหน่งที่ตั้งบ้าน-เรือนของชาวต่างประเทศโดยให้อยู่ในบริเวณเดียวกับนายฮันเตอร์ หมอบลัดเลย์ จึงเปิดจำหน่ายยา และตั้งโรง-พิมพ์ขึ้นที่บ้านเช่านี้ด้วย

บ้านราชทูต หรือตึกพักทูต ที่เรียกว่า บริติช แฟคตอรี่ ซึ่งใช้เป็นที่พักรับแขกเมืองในสมัยรัชกาลที่ ๓ ตั้งอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยา หน้าวัดประยูรวงศาวาส เนื่องจากในสมัยนั้น ทูตต่างประเทศเดินทางโดยทางเรือเข้ามาจอดในแม่น้ำเจ้าพระยาที่บริเวณนี้ ซึ่งเป็นที่ดินที่อยู่ติดกับที่ดินของเจ้าพระยาพระคลัง

มิชชันนารี ที่เข้ามาเผยแพร่คริสตศาสนาในพระนครหลายคณะในสมัยรัชกาลที่ ๓ เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ) เป็นผู้กำหนดว่า ให้มิชชันนารีคณะ แบบติสท์บอร์ด และคณะอเมริกัน บอร์ด ออฟ คอมมิชชันเนอร์ ฟอร์ ฟอเรน มิชชันส์ ตั้งอยู่ที่ตำบลกุฎีจีนริมแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวัน-ตก ใกล้กับที่พำนักของนายฮันเตอร์[๒]พ่อค้าชาวอังกฤษที่เข้ามาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๒

หมอแมททูน และนางแมททูน มิชชันนารีอเมริกัน ที่เดินทางมาอยู่เมืองไทย ในสมัยรัชกาลที่ ๓ ได้มาพำนักที่บริเวณฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาแถบกุฎีจีน ริมคลองบางกอกใหญ่ (คลองบางหลวง) ได้ทำการสอนหนังสือให้แก่เด็กจากหมู่บ้านมอญในบริเวณใกล้เคียง

ราษฎรชาวต่างชาติ (จีน ลาว มอญ แขก)

ชาวจีนจากพระนครศรีอยุธยา ได้อพยพตามสมเด็จ-พระเจ้ากรุงธนบุรีมายังกรุงธนบุรี และตั้งบ้านเรือนอยู่บริเวณคลองบางกอกใหญ่ ตรงบริเวณกุฎีจีน ซึ่งเป็นที่ตื้นเขินใกล้กับวัดกัลยาณมิตร บริเวณนี้อยู่เยื้องกับพระ-ราชวังเดิม ซึ่งเป็นที่ประทับของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี และได้อาศัยอยู่ต่อมาจนถึงในสมัยรัตนโกสินทร์ด้วย

ราษฎรลาวที่อพยพเข้ามาครั้งกรุงธนบุรี ได้แยกย้ายกันไปตั้งบ้านเรือนในที่ต่าง ๆ ในสมัยรัชกาลที่ ๑ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ บรรดาลาวที่เป็นไพร่หลวง ไพร่สมของวังหลังได้ตั้งบ้านเรือนบริเวณคลองบางกอกน้อย ใกล้วังหลัง

ราษฎรมอญครั้งกรุงศรีอยุธยา ส่วนหนึ่งมาตั้งบ้านเรือนอยู่ในบริเวณคลองมอญที่แยกจากแม่น้ำเจ้าพระยาทางฝั่งตะวันตก ซึ่งอยู่ระหว่างคลองวัดระฆังและคลองวัดอรุณ

หมู่บ้านชาวมอญอีกส่วนหนึ่ง จะอยู่ใต้คลองบางกอก-ใหญ่ หรือคลองบางหลวงลงไปเล็กน้อย จากคลองบาง-หลวงจะมีคลองวัดท้ายตลาดและคลองคูเมืองเดิมของฝั่งธนบุรี เชื่อมติดต่อไปยังคลองวัดอรุณและคลองมอญได้

แขกเจ้าเซ็น หรือแขกเทศนิกายชีอา เช่น พวกแขกอินเดีย เปอร์เซีย อาหรับ และอิหร่าน ซึ่งอพยพมาจากพระนครศรีอยุธยา ตั้งบ้านเรือนอยู่บริเวณด้านเหนือของพระราชวังเดิมของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ขึ้นไปจนถึงคลองมอญ[๓] มีกุฎีเจ้าเซ็น ของแขกนิกายชีอาที่ริมแม่น้ำตรงกันข้ามกับบริเวณชุมชนจีนในพระนคร

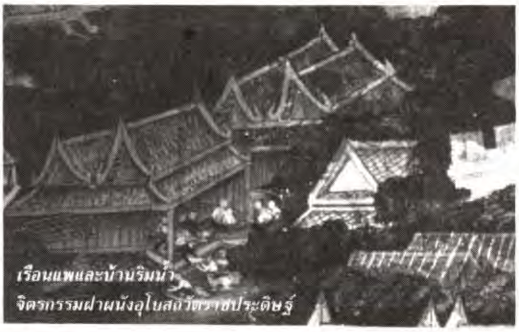
แขกนิกายสุหนี่ ตั้งบ้านเรือนที่ริมคลองบางกอกใหญ่ระหว่างพระราชวังเดิมของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี กับวัดหงส์รัตนาราม มีคลองวัดท้ายตลาด (วัดโมลีโลกยา-ราม) คั่นระหว่างพระราชวังเดิม กับมัสยิดต้นสนซึ่งเป็นมัสยิดประจำชุมชนนี้

---

[๑] ขจร สุขพานิช, *ข้อมูลประวัติศาสตร์ : สมัยบางกอก* (กทม : แสงรุ้งการพิมพ์, ๒๕๒๔), หน้า ๑๓๑-๑๕๐

[๒] *ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๓๑* (กรุงเทพฯ : คุรุสภา, ๒๕๐๙), หน้า ๘๘

[๓] *สาส์นสมเด็จ* เล่ม ๒๑, หน้า ๑๔๒

เรือนแพและบ้านริมน้ำ
จิตรกรรมฝาผนังอุโบสถวัดราชประดิษฐ์

ราษฎรไทยทั่วไป

ราษฎรชาวไทยทั่วไป เป็นพวกที่อาศัยอยู่เดิมในสมัยสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี จะตั้งบ้านเรือนเป็นกลุ่มกระจายไปตามริมแม่น้ำเจ้าพระยาและริมคลองที่แยกจากแม่น้ำเข้าไป ได้แก่คลองบางกอกน้อย คลองวัดระฆัง คลองมอญ คลองวัดอรุณหรือคลองนครบาล คลองบางกอกใหญ่และคลองคูเมืองเดิมฝั่งธนบุรี

๑.๒ ฝั่งตะวันออก (ฝั่งพระนคร)

เสนาบดี ขุนนาง และข้าราชบริพาร

ขุนสุนทรโวหาร (สุนทรภู่) กวีคนสำคัญในยุคต้นรัตนโกสินทร์รับราชการในกรมพระอาลักษณ์ในสมัยรัชกาลที่ ๒ ได้รับพระราชทานที่ดินให้ปลูกเรือนอยู่บริเวณฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา ใต้ท่าช้าง ซึ่งอยู่ทางด้านเหนือพระบรมมหาราชวัง

พระยาราชมนตรี (ภู่) เสนาบดีในสมัยรัชกาลที่ ๓ ได้รับพระราชทานบ้านที่สุนทรภู่เคยอยู่ เหนือท่าพระริมแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งมีแพจอดอยู่หลังหนึ่งริมน้ำหน้าบ้านให้เป็นที่พำนักเพื่อจะได้ใกล้พระบรมมหาราชวังและสะดวกในการเข้าเฝ้ารับใช้เบื้องพระยุคลบาท

กงศุลต่างประเทศ และหมอสอนศาสนา ชาวตะวันตก

กงศุลโปรตุเกส ในสมัยรัชกาลที่ ๒ ได้มีการติดต่อเจริญทางพระราชไมตรีระหว่างโปรตุเกสกับไทย พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งสถานกงศุลโปรตุเกสขึ้น โดยพระราชทานที่ดินริมแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันออกให้กงศุลโปรตุเกสปลูกสร้างบ้านเรือนและโรงสินค้าที่บริเวณตรอกกัปตันบุชในซอยแยกจากถนนเจริญกรุง สี่พระยาทางด้านใต้ของตัวเมือง

นายกัตสลาฟ ชาวฮอลันดา และนายจาคอป ทอมลิน ชาวอังกฤษ ซึ่งเป็นหมอสอนศาสนาโปรเตสแตนท์เดินทางมาจากประเทศจีนในสมัยรัชกาลที่ ๒ เมื่อเดินทางเข้ามาใหม่ ๆ ยังไม่มีที่อยู่เป็นการถาวรจึงพักอยู่ที่บ้านใกล้ ๆ สถานกงศุลโปรตุเกส[๑]

มิชชันนารีอเมริกัน เรเวอเรนด์ ยอน เทเลอร์ โยนส์ กับภรรยาและเรเวอเรนด์ วิลเลี่ยม ดีน กับภรรยา รวมทั้งหมอสมิธและหมอชานดเลอร์ ซึ่งเป็นคณะอเมริกันแบบติสต์บอร์ด ได้เดินทางเข้ามาเผยแพร่ศาสนาและได้พำนักอยู่ที่บ้านกงศุลโปรตุเกสก่อนเป็นการชั่วคราว[๒]

เรเวอร์เรนด์ รอบินสัน มิชชันนารี ชาวตะวันตก ตั้งหลักแหล่งที่พำนักที่บริเวณใต้พระบรมมหาราชวังลงไปประมาณ ๓.๒ กิโลเมตร ใกล้กับโรงสวดของคณะแบบติสต์[๓]

เรเวอร์เรน์ ยอนสัน มิชชันนารีชาวตะวันตก ตั้งกลุ่มบ้านเรือนที่พักทางฝั่งพระนคร โดยอยู่ใต้พระบรมมหาราชวังลงไปประมาณ ๘๐๐ เมตร จึงอยู่ห่างจากกลุ่มที่พักของเรเวร์เรนท์รอบินสันขึ้นไปทางเหนือประมาณ ๒.๔ กิโลเมตร บริเวณที่มิชชันนารีตั้งบ้านเรือนอยู่เป็นบริเวณที่มีราษฎรอาศัยอยู่ค่อนข้างหนาแน่น แต่ส่วนใหญ่เป็นราษฎรชาวจีน[๔]

---

[๑] ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๓๑, หน้า ๒๖-๒๗

[๒] เรื่องเดียวกัน

[๓] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๘

[๔] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๔

ราษฎรชาวต่างชาติ

องเชียงสือ ผู้นำชาวญวนได้เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ โปรดเกล้าฯ ให้องเชียงสือและครอบครัวไปตั้งบ้านเรือนอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยา ใต้ตำบลตลาดน้อย ซึ่งอยู่ทางด้านใต้ของตัวเมืองพระนคร ต่อมาองเชียงสือหลบหนีไป บ้านและที่ดินบริเวณนั้นว่างลง พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้าฯ จึงพระราชทานบ้านและที่ดินที่องเชียงสือเคยอยู่มาก่อนให้แก่กงศุลโปรตุเกสพำนักอยู่ต่อไป

เรือนแพริมน้ำ
จิตรกรรมฝาผนังในอุโบสถวัด

ราษฎรไทย

ราษฎรชาวไทยทั่วไป ในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ ในช่วงรัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๓ นี้ส่วนใหญ่ จะอาศัยอยู่เรือนแพ และเรือค้าขายจอดตามริมแม่น้ำเจ้าพระยา สำหรับฝั่งพระนครนี้ ในช่วงรัชกาลที่ ๑ จะไม่หนาแน่นเท่าบริเวณฝั่งธนบุรี ทั้งริมแม่น้ำเจ้าพระยาและริมคลองที่แยกเข้าไป เพราะเป็นชุมชนเดิมที่อยู่กันมาก่อนแล้วในสมัยพระเจ้าธนบุรี

ชุมชนราษฎรไทยทั่วไป ในช่วงรัชกาลที่ ๒ และรัชกาลที่ ๓ ตั้งบ้านเรือน และจอดแพพำนักในบริเวณริมแม่น้ำด้านเหนือพระบรมมหาราชวังขึ้นไป และบริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาระหว่างปากคลองตลาด ถึงปากคลองโอ่งอ่าง และจากปากคลองโอ่งอ่างลงไปทางด้านใต้ของตัวพระนคร ส่วนทางด้านเหนือนั้น จะมีบ้านเรือนและเรือนแพหนาแน่นในช่วงปากคลองโรงไหมถึงปากคลองบางลำภู รวมทั้งบริเวณถัดปากคลองบางลำภูไปตามริมแม่น้ำเจ้าพระยาขึ้นไปทางด้านเหนือด้วย แต่ไม่หนาแน่นเท่าทางด้านใต้ของตัวเมือง

บ้านเรือนแพชาวไทยริมแม่น้ำ
จิตรกรรมในอุโบสถวัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม

๒. บริเวณตั้งแต่ริมแม่น้ำเจ้าพระยา ฝั่งตะวันออกถึงเขตคลองคูเมืองเดิม

พื้นที่บริเวณนี้เป็นศูนย์กลางของเมืองพระนครในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ประกอบด้วย พระบรมมหาราชวัง (วังหลวง) และ พระราชวังบวรสถานมงคล (วังหน้า) รวมทั้งมี วัดสำคัญหลายวัด บรรดาวังเจ้านาย บ้านเรือนของเสนาบดี ขุนนางและราษฎรทั่วไปจะอยู่ภายในเขตกำแพงพระนคร และตามแนวริมคลองคูเมืองชั้นในอันได้แก่ คลองโรงไหมเป็นปากคลองคูเมืองชั้นในทางด้านเหนือ และคลองตลาดเป็นปากคลองคูเมืองชั้นในทางด้านใต้ ตำแหน่งที่ตั้งบ้านเรือนตามที่ปรากฏหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่ประมวลได้ดังนี้

เสนาบดี ขุนนาง และข้าราชบริพาร

เจ้าพระยารัตนาพิพิธ สมุหนายกในสมัยรัชกาลที่ ๑ เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงสร้างพระบรมมหาราชวังขึ้นใหม่นั้น โปรดเกล้าฯ ให้สร้างจวนสำหรับเสนาบดีอยู่ เพื่อให้สมเกียรติของตำแหน่งที่สำคัญ และเพื่อรักษาการรายรอบพระราชวังทางด้านทิศใต้ระหว่างกำแพงพระบรมมหาราชวังตามแนวเดิม ไปจนจดเขตวัดพระเชตุพนฯ

พระยาอุไทยธรรม ซึ่งเป็นขุนนางในสกุลบุนนาค โปรดเกล้าฯ ให้ว่าราชการด้านคลังแสงในและช่างมุก ได้รับพระราชทานบ้านให้อยู่ที่บริเวณท้ายวัง คือบริเวณด้านใต้ของพระบรมมหาราชวัง ท่านผู้นี้ต่อมาดำรงตำแหน่งเป็น เจ้าพระยามหาเสนา สมุหกลาโหม[๑] ซึ่งเป็นตำแหน่งเสนาบดีที่มีความสำคัญสูงทางด้านการทหาร

สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) ซึ่งเป็นบุตรของเจ้าพระยามหาเสนานั้น สมัยเมื่อเริ่มรับราชการ ได้พำนักอยู่ที่จวนเสนาบดีที่ได้รับพระราชทานอันเป็นบ้านดั้งเดิมของสกุลบุนนาค ซึ่งอยู่ที่บริเวณระหว่างกำแพงพระบรมมหาราชวังกับวัดพระเชตุพนฯ ตรงที่เป็นวิหารพระนอนในปัจจุบันนี้[๒] ต่อมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย โปรดเกล้าฯ ให้ขยายเขตพระบรมมหาราชวังลงมาทางด้านใต้ พระยาสุริยวงศ์โกษา (ดิศ บุนนาค) เสนาบดีคลังในสมัยรัชกาลที่ ๒ จึงได้ย้ายจากบ้านเดิมในที่นี้ ไปอยู่ที่สวนริมแม่น้ำเจ้าพระยา ฝั่งตะวันตก ใต้บ้านกุฎีจีนดังกล่าวมาแล้ว

พระยามณเฑียรบาล พระยากลาโหม พระยาจ่าแสนยากร และ พระยาไกรโกษา ซึ่งเป็นตำแหน่งเสนาบดีจตุสดมภ์ในพระราชวังบวรฯ[๓] มีบ้านอยู่บริเวณปากคลองโรงไหม ซึ่งเป็นคลองคูเมืองเดิมด้านเหนือ และเป็นที่ตั้งพระราชวังของกรมพระราชวังบวรสถานมงคล (วังหน้า) รอบกำแพงวังหน้าเป็นบ้านขุนนางสำคัญผู้ใหญ่เรียงรายต่อกัน อันเป็นแบบแผนเช่นเดียวกับวังหลวงที่จะมีบ้านเสนาบดีที่สำคัญอยู่รายรอบหรือติดกับกำแพงวังเช่นกัน

---

๑ พระยาโกมารกุลมนตร์, *ประวัติเจ้าพระยามหาเสนา* (พระนคร : คุรุสภา ๒๕๐๔), หน้า ๑๙–๒๐

๒ เรื่องเดียวกัน

๓ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑–๒* (กรุงเทพฯ : คุรุสภา, ๒๕๐๓) หน้า ๔๙–๕๐

ราษฎรทั่วไป

เนื่องจากในเขตพระนครฝั่งตะวันออก ตั้งแต่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาถึงแนวคลองคูเมืองเดิมนี้ เป็นที่ตั้งของพระราชวัง วัด และวังของพระราชโอรส และวังเจ้านายต่าง ๆ ในสมัยรัชกาลที่ ๑ – รัชการที่ ๓ เป็นจำนวนมาก ราษฎรทั่วไปที่ตั้งบ้านเรือนอยู่ในเขตพื้นที่นี้ จึงมักจะเป็นข้าทาสบริวารของเจ้านาย และราษฎรที่รับราชการ หรือรับใช้ใกล้ชิดกับเสนาบดีและขุนนางที่ตั้งบ้านเรือนอยู่ในพื้นที่นี้ เช่น บริเวณที่เป็นถนนมหาราช ท่าเตียน ถนนหน้าพระลาน ท่าพระ ท่าช้าง ถนนหลักเมือง และถนนสนามชัยในปัจจุบัน รวมทั้งพื้นที่บริเวณริมคลองคูเมืองเดิม ตั้งแต่ปากคลองโรงไหมทางด้านเหนือจนถึงปากคลองตลาดทางด้านใต้ด้วย

๓. บริเวณตั้งแต่แนวคลองคูเมืองเดิม (คลองโรงไหม – คลองตลาด) ถึงแนวคลองรอบกรุง (คลองบางลำภู คลองโอ่งอ่าง)

ในพื้นที่บริเวณนี้ มีอาณาเขตตั้งแต่แนวคลองคูเมืองเดิม ที่ประกอบด้วยคลองโรงไหมและคลองตลาด จนถึงคลองรอบกรุงที่ประกอบด้วยคลองบางลำภูและคลองโอ่งอ่างในพื้นที่นี้ในสมัยรัชกาลที่ ๑ – รัชกาลที่ ๓ เท่าที่ปรากฏในหลักฐานทางประวัติศาสตร์เป็นที่ตั้งบ้านเรือนของขุนนางและราษฎรทั่วไปเป็นส่วนใหญ่ มีชุมชนกระจายตัวกันออกไปภายในเขตกำแพงพระนคร และเกาะกลุ่มกันหนาแน่นขึ้นในบริเวณรอบ ๆ ที่ตั้งศูนย์กลางของชุมชน เช่น วัด วังเจ้านาย หรือตลาด เช่นบริเวณฝั่งคลองวัดตองปุ (วัดชนะสงคราม) ถนนตรอกข้าวสาร บริเวณปากคลองบางลำภูซึ่งเป็นคลองรอบกรุงด้านเหนือ บริเวณป้อมพระสุเมรุ บริเวณถนนพระอาทิตย์ และบริเวณปากคลองคูเมืองเดิมชั้นใน ซึ่งมีโรงไหมตั้งอยู่เป็นต้น ส่วนใหญ่เป็นที่ดินที่มักพระราชทานให้แก่ ขุนนาง เสนาบดี ตั้งบ้านเรือนอยู่ เนื่องจากอยู่ในเขตกำแพงพระนครและไม่ห่างไกลจากพระบรมมหาราชวังนัก จึงมีบ้านเรือนราษฎรซึ่งเป็น ขุนนาง และข้าราชบริพาร รวมทั้งคหบดีจีน และบรรดาชาวต่างชาติเช่นมอญ ลาว ญวณ และเขมร ดังปรากฏในเอกสารประวัติศาสตร์ได้แก่

เสนาบดี ขุนนาง และข้าราชบริพาร

เจ้าพระยาธรรมาธิบดี (สมบุญ) ข้าราชการกรมวัง ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๓ ได้เป็นเสนาบดีวัง ได้รับพระราชทานบ้านตึก ซึ่งกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทในรัชกาลที่ ๑ ทรงสร้างให้เสนาบดี[๑] ซึ่งบุตรหลานของท่านก็ได้รับราชการสืบต่อมาเพื่อรับใช้สนองพระยุคลบาท

เจ้าพระยาบดินทร์เดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ซึ่งเป็นเสนาบดีคนสำคัญในสมัยรัชกาลที่ ๓ บ้านบิดาของท่านอยู่ที่ริมคลองคูเมืองเดิม ตรงบริเวณเชิงสะพานข้างโรงสี หน้ากระทรวงมหาดไทยในปัจจุบัน[๒] เจ้าพระยาบดินทร์เดชาก็เกิดที่บ้านหลังนี้

พระยาพิชัยรณฤทธิ์ บุตรชายคนโตของเจ้าพระยาอินทราภัย ซึ่งเป็นสมุหนายกในสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี ต่อมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระยาพิชัยรณฤทธิ์ ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ปากบึงสะแกซึ่งอยู่ทางทิศตะวันตกของวัดสะแก (วัดสระเกศ) บึงสะแกนี้อยู่ด้านใต้ของเสาชิงช้า ท้ายเทวสถาน (โบสถ์พราหมณ์)[๓] ตรงบริเวณที่เป็นวัดสุทัศน์เทพวรารามในปัจจุบัน

บิดาของพระยารัตนาธิเบศร์ (เสนาบดีในสมัยรัชกาลที่ ๓) ตั้งบ้านเรือนอยู่บริเวณริมถนนบ้านตะนาว ใกล้วัดมหรรณพาราม

พระยามหาอำมาตย์ ขุนนางที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้สอยใกล้ชิด จึงพระราชทานที่ดินในเขตกำแพงพระนครบริเวณหน้าวัดเลียบ (วัดราชบูรณะวรวิหาร) เหนือปากคลองรอบกรุง (คลองโอ่งอ่าง) ซึ่งเคยเป็นที่ตั้งฉางน้ำตาลทรายเก่าของหลวงในสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรีให้เป็นกรรมสิทธิ์[๔]

เจ้าพระยาพระคลัง (หน) เสนาบดี และกวีคนสำคัญที่มีชื่อเสียงในสมัยรัชกาลที่ ๑ ตั้งบ้านเรือนในบริเวณที่ถัดจากปากคลองตลาดขึ้นไปซึ่งปัจจุบัน คือ ที่ตั้งโรงเรียนราชินี

พระยาศรีสหเทพ (ทองเพ็ง) ขุนนางเชื้อสายมอญที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดปราน ตั้งบ้านเรือนอยู่บริเวณริมคลองตลาดฝั่งตะวันออก เชิงสะพานมอญ หรือที่เรียกกันว่าสี่กั๊กพระยาศรีต่อมาบริเวณนี้เกิดเพลิงไหม้ พระองค์จึงพระราชทานที่ดินที่เกิดเพลิงไหม้และที่ดินใกล้เคียงอีก ๖ หลังคาเรือนให้รวมเป็นของพระยาศรีสหเทพ ด้วย[๕]

---

[๑] **สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, *ประวัติศาสตร์สังเขปเจ้าพระยาบดินทร์เดชา*, (พระนคร ; ครุสภา, ๒๕๐๔), หน้า ๒๓- ๒๔.**

[๒] เรื่องเดียวกัน

[๓] ประยุทธ สิทธิพันธ์, *ต้นตระกูลขุนนางไทย* (พระนคร : นิยมวิทยา, ๒๕๐๕), หน้า ๔๓

[๔] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๘

[๕] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๕

พระศรีไชยบาล (เจ๊สัวหง) คหบดีจีน ซึ่งเป็นนายโรงหวยที่มีชื่อในสมัยรัตนโกสินทร์ ประกอบอาชีพทางการทำกิจการบ่อนการพนันเก็บอากรบ่อนเบี้ย อากรพนันต่าง ๆ ตั้งบ้านเรือนอยู่บริเวณเชิงสะพานดำรงสถิตย์ ฝั่งตะวันออกของคลองรอบกรุง หน้าวังบูรพาภิรมย์[๑]

ราษฎรชาวต่างชาติ (มอญ ลาว ญวน เขมร)

พระยานครอินทร์ (สมิงนรเดชะ) หัวหน้าพวกมอญเก่าครั้งกรุงศรีอยุธยาเมื่ออพยพมายังพระนคร ได้ตั้งบ้านเรือนอยู่ริมฝั่งตะวันออกของคลองตลาด (ปากคลองรอบกรุงด้านใต้) บริเวณนี้มีราษฎรมอญมาตั้งบ้านเรือนเรียงรายไปตามสองฝั่งคลอง จนถึงบริเวณสะพานที่ถนนเจริญกรุงมาบรรจบกับมุมวังสราญรมย์ สะพานนี้จึงได้ชื่อว่าสะพานมอญบ้านหลังนี้ต่อมาเป็นบ้านของนายชำนาญกระบวน (ทองขวัญ) และสมรสกับธิดาพระยารามจัตุรงค์ หัวหน้าพวกมอญ[๒]

ราษฎรชาวมอญ ในบริเวณใกล้เคียงบ้านพระยานครอินทร์ ซึ่งต่อมาเป็นบ้านของพระยาศรีสหเทพนี้ เมื่อเกิดเพลิงไหม้ในกำแพงพระนคร ได้ไหม้บ้านเรือนสองฝั่งคลองจนถึงบริเวณสะพานมอญ ในครั้งนั้นเพลิงไหม้วังและบ้านขุนนางเป็นอันมาก ตลอดจนไหม้บ้านเรือนราษฎรในละแวกนั้นหลายร้อยหลังคาเรือน แสดงว่าเป็นชุมชนที่มีราษฎรอยู่กันหนาแน่นพอสมควร ซึ่งคงจะมีทั้งราษฎรมอญ และไทย

พวกลาวพวน ตั้งบ้านเรือนในบริเวณที่ติดกับกลุ่มพวกมอญที่สะพานมอญเช่นกัน แต่ปลูกสร้างบ้านแบบกระท่อม ซึ่งแสดงถึงฐานะทางเศรษฐกิจที่ไม่ค่อยดีนัก ในครั้งที่ไฟไหม้บ้านมอญบริเวณสะพานมอญ เพลิงมาหยุดลงบริเวณสะพานมอญพอดี บ้านลาวพวนจึงไม่ถูกเพลิงไหม้ไปด้วย

ลาวเวียงจันทน์ ที่ถูกกวาดต้อนลงมาเมื่อครั้งเกิดกบฏเจ้าอนุ เวียงจันทน์ในสมัยต้นรัชกาลที่ ๓ ตั้งบ้านเรือนเป็นกลุ่มอยู่บริเวณถนนบ้านหม้อ และพาหุรัดในปัจจุบัน ในครั้งนั้นเรียกบริเวณนี้ว่า ตำบลบ้านลาว

นักองเชียงชุน เจ้าเขมร พาครอบครัวมาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร ในสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี และได้พระราชทานบ้านเรือนให้อาศัยอยู่ต่อมาที่ตำบลบ้านหม้อ ถนนพาหุรัด

ญวนที่อพยพมาจากกรุงศรีอยุธยา ในสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี โปรดเกล้าให้ตั้งบ้านเรือนอยู่ในบริเวณสี่แยกถนนพาหุรัด กับถนนตรีเพชร

ชาวเขมรที่เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร ในสมัยรัชกาลที่ ๑ นั้น กลุ่มหนึ่งตั้งบ้านเรือนอยู่ใกล้เขตคลองโอ่งอ่าง ซึ่งเป็นคลองรอบกรุงด้านใต้ บริเวณนี้มีวังเจ้าเขมรวังหนึ่งเคยเป็นที่ประทับของสมเด็จพระเจ้านโรดม และสมเด็จพระเจ้าศรีสวัสดิ์ ก่อนขึ้นเสวยราชย์เป็นพระเจ้าแผ่นดินของกัมพูชา บริเวณนั้นจึงมีบ่าวไพร่บริวารที่เป็นชาวเขมรมาตั้งบ้านเรือนอยู่ใกล้ ๆ ด้วย[๓]

---

[๑] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๖

[๒] ม.ร.ว. อคิน รพีพัฒน์, *สังคมไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์:* พ.ศ. ๒๓๒๕–๒๕๑๖ (กรุงเทพฯ : พิฆเณศ, ๒๕๑๘ หน้า ๒๗๒

[๓] ลาวัณย์ โชตามระ, *เล่าเรื่องของไทย* (กรุงเทพฯ : อักษรบริการ, ๒๕๐๙), หน้า ๓๑๒–๓๑๓

๔. บริเวณตั้งแต่คลองรอบกรุง (คลองบางลำภู-คลองโอ่งอ่าง) ถึงแนวที่เป็นคลองผดุงกรุงเกษมด้านใต้

บริเวณนี้มีอาณาเขตกว้างใหญ่ กว่าบริเวณอื่น ๆ มีขอบเขตตั้งแต่คลองรอบกรุงออกไปทางตะวันออก จนถึงแนวคลองผดุงกรุงเกษมซึ่งขุดขึ้นใหม่ในสมัยรัชกาลที่ ๔ บริเวณทางด้านใต้ใกล้แม่น้ำเจ้าพระยา จะเป็นบริเวณที่มีคนจีนอยู่หนาแน่น ส่วนบริเวณริมคลองรอบกรุงและริมคลองมหานาค จะมีบ้านเรือนเสนาบดี ขุนนาง ราษฎรชาวไทย และชาวต่างชาติ เช่น เขมร ลาว แขก ดังประมวลจากหลักฐานทางประวัติศาสตร์ได้ดังนี้

เรือนฝาสายบัว ผนังอุโบสถวัดโพธิ์

เสนาบดี ขุนนาง ข้าราชการ

เจ้าพระยาบดินทร์เดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ที่สมุหนายก ซึ่งเป็นแม่ทัพสำคัญในสมัยรัชกาลที่ ๓ ได้รับพระราชทานบ้านให้พำนักอยู่ครั้งสุดท้ายที่ริมคลองโอ่งอ่างด้านตะวันออก บริเวณระหว่างเชิงสะพานหันกับบ้านทำดอกไม้เพลิงหรือที่เรียกกันว่าบ้านดอกไม้ เมื่อท่านถึงแก่อสัญกรรมในปลายรัชกาลที่ ๓ บรรดาบุตรธิดาจึงยกที่บ้านนี้ถวายคืนเป็นของหลวงตามเดิม[๑]

พระพิเรนทรเทพ (ขำ) เจ้ากรมตำรวจใหญ่ฝ่ายซ้าย ตั้งบ้านเรือนอยู่ริมคลองโอ่งอ่างฝั่งตะวันออก ตรงบริเวณด้านใต้ของบ้านทำดอกไม้เพลิง[๒] ซึ่งคงจะไม่ห่างจากบ้านหลวงของเจ้าพระยาบดินทร์เดชานัก บ้านพระพิเรนทรเทพนี้ อยู่ถัดจากวังนักองค์เธอ เจ้าเขมรไปเล็กน้อย ที่บริเวณนี้คือบริเวณวัดพระพิเรนทรในปัจจุบัน

พระยาพิชัยรณฤทธิ์ ขุนนางในสมัยรัชกาลที่ ๑ เดิมเคยตั้งบ้านเรือนอยู่บริเวณปากบึงสะแก ต่อมาเมื่อถูกไล่ที่เพื่อจะสร้างวัดสุทัศน์เทพวราราม พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว มีรับสั่งให้เลือกหาที่ปลูกบ้านเรือนใหม่ตามใจชอบ ท่านจึงจับจองที่บริเวณริมฝั่งคลองโอ่งอ่างด้านตะวันออกนอกกำแพงเมือง ตรงกับวังนักองเอง เจ้าเขมร[๓] ใกล้บริเวณ วัดพระพิเรนทร์ในปัจจุบันนั้นเอง

---

[๑] สงวน อั้นคง, *ประมวลบุคคลสำคัญของชาติไทย*, หน้า ๓๖๓

[๒] ประยุทธ สิทธิพันธ์, *วันตระกูลขุนนางไทย*, หน้า ๒๑๙

[๓] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๓

คหบดี พ่อค้า และราษฎรชาวจีน

พระยาราชาเศรษฐี และบรรดาชาวจีนที่เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารในสมัยรัชกาลที่ ๑ ได้ตั้งบ้านเรือนอยู่ในบริเวณที่ที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระบรมมหาราชวังขึ้นจึงโปรดเกล้าฯ ให้พระยาราชาเศรษฐียกพวกจีนไปตั้งบ้านเรือนใหม่ในที่สวนทางด้านใต้ของตัวเมืองพระนคร ในบริเวณตั้งแต่คลองใต้วัดสามปลื้ม (วัดจักรวรรดิ์ราชาวาส) ลงไปจนถึงคลองเหนือวัดสามเพ็ง (วัดปทุมคงคาราม) คือบริเวณตั้งแต่ใต้คลองโอ่งอ่างด้านใกล้แม่น้ำเจ้าพระยา ลงไปจนถึงแนวที่เป็นริมคลองผดุงกรุงเกษมซึ่งขุดขึ้นใหม่ในสมัยรัชกาลที่ ๔

เจ้าสัวอิน น้องชายพระยาไกรโกษา ซึ่งเป็นเสนาบดีจตุสดมภ์ในสมัยรัชกาลที่ ๑ ประกอบการค้าสำเภาไปจีนร่ำรวยเป็นเศรษฐี ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ตรอกโรงกะทะ ซึ่งอยู่คู่กับตรอกพระยาไกร หรือตรอกไกรในสำเพ็งปัจจุบันนี้ ปากคลองโรงกะทะมีท่าเทียบเรือ สันนิษฐานว่าคงจะมีโรงหล่อกะทะในบริเวณนั้นซึ่งเป็นสินค้าออกที่สำคัญในสมัยรัชกาลที่ ๒ ในสมัยรัชกาลที่ ๒ ท่านได้รับบรรดาศักดิ์เป็นพระอินทรอากร[๑]

เจ๊สัวอ่องไล่ฮู้ คหบดีจีน ได้รับพระราชทานที่ดินบริเวณตลาดน้อยให้เป็นที่อยู่อาศัย ซึ่งตั้งอยู่ในชุมชนจีนหนาแน่น และได้สร้างตึกเก๋งแบบจีนขึ้นมากมาย[๒] จึงมีบ้านเรือนแบบจีนปะปนอยู่ในบริเวณที่ใช้เป็นที่ประกอบการค้าไปด้วยในตัว

พ่อค้าจีนในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ มีร้านค้าและที่พักอาศัยอยู่บริเวณสองข้างของถนนสามเพ็ง (ถนนวาณิช ๑ ในปัจจุบัน) ซึ่งเป็นถนนที่ไปสู่ตลาดสามเพ็งย่านการค้าที่สำคัญที่สุดของพระนครในยุคนั้น ลักษณะอาคารทั่วไปเป็นบ้านตึกชั้นเดียวแบบจีนก่ออิฐ

ชุมชนจีนที่มีบริเวณด้านใต้พระนครตั้งแต่คลองวัดสามปลื้ม จนถึงคลองวัดสามเพ็งนั้น ได้มีผู้อยู่อาศัยหนาแน่นและขยายตัวออกไปอย่างรวดเร็วราษฎรชาวจีนได้ขยับขยายที่ทางที่ใช้ค้าขาย และอยู่อาศัยออกไปทั้งสามด้าน ทางด้านเหนือได้ขยายตัวข้ามคลองวัดสามปลื้มขึ้นมาจนถึงคลองรอบกรุงหรือคลองโอ่งอ่าง ส่วนทางใต้ก็ขยายข้ามคลองวัดสามเพ็งลงไปทางบริเวณบ้านขององเชียงสือผู้นำชาวญวน ซึ่งอยู่เลยแนวที่เป็นคลองผดุงกรุงเกษมในรัชกาลที่ ๔ ลงไป ส่วนทางด้านตะวันออกขยายตัวจากริมแม่น้ำเจ้าพระยาไปตามแนวคลองวัดสามปลื้ม คลองโรงกะทะและคลองวัดสามเพ็ง จึงเกิดเป็นชุมชนจีนที่เป็นย่านค้าขายปนกับย่านพักอาศัย เรียงลำดับจากแนวคลองโอ่งอ่างลงมาทางใต้ ได้แก่ ชุมชนตลาดสะพานหัน ตลาดเก่า ตลาดสำเพ็ง ตลาดวัดเกาะและตลาดน้อย ซึ่งอยู่ทางใต้สุด เป็นย่านที่มีบ้านเรือนปลูกติด ๆ กันไป และมีคนอยู่คับคั่งที่สุดบริเวณหนึ่งในพระนคร

---

[๑] *บ้านคึกฤทธิ์และดอยขุนตาน,* (กทม. : รุ่งเรืองรัตน์, ๒๕๒๓), หน้า ๑๐๓

[๒] อนุสรณ์งานฌาปนกิจศพนายฮวด และนางบุญนิตย์ ภาวิจิตร(กรุงเทพฯ : อักษรบัณฑิต, ๒๕๒๑), หน้า ๘๒

บ้านแบบจีนในอุโบสถวัดโพธิ์

บ้านแบบจีนในอุโบสถวัดโพธิ์

เขมร)

มิชชันนารีชาวตะวันตก ที่เข้ามาเผยแพร่ศาสนาในสมัยรัชกาลที่ ๓ นั้น มิชชันนารีบางคน เช่นหมอบลัดเลย์ ได้เช่าบ้านพักอาศัยและใช้เป็นโอสถศาลา ขายยาและรักษาโรคเป็นรุ่นแรกในประเทศไทย ในบริเวณชุมชนจีนทางด้านใต้ของตัวเมืองพระนคร[๑] มิชชันนารีคนอื่น ๆ เช่าบ้านของนายกลิ่นที่บริเวณวัดเกาะ (วัดสัมพันธวงศ์) ซึ่งเป็นที่ชายเลนสกปรก มีน้ำขึ้นถึงอยู่เสมอ มีเรือนเตี้ย ๆ หลังคามุงจากอยู่รอบ ๆ แต่เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่โปรดให้ฝรั่งอยู่ใกล้พวกจีนที่ย่านสำเพ็งด้วยทรงเกรงว่า พวกหมอสอนศาสนาจะยุพวกคนจีนให้กระด้างกระเดื่อง จึงทำให้ราษฎรไทยที่ให้ฝรั่งเช่าบ้านเรือนยกเลิกการให้เช่า และมิชชันนารีต้องย้ายไปเช่าที่อยู่ใหม่ทางด้านริมแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันตกแทน

ชาวลาวที่ประกอบอาชีพทางการทำลูกแห ในสมัยรัชกาลที่ ๓ ตั้งบ้านเรือนเป็นกลุ่มของคนที่บริเวณประตูสะพานข้ามคลองโอ่งอ่างต่อเนื่องกับถนนเจริญกรุง บริเวณนี้คงจะมีบ้านเรือนอยู่หนาแน่นพอสมควร เพราะเป็นทั้งแหล่งประกอบอาชีพและย่านพักอาศัย ต่อมาจึงมีโรงหวยมาตั้งในบริเวณนี้เป็นโรงที่สามในพระนคร

แขกตานีที่อพยพมาจากกรุงศรีอยุธยา นอกจากจะรวมกลุ่มกันอยู่ที่บ้านแขกหน้าวัดตองปุ บางลำภู[๓] แล้ว ส่วนหนึ่งมาตั้งกลุ่มบ้านเรือนบริเวณริมคลองมหานาค ซึ่งเป็นคลองที่ขุดจากคลองรอบกรุง ผ่านวัดสะแก (วัดสระเกศ) ไปทางทิศตะวันออกของตัวเมืองพระนครด้วย

ราษฎรชาวเขมรที่อพยพเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร ในพระนครตั้งแต่ครั้งรัชกาลที่ ๑ นั้น รวมกลุ่มกันตั้งบ้านเรือนอยู่บริเวณริมคลองรอบกรุงฝั่งตะวันออกแถวบ้านดอกไม้ (ย่านทำดอกไม้ไฟ) บ้านบาตร (ย่านทำบาตรพระ) ซึ่งเป็นบริเวณที่ถัดจากวัดสะแก (วัดสระเกศ) ลงจนถึงวัดจางวางดิส[๔] (วัดดิสานุการาม) คือแถบบริเวณถนนวรจักร บริเวณใกล้โรงพยาบาลกลางในปัจจุบัน

---

[๑] ขจร สุขพาณิช, *ข้อมูลทางประวัติศาสตร์* : สมัยบางกอก, หน้า ๗๓

[๒] ประยุทธ์ สิทธิพันธ์, *ต้นตระกูลขุนนางไทย,* หน้า ๑๘๔–๑๘๕

[๓] ชัย เรืองศิลป์, *ยอดคน,* หน้า ๑๙

[๔] ลาวัณย์ โชติมระ, *เล่าเรื่องของไทย,* หน้า ๓๑๒–๓๑๓

ส่วนบริเวณด้านเหนือของพื้นที่ตั้งแต่แนวคลองบางลำภูไปถึงคลองผดุงกรุงเกษมด้านบนนั้น ในช่วงต้นรัตนโกสินทร์จัดว่าเป็นเขตนอกกำแพงพระนคร หรือเป็นเขตชานเมืองมีสภาพเป็นสวนร่มครึ้มเต็มไปด้วยต้นไม้ ส่วนบริเวณที่ห่างไกลออกไปเป็นทุ่งนา และที่รกร้างว่างเปล่า กลุ่มบ้าน-เรือนที่พักอาศัย มักจะเกาะกลุ่มกันอยู่ในบริเวณริมคลองรอบกรุงด้านเหนือ คือคลองบางลำภูบริเวณริมคลองมหานาค และบริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยา ส่วนในบริเวณส่วนกลางของพื้นที่ยังเป็นที่ว่างที่ไม่มีราษฎรมาตั้งบ้านเรือน เนื่องจากไม่มีเส้นทางคมนาคม ที่ตัดผ่านเข้าไปในเนื้อที่ว่างภายใน ส่วนวัดที่มีอยู่ในพื้นที่บริเวณนี้ในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ สมัยรัชกาลที่ ๑ – รัชกาลที่ ๓ นี้ ก็จะเป็นวัดที่ตั้งอยู่บริเวณใกล้แม่น้ำเจ้าพระยาบ้านเรือนราษฎรทั่วไป ก็มักจะตั้งอยู่บริเวณใกล้เคียงกับคลองและวัดดังกล่าว

จิตรกรรมฝาผนังในวิหารวัดสุทัศน์ ฯ

จิตรกรรมฝาผนังในอุโบสถวัดสุวรรณาราม

วัดภคินีนาถปากคลองเทเวศน์

๕. บริเวณรอบนอกตั้งแต่แนวที่เป็นคลองผดุงกรุงเกษมออกไป

เนื่องจากในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๓ นั้นยังไม่มีการขุดคลองผดุงกรุงเกษม ดังนั้นพื้นที่บริเวณนี้จึงเป็นพื้นที่นอกเมืองที่ห่างไกล เป็นทุ่งเป็นป่า บริเวณที่จะมีการตั้งบ้านเรือนอยู่อาศัยก็จะมีเฉพาะในบริเวณ ริมแม่น้ำเจ้าพระยา ทั้งทางด้านเหนือและด้านใต้ของตัวพระนคร รวมทั้งบริเวณริมคลองมหานาค ที่ผ่านเนื้อที่ด้านตะวันออกออกไปเท่านั้น เท่าที่ปรากฏในหลักฐานทางประวัติศาสตร์ ที่กล่าวถึงตำแหน่งที่ตั้งบ้านเรือนในบริเวณนี้ ส่วนใหญ่จะเป็นราษฎรชาวต่างประเทศ เช่น ญวน แขก เขมร และทวายเช่น

เขมรเข้ารีต หรือพวกเขมรเชื้อสายโปรตุเกสที่นับถือศาสนาคริสต์ จำนวนประมาณ ๕๐๐ คน มีออกญาแป้นและออกญานวนเป็นหัวหน้าซึ่งอพยพเข้ามาจากเมืองเขมรในสมัยรัชกาลที่ ๑ ตั้งบ้านเรือนที่ตำบลเหนือวัดสมอราย (วัดราชาธิวาส) อยู่ถัดจากหมู่บ้านญวน เข้ารีตลงมา[๑]

ญวนที่นับถือศาสนาคริสต์ บางส่วนที่ตามกองทัพไทยเข้ามาเมื่อครั้งสงครามระหว่างกับญวนในสมัยรัชกาลที่ ๓ สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งบ้านเรือนอยู่บริเวณเหนือวัดสมอราย ตำบลสามเสน หรือบริเวณซอยมิตรคามในปัจจุบัน[๒] ซึ่งเป็นบริเวณกลุ่มชาวต่างชาติเชื้อสายต่าง ๆ ที่นับถือศาสนาคริสต์ตั้งบ้านเรือนอยู่

เขมรที่อพยพเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารในสมัยรัชกาลที่ ๑ มีเจ้านายชื่อนักองเอง เป็นหัวหน้า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งบ้านเรือนที่ตำบลคอกกระบือซึ่งเป็นบริเวณยานนาวาในปัจจุบันอยู่ทางด้านใต้สุดของตัวเมืองพระนครสุดทางของถนนเจริญกรุง

ทวายอพยพ ในสมัยรัชกาลที่ ๑ พวกทวายซึ่งเป็นมอญที่มาจากเมืองทวายทางด้านใต้ของประเทศพม่า มีปัญหาทางด้านการเมือง พระยาทวายจึงเป็นหัวหน้าอพยพครอบครัว เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร พระองค์โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งบ้านเรือนที่ตำบลคอกควาย หรือคอกกระบือข้างวัดคอกควาย[๓] ซึ่งต่อมาเปลี่ยนชื่อเป็นวัดยานนาวา ตำบลที่พวกทวายอยู่เรียกกันในเวลาต่อมาว่าบ้านทวาย ซึ่งอยู่ทางด้านใต้สุดของตัวเมืองใกล้ริมแม่น้ำเจ้าพระยา

แขกครัว ซึ่งเป็นพวกแขกจามที่มีพื้นเพเดิมอยู่ในอาณาเขตกัมพูชาพูดภาษาเขมร แขกบ้านครัวนี้ ตั้งบ้านเรือนอยู่ริมคลองมหานาคฝั่งตะวันออก บริเวณใกล้สะพานรถไฟ[๔]

---

[๑] *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ* (พระนคร : คลังวิทยา, ๒๕๐๕), หน้า ๓๐๐

[๒] ชัย เรืองศิลป์, *ยอดคน,* หน้า ๒๐

[๓] *พงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ร. ๑,* หน้า ๓๐๐

[๔] ลาวัณย์ โชตามระ, *เล่าเรื่องของไทย,* หน้า ๓๑๗

สาระสำคัญของตำแหน่งที่ตั้งบ้านเรือนและชุมชนในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ - รัชกาลที่ ๓

ราษฎรทั่วไปตั้งบ้านเรือน เรือนแพ และจอดเรือประทุนอยู่อาศัยอยู่ตามริมแม่น้ำเจ้าพระยาทั้งสองฝั่ง และตามริมคลองที่แยกเข้าไปจากแม่น้ำเจ้าพระยาทั้งฝั่งธนบุรี และฝั่งพระนคร จุดที่มีการตั้งบ้านเรือนที่อยู่อาศัยหนาแน่น ได้แก่ บริเวณแนวคลองคูเมืองเดิม ทั้งฝั่งธนบุรีและฝั่งพระนคร แนวคลองบางกอกน้อย คลองบางกอกใหญ่ บริเวณปากคลองรอบกรุงด้านคลองโอ่งอ่าง และคลองบางลำภู และช่วงคลองรอบกรุงที่บรรจบคลองมหานาค เป็นต้น

บริเวณโดยรอบพระบรมมหาราชวัง ทั้งพระราชวังหลวง วังหน้า และวังหลังมักเป็นที่ตั้งบ้านเรือนของเสนาบดี ขุนนาง และข้าราชบริพาร อันเป็นสิ่งที่ถือปฏิบัติกันมา ที่พระมหากษัตริย์จะสร้างจวนหรือบ้านสำหรับให้เสนาบดีอยู่ ด้วยทรงเห็นเป็นเรื่องสำคัญที่ต้องรักษาเกียรติของเสนาบดีอันเป็นตำแหน่งที่สำคัญ และมักเป็นที่ดินบริเวณใกล้เคียงพระบรมมหาราชวัง เช่นบริเวณท้ายวัง บริเวณริมคลองคูเมืองเดิม และบริเวณริมคลองรอบกรุงภายในเขตกำแพงพระนครหรือบริเวณฝั่งธนบุรี ใกล้ปากคลองบางกอกใหญ่ เยื้องกับพระบรมมหาราชวัง เพื่อให้เข้าเฝ้ารับใช้เบื้องพระยุคลบาทได้ใกล้ชิดและสะดวก และมักได้รับพระราชทานที่ดินและบ้านเป็นกรรมสิทธิ์ด้วย

วังพระราชโอรส ใช้เป็นที่ประทับและที่ทำงานว่าการในด้านต่าง ๆ ที่ได้รับมอบหมายไปด้วยในตัว จึงเป็นแหล่งให้เกิดชุมชนขึ้นโดยรอบ เจ้านายและเสนาบดีมักมีทาสอยู่ในครอบครอง เพื่อเอาไว้ใช้งานในครัวเรือน หรือใช้เป็นแรงงานในการประกอบอาชีพส่วนราษฎรทั่วไปที่เป็นข้าราชบริพารที่รับราชการกับวังใดก็มักจะตั้งบ้านเรือนพำนักอยู่ใกล้วังนั้นๆ เช่น บริเวณในเขตกำแพงพระนคร และบริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งธนบุรี

วัดโบราณขนาดใหญ่ที่สร้างตั้งแต่กรุงศรีอยุธยา ในบริเวณตัวเมืองพระนคร และริมแม่น้ำเจ้าพระยามีอยู่เป็นจำนวนมาก สันนิษฐานว่าคงมีชุมชนของราษฎรพื้นเมืองอาศัยอยู่ในพื้นที่บริเวณใกล้เคียงกับวัดเหล่านี้มาแล้ว เช่นบริเวณวัดโพธิ์ (วัดพระเชตุพน) วัดสลัก (วัดมหาธาตุ) วัดเลียบ (วัดราชบูรณะ) วัดเชิงเลน (วัดบพิตรพิมุข) วัดสามปลื้ม (วัดจักรวรรดิ์ราชาวาส) วัดโคก (วัดพลับพลาไชย) และวัดสมอราย (วัดราชาธิวาส) ทางด้านเหนือของพระนคร บางวัดตั้งอยู่เรียงรายติด ๆ กัน แสดงว่ามีการตั้งบ้านเรือนเป็นชุมชนใหญ่ นอกจากนี้ยังมีวัดที่เจ้านายและเสนาบดีสร้างใหม่และบูรณะใหม่ ขึ้นอีกเป็นจำนวนมาก และตำแหน่งที่

ตั้งบ้านเรือนของขุนนางและราษฎรจะสัมพันธ์กับ ตำแหน่งของวัดที่ตนสร้างหรืออุปถัมภ์ด้วย

เสนาบดีกลุ่มที่มีความสำคัญมากในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ได้แก่ เสนาบดีในตระกูลบุนนาค ซึ่งมีจำนวนหลายคน และรับราชการต่อเนื่องกันมาหลายรุ่น ดำรงตำแหน่งสำคัญ เช่น สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ) และสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (ดิ่น) ดำรงตำแหน่งเป็นอัครเสนาบดีกลาโหม เสนาบดีคลัง และเจ้ากรมพระคลังสินค้าเป็นต้น เสนาบดีกลุ่มนี้มีที่ดินบริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งธนบุรี ตั้งแต่ปากคลองบางกอกใหญ่ บริเวณวัดประยูรวงศาวาสลงมาตามริมแม่น้ำจนถึงบริเวณวัดอนงคารามและวัดพิชัยญาติการาม และได้สร้างบ้านเรือนของตนเองสำหรับบุตรหลาน บริวารเป็นกลุ่มของตน รวมทั้งได้ให้เช่าที่หรือปลูกสร้างบ้านเรือนสำหรับให้มิชชันนารีชาวต่างประเทศพำนักในบริเวณนี้ ซึ่งไม่ไกลจากพระบรมมหาราชวัง

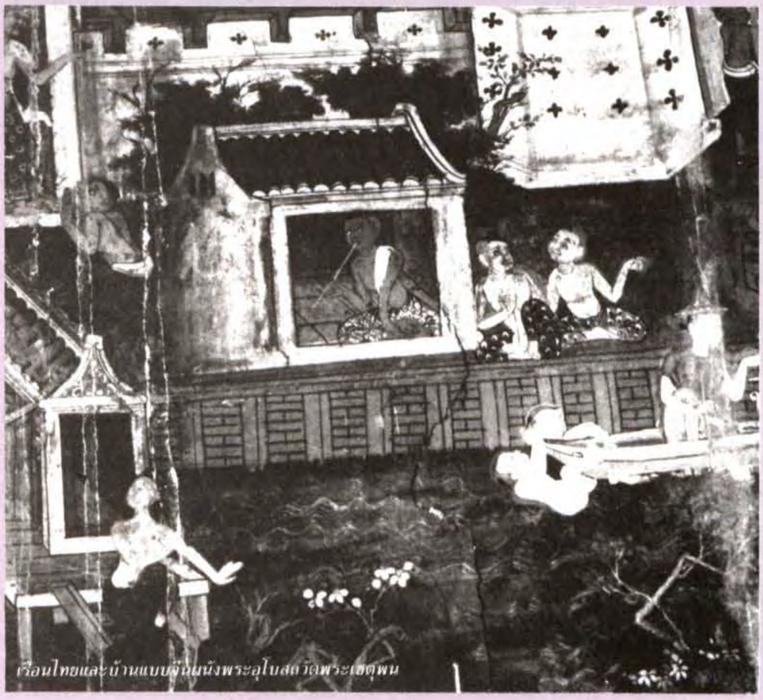
ที่ตั้งชุมชนชาวต่างประเทศนั้น ธรรมเนียมที่ถือปฏิบัติกันในการกำหนดแหล่งที่ตั้งบ้านเรือนของชาวต่างประเทศตั้งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา ที่มักจะกำหนดให้อยู่นอกเขตกำแพงเมือง ทางด้านใต้ของพระนครที่เป็นทางออกสู่ทะเล หรือเป็นต้นทางที่จะให้หยุดตั้งหลักแหล่งก่อนเข้าถึงตัวพระนคร ซึ่งในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ก็ยึดถือแนวทางที่คล้ายคลึงกันดังนั้นที่ตั้งของกงศุลต่างประเทศ บ้านพักทูต บ้านหมอสอนศาสนา พ่อค้าและราษฎรชาวต่างประเทศ ทั้งชาวตะวันตกและตะวันออกนั้น พระมหากษัตริย์โปรดเกล้าฯ ให้จัดหาที่อยู่ให้ในบริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาทั้งฝั่งตะวันออกและฝั่งตะวันตก เช่น บริเวณกุฎีจีนใกล้คลองบางกอกใหญ่ ที่ริมแม่น้ำใกล้วัดประยูรวงศาวาส บริเวณริมแม่น้ำใต้ตลาดน้อยฝั่งพระนครบริเวณตรอกกัปตันบุช ริมแม่น้ำแถบสี่พระยาซึ่งเป็นด้านใต้ของพระนคร ส่วนพวกชาวตะวันออกที่นับถือคริสต์ศาสนา มักจะโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งบ้านเรือนบริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาทางด้านเหนือของพระนคร เช่นบริเวณใกล้วัดสมอรายบรรดาชาวตะวันออกอื่น ๆ เช่น ญวน เขมร และทวายนั้น โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งหลักแหล่งห่างไกลออกไปสุดทางใต้พระนคร

บรรดาชาวต่างชาติทางตะวันออก ที่อพยพเข้ามาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาและสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี มักจะได้รับพระราชทานที่ทางให้ตั้งบ้านเรือนอยู่ในเขตพระนคร หรือ คลองริมฝั่งธนบุรี เช่น ชาวมอญ อยู่ริมคลองคูเมืองชั้นใน และที่คลองมอญฝั่งธนบุรี ชาวลาวอยู่ใกล้ชาวมอญที่ริมคลองคูเมืองชั้นใน และที่คลองบางกอกน้อยฝั่งธนบุรี ญวนกลุ่มแรกอพยพมาจากกรุงศรีอยุธยาตั้งบ้านเรือนอยู่บริเวณระหว่างคลองคูเมืองเดิมกับคลองรอบกรุงด้านใต้ส่วนแขกอิสลามจะอยู่เป็นกลุ่มที่ริมคลองบางกอก-

ใหญ่ฝั่งธนบุรี และบริเวณระหว่างคลองคูเมืองเดิมกับคลองรอบกรุงด้านเหนือ เป็นต้น ส่วนกลุ่มที่อพยพเข้ามาในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ก็ได้พระราชทานที่ให้อยู่ใกล้ที่เดิมหรือในเขตไกลออกไป

ภาพจิตรกรรมที่หลังตู้พระไตรปิฎกในพระที่นั่งพุทไธสวรรย์

เรือนไทยและบ้านแบบจีนในผนังพระอุโบสถวัดพระเชตุพน

วัดกัลยาณมิตร

เรือนไทยริมแม่น้ำ

สมัยรัชกาลที่ ๑ (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๕๒)
แผนที่ ๒.๙
แสดง แหล่งชุมชนและพาณิชยกรรม

แหล่งชุมชนและพาณิชยกรรมในสมัยรัชกาลที่ ๑

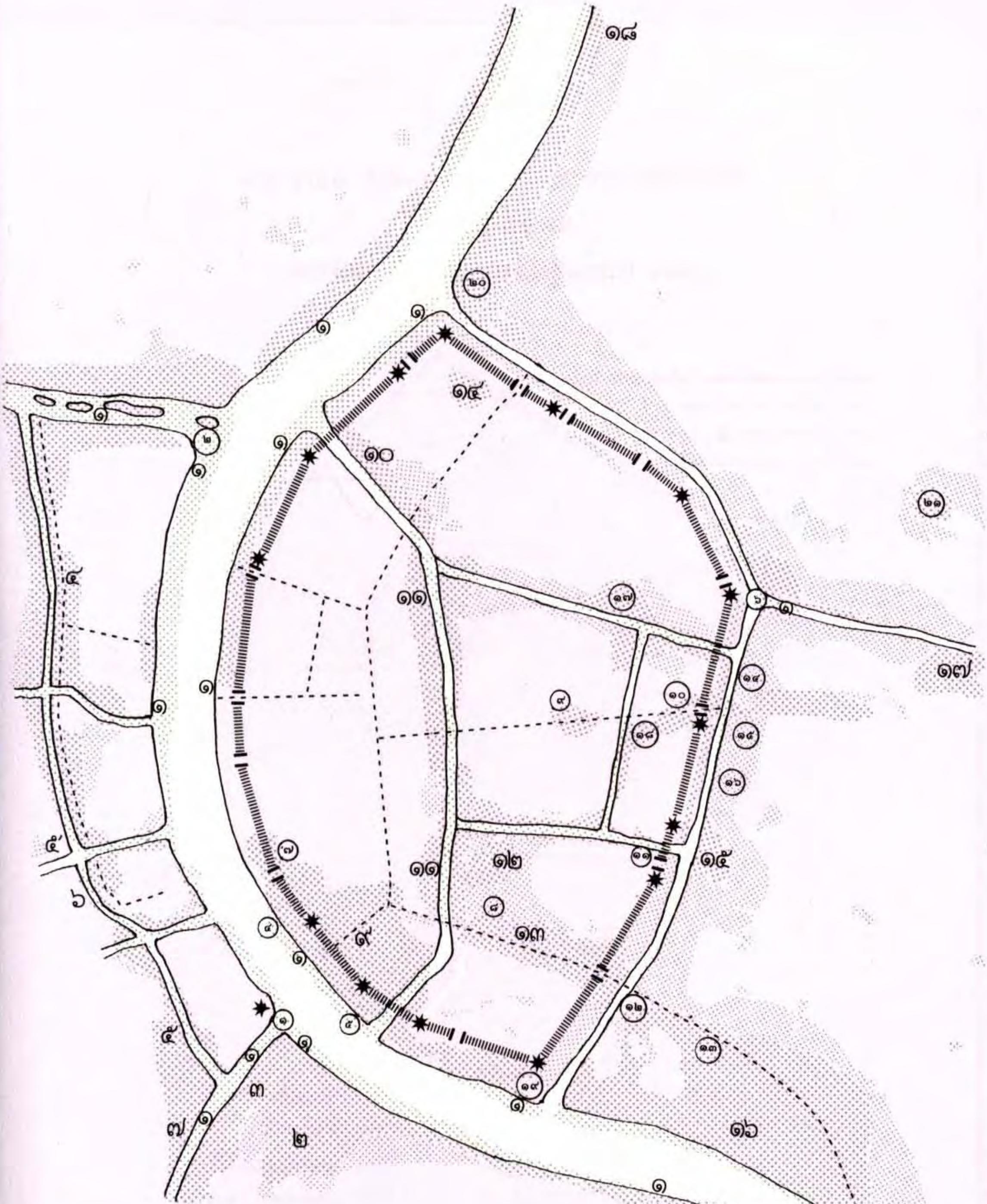
แหล่งชุมชน

๑) ชุมชนไทยริมแม่น้ำเจ้าพระยาและริมคลองต่าง ๆ
๒) ฝรั่งโปรตุเกสจากอยุธยา (กุฎีจีน)
๓) ชุมชนจีนจากอยุธยา
๔) ชุมชนลาวบ้านช่างหล่อ
๕) ชุมชนมอญ คลองมอญ และคลองบางหลวง
๖) แขกเจ้าเซ็น (นิกายชีอา)
๗) แขกมุสลิม (นิกายสุหนี่)
๘) ชาวญวนกลุ่มองเชียงสือ
๙) ชุมชนข้าราชการพระราชวังหลวง
๑๐) ชุมชนข้าราชการพระราชวังหน้า
๑๑) ชุมชนไทยริมคลองคูเมืองเดิม
๑๒) ชุมชนมอญสะพานมอญ
๑๓) ชุมชนลาว เขมร มอญ และจีนบ้านหม้อ
๑๔) แขกตานี วัดตองปุ
๑๕) เขมรคลองโอ่งอ่าง
๑๖) ชุมชนจีนสำเพ็ง
๑๗) แขกครัวริมคลองมหานาค
๑๘) บ้านเขมรและบ้านญวนเข้ารีต

ตลาด

๑) ตลาดน้ำคลองบางหลวง
๒) ตลาดน้ำคลองบางกอกน้อย
๓) ตลาดน้ำวัดทอง
๔) ตลาดน้ำท่าเตียน
๕) ตลาดปากคลองตลาด
๖) ตลาดน้ำคลองมหานาค
๗) ตลาดท้ายสนม
๘) ตลาดบ้านหม้อ
๙) ตลาดเสาชิงช้า
๑๐) ตลาดประตูผี
๑๑) ตลาดสามยอด
๑๒) ตลาดสะพานหัน
๑๓) ตลาดสำเพ็ง
๑๔) บ้านพานถม
๑๕) บ้านดอกไม้
๑๖) บ้านบาตร
๑๗) บ้านดินสอ
๑๘) ย่านตีทอง
๑๙) ตลาดน้ำคลองโอ่งอ่าง
๒๐) ตลาดน้ำคลองบางลำภู
๒๑) บ้านนางเลิ้ง

☼ ป้อม
···|·|··· ประตูเมือง
·········· กำแพง
░ แหล่งชุมชนทั่วไป
▒ แหล่งชุมชนหนาแน่น
○ ตลาด

สมัยรัชกาลที่ ๒ (พ.ศ. ๒๓๕๒-๒๓๖๗)
แผนที่ ๒.๑๐
แสดง แหล่งชุมชนและพาณิชยกรรม

แหล่งชุมชนและพาณิชยกรรมในสมัยรัชกาลที่ ๒

๑๙) มิชชันนารีชาวตะวันตก

๒๐) บ้านพักมิชชันนารี (ชั่วคราว)

๒๑) ชาวโปรตุเกส สามเสน

ป้อม

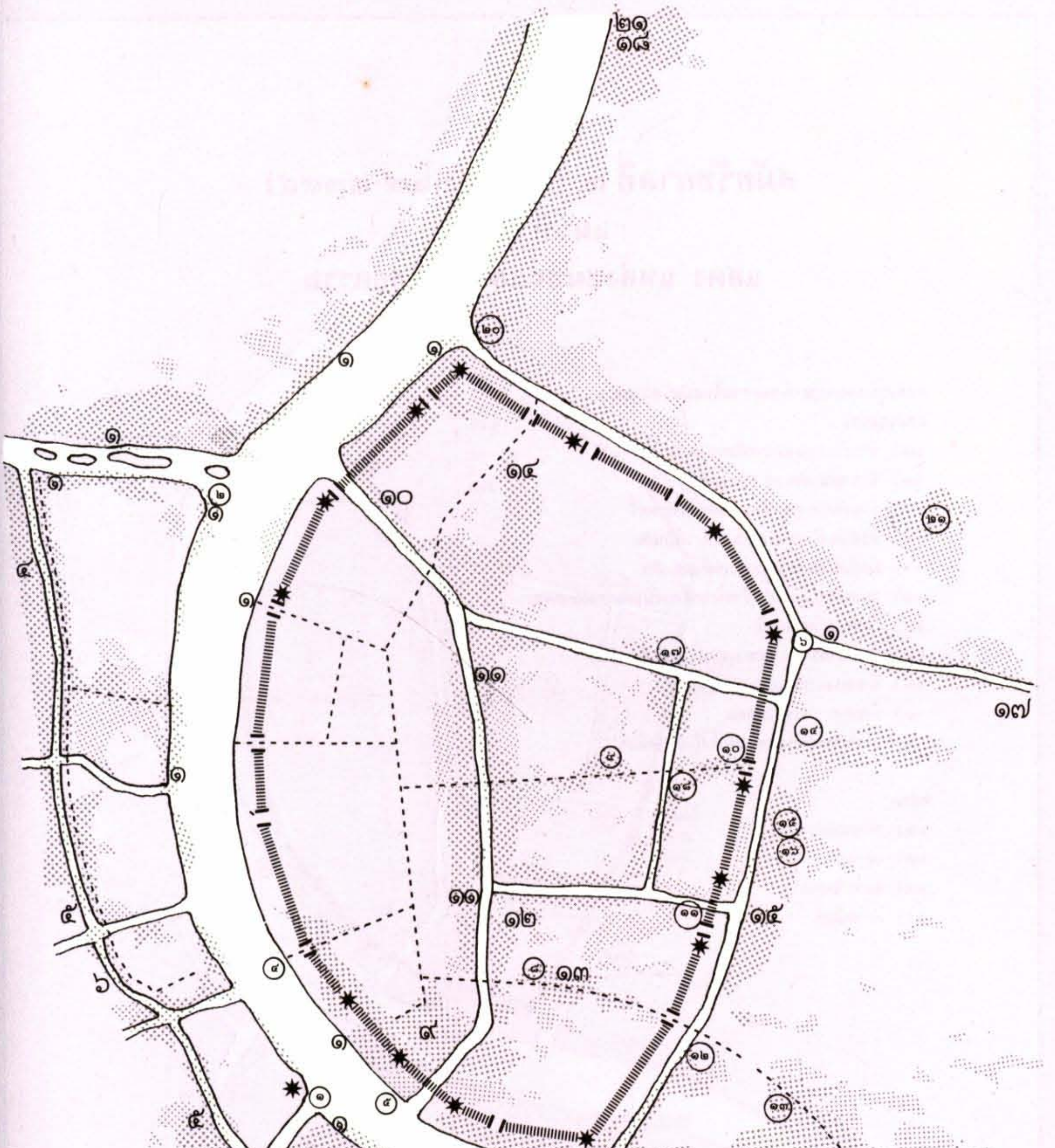
ประตูเมือง

กำแพง

แหล่งชุมชนทั่วไป

แหล่งชุมชนหนาแน่น

ตลาด

๒๑
๒๐
๑๐
๑๔
๑๑
๑๗
๑๒
๑๓
๑๕
๑๖
๑๙
๒
๓
๔
๕
๖
๗
๘
๙
๑

สมัยรัชกาลที่ ๓ (พ.ศ. ๒๓๖๗-๒๓๙๔)
แผนที่ ๒.๑๑
แสดง แหล่งชุมชนและพาณิชยกรรม

แหล่งชุมชนและพาณิชยกรรมในสมัยรัชกาลที่ ๓

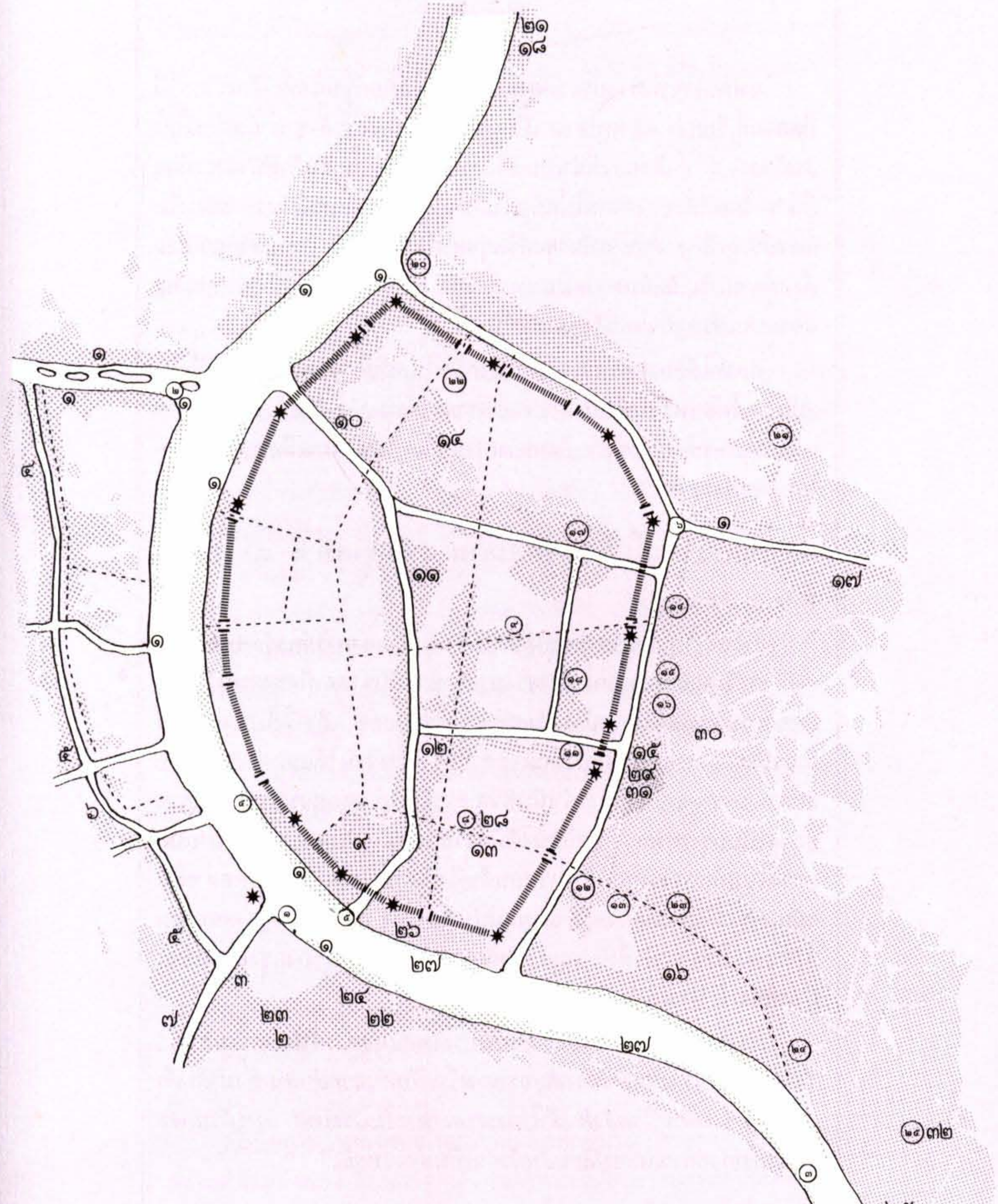
แหล่งชุมชน

๒๒) บ้านเรือนของเสนาบดีตระกูลบุนนาค
๒๓) บ้านหมอบลัดเลย์ (ช่วงแรก)
๒๔) บ้านพักราชทูต หรือ บริติช แฟคตอรี่
๒๕) มิชชันนารีคณะเรเวอร์เรนด์ รอบินสัน
๒๖) มิชชันนารีคณะเรเวอร์เรนด์ ยอนสัน
๒๗) ชุมชนไทยริมแม่น้ำเจ้าพระยาตั้งแต่ปากคลองตลาดลงมา
๒๘) บ้านลาวเวียงจันทร์
๒๙) บ้านเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี)
๓๐) บ้านพระยาพิเรนทรเทพ (ขำ)
๓๑) บ้านลาว ประตูสามยอด
๓๒) ชุมชนจีนสำเพ็ง ขยายตัวไปถึงตลาดน้อย

ตลาด

๒๒) ตลาดยอดบางลำภู
๒๓) ตลาดเก่า
๒๔) ตลาดวัดเกาะ
๒๕) ตลาดน้อย

☼ ป้อม
ประตูเมือง
กำแพง
แหล่งชุมชนทั่วไป
แหล่งชุมชนหนาแน่น
○ ตลาด

๒๑
๑๘
๑
๒๐
๑
๑
๒
๑
๑
๑๐
๑๔
๒๑
๔
๑
๑๗
๘
๑
๑๑
๑๗
๑
๙
๑๘
๑๙
๑๖
๕
๑๒
๓๐
๑๕
๒๙
๓๑
๖
๔
๔
๒๘
๙
๑๓
๑
๑
๕
๑๒
๑๓
๒๓
๔
๒๖
๑
๒๗
๑๖
๓
๒๔
๗
๒๓
๒๒
๒
๒๗
๒๔
๒๔
๓๒
๓
๒๕

ตลาด

จากหลักฐานทางประวัติศาสตร์ ตั้งแต่สมัยกรุงสุโขทัยเป็นราชธานี มีตลาดที่เรียกว่า ตลาดปสาน เป็นศูนย์กลางของการค้าขาย แลกเปลี่ยนสินค้าต่าง ๆ ทั้งสิ่งของที่จำเป็นแก่การดำรงชีวิตและสินค้าที่มาจากเมืองอื่น ๆ โดยที่ตั้งของตลาดในสมัยนั้นก็ตั้งอยู่ใกล้พระบรมมหาราชวังหรือแถวประตูเมือง ต่อมาสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี ตลาดสำคัญมักจะตั้งอยู่ตามบริเวณเส้นทางคมนาคมทางน้ำ ตลาดเหล่านี้ก็มีบทบาทสำคัญต่อระบบเศรษฐกิจและสังคมเช่นกัน

ตลาดได้ขยายตัวและพัฒนามากขึ้นในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ซึ่งในสมัยรัตนโกสินทร์นี้มีพัฒนาการ และความเปลี่ยนแปลงเป็นช่วง ๆ ตามการเปลี่ยนแปลงของสภาพแวดล้อมทางเศรษฐกิจ สังคม การเมืองและเทคโนโลยีในแต่ละสมัย

ตลาดสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (รัชกาลที่ ๑-๓) (แผนที่ ๒.๙-๒.๑๑)

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเป็นช่วงเวลาของการก่อสร้างเมืองใหม่บนฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยาตรงข้ามกับราชธานีกรุงธนบุรี โดยเลียนแบบความเจริญรุ่งเรืองในสมัยกรุงศรีอยุธยา ดังนั้นโบราณสถานถาวรวัตถุ ตลอดจนศิลปวัตถุต่าง ๆ ที่สร้างขึ้นจึงมิได้แตกต่างจากสมัยอยุธยา นอกจากนั้นวิถีการดำเนินชีวิต การกินอยู่ ตลอดจนการตั้งถิ่นฐานของคนในกรุงเทพฯ ยุคนี้ก็มิได้มีความแตกต่างกับสมัยอยุธยามากนัก ตลาดในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นจึงมีลักษณะใกล้เคียงกับตลาดในสมัยอยุธยา กล่าวคือตั้งอยู่ตามริมแม่น้ำ ลำคลอง ซึ่งเป็นเส้นทางคมนาคมหลักของเมือง ดังที่ปรากฏจากหลักฐานหนังสือเล่าเรื่องกรุงสยามของมงเซเญอร์ ปาลเลกัวซ์[๑] ว่า

"ราชอาณาจักรสยามน่าจะเป็นประเทศแห่งการค้าโดยธรรมชาติ... ลำคลอง แม่น้ำ เป็นเส้นทางสัญจรของเรือเป็นอันมากสับสน ซึ่งนำสินค้ามาถ่ายในร้านค้าหรือคลังสินค้าในพระนครภายในประเทศ การค้ามักจะดำเนินไปด้วยการแลกเปลี่ยนสินค้ากันเป็นส่วนใหญ่..."

---

๑ สันต์ ท. โกมลบุตร, *เล่าเรื่องกรุงสยาม ของ มงเซเญอร์ ปาลเลกัวซ์*, (กทม : สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, ๒๕๐๒), หน้า ๓๐๕

ตลาดในยุคต้นรัตนโกสินทร์ มีหลายลักษณะ หลายประเภทได้แก่ ตลาดสด ซึ่งมีทั้งในรูปของตลาดน้ำริมแม่น้ำลำคลอง และตลาดบก ตลาดแหล่งผลิตสินค้าและตลาดสินค้าจากต่างแดน ซึ่งตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำลำคลองบริเวณชุมชนหนาแน่น

๑. ตลาดสด

ตลาดสดเป็นแหล่งซื้อขายสินค้าประเภทอาหารสด เช่น ปลา เนื้อสัตว์ ผลไม้,ผัก ตลอดจนอาหารแห้งนานาชนิด ตลาดสดมีทั้งในรูปของตลาดน้ำและตลาดบก

ตลาดน้ำ

ตลาดสดในรูปของตลาดน้ำ มีลักษณะคล้ายตลาดหาบเร่บนบก แต่ต่างกันตรงที่ใช้เรือแพเป็นพาหนะบรรทุกสินค้าและอาหารต่าง ๆ ไปยังแหล่งรับซื้อหรือจุดนัดพบและอาจมีการจำหน่ายไปตลอดเส้นทางการเดินทาง ตลาดน้ำจะติดตลาดในเวลาเช้าตรู่ นอกจากเรือเร่ขายอาหารดังกล่าวนี้แล้วยังมีเรือประเภทที่บรรทุกผลิตผลมาจากไร่สวนริมแม่น้ำลำคลอง ซึ่งอยู่ลึกเข้าไปโดยบรรทุกเป็นปริมาณมาก เพื่อนำมาขายส่งต่อตามแหล่งรับซื้ออื่น ๆ อีกทอดหนึ่งตลาดที่เป็นแหล่งรับซื้อสินค้าประเภทขายส่งเช่นนี้มักตั้งอยู่ตามบริเวณปากคลอง หรือจุดตัดทางแยกของแม่น้ำลำคลองต่าง ๆ เรือนแพที่อยู่ในบริเวณแหล่งชุมชนของเรือก็จะเป็นตลาดแบบประจำขึ้นมาในเวลาต่อมาโดยเป็นศูนย์จำหน่ายสินค้าทั้งอุปโภคบริโภคหลากชนิด

ตลาดน้ำที่สำคัญในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น กระจายตัวตามแม่น้ำลำคลองต่าง ๆ ที่สำคัญ ๆ ได้แก่

ตลาดน้ำคลองบางหลวง
ตลาดน้ำบางกอกน้อย
ตลาดน้ำวัดทอง
ตลาดน้ำท่าเตียน
ตลาดปากคลองตลาด
ตลาดน้ำคลองมหานาค

ตลาดบก

สันนิษฐานว่าตลาดบกในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ คงจะมีบทบาทและความสำคัญด้อยกว่าตลาดน้ำ เนื่องจากทางสัญจรทางบกในสมัยนั้นเป็นทางสัญจรรองจากเส้นทางคมนาคมทางน้ำ ตลาดบกในสมัยนี้สันนิษฐานว่าจะเกิดจากกลุ่มพ่อค้า แม่ค้า ในเขตกำแพงพระนครรับซื้อสินค้าจากผู้ผลิตและผู้ขายซึ่งขนส่งตามท่าน้ำสำคัญ ๆ เช่น ท่าคลองตลาด ท่าเตียน ท่าวัดโพธิ์ ท่าขุนนาง ท่าช้างวังหลวง ท่าหน้าโรงไหม ท่าพระอาทิตย์ และ

ท่าพระจันทร์[๑] ทั้งนี้เป็นเพราะการที่จะบรรทุกสินค้าเข้ามาในเขตพระนครอาจมีปัญหายุ่งยากจากกฎเกณฑ์ต่าง ๆ ได้ ตลาดบกที่เกิดขึ้นในลักษณะนี้จึงเป็นตลาดขนาดเล็ก มีสินค้าจำหน่ายน้อย และเปิดตลาดเฉพาะช่วงเช้าเท่านั้น

ตลาดบกอีกกลุ่มหนึ่ง อาจเป็นการแปรสภาพมาจากตลาดน้ำที่อยู่ริมคลองคูเมืองหรือแม่น้ำ กล่าวคือพ่อค้า แม่ค้าต้องการหาแหล่งจำหน่ายสินค้าประจำบนบก จึงปลูกเป็นเพิง หรือแพจำหน่ายสินค้าแทนการอาศัยเรือแพ เพิงค้าขายเหล่านี้ส่วนใหญ่พวกพ่อค้าแม่ค้ามักไม่มีกรรมสิทธิ์ในที่ดิน แต่เป็นการเช่าจากเจ้าของที่ซึ่งได้แก่ เจ้านาย ขุนนาง หรือจากวัด ตลาดบกลักษณะดังกล่าวนี้ ส่วนหนึ่งอยู่ในเขตคลองคูเมืองเดิม ได้แก่ตลาดท้ายวังหรือตลาดท้ายสนม อีกกลุ่มหนึ่งคือตลาดในเขตคลองรอบกรุง ได้แก่ตลาดบ้านหม้อ ตลาดเสาชิงช้า ตลาดประตูผี ตลาดสามยอด ตลาดสะพานหัน ตลาดสำเพ็ง[๒]

๒. ตลาดแหล่งผลิตสินค้า

การประกอบอาชีพการผลิตสินค้าหรือและงานช่างต่าง ๆ ในระบบอุตสาหกรรมครอบครัว นับเป็นลักษณะขนบธรรมเนียมไทยอย่างหนึ่งซึ่งมีมาช้านาน บรรพบุรุษมีความสามารถชำนาญงานช่างทางด้านใดมักจะฝึกอบรมบุตรหลาน เพื่อให้ประกอบอาชีพด้านนั้น ๆ สืบทอดต่อไป ประกอบกับลักษณะสังคมไทยที่ญาติมิตร นิยมตั้งบ้านเรือนรวมกันเป็นกลุ่ม ผู้ประกอบอาชีพเดียวกันจึงมักอยู่รวมกันเป็นชุมชนช่างหรือบ้านช่างชุมชนช่างเหล่านี้มีทั้งในเขตกำแพงพระนครและฝั่งธนบุรี ซึ่งบางย่านยังคงมีอยู่หรือยังมีชื่อปรากฏ ในชื่อของตำบลและถนนต่าง ๆ

ชุมชนช่างฝีมือที่เป็นตลาดแหล่งผลิตสินค้าเฉพาะที่อยู่ในเขตกำแพงพระนครได้แก่

บ้านพานถม อยู่ข้างวัดสระเกศ (ริมคลองโอ่งอ่าง) ผลิตเครื่องถมจำพวกขันน้ำ พานรอง

บ้านบาตร มีการผลิตบาตรพระอยู่ถัดบ้านพานถมลงมา

บ้านดอกไม้ อยู่หน้าวัดสระเกศ ผลิตดอกไม้ไฟชนิดต่าง ๆ

บ้านหม้อ อยู่ใกล้ปากคลองตลาด ผลิตเครื่องปั้นดินเผา

---

[๑] ชัย เรืองศิลป์, *ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. ๒๓๕๒-๒๔๕๓ ด้านสังคม* กรุงเทพฯ : บ้านเรืองศิลป์, ๒๕๑๗) หน้า ๒๙๘

[๒] ชัย เรืองศิลป์, *ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. ๒๓๕๒-๒๔๕๓ ด้านสังคม*, หน้า ๒๙๘

บ้านดินสอ อยู่ใกล้โบสถ์พราหมณ์ (เสาชิงช้า) ผลิตดินสอพอง

ย่านตีทอง อยู่ข้างวัดสุทัศน์ ผลิตทองคำเปลว

คลองโอ่งอ่าง เป็นแหล่งกลางจำหน่าย โอ่ง อ่าง ไหดินเผา โดยชาวมอญเมืองนนทบุรี

คลองบางลำภู มีการจำหน่ายเรือสำปั้น เรือประทุน เรือขนาดเล็กและผลไม้สวน

บ้านนางเลิ้ง อยู่นอกเขตพระนคร ผลิตตุ่มน้ำ

ปัจจุบันบ้วนช่างในกลุ่มนี้ที่ยังคงมีการผลิตสินค้าอย่างที่เคยทำในอดีตมีเพียง ๒ กลุ่มคือ บ้านบาตร ซึ่งยังคงมีเพียงไม่กี่ครอบครัวกับบ้านดอกไม้ซึ่งยังคงเหลือเพียงร้านเดียว บ้านช่างอื่น ๆ มีทั้งที่ย้ายทำเลประกอบอาชีพออกไปสู่พื้นที่อื่น ๆ หรือคงเหลือเพียงแต่ชื่อของย่านหรือเป็นชื่อถนนเท่านั้น

๓. ตลาดสินค้าจากต่างเมือง

ตลาดสินค้าจากต่างเมืองแหล่งสำคัญคือ ตลาดสำเพ็ง สะพานหัน ตลาดเก่า ตลาดน้อยซึ่งล้วนแต่ตั้งอยู่ในย่านชุมชนชาวจีนมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๑ อาคารร้านรวงต่าง ๆ สร้างตามแบบสถาปัตยกรรมจีน ลักษณะคล้ายเมืองจีนภาคใต้ คือปลูกติดกันอย่างแออัด ซึ่งนับว่าเป็นอันตรายอย่างยิ่งในกรณีเกิดเพลิงไหม้ ซึ่งเกิดขึ้นจริงเกือบทุกรัชกาล ไฟไหม้แต่ละครั้งสร้างความเสียหายอย่างมากแก่ชุมชน แต่อย่างไรก็ตามเมื่อมีการสร้างอาคารใหม่ขึ้นมาในที่เดิมก็ยังคงเค้าโครงสถาปัตยกรรมแบบเดิมมิได้เปลี่ยนรูปทรงไปมากนัก

สินค้าที่จำหน่ายในแหล่งนี้ นอกจากจะมีสินค้าส่วนใหญ่ที่มาจากเมืองจีนแล้ว ยังมีสินค้าจากแหล่งผลิตสินค้าต่าง ๆ ในประเทศ เช่น พระพุทธรูป เครื่องสักการะบูชา เครื่องทองเหลือง น้ำอบ น้ำหอม หมากพลู บุหรี่ ฯลฯ และยังรวมถึงผ้าแพรพรรณนานาชนิดจากอินเดีย ซึ่งพ่อค้าอินเดียนำเข้ามาขาย ชาวอินเดียเหล่านี้จึงมีร้านค้าแทรกปะปนอยู่ในหมู่ร้านค้าชาวจีนในเขตสามเพ็ง วัดเกาะและในเขตกำแพงพระนครจากประตูสะพานหันเข้ามา

นอกจากเป็นแหล่งส่งสินค้าจากเมืองจีนแล้ว ตลาดสามเพ็งนี้ยังเป็นแหล่งส่งออกที่สำคัญด้วยโดยสินค้าออกสำคัญ ๆ ได้แก่ สินค้าจากทางเหนือ เช่น ไม้ ครั่ง ฝาง รงค์ แก่นไม้ หนังสัตว์ เขาสัตว์ตลอดจนแร่ดีบุก ปลาแห้ง ปลาเค็ม ฉะนั้นตามแนวริมแม่น้ำจึงมีการสร้างโกดังไว้เก็บสินค้าทั้งที่ส่งเข้าและส่งออก

ลักษณะของตลาด

ตลาดในสมัยโบราณมาจนถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ตลาดยังไม่มีรูปแบบที่แน่นอนเฉพาะตัว การค้าขายสินค้าต่าง ๆ ยังคงอาศัยเคหะสถานเป็นที่ค้าขายด้วยโดยมีการดัดแปลงพื้นที่ใช้สอยให้ใช้ประโยชน์ได้มากขึ้น ตลาดบนบกทั่วไปจะมีการค้ากันในระดับดิน บ้านเรือนก็จะมีนอกชานหน้าบ้านกว้างขวางเป็นพิเศษ เพื่อวางสินค้าที่จำหน่ายได้มาก และผู้ซื้อสามารถเลือกซื้อได้สะดวกโดยไม่ต้องขึ้นบันไดไปบนเรือน

โดยทั่วไปตลาดบกที่เป็นตลาดสด จะนิยมจัดขึ้นในบริเวณลานโล่งใกล้หมู่บ้านอาจเป็นลานวัด หรือลานกลางหมู่บ้าน ตลาดน้ำก็มักตั้งอยู่บริเวณทางแยกแม่น้ำลำคลองสายสำคัญ ๆ ซึ่งล้วนเป็นเส้นทางขนส่งสินค้าจากไร่สวนออกมาสู่ชุมชนภายนอก สำหรับบ้านร้านค้าที่เป็นแหล่งผลิตหรือตลาดย่อย ก็มักตั้งอยู่ในบริเวณชุมชน ต่างกับบ้านร้านค้าจำหน่ายสินค้าอาหารสด อาหารแห้งและเครื่องอุปโภคทั่วไปมักตั้งอยู่ในทำเลที่ผู้คนสัญจรไปมามาก ซึ่งได้แก่จุดตัดของเส้นทางคมนาคมสายสำคัญ ๆ

มีตลาดบางประเภทที่มีลักษณะเฉพาะตัวคือ ตลาดของชาวต่างประเทศทั้งชาวจีน อาหรับ และยุโรป ซึ่งประกอบการค้ารวมกันในลักษณะที่เป็นกลุ่มหรือย่าน และสร้างอาคารร้านค้าตามแบบสถาปัตยกรรมของตน ย่านที่สำคัญที่สุด ได้แก่ ย่านของชาวจีนบริเวณตลาดสำเพ็ง ตลาดสะพานหัน ตลาดน้อย ตลาดเก่า สำหรับร้านค้าของชาวยุโรปมักจะเป็นแบบยุโรป แต่ก็มีลักษณะผสมแบบจีนหรือแบบไทยมากกว่าเป็นยุโรปแท้ เช่น ร้านค้าถนนตะนาว เฟื่องนคร สี่กั๊กพระยาศรี สี่กั๊กเสาชิงช้าและถนนเจริญกรุง เป็นต้น ร้านค้าเหล่านี้ส่วนใหญ่จำหน่ายสินค้าชั้นดีราคาแพงเป็นที่นิยมของชนชั้นสูงในไทยเช่น เครื่องประดับ เฟอร์นิเจอร์ เครื่องถ้วยชาม เครื่องแก้ว เครื่องแต่งกาย เครื่องประดับ เสื้อผ้า เป็นต้น อย่างไรก็ตามตลาดชาวต่างชาติอื่นก็ยังมีความสำคัญรองลงไปจากตลาดของชาวจีน ซึ่งอาศัยอยู่ในเมืองไทยมาก่อนช้านาน

บ้านเรือนและการค้าขายทางน้ำ

การค้าขายทางน้ำและตลาดท่าเตียนหน้าวัดโพธิ์

เส้นทางสัญจร

ในการศึกษาเรื่อง *"โครงข่ายระบบทางคมนาคม"* ในเขตกรุงรัตนโกสินทร์นี้ได้ครอบคลุมถึงองค์ประกอบทางกายภาพที่สำคัญของเมือง ๔ ประเภทด้วยกัน คือ คลอง ท่าเรือ สะพาน ถนน โดยจะได้ลำดับให้เห็นถึงวิวัฒนาการความเป็นมาของโครงข่ายเส้นทางสัญจร ตั้งแต่เริ่มสร้างกรุงรัตนโกสินทร์จนถึงปัจจุบัน ซึ่งโครงข่ายดังกล่าวนี้จะเป็นสิ่งสำคัญประการหนึ่งที่โน้มนำให้เกิดการขยายตัวและการกำหนดลักษณะรูปแบบของเมือง ซึ่งล้วนเป็นสิ่งเกี่ยวข้องกับความสัมพันธ์ขององค์ประกอบต่าง ๆ ทางด้านกายภาพอย่างมีประสิทธิภาพ ฉะนั้นจึงได้เน้นเฉพาะถึงจุดที่ก่อให้เกิดความเจริญ และการเปลี่ยนแปลงภายในเขตพื้นที่ของพระนครกรุงรัตนโกสินทร์เป็นสำคัญ

เส้นทางสัญจรทางน้ำ

เส้นทางสัญจรทางน้ำสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (แผนที่ ๒.๑๒)

คลอง

การเลือกตำแหน่งที่ตั้งและระบบการคมนาคมในพื้นที่ฝั่งธนบุรีและฝั่งพระนครมีเหตุผลอันสำคัญยิ่งประการหนึ่ง คือเพื่อการป้องกันภัยจากการถูกรุกราน พระนครแห่งเก่าด้านฝั่งธนบุรีนั้น ปราศจากสภาพลักษณะทางภูมิศาสตร์ที่สามารถป้องกันตัวเมืองจากการถูกรุกรานโดยศัตรูข้าศึกทางด้านทิศตะวันตกได้ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ จึงได้มีพระราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระนครแห่งใหม่ขึ้น โดยย้ายข้ามลำน้ำเจ้าพระยาฝั่งธนบุรี มายังฝั่งพระนครด้านทิศตะวันออกซึ่งเป็นบริเวณพื้นที่ลุ่มกว้างใหญ่ซึ่งเอื้ออำนวยต่อการขยายอาณาเขตของเมืองออกไปทางด้านตะวันออกได้อีกในอนาคต ดังได้กล่าวมาแล้ว

เนื่องจากพระองค์ทรงตระหนักถึงเรื่องยุทธศาสตร์และปัญหาการควบคุมป้องกันบริเวณอาณาเขตส่วนรวมโดยรอบเป็นหลัก จึงได้ทรงกำหนดบริเวณก่อตั้งพระนครแห่งใหม่นี้ขึ้นในพื้นที่ส่วนโค้งออกสู่ทิศตะวันตกของลำน้ำเจ้าพระยา ซึ่งแต่เดิมมานั้นมีหมู่บ้านของชุมชนเล็ก ๆ ปรากฏอยู่แล้ว ตำแหน่งที่ตั้งของพระนครแห่งนี้สามารถควบคุมเส้นทาง และการเคลื่อนไหวสัญจรขึ้นลงตามลำน้ำเจ้าพระยาระหว่างทิศเหนือและทิศใต้ได้ จึงโปรดเกล้าฯ ให้มีการก่อสร้างแนวกำแพงพระนครขึ้นใหม่ และขุดคลอง

ด้านนอกขนานกับกำแพงโดยรอบจนมาบรรจบกับแม่น้ำเจ้าพระยาทางตอนใต้ของพระนคร นอกจากนั้นพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ยังได้โปรดเกล้าฯ ให้รื้อกำแพงเมืองริมคลองคูเมืองเดิมแต่ครั้งสมัยธนบุรีลงเพื่อขยายพระนครให้กว้างออกไป และขุดคลองคูเมืองเดิมให้กว้างและลึกเพื่อเป็นเส้นทางคมนาคมทางน้ำเชื่อมกับแม่น้ำเจ้าพระยาทางทิศเหนือและทิศใต้ หลังจากนั้นโปรดเกล้าฯ ให้ขุดคลองหลอดขึ้นอีกสองคลอง จากคลองคูเมืองเดิมออกไปบรรจบคลองรอบกรุงที่ขุดใหม่และให้พระยาราชาเศรษฐีหัวหน้าคนจีน และพวกคนจีนซึ่งอยู่ในเขตคลองคูเมืองเดิมย้ายไปตั้งบ้านเรือนอยู่ในบริเวณพื้นที่สวนแถบคลองวัดสามปลื้ม (วัดจักรวรรดิราชาวาส) จนถึงคลองวัดสามเพ็ง (วัดปทุมคงคา)

สำหรับคลองที่ถูกขุดขึ้นเพื่อประโยชน์ในการป้องกันและพัฒนาเมืองนั้นมีหลักฐานของการขุดตั้งแต่สมัยก่อนตั้งกรุงรัตนโกสินทร์ โดยมีวิวัฒนาการเรียงลำดับดังต่อไปนี้

คลองคูเมืองฝั่งธนบุรี (๑) สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชโปรดเกล้าฯ ให้ขุดขึ้นในพื้นที่ฝั่งธนบุรี ตั้งแต่คลองบางกอกน้อยมาออกคลองบางกอกใหญ่ เรียกชื่อเป็น ๓ ตอน คือคลองวัดท้ายตลาด–คลองบ้านหม้อ–คลองบ้านขมิ้นและในส่วนที่เป็นฝั่งพระนครปัจจุบันก็โปรดเกล้าฯ ให้ขุดคลองขึ้นอีกคลองหนึ่งเพื่อเป็นคูหลังเมืองคือแนวคลองตลาดไปออกคลองโรงไหมซึ่ง คือคลองคูเมืองเดิม ในปัจจุบันคลองทั้งสองนี้ถึงแม้จะมีจุดประสงค์ทางด้านยุทธศาสตร์เป็นสำคัญแต่ปรากฏว่ามิได้มีการรบมาประชิดพระนคร คลองคูเมืองนี้จึงใช้ประโยชน์ทางด้านการคมนาคมและทางสัญจรค้าขายเป็นส่วนใหญ่

คลองคูเมืองเดิม (๒) เป็นแนวคลองคูเมืองสมัยกรุงธนบุรี ทางฝั่งพระนคร ซึ่งเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงโปรดเกล้าฯ ให้ย้ายเมืองหลวงมาทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา ทรงเห็นความสำคัญของคลองคูเมืองเดิมเส้นนี้จึงโปรดเกล้าฯ ให้ทำการขุดคลองคูเมืองให้กว้างและลึกขึ้น เพื่อให้เป็นเส้นทางคมนาคมเชื่อมแม่น้ำเจ้าพระยาทางทิศเหนือและทิศใต้ คลองเส้นนี้จึงเปลี่ยนฐานะจากคลองคูเมืองในสมัยธนบุรีเป็นคลองในเมือง[๑] ประชาชนทั่วไปนิยมเรียกชื่อคลองเป็น ๓ ชื่อ คือ ช่วงใกล้แม่น้ำเจ้าพระยาทางทิศเหนือเรียกว่า *"คลองโรงไหม"* ซึ่งมีโรงไหมของหลวงตั้งอยู่ช่วงใกล้แม่น้ำเจ้าพระยา ทางทิศใต้เรียกว่า *"คลองตลาด"* เพราะที่ปากคลอง มีตลาดใหญ่ทั้งทางบกและทางน้ำตั้งอยู่และช่วงกลางนิยมเรียกว่า *"คลองหลอด"* ซึ่งเป็นชื่อเดิมของคลองคูเมืองในสมัยกรุงธนบุรี แต่อย่างไรก็ตามเพื่อไม่ให้เกิดความสับสนกับแนวคลองหลอดอีก ๒ สายที่ตัดเชื่อมคลองคูเมืองเดิมกับคลองรอบกรุง จึงมีมติคณะรัฐมนตรีใน พ.ศ. ๒๕๒๕ ให้เรียกชื่อคลองนี้ว่า *"คลองคูเมืองเดิม"*[๒]

คลองรอบกรุง (๓) สืบเนื่องจากการย้ายพระนครมาทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยาและเพื่อการขยายเขตพระนครให้กว้างขวางขึ้นใน พ.ศ. ๒๓๖๒ จึงทรงโปรดเกล้าฯ ให้ขุดคลองคูเมืองขึ้นอีกชั้นหนึ่ง เรียกว่า *"คลองรอบกรุง"* ขนานไปกับแนวคลองคูเมืองเดิม เริ่มจากแม่น้ำเจ้าพระยาตอนเหนือ เรียกว่าคลองบางลำภูและวกไปแม่น้ำเจ้าพระยาด้านใต้ เหนือวัดสามปลื้ม เรียกว่าคลองโอ่งอ่าง จากนั้นจึงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างกำแพงประตูเมืองและป้อมบนกำแพงเมืองรายเป็นระยะไปตามแนวคลองด้านในคลองรอบกรุงนี้ ทำให้กรุงรัตนโกสินทร์กลายเป็นเมืองที่มีน้ำล้อมรอบ ลักษณะเหมือนเกาะคล้ายคลึงกับกรุงศรีอยุธยามีคลองรอบกรุงเป็นแนวป้องกันพระนครชั้นแรก กำแพงและป้องบนกำแพงพระนครเป็นแนวป้องกันชั้นที่สอง[๓]

คลองหลอดวัดราชนัดดาและคลองหลอดวัดราชบพิธ (๔) พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดเกล้าฯ ให้ขุดขึ้นเชื่อมคลองคูเมืองเดิมกับคลองรอบกรุงเพื่อประโยชน์ในทางยุทธศาสตร์และการคมนาคม ซึ่งประกอบด้วย ๒ คลองคือ เริ่มจากคลองคูเมืองเดิมส่วนใต้ของคลองโรงไหม ผ่านไปทางตะวันออกไปบรรจบกับคลองรอบกรุง

คลองหลอดเส้นที่ ๒ ตั้งต้นจากคลองคูเมืองตรงวัดราชบพิธ ผ่านถนนราชบพิธ ในปัจจุบันบรรจบกับคลองรอบกรุงที่ตอนเหนือสะพานดำรงสถิต คลองทั้งสองนี้นิยมเรียกชื่อตามจุดที่ผ่าน แต่ในปัจจุบันมีชื่อเรียกอย่างเป็นทางการว่า *"คลองหลอดวัดราชนัดดา"* และ *"คลองหลอดวัดราชบพิธ"* ตามลำดับ

---

๑ ปิยนาถ บุนนาค และคณะ, *คลองในกรุงเทพฯ,* หน้า ๒๒–๒๓

๒ กรมศิลปากร, *จดหมายเหตุการณ์อนุรักษ์กรุงรัตนโกสินทร์,* หน้า ๖๐๘

๓ ปิยนาถ บุนนาค และคณะ, *คลองในกรุงเทพฯ,* หน้า ๒๒–๒๓

คลองมหานาค (๕) พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า-จุฬาโลกโปรดเกล้าฯ ให้ขุดขึ้นใน พ.ศ. ๒๓๒๖ ตั้งต้นจากคลองรอบกรุงบริเวณข้างวัดสระเกศช่วงบรรจบกับคลองผดุงกรุงเกษม เรียกว่า *“สี่แยกมหานาค”* สุดเขตคลองที่วัดบรมนิวาส โดยมีพระราชประสงค์จะให้เป็นสถานที่สำหรับประชาชนประชุมเล่นเพลงเรือและสักวาในฤดูน้ำตามประเพณีเดิมครั้งกรุงศรีอยุธยา ในขณะเดียวกันก็พระราชทานนามประตูเมืองที่เปิดออกสู่คลองมหานาคตรงที่บริเวณปลายถนนบำรุงเมืองในปัจจุบันว่า *“ประตูสำราญราษฎร์”* เพื่อให้เป็นประตูที่ประชาชนได้ออกมาพักผ่อนมีการละเล่นสนุกสนานกัน เส้นทางคลองมหานาคได้กลายเป็นเส้นทางคมนาคมขนส่งสินค้าที่สำคัญ โดยเฉพาะบริเวณสี่แยกมหานาคเป็นบริเวณที่มีเรือสินค้าต่าง ๆ มาชุมนุมค้าขายกันอย่างคับคั่งในสมัยต่อมา[๑]

คลองรอบกรุง (คลองโอ่งอ่าง คลองบางลำภู)

ท่าเรือ

องค์ประกอบเมืองอีกประเภทหนึ่งที่ควรกล่าวถึงในฐานะที่กรุงเทพฯ ต้องพึ่งพิงลำน้ำเจ้าพระยาเป็นเส้นทางคมนาคมใหญ่ก็คือ *“ท่าเรือ”* ซึ่งเป็นแหล่งหนึ่งที่มีผู้คนมาชุมนุมกันมากมายและเป็นจุดเชื่อมต่อระหว่าง *“น้ำ”* กับ *“บก”* จนบางแห่งขยายตัวจากการเป็นท่าเรือรับส่งคนและสินค้าธรรมดา กลายเป็นย่านพาณิชยกรรมที่สำคัญ แต่เนื่องจากเรื่องท่าเรือนี้หาหลักฐานอ้างอิงได้น้อยมาก ส่วนใหญ่จึงต้องทำการสันนิษฐานควบคู่ไปกับการวิเคราะห์ตำแหน่งท่าเรือที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบัน รวมทั้งจุดบรรจบของเส้นทางสัญจรทางน้ำและทางบกจุดสำคัญ ๆ ในแต่ละรัชสมัยมาประกอบ

กรุงเทพฯ เป็นเมืองที่พึ่งพิงลำน้ำเป็นหลัก ดังนั้นจึงปรากฏท่าเรือขึ้นโดยทั่วไปตามบริเวณจุดสำคัญของแม่น้ำลำคลองต่าง ๆ ภายในเขตกรุงรัตนโกสินทร์นับตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๑ เป็นต้นมา แต่ตำแหน่งท่าเรือที่มีความสำคัญและมีผู้คนมาใช้สอยมากกว่าบริเวณอื่นเป็นพิเศษ ๑๓ แห่ง เรียงลำดับจากตอนเหนือของพระนครลงมาได้แก่

---

[๑] ปิยนาถ บุนนาค และคณะ, *คลองในกรุงเทพฯ,* หน้า ๒๒–๒๓

ท่าช้างวังหน้า (๑) ใกล้ปากคลองโรงไหม มุมพระราชวังบวรสถานมงคลด้านเหนือเป็นท่าสำหรับช้างพระราชวังหน้ามาอาบน้ำจึงเรียกว่า *"ท่าช้างวังหน้า"*

ท่าพระจันทร์ (๒) ใกล้ป้อมพระจันทร์ เป็นท่าข้ามฟากระหว่างฝั่งพระนครและฝั่งธนบุรีที่สำคัญมาจนถึงปัจจุบัน

ท่าวังหลัง (๓) เป็นท่าเรือทางฝั่งธนบุรี ตรงข้ามกับท่าพระจันทร์

ท่าวัดระฆัง (๔) เป็นท่าเรือทางฝั่งธนบุรี ใกล้วัดระฆังฯ นับเป็นท่าข้ามฟากมาฝั่งพระนครที่สำคัญ

ท่าช้างวังหลวง (ท่าพระ) (๕) สันนิษฐานว่าเป็นท่าเรือที่สำคัญที่สุด เนื่องจากตั้งอยู่ใกล้พระบรมมหาราชวัง จึงเป็นจุดที่มีผู้คนมาชุมนุมเพื่อการสัญจรมากมาย สาเหตุที่เรียกชื่อนี้เพราะเป็นท่าสำหรับนำช้าง พระราชวังหลวงมาอาบน้ำ นอกจากนี้ยังนิยมเรียกกันว่า *"ท่าพระ"* อีกชื่อหนึ่งเพราะในสมัยรัชกาลที่ ๑ เมื่อคราวอัญเชิญพระศรีศากยมุนีจากสุโขทัยลงมายังพระนคร เพื่อเป็นพระประธานในวัดสุทัศน์ราชวรารามซึ่งเป็นวัดกลางใจเมืองในสมัยนั้น ได้นิมนต์ขึ้นที่ท่านี้

ท่าราชวรดิฐ (๖) เป็นท่าเสด็จพระราชดำเนิน อยู่ตรงกับประตูอุดมสุดารักษ์ของพระบรมมหาราชวัง

ท่าโรงโม่ (ท่าคลังสินค้า) (๗) ตั้งอยู่บริเวณท้ายพระบรมมหาราชวัง เป็นท่าสำหรับขนส่งสินค้าที่ใหญ่แห่งหนึ่ง โดยเฉพาะสินค้าของหลวง และได้พัฒนาจนกลายเป็นตลาดท่าโรงโม่ ปัจจุบันเป็นบริเวณที่ตั้งของกรมการค้าภายใน

ท่าเตียน (๘) ตั้งอยู่ใกล้กับท่าโรงโม่ เป็นจุดรับ–ส่งคนและสินค้าที่สำคัญมากอีกท่าหนึ่ง และเมื่อมีการขยายเขตพระบรมมหาราชวังลงมาทางใต้ ทำให้ต้องย้ายตลาดท้ายสนมมาอยู่ที่บริเวณนี้ ซึ่งก็เป็นผลให้ *"ท่าเตียน"* พัฒนากลายเป็นตลาดสำคัญมาจนถึงปัจจุบัน

ท่าพระราชวังเดิม (๙) เป็นท่าเรือของพระราชวังเดิมฝั่งธนบุรี ปัจจุบันเป็นท่าทหารเรือ

ท่าปากคลองบางหลวง (๑๐) เป็นท่าเรือทางฝั่งธนบุรีริมคลองบางหลวง ตรงข้ามกับปากคลองตลาด

ท่าปากคลองตลาด (๑๑) นับเป็นท่าเรือใหญ่อีกแห่งหนึ่ง บริเวณปากคลองตลาด ซึ่งได้ขยายตัวจนกลายเป็นตลาดใหญ่ และสำคัญมากแห่งหนึ่งจนถึงปัจจุบันนี้

ท่าปากคลองโอ่งอ่าง (๑๒) เป็นท่าเรือบริเวณปากคลองโอ่งอ่าง ซึ่งมีแหล่งชุมชนหนาแน่น

ท่าวัดจักรวรรดิ (๑๓) ตั้งอยู่ใกล้ท่าปากคลองโอ่งอ่างถัดลงทางใต้

ท่าราชวรดิษฐ์

จากการขยายตัวของชุมชนภายในเขตกรุงรัตนโกสินทร์สมัยรัชกาลที่ ๓ เนื่องจากการพัฒนาเสถียรภาพความรุ่งเรืองทางการค้าขายกับต่างประเทศ อันเป็นผลให้เกิดความสงบสุขและความอุดมสมบูรณ์แก่ชาวพระนคร ทำให้สามารถสันนิษฐานได้ว่า มีตำแหน่งท่าเรือในแหล่งชุมชนที่เพิ่งขยายตัวอีก ๖ แห่ง คือ

ท่าเตียน

ท่าราชวงศ์ (๑๔) อยู่ทางด้านใต้ของพระนครถัดลงมาจากท่าวัดจักรวรรดิซึ่งเป็นแหล่งค้าขายของชาวจีน

ท่าวัดสามพระยา (๑๕) ตั้งอยู่ทางด้านเหนือของพระนคร ใกล้วัดสามพระยาซึ่งเป็นแหล่งชุมชนใหม่ที่ขยายตัวขึ้นในรัชกาลนี้

ท่าปากคลองบางลำภู (๑๖) ตั้งอยู่ทางด้านเหนือของพระนครเช่นกัน ใกล้ปากคลองบางลำภู ซึ่งต่อมากลายเป็นตลาดสำคัญของแหล่งชุมชนในแถบนี้

ท่าดินแดง (๑๗) เป็นท่าเรือฝั่งธนบุรี ตรงข้ามกับท่าราชวงศ์ เป็นบริเวณที่มีชุมชนชาวจีนและชาวอินเดีย มาตั้งหลักแหล่งอยู่อย่างหนาแน่นและมีการติดต่อค้าขายกับชุมชนจีนฝั่งตรงกันข้ามแถบบริเวณสำเพ็ง

ท่าวัดเกาะ (๑๘) ในปัจจุบันเรียกว่า *"ท่าสวัสดี"* ตั้งอยู่ใกล้วัดเกาะ (วัดสัมพันธวงศ์ในปัจจุบัน) ภายในแหล่งชุมชนใหญ่ของชาวจีน (สำเพ็ง)

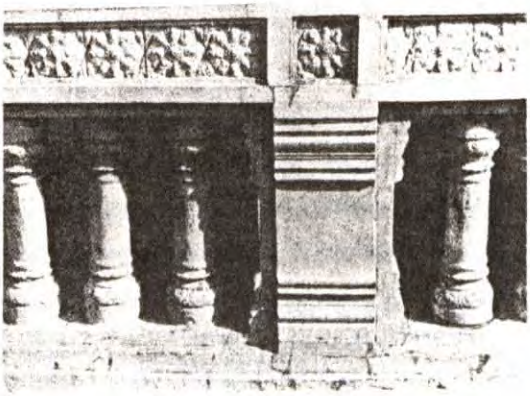
ท่ากรมเจ้าท่า (๑๙) อยู่บริเวณตอนใต้ของพระนครใกล้ปากคลองผดุงกรุงเกษม

สะพาน

พระนครในช่วงต้นรัตนโกสินทร์เต็มไปด้วยแม่น้ำลำคลอง ดังนั้นสิ่งที่จะขาดไม่ได้ก็คือ *"สะพาน"* ซึ่งการสร้างสะพานในสมัยต้นรัตนโกสินทร์นั้น แม้จะยังมีไม่มากนัก เนื่องด้วยการใช้เรือแพข้ามฟากเป็นไปโดยสะดวก แต่ก็ยังสามารถแบ่งสะพานที่สร้างขึ้นได้เป็น ๒ ประเภท คือ

สะพานช้าง

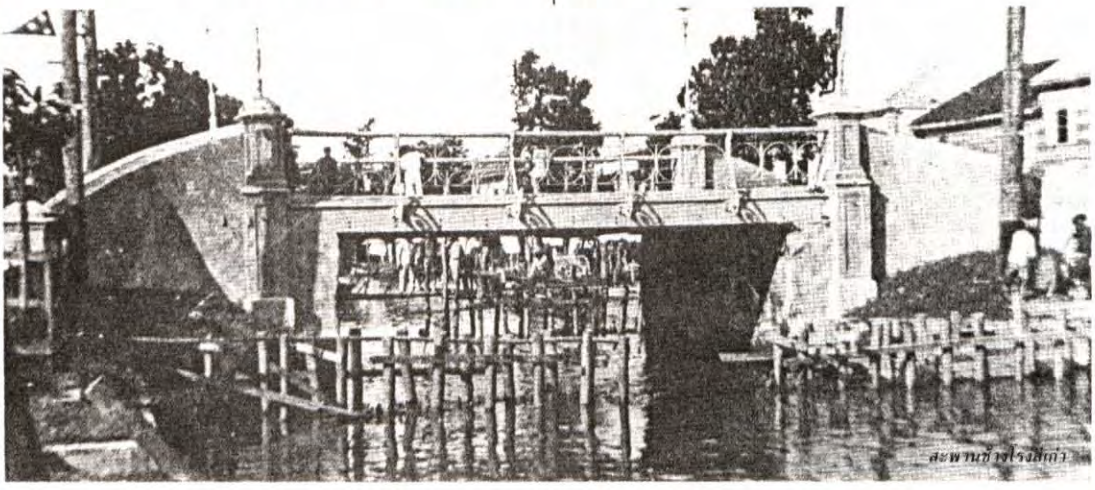
ซึ่งนับเป็นสะพานที่สร้างไว้อย่างมั่นคงแข็งแรงกว่าสะพานอื่น สำหรับยานพาหนะ และสัตว์ที่ใช้เป็นยานพาหนะสัญจรไปมาได้ และปรากฏหลักฐานการสร้างมากกว่าสะพานประเภทอื่น ๆ ด้วย ตัวสะพานมักก่อด้วยอิฐและปูด้วยกระดานไม้หนา สะพานช้างที่สำคัญในสมัยนี้สร้างเพื่อข้ามคลองคูเมืองเดิมทั้งนั้น เช่น

สะพานช้างวังหน้า (๑) ข้ามคลองคูเมืองเดิมบริเวณปากคลองโรงไหม เป็นสะพานสำหรับกระบวนแห่ของวังหน้าเดิม ข้ามคลองจากป้อมพระอาทิตย์ไปทางป้อมพระสุเมรุ

สะพานช้างโรงสี (๒) เป็นสะพานข้ามคลองคูเมืองเดิมตามแนวถนนเสาชิงช้า (ถนนบำรุงเมือง) สำหรับกระบวนแห่จากพระบรมมหาราชวังข้ามไปยังลานเสาชิงช้า

สะพานช้างบ้านหม้อ (๓) ข้ามคลองคูเมืองเดิมตามแนวถนนบ้านหม้อ หรือถนนบ้านญวน สะพานนี้ต่อมาเรียกว่า *"สะพานหัวจรเข้"* ปัจจุบันเรียกว่า *"สะพานอุบลรัตน์"*

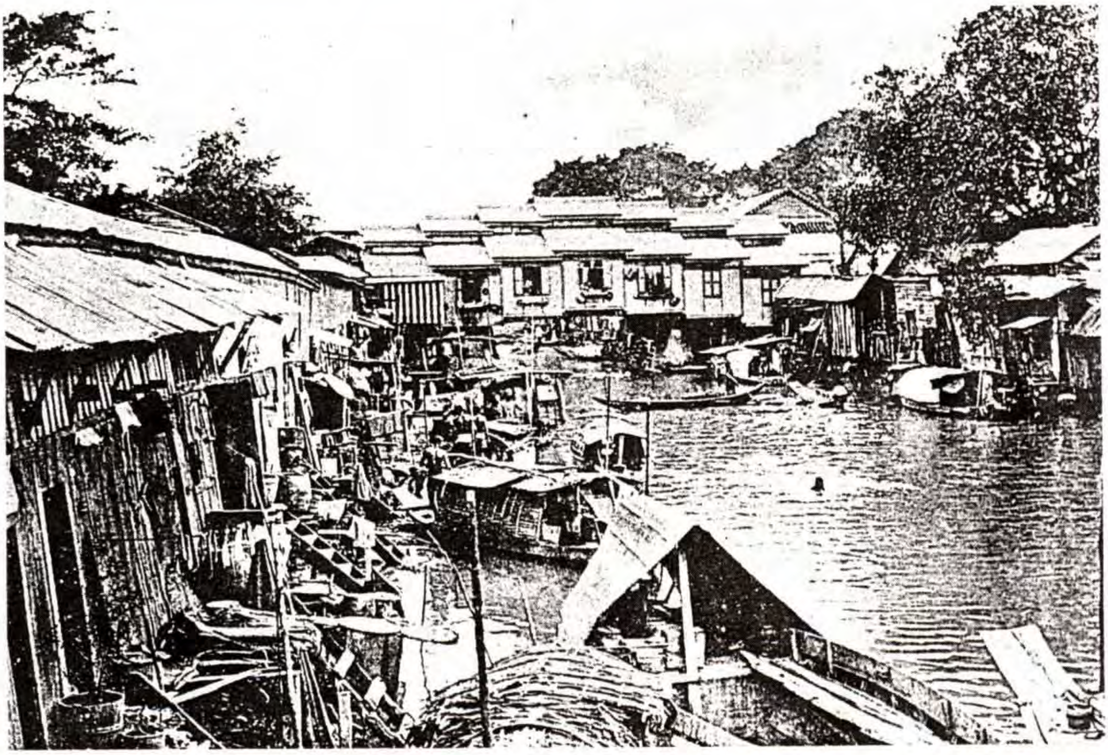
สะพานช้างโรงสีเก่า

สะพานธรรมดา

มีลักษณะเป็นสะพานสำหรับคนสัญจรข้ามคลองไป-มาได้โดยสะดวก สามารถพบได้โดยทั่วไป สำหรับรูปแบบของสะพานมีตั้งแต่แบบใช้ไม้คานง่าย ๆ ทอดข้ามช่วงเดียวหรือยกลาดสูงเพื่อให้เรือแพลอดได้สะดวก บางครั้งอาจจะทำสะพานให้มีช่วงกลางยกหันออกได้เมื่อต้องการให้เรือขนาดใหญ่ผ่าน หรือเมื่อต้องการตัดเส้นทางสัญจร เช่นกรณีเกิดสงคราม สะพานเหล่านี้ถ้าสร้างในบริเวณที่มีแหล่งชุมชนหนาแน่นมีผู้คนสัญจรมาก มักจะสร้างสะพานใหญ่และแข็งแรงเป็นพิเศษ ดังตัวอย่างเช่น

สะพานเสี้ยว (๔) เป็นสะพานข้ามคลองคูเมืองเดิมตามแนวถนนจักรพงษ์ เชิงสะพานด้านเหนือเป็นหัวถนนสะพานเสี้ยวออกไปตลาดยอด

สะพานหัน (๕) ข้ามคลองรอบกรุง ตามแนวถนนสามเพ็ง มีลักษณะเป็นสะพานไม้ที่หันเปิดให้เรือผ่านลำคลองได้โดยสะดวก ต่อมาชำรุดหักพังลง พระยาราชาเศรษฐีซึ่งตั้งบ้านเรือนอยู่ใกล้สะพานหัน ได้ซ่อมแซมขึ้นมาใหม่ และมีการซ่อมแซมอีกหลายครั้ง จนในสมัยรัชกาลที่ ๔ ได้เปลี่ยนเป็นสะพานเหล็ก และหันไม่ได้แต่ยังคงนิยมเรียกชื่อเดิมมาจนปัจจุบัน[๑]

[๑] ศิริชัย นฤมิตรเรขการ, *สะพานเก่ากรุงเทพฯ,* (กรุงเทพฯ : อักษรสัมพันธ์, ๒๕๒๐) หน้า ๒๗-๓๐

สมัยรัชกาลที่ ๑-๓ (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๙๔)
แผนที่ ๒.๑๒
แสดง เส้นทางสัญจรทางน้ำ

เส้นทางสัญจรทางน้ำในสมัยรัชกาลที่ ๑-๓

คลอง

๑) คลองคูเมืองเดิมฝั่งธนบุรี
๒) คลองคูเมืองเดิม
๓) คลองรอบกรุง
๔) คลองหลอดวัดราชนัดดาและคลองหลอดวัดราชบพิธ
๕) คลองมหานาค

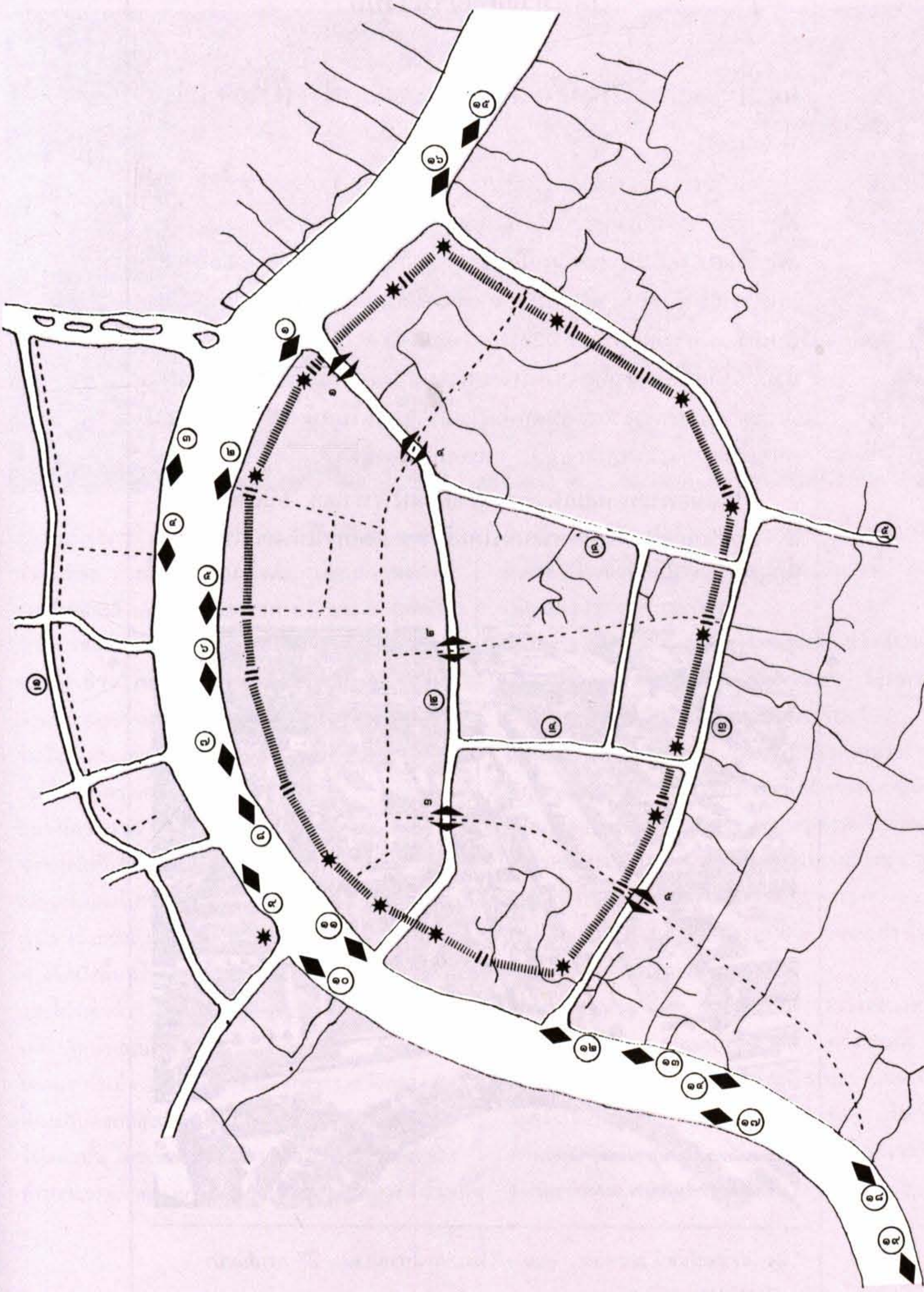
สะพาน

๑) สะพานช้างวังหน้า
๒) สะพานช้างโรงสี
๓) สะพานช้างบ้านหม้อ
๔) สะพานเสี้ยว
๕) สะพานหัน

ท่าเรือ

๑) ท่าช้างวังหน้า
๒) ท่าพระจันทร์
๓) ท่าวังหลัง
๔) ท่าวัดระฆัง
๕) ท่าช้างวังหลวง (ท่าพระ)
๖) ท่าราชวรดิษฐ์
๗) ท่าโรงโม่ (ท่าคลังสินค้า)
๘) ท่าเตียน
๙) ท่าพระราชวังเดิม
๑๐) ท่าปากคลองบางหลวง
๑๑) ท่าปากคลองตลาด
๑๒) ท่าปากคลองโอ่งอ่าง
๑๓) ท่าวัดจักรวรรดิ
๑๔) ท่าราชวงศ์
๑๕) ท่าวัดสามพระยา
๑๖) ท่าปากคลองบางลำภู
๑๗) ท่าดินแดง
๑๘) ท่าวัดเกาะ (ท่าสวัสดี)
๑๙) ท่ากรมเจ้าท่า

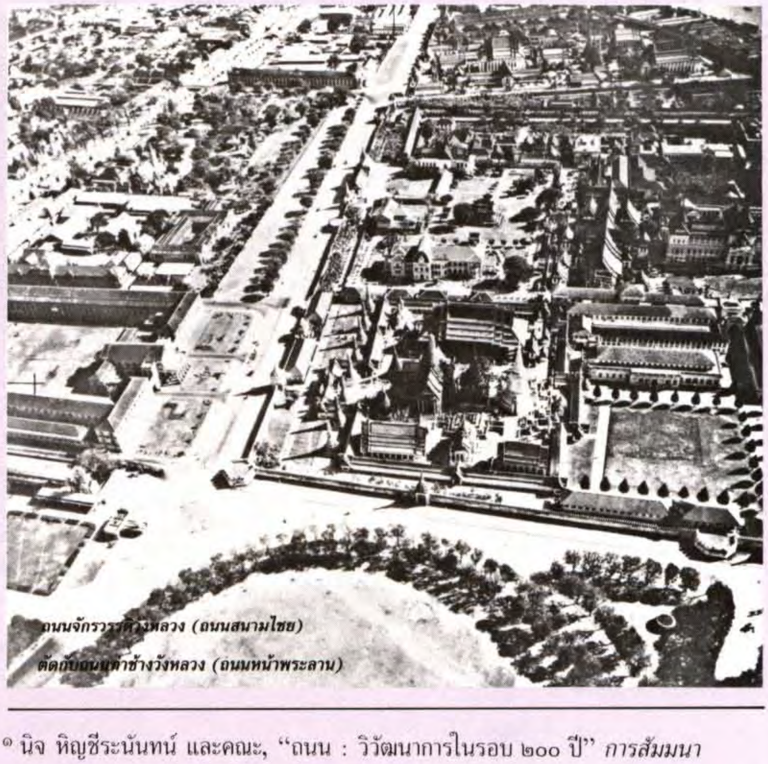
☼ ป้อม
ประตูเมือง
กำแพง
แม่น้ำลำคลอง
คลองขุดใหม่
คลองขนาดเล็ก
สะพานใหม่-สะพานเดิม
ท่าเรือ

ถนนในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (แผนที่ ๒.๑๓)

แม้ว่าระบบการสัญจรภายในพระนครจะใช้เส้นทางน้ำเป็นหลัก แต่ก็ปรากฏหลักฐานถึงการใช้เส้นทางบกอยู่บ้างพอสมควร ลักษณะถนนในสมัยนี้มีสภาพเป็นทางเดินแคบ ๆ เช่นเดียวกับในสมัยกรุงศรีอยุธยาและสมัยกรุงธนบุรี กล่าวคือ เป็นถนนดินหรือถนนถมทรายแล้วใช้อิฐเรียงตะแคง หรือวางแบนราบลงที่แนวกลางของเส้นทางให้กว้างพอที่คนจะเดินสวนกันได้ ดังปรากฏอยู่ในภาพจิตรกรรมฝาผนังบางแห่ง[๑] สำหรับถนนที่เริ่มตัดตามมาตรฐานตะวันตกนั้นเริ่มปรากฏขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๔ เช่น ถนนเจริญกรุง ถนนบำรุงเมือง และถนนเฟื่องนคร

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก อันเป็นสมัยก่อสร้างกรุงรัตนโกสินทร์เป็นพระนครใหม่นี้ พระองค์ทรงโปรดฯ ให้ตัดถนนขึ้น ๙ สาย[๒] คือ

ถนนจักรวรรดิวังหลวง (ถนนสนามไชย)
ตัดกับถนนท่าช้างวังหลวง (ถนนหน้าพระลาน)

---

[๑] นิจ หิญชีระนันทน์ และคณะ, "ถนน : วิวัฒนาการในรอบ ๒๐๐ ปี" *การสัมมนาทางวิชาการ...* หน้า ๘

[๒] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘–๙

ถนนหน้าจักรวรรดิวังหลวง (๑) นับเป็นถนนเส้นที่สำคัญที่สุด เริ่มตั้งแต่ป้อมเผด็จดัสกรเลียบกำแพงพระราชวังหลวงด้านทิศตะวันออกไปทางใต้ และสิ้นสุดที่ท้ายวัดพระเชตุพน ปัจจุบันนี้เรียกชื่อว่า *"ถนนสนามไชย"*

ถนนท่าช้างวังหลวง (๒) เริ่มตั้งแต่ป้อมเผด็จดัสกรผ่านหน้าพระราชวังหลวงไปสิ้นสุดที่แม่น้ำเจ้าพระยา ที่ริมวังท่าพระต่อที่ท่าช้างวังหลวง ปัจจุบันเรียกชื่อว่า *"ถนนหน้าพระลาน"*

ถนนจักรวรรดิวังหน้า (๓) เป็นถนนที่เชื่อมต่อตรงจากถนนหน้าจักรวรรดิวังหลวงตรงป้อมเผด็จดัสกรในแนวเดียวกันออกไปทางทิศเหนือ จนถึงป้อมมุกดาพิศาลมุมกำแพงวังหน้าด้านเหนือ ถนนเส้นนี้ในสมัยรัชกาลที่ ๕ ทรงจัดผังพื้นที่ใหม่ เนื่องจากทรงขยายท้องสนามหลวงและโปรดเกล้าฯ ให้ตัดถนนราชดำเนิน (ใน) ทำให้ไม่ปรากฏแนวถนนเดิมนี้อีก

ถนนเสาชิงช้า (๔) เป็นถนนจากพระราชวังหลวง สู่ทิศตะวันออกของเมืองนับเป็นเส้นทางสำคัญอีกเส้นหนึ่งในสมัยนั้น โดยเริ่มต้นตั้งแต่ถนนหน้าจักรวรรดิวังหลวงข้างพระราชวังหลวงตรงป้อมสัญจรใจวิ่งข้ามสะพานช้างโรงสีที่คลองคูเมืองเดิมผ่านหน้าวัดสุทัศน์ฯ ซึ่งทรงโปรดเกล้าฯ สร้างขึ้นให้เป็นวัดกลางใจเมืองไปสิ้นสุดที่กำแพงเมืองตรงประตูสำราญราษฎร์

ถนนพระจันทร์ (๕) เริ่มต้นจากปลายถนนหน้าวัดมหาธาตุ บริเวณหน้าพระราชวังบวรสถานมงคล เลียบพระราชวังไปสู่แม่น้ำเจ้าพระยาด้านป้อมพระจันทร์

ถนนหน้าวัดมหาธาตุ (๖) เป็นถนนเชื่อมโยงพระราชวังหลวง และพระราชวังหน้ากล่าวคือตัดตรงจากประตูวิเศษไชยศรีของพระราชวังหลวงสู่ประตูพรหมทวารของพระราชวังบวรฯ ปัจจุบันเรียกชื่อว่า *"ถนนหน้าพระธาตุ"*

ถนนหน้าโรงไหม (๗) เป็นถนนเลียบพระราชวังบวรฯ ทางด้านเหนือ ลงสู่แม่น้ำเจ้าพระยาใกล้ปากคลองโรงไหม ปัจจุบันเป็นส่วนหนึ่งของถนนราชินี

ถนนท่าขุนนาง (๘) ตั้งต้นจากพระราชวังหลวงทางด้านทิศตะวันตก ลงสู่แม่น้ำเจ้าพระยาที่ท่าราชวรดิฐ

ถนนสามเพ็ง (๙) เริ่มตั้งแต่ถนนจักรเพชรจนจดถนนโยธา เป็นถนนจากพระนครสู่ชุมชนใหญ่ของชาวจีน ซึ่งตั้งหลักแหล่งกันอยู่ทางด้านใต้ของพระนคร บริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยา ปัจจุบันเรียกชื่อกันว่า *"ตรอกวานิช ๑"*

นอกจากถนนที่ตัดขึ้นอย่างเป็นทางการดังกล่าวแล้ว ยังปรากฏว่ามีการใช้เส้นทางสัญจรทางบกสายย่อย ๆ อีกหลายสาย ทั้งนี้โดยสันนิษฐานจากตำแหน่งที่ตั้งขององค์ประกอบเมืองหลายประเภท เช่น ที่ตั้งของกลุ่มวัง วัดและกลุ่มชุมชนเป็นต้น ทางเดินสายย่อย ๆ นั้นมี ๔ สาย คือ

ถนนหลักเมือง (๑๐) เริ่มตั้งแต่ศาลหลักเมืองไปทางตะวันออก สิ้นสุดที่คลองคูเมืองเดิม สันนิษฐานถึงทิศทางถนนนี้ได้จากตำแหน่งที่ตั้งของ กลุ่มวังริมถนนหลักเมือง ซึ่งมีจำนวน วัง ตั้งหันด้านหน้าเข้าหากันฟากละ ๓ วัง แสดงว่าควรจะมีถนนคั่นระหว่างกลางนั้นด้วย

ถนนบ้านหม้อหรือถนนบ้านญวน (๑๑) ในปัจจุบันเป็นถนนพระพิพิธ ต่อกับถนนพระพิทักษ์และถนนพาหุรัด เริ่มต้นจากวัดพระเชตุพนฯ ริมหอกลองไปทางทิศตะวัน-ออกข้ามคลองคูเมืองเดิม ผ่านไปในหมู่บ้านญวน จนถึงคลองโอ่งอ่างที่สะพานหันต่อกับถนนสามเพ็ง

ถนนสะพานเสี้ยว (๑๒) เริ่มตั้งแต่เชิงสะพานเสี้ยวข้ามคลองคูเมืองเดิมไปทางเหนือ ผ่านวัดชนะสงครามและสิ้นสุดที่คลองบางลำภู (ปัจจุบันคือถนนจักรพงษ์)

ถนนพระนคร (๑๓) เป็นถนนเลียบริมกำแพงพระนครด้านใน มีจุดเริ่มตั้งแต่ป้อมพระอาทิตย์ ข้ามคลองโรงไหมไปทางด้านเหนือถึงป้อมพระสุเมรุจากนั้นเลี้ยวตามกำแพงเมืองไปทางทิศตะวันออกวนรอบเมืองจนสิ้นสุดที่ปลายถนนท้ายสนม มุมกำแพงพระบรมมหาราชวังด้านใต้ ใกล้แม่น้ำเจ้าพระยา ถนนเส้นนี้แต่เดิมคาดว่าเป็นทางเดินแคบ ๆ คดเคี้ยวและไม่ต่อเนื่องกันรอบพระนคร ต่อมาจึงตัดเป็นถนนรอบเมืองอย่างแท้จริงในสมัยรัชกาลที่ ๕

ถนนพระนครช่วงที่เลียบริมกำแพงพระบรมมหาราชวังด้านใต้

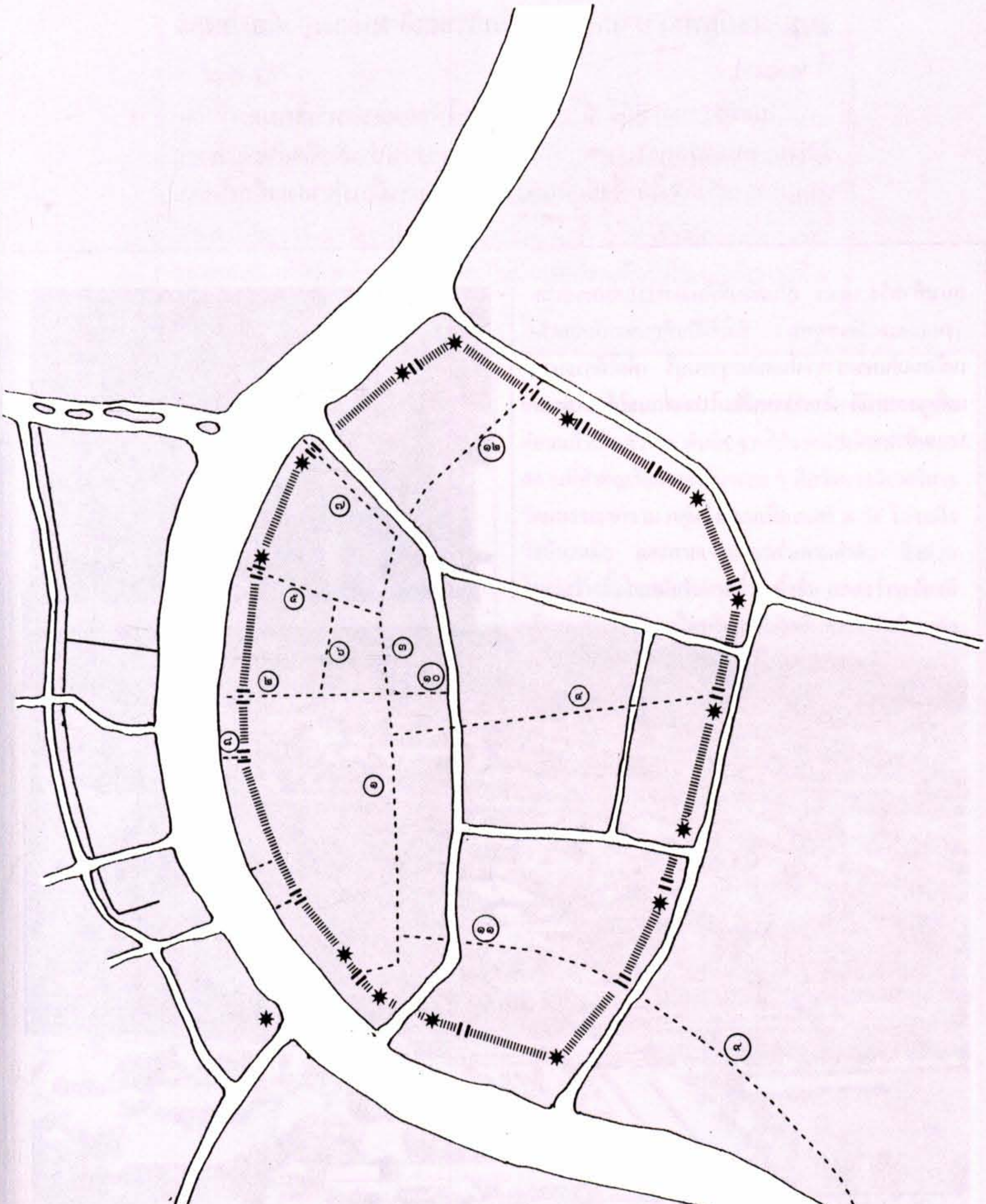
สมัยรัชกาลที่ ๑ (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๕๒)
แผนที่ ๒.๑๓
แสดง เส้นทางสัญจรทางบก

เส้นทางสัญจรทางบกรัชกาลที่ 1

(ทางดินอัดแน่นหรือปูอิฐเรียงตะแคง)

๑) ถนนหน้าจักรวรรดิวังหลวง (ถนนสนามไชย)
๒) ถนนท่าช้างวังหลวง (ถนนหน้าพระลาน)
๓) ถนนจักรวรรดิวังหน้า
๔) ถนนเสาชิงช้า (ถนนบำรุงเมือง)
๕) ถนนพระจันทร์
๖) ถนนหน้าวัดพระธาตุ (ถนนหน้าพระธาตุ)
๗) ถนนหน้าโรงไหม
๘) ถนนท่าขุนนาง
๙) ถนนสามเพ็ง
๑๐) ถนนหลักเมือง
๑๑) ถนนบ้านหม้อ หรือ ถนนบ้านญวน (ถนนพระพิพิธ ถนนพระพิทักษ์ และ ถนนพาหุรัด)
๑๒) ถนนสะพานเสี้ยว (ถนนจักรพงษ์)
๑๓) ถนนรอบพระนคร

☼ ป้อม
╍┃┃╍ ประตูเมือง
┈┈┈ กำแพง
—— ทางเดินเดิม
- - - - ทางเดินใหม่

๑๒
๒
๑๐
๑
๑๑

ถนนในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (แผนที่ ๒.๑๔)

ในสมัยรัชกาลที่ ๒ นี้โปรดเกล้าฯ ให้ขยายเขตพระบรมมหาราชวังลงมาจดเขตวัดพระเชตุพนฯ จึงได้สร้างถนนประชิดติดกำแพงพระบรมมหาราชวังด้านใต้ จึงมีถนนตัดใหม่ในรัชกาลนั้นเพียงสายเดียวได้แก่

ถนนท้ายวัง (๑๔) เป็นถนนที่คั่นระหว่างเขตพระราชวังหลวงและวัดเชตุพนฯ ซึ่งใช้เป็นที่อุปจารกับเขตวัดเหมือนเช่นพระราชวังในสมัยกรุงธนบุรี เพื่อให้กระบวนแห่พระราชพิธี สามารถเคลื่อนไปตามถนนได้รอบพระบรมมหาราชวัง[๑]

ถนนรอบพระราชวัง

ถนนท้ายวัง

[๑] กรมศิลปากร, *จดหมายเหตุการอนุรักษ์กรุงรัตนโกสินทร์*, หน้า ๕๑

ถนนในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (แผนที่ ๒.๑๕)

รูปแบบโครงข่ายของการสัญจรภายในเมืองในรัชกาลนี้ ยังคงเป็นแบบแผนเดียวกับวางไว้ตั้งแต่ครั้งรัชกาลที่ ๑ มีเส้นทางย่อย ๆ เพิ่มอีกเพียงไม่กี่สาย ซึ่งเป็นผลมาจากความเจริญและการขยายตัวของชุมชน เส้นทางสัญจรที่จะกล่าวถึงต่อไปนี้สันนิษฐานว่า น่าจะเป็นลักษณะทางเดินธรรมดาก่อนได้รับการปรับปรุงตัดเป็นถนนอย่างแท้จริงในสมัยรัชกาลที่ ๔ คือ

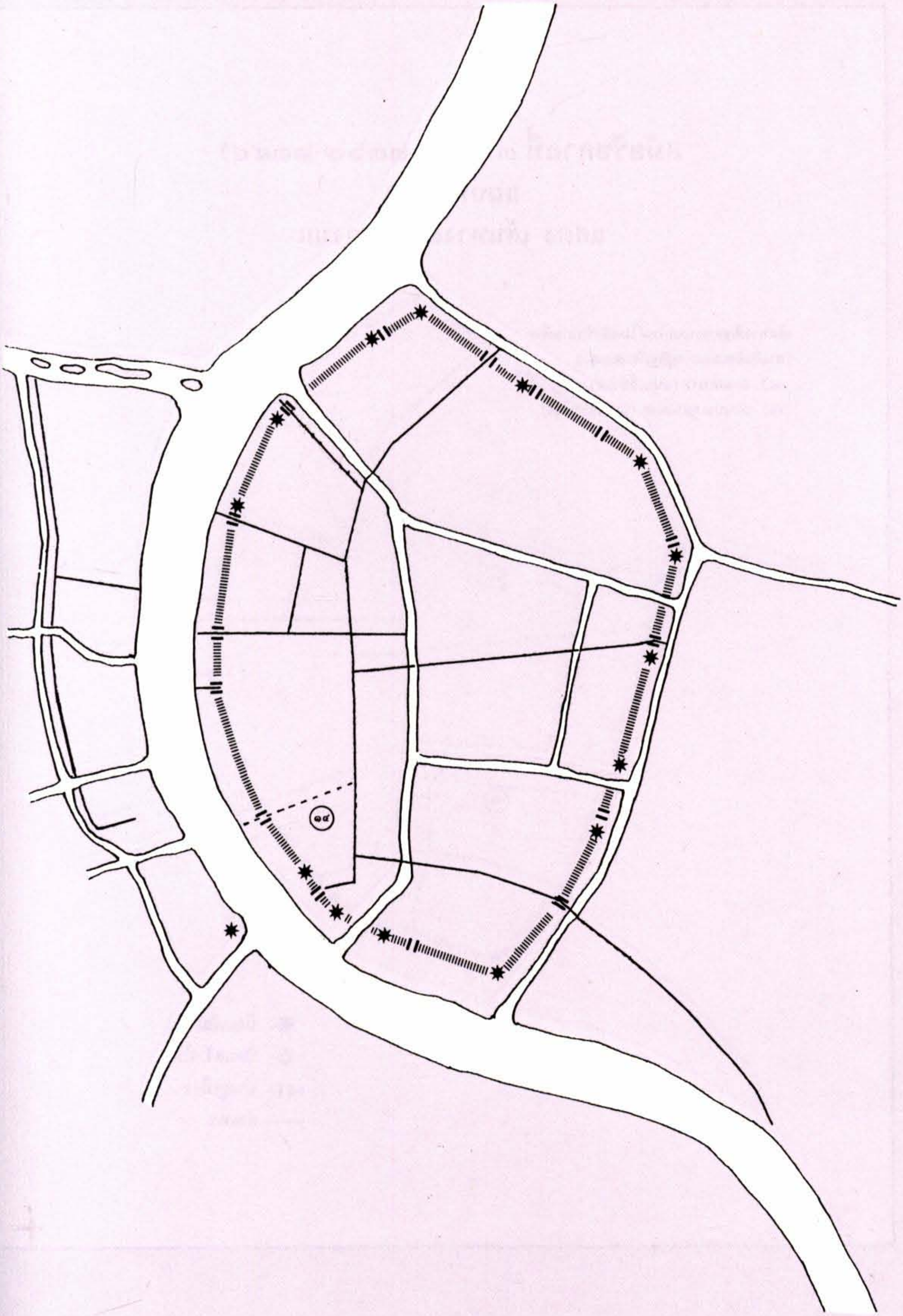
ถนนบ้านตะนาว (๑๕) เส้นทางเดินนี้คงจะปรากฏขึ้นก่อนแล้วเป็นช่วง ๆ สันนิษฐานได้จากตำแหน่งที่ตั้งของสถานที่สำคัญเรียงรายเป็นระยะ ๆ คือวัดบวรนิเวศวิหาร วัดมหรรณพาราม กลุ่มวังถนนเฟื่องนคร ๓ วัง ไปจนถึงวังบ้านหม้อ และศาลเจ้าบ้านหม้อตามลำดับ ซึ่งส่วนใหญ่สร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๓ ทั้งสิ้น แสดงว่าจะต้องมีเส้นทางติดต่อสัญจรในบริเวณนี้เกิดขึ้นพร้อมกันด้วย วังถนนเฟื่องนคร วังเหนือหันหน้าสู่ถนน ขณะที่อีกสองวังหันหน้าสู่คลองในปัจจุบันถนนบ้านตะนาวส่วนหนึ่งของถนนเฟื่องนคร

ถนนประตูสามยอด (๑๖) เส้นทางนี้ คงเป็นเพียงทางเดินภายในชุมชนซึ่งไม่มีความสำคัญมากนัก สันนิษฐานว่าในระยะแรก ถนนประตูสามยอดคือเส้นทางที่เชื่อมจากท้ายพระราชวังหลวงมาสู่ประตูสามยอด ซึ่งเป็นประตูเมืองสำคัญทางด้านทิศตะวันออกเฉียงใต้ของพระนคร มีสถานที่สำคัญตั้งอยู่ใกล้เคียงคือกลุ่มวังริมถนนมหาชัย ๓ วัง ซึ่งตั้งเรียงรายจากทางใต้แถบประตูสะพานหันขึ้นไปถึงบริเวณใกล้ๆ ประตูสามยอด

สมัยรัชกาลที่ ๒ (พ.ศ. ๒๓๕๒-๒๓๖๗)
แผนที่ ๒.๑๔
แสดง เส้นทางสัญจรทางบก

เส้นทางสัญจรทางบกใหม่ในสมัยรัชกาลที่ ๒
(ทางดินอัดแน่นหรือปูอิฐเรียงตะแคง)
14) ถนนท้ายวัง

☼ ป้อม
┈|‖┈ ประตูเมือง
┈┈┈ กำแพง
—— ทางเดินเดิม
- - - - ทางเดินใหม่

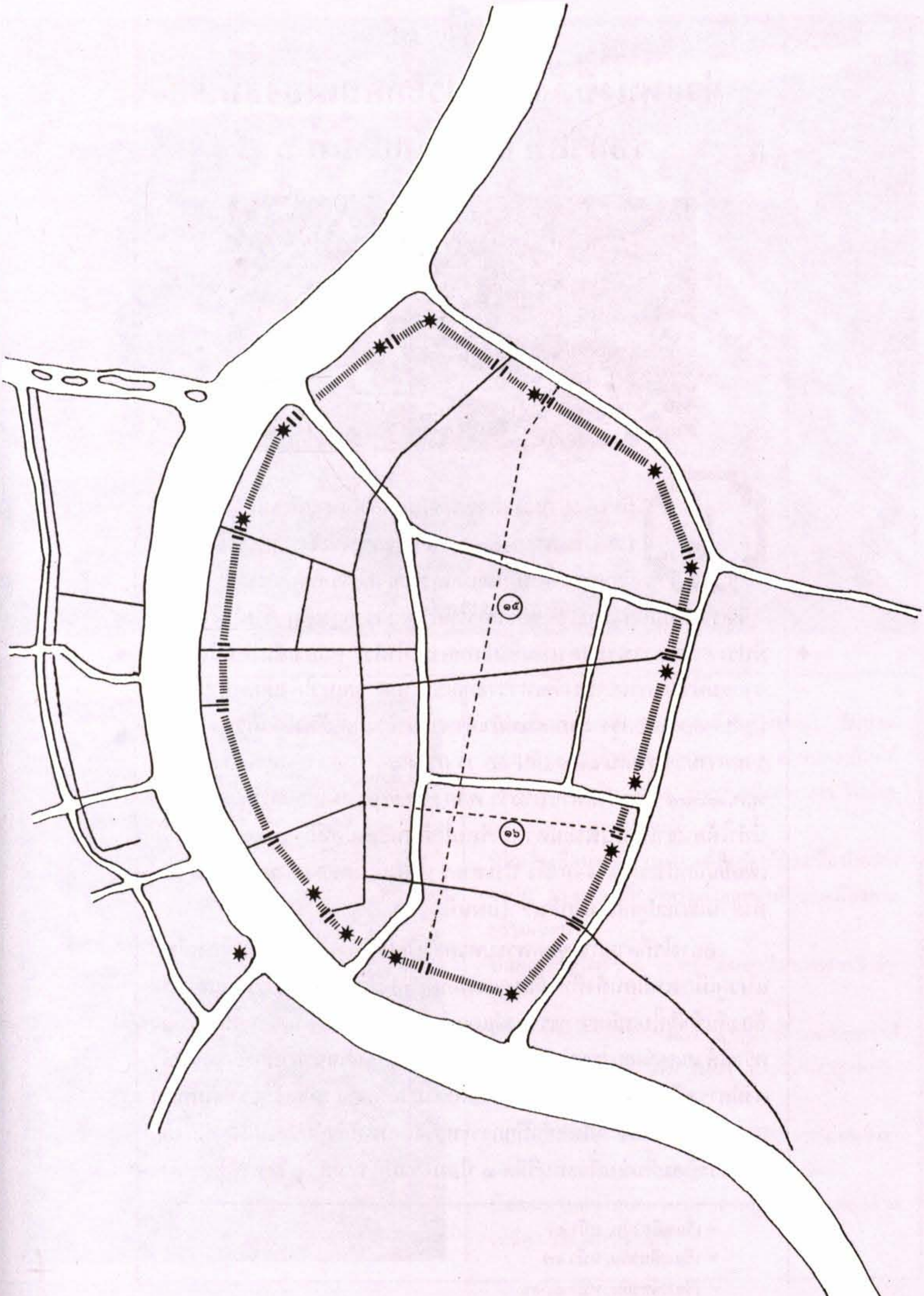

๑๙

สมัยรัชกาลที่ ๓ (พ.ศ. ๒๓๖๗-๒๓๙๔)
แผนที่ ๒.๑๕
แสดง เส้นทางสัญจรทางบก

เส้นทางสัญจรทางบกใหม่ในสมัยรัชกาลที่ ๓
(ทางดินอัดแน่นหรือปูอิฐเรียงตะแคง)
๑๕) ถนนตะนาว (ถนนเฟื่องนคร)
๑๖) ถนนประตูสามยอด (ถนนเจริญกรุง)

✷ ป้อมเดิม
☼ ป้อมสร้างใหม่
┅┃┃┅ ประตูเมือง
┅┅┅ กำแพง

๑๕
๑๖

บทที่ ๓
ตำแหน่งที่ตั้งองค์ประกอบเมืองสมัย รัชกาลที่ ๔ - รัชกาลที่ ๖

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จขึ้นครองราชย์ ในพ.ศ. ๒๓๙๔ นั้น โปรดฯ ให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ที่สมุหกลาโหมเป็นแม่กองอำนวยการขุดคูพระนคร อีกเส้นหนึ่งเพื่อเป็นการขยายเขตพระนครให้กว้างขวางกว่าเดิม ด้วยในเวลานั้นมีประชาชนชาวพระนครเพิ่มขึ้นอีกหลายเท่าตัว คลองเส้นใหม่นี้เริ่มต้นจากแม่น้ำเจ้าพระยาข้างวัดเทวราชกุญชร ขุดตามแนวโค้งเดิมคล้ายขนานมากับคลองรอบกรุง มาออกแม่น้ำเจ้าพระยาข้างทิศใต้ริมวัดแก้วฟ้า (เดิม) รวมความยาวทั้งสิ้น ๑๓๗ เส้น ๑๐ วา กว้าง ๑๐ วา ลึก ๖ ศอก แล้วเสร็จในพ.ศ. ๒๓๙๕ พระราชทานนามว่า *คลองผดุงกรุงเกษม*[๑] การขุดคลองครั้งนี้ทำให้อาณาเขตในพระนครกรุงรัตนโกสินทร์มีเนื้อที่ถึง ๕,๕๕๒ ไร่ หรือเพิ่มขึ้นอีกประมาณ ๑ เท่าตัว ประชากร ๒ ฟากฝั่งคลองเข้ามาตั้งบ้านเรือนทำสวนเพาะปลูกกันมากขึ้น[๒] (แผนที่ ๓.๑)

อย่างไรก็ตามการขุดคูพระนครครั้งนี้ ไม่มีการก่อกำแพงเมืองเลียบแนวคูเมืองเหมือนดังที่ทำกันมาแต่ก่อน เนื่องด้วยยุทธวิธีการรบและการป้องกันข้าศึกในสมัยของพระองค์แตกต่างไปจากในอดีต และการขุดคูเมืองครั้งนี้ด้วยเหตุผลการขยายเมืองและเพิ่มเส้นทางสัญจรเป็นสำคัญแต่ก็ยังคงมีการสร้างป้อมปราการเรียงรายไปตามริมคลอง สำหรับเวลาคับขันก็อาจจัดกำลังต้านทานโดยชักปีกการะหว่างป้อมให้ถึงกันตลอดได้ ทั้งยังได้สร้างป้อมขึ้นบนฝั่งธนบุรีอีก ๑ ป้อม รวมทั้งหมด ๘ ป้อม[๓] คือ

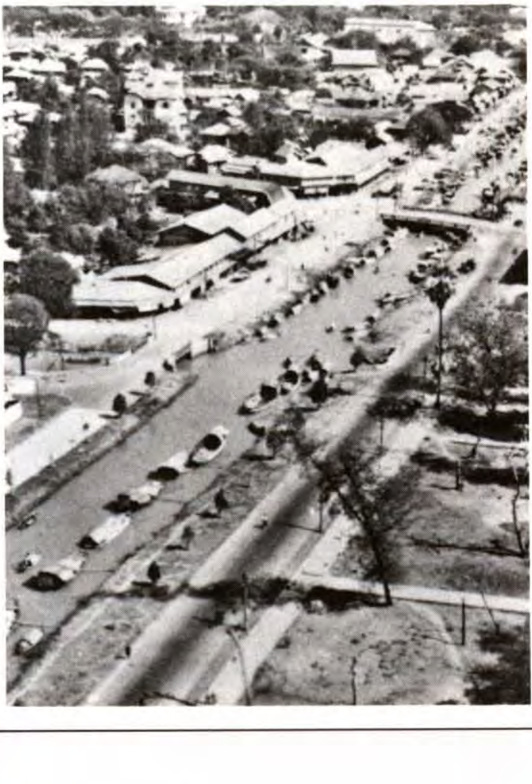
---

[๑] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๔

[๒] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๗

[๓] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๔-๕๕

ป้อมป้องปัจจามิตร (๑๖) ตั้งอยู่ฝั่งธนบุรี ริมปากคลองสาน ตรงข้ามกับปากคลองผดุงกรุงเกษมทางด้านใต้

ป้อมปิดปัจจานึก (๑๗) ตั้งอยู่บนฝั่งพระนคร ริมปากคลองผดุงกรุงเกษมด้านใต้

ป้อมฮึกเหี้ยมหาญ (๑๘) ตั้งอยู่ใกล้ป้อมป้องปิดปัจจานึก เป็นห้องเล็กสำหรับยิงสลุตคำนับแขกเมืองตามธรรมเนียม

ป้อมผลาญไพรีราบ (๑๙) ตั้งอยู่บริเวณตลาดหัวลำโพง

ป้อมปราบศัตรูพ่าย (๒๐) ตั้งอยู่ใกล้สะพานนพวงศ์

ป้อมทำลายแรงปรปักษ์ (๒๑) ตั้งอยู่มุมถนนหลานหลวง เชิงสะพานขาว

ป้อมหักกำลังดัษกร (๒๒) ตั้งอยู่บริเวณถนนราชดำเนินนอก ระหว่างวัดมกุฏฯ และวัดโสมนัสฯ

ป้อมมหานครรักษา (๒๓) ตั้งอยู่ปากคลองผดุงด้านเหนือ ใกล้วัดนรนารถฯ

ตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ เป็นต้นมา ไม่มีการขยายเขตเมืองหรือการป้องกันภัยจากข้าศึกด้วยการขุดคูเมือง สร้างป้อมปราการ หรือกำแพงพระนครอีกต่อไป เนื่องด้วยกรุงรัตนโกสินทร์ในเวลานั้นเริ่มย่างเข้าสู่ความเจริญด้วยเทคโนโลยีสมัยใหม่ เมืองเติบโตและขยายกว้างไกลออกไปด้วยการขุดคลอง ตัดถนน และขยายถนนเดิมทั้งภายในและภายนอกพระนคร กำแพงพระนครที่มีอยู่บางส่วนกลายเป็นสิ่งไม่จำเป็น เริ่มเป็นที่กีดขวางความต่อเนื่องของพื้นที่ ดังนั้นจึงปรากฏว่าเริ่มมีการรื้อกำแพงและป้อมปราการพระนครบางจุดลงด้วยสาเหตุต่าง ๆ กัน (แผนที่ ๓.๒-๓.๓) ดังนี้คือ

การรื้อเพื่อตัดหรือขยายถนนในสมัยรัชกาลที่ ๕

ประตูท่าพระ หรือที่เดิมเรียกว่า *"ประตูท่าช้าง"* ในครั้งแรกนั้นมีการรื้อประตูนี้เพราะได้มีการอัญเชิญพระพุทธรูปจากเมืองสุโขทัยมาประดิษฐานที่วัดสุทัศน์ในสมัยรัชกาลที่ ๑ โดยอัญเชิญขึ้นที่ท่านี้ ประตูนั้นจึงได้ชื่อตามท่าน้ำนั้นว่าประตูท่าพระ เป็นต้นมา ในสมัยรัชกาลที่ ๕ มีการขยายถนนมหาราช ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของถนนรอบพระนครชั้นใน จึงได้รื้อประตูและกำแพงเมืองบริเวณนี้ลงไปด้วย

ป้อมจักรเพชรและกำแพงเมืองบริเวณป้อม รื้อลงเมื่อมีการตัดถนนจักรเพชร ตัวป้อมและกำแพงอยู่ในแนวถนนปัจจุบัน

ประตูสำราญราษฎร์ ประตูนี้เดิมมีความสำคัญมากในสมัยรัชกาลที่ ๑ นั้น ทรงสร้างประตูนี้เพื่อให้ประชาชนได้ออกมาเล่นสักวา และการละเล่นอื่น ๆ ที่คลองมหานาค ในสมัยรัชกาลที่ ๕ ได้มีการรื้อประตูเพื่อขยายถนนและทำสะพานคอนกรีตข้ามคลองรอบกรุงไปอีกฟากหนึ่ง ชื่อว่า สะพานสมมติอมรมารค

ประตูพฤฒิบาศ เป็นประตูทางเข้า-ออกทางด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ในสมัยรัชกาลที่ ๕ มีการตัดถนนนครสวรรค์ (หรือ ถนนนางเลิ้ง) และต่อมาก็มีการตัดถนนราชดำเนินผ่านบริเวณนี้ จึงได้ทำการรื้อประตูและกำแพงส่วนนี้ลง แต่ยังคงเหลือป้อมมหากาฬ ซึ่งอยู่ใกล้กันไว้ เพราะไม่อยู่ในแนวทางของถนน

ประตูช่องกุดและกำแพงเมืองตรงท่าเตียน รื้อลงเนื่องจากในสมัยรัชกาลที่ ๕ นี้ทรงโปรดฯ ให้สร้างวังพระราชทานกรมหมื่นพิชัยมหินทโรดมพระราชโอรส ที่บริเวณริมแม่น้ำใต้ตลาดท่าเตียน นอกกำแพงเมือง กรมหมื่นพิชัยฯ จึงขอพระราชทานรื้อประตูและกำแพงเมืองส่วนนี้ออกเพื่อทำเป็นทางรถเข้าไปยังตัวตำหนักได้สะดวก และภายหลังเมื่อสิ้นพระชนม์ (ในรัชกาลที่ ๕) ทายาทขายวังแก่เอกชนเพื่อปลูกสร้างอาคารพาณิชย์ซึ่งปัจจุบันคือ ย่านการค้าด้านใต้ของตลาดท่าเตียน จึงได้มีการรื้อกำแพงบริเวณนี้ออกไปด้วย

การรื้อเพื่อสร้างอาคารและย่านการค้าสมัยใหม่สมัยรัชกาลที่ ๕

ป้อมมหาฤกษ์ บริเวณป้อมนี้เดิมมีการสร้างวังและบ้านเรือนของข้าราชการมากมาย แต่การติดต่อกับภายในเมืองยังคงใช้ประตูพระนครและช่องกุด จนถึงสมัยรัชกาลที่ ๕ วังเหนือและใต้ป้อมมหาฤกษ์ กลายเป็นโรงเรียนสุนันทาลัย (โรงเรียนราชินีล่าง ในปัจจุบัน) ฉะนั้นเมื่อมีการรวมพื้นที่จึงได้รื้อป้อมมหาฤกษ์ซึ่งอยู่ตรงกลางออกเสีย เพื่อให้เป็นพื้นที่เดียวกัน สามารถสร้างอาคารเรียนเพิ่มเติมได้สะดวก

สมัยรัชกาลที่ ๖

ประตูสามยอด หรือที่เรียกว่า *"ประตูสะพานเหล็ก"* นับเป็นประตูสำคัญประตูหนึ่งโดยเฉพาะในสมัยรัชกาล

ที่ ๔ ซึ่งโปรดฯ ให้ทำการตัดถนนเจริญกรุงขึ้นโดยมีประตูสามยอดนี้คร่อมถนนเจริญกรุงอยู่ ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๖ (เข้าใจว่าเป็นเพราะประตูสะพานหันได้พังลงมา) จึงโปรดให้รื้อกำแพงพระนครด้านนี้ รวมทั้งประตูสามยอดออกเสียด้วย ซึ่งสมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธ์วงศ์วรเดช จึงโปรดฯ ให้สร้างตึกแถวตลอดไปจนถึงสะพานเหล็ก (สะพานดำรงสถิตย์)

การรื้อเพราะประตูเมืองเก่าแก่พังลงมาเอง สมัยรัชกาลที่ ๖

ประตูสะพานหัน ประตูนี้กล่าวกันว่าเป็นประตูที่มีคนเข้า-ออกมากที่สุด สาเหตุน่าจะเป็นเพราะอยู่ตรงกับทางเข้าสู่ *"สำเพ็ง"* ชุมชนใหญ่ของชาวจีนและเป็นบริเวณที่มีการทำธุรกิจค้าขายมากที่สุดแห่งหนึ่ง บริเวณนี้จึงเป็นจุดยุทธศาสตร์สำคัญของพระนครเห็นได้จากในสมัยรัชกาลที่ ๓ ทรงโปรดฯ ให้สร้างวังขึ้นถึง ๓ วัง เพื่อกำกับทางเข้า-ออกนี้ และในสมัยรัชกาลที่ ๕ ก็ทรงโปรดฯ ให้สร้างวังบูรพาภิรมย์และโปรดฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยาภานุพันธ์วงศ์วรเดช เสด็จมาประทับกำกับไว้

เดิมเมื่อแรกสร้างกรุง ประตูสะพานหันเป็น ประตูยอดหลังคายอดเป็นไม้ ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๓ ยอดหลังคาที่เป็นไม้ได้ผุพังลง ปรากฏว่าในเวลานั้น ประตูยอดที่ประตูพฤติบาศ ได้พังลงมาทับคนตาย จึงโปรดฯ ให้รื้อประตูยอดทั้งหมดลงทำเป็นซุ้มหอรบ มีหลังคา และในรัชกาลที่ ๕ จึงแปลงประตูหอรบก่ออิฐ ทำเป็นประตูยอดใหม่ แต่ประตูสะพานหันนั้นทำเป็น ประตูตัด มีดาดฟ้าอยู่ข้างบน และได้เปลี่ยนแปลงอีกครั้ง ใน ร.ศ. ๑๐๗ (พ.ศ. ๒๔๓๒) แปลงสร้างเป็นประตูยอด ประตูนี้มีอายุต่อมาอีก ๒๔ ปี (พ.ศ. ๒๔๕๕ ตรงกับรัชกาลที่ ๖) จึงพังลงมา

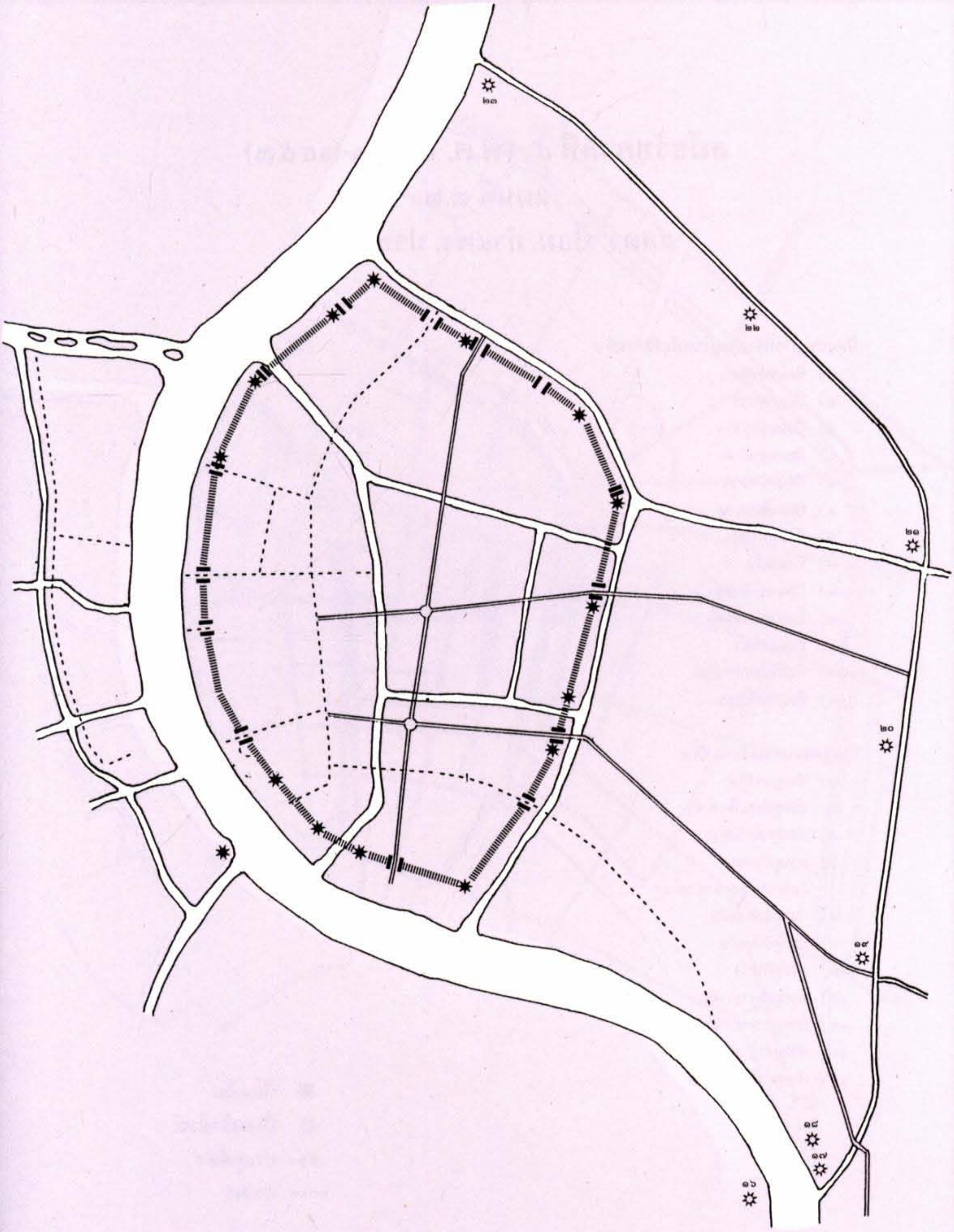

ประตูสะพานหัน

สมัยรัชกาลที่ ๔ (พ.ศ. ๒๓๙๔-๒๔๑๑)
แผนที่ ๓.๑
แสดง ป้อม, กำแพง, ประตูเมือง

ป้อมปราการสร้างใหม่ในสมัยรัชกาลที่ ๔

๑๖) ป้อมป้องปัจจามิตร
๑๗) ป้อมปิดปัจจานึก
๑๘) ป้อมฮึกเหี้ยมหาญ (ป้อมเล็กสำหรับยิงสลุต)
๑๙) ป้อมผลาญไพรีราบ
๒๐) ป้อมปราบศัตรูพ่าย
๒๑) ป้อมทำลายแรงปรปักษ์
๒๒) ป้อมหักกำลังดัษกร
๒๓) ป้อมมหานครรักษา

✷ ป้อมเดิม
✫ ป้อมสร้างใหม่
┅┃┃┅ ประตูเมือง
┅┅┅ กำแพง

สมัยรัชกาลที่ ๕ (พ.ศ. ๒๔๑๑-๒๔๕๓)
แผนที่ ๓.๒
แสดง ป้อม, กำแพง, ประตูเมือง

ป้อมปราการที่ยังคงอยู่ในสมัยรัชกาลที่ ๕

๑) ป้อมพระสุเมรุ
๒) ป้อมยุคุนธร
๓) ป้อมมหาปราบ
๔) ป้อมมหากาฬ
๕) ป้อมหมูทลวง
๖) ป้อมเสือทยาน
๗) ป้อมมหาไชย
๙) ป้อมผีเสื้อ
๑๒) ป้อมพระจันทร์
๑๓) ป้อมพระอาทิตย์
๑๔) ป้อมอิสินธร
๑๕) ป้อมวิไชยประสิทธิ์
๑๖) ป้อมปัจจามิตร

ประตูพระนครในรัชกาลที่ ๕

๑) ประตูบางลำภู
๒) ประตูถนนเฟื่องนคร
๓) ประตูหน้าวัดบวรฯ
๖) ประตูสามยอด
(หรือประตูสะพานเหล็ก)
๗) ประตูสะพานหัน
๘) ประตูบ้านหม้อ
๙) ประตูท้ายวัง
๑๐) ประตูท่าราชวรดิฐ
๑๒) ประตูท่าพระจันทร์
๑๓) ประตูท่าช้างวังหน้า
๑๔) ประตูท่าพระอาทิตย์

✷ ป้อมเดิม
✡ ป้อมสร้างใหม่
···|·|··· ประตูเมือง
·········· กำแพง

สมัยรัชกาลที่ ๖ (พ.ศ. ๒๔๕๓-๒๔๖๘)
แผนที่ ๓.๓
แสดง ป้อม, กำแพง, ประตูเมือง

ป้อมปราการที่ยังคงอยู่ในสมัยรัชกาลที่ ๖

๑) ป้อมพระสุเมรุ
๔) ป้อมมหากาฬ
๑๒) ป้อมพระจันทร์
๑๓) ป้อมพระอาทิตย์
๑๔) ป้อมอิสินธร
๑๕) ป้อมวิไชยประสิทธิ์
๑๖) ป้อมปัจจามิตร

ประตูพระนครในสมัยรัชกาลที่ ๖

๑) ประตูบางลำภู
๒) ประตูถนนเฟื่องนคร
๓) ประตูหน้าวัดบวรฯ
๑๐) ประตูท่าราชวรดิฐ
๑๒) ประตูท่าพระจันทร์
๑๓) ประตูท่าช้างวังหน้า
๑๔) ประตูท่าพระอาทิตย์

✱ ป้อม
┅┃┃┅ ประตูเมือง
┅┅┅ กำแพง

พระราชวังและวัง

ตำแหน่งที่ตั้งของพระราชวังและวังในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (แผนที่ ๓.๔)

ในช่วงรัชกาลนี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระราชวังในพระนครขึ้น ๓ แห่งและพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้สร้างขึ้นอีก ๑ แห่งรวมเป็น ๔ แห่งคือ

พระราชวังปทุมวัน (๗๓) ตั้งอยู่ในที่นาริมคลองแสนแสบฝั่งใต้ (ปัจจุบันคือศูนย์การค้าวังเพชรบูรณ์) วัตถุประสงค์เพื่อเป็นที่เสด็จประพาสเท่านั้น

พระราชวังนันทอุทยาน (๗๔) ตั้งอยู่ริมคลองมอญฝั่งเหนือ (ปัจจุบันคือสวนอนันต์) วัตถุประสงค์เพื่อเป็นที่ประทับของพระราชโอรสและพระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อพระองค์เสด็จสวรรคตไปแล้ว

พระราชวังสราญรมย์ (๗๕) ตั้งอยู่ริมถนนสนามชัยตรงข้ามพระบรมมหาราชวังด้านตะวันออก มูลเหตุที่สร้างพระราชวังแห่งนี้ก็เนื่องด้วยในปลายรัชสมัยของพระองค์ ทรงมีพระราชดำริว่า เมื่อพระราชโอรสองค์ใหญ่ (ต่อมาคือพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) ทรงเจริญพระชันษาและทรงผนวชพระแล้ว พระองค์จะทรงมอบราชสมบัติพระราชทาน ส่วนพระองค์จะเสด็จไปประทับที่พระราชวังสราญรมย์แห่งนี้ในตำแหน่ง พระเจ้าหลวงเป็นที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน แต่พระองค์ได้เสด็จสวรรคตเสียก่อน

พระบวรราชวังใหม่ (๗๖) พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้สร้างขึ้น โดยขยายเขตพระราชวังบวรสถานมงคลออกไปทางด้านทิศเหนือคนละฟากกับคลองคูเมืองเดิม เพื่อเป็นที่ประทับ

นอกจากการสร้างพระราชวังทั้ง ๔ แห่ง แล้วยังโปรดเกล้าฯ ให้สร้างวังใหม่และปรับปรุงวังเดิมในที่ต่าง ๆ เพื่อพระราชทานพระราชโอรส พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว รวมทั้งสิ้น ๒๖ วัง

พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้รับพระราชทานวังให้เป็นที่ประทับ แบ่งได้เป็น ๓ ระยะคือ

ระยะที่ ๑ เป็นระยะที่พระราชโอรสเจริญพระชันษาออกวังได้เมื่อเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ

ระยะที่ ๒ เป็นระยะที่พระราชโอรสเจริญพระชันษาออกวังได้ในสมัยรัชกาลที่ ๔ และได้ลงมือปลูกตำหนักพระราชทานไปบ้างแล้วบางส่วน

ระยะที่ ๓ เป็นระยะที่พระราชโอรสเจริญพระชันษาออกวังได้ในสมัยรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงได้จัดพระราชทานโดยสร้างขึ้นในที่ดินที่รัชกาลที่ ๔ ได้พระราชทานไว้ให้แต่เดิม นอกจากนั้นพระราชโอรสหลายพระองค์ก็ได้รับพระราชทานให้ไปประทับที่วังเก่าที่มีมาตั้งแต่รัชกาลก่อนๆ ซึ่งภายหลังมักจะไปสร้างวังส่วนพระองค์ขึ้นในที่แห่งใหม่

วังที่สร้างขึ้นในระยะที่ ๑ เป็นวังที่สร้างขึ้นใหม่ในสมัยรัชกาลที่ ๔ มีจำนวน ๒ วังตั้งอยู่ริมคลองบางลำภูหน้าวัดบวรนิเวศน์วิหาร (๗๗, ๗๘) **วังที่สร้างขึ้นในระยะที่ ๒และระยะที่ ๓** เป็นวังที่สร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่๔และรัชกาลที่ ๕ ส่วนใหญ่จะตั้งอยู่ในบริเวณวังที่มีมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๒ และรัชกาลที่ ๓ บางวังก็เป็นวังที่มีอยู่เดิมเช่น วังท้ายวัดโพธิ์บางวังก็เป็นที่ตั้งของวังเดิม แต่แบ่งเขตวังใหม่แล้วสร้างตำหนักใหม่ เช่นวังริมสะพานช้างโรงสี วังริมประตูสำราญราษฎร์ วังถนนมหาชัยบางวังและอีกหลายวังสร้างขึ้นในที่มรดกทางเจ้าจอมมารดา

ตำแหน่งที่ตั้งของวังที่สร้างขึ้นในระยะที่ ๒ และระยะที่ ๓ นี้ แบ่งเป็นบริเวณได้ดังนี้

บริเวณ ๒ ฝั่งถนนบำรุงเมือง สร้างขึ้นจำนวน ๖ วัง บางวังสร้างขึ้นในที่ดินของวังเดิมที่มีมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๓ ที่เรียกกันว่า วังริมประตูสำราญราษฎร์บางวังก็สร้างขึ้นบนที่ดินผืนใหม่

วังทางด้านทิศใต้ของถนนบำรุงเมืองได้แก่ วังกรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ (๗๙) วังกรมหมื่นราชศักดิ์สโมสร (๘๐) และวังกรมขุนสิริธัชสังกาศ (๘๑)

ส่วนวังทางด้านทิศเหนือของถนนบำรุงเมืองได้แก่ วังกรมหลวงสรรพสิทธิ์ประสงค์วังกรมพระสมมติอมรพันธ์ วังสมเด็จฯ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ แต่การสร้างวังนั้นสร้างขึ้นเพียงวังเดียวคือ วังกรมพระสมมติอมรพันธ์ (๘๒) ฉะนั้นในสมัยรัชกาลที่ ๕ เมื่อโปรดเกล้าฯ ให้รื้อประตูสำราญราษฎร์ เพื่อขยายถนนและทำสะพานข้ามคลองรอบกรุงไปสู่อีกฝั่งหนึ่ง สะพานนี้จึงมีชื่อตามพระนามเจ้านายที่ประทับบริเวณนี้คือ สะพานสมมติอมรมารค

บริเวณริมคลองวัดสุทัศน์ โปรดเกล้าฯ ให้สร้างวังขึ้น ๒ วัง คือวังกรมหมื่นพงศาดิศรมหิป (๘๓) และวังกรมขุนมรุพงศ์สิริพัฒน์ (๘๔) วังทั้ง ๒ แห่งนี้ตั้งอยู่ริมคลองวัดสุทัศน์ หลังวังติดกับวังกรมหมื่นราชศักดิ์สโมสร และวังกรมขุนสิริธัชสังกาศ ตามลำดับ (ปัจจุบันคือ ตึกแถวริมถนนศิริพงษ์และโรงเรียนเบญจมราชาลัย)

บริเวณริมถนนมหาชัย ตามแนวเขตกำแพงเมือง นับตั้งแต่ประตูสะพานหันไปจดวังริมถนนบำรุงเมือง สร้างวัง

ขึ้น ๕ วังได้แก่ วังสมเด็จฯ กรมพระยาภานุพันธ์วงศ์วรเดช (๘๕) (ปัจจุบันคือย่านการค้าวังบูรพา) วังกรมหลวงพิชิตปรีชากร (๘๖) วังกรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย (๘๗) (ปัจจุบันคือส่วนหนึ่งของคุกลหุโทษ) วังกรมหมื่นวิวิธวรรณปรีชา (๘๘) และวังสมเด็จฯ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส (๘๙) ซึ่งต่อกับวังกรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ที่ตั้งอยู่มุมถนนบำรุงเมืองฝั่งใต้

บริเวณถนนตะนาว ตั้งแต่สี่กั๊กเสาชิงช้าริมถนนตะนาวติดต่อกับศาลเจ้าพ่อเสือ โปรดเกล้าฯ ให้สร้างวังขึ้น ๔ วัง คือ วังกรมหมื่นภูธเรศธำรงศักดิ์ (๙๐) วังกรมหลวงสรรพศาสตรศุภกิจ (๙๑) และวังกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ (๙๒) (ปัจจุบันคือแพร่งภูธร แพร่งสรรพศาสตร์และแพร่งนรา) ส่วนวังที่ ๔ ไม่ได้สร้าง

บริเวณริมคลองสะพานถ่าน หรือคลองวัดราชบพิธฯ โปรดเกล้าฯ ให้สร้างวังพระราชทาน พระองค์เจ้าอุณากรรณอนันตนรไชย (๙๓) แต่ได้สิ้นพระชนม์เสียก่อน จึงพระราชทานเป็นที่ประทับของกรมหมื่นเทววงศ์วโรปการ (พระยศขณะนั้น) เมื่อมีการตัดถนนผ่านวังนี้จึงเรียกว่าถนนอุณากรรณ ตามพระนามของเจ้าของวัง (ปัจจุบันคือศูนย์การค้าบำเพ็ญบุญ) นอกจากวังที่สร้างขึ้นในที่ดินที่รัชกาลที่ ๔ พระราชทานแล้ว ยังมีวังที่โปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นในที่ดินมรดกฝ่ายเจ้าจอมมารดาเป็นจำนวนหลายวัง บางวังตั้งเรียงรายกันเป็นกลุ่ม บางวังก็กระจัดกระจายไป ส่วนที่เป็นกลุ่มได้แก่ วังเลียบถนนพระอาทิตย์ ในเขตพื้นที่วังหน้ามีจำนวน ๒ วังได้แก่ วังกรมพระนเรศวรฤทธิ์ (๙๔) วังกรมหลวงอดิศรอุดมเดช (๙๕) ซึ่งทรงย้ายมาสร้างจากวังท้ายวัดพระเชตุพนฯ วังทั้ง ๒ แห่งนี้อยู่นอกกำแพงเมือง หน้าวังหันลงสู่แม่น้ำ หลังวังชิดกำแพงเมือง[๑] ส่วนวังที่กระจายออกไปได้แก่ วังสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ตั้งอยู่เชิงสะพานเหล็กบน หรือชื่อเป็นทางการว่าสะพานดำรงสถิตย์ ตามพระนามของเจ้าของวัง และวังตลาดน้อย (๙๖) ซึ่งเป็นวังกรมขุนพิทยลาภพฤฒิธาดา ตั้งอยู่ริมถนนเจริญกรุงใกล้กับตลาดน้อย (เชิงสะพานพิทยเสถียร ในปัจจุบัน)

ส่วนพระราชโอรส พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้รับพระราชทานวังให้เป็นที่ประทับ แบ่งได้เป็น ๓ ระยะเช่นกันคือ

ระยะที่ ๑ เป็นระยะที่พระราชโอรสเจริญพระชันษาออกวังได้ในขณะที่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวยังดำรงพระชนม์อยู่

ระยะที่ ๒ เป็นระยะที่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้สร้างวังพระราชทาน

ระยะที่ ๓ ตรงกับรัชกาลที่ ๕ มีพระราชโอรสชั้นเล็กของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เพิ่งจะเจริญพระชันษาออกวังได้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้สร้างวังพระราชทาน

นอกจากนั้น พระราชโอรสหลายพระองค์ก็ได้รับพระราชทานให้ไปประทับที่วังเก่าที่มีมาแต่เดิมในฝ่ายวังหน้า เช่นเดียวกับธรรมเนียมฝ่ายวังหลวง

---

[๑] สมัยรัชกาลที่ ๗ รื้อกำแพงเมืองออก ส่วนหลังวังจึงกลายเป็นหน้าวังติดถนนพระอาทิตย์ และในรัชกาลเดียวกันนี้โปรดเกล้าฯ ให้สร้างวังกรมพระสวัสดิวัฒนวิศิษฎ์เพิ่มขึ้นอีก ๑ วัง

พระราชวังสราญรมย์

ตำแหน่งที่ตั้งของวังพระราชโอรสพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ส่วนใหญ่จะตั้งอยู่ทางทิศเหนือของพระราชวังบวรสถานมงคล มีทั้งที่อยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยา ริมคลองคูเมืองเดิมและใกล้วัดชนะสงคราม วังดังกล่าวได้แก่ วังกรมหมื่นบริรักษ์นรินทรฤทธิ์ (๙๗, ๙๘) (ปัจจุบันอยู่เชิงสะพานพระปิ่นเกล้าตรงบริเวณร้านอาหารครัววัง-หน้า) วังกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ (พระบวรราชวัง) (๙๙) วังกรมหมื่นวรวัฒน์สุภากร (๑๐๐) ตั้งอยู่ริมถนนข้าวสาร วังกรมหมื่นจรัสพรปฏิภาณเคยประทับที่วังริมสนามวังหน้าวังที่หนึ่ง เมื่อสร้างถนนราชดำเนินในและปรับปรุงรูปร่างของสนามหลวงในรัชกาลที่ ๕ วังถูกเรียกคืน จึงพระราชทานวังใหม่ริมถนนสามเสน (ปัจจุบันคือบริเวณท่าวาสุกรี)

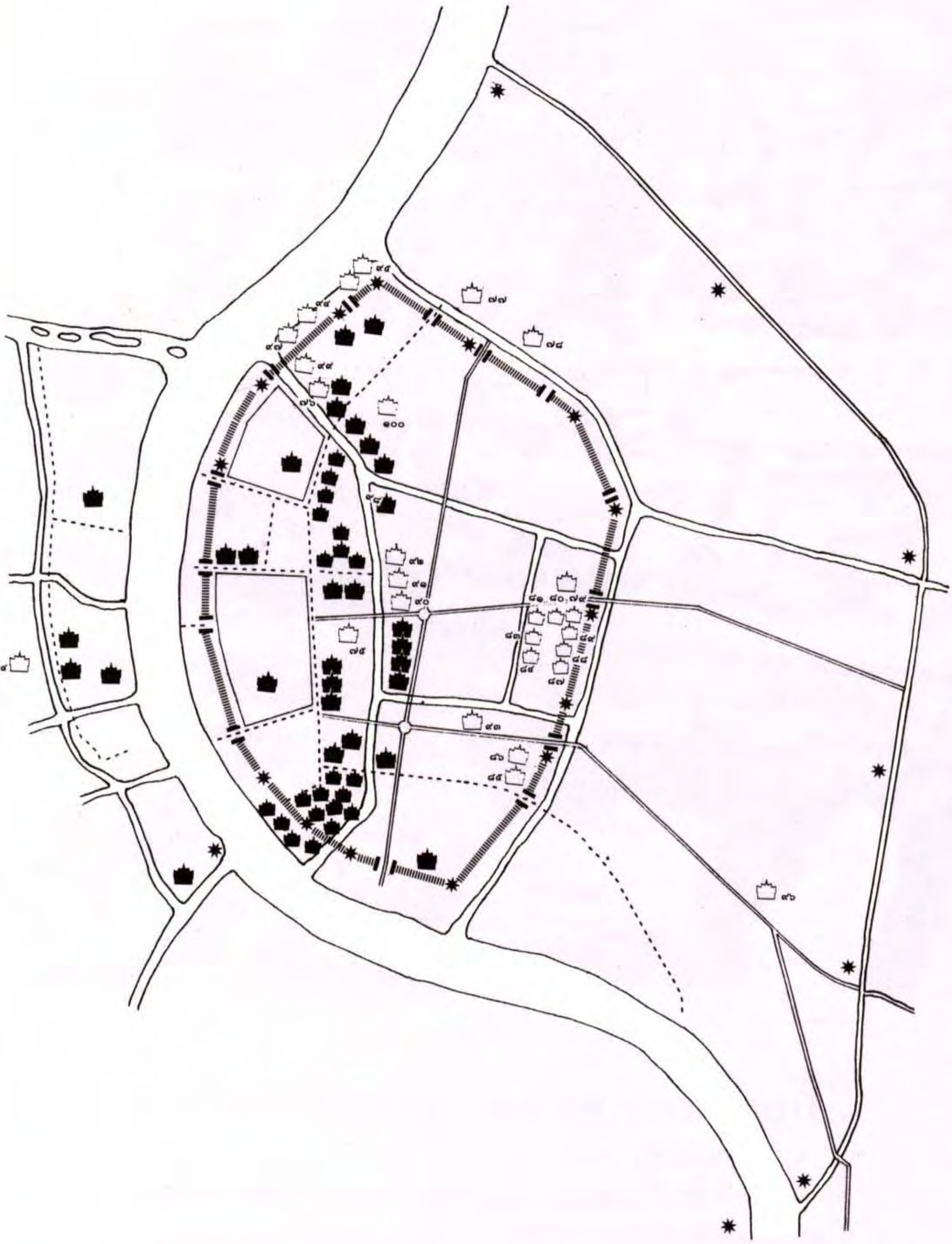
วังสมเด็จ ฯ กรมพระยาภานุพันธุวงศ์วรเดช (วังบูรพา)

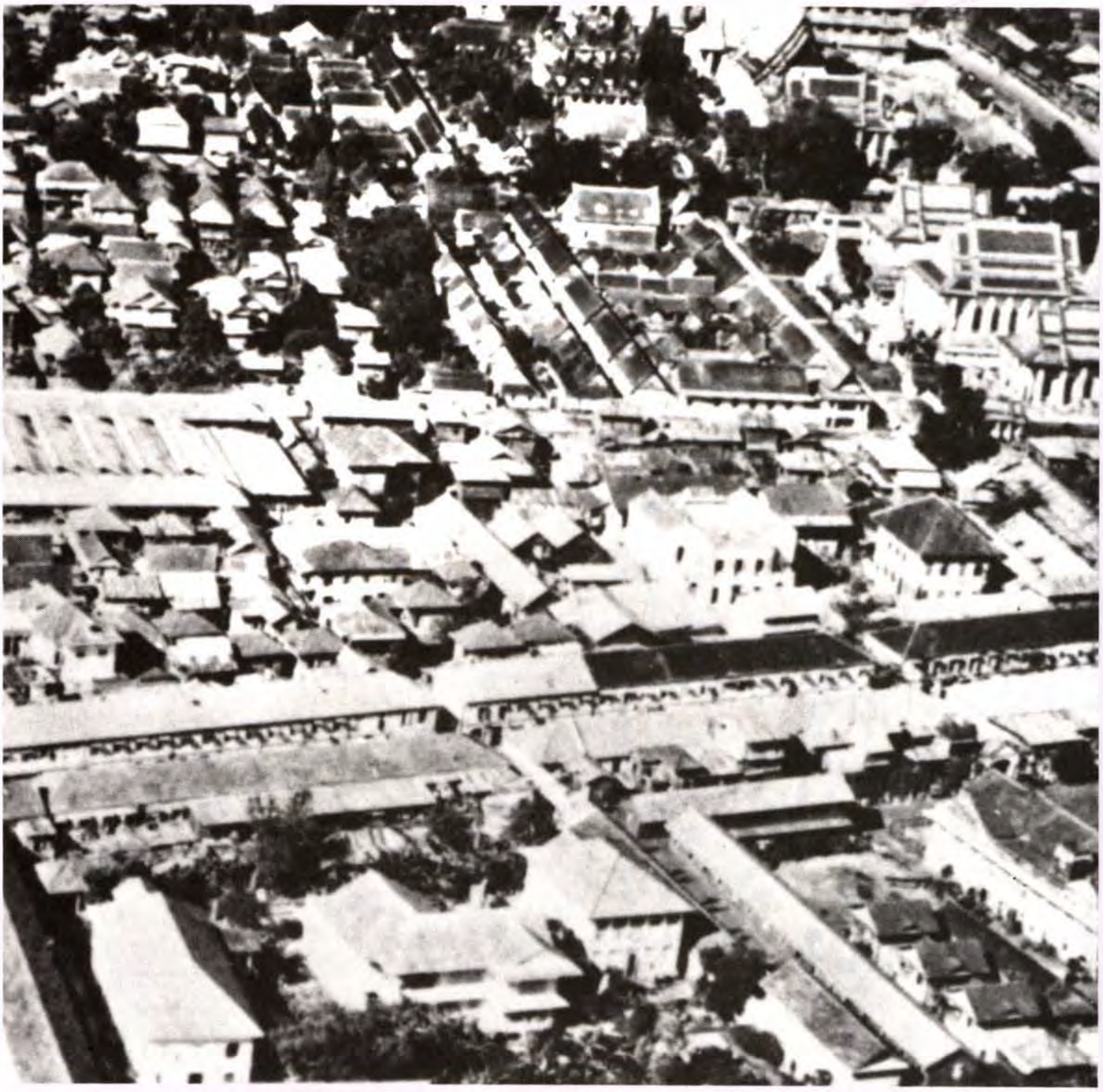
สมัยรัชกาลที่ ๔ (พ.ศ. ๒๓๙๔-๒๔๑๑)
แผนที่ ๓.๔
แสดง พระราชวังและวัง

พระราชวังและวังสร้างในสมัยรัชกาลที่ ๔

๗๓) พระราชวังปทุมวัน
๗๔) พระราชวังนันทอุทยาน
๗๕) พระราชวังสราญรมย์
๗๖) พระบวรราชวังใหม่
๗๗) วังริมคลองบางลำภู วังที่ ๒
๗๘) วังริมคลองบางลำภู วังที่ ๓
๗๙) วังกรมหลวงพรหมวรานุรักษ์
๘๐) วังกรมหมื่นราชศักดิ์สโมสร
๘๑) วังกรมขุนสิริธัชสังกาศ
๘๒) วังกรมหมื่นสมมติอมรพันธ์
๘๓) วังกรมหมื่นพงศาดิศรมหิป
๘๔) วังกรมขุนมรุพงศ์สิริพัฒน์
๘๕) วังบูรพาภิรมย์
๘๖) วังกรมหลวงพิชิตปรีชากร
๘๗) วังกรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย
๘๘) วังกรมหมื่นวิวิธวรรณปรีชา
๘๙) วังสมเด็จฯ กรมพระยาวชิรญาณ
๙๐) วังกรมหมื่นภูธเรศธำรงศักดิ์
๙๑) วังกรมหมื่นสรรพศาสตร์ศุภกิจ
๙๒) วังกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์
๙๓) วังพระองค์เจ้าอุณากรรณอนันตนรไชย
๙๔) วังริมแม่น้ำเลียบถนนพระอาทิตย์ วังที่ ๒
๙๕) วังริมแม่น้ำเลียบถนนพระอาทิตย์ วังที่ ๔
๙๖) วังตลาดน้อย
๙๗) วังริมแม่น้ำเลียบถนนพระอาทิตย์ วังที่ ๑
๙๘) วังริมแม่น้ำเลียบถนนพระอาทิตย์ วังที่ ๓
๙๙) วังใหม่ : วังกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ
๑๐๐) วังกรมหมื่นวรวัฒน์สุภากร

✸ ป้อม
┅┃┃┅ ประตูเมือง
┅┅┅ กำแพง
⌂ พระราชวังและวังใหม่
■ พระราชวังและวังเดิม

กลุ่มวังสองฝั่งถนนบำรุงเมือง

สาระสำคัญของการสร้างพระราชวังและวังในรัชกาลที่ ๔

ตำแหน่งที่ตั้ง

จะเห็นได้ว่าในรัชกาลนี้ ที่ดินที่สร้างวังพระราชทานพระราชโอรสพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ส่วนใหญ่ยังอยู่ในเขตกำแพงเมือง แต่ขยายตัวจากคลองคูเมืองชั้นในมาสู่ริมกำแพงเมืองทางด้านทิศตะวันออก วังต่าง ๆ จะเกาะกลุ่มกันอยู่ในบริเวณที่เคยเป็นบริเวณที่สำคัญคือ ประตูสำราญราษฎร์ และประตูสะพานหันทางไปสู่สำเพ็ง และเสริมความสำคัญให้มากขึ้นโดยสร้างวังต่าง ๆ เรียงรายไปตามริมถนนมหาชัยซึ่งเลียบกำแพง

เมืองมาโดยตลอด ตั้งแต่ประตูสำราญราษฎร์มาจดประตูสะพานหัน นอกจากนั้นยังมีบางวังได้ขยายตัวออกไปสู่นอกกำแพงเมือง ทางด้านทิศตะวันออกได้แก่ วังริมคลองบางลำภู ส่วนทางด้านทิศเหนือได้แก่กลุ่มวังริมแม่น้ำเจ้าพระยา เลียบถนนพระอาทิตย์

ส่วนตำแหน่งที่ตั้งของวังพระราชโอรส พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ส่วนใหญ่ยังตั้งอยู่ในเขตกำแพงเมือง แต่ขยายเขตออกมาจากคลองคูเมืองเดิมซึ่งเป็นเขตพระนครชั้นใน ข้ามฝั่งมาทางด้านทิศเหนือและมีบางวังได้ตั้งอยู่นอกกำแพงเมืองทางด้านทิศเหนือ บริเวณเดียวกันกับวังพระราชโอรสพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งได้รับมรดกทางฝ่ายเจ้าจอมมารดา ได้แก่บริเวณเลียบถนนพระอาทิตย์

พระราชวังที่สร้างขึ้นในรัชกาลนี้ ถึงแม้ว่าดูเผิน ๆ จะไม่มีความสำคัญมากนัก เพราะวัตถุประสงค์ในการสร้าง และเหตุการณ์ที่ทำให้เปลี่ยนวัตถุประสงค์ไป ทำให้พระราชวังทั้ง ๓ แห่งสำคัญไม่เด่นชัดนัก แต่มีบางวังได้แก่พระราชวังปทุมวันที่โปรดเกล้าฯ ให้สร้างเป็นที่เสด็จประพาสนั้นกลับกลายเป็นวังที่สำคัญที่สุด ในเวลาต่อมา เพราะถึงแม้ในช่วงรัชกาลของพระองค์ การเสด็จพระราชดำเนินไปยังพระราชวังแห่งนี้ ยังต้องใช้การคมนาคมทางน้ำ และต้องมีการตระเตรียมการเสด็จฯ เช่นเดียวกับการเสด็จออกนอกพระนคร แต่ในระยะหลัง เส้นทางสัญจรทางบกซึ่งจะนำไปสู่พระราชวังแห่งนี้ได้กลายเป็นจุดเริ่มต้นที่สำคัญของพระนคร จะที่เปิดไปสู่การขยายตัวของเมืองไปทางด้านทิศตะวันออกที่ชัดเจน

ส่วนพระราชวังอื่น แม้ตำแหน่งที่ตั้งไม่สู้จะมีความสำคัญกับเมืองมากนัก แต่ก็ได้ใช้เป็นสถานที่ราชการที่สำคัญต่อมา

การเรียกชื่อวัง

ในรัชกาลนี้การเรียกชื่อวังเปลี่ยนแปลงไปจากช่วงรัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๓ ซึ่งเรียกตามสถานที่ตั้งที่สำคัญ เช่น ป้อม คลอง สะพาน เป็นต้นแต่ในช่วงรัชกาลนี้ วังต่าง ๆ จะมีชื่อตามพระนามของเจ้าของวัง ทั้งนี้ด้วยสิทธิการครอบครองวังแตกต่างไปจากเดิม ในอดีตวังคือ *"บ้านหลวง"* ที่พระมหากษัตริย์จะพระราชทานให้เจ้านายผลัดเปลี่ยนกันมาประทับเมื่อวังนั้นว่างลง แต่ในรัชกาลนี้โปรดเกล้าฯ ให้จัดหาที่พระราชทานให้และสร้างตำหนักพระราชทานด้วยเงินพระคลังข้างที่ ซึ่งถือเป็นเงินส่วนพระองค์ ฉะนั้นความเป็นเจ้าของวังจึงมีอยู่กึ่งหนึ่ง คือที่ดินเป็นของหลวง แต่ตำหนักที่ประทับได้รับพระราชทานเป็นของส่วนพระองค์ และยังมีอีกหลายวังที่ได้สร้างขึ้นด้วยเงินส่วนพระองค์ในภายหลัง วังเหล่านั้นจึงเป็นที่ประทับส่วนพระองค์ เช่นเดียวกับสามัญชนแต่เรียกว่า *"วัง"* เพราะความเป็นเจ้าเท่านั้น

ตำแหน่งที่ตั้งของพระราชวังและวังในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (แผนที่ ๓.๕)

ในช่วงรัชกาลนี้พระราชวังและวังเกิดขึ้นเป็น ๒ ระยะระยะแรกเป็นช่วงของการสร้างวังพระราชทาน พระอนุชาซึ่งเป็นพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่เพิ่งเจริญพระชันษาออกวังได้ในรัชกาลนี้ นอกจากการสร้างวังพระราชทานแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้ปรับปรุงระบบการบริหารราชการแผ่นดินแบ่งแยกเป็นกระทรวง ทบวง กรมต่าง ๆ ขึ้น ในด้านการทหารก็โปรดเกล้าฯ ให้มีโรงเรียนทหารมหาดเล็กขึ้นในพระบรมมหาราชวัง ส่วนในเรื่องของเมืองก็โปรดเกล้าฯ ให้สร้างสาธารณูปโภค สาธารณูปการขึ้นเพื่อความเจริญของบ้านเมือง เช่นสร้างถนนเสริมต่อจากที่มีมาแล้วตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๔ สร้างสะพานข้ามคลองที่สำคัญหลายแห่ง ด้วยเหตุนี้จึงมีการรื้อวังที่มีมาตั้งแต่เดิมหลายวัง บางวังก็สร้างขึ้นเป็นวัดประจำรัชกาลได้แก่วัดราชบพิธสถิตย์มหาสีมาราม บางวังสร้างขึ้นเป็นสถานที่ราชการได้แก่ กระทรวงมหาดไทยรวมรื้อตึกดินหน้าพระบรมมหาราชวังสร้างขึ้นเป็นกรมทหาร ได้แก่กรมยุทธนาธิการ ซึ่งต่อมาได้กลายเป็นกระทรวงกลาโหม เป็นต้น

ระยะที่สองเป็นช่วงที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จประพาสยุโรป ได้ทรงเห็นความเจริญก้าวหน้าในทางวิทยาการแผนใหม่จากประเทศต่าง ๆ อีกทั้งเป็นระยะที่พระราชโอรสหลายพระองค์เจริญพระชันษาออกวังได้ และเสด็จกลับมาจากการศึกษาจากต่างประเทศแล้ว การเสด็จประพาสครั้งนี้ได้ทอดพระเนตรพระราชวังและอุทยานต่าง ๆ ในพระราชวังหลายแห่งในยุโรป เป็นเหตุให้พระองค์ทรงนำความคิดมาปรับปรุงบ้านเมืองก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในเศรษฐกิจสังคมและการเมือง ผลแห่งการเปลี่ยนแปลงดังกล่าว ทำให้กรุงรัตนโกสินทร์เกิดการขยายตัวอย่างรวดเร็ว โดยมีพระราชวังเกิดขึ้น ๒ แห่งเป็นแกนนำที่เห็นได้เด่นชัด (แผนที่ ๓.๖) และนอกจากนั้นยังมีวังต่าง ๆ อีกจำนวนมากที่เป็นส่วนเสริมให้เกิดการเปลี่ยนแปลงดังกล่าว รายละเอียดของพระราชวังและวังมีดังนี้

พระราชวังดุสิต (๑๐๑) ตั้งอยู่นอกกำแพงเมืองทางด้านทิศเหนือของกรุงรัตนโกสินทร์ ลักษณะที่ตั้งเป็นที่สวนต่อกับที่นาใกล้คลองสามเสน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นเป็นวังเพื่อเสด็จประพาสและประทับแรมเป็นครั้งคราวเพื่อหนีความแออัดที่เป็นอยู่ในเขตพระราชวังชั้นในของพระบรมมหาราชวัง หลังจากที่ได้เสด็จไปประทับแรมหลายครั้ง จนถึงสร้างพระตำหนักที่ประทับที่มั่นคงแข็งแรง แล้วจึงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างตำหนักพระราชทานพระมเหสีเทวีเป็นจำนวนมากจนท้ายที่สุดมีพระราชดำริที่จะสร้างให้เป็นที่ประทับอันถาวรขึ้น โดยมีท้องพระโรงสำหรับเสด็จออกขุนนางได้ เช่นเดียวกับพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยฯ ในพระบรมมหาราชวัง จึงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระที่นั่งอนันตสมาคมขึ้น แต่ต่อมาในระยะเวลาอีกไม่นานก็ได้เสด็จสวรรคต ณ พระราชวังแห่งนี้

พระราชวังดุสิต

พระที่นั่งอนันตสมาคม

ในช่วงปลายรัชกาล หลังจากที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จประพาสยุโรปเป็นครั้งที่ ๒ ได้ทรงนำแนวความคิดในการสร้างสวนส่วนพระองค์ สำหรับพระราชวังขึ้น เช่นเดียวกับสวนที่ได้เคยทอดพระเนตรในทวีปยุโรป จึงโปรดเกล้าฯ ให้สร้าง *"สวนสุนันทา"* ที่ด้านหลังของพระราชวังดุสิต เพื่อเป็นที่เสด็จประพาสเป็นการส่วนพระองค์ พร้อมกันนั้นก็ทรงมีพระราชดำริที่จะสร้างตำหนักต่าง ๆ พระราชทานพระมเหสีเทวีในสวนดังกล่าวด้วย แต่การสร้าง *"สวนสุนันทา"* ยังไม่ได้ดำเนินไปเท่าไรนัก ก็ได้เสด็จสวรรคตเสียก่อน

วังพญาไท

นอกจากนั้นในบริเวณรอบ ๆ พระราชวังดุสิตก็โปรดเกล้าฯ ให้สร้างตำหนักต่าง ๆ พระราชทานเป็นที่ประทับของพระราชโอรสบางพระองค์ แล้วเรียกวังที่เหล่านี้ว่า *"สวน"* เช่น สวนรื่นฤดี สวนกุหลาบ เป็นต้น

วังพญาไท ตั้งอยู่ทางด้านทิศตะวันออกของพระราชวังดุสิตในพื้นที่ซึ่งแต่เดิมเป็นสวนต่อทุ่งนาเรียกว่า *"ทุ่งพญาไท"* พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้สร้างเป็นที่ประพาส เช่นเดียวกับพระราชวังดุสิต ใช้เป็นที่ทรงทดลองทางการเกษตร ได้แก่การทำนา จนมีพระราชพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ ที่วังพญาไทแห่งนี้ นอกจากนั้นยังทรงทดลองเลี้ยงไก่ และปลูกพืชอื่น ๆ เพื่อเป็นทางพัฒนาการเกษตรเพิ่มขึ้น ในช่วงรัชกาลนี้วังพญาไทเป็นเพียงที่ประทับชั่วคราว แต่จะมีบทบาทมากขึ้นในช่วงรัชกาลต่อมา

วังพระราชโอรส ส่วนวังพระราชโอรสนั้นมีความแตกต่างไปจากวังที่มีมาในรัชกาลก่อน ๆ เป็นอันมาก พระองค์ได้ทรงวางแนวความคิดขึ้นใหม่โดยแยกสถานที่ทำงาน และที่ประทับออกจากกัน การสร้างวังคือการสร้างที่ประทับโดยเฉพาะ ส่วนสถานที่ตั้งก็มีพระราชประสงค์จะให้ตั้งอยู่ในบริเวณอันกว้างขวาง มีธรรมชาติอันสวยงามและสงบเงียบ ส่วนรูปแบบของตำหนักเจ้าของวังก็มีโอกาสเลือกรูปแบบได้ตามพระทัย นอกจากนั้นสิทธิครอบครองก็เป็นไปอย่างสมบูรณ์ทั้งที่ดินและตำหนัก ไม่ใช่เป็น *"บ้านหลวง"* อีกต่อไป

ตำแหน่งที่ตั้งของวัง พระราชโอรสที่สร้างขึ้นในรัชกาลนี้ ส่วนใหญ่จะสร้างขึ้นใกล้ ๆ กับพระราชวังดุสิต นอกกำแพงเมืองทั้งสิ้น ส่วนหนึ่งจะตั้งอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาบริเวณถนนสามเสน ส่วนหนึ่งจะตั้งอยู่ริมถนนราชดำเนินนอก ส่วนหนึ่งจะตั้งอยู่ริมคลองผดุงกรุงเกษม ต่อเนื่องไปถึงคลองมหานาค และอีกส่วนหนึ่งจะตั้งอยู่ใกล้พระราชวังปทุมวัน ที่สร้างขึ้นตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๔ รายละเอียดดังกล่าวคือ

บริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาถนนสามเสน มี ๒ วังได้แก่ วังสมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิจ หรือที่เรียกว่า วังบางขุนพรหม (๑๐๒) ซึ่งเป็นที่ตั้งของธนาคารแห่งประเทศไทยในปัจจุบัน และวังกรมพระจันทรบุรีนฤนาถ (๑๐๓) ตั้งอยู่ปากคลองผดุงกรุงเกษม

บริเวณริมถนนราชดำเนินนอก มี ๒ วังได้แก่ วังจันทรเกษม (๑๐๔) เพื่อเป็นที่ประทับของสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ ซึ่งต่อมาเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ เป็นพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ปัจจุบันคือที่ตั้งของกระทรวงศึกษาธิการ และวังปารุสกวัน (๑๐๕) แต่เดิมแยกเป็น ๒ วัง วังหนึ่งเป็นที่ประทับของสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช (รัชกาลที่ ๖) และสมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ ปัจจุบันเป็นที่ทำการของหน่วยราชการ ๒ แห่ง

บริเวณริมคลองผดุงกรุงเกษมฝั่งเหนือ มีวังเรียงรายลำดับตั้งแต่ทิศเหนือมาทิศใต้ ได้แก่ วังกรมหลวงราชบุริดิเรกฤทธิ์ (๑๐๖) ปัจจุบันคือวิทยาลัยเทคโนโลยีและอาชีวศึกษา วังกรมหลวงปราจินกิติบดี (๑๐๗) ปัจจุบันเป็นอาคารพาณิชย์ตรงข้ามวิทยาลัยเทคโนโลยีและอาชีวศึกษา วังกรมหลวงลพบุรีราเมศวร์ (๑๐๘) ปัจจุบันคือสำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์ วังกรมหลวงชุมพรเขตรอุดมศักดิ์ (๑๐๙) หรือที่เรียกกันว่า วังนางเลิ้ง ตั้งอยู่ริมถนนลูกหลวง ปัจจุบันคือ โรงเรียนพาณิชยการพระนคร และวังกรมหมื่นไชยาศรีสุริโยภาส ตั้งอยู่ริมถนนลูกหลวง หลังวังต่อเนื่องกับวังกรมหลวงชุมพรฯ ปัจจุบันคือที่ทำการกองทะเบียนและบัตร กรมการปกครอง

บริเวณริมคลองมหานาค มี ๒ วังได้แก่ วังกรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช (๑๑๐) หรือเรียกอีกนัยหนึ่งว่า วังมหานาค ตั้งอยู่ริมคลองมหานาคฝั่งเหนือ วังกรมหลวงสิงหวิกรมเกรียงไกร (๑๑๑) หรือเรียกอีกนัยหนึ่งว่า วังสะพานขาว ตั้งอยู่มุมถนนกรุงเกษมและถนนหลานหลวง ปัจจุบันคือที่ตั้งของกรมประชาสงเคราะห์

บริเวณถนนพระรามที่ ๑ มีวังตั้งอยู่ที่ริมถนนพระรามที่ ๑ ใกล้กับพระราชวังปทุมวัน ได้แก่ วังสมเด็จฯ เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ ปัจจุบันคือสนามกีฬาแห่งชาติ วังสมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงสงขลานครินทร์ หลังวังติดคลองแสนแสบ แต่เนื่องด้วยที่ตั้งวังเหล่านี้อยู่นอกเขตกรุงรัตนโกสินทร์ จึงไม่ปรากฏในแผนที่

วังบางขุนพรหม

ส่วนวังที่แยกมาอยู่ต่างหากไม่รวมเป็นบริเวณใกล้เคียงกัน ได้แก่ วังกรมพระกำแพงเพชรอัครโยธิน (๑๑๒) หรือเรียกกันว่า วังบ้านดอกไม้ ปัจจุบันคือที่ทำการของกระทรวงอุตสาหกรรม และยังมีวังกรมหมื่นพิชัยมหินทรโรดม (๑๑๓) ตั้งอยู่ริมแม่น้ำใต้ตลาดท่าเตียน นอกกำแพงเมือง ซึ่งเป็นที่ดินมรดกทางเจ้าจอมมารดา ปัจจุบันเป็นอาคารพาณิชย์

วังพระโอรสกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญได้เสด็จทิวงคตลงและรัชกาลที่ ๕ ก็ได้โปรดเกล้าฯ ให้ยกเลิกตำแหน่งกรมพระราชวังบวรฯ หรือวังหน้าและตั้งรัชทายาทเป็นตำแหน่งสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชสยามมกุฎราชกุมาร ส่วนพระโอรสกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญซึ่งมีพระชันษาออกวังได้ ทรงจัดหาวังพระราชทาน บางพระองค์ได้พระราชทานวังใหม่ บางพระองค์ไปประทับกับพระญาติ ที่ตั้งของวังไม่รวมเป็นบริเวณเดียวกันแต่กระจัดกระจายไปตามที่ต่าง ๆ และต่อมาบางพระองค์ก็ได้ทรงซื้อที่สร้างวังส่วนพระองค์ขึ้น วังที่ได้รับพระราชทานมี รายละเอียดดังนี้

วังกรมหมื่นกวีพจน์สุปรีชา (๑๑๔) ตั้งอยู่หลังวังบูรพาภิรมย์ วังพระองค์เจ้าสุทัศน์นิภาธร (๑๑๕) ตั้งอยู่ใกล้วัดราชสิทธารามฝั่งธนบุรี วังกรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ (๑๑๖) ตั้งอยู่ริมคลองบางกอกใหญ่ฝั่งใต้ นอกจากนั้นได้ไปประทับที่บ้านฝ่ายเจ้าจอมมารดาจึงจะไม่กล่าวถึง

สาระสำคัญในการสร้างพระราชวังและวังสมัยรัชกาลที่ ๕

ตำแหน่งที่ตั้ง

การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระราชวังดุสิตขึ้นนอกกำแพงกรุงรัตนโกสินทร์ทางด้านทิศเหนือ พร้อมทั้งสร้างถนนหนทางเชื่อมต่อระหว่างพระบรมมหาราชวังและพระราชวังดุสิต ก่อให้เกิดเส้นถนนสำคัญขึ้นหลายสายได้แก่ ถนนสามเสนเป็นเส้นแรก ติดตามมาด้วยถนนราชดำเนินนอกและราชดำเนินในตามลำดับ นอกจากนั้นยังมีถนนรอบ ๆ พระราชวังดุสิตขึ้นอีกหลายสาย เช่น ถนนราชวิถี ถนนอู่ทองใน ถนนอู่ทองนอก ถนนนครราชสีมาใต้เป็นต้นซึ่งแต่เดิมถนนเหล่านี้บางสายมีชื่อเลียนแบบภาษาจีน เนื่องด้วยกำลังนิยมประกวดประชันการเล่นเครื่องโต๊ะ และเครื่องถ้วยของจีนเป็นงานอดิเรก ได้แก่ถนนซังฮี้ ถนนใบบ๋วย ถนนใบพร ตามลำดับ

ถนนราชดำเนินใน

นอกจากเส้นทางคมนาคมทางบกสำคัญเกิดขึ้นระหว่างพระราชวังทั้งสองแห่งแล้ว ยังก่อให้เกิดการขยายตัวของเมืองไปทางด้านทิศเหนืออย่างรวดเร็ว ทั้งนี้เนื่องด้วยการที่พระมหากษัตริย์เสด็จไปประทับ ณ ที่ใดเปรียบเสมือนย้ายศูนย์กลางการปกครองและย้ายศูนย์ราชการ ข้าราชการและข้าราชบริพารทั้งหลายย่อมจะย้ายสถานที่ทำงานและที่อยู่ตามไปด้วยเพื่อสนองพระยุคลบาทอย่างใกล้ชิด ด้วยเหตุนี้ การสร้างพระราชวังดุสิตจึงเป็นแกนนำที่สำคัญในการเติบโตของกรุงรัตนโกสินทร์ในช่วงรัชกาล

นี้อย่างชัดเจน

ในระยะหลังต่อมา เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้สร้างวังพญาไท ขึ้นทางทิศใต้ของพระราชวังดุสิต เส้นทางสัญจรที่สำคัญระหว่างพระราชวังทั้งสองแห่งจึงเกิดขึ้นตามมาได้แก่ การต่อเส้นถนนซังฮี้หรือถนนราชวิถี ไปยังวังพญาไทซึ่งเป็นการขยายตัวของเมืองไปทางทิศเหนืออีกด้านหนึ่งด้วย

ส่วนทางด้านวังพระราชโอรสก็เช่นกัน เมื่อเกิดเส้นถนนสามเสนเลียบแม่น้ำเจ้าพระยา จึงมีการสร้างวังขึ้นบนเส้นทางถนนดังกล่าวหลายวัง และเมื่อเกิดเส้นถนนราชดำเนินนอก ซึ่งจะเป็นเส้นแกนใหญ่เชื่อมระหว่างพระราชวังดุสิตและพระบรมมหาราชวัง จึงมีการสร้างวังที่สำคัญขึ้นที่ริมถนนนี้ พระราชทานเป็นที่ประทับของพระราชโอรสที่ดำรงเป็นเจ้าฟ้าหลายพระองค์

นอกจากนั้นคลองผดุงกรุงเกษมที่ขุดใหม่ในสมัยรัชกาลที่ ๔ คงจะมีสภาพที่งดงามและมีบริเวณอันสงบเงียบ อีกทั้งมีถนนลูกหลวงเป็นเส้นถนนที่สำคัญขนานกันไปกับคลอง จึงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างวังพระราชทานพระราชโอรสอีกหลายพระองค์

การที่รัชกาลที่ ๔ โปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระราชวังปทุมวันขึ้นและพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงสานต่อโดยโปรดเกล้าฯ ให้สร้างวังพระราชโอรสขึ้นหลายวังในบริเวณนี้ เช่นวังสมเด็จฯ เจ้าฟ้า-มหาวชิรุณหิศ เป็นต้น ซึ่งตั้งอยู่ใกล้เคียงกับพระราชวังปทุมวัน จึงน่าจะก่อให้เกิดการต่อเส้นถนนบำรุงเมือง ที่เคยมาหยุดแค่ประตูสำราญราษฎร์ พุ่งตรงมายังคลองผดุงกรุงเกษมต่อเนื่องไปถึงพระราชวังปทุมวันผ่านวังต่าง ๆ หลายวังกลายเป็นถนนพระรามที่ ๑ ซึ่งในขณะนั้นอาจจะเป็นแค่ถนนดินที่กรุยทางมาก่อน

จะเห็นได้ว่าที่ตั้งของพระราชวังและวังในรัชกาลนี้เป็นเครื่องชี้ให้เห็นการเจริญเติบโตของกรุงรัตนโกสินทร์ ซึ่งเมืองมีการขยายตัวไปทางด้านทิศเหนือโดยมีพระราชวังดุสิตเป็นแกนนำที่สำคัญ

กรรมสิทธิ์ของวัง

วังพระราชโอรสในรัชกาลนี้เป็นวังส่วนพระองค์ เป็นที่ประทับแต่เพียงประการเดียว ไม่รวมสถานที่ทำงานไว้ด้วยเหมือนช่วงรัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๓ อีกทั้งวังก็เป็นกรรมสิทธิ์ขององค์เจ้าของวัง ทั้งที่ดินและตัวตำหนัก ไม่เหมือนที่เคยเป็น *"บ้านหลวง"* ในช่วงรัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๓ และ *"กึ่งบ้านหลวง"* ในสมัยรัชกาลที่ ๔ ลักษณะของวังในรัชกาลนี้เปรียบเสมือน *"คฤหาสน์"* ของสามัญชน

สมัยรัชกาลที่ ๕ (พ.ศ. ๒๔๑๑-๒๔๕๓)
แผนที่ ๓.๕
แสดง พระราชวังและวัง

พระราชวังและวังสร้างในสมัยรัชกาลที่ ๕

๑๐๑) พระราชวังดุสิต
๑๐๒) วังบางขุนพรหม
๑๐๓) วังกรมพระจันทบุรีนฤนาถ
๑๐๔) วังจันทร์เกษม
๑๐๕) วังปารุสกวัน
๑๐๖) วังกรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์
๑๐๗) วังกรมหลวงปราจิณกิติบดี
๑๐๘) วังสมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมหลวงลพบุรีราเมศวร์
๑๐๙) วังนางเลิ้ง
๑๑๐) วังมหานาค
๑๑๑) วังสะพานขาว
๑๑๒) วังบ้านดอกไม้
๑๑๓) วังกรมหมื่นพิชัยมหินทโรดม
๑๑๔) วังกรมหมื่นกวีพจน์สุปรีชา
๑๑๕) วังพระองค์เจ้าชายสุทัศนนิภาธร
๑๑๖) วังกรมหมื่นพิทยาลงกรณ์

✸ ป้อม
┅▌▌┅ ประตูเมือง
┅┅┅ กำแพง
⌂ พระราชวังและวังใหม่
⌂ พระราชวังและวังเดิม

๑๐๑
๑๐๖
๑๐๓
๑๐๒
๑๐๗
๑๐๘
๑๐๕
๑๐๔
๑๐๙
๑๑๑
๑๑๐
๑๑๒
๑๑๓
๑๑๔
๑๑๕
๑๑๖

สมัยรัชกาลที่ ๕ (พ.ศ. ๒๔๑๑-๒๔๕๓)

แผนที่ ๓.๖

แสดง อาณาเขตพระบรมมหาราชวังและพระราชวังดุสิต

☼ ป้อม

ประตูเมือง

กำแพง

☐ อาณาเขตพระราชวัง

ตำแหน่งที่ตั้งพระราชวังและวังในสมัยพระบาทสมเด็จ-พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (แผนที่ ๓.๗)

ในช่วงรัชกาลนี้ไม่มีการสร้างพระราชวังขึ้นใหม่ มีแต่การบูรณะซ่อมแซม พระราชวังที่สร้างขึ้นใหม่ส่วนใหญ่จะสร้างขึ้นในต่างจังหวัด เช่น พระราชวังจันทร์เกษม ที่จังหวัดนครปฐม พระรามราชนิเวศน์ที่จังหวัดเพชรบุรีเป็นต้น ส่วนพระราชวังที่อยู่ในเขตกรุงเทพมหานครมีแห่งเดียวคือ *"วังพญาไท"* ซึ่งเคยเป็นที่เสด็จประพาสทำนาและเลี้ยงไก่ของรัชกาลที่ ๕ ครั้นเสด็จสวรรคตแล้ว สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระราช-ชนนีในรัชกาลที่ ๖ ได้เสด็จมาประทับที่วังพญาไทจนเสด็จสวรรคต หลังจากนั้นพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดเกล้าฯ ให้ปรับปรุง *"วังพญาไท"* โดยรื้อพระตำหนักเดิมออกบางหลัง แล้วสร้างพระที่นั่งขึ้นใหม่อีกหลายองค์เพื่อเป็นที่ประทับ และได้โปรดเกล้าฯ ให้จัดพระราชพิธีเฉลิมพระที่นั่งใน พ.ศ. ๒๔๖๕

นอกจากการปรับปรุงวังพญาไทแล้ว ยังโปรดเกล้าฯ ให้สร้าง *"สวนจิตรลดา"* ขึ้นที่ริมถนนราชวิถีหรือถนนซังฮี้เดิม สวนนี้ตั้งอยู่กลางระหว่างพระราชวังดุสิตและวังพญาไท ใช้เป็นที่ประทับพระสำราญ

ส่วนการสร้างวังในรัชกาลนี้เป็นการสร้างพระราชทานพระเจ้าน้องยา

สวนจิตรลดา

เธอที่เพิ่งเจริญพระชันษาออกวังได้ ได้แก่ สมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมขุนศุโขทัยธรรมราชา ซึ่งต่อมาเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติเป็น พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยโปรดเกล้าฯ ให้สร้างวังพระราชทานเป็นของขวัญวันอภิเษกสมรสที่มุมถนนสามเสนและถนนขาว และก็ได้สร้างวังพระราชทานกรมขุนเพชรบูรณ์อินทราชัย ที่พระราชวังปทุมวัน ที่มีมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๔ และวังสมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมหลวงสงขลานครินทร์ที่ริมถนนพระรามที่ ๑ ริมคลองแสนแสบ

นอกจากนั้นวังที่สร้างขึ้นในรัชกาลนี้ เป็นวังส่วนพระองค์ของเจ้านายในรัชกาลก่อน บางวังก็ได้พระราชทานเงินมาสร้างตำหนักเช่น วังกรมพระสวัสดิวัฒนวิศิษฎ์ ซึ่งแต่เดิมประทับอยู่ที่ *"โรงนา"* ตรงข้ามกับตำหนักที่วังพญาไท สมัยที่สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถในรัชกาลที่ ๕ เสด็จประทับอยู่ หลังจากเสด็จสวรรคตแล้ว ก็ได้รับพระราชทานเงินให้สร้างตำหนักที่ประทับที่ริมถนนพระรามที่ ๑ ปัจจุบันคือโรงเรียนช่างกลปทุมวัน

วังส่วนพระองค์บางวังที่ควรกล่าวถึงได้แก่ วังเทวะเวสม์ (๑๑๗) ตั้งอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยา ถนนสามเสน ปัจจุบันคือที่ตั้งของกระทรวงสาธารณสุข และวังสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพหรือวังวรดิศ (๑๑๘) ตั้งอยู่ริมถนนหลานหลวง ใกล้กับวังสะพานขาว นอกจากนั้นยังมีวังกรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ ตั้งอยู่ริมถนนพระรามที่ ๑ ปัจจุบันคือบริเวณบริษัทสยามกลการ

ตึกหนักในวังเทวะเวสม์

สาระสำคัญในการสร้างวัง ในสมัยรัชกาลที่ ๖

ในรัชกาลนี้ความสำคัญในการสร้างพระราชวังและวังเริ่มลดน้อยลง เพราะการสร้างวังต่าง ๆ มีน้อยลง ส่วนใหญ่มีแต่การปรับปรุงและสร้างวังส่วนพระองค์ซึ่งเปรียบเสมือนการสร้าง *"บ้าน"* ของสามัญชน ความสำคัญของวังเริ่มหมดไป

เมื่อวิเคราะห์ตำแหน่งที่ตั้งของวังที่สร้างในรัชกาลนี้แล้ว จะเห็นเป็นบริเวณที่สำคัญได้แห่งเดียวคือบริเวณริมถนนพระรามที่ ๑ ตั้งแต่พระราชวังปทุมวันที่กลายเป็นวังกรมขุนเพชรบูรณ์อินทราชัย วังสมเด็จเจ้าฟ้ากรมขุนสงขลานครินทร์ วังกรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ วังสมเด็จฯ เจ้าฟ้าวชิรุณหิศที่มีมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๕ รวมกันเป็นบริเวณกว้าง ๒ ข้างถนนพระรามที่ ๑ นอกจากนั้นวังอื่น ๆ ได้อยู่ในตำแหน่งกระจัดกระจายไปตามที่ดินมรดกฝ่ายเจ้าจอมมารดาเป็นส่วนใหญ่

สมัยรัชกาลที่ ๖ (พ.ศ. ๒๔๕๓-๒๔๖๘)
แผนที่ ๓.๗
แสดง พระราชวังและวัง

พระราชวังและวังสร้างในสมัยรัชกาลที่ ๖

๑๑๗) วังเทวะเวสม์

๑๑๘) วังวรดิศ

ป้อม

ประตูเมือง

กำแพง

พระราชวังและวังใหม่

พระราชวังและวังเดิม

๑๑๗
๑๑๘

วัด

ตำแหน่งที่ตั้งของวัดในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า-เจ้าอยู่หัว (แผนที่ ๓.๘)

ในสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระอารามหลวงขึ้นมา ๓ วัด ได้แก่

วัดราชประดิษฐ์สถิตมหาสีมาราม (๖๐) ตั้งอยู่ริมคลองคูเมืองเดิม ติดกับสวนสราญรมย์ ทรงสร้างอุทิศถวายแก่พระสงฆ์ฝ่ายธรรมยุตินิกาย[๑]

วัดมกุฎกษัตริยาราม (๖๑) ตั้งอยู่ริมคลองผดุงกรุงเกษม ใกล้สะพานมัฆวานรังสรรค์ ทรงสร้างตามแบบอย่างสมัยอยุธยาที่สร้างวัดเรียงรายตามคูพระนคร จึงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างวัดส่วนพระองค์คู่กับวัดโสมนัสวิหาร แต่โปรดฯให้เรียกว่า *"วัดนามบัญญัติ"* ไปพลางก่อนจนกว่าจะสิ้นรัชกาล[๒]

วัดโสมนัสวิหาร (๖๒) ตั้งอยู่ริมคลองผดุงกรุงเกษม ใกล้ปากคลองเปรมประชากร ทรงสร้างใน พ.ศ. ๒๓๙๖ เพื่อเฉลิมพระเกียรติ และอุทิศแด่สมเด็จพระนางเจ้าโสมนัสวัฒนาวดี พระบรมราชเทวี และเพื่อให้มีพระอารามหลวงริมคูพระนคร คู่กับวัดมกุฎกษัตริยาราม[๓]

วัดบรมนิวาส ตั้งอยู่ริมถนนพระราม ๑ ซึ่งอยู่นอกเขตกรุงรัตนโกสินทร์

วัดปทุมวนาราม ตั้งอยู่ริมถนนพระราม ๑ ซึ่งอยู่นอกเขตกรุงรัตนโกสินทร์

นอกจากนี้ยังมีวัดอื่นที่สร้างขึ้นมาใหม่โดยเจ้านายและราษฎร คือ

วัดที่เจ้านายสร้าง

วัดตรีทศเทพ (๖๓) ตั้งอยู่ริมถนนประชาธิปไตย พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นวิษณุนาถนิภาธร พระราชโอรสในรัชกาลที่ ๔ ทรงสร้างแต่สิ้นพระชนม์ก่อนพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นมเหศวรศิววิลาส และพระยายมราชสงครามดำเนินการสร้างต่อจนสำเร็จใน พ.ศ. ๒๔๑๐ พระราชทานนามว่า *"วัดตรีทศเทพ"* หมายถึงวัดที่เทพ ๓ องค์ทรงสร้าง[๔]

วัดที่ราษฎรสร้าง

วัดกันมาตุยาราม (๖๔) ตั้งอยู่ริมถนนมังกร ใกล้ถนนเจริญกรุง สร้างโดยนางกลิ่นสาครวาสี มารดาพระดรุณรักษา (กัน สาครวาสี) ใน พ.ศ. ๒๔๐๗ จึงได้นามวัดว่า *"วัดกันมาตุยาราม"* แปลว่าวัดของมารดานายกัน[๕]

---

[๑] กรมศิลปากร, จดหมายเหตุการอนุรักษ์กรุงรัตนโกสินทร์ หน้า ๒๕๗

[๒] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๑๗

[๓] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๒๐

[๔] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๑๕

[๕] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๔๓

วัดราชประดิษฐ์สถิตมหาสีมาราม

ส่วนการบูรณะปฏิสังขรณ์วัดวาอารามในสมัยนี้ มีมากถึงประมาณ ๑๗ วัด ส่วนใหญ่จะเป็นวัดที่ตั้งอยู่ในเขตพระนคร

สาระสำคัญเกี่ยวกับตำแหน่งที่ตั้งของวัดที่สร้างขึ้นมาใหม่ในรัชกาลนี้มี ๒ ลักษณะคือ

ทางด้านเหนือของพระนครมีวัดสร้างใหม่ ๓ วัดคือวัดมกุฏกษัตริยาราม วัดโสมนัสวิหาร และวัดตรีทศเทพ ซึ่งเป็นที่น่าสังเกตว่าตั้งอยู่ริมคลอง

ทางด้านตะวันออกของพระนคร มีวัดสร้างใหม่ ๒ วัดคือวัดบรมนิวาสและวัดปทุมวนาราม

สมัยรัชกาลที่ ๔ (พ.ศ. ๒๓๙๔-๒๔๑๑)

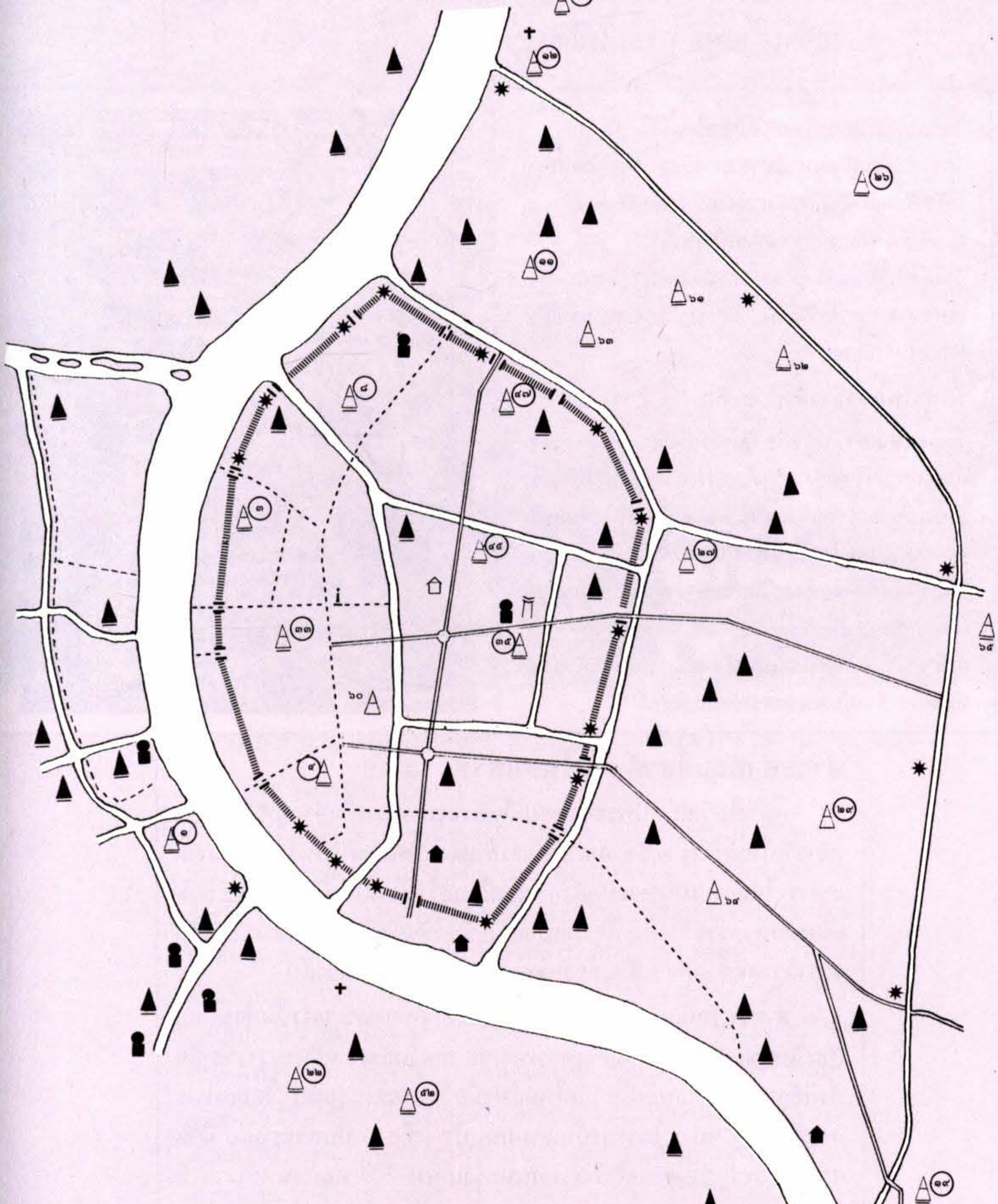
แผนที่ ๓.๘

แสดง ศาสนสถาน

วัดสร้างใหม่ในสมัยรัชกาลที่ ๔

๖๐) วัดราชประดิษฐ์สถิตย์มหาสีมาราม
๖๑) วัดนามบัญญัติ (วัดมกุฏกษัตริยาราม)
๖๒) วัดโสมนัสวิหาร
๖๓) วัดตรีทศเทพ
๖๔) วัดกันมาตุยาราม

วัดหลวง	เดิม	ใหม่	บูรณะ
วัดราษฎร์	เดิม	ใหม่	บูรณะ
ศาลเจ้า	เดิม	ใหม่	
สุเหร่า/มัสยิด	เดิม	ใหม่	
โบสถ์คริสต์	เดิม		

ตำแหน่งที่ตั้งของวัดในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (แผนที่ ๓.๙)

ในรัชกาลนี้มีการสร้างพระอารามหลวง ๒ วัด คือ

วัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม (๖๕) ตั้งอยู่ถนนราชบพิธ ริมคลองคูเมืองเดิม ทรงสร้างเพื่อเป็นพระอารามประจำรัชกาลตามโบราณราชประเพณี[๑]

วัดเทพศิรินทราวาส (๖๖) ตั้งอยู่ริมคลองผดุงกรุงเกษม ยศเส ทรงสร้างเพื่ออุทิศพระราชกุศลถวายสมเด็จพระบรมราชชนนี[๒]

วัดที่ราษฎรสร้างมี ๕ วัด คือ

วัดมังกรกมลาวาส หรือ วัดเล่งเน่งยี่ (วัดจีน) (๖๗) ตั้งอยู่ถนนเจริญกรุง สร้างโดยพระอาจารย์สกเห็ง แห่งวัดบำเพ็ญจีนพรต เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๔ นับเป็นวัดจีนลัทธิมหายานที่ใหญ่ที่สุดในประเทศยุคนั้น[๓]

วัดชำนิหัตถการ ตั้งอยู่ริมถนนพระราม ๑ ซึ่งอยู่นอกเขตกรุงรัตนโกสินทร์

วัดสระบัว ตั้งอยู่ริมถนนพระราม ๑ เยื้องกับวัดชำนิหัตถการ ซึ่งอยู่นอกเขตกรุงรัตนโกสินทร์

วัดเทพศิรินทราวาส

สาระสำคัญเกี่ยวกับวัดในสมัยรัชกาลที่ ๕

แม้ว่าในรัชกาลนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะทรงสร้างวัดใหม่เพียง ๒ วัด คือ วัดราชบพิธและวัดเทพศิรินทร์ แต่ก็โปรดเกล้าฯ ให้สถาปนาบูรณะปฏิสังขรณ์เสมือนสร้างใหม่อีก ๒ วัดที่ตั้งอยู่ใกล้เคียงกับพระราชวังดุสิต คือ วัดเบญจมบพิตรที่ตั้งอยู่ทางด้านหน้า และวัดราชาธิวาสที่ตั้งอยู่ทางด้านตะวันตกของพระราชวังตามลำดับ

สำหรับวัดที่สร้างใหม่ ทางด้านตะวันออกของพระนครนั้นส่วนใหญ่เป็นวัดราษฎร์และตั้งอยู่นอกเขตพระนคร ยกเว้นวัดเทพศิรินทราวาส อีกทั้งมีลักษณะที่น่าสนใจคือ วัดใหม่แห่งนี้สร้างตามแนวถนน โดยเฉพาะถนนที่ตัดขึ้นใหม่ ๆ ในระยะนั้นเช่น ถนนบำรุงเมือง ถนนพระราม ๑ มีวัดสระบัวและวัดชำนิหัตถการ ส่วนถนนกรุงเกษม มีวัดเทพศิรินทราวาส ที่ตั้งตามแนวถนน

---

[๑] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๖๔
[๒] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๓๓
[๓] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๔๑

วัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม

วัดสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงรัชกาลปัจจุบัน (แผนที่ ๓.๑๐)

นับตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๖ เป็นต้นมานั้น มีพระราโชบายยุติการสร้างวัดประจำรัชกาล พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชดำริว่า วัดต่าง ๆ ที่ได้สร้างขึ้นตั้งแต่รัชกาลก่อนๆ มีอยู่เป็นจำนวนมากจนยากแก่การดูแลโดยทั่วถึง จึงไม่โปรดเกล้าฯ ให้สร้างวัดเพิ่มแต่จะทรงสร้างโรงเรียนขึ้นแทนวัด เพื่อเป็นการทดแทนพระราชประเพณีเดิมว่าการสร้างวัดนั้นก็เพื่อทำนุบำรุงการศึกษา เมื่อการศึกษาในสมัยของพระองค์เปลี่ยนแปลงไปจากเดิมกลายเป็นโรงเรียนสมัยใหม่ ก็ควรสร้างโรงเรียนขึ้นแทน อันจะนับว่าเป็นกุศลในทางธรรมและเป็นประโยชน์ในทางโลกไปพร้อมกัน[๑] ส่วนการบำรุงพระพุทธศาสนา มุ่งไปในทางการบูรณะปฏิสังขรณ์เป็นสำคัญ โดยเฉพาะวัดสำคัญในเขตพระนครเหนือ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม เป็นต้น

---

๑ เนตรนภิศ นาควัชระคณะ, วัดในกรุงเทพฯ หน้า ๓๘

สมัยรัชกาลที่ ๕ (พ.ศ. ๒๔๑๑-๒๔๕๓)
แผนที่ ๓.๙
แสดง ศาสนสถาน

วัดสร้างใหม่ในสมัยรัชกาลที่ ๕

๖๕) วัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม
๖๖) วัดเทพศิรินทราวาส
๖๗) วัดมังกรกมลาวาสหรือวัดเล่งเน่ยยี่

ศาสนสถานในศาสนาอื่นสร้างในสมัยรัชกาลที่ ๕

๑๔) ศาลเจ้าโจวซือกง
๑๕) ศาลเจ้าเล่าปุนเถ้ากง

วัดหลวง	▲	เดิม	△	ใหม่	△	บูรณะ
วัดราษฎร์	▲	เดิม	△	ใหม่	△	บูรณะ
ศาลเจ้า	⌂	เดิม	⌂	ใหม่		
สุเหร่า/ มัสยิด		เดิม		ใหม่		
โบสถ์คริสต์	✝	เดิม				

สมัยรัชกาลที่ ๖ (พ.ศ. ๒๔๕๓-๒๔๖๘)

แผนที่ ๓.๑๐

แสดง ศาสนสถาน

วัดที่บูรณะปฏิสังขรณ์ครั้งสำคัญในรัชกาลที่ ๖

๑) วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม

๒) วัดพระศรีรัตนศาสดาราม

วัดหลวง	เดิม	ใหม่	บูรณะ
วัดราษฎร์	เดิม	ใหม่	บูรณะ
ศาลเจ้า	เดิม	ใหม่	
สุเหร่า/ มัสยิด	เดิม	ใหม่	
โบสถ์คริสต์	เดิม		

สถานที่ราชการ

ตำแหน่งที่ตั้งของสถานที่ราชการสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (แผนที่ ๓.๑๑)

ในสมัยนี้รูปแบบการว่าราชการจากที่ประทับในพระบรมมหาราชวัง วังหรือจากบ้านเรือนขุนนางชั้นผู้ใหญ่ยังคงปฏิบัติกันเช่นเดิม และเนื่องจากมีการติดต่อไปต่างประเทศเป็นจำนวนมาก จึงเริ่มมีสถานที่ราชการที่เกี่ยวข้องกับชาวต่างประเทศเป็นส่วนใหญ่เพิ่มขึ้นที่สำคัญมีดังนี้

ศาลต่างประเทศ (๗) ตั้งอยู่ที่ท่าเตียน เดิมเป็นวังต่อมาไฟไหม้ จึงเกิดเป็นที่ว่างขนาดใหญ่ขึ้น รัชกาลที่ ๔ โปรดเกล้าฯ ให้สร้างอาคารเป็นตึกหลายหลังสำหรับเป็นกรมท่ารับกงศุลต่างประเทศ ตึกรับรองแขกเมือง และเป็นที่อยู่ของชาวต่างประเทศที่มารับราชการในไทย ปัจจุบันไม่ปรากฏอาคารเดิมแล้ว[๑]

สถานกงศุลประเทศต่าง ๆ ตั้งอยู่บริเวณตอนใต้ของพระนคร ตั้งแต่คลองผดุงกรุงเกษมลงไป ประกอบด้วยสถานกงศุลออเตอเลีย (๘) และสถานกงศุลโปรตุเกส (๙) นอกจากนี้ยังมีสถานกงศุล อังกฤษ ฝรั่งเศส อเมริกา และเยอรมัน บริเวณนี้จึงกลายเป็นแหล่งของชนต่างชาติเรื่อยลงไปตามแนวถนนเจริญกรุง ที่โปรดเกล้าฯ ให้ตัดถนนเส้นนี้ขนานไปกับแม่น้ำเจ้าพระยา จนกระทั่งถึงบางรัก และมีบริษัท ห้างร้านต่าง ๆ ซึ่งเป็นธุรกิจการค้าแบบใหม่ (แบบตะวันตก) เกิดขึ้นตามแนวถนนนี้ และกระจายออกสู่บริเวณใกล้เคียง เช่น แบงค์ฮ่องกง-เซี่ยงไฮ้ เป็นต้น

สถานกงสุลองกฤษ

สาระสำคัญของสถานที่ราชการในสมัยรัชกาลที่ ๔

ในสมัยรัชกาลที่ ๔ ได้มีการติดต่อกับชาวต่างประเทศเป็นจำนวนมากทั้งในด้านการค้า การศึกษา และการทหาร จึงได้จัดตั้งศาลต่างประเทศ สถานกงศุลประเทศต่าง ๆ อาคารที่พักอาศัย และส่วนอำนวยความสะดวกอื่นให้แก่ชาวต่างประเทศที่มารับราชการในประเทศไทย อาคารของชาวต่างชาตินี้จะตั้งอยู่ในบริเวณตอนใต้ของพระนครตั้งแต่คลองผดุงกรุงเกษมไปจนถึงถนนเจริญกรุง

---

[๑] ม.ร.ว. แน่งน้อย ศักดิ์ศรี, และคณะ, *พระราชวังและวังในกรุงเทพ*, หน้า ๒๑๑

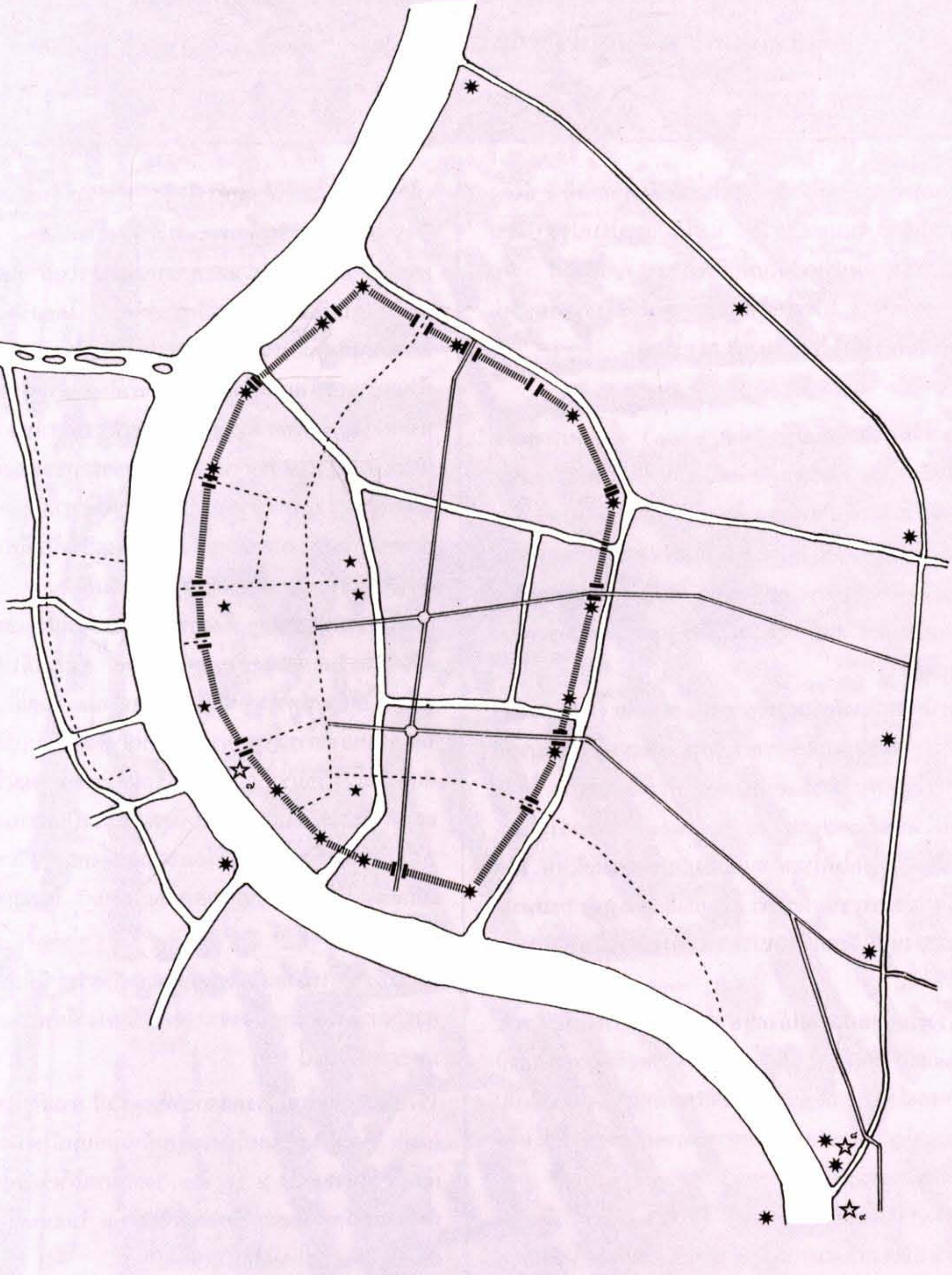
แบงก์ฮ่องกง-เซี่ยงไฮ้ ปากคลองผดุงกรุงเกษม

สมัยรัชกาลที่ ๔ (พ.ศ. ๒๓๙๔-๒๔๑๑)
แผนที่ ๓.๑๑
แสดง สถานที่ราชการ

สถานที่ราชการใหม่ในสมัยรัชกาลที่ ๔

๗) ศาลต่างประเทศ
๘) สถานกงศุลออเตอเลีย (ออสเตรเลีย)
๙) สถานกงศุลโปรตุเกส

✷ ป้อม
·········· กำแพงเมือง
···|·|··· ประตูเมือง
☆ สถานที่ราชการใหม่
★ สถานที่ราชการเดิม

ตำแหน่งที่ตั้งของสถานที่ราชการสมัยพระบาทสมเด็จพระ-จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (แผนที่ ๓.๑๒)

สถานที่ราชการที่สำคัญที่สุดในสมัยต้นรัชกาลที่ ๕ ยังคงเป็นพระบรมมหาราชวัง แต่ได้มีการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงอย่างใหญ่หลวงในพื้นที่พระราชฐานชั้นนอก โดยที่รัชกาลที่ ๕ โปรดเกล้าให้รื้อถอน ก่อสร้าง หรือปรับปรุงอาคารต่าง ๆ มากมาย[๑] (๑๐) เช่น

หอรัษฎากรพิพัฒน์ (พ.ศ. ๒๔๑๓) ตั้งอยู่บริเวณทิศตะวันตกของประตูวิเศษชัยศรี เดิมเป็นโรงทหารที่สร้างสมัยรัชกาลที่ ๔ และต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๕ โปรดเกล้าฯ ให้รื้อเพื่อก่อสร้างตึก๒ ชั้นแบบฝรั่ง ตามที่ได้ทอดพระเนตร แบบจากประเทศสิงคโปร์ ใช้เป็นที่ว่าการกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ (ปัจจุบันคือ หน่วยงานในกระทรวงการคลัง)

ศาลาสหทัยสมาคม หรือ หอคองคอเดีย (พ.ศ. ๒๔๑๕) ตั้งอยู่ในพระบรมมหาราชวัง บริเวณพระราชฐานชั้นนอก ใช้เป็นที่ประชุมของทหาร ต่อมาทรงโปรดเกล้าฯ ให้จัดเป็นพิพิธภัณฑสถาน ใน พ.ศ. ๒๔๑๗ เรียกว่า *"มิว-เซี่ยม"* เปิดให้ประชาชนเข้าชมเฉพาะวาระพิเศษ เช่น วันเฉลิมพระชนมพรรษา ครั้นยกเลิกตำแหน่ง กรมพระราชวังบวร วังหน้า จึงโปรดฯ ให้ย้ายพิพิธภัณฑสถานไปไว้ที่นั่น

โรงเรียนสอนภาษาอังกฤษ สำหรับพระราชโอรส (พ.ศ. ๒๔๑๕) เป็นตึก ๒ ชั้น ตั้งอยู่ตรงข้ามหอรัษฎากรพิพัฒน์ ภายหลังโรงเรียน ย้ายไปที่หอนิเพทพิทยา จึงใช้ตึกนี้เป็นส่วนบัญชาการของกรมทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์ ห้องเลี้ยงและที่อยู่นายทหาร

ศาลาว่าการต่างประเทศ (พ.ศ. ๒๔๑๙) ตั้งอยู่ที่บริเวณโรงทหารมหาดเล็กซึ่งดัดแปลงมาจาก คลังเชือกเดิม ภายในพระบรมมหาราชวัง พระราชฐานชั้นนอก ปัจจุบันเป็นกรมบัญชีกลาง กระทรวงการคลัง

กระทรวงมหาดไทย และกระทรวงกลาโหม ตั้งอยู่ที่ศาลาลูกขุนเดิมที่สร้างในสมัยรัชกาลที่ ๔ โดยสร้างเป็นตึก ๒ ชั้น ๓ หลังเรียงกัน มีมุขกระสันเชื่อมตึกทั้งสามด้านหน้าและด้านหลังให้เป็นหมู่เดียวกัน ด้านซ้ายเป็นกระทรวงมหาดไทย ด้านขวาเป็นกระทรวงกลาโหม ตรงกลางเป็นคลังของกรมวรอาสน์ ต่อมากระทรวงกลาโหมได้ย้ายไปอยู่ ณ กระทรวงกลาโหมปัจจุบัน อาคารเดิมจึงเป็นของกระทรวงมหาดไทยทั้งหมด ปัจจุบันเป็นที่ทำการของสำนักงานคณะกรรมการตรวจเงินแผ่นดิน

กองทหารมหาดเล็ก ตั้งอยู่ที่ตึกริมประตูพิมานไชยศรี ด้านทิศตะวันออกและด้านทิศตะวันตก ต่อมาได้โปรดเกล้าฯ ให้ย้ายทหารมหาดเล็กจากตึกด้านตะวันตกไปอยู่ที่ศาลายุทธาธิการ (กระทรวงกลาโหม ปัจจุบัน) เปลี่ยนตึกนี้เป็นโรงเรียนราชกุมาร โรงเรียนข้าราชการพลเรือน แผนกรัฐประศาสนศาสตร์ ในที่สุดเปลี่ยนเป็นสถานกรมพระนิติศาสตร์ ภายหลังได้รื้ออาคารลงทั้งหมด ปรับปรุงเป็นสนามใหญ่หน้า *"ศาลาสหทัยสมาคม"* ในสมัยรัชกาลที่ ๕ นั่นเอง

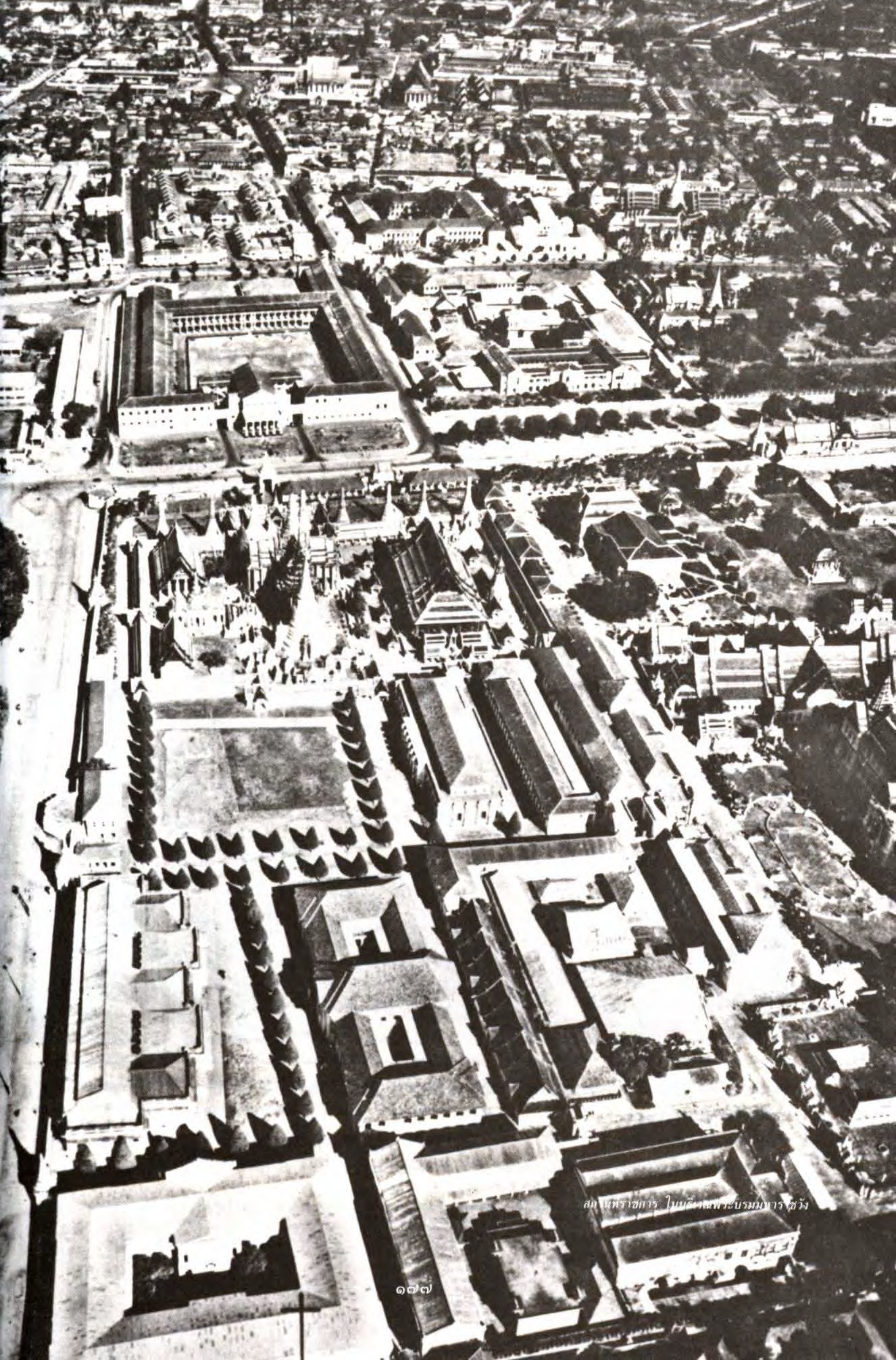
สถานที่ราชการภายนอกพระบรมมหาราชวัง มีที่สำคัญควรกล่าวถึงโดยนับเนื่องจากจุดศูนย์กลาง คือพระบรมมหาราชวัง ดังนี้

โรงช่างสิบหมู่ และโรงหล่อกองหัตถศิลป์ กรมศิลปากร (๑๑) ตั้งอยู่ริมถนนหน้าพระลานด้านถนนหน้าพระธาตุ เดิมเป็นที่ตั้งของวัง ๒ วัง คือ วังถนนหน้าพระลานวังกลาง และวังตะวันออก ลักษณะเป็นตึก ๒ ชั้นแบบตะวันตก ปัจจุบันเป็นกรมศิลปากร[๒]

---

[๑] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๕-๖๒

[๒] กรมศิลปากร, *นำชมกรุงรัตนโกสินทร์* (กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์, ๒๕๒๕ หน้า ๓๐๔

สถานที่ราชการ ในบริเวณพระบรมมหาราชวัง

พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร (๑๓) ตั้งอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยา บริเวณพระราชฐานชั้นกลาง ของพระราชวังบวรสถานมงคลเดิม พิพิธภัณฑสถานนี้ย้ายมาจากหอคองคอเดีย หรือศาลาสหทัยสมาคม ในพระบรมมหาราชวัง เมื่อทรงเลิกตำแหน่งวังหน้า สถานที่ในพระราชวังบวรว่างลงจึงโปรดเกล้าฯ ให้ย้ายพิพิธภัณฑสถานไปไว้ที่ พระที่นั่งศิวโมกพิมาน พระที่นั่งพุทไธสวรรค์ และพระที่นั่งอิศราวินิจฉัย ในพ.ศ. ๒๔๓๐

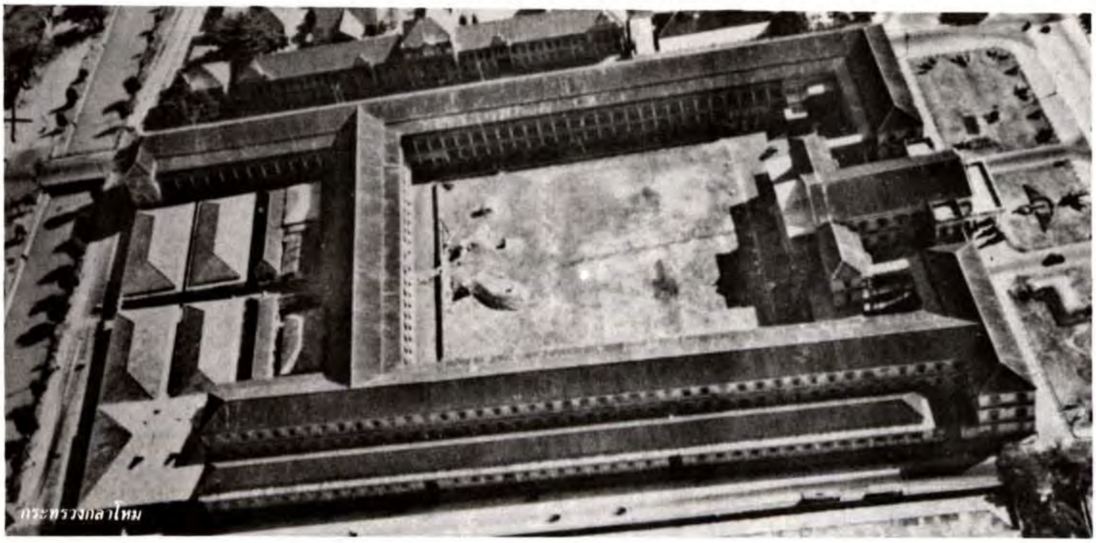
กระทรวงธรรมการ (๑๔) ตึกทางทิศเหนือ ๓ หลัง สร้างขึ้นในพระราชวังบวรสถานมงคล รวมทั้งโรงไว้พระมหาราชรถและคลังเครื่องสรรพยุทธ ต่อมาเปลี่ยนเป็นกระทรวงยุติธรรม[๑]

กระทรวงยุติธรรมและศาลสถิตย์ยุติธรรม (๑๕) ตั้งอยู่ริมถนนราชดำเนินใน ตรงข้ามท้องสนามหลวง และได้รื้อถอนลงเพื่อสร้างตะรางลหุโทษ และรื้อสร้างใหม่เป็นที่ทำการกระทรวงยุติธรรม โดยย้ายกระทรวงจากที่ทำการบริเวณ ทิศเหนือของพระราชวังบวรสถานมงคลมายังที่นี่จนถึงปัจจุบัน

สำหรับศาลสถิตย์ยุติธรรมนั้น ตั้งอยู่ ณ ที่นี้ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๑ เดิมเรียกว่า ศาลาลูกขุนนอก[๒]

กระทรวงกลาโหม (๑๖) ตั้งอยู่ริมถนนสนามไชย ทางด้านทิศตะวันออกของพระบรมมหาราชวัง เดิมเป็นที่ตั้งของวังถนนหลักเมือง ซึ่งสร้างในสมัยรัชกาลที่ ๑ สถานที่ว่าราชการทางด้านทหารนี้ เมื่อแรกที่ทำการอยู่ในพระบรมมหาราชวัง และได้มีการปรับปรุงกิจการทหารใหม่ให้ทันสมัยตามแบบแผนของต่างประเทศ หลังจากที่รัชกาลที่ ๕ ทรงเห็นข้อบกพร่องทางการทหาร เมื่อประเทศไทยเกิดกรณีพิพาทชายแดนกับประเทศฝรั่งเศส[๓]

กระทรวงเกษตราธิการ (๑๗) ตั้งอยู่ริมคลองตลาดใช้เป็นสถานที่ราชการหลายกระทรวงเช่น กระทรวงธรรมการ ต่อมาย้ายไปตั้งที่บ้านของเจ้าพระยารัตนาธิเบศร์ ซึ่งได้น้อมเกล้าถวายแก่รัชกาลที่ ๕ ปัจจุบันเป็นที่ทำการสำนักงานเกษตรและแผนกกสิกรรมศึกษาของกรมส่งเสริมการเกษตรและสหกรณ์[๔]

กระทรวงกลาโหม

---

๑ ม.ร.ว. แน่งน้อย ศักดิ์ศรี และคณะ, *พระราชวังและวังในกรุงเทพฯ,* หน้า ๑๖๘-๑๖๙

๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๔๗

๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๗

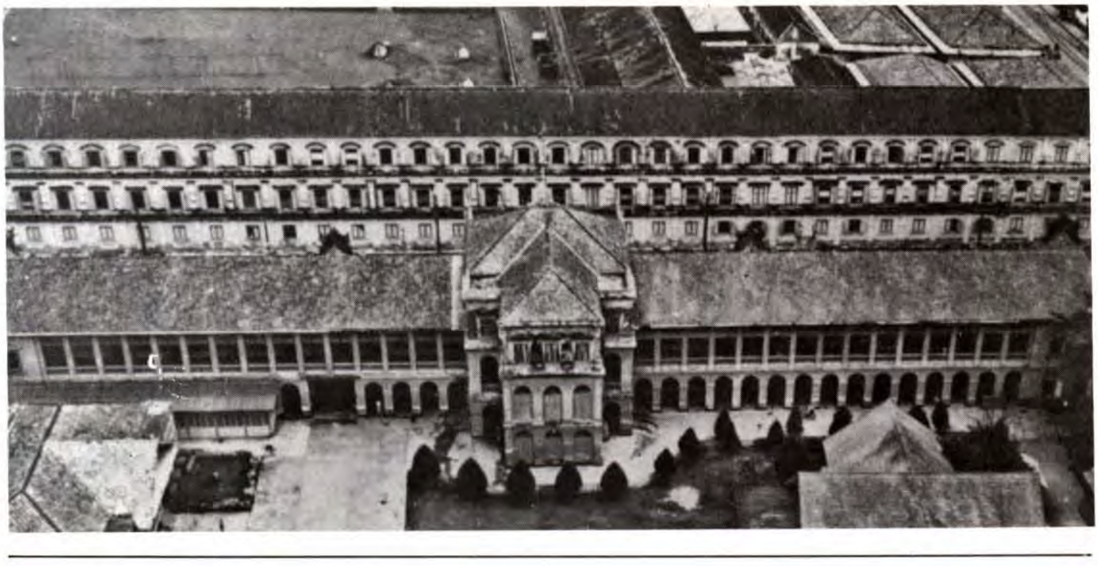
๔ สำนักปลัดกรุงเทพมหานคร *อาคารที่มีคุณค่าทางประวัติศาสตร์...* หน้า ๒๐

ออฟฟิซแผนที่ (๑๘ และ ๒๐) ก่อตั้งในรัชกาลที่ ๕ พ.ศ. ๒๔๒๘ ครั้งแรกอยู่ที่ทำการเดียวกับโรงเรียนแผนที่ คือ ตึกแถวกองทหารมหาดเล็ก ข้างประตูพิมานไชยศรี ในพระบรมมหาราชวัง ต่อมาย้ายที่ทำการหลายครั้งและมาอยู่ที่อาคารในสุนันทาลัย ปากคลองตลาด[๑] นอกจากนี้จากแผนที่ในสมัยรัชกาลที่ ๕ ยังพบว่ามีออฟฟิซแผนที่อีกแห่งหนึ่งตั้งอยู่ใกล้ปากคลองตลาดฟากใต้ ภายหลังคงย้ายมารวมกัน

โรงไฟฟ้าวัดเลียบ (๒๔) ตั้งสถานที่ทำการ และโรงจักรที่ข้างวัดราชบูรณะวิหาร (วัดเลียบ) ในสมัยรัชกาลที่ ๕ นี้ ได้มีการเริ่มใช้ไฟฟ้าเป็นครั้งแรกในประเทศไทย แต่จำกัดเขตภายในพระบรมมหาราชวังและวังเท่านั้น ครั้นเมื่อริเริ่มสร้างโรงไฟฟ้าขนาดใหญ่ได้เกิดสงครามโลกครั้งที่ ๑ จึงระงับโครงการ ต่อมาเอกชนได้ดำเนินกิจการไฟฟ้ามาเป็นลำดับ จนถึงบริษัท ไฟฟ้าสยาม จำกัด เป็นผู้ดำเนินการ ได้จัดให้มีการเดินรถรางไฟฟ้าและจำหน่ายกระแสไฟฟ้าใน พ.ศ. ๒๔๘๘ อาคารที่ทำการและโรงจักรถูกระเบิดจากสงครามโลกครั้งที่ ๒ แต่ซ่อมแซมใช้การได้อีก เมื่อบริษัทเอกชนหมดสัมปทานลงในปี พ.ศ. ๒๔๙๓ รัฐบาลเข้าดำเนินการโดยจัดเป็นรูปองค์การกึ่งราชการหรือรัฐวิสาหกิจในปัจจุบัน[๒]

ไปรษนียาคาร (๒๕) ตั้งอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาเหนือปากคลองโอ่งอ่าง ในพ.ศ. ๒๔๖๒ ทรงจัดตั้งการไปรษณีย์ขึ้นตามอย่างต่างประเทศ ต่อมากิจการขยายขึ้น มีหลายหน่วยงานเข้ามาร่วมด้วย เช่น งานโทรเลข กิจการวิทยุ และกิจการออมสิน แต่ภายหลังหน่วยงานต่าง ๆ เหล่านี้แยกตัวเป็นอิสระเพราะข่ายงานกว้างขวางขึ้น อาคารไปรสนียาคารแห่งนี้ได้ถูกรื้อถอนลงเพื่อสร้างสะพานพระปกเกล้า ข้ามแม่น้ำเจ้าพระยา[๓]

กระทรวงโยธาธิการ หรือกระทรวงคมนาคม (๒๘) ตั้งอยู่ที่ถนนอัษฎางค์ เดิมเป็นบริเวณวังถนนเฟื่องนครวังใต้ สร้างตั้งแต่รัชกาลที่ ๓[๔] (ปัจจุบันคือบริเวณกรมการปกครอง กระทรวงมหาดไทย)

[๑] *กรมแผนที่ทหาร หนังสือที่ระลึก ครบรอบวันสถาปนากรมแผนที่ทหาร* หน้า ๓-๔

[๒] สำนักงานปลัดกรุงเทพมหานคร, *อาคารที่มีคุณค่าทางประวัติศาสตร์...* หน้า ๒๐

[๓] มหาวิทยาลัยศิลปากร คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ *สมุดภาพสถาปัตยกรรมกรุงรัตนโกสินทร์* (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์กราฟิคอาร์ต, ๒๕๒๕) หน้า ๕๗-๕๙

[๔] ม.ร.ว. แน่งน้อย ศักดิ์ศรี และคณะ, *พระราชวังและวังในกรุงเทพฯ* หน้า ๒๙๓

กระทรวงมหาดไทย (๒๙) ตั้งอยู่ริมถนนอัษฎางค์ ย้ายมาจากภายในพระบรมมหาราชวังโดย รัชกาลที่ ๕ โปรดเกล้าฯ ให้รื้อกลุ่มวังสะพานช้างโรงสี (เหนือ-ใต้) และวังเฟื่องนคร (เหนือ-ใต้) ลงเพื่อสร้างสถานที่ราชการหลายแห่ง รวมทั้งกระทรวงมหาดไทย ในบริเวณวังริมสะพานช้างโรงสี วังใต้[๑]

สถานีอนามัยแพร่งภูธร (๓๐) ตั้งอยู่ในบริเวณวังกรมหมื่นภูธเรศธำรงศักดิ์เดิมบนถนนแพร่งภูธร[๒]

กรมราชทัณฑ์ (๓๑) ตั้งอยู่ที่ถนนมหาไชย ตำบลตรอกคำ เดิมคุกอยู่ตรงข้ามวัดพระเชตุพนฯ รัชกาลที่ ๕ ทรงเห็นว่าการคุมขังผู้ต้องราชทัณฑ์ เป็นการสำคัญของประเทศ สมควรก่อสร้างสถานที่ให้มีระเบียบ มั่นคง จึงโปรดเกล้าฯ ให้สร้าง *"กองมหันตโทษ"* ที่ตำบลตรอกคำ และสร้าง *"กองลหุโทษ"* เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๓ ที่ถนนหับเผย (สโมสรเนติบัณฑิตยสภาและกระทรวงยุติธรรม ปัจจุบัน) ต่อมาได้รวมคุก กองมหันตโทษ และกองลหุโทษกับเรือนจำต่างจังหวัดทั้งหมดเป็น *"กรมราชทัณฑ์"* แล้วจึงใช้ที่นี่เป็นที่ว่าการกรมราชทัณฑ์ และเรือนจำพิเศษ กรุงเทพมหานคร[๓]

โรงกษาปณ์สิทธิการ (๓๕) ตั้งอยู่ที่ถนนเจ้าฟ้า เดิมบริเวณริมคลองโรงไหมด้านเหนือเป็นวังเจ้านายหลายพระองค์ รัชกาลที่ ๕ โปรดให้รื้อวังเพื่อสร้างโรงกษาปณ์สิทธิการซึ่งแล้วเสร็จ และเริ่มเดินเครื่องจักรใน พ.ศ. ๒๔๔๕ ใช้ผลิตเหรียญกษาปณ์เรื่อยมาจนเครื่องจักรเสื่อมคุณภาพ จึงย้ายไปที่ทำการใหม่ถนนปฏิพัทธ์[๔]

โรงพยาบาลทหาร (๓๖) ตั้งอยู่ที่ถนนเจ้าฟ้า เดิมเป็นกลุ่มวังบริเวณเดียวกันโรงกษาปณ์ในสมัยรัชกาลที่ ๕ นี้ได้มีการรื้อวังเพื่อสร้างโรงทหาร ส่วนหนึ่งสร้างเป็นโรงพยาบาลทหาร (หน่วยเสนารักษ์)[๕]

โรงกษาปณ์สิทธิการ ที่สร้างในสมัยรัชกาลที่ ๕

โรงกษาปณ์สิทธิการ ที่สร้างในสมัยรัชกาลที่ ๕

---

[๑] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๙๒

[๒] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๒๖

[๓] กรมศิลปากร, *จดหมายเหตุการอนุรักษ์กรุงรัตนโกสินทร์,* หน้า ๕๐๔

[๔] ม.ร.ว. แน่งน้อย ศักดิ์ศรี และคณะ, *พระราชวังในกรุงเทพฯ*

[๕] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๕๘-๓๖๐

กรมตำรวจภูธร (๓๗) ตั้งอยู่ที่ถนนพระอาทิตย์ริมแม่น้ำเจ้าพระยา ทิศใต้ของป้อมพระสุเมรุ เดิมเป็นบริเวณบ้านของข้าราชการฝ่ายวังหน้า ต่อมากรมพระราชวังบวรฯ ในสมัยรัชกาลที่ ๕ ทรงสร้างวังพระราชทาน กรมหมื่นสถิตย์ธำรงสวัสดิ์ ซึ่งประทับอยู่ตลอดพระชนมายุ รัฐบาลจึงซื้อที่สร้างที่ว่ากรมตำรวจภูธร[๑]

โรงพยาบาลศิริราช (๔๓) ตั้งอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งธนบุรี เดิมเป็นบริเวณพระราชวังบวรสถานภิมุข (พระราชวังหลัง) ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๑ ภายหลังกรมพระราชวังหลังเสด็จทิวงคต ได้ใช้เป็นที่ประทับของพระราชโอรสและเชื้อพระวงศ์สืบมาจนถึง พ.ศ. ๒๔๑๗ สมัยรัชกาลที่ ๕ ได้ใช้พื้นที่สร้างโรงเรียนสตรีแฮเรียต เอ็ม-เฮาส์ หรือ *"โรงเรียนกุลสตรีวังหลัง"* ขึ้นเป็นโรงเรียนแห่งแรกในสยามโดยชาวอเมริกัน ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๓๑ โปรดเกล้าฯ ให้สร้างโรงพยาบาลวังหลังขึ้นพระราชทานนามตามพระนาม เจ้าฟ้าสิริราชกกุธภัณฑ์ ว่า *"โรงพยาบาลศิริราช"* และใน พ.ศ. ๒๔๔๐ ตั้งโรงเรียนแพทย์ขึ้นในโรงพยาบาลพระราชทานนามว่า *"โรงเรียนแพทยาลัย"*[๒]

กระทรวงทหารเรือ (๔๔) ตั้งอยู่ฝั่งธนบุรี บริเวณพระนิเวศน์เดิมของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ครั้งยังดำรงตำแหน่งเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก ในสมัยกรุงธนบุรี หลังจากนั้นได้มีเจ้านายองค์สำคัญ ๆ เสด็จมาประทับอยู่ต่อเนื่องกันมาจนถึง พ.ศ. ๒๔๒๓ สมัยรัชกาลที่ ๕ ไม่มีการโปรดเกล้าฯ เจ้านายพระองค์ใดประทับอีก และพระราชทานให้เป็นที่ว่าการกรมทหารเรือ พร้อมทั้งโปรดเกล้าฯ ให้ขยายเขตกรมทหารเรือออกมาให้พอแก่ราชการ โดยโปรดเกล้าฯ ให้สร้างกำแพง มีใบเสมาเป็นเครื่องหมายไว้เป็นที่สำคัญว่าเคยเป็นพระนิเวศน์เดิมมาก่อนปัจจุบันเป็นที่ทำการของกองเรือยุทธการ และกรมอู่ทหารเรือ[๓]

โรงพยาบาลคนเสียจริต (๔๘) หรือโรงพยาบาลบ้านสมเด็จฯ ตั้งอยู่ริมคลองสาน ฝั่งธนบุรี

โรงพยาบาลศิริราช

[๑] ประยุทธ สิทธิพันธ์, *สามวัง* (กรุงเทพฯ : สารศึกษาการพิมพ์, ๒๕๑๙) หน้า ๔๘๘

[๒] ม.ร.ว. แน่งน้อย ศักดิ์ศรี และคณะ, พระราชวังและวังในกรุงเทพฯ, หน้า ๑๘๐

[๓] กรมศิลปากร, *จดหมายเหตุการอนุรักษ์กรุงรัตนโกสินทร์*

สถานศึกษาในสมัยรัชกาลที่ ๕ (แผนที่ ๓.๑๒)

ในสมัยโบราณ เด็กชายจะเรียนหนังสือกับพระในวัดให้พออ่านออกเขียนได้เท่านั้น ส่วนเด็กหญิงจะอยู่ช่วยพ่อแม่ทำงานบ้าน เย็บปักถักร้อย หรือช่วยงานอาชีพอื่นที่พ่อแม่ทำอยู่ ต่อมาเมื่อประมาณ พ.ศ. ๒๔๑๕ รัชกาลที่ ๕ โปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งโรงเรียนหลวงขึ้นในพระบรมมหาราชวังเป็นครั้งแรก โดยโปรดเกล้าฯ ให้พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) เป็นอาจารย์ใหญ่ ถวายการสอนหนังสือเจ้านายเล็ก ๆ และบุตรหลานเสนาบดี ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่เป็นการทดลอง ต่อมาโปรดฯ ให้จัดตั้งโรงเรียนสวนหลวงสอนภาษาอังกฤษขึ้นอีก และย้ายไปสอนที่พระราชวังนันทอุทยาน (สวนอนันต์) ฝั่งธนบุรี นอกจากนั้นยังมีโรงเรียนอื่นที่ได้จัดตั้งขึ้นในพระบรมมหาราชวัง และย้ายไปอยู่ยังสถานที่อื่น และโรงเรียนที่จัดตั้งภายนอกพระบรมมหาราชวังสำหรับราษฎรศึกษาเล่าเรียน โรงเรียนต่าง ๆ ที่จะกล่าวถึงต่อไปเป็นโรงเรียนสำคัญ ๆ ในสมัยนี้เท่านั้น

โรงเรียนราชินี (๑๙) ตั้งอยู่ที่ ถนนมหาราช เดิมตั้งอยู่ที่ตึกแถวมุมถนนอัษฎางค์และถนนจักรเพชร เนื่องจากใน พ.ศ. ๒๔๙๙ สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถได้ขอพระราชทานพระบรมราชานุญาต ย้ายโรงเรียนราชินีมาอยู่ที่โรงเรียนสุนันทาลัย ซึ่งย้ายมาจากโรงเรียนนันทอุทยานที่สอนภาษาอังกฤษใน พ.ศ. ๒๔๒๙ เมื่อมาอยู่รวมกันแล้วจึงเรียกว่า *"โรงเรียนราชินี"*[๑]

โรงเรียนเสาวภา (๒๑) ตั้งอยู่ที่ ถนนเฟื่องนคร ติดกับศาลเจ้าบ้านหม้อ

โรงเรียนเพาะช่าง (๒๒) ตั้งอยู่ที่ ถนนตรีเพชรติดกับโรงเรียนสวนกุหลาบ

โรงเรียนสวนกุหลาบ (๒๓) ตั้งอยู่ที่ถนนตรีเพชร ย้ายมาจากพระบรมมหาราชวัง เดิมเป็นโรงเรียนซึ่ง รัชกาลที่ ๕ โปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยาดำรงราชานุภาพ จัดตั้งภายในพระบรมมหาราชวัง สำหรับสอนนักเรียนนายร้อย นายสิบ และทหารในกรมทหารมหาดเล็ก ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๒๔ ย้ายไปอยู่ที่พระตำหนักสวนกุหลาบ และใน พ.ศ. ๒๔๓๐ ย้ายไปตั้งนอกพระบรมมหาราชวัง เป็นโรงเรียนพลเรือนโดยเฉพาะ เรียกว่า *"โรงเรียนสวนกุหลาบ"*[๒]

โรงเรียนวัดมหรรณพาราม (๓๒) ตั้งอยู่ที่วัดมหรรณพาราม ถนนเฟื่องนคร ในพ.ศ. ๒๔๒๗ รัชกาลที่ ๕ โปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยาดำรงราชานุภาพ จัดตั้งโรงเรียนหลวงสำหรับราษฎรเล่าเรียนขึ้นที่วัดมหรรณพารามเป็นแห่งแรกการที่ให้โรงเรียนตั้งอยู่ในบริเวณวัด เพื่อจะได้อาศัยสถานที่โดยไม่ต้องปลูกสร้างอาคารเรียน ให้สิ้นเปลืองงบประมาณมาก ภายหลังได้จัดตั้ง โรงเรียนตามวัดให้ราษฎรเรียนเพิ่มขึ้นเรื่อยมา[๓]

โรงเรียนสตรีวิทยา (๓๓) ตั้งอยู่ที่มุมถนนบ้านดินสอและถนนราชดำเนินกลาง

---

[๑] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๘๔

[๒] เทพชู ทับทอง, *หนังสือภาพประวัติศาสตร์* หน้า ๑๓-๑๗

[๓] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓-๑๗

โรงเรียนราชินี

โรงเรียน[illegible]หลาบฯ

โรงเรียนนายร้อยพระจุลจอมเกล้า

โรงเรียนนายร้อยพระจุลจอมเกล้า (๓๘) ตั้งอยู่ถนนราชดำเนินนอกใกล้วัดมกุฏกษัตริยาราม ใน พ.ศ. ๒๔๓๐ รัชกาลที่ ๕ ทรงสถาปนา *"โรงเรียนสอนวิชาการทหาร"* ขึ้นโดยใช้สถานที่เรียนหลังพระราชวังสราญรมย์ (กรมแผนที่ทหารปัจจุบัน) เมื่อกรมยุทธนาธิการได้สมทบ *"โรงเรียนนายสิบ"* เข้าอยู่ในโรงเรียนเดียวกันด้วย จึงเปลี่ยนชื่อเป็น *"โรงเรียนสอนวิชาทหารบกและโรงเรียนทหารบก"* ในระยะต่อมาเมื่อมีนักเรียนเพิ่มมากขึ้นและใกล้กำหนดที่สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ (รัชกาลที่ ๖) จะเสด็จกลับจากยุโรปมาประทับที่พระราชวังสราญรมย์ จึงโปรดเกล้าฯ ให้ซื้อที่ดินเอกชน และใช้ที่ดินของกระทรวงกลาโหมหลังวัดมกุฏกษัตริยารามถึงถนนราชดำเนินนอกสร้างเป็น *"โรงเรียนทหารบกหรือโรงเรียนนายร้อย"* ขึ้นแล้วเสร็จในพ.ศ. ๒๔๕๒ ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๗๖ กระทรวงกลาโหมได้จัดตั้ง *"โรงเรียนเท็มนิคทหารบก"* ขึ้น บางส่วนใช้สถานที่เรียนภายในโรงเรียนนายร้อย บางส่วนอยู่ที่เชิงสะพานมัฆวานรังสรรค์ตรงข้ามกระทรวงศึกษาธิการ ซึ่งเป็นที่ตั้งของกองพันทหารราบที่ ๓ กรมทหารราบที่ ๑ ต่อมาจึงรวมโรงเรียนทั้งสองเข้าด้วยกันได้รับพระราชทานชื่อว่า *"โรงเรียนนายร้อยพระจุลจอมเกล้า"* เมื่อพ.ศ. ๒๔๙๑ ทั้งได้ปรับปรุงหลักสูตรการศึกษาให้เป็นหลักสูตรเดียวกันในที่สุด[๑]

โรงเรียนนายเรือ (๔๕) ตั้งอยู่ฝั่งธนบุรี บริเวณพระราชวังเดิม เดิมเป็นพระราชวังที่ประทับของเจ้านายพระองค์สำคัญของบ้านเมืองมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๑-๕ ใน พ.ศ. ๒๔๔๕ รัชกาลที่ ๕ พระราชทานให้เป็นโรงเรียนนายเรือ เพราะเห็นความสำคัญและความเหมาะสมว่าเป็นที่ริมแม่น้ำและใกล้กับที่ว่าการทหารเรือ ซึ่งอยู่ที่พระนิเวศน์เดิมโรงเรียนนายเรือตั้งอยู่ที่นี้จนถึง พ.ศ. ๒๔๘๕ จึงย้ายไปสัตหีบชั่วคราวเนื่องจากเกิดสงครามโลกครั้งที่ ๒ และเมื่อสงครามสงบก็มิได้ย้ายกลับมาอีก[๒]

---

[๑] กรมศิลปากร, จดหมายเหตุ......, หน้า ๕๑๐-๕๑๑

[๒] ม.ร.ว. แน่งน้อย ศักดิ์ศรี และคณะ, *พระราชวังและวัง*, หน้า ๑๘๓-๕๑๑

โรงเรียนศึกษานารี (๔๗) ตั้งอยู่ใกล้สะพานพุทธและวัดประยูรวงศาวาสฝั่งธนบุรี

โรงเรียนบ้านสมเด็จเจ้าพระยา ตั้งอยู่ที่บ้านสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) สร้างในสมัยรัชกาลที่ ๔ คนทั้งหลายเรียกว่า "*บ้านสมเด็จเจ้าพระยา*" ปลายรัชกาลที่ ๕ ได้ใช้สถานที่สร้างโรงเรียนฝึกหัดครูบ้านสมเด็จเจ้าพระยา[๑]

ในสมัยนี้ยังมีมหาวิทยาลัยสงฆ์เกิดขึ้น คือ

มหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย (๑๒) ตั้งขึ้นพ.ศ. ๒๔๓๒ ที่วัดมหาธาตุฯ ซึ่งทรงจัดให้เป็นสถานศึกษาของพระสงฆ์ฝ่ายมหานิกาย

มหามกุฏราชวิทยาลัย (๓๔) ตั้งขึ้น พ.ศ. ๒๔๓๖ ที่วัดบวรนิเวศวิหาร จัดเป็นสำนักศึกษาของพระสงฆ์ ฝ่ายธรรมยุตินิกาย[๒]

๑ ผุสดี ทิพทัส และมานพ พงศทัต *บ้านในกรุงเทพฯ* หน้า ๗๔

๒ เนตรนภิศ นาควัชระ และคณะ *วัดในกรุงเทพฯ* หน้า ๓

สาระสำคัญของสถานที่ราชการในสมัยรัชกาลที่ ๕

เนื่องจากในสมัยรัชกาลที่ ๕ นี้ ได้มีการปรับปรุงระบบการปกครองประเทศเป็นแบบใหม่ เพื่อให้ทันต่อการเปลี่ยนแปลงของสถานการณ์โลก รัชกาลที่ ๕ จึงทรงแบ่งหน่วยราชการออกเป็นหลายหน่วยงาน และทรงมีพระราชดำริที่จะแยกที่ทำงานออกจากที่พักอาศัย จึงก่อให้เกิดสถานที่ราชการใหม่มากมายหลายแห่ง

สถานที่ราชการสมัยนี้เริ่มมีตั้งกระจายออกมานอกเขตคลองคูเมืองเดิม แต่ยังคงรวมกันอยู่ภายในเขตคลองรอบกรุง ส่วนอาคารรอบพระบรมมหาราชวังได้มีการเปลี่ยนแปลงให้เป็นอาคารสถานที่ราชการ

การตั้งหน่วยงานราชการเพื่อการปกครองประเทศ แบ่งออกเป็นทางด้านการเมืองและการทหาร ตั้งกระทรวง ทบวง กรม นอกจากนั้นยังมีการให้บริการแก่ประชาชนทางด้านสาธารณูปโภค รัชกาลที่ ๕ ได้ทรงมีพระราชดำริสร้างอาคารทางด้านสาธารณูปโภคขึ้นหลายอาคาร เช่น โรงไฟฟ้าวัดเลียบ ไปรษณีอาคาร เป็นต้น

ด้านการติดต่อต่างประเทศ เพิ่มขึ้นมากกว่าในสมัยรัชกาลที่ ๔ นอกจากสถานกงศุลที่มีอยู่เดิม ได้มีการสร้างสถานทูต และโรงเรียนฝึกทหารที่ชาวต่างประเทศเข้ามาช่วยเหลือรวมทั้งงานทำแผนที่จึงได้จัดตั้งออฟฟิซแผนที่ขึ้นด้วย

นอกจากการสร้างระบบสาธารณูปโภคแล้ว ท่านยังทรงคำนึงถึงสุขภาพของประชาชน โดยตั้งโรงพยาบาลซึ่งรักษาทางกาย เช่น โรงพยาบาลทหาร โรงพยาบาลศิริราช และยังมีโรงพยาบาลที่รักษาสภาพทางจิต ได้แก่ โรงพยาบาลเสียจริตอีกด้วย ส่วนในบริเวณที่ห่างไกลจากโรงพยาบาล แต่มีชุมชนหนาแน่นจึงได้จัดตั้งสถานีอนามัย เช่น ที่ถนนแพร่งภูธร

ทางด้านการศึกษา ซึ่งเริ่มจัดตั้งโรงเรียนสอนความรู้ทางด้านต่าง ๆ ให้กับประชาชนเป็นครั้งแรก การจัดตั้งโรงเรียนกระจายไปรอบพระนคร แต่ยังคงตั้งอยู่ภายในเขตคลองรอบกรุงเป็นส่วนใหญ่ บริเวณที่มีสถานศึกษารวมตัวกันมากที่สุดคือ ด้านทิศใต้ของพระนครใกล้ปากคลองตลาด โรงเรียนวัดมหรรณพารามเป็นโรงเรียนหลวงแห่งแรกสำหรับราษฎรเล่าเรียน และจัดตั้งอยู่ในวัดเพื่อไม่ให้สิ้นเปลืองงบประมาณ หลังจากนั้นได้จัดตั้งโรงเรียนในวัดอีกหลายแห่ง การศึกษาในรัชกาลนี้เจริญรุ่งเรืองมากประชาชนธรรมดามีโอกาสที่จะเข้าศึกษา ไม่เพียงแต่โรงเรียนในวัดเท่านั้นยังมีโรงเรียนสอนวิชาทหาร เช่น โรงเรียนนายร้อยพระจุลจอมเกล้าฯโรงเรียนนายเรือ อีกทั้งมีมหาวิทยาลัยสงฆ์เกิดขึ้นที่วัดมหาธาตุ (มหานิกาย) และวัดบวรนิเวศวิหาร (ธรรมยุตินิกาย)

สมัยรัชกาลที่ ๕ (พ.ศ. ๒๔๑๑-๒๔๕๓)
แผนที่ ๓.๑๒
แสดง สถานที่ราชการ

สถานที่ราชการใหม่ในสมัยรัชกาลที่ ๕

๑๐) สถานที่ราชการเขตพระราชฐานชั้นนอก ในพระบรมมหาราชวัง
๑๑) โรงช่างสิบหมู่และโรงหล่อกองหัตถศิลป์
๑๒) มหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษดิ์
๑๓) พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร
๑๔) กระทรวงธรรมการ
๑๕) ที่ทำการกระทรวงยุติธรรมและศาลสถิตย์ยุติธรรม
๑๖) กระทรวงกลาโหม
๑๗) กระทรวงเกษตราธิการ
๑๘) ออฟฟิซแผนที่ ที่ ๑
๑๙) โรงเรียนราชินี
๒๐) ออฟฟิซแผนที่ ที่ ๒
๒๑) โรงเรียนเสาวภา
๒๒) โรงเรียนเพาะช่าง (วิทยาลัยเพาะช่าง)
๒๓) โรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัย
๒๔) โรงไฟฟ้าวัดเลียบ (การไฟฟ้านครหลวง)
๒๕) ไปรสนียาคาร (กรมไปรษณีย์)
๒๖) สถานทูตรัสเซีย
๒๗) สถานทูตเดนหมาก (เดนมาร์ก)
๒๘) กระทรวงโยธาธิการ (หรือกระทรวงคมนาคม)
๒๙) กระทรวงมหาดไทย
๓๐) สถานีอนามัยแพร่งภูธร (สถานีกาชาดที่ ๒)
๓๑) กรมราชทัณฑ์ (เรือนจำพิเศษกรุงเทพมหานคร)
๓๒) โรงเรียนวัดมหรรณพาราม
๓๓) โรงเรียนสตรีวิทยา
๓๔) มหามกุฏราชวิทยาลัย วัดบวรนิเวศวิหาร
๓๕) โรงกษาปณ์สิทธิการ
๓๖) โรงพยาบาลทหาร (กรมแพทย์ทหารบก)
๓๗) กรมตำรวจภูธร
๓๘) โรงเรียนนายร้อยพระจุลจอมเกล้า (จปร.)
๓๙) กรมแร่
๔๐) โรงพยาบาลกองตระเวร (โรงพยาบาลกลาง)
๔๑) ออฟฟิซรถไฟ (ที่ทำการการรถไฟแห่งประเทศไทย)
๔๒) สถานีรถไฟบางกอกน้อย
๔๓) โรงพยาบาลศิริราช
๔๔) กระทรวงทหารเรือ-พระนิเวศน์เดิม
๔๕) โรงเรียนนายเรือ-พระราชวังเดิมธนบุรี (กองบัญชาการกองทัพเรือ)
๔๖) โรงเรียนกองตะเวร
๔๗) โรงเรียนศึกษานารี
๔๘) โรงพยาบาลเสียจริต (โรงพยาบาลบ้านสมเด็จ)

✸ ป้อม
┈┈┈ กำแพงเมือง
┈||┈ ประตูเมือง
☆ สถานที่ราชการใหม่
★ สถานที่ราชการเดิม

ตำแหน่งที่ตั้งของสถานที่ราชการสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (แผนที่ ๓.๑๓)

ในยุคนี้เป็นช่วงการปรับปรุงระบบการปกครองแบบสมัยใหม่ของประเทศต่อเนื่องมาจากสมัยรัชกาลที่ ๕ จึงมีการสร้างสถานที่ราชการเพื่อรองรับหน่วยงานราชการที่เพิ่มขึ้นอีกมากมาย สถานที่ราชการสำคัญที่ควรกล่าวถึงในสมัยนี้ มีดังนี้

หอพระสมุดวชิราวุธ (ตึกถาวรวัตถุ) (๔๙) ตั้งอยู่ที่ถนนหน้าพระธาตุ เดิมหอพระสมุดวชิราวุธ ตั้งอยู่ในบริเวณพระบรมมหาราชวังตรงหน้าประตูพิมานชัยศรี กรรมการหอพระสมุดฯ เห็นว่าไม่เหมาะและเล็กเกินไป แต่ไม่มีงบประมาณสร้างตึกใหม่ ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๖ ทรงมีพระราชดำริว่าตึกถาวรวัตถุริมถนนหน้าพระธาตุ ซึ่งสร้างในสมัยรัชกาลที่ ๕ แต่ยังไม่แล้วเสร็จ สมควรให้เป็นหอพระสมุด จึงได้ดำเนินการให้ก่อสร้างต่อจนเสร็จ พระราชทานเป็นที่ตั้งของหอพระสมุดสำหรับพระนคร

กระทรวงการต่างประเทศ (วังสราญรมย์) (๕๐) ตั้งอยู่ที่ถนนมหาไชย เดิมเรียกว่า ศาลาว่าการต่างประเทศ โดยย้ายจากพระบรมมหาราชวังมาอยู่ที่พระราชวังสราญรมย์แห่งนี้ระยะหนึ่ง ต่อมาโปรดเกล้าฯ ให้ใช้พระราชวังสราญรมย์เป็นที่รับเสด็จเจ้านายต่างประเทศ และเป็นที่ประทับของสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช (รัชกาลที่ ๖) เป็นลำดับ จนกระทั่งเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ จึงพระราชทานพระราชวังสราญรมย์ ให้เป็นศาลาว่าการกระทรวงต่างประเทศและสถานที่รับรองเจ้านายประเทศมาจนถึงปัจจุบัน[๑]

กรมการรักษาดินแดน (๕๑) ตั้งอยู่ที่ถนนเจริญกรุง เดิมชื่อกรมทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์ ตั้งอยู่ที่กลุ่มวังท้ายหับเผย และวังถนนสนามชัย ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๖๗ รัชกาลที่ ๖ โปรดเกล้าฯ ให้ซื้อที่วังเหล่านี้สร้างอาคารสำหรับทหารราชวัลลภ (ทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์) และใน พ.ศ. ๒๔๙๙ รัฐบาลได้ย้ายกรมรักษาดินแดน จากบริเวณมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ มาอยู่ที่อาคารแห่งนี้[๒]

กระทรวงพาณิชย์ (๕๒) ตั้งอยู่ที่ถนนสนามไชย ช่วงปลายใกล้ปากคลองตลาด เดิมเป็นที่ตั้งของกลุ่มวังท้ายวัดพระเชตุพน รวม ๔ วัง ในสมัยรัชกาลที่ ๖ โปรดให้รื้อวังสร้างที่ทำการกระทรวงพาณิชย์[๓]

---

[๑] ม.ร.ว. แน่งน้อย ศักดิ์ศรี และคณะ *พระราชวังและวัง....,* หน้า ๕๗, ๓๐๔-๓๐๙

[๒] กรมศิลปากร, *นำชมกรุงรัตนโกสินทร์,* หน้า ๓๐๕

[๓] กรมศิลปากร จดหมายเหตุ....., หน้า ๔๘๗

สถานีตำรวจนครบาลพระราชวัง

สถานีตำรวจนครบาลพระราชวัง (๕๓) ตั้งอยู่มุมถนนสนามไชย บรรจบกับถนนมหาราชเดิมเป็นบริเวณวังท้ายวัดพระเชตุพนวังที่ ๕ ซึ่งอยู่ทางใต้สุด ในกลุ่มวังท้ายวัดพระเชตุพน ในสมัยรัชกาลที่ ๖ โปรดเกล้าฯ ให้ย้ายที่ทำการสถานีตำรวจนครบาลพระราชวัง จากท่าเตียนมายังที่ทำการแห่งนี้จนถึงปัจจุบัน[๑]

การประปานครหลวง (๕๕) ตั้งอยู่ที่เชิงสะพานแม้นศรี ถนนบำรุงเมือง กิจการประปาในกรุงเทพฯ เริ่มมีขึ้นเมื่อรัชกาลที่ ๖ เสด็จเปิดการจ่ายน้ำเป็นพิธีปฐมฤกษ์ พ.ศ. ๒๔๕๗ และใน พ.ศ. ๒๔๗๔ ได้มีการสร้างถังพักน้ำที่ตำบลวรจักร ๑ ถัง และที่ถนนราชดำริ อีก ๒ ถัง[๒]

สถานีรถไฟหัวลำโพง (๕๗) ตั้งอยู่ที่ถนนพระรามสี่ รัชกาลที่ ๖ ทรงเห็นว่ากิจการเดินรถไฟสายเหนือและใต้มีความเจริญขึ้น จึงโปรดเกล้าฯ ให้รวมกิจการทั้งสองมาอยู่ในกรมรถไฟหลวง เปิดสถานีรถไฟกรุงเทพฯ ขึ้นใน พ.ศ. ๒๔๕๗ เป็นบริเวณกว้างขวาง บรรดาข้าราชการกรมรถไฟได้ร่วมกันสร้างสวนและน้ำพุสำหรับประชาชนเพื่อเป็นอนุสรณ์ น้อมเกล้าฯ อุทิศถวายแด่รัชกาลที่ ๕[๓]

ที่ว่าการกรมเจ้าท่า (๕๘) ตั้งอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาใกล้แบงค์สยามกำมาจล (ธนาคารไทยพาณิชย์ สาขาตลาดน้อย)[๔]

---

[๑] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๘๖

[๒] มหาวิทยาลัยศิลปากร, *สมุดภาพสถาปัตยกรรมกรุงรัตนโกสินทร์,* หน้า ๕๙

[๓] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๗

[๔] ผุสดี ทิพทัส และมานพ พงศ์ทัพ, *บ้านในกรุงเทพฯ,* หน้า ๑๘๘

สาระสำคัญของสถานที่ราชการสมัยรัชกาลที่ ๖

สถานที่ราชการเพิ่มขึ้นตามการปรับปรุงระบบการปกครอง แต่ส่วนใหญ่ยังคงตั้งอยู่ในเขตพระนคร โดยเฉพาะบริเวณคลองคูเมืองเดิมทำให้สถานที่ราชการบริเวณนี้ทวีความหนาแน่นขึ้น สถานที่ราชการที่เพิ่มมากขึ้นมักจะเป็นบริการทางด้านสาธารณูปโภค ซึ่งเป็นโครงการตามพระราชดำริต่อเนื่องมาจากสมัยรัชกาลที่ ๕ เช่น การประปานครหลวง กรม เจ้าท่า สถานีรถไฟหัวลำโพง เป็นต้น

ในสมัยนี้มีการจัดสร้างสถานที่ราชการขึ้นเป็นแห่งแรก โดยที่ไม่ต้องอาศัยพระราชวังหรือวังเช่นก่อน ได้แก่ กระทรวงพาณิชย์ สถานีตำรวจนครบาล นอกจากนั้นได้ทรงจัดตั้งโรงเรียน เพิ่มขึ้นมากสำหรับประชาชนทั่วไปทั้งที่ตั้งในวัดและจัดสร้างขึ้นใหม่ มีการเพิ่มระดับการศึกษาให้สูงขึ้นจนถึงระดับมหาวิทยาลัย

สถานศึกษาในสมัยรัชกาลที่ ๖ (แผนที่ ๓.๑๓)

โรงเรียนเบญจมราชาลัย (๕๔) ตั้งอยู่ริมคลองวัดสุทัศน์ ถนนศิริพงศ์ เดิมเป็นวังกรมขุนมรุพงศ์สิริพัฒน์ ในสมัยรัชกาลที่ ๖ ทรงอุทิศให้แก่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นที่ตั้งของโรงเรียนสตรี มีกิจการรุ่งเรืองจนปัจจุบัน[๑]

โรงเรียนการเรือน (วังจันทร์เกษม) (๕๖) ตั้งอยู่ที่ถนนราชดำเนินนอก ในสมัยรัชกาลที่ ๕ โปรดเกล้าฯ ให้สร้างวังจันทร์เกษม เพื่อจะพระราชทานแด่สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช (รัชกาลที่ ๖) แต่สิ้นรัชกาลก่อนสร้างเสร็จ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงย้ายเข้าประทับในพระราชวังดุสิต และโปรดเกล้าฯ ให้สร้างวังจันทร์เกษมจนแล้วเสร็จ แต่มิได้มีการตกแต่งลวดลายงดงาม เช่น วังเจ้าฟ้าทั่วไป จากนั้นพระราชทานให้เป็นที่ตั้งสถานพยาบาลสำหรับราชบริพาร ต่อมาจึงเปลี่ยนเป็น *"โรงเรียนการเรือน"* ใช้สืบมาจนถึงสมัยรัชกาลที่ ๘ (พ.ศ. ๒๔๘๓) จึงย้ายโรงเรียนการเรือนไปอยู่ที่ด้านหลังพระตำหนัก (บริเวณคุรุสภาปัจจุบัน) และย้ายกระทรวงธรรมการ (กระทรวงศึกษาธิการ) เข้ามาตั้งอยู่แทน[๒]

---

[๑] ม.ร.ว. แน่งน้อย ศักดิ์ศรี และคณะ, *พระราชวังและวัง.....*, หน้า ๓๓๔

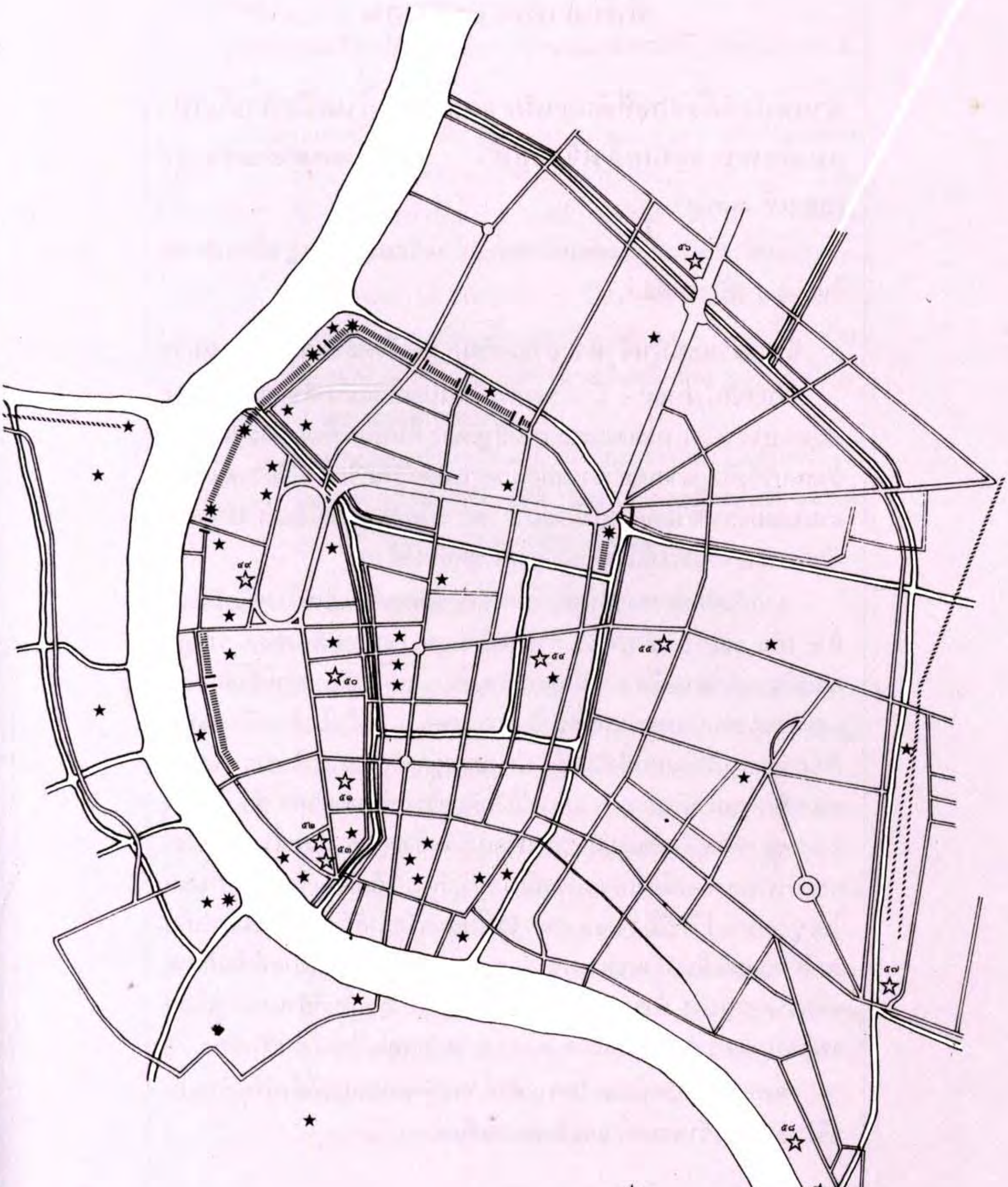
[๒] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๓๗

สมัยรัชกาลที่ ๖ (พ.ศ. ๒๔๕๓-๒๔๖๘)
แผนที่ ๓.๑๓
แสดง สถานที่ราชการ

สถานที่ราชการใหม่ในสมัยรัชกาลที่ ๖

๔๙) หอพระสมุดวชิราวุธ
๕๐) กระทรวงการต่างประเทศ - วังสราญรมย์
๕๑) กรมการรักษาดินแดน
๕๒) กระทรวงพาณิชย์
๕๓) สถานีตำรวจนครบาลพระราชวัง
๕๔) โรงเรียนเบญจมราชวิทลัย
๕๕) การประปานครหลวง แม้นศรี
๕๖) โรงเรียนการเรือน - วังจันทร์เกษม (กระทรวงศึกษาธิการ)
๕๗) สถานีรถไฟหัวลำโพง
๕๘) ที่ว่าการกรมเจ้าท่า

✷ ป้อม
┈┈┈ กำแพงเมือง
┈||┈ ประตูเมือง
☆ สถานที่ราชการใหม่
★ สถานที่ราชการเดิม

ที่พักอาศัยและชุมชน

ตำแหน่งที่ตั้งของที่พักอาศัย และชุมชนในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. ๒๓๙๔-๒๔๑๑) (แผนที่ ๓.๑๔)

ในช่วงรัชกาลนี้จะแยกบริเวณที่ตั้งบ้านเรือนของราษฎรเป็นบริเวณใหญ่ ๆ ๕ บริเวณได้แก่

๑. บริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาและริมคลองฝั่งตะวันตก (ฝั่งธนบุรี)

ในสมัยรัชกาลที่ ๔ นี้ ราษฎรทั่วไปยังนิยมใช้แม่น้ำลำคลองเป็นทางสัญจรอยู่เช่นเดิม คลองและสะพานข้ามคลองในพื้นที่ทั้งฝั่งพระนครและฝั่งธนบุรีจึงมีอยู่มากมาย ความนิยมในการปลูกบ้านเรือน หรือจอดแพอยู่ตามริมแม่น้ำและริมคลองยังมีอยู่มาก เพราะผู้คนสามารถใช้แม่น้ำลำคลองเป็นทางสัญจรและใช้เป็นสาธารณูปโภคหลักได้ด้วย

จากบันทึกของชาวต่างประเทศ ที่เข้ามาติดต่อกับไทยในสมัยรัชกาลที่ ๔ เช่น เซอร์ยอน บาวริง ราชทูตอังกฤษ เทาแซนด์ แฮริส ราชทูตอเมริกัน และเฟรเดริก อาเทอนีลที่เข้ามารับราชการได้บรรยายถึงลักษณะและบรรยากาศของชุมชนริมน้ำในกรุงเทพฯ ว่าเต็มไปด้วยเรือนแพที่ปักเสาผูกล่ามไว้กับบนฝั่งริมตลิ่ง มีทั้งแพอยู่อาศัยและแพค้าขาย จอดอยู่ตามบริเวณหน้าบ้านใหญ่ ๆ และหน้าวัดที่อยู่ริมแม่น้ำลำคลอง ต่อเนื่องกันไปมากมาย หมอบลัดเลย์มิชชันนารีอเมริกันซึ่งอยู่เมืองไทยตั้งแต่ครั้งรัชกาลที่ ๓ และต่อเนื่องไปจนถึงสมัยรัชกาลที่ ๔ ได้เขียนเรื่องเกี่ยวกับแพในกรุงเทพฯ ไว้ว่ามีถึง ๗๐๐ แพ[๑] แม้ในสมัยรัชกาลที่ ๔ จะเริ่มมีการเก็บภาษีเรือนแพเป็นครั้งแรก แทนการเก็บอากรตลาดซึ่งมีมาแต่เดิมก็ตาม แต่บรรดาขุนนาง ข้าราชการ พ่อค้าคหบดี ในสมัยนั้นก็ยังนิยมอยู่เรือนแพกันมากเพราะสะดวกสบาย และอากาศปลอดโปร่งกว่าในตัวเมือง

จากหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่กล่าวถึงตำแหน่งที่ตั้งบ้านเรือนในบริเวณแม่น้ำเจ้าพระยา และริมคลองได้แก่

---

[๑] Siam Repository V. 4, P. 96 อ้างถึงใน ชัย เรืองศิลป์, ประวัติศาสตร์ไทยด้านเศรษฐกิจ หน้า ๒๑๒

เสนาบดี

มีเพียงรายเดียวที่ปรากฏในหลักฐานประวัติศาสตร์ เพิ่มเติมจากสมัยรัชกาลที่ ๓ คือ

เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ซึ่งดำรงตำแหน่งอัครมหาเสนาบดี ที่สมุหพระกลาโหมในสมัยรัชกาลที่ ๔ ปลูกบ้านใหม่ในที่ดินที่เป็นสวนกาแฟมีอาณาเขตกว้างขวาง หลังวัดประยูรวงศาวาส ซึ่งได้รับมรดกจากสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ บิดาของท่าน บ้านหลังนี้ตั้งอยู่ริมคลองสาน ผู้คนทั่วไปเรียกกันว่าบ้านสมเด็จเจ้าพระยา ต่อมาในปลายรัชกาลที่ ๕ ได้ใช้เป็นที่สร้างโรงเรียนฝึกหัดครู คือโรงเรียนบ้านสมเด็จเจ้าพระยา

สำหรับเสนาบดีท่านอื่น ๆ ที่ไม่ได้กล่าวถึงที่ตั้งบ้านเรือนไว้ในรัชกาลนี้ ส่วนใหญ่จะอยู่ที่บ้านเดิมที่เคยอยู่มาก่อน และได้กล่าวถึงไว้แล้วในสมัยต้นรัตนโกสินทร์

ชาวต่างประเทศ (ทูต ครู และพ่อค้า)

ทูตต่างประเทศ

การเดินทางของราชทูตต่างประเทศมายังกรุงเทพฯ จะใช้เส้นทางเรือจากสมุทรปราการเข้ามายังแม่น้ำเจ้าพระยา จึงจำเป็นต้องมีที่พักที่บริเวณริมแม่น้ำ เพื่อสะดวกในการจอดเรือในบริเวณใกล้บ้านพักของสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ อัครเสนาบดีกลาโหมและเสนาบดีคลัง มีตึก ๒ ชั้นหน้าวัดประยูรวงศาวาส ซึ่งใช้เป็นเรือนรับรองทูตต่างประเทศ หรือให้พ่อค้าต่างประเทศเช่าอยู่เช่น ในสมัยรัชกาลที่ ๔ นายฮันเตอร์ (หันแตร) พ่อค้าอังกฤษเช่าบ้านตึกหลังนี้อยู่ ต่อมาในพ.ศ. ๒๓๙๘ ใช้เป็นที่พักรับรองของ เซอร์ยอน บาวริง ราชทูตอังกฤษในสมัยพระนางเจ้าวิคตอเรีย เพื่อทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีและการค้าพร้อมด้วย นายฮารี ปาร์ก ขุนนางอังกฤษรวมในคณะทูตทั้งหมด ๒๔ คน[๑]

---

๑ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ เล่ม ๑* หน้า ๑๑๕

แอนนา เลียวโนเวนส์ ชาวอังกฤษ ซึ่งเข้ามาสอนภาษาอังกฤษให้แก่พระราชโอรสและเจ้านายในพระบรมมหาราชวัง เมื่อแรกมาถึง แอนนาพักอยู่ที่บ้านสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง) ก่อน ซึ่งเป็นบ้านขนาดใหญ่ ริมคลองสาน หลังวัดประยูรวงศาวาส ต่อมาแอนนาจึงย้ายไปอยู่บ้านอีกหลังหนึ่งซึ่งอยู่ใกล้ ๆ กัน ตรงที่ดินในบริเวณบ้านเดิมของสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ) เป็นบ้านไม้ ๒ ชั้น มี ๙ ห้องรวมทั้งห้องน้ำและมีระเบียงที่ชั้นบน[๑]

หมอบลัดเลย์ และคณะ เช่าบ้านเจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ) บิดาของสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์อยู่ ๑๕ ปีต่อมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชทานที่ดินให้ปลูกบ้านเรือนอยู่ใหม่ที่ปากคลองบางกอกใหญ่ ริมป้อมวิไชยประสิทธิ์ หลังวังกรมหลวงวงศาธิราชสนิท หมอบลัดเลย์และคณะ จึงได้ย้ายมาอยู่ที่บ้านนี้โดยใช้เป็นที่อยู่อาศัย และดำเนินกิจการรักษาโรคและทำโรงพิมพ์อยู่ ณ บ้านนี้จนถึงแก่กรรมในพ.ศ. ๒๔๑๖ อันเป็นช่วงต้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

บ้านเรือนและร้านค้าของชาวต่างประเทศ

จากภาพถ่ายเก่าของกองจดหมายเหตุแห่งชาติ แสดงถึงที่ตั้งของบ้านเรือนและสถานที่ที่ชาวตะวันตกพำนักอยู่ เช่นบ้านพักและโรงสีของห้างมากัว บริษัทค้าข้าวของชาวตะวันตก ริมแม่น้ำเจ้าพระยา ริมป้อมปิดปัจนึก ติดกับคลองผดุงกรุงเกษม บ้านกงศุลอังกฤษที่หน้าวัดม่วงแค ถนนเจริญกรุง บ้านหลวงที่ให้ฝรั่งที่รับราชการในสมัยรัชกาลที่ ๔ อยู่ที่ท่าเตียน

คหบดี พ่อค้า และราษฎรจีน

กลุ่มบ้านพ่อค้าจีน

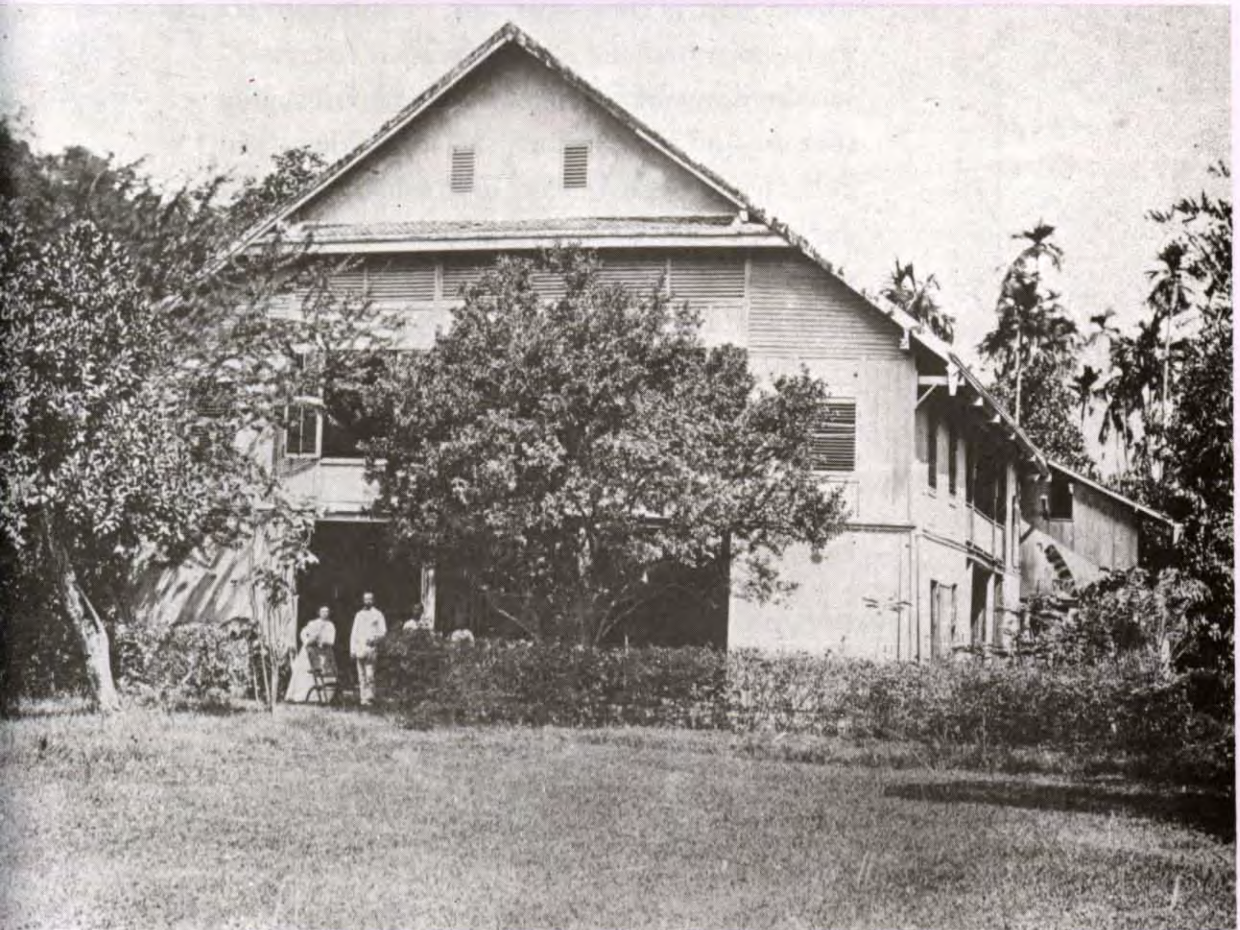
บริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันตก บริเวณตั้งแต่วัดประยูรวงศาวาสมาจนถึงหลังวัดอนงคาราม ใกล้ตลาดบ้านสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติเป็นที่อยู่อาศัย และโกดังสินค้ารวมทั้งท่าเรือขนถ่ายส่งสินค้า ของพ่อค้าจีนกลุ่มใหญ่ที่ประกอบการค้า

---

[๑] มาร์กาเร็ต แลนดอน, แอนนากับพระเจ้ากรุงสยาม, (แปล) อ.สนิทวงศ์, (กรุงเทพฯ : แพร่พิทยา, ๒๕๐๕), หน้า ๑๕๐-๑๖๒

บ้านที่ชาวตะวันตกพักอาศัยอยู่ เป็นบ้านไม้ ๒ ชั้นมีระเบียงที่ชั้นบน

บ้านหมอบรัดเลย์ ปากคลองบางกอกใหญ่

นำเรือสำเภาบรรทุกสินค้าไปขายต่างประเทศ เท่าที่มีปรากฏรายชื่อในหนังสือบางกอกกาแลนเดอร์ ในพ.ศ. ๒๔๐๕ ที่เป็นพ่อค้ารายใหญ่ได้แก่พระยาพิศาลศุภผล เจ้าสัวหรือเจ๊สัวฟัก แซ่ลิ้ม เจ๊สัวกวางสิว แซ่อู๋ เจ๊สัวจั่น แซ่กิม เจ๊สัวพุก เจ๊สัวเก็งสุน เจ๊สัวเอี่ยม เจ๊สัวเกด เจ๊สัวพัน เจ๊สัววัน เจ๊สัวจิน นายอากรหนู และนายอากรบุค แซ่โล เป็นต้น[๑]

ส่วนในช่วง พ.ศ. ๒๔๑๐ อันเป็นช่วงปลายสมัยรัชกาลที่ ๔ นั้น พ่อค้าคหบดีจีนที่มีชื่อที่ตั้งบ้านเรือน และกิจการค้าในบริเวณนี้ ได้แก่ พระพิสณฑ์สุรากร เจ๊สัวฟัก เจ๊สัวเล่าแซ เจ๊สัวเกงซัว เจ๊สัวโป หลวงบานเบิกบุรีรัตน์ เจ๊สัวเกงชิว หลวงพิชวารี เป็นต้น[๒]

กลุ่มบ้านพ่อค้าจีน

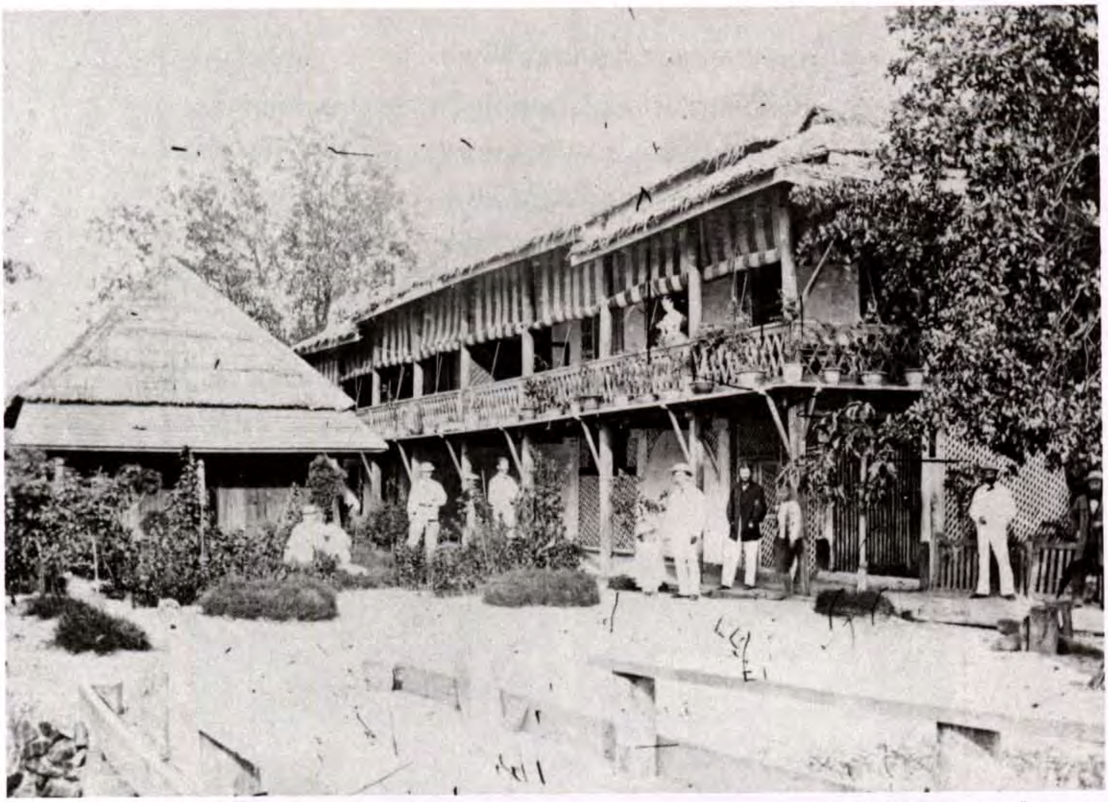
บริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งธนบุรี บริเวณระหว่างวัดทองบน (วัดทองธรรมชาติ) กับวัดทองล่าง (วัดทองนพคุณ) ตรงกันข้ามกับท่าน้ำทรงสวัสดิ์ของฝั่งพระนคร เป็นบริเวณย่านส่งสินค้าออกต่างประเทศที่สำคัญ กันหรือเรียกว่า *"ฮวยจุ้นล้ง"* หมายถึงที่ที่เรือกลไฟเข้ามาเทียบถ่ายสินค้า ที่ดินบริเวณนี้เดิมเป็นของคุณหญิงพิศลสมบัติบริบูรณ์ซึ่งเป็นที่ที่บิดานายตันฉือฮ้วง มาเช่าแพอยู่ใกล้บริเวณนี้ เพื่อขายสินค้าที่บรรทุกเรือสำเภามาจากซัวเถาในประเทศจีน เมื่อขยายกิจการใหญ่โตขึ้น บิดานายตันฉือฮ้วงจึงเช่าที่ริมน้ำบริเวณนี้และเช่าตึกแถว ๒ ชั้นแบบจีนซึ่งมีอยู่ในที่ดินสำหรับพำนักอยู่ พร้อมทั้งทำการค้า และต่อมาได้ซื้อที่บริเวณนี้ไว้เป็นกรรมสิทธิ์ โดยปลูกบ้านขนาดใหญ่แบบจีนของนายตันฉือฮ้วง ต้นตระกูลหวั่งหลี ส่วนตึกแถวแบบจีนให้พนักงานบริษัท และครอบครัวอาศัยอยู่บริเวณด้านหน้าที่ติดแม่น้ำเจ้าพระยา เป็นลานกว้างสำหรับขนถ่ายสินค้าที่ดินบริเวณนี้อยู่ติดกับถนนเชียงใหม่ ที่แยกจากถนนสมเด็จเจ้าพระยาในปัจจุบัน[๓]

---

[๑] ชัย เรืองศิลป์, ประวัติศาสตร์ไทยด้านเศรษฐกิจ, หน้า ๓๒๘

[๒] เรื่องเดียวกัน

[๓] ผุสดี ทิพทัส และมานพ พงศทัต, บ้านในกรุงเทพ, หน้า ๙๐

บ้านพักของห้างมากัว ริมแม่น้ำเจ้าพระยา

บ้านกงสุลอังกฤษ ในสมัยรัชกาลที่ ๔

กลุ่มบ้านแบบจีนของพ่อค้าคหบดีจีน

บริเวณท่าดินแดง ฝั่งธนบุรี ริมแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันตก เยื้องกับบริเวณทรงวาด และท่าน้ำราชวงศ์ของฝั่งพระนครใกล้เคียงกับถนนท่าดินแดงในปัจจุบัน มีบ้านตึกแบบจีนอยู่หลายหลัง แต่ที่มีขนาดใหญ่และอยู่ในสภาพดีคือบ้านโปษ์กี่ เป็นกลุ่มบ้านแบบจีนของหลวงวารีราชายุกต์ (เจ๊สัวโป๊) เป็นบุตรชายของเจ๊สัว ล่อแช ซึ่งเดินทางมาจากหมู่บ้านใกล้ซัวเถาในจีน มาตั้งรกรากทำมาหากินที่เมืองไทย โดยในระยะแรกอยู่ที่แพริมแม่น้ำในบริเวณนี้ ต่อมาเมื่อทำการค้าขายได้ผลดี จึงได้ซื้อที่ดินบริเวณนี้ และสร้างกลุ่มอาคารชั้นเดียวแบบจีนไว้[๑]

กลุ่มบ้านแบบจีนที่บริเวณท่าดินแดง

ตึกแถวสองชั้นที่พ่อค้าอินเดียใช้อยู่และทำการค้า

พ่อค้าแขกอินเดีย

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้ พวกแขกอินเดียเข้ามาทำมาหากินในพระนครกันมาก ตามที่ปรากฏในหนังสือพิมพ์ บางกอกกาแลนเดอร์ ในพ.ศ. ๒๔๐๕ ซึ่งเป็นช่วงกลางของสมัยรัชกาลที่ ๔ กล่าวถึงกลุ่มพ่อค้าแขกที่อยู่รวมกลุ่มกัน บริเวณตึกขาวตึกแดงริมแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวัน-ตก ใกล้กับตลาดสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ คือบริเวณถนนท่าดินแดง เยื้องกับท่าน้ำราชวงศ์ของฝั่งพระนครในปัจจุบัน อาคารเป็นตึกแถวสองชั้นเหมือนตึกริมถนนพาหุ-รัดในปัจจุบัน นอกจากนั้นยังมีโกดังข้าวและโรงเก็บสินค้า ที่บริเวณนี้เป็นของพระนิเทศสันต์พานิช บิดาของนายเออีนานาคหบดีชาวอินเดียมีกิจการค้าและมีที่ดินมากมาย ได้ให้แขกอินเดียที่เป็นญาติพี่น้องกันมาพำนักอยู่ที่ตึกแถว ซึ่งใช้ชั้นล่างเป็นที่ขายของประเภทเสื้อผ้าแพรพรรณ เครื่องนุ่งห่มและเครื่องใช้ที่นำเข้ามาจากอินเดีย ส่วนชั้นบนใช้เป็นที่อยู่อาศัย บริเวณนี้นับเป็นย่านการค้าและอยู่อาศัยที่สำคัญและหนาแน่นรองจากย่านสำเพ็ง ซึ่งเป็นย่านขายสินค้าจากประเทศจีน[๒]

---

๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๓

๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๔

ราษฎรไทย

ราษฎรชาวไทยทั่วไป จะยังคงอยู่อาศัยกันในบริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยา และริมคลองที่แยกจากแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งธนบุรี เช่น คลองบางกอกน้อย คลองมอญ คลองบางกอกใหญ่ และคลองสาน เช่นเดียวกับในสมัยรัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๓ จากจิตรกรรมฝาผนังของวัดที่สร้างในสมัยรัชกาลที่ ๔ และภาพถ่ายเก่าแสดงถึงภาพบ้านเรือนแบบไทยบริเวณริมน้ำ มีทั้งเรือประทุนที่ใช้อยู่อาศัย เรือนแพริมน้ำ และบ้านเรือนริมตลิ่ง ส่วนใหญ่เป็นเรือนแบบไทย มีทั้งชนิดโครงสร้างไม้ไผ่ หลังคาจาก และเรือนฝากระดาน โครงสร้างไม้หลังคามุงจากหรือมุงกระเบื้อง และใช้เรือเป็นพาหนะในการติดต่อและซื้อขายสินค้าเช่นในช่วงต้นรัตนโกสินทร์

กลุ่มเรือนพักคนงานในบริเวณฮวยจุ้นล้ง

บริเวณบ้านแบบจีนของตระกูลหวั่งหลี

๒. บริเวณตั้งแต่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันออก (ฝั่งพระนคร) ถึงเขตคลองคูเมืองเดิม

เนื่องจากบริเวณนี้อยู่ใกล้พระบรมมหาราชวัง พระราชวังหน้า และวังเจ้านาย พร้อมด้วยวัดสำคัญอีก ๕ วัด ที่พักอาศัยนี้จึงมีไม่มากนักและมักจะเป็นที่อยู่อาศัยของเสนาบดีคนสำคัญในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ดังได้กล่าวไว้แล้ว ส่วนในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้ พระองค์ทรงรับความเจริญแบบตะวันตกเข้ามาปรับปรุงบ้านเมืองให้สวยงามเป็นระเบียบเรียบร้อยและโปรดเกล้าฯ ให้จัดหาที่อยู่สำหรับชาวต่างประเทศที่ทรงจ้างให้เข้ามาช่วยเหลือกิจการของประเทศในด้านต่าง ๆ เท่าที่ปรากฏในเอกสารทางประวัติศาสตร์ ได้แก่

จิตรกรรมฝาผนังวัดขนอนเหนือ พระนครศรีอยุธยา

บริเวณถนนสนามไชย

รอบพระบรมมหาราชวัง ซึ่งเดิมเป็นบ้านเรือนเสนาบดีและขุนนางนั้นโปรดเกล้าฯ ให้สร้างตึกแถว ๒ ชั้น ๔๐ ห้อง สำหรับครูชาวต่างประเทศที่ทรงจ้างให้มาทำการสอนภาษาอังกฤษและสอนวิชาทหารอยู่ที่ตึกชุดนี้ เช่น แหม่มแอนนา เลียวโนเวนส์ ได้อยู่ ๑ คูหา ทั้งชั้นล่างและชั้นบน ที่อยู่นี้ห่างจากพระบรมมหาราชวังประมาณ ๖๐-๙๐ เมตร นอกจากนั้นตึกแถวชุดนี้ยังมีพ่อค้าฝรั่งและแขกมาเช่าตั้งห้างร้านค้าอีกด้วย[๑]

บริเวณหน้าพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ ยังมีตึกแถว ๒ ชั้นตามแบบสถาปัตยกรรมตะวันตกที่รัชกาลที่ ๔ ทรงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างเพิ่มเติมอีก ๔ หลัง สำหรับให้ทหารที่ฝึกหัดอย่างฝรั่งอยู่ เนื่องจากมีครูชาวต่างประเทศที่ทรงจ้างมาสอนวิชาทหาร พำนักอยู่ในบริเวณใกล้เคียง[๒]

หมอวิลเลี่ยม แคมป์เบล ซึ่งเป็นนายแพทย์ประจำพระองค์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็มีที่พำนักอยู่ใกล้

---

๑ มาร์กาเร็ต แลนดอน, แอนนากับพระเจ้ากรุงสยาม, หน้า ๓๗๓

๒ วิมล พงศ์พิพัฒน์, *"เมืองไทยยุคปฏิรูปครั้งแรก"* เมืองโบราณ ปีที่ ๓ ฉบับที่ ๔, หน้า ๓๕-๓๖

ถนนบำรุงเมืองช่วงที่ตั้งต้นจากพระบรมมหาราชวัง ตรงออกไปทางตะวันออกผ่านคลองคูเมืองเดิมและคลองรอบกรุงออกไป เป็นถนนแบบใหม่สายแรกในพระนคร และอยู่ในเขตที่มีกองตระเวนตำรวจของมิสเตอร์อามส์ คอยตระเวนรักษาการดูแลความปลอดภัย[๑]

บริเวณใกล้พระบรมมหาราชวังทางด้านเหนือท่าเตียน ซึ่งอยู่ถัดจากถนนท้ายวังลงมา รัชกาลที่ ๔ โปรดเกล้าฯ ให้สร้างตึก ๔ หลัง ใช้สำหรับกิจการต่าง ๆ ของหลวง เช่นเป็นกงศุลต่างประเทศ หรือใช้เป็นที่ทำการของกรมท่า และบางครั้งใช้เป็นที่รับแขกเมือง หรือเป็นที่อยู่ของฝรั่งที่เข้ามารับราชการ เนื่องจากในสมัยรัชกาลที่ ๔ นี้ เป็นครั้งแรกที่มีการจ้างฝรั่งชาวตะวันตกมารับราชการเป็นที่ปรึกษาในด้านต่าง ๆ ที่จำเป็นสำหรับการพัฒนาประเทศ ซึ่งจากหลักฐานทางประวัติศาสตร์ระบุว่ามีชาวยุโรป และอเมริกันเข้ามารับราชการในกรุงเทพฯ ถึง ๘๔ คน

๓. บริเวณตั้งแต่แนวคลองคูเมืองเดิม (คลองโรงไหม-คลองตลาด) ถึงแนวคลองรอบกรุง (คลองบางลำภู-คลองโอ่งอ่าง)

บนพื้นที่ตั้งแต่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาตามแนวกำแพงพระนครทางด้านเหนือ จนถึงริมแม่น้ำเจ้าพระยาตามแนวกำแพงพระนครทางด้านใต้ใกล้วัดเลียบ (วัดราชบูรณะราชวรวิหาร) และตั้งแต่แนวคลองคูเมืองเดิมจนถึงคลองรอบกรุง ตามแนวตะวันตก-ตะวันออก ในบริเวณนี้ส่วนใหญ่จะเป็นที่ตั้งบ้านเรือนของเสนาบดีและขุนนาง และราษฎรทั่วไปที่มักจะอยู่หนาแน่นบริเวณริมกำแพงพระนครเท่าที่ปรากฏหลักฐานทางประวัติศาสตร์ได้แก่

เจ้าพระศรีสุริยวงศ์ (ช่วง) อัครมหาเสนาบดีกลาโหม ซึ่งเป็นเสนาบดีคนสำคัญในสมัยรัชกาลที่ ๔ และต้องปฏิบัติหน้าที่รับใช้ใกล้ชิดพระองค์จึงโปรดเกล้าฯ ให้ย้ายไปอยู่บ้านของเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) อัครมหาเสนาบดีมหาดไทย ในสมัยรัชกาลที่ ๓ ซึ่งถึงแก่กรรม และบ้านนี้ตกเป็นของหลวงว่างอยู่เป็นตึกใหญ่อยู่ริมคลองรอบกรุงทางด้านคลองโอ่งอ่าง ใกล้กับตลาดสะพานหันตรงบริเวณหน้าวังบูรพาภิรมย์[๒]

---

[๑] มาร์กาเร็ต แลนดอน, แอนนากับพระเจ้ากรุงสยาม, หน้า ๓๗๓

[๒] ชัย เรืองศิลป์, *ยอดคน,* หน้า ๘๐

จมื่นไวยวรนาถ (วร บุนนาค) ตำแหน่งหัวหมื่นมหาดเล็ก ซึ่งเป็นบุตรชายของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ย้ายจากบ้านที่หน้าวัดประยูรวงศาวาส ฝั่งธนบุรีมาอยู่รวมกับท่านบิดาที่บ้านหลวงหน้าวังบูรพาภิรมย์ดังกล่าวมาแล้ว โดยในระยะแรกพำนักอยู่ที่ฉางข้าวในบริเวณบ้าน ต่อมาจึงปลูกเรือนแพอยู่ที่ริมคลองโอ่งอ่างในบริเวณใกล้กันบุตรสาวของท่านเกิดที่เรือนแพหลังนี้ ต่อมาได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ (แพ) พระสนมเอกในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว[๑]

เจ้าพระยาพลเทพ (หลง) เสนาบดีผู้หนึ่งมีบ้านอยู่ที่ริมคลองคูเมืองเดิมด้านใต้หรือบริเวณคลองตลาด บริเวณปลายถนนอัษฎางค์ต่อกับถนนจักรเพชร ในปัจจุบัน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้ซื้อที่บ้านเจ้าพระยาพลเทพ เพื่อเตรียมไว้สำหรับสร้างวังให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงพินิตประชานาถ กับสมเด็จพระอนุชาอีก ๒ พระองค์แต่ยังไม่ทันได้สร้างจึงโปรดเกล้าฯ ให้ข้าราชบริพารไปปลูกเรือนเพื่อดูแลที่นี่อยู่จนตลอดรัชสมัยของพระองค์[๒]

กลุ่มที่อยู่พ่อค้าต่างชาติ

ตึกแถวชั้นเดียวบนถนน บำรุงเมืองตอนในและถนนเฟื่องนคร เป็นแบบตึกแถวเมืองสิงคโปร์ ตึกแถวชุดนี้สร้างขึ้นตามคำขอร้องของบรรดาพ่อค้าจีน แขกและฝรั่งเพื่อจะได้ขอเช่าตั้งห้างร้านค้าขายและอยู่อาศัยด้วย ต่อมาจึงมีราษฎรทั่วไปเริ่มปลูกสร้างบ้านเรือนในบริเวณนี้หนาแน่นขึ้น

บริเวณริมกำแพงพระนครด้านใน ซึ่งเลียบไปตามแนวคลองรอบกรุงนั้น มีราษฎรซึ่งส่วนมากเป็นพวก ทาสและเลข (ไพร่หลวงและไพร่สมกำลังของพวกเจ้านายและขุนนาง) อาศัยอยู่โดยปลูกบ้านเรือนง่าย ๆ เป็นกระท่อมแบบเพิงหมาแหงน มุงจาก อยู่ชิดกำแพงเมืองเป็นระยะ ๆ ใช้กำแพงเมืองเป็นผนังด้านหลังใช้ตับจากอยู่อาศัย สำหรับราษฎรที่มีรายได้น้อย บางแห่งเปิดด้านหน้าเพิงออกขายของเล็ก ๆ น้อย ๆ เพื่อการยังชีพ

---

๑ ชัย เรืองศิลป์, *ยอดคน,* หน้า ๘๐

๒ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๕, หน้า ๕๔-๕๕

บ้านเรือนและชุมชนริมคลอง

๔. บริเวณตั้งแต่คลองรอบกรุง (คลองโอ่งอ่าง-คลองบางลำภู) ถึงแนวคลองรอบเมืองชั้นนอก (คลองผดุงกรุงเกษม)

ที่ดินบริเวณนี้มีอาณาเขตกว้างขวางกว่าเขตอื่น ๆ ที่กล่าวมาแล้ว ในพื้นที่นี้นอกจากจะมีคลองรอบกรุง และคลองผดุงกรุงเกษมที่เพิ่งโปรดเกล้าฯ ให้ขุดขึ้นใหม่แล้วยังมีคลองมหานาคเชื่อมระหว่างคลองทั้งสอง มีถนนเจริญกรุงที่ผ่านทางตอนใต้ของพื้นที่ และถนนบำรุงเมืองผ่านตอนกลางของพื้นที่ ขนานกับแนวคลองมหานาค

ที่ดินในส่วนที่เลยกำแพงเมืองออกไปนั้น ถือว่าเป็นเขตนอกเมือง มีราษฎรมาปลูกสร้างบ้านเรือนกันเบาบาง ส่วนบริเวณที่มีผู้คนอยู่หนาแน่น คือ บริเวณใกล้แม่น้ำเจ้าพระยาทางด้านใต้ ซึ่งเป็นชุมชนจีน นอกจากนั้นในบริเวณนี้ก็มีวัดทั้งที่เป็นวัดเก่าและวัดสร้างใหม่อีกประมาณ ๒๔ วัด ดังนั้นจึงมีราษฎรมาตั้งบ้านเรือนในบริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยา ด้านเหนือและด้านใต้ริมคลองรอบกรุง คลองผดุงกรุงเกษม คลองมหานาค ริมถนนเจริญกรุงและถนนบำรุงเมืองตลอดจนบริเวณใกล้เคียง วัดที่มีอยู่ในบริเวณส่วนใหญ่เป็นวัดที่ขุนนาง ข้าราชการและพ่อค้าคหบดีสร้างขึ้น

บริเวณที่ตั้งบ้านเรือนในพื้นที่นี้เท่าที่ปรากฏหลักฐานจากเอกสารประวัติศาสตร์ ได้แก่ ขุนนาง พ่อค้าคหบดี เช่น

พระยาศรีไชยบาล (หง) หรือเจ๊สัวหง ผู้เป็นนายโรงหวย ประกอบอาชีพทางการจัดเก็บอากรบ่อนเบี้ย และอากรพนันประเภทต่าง ๆ มีฐานะร่ำรวยเป็นคหบดี และปลูกบ้านของตนเองอยู่ที่เชิงสะพานดำรงสถิตย์ ซึ่งอยู่ตรงบริเวณถนนเจริญกรุงมาตัดกับคลองรอบกรุง (ด้านคลองโอ่งอ่าง)[๑]

---

[๑] ประยุทธ สิทธิพันธ์, *ต้นตระกูลขุนนางไทย,* หน้า ๑๘๘

เจ้าพระยารัตนาธิเบศร์ มีบ้านในบริเวณที่ดินริมคลองโอ่งอ่างทางด้านใต้ใกล้แม่น้ำเจ้าพระยา นอกกำแพงเมืองตรงหน้าวัดเชิงเลน (วัดบพิตรพิมุข) ซึ่งเป็นที่ดินของพระยาศรีไชยบาล ทำเป็นโรงเก็บเรือ ต่อมาพระยาศรีไชยบาลมอบที่ดินและโรงเรือให้แก่นายพุ่มและภรรยาปลูกเรือนแพสองหลังแฝดอยู่อาศัยมาเป็นเวลานาน นายพุ่มผู้นี้รับราชการ และได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นเจ้าพระยารัตนาธิเบศร์ ในสมัยรัชกาลที่ ๔ จึงรื้อเรือนแพสองหลังแฝดย้ายไปปลูกเป็นกุฏิถวายพระที่วัดทองธรรมชาติ ฝั่งธนบุรี เยื้องกับที่อยู่เดิม[๑]

บริเวณชุมชนจีน ทางด้านใต้ของถนนเจริญกรุงลงมาจนถึงบริเวณแม่น้ำเจ้าพระยา ตั้งแต่ด้านนอกของคลองรอบกรุง (ด้านคลองโอ่งอ่าง) มีพวกพ่อค้าคหบดีจีนตั้งบ้านเรือนแบบจีน

บ้านเรือนแบบจีนที่ตลาดน้อย

ที่อยู่อาศัยของราษฎรและพ่อค้าชาวจีน

และปลูกแพหน้าบ้านเรียงรายกันไปเป็นกลุ่มใหญ่ ผู้ที่มีชื่อเสียงเป็นที่รู้จักกันดีในย่านนี้ได้แก่ เจ๊สัวยิ้ม แซ่โล ซึ่งได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นพระภาษีสมบัติบริบูรณ์ ในสมัยรัชกาลที่ 4 นอกจากนั้นมีหลวงอภัยวานิช (เจ๊สัวสอน) เจ๊สัวจู๋ เจ๊สัวเตียน เจ๊สัวโต นายอากรกี นายอากรขอและนายอากรสุย เป็นต้น[๒]

ตึกแถวของราษฎรและพ่อค้าชาวจีน บริเวณด้านนอกของคลองรอบกรุงด้านคลองโอ่งอ่าง ริมสะพานหันใกล้วัดเชิงเลน (วัดบพิตรพิมุข) มีตึกแถว ๒ ชั้นมีห้องเรียงเป็นชุดชุดละ ๕ ห้อง และเว้นที่ว่างเล็กน้อยระหว่างตึกแถวชุดหนึ่ง ๆ ผู้อาศัยเป็นราษฎรชาวจีน และพ่อค้าจีนใช้พักอาศัยและค้าขาย ส่วนใหญ่จะเป็นแหล่งค้ายาฉุนจึงมีชื่อเรียกว่าตรอกยาฉุนจนถึงปัจจุบันนี้[๓]

พระกรณีศรีสำรวจ มีบ้านเดิมซึ่งเป็นของนายทองคำ แซ่ตั้ง บุตรจีนตี๋ เป็นกลุ่มบ้านแบบจีนรุ่นเก่าในบริเวณตรอกยาฉุน เชิงสะพานหันเยื้องกับโรงบ่อน ต่อมาบ้านหลังนี้ตกทอดมายังนางน้อม ซึ่งสมรสกับพระกรณีศรีสำรวจ และตกทอดต่อมาจนถึงทายาทตระกูลวัชราภัย[๔]

พระอภัยวานิช (จาค) ซึ่งเป็นคหบดีจีน ประกอบอาชีพเป็นนายอากรหลวง ผูกขาดการค้ารังนกนางแอ่น สร้างบ้านเรือนเป็นกลุ่มอาคารแบบจีน ชื่อบ้านโซวเฮงไถ่ ที่บริเวณตลาดน้อยในย่านชุมชนจีนในสำเพ็ง หลวงอภัย วานิช (สอน) ซึ่งเป็นบุตรชายได้อาศัยที่บ้านนี้สืบต่อมาจากบิดา[๕]

บริเวณตลาดน้อยและตลาดสำเพ็ง มีบ้านเรือนและตึกแถวชั้นเดียวและสองชั้นแบบจีน อยู่หนาแน่น เป็นชุมชนจีนที่ประกอบการค้าขายทางเรือ รวมทั้งกรรมกรและกุลีจีน ตั้งหลักแหล่งอาศัยอยู่ในบริเวณนี้ จึงมีศาลเจ้าโจซือก๋งและโรงงิ้วพร้อมทั้งที่เก็บสินค้าด้วย

---

[๑] เรื่องเดียวกัน

[๒] Bangkok Calinder 1867, p 56

[๓] ผุสดี ทิพทัส และมานพ พงศทัต, *บ้านในกรุงเทพฯ*, หน้า, ๘๙

[๔] เรื่องเดียวกัน

[๕] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๐

๕. บริเวณรอบนอกคลองผดุงกรุงเกษมออกไป

บริเวณนี้เป็นเขตนอกเมืองที่เพิ่งเริ่มขยายตัว มีอาณาเขตตั้งแต่ริมคลองผดุงกรุงเกษมด้านนอกออกไป ทั้งทางด้านเหนือตั้งแต่วัดสมอแครง (วัดเทวราชกุญชร) ที่เลียบไปตามริมแม่น้ำเจ้าพระยา และทางด้านตะวันออกที่มีคลองมหานาคผ่านเข้าไปในเนื้อที่ รวมทั้งทางด้านใต้ตั้งแต่วัดตะเคียน (วัดมหาพฤฒาราม) และวัดแก้วแจ่มฟ้าริมคลองผดุงกรุงเกษมด้านใต้เลียบไปตามริมแม่น้ำเจ้าพระยา

ในบริเวณรอบนอกนี้มีถนนเจริญกรุงตอนใต้ที่มาจากย่านสำเพ็งผ่านวัดท่าเกวียนหรือวัดตะเคียน ตรงปากคลองผดุงกรุงเกษม ถนนเจริญกรุงตอนปลายนี้ ตัดผ่านด้านหลังของบริเวณกลุ่มบ้านเรือนและห้างร้านของพวก ฝรั่งตะวันตก ซึ่งเป็นที่ดินที่กงศุลชาติต่าง ๆ ได้รับพระราชทานจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตั้งแต่ปากคลองผดุงกรุงเกษมริมถนนเจริญกรุงเรื่อยลงมาทางด้านใต้ จนกระทั่งถึงถนนขวาง หรือถนนสีลมในปัจจุบัน จึงมีสถานกงศุลชาติต่าง ๆ ตั้งอยู่เรียงรายกันลงมาเช่น กงศุลโปรตุเกส เยอรมัน อังกฤษ สหรัฐอเมริกา และฝรั่งเศส ย่านถนนเจริญกรุงใต้คลองผดุงกรุงเกษมจึงเป็นย่านชานเมืองที่ชาวตะวันตกชอบมาตั้งบ้านเรือน ร้านค้า และธนาคาร เพราะอยู่ใกล้สถานกงศุลของชาติตน

ส่วนบริเวณทางด้านเหนือและด้านตะวันออกของพระนคร ยังไม่มีการขยายตัวของชุมชนพักอาศัยเท่าทางด้านใต้ มีวัดสมอแครงและสมอรายทางด้านเหนือ วัดแหลมหรือวัดไทรทอง (วัดเบญจมบพิตร) ทางด้านตะวันออกเฉียงเหนือ วัดนอก (วัดบรมนิวาส) ทางด้านทิศตะวันออก และวัดตะเคียนทางด้านใต้ของตัวพระนคร ชุมชนที่พักอาศัยของราษฎรไทยทั่วไปจึงมีเพียงเบาบางในบริเวณใกล้เคียงกับวัดที่กล่าวมาแล้ว

สถานกงสุลโปรตุเกส

วัดเทวราชกุญชร ปากคลองผดุงกรุงเกษม

สมัยรัชกาลที่ ๔ (พ.ศ. ๒๓๙๔-๒๔๑๑)
แผนที่ ๓.๑๔
แสดง แหล่งชุมชนและพาณิชยกรรม

แหล่งชุมชนและพาณิชยกรรมในสมัยรัชกาลที่ ๔

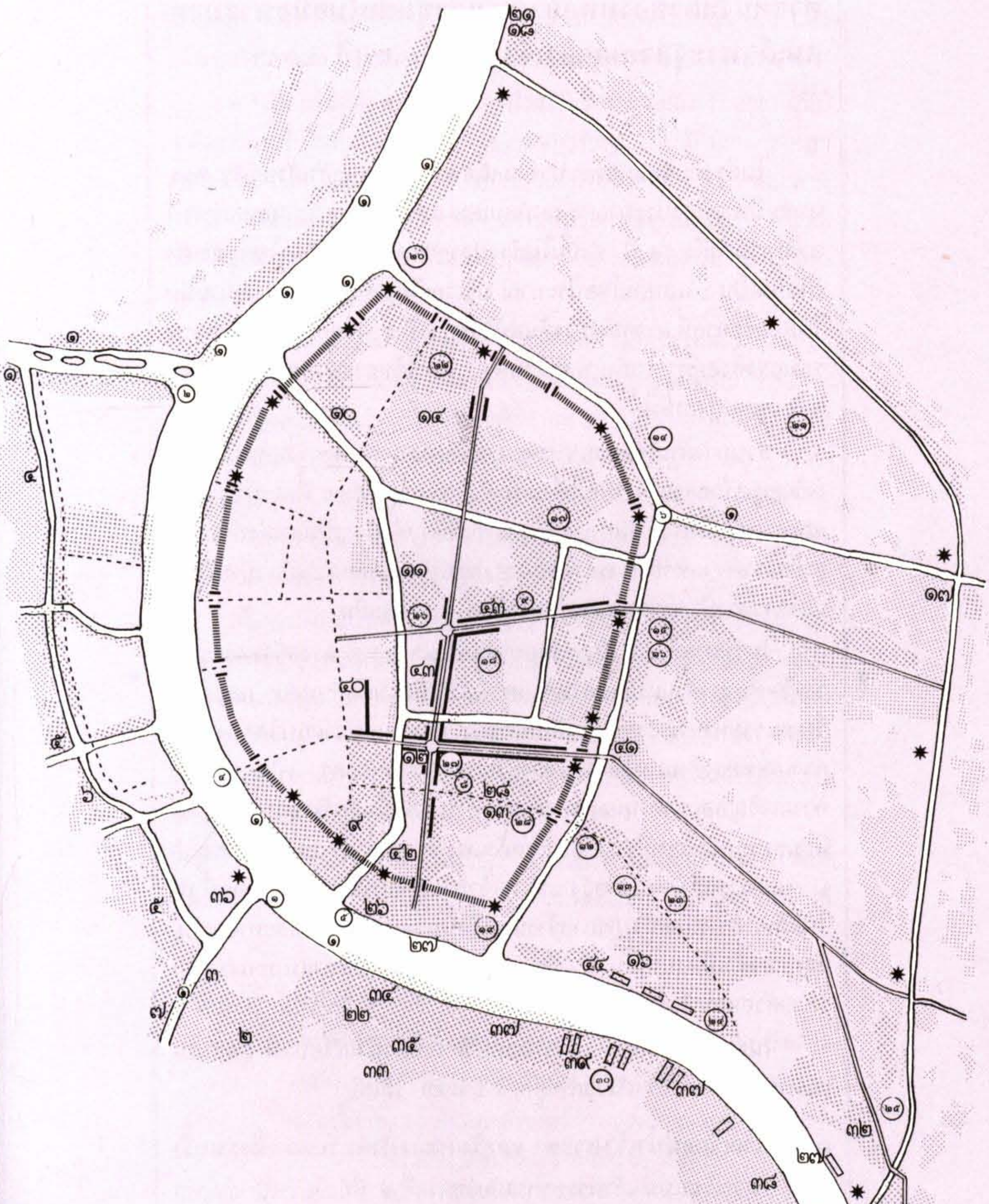
แหล่งชุมชน

๓๓. บ้านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค)
๓๔. เรือนรับรองทูต
๓๕. บ้านสมเด็จฯ ที่แอนนาเคยอยู่
๓๖. โรงหมอและโรงพิมพ์ของหมอบลัดเลย์
๓๗. กลุ่มบ้านและโกดังสินค้าของพ่อค้าจีน
๓๘. ฮวยจุ้นล้ง
๓๙. กลุ่มพ่อค้าแขกอินเดีย (ตึกขาวตึกแดง)
๔๐. ตึกแถวสำหรับครูชาวต่างประเทศ
๔๑. บ้านหลวงของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง) และ จมื่นไวยวรนาถ (วร บุนนาค)
๔๒. บ้านเจ้าพระยาพลเทพ (หลง)
๔๓. ตึกแถวถนนบำรุงเมืองและถนนเฟื่องนคร
๔๔. กลุ่มพ่อค้าคหบดีจีน
๔๕. กลุ่มบ้านเรือนและกงศุลชาวตะวันตก สี่พระยา-บางรัก

ตลาด

๒๖. ย่านสี่กั๊กเสาชิงช้า
๒๗. ย่านสี่กั๊กพระยาศรี
๒๘. ย่านพาหุรัด
๒๙. ย่านสี่พระยา-บางรัก
๓๐. ตลาดสมเด็จฯ หรือ ตลาดแขก

- ✸ ป้อม
- ป้อม ประตูเมือง
- กำแพง
- แหล่งชุมชนทั่วไป
- แหล่งชุมชนหนาแน่น
- ○ ตลาด
- ตึกแถว
- โกดังสินค้า

ตำแหน่งที่ตั้งของที่พักอาศัย และชุมชนในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (แผนที่ ๓.๑๕)

ในช่วงต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กรุงเทพฯ มีพลเมืองประมาณ ๔ แสนคนเศษ และเนื่องจากรัชสมัยของพระองค์ยาวนานถึง ๔๒ ปี ดังนั้นในช่วงปลายรัชกาล พลเมืองในกรุงเทพฯ เพิ่มขึ้นเป็น ๖ แสนคนโดยประมาณ บริเวณที่มีราษฎรอาศัยอยู่หนาแน่นในสมัยรัชกาลที่ ๔ จนถึงช่วงต้นสมัยรัชกาลที่ ๕ จะอยู่ภายในเขตคลองรอบกรุงซึ่งอยู่ภายในกำแพงพระนคร และได้ขยายตัวออกไปจนจดริมคลองผดุงกรุงเกษม

ส่วนทางด้านใต้ของพระนคร ตั้งแต่ปากคลองผดุงกรุงเกษมริมถนนเจริญกรุงเรื่อยลงมาทางด้านใต้จนกระทั่งถึงสีลมและสาธร สี่พระยา บางรัก และสุรวงศ์ ซึ่งเดิมเป็นชานพระนคร ก็เริ่มคับคั่งด้วยเป็นแหล่งประกอบธุรกิจการค้า และที่ทำการกงศุลของชาวยุโรป ตลอดจนเป็นที่ตั้งบ้านเรือนของชาวต่างประเทศ และคนในบังคับต่างชาติมากขึ้น

ในรัชกาลที่ ๕ นี้ มีการตัดถนนขึ้นอีกหลายสาย ทรงสร้างพระราชวังดุสิตขึ้นทางด้านเหนือของพระนครซึ่งเป็นที่สวนต่อกับทุ่งนา และสร้างวังพระราชทานพระราชโอรสอีกหลายวัง ห่างออกไปจากแนวคลองผดุงกรุงเกษมทางด้านเหนือและด้านตะวันออกของพระนคร เป็นการขยายความเจริญออกมาด้านนอกของตัวเมือง ซึ่งยังมีเนื้อที่กว้างขวางและยังไม่มีชุมชนหนาแน่นเหมือนภายในเขตกำแพงพระนคร การขยายสาธารณูปโภคและการสร้างพระราชวัง และวังเจ้านายออกมาในเขตรอบนอกนี้ ทำให้มีข้าราชการและราษฎรมาสร้างบ้านเรือนทางแถบเหนือ และทางตะวันออกของตัวเมืองมากขึ้น ทำให้ความเจริญและความหนาแน่นของชุมชนขยายตัวออกมาโดยรอบ

ในช่วงรัชกาลที่ ๕ นี้ จะแยกบริเวณที่ตั้งบ้านเรือนและชุมชนในเขตพื้นที่ที่ศึกษาเป็นบริเวณใหญ่ ๆ ๕ บริเวณ ได้แก่

๑. บริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยา และริมคลองฝั่งตะวันตก (ฝั่งธนบุรี)

บริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาในสมัยรัชกาลที่ ๕ นี้ยังถือว่าเป็นย่านพักอาศัยที่สำคัญอยู่เช่นเดิม เพราะการคมนาคมหลักยังใช้ทางน้ำอยู่ ราษฎรทั่วไปเดินทางติดต่อโดยใช้เรือเป็นพาหนะ ถนนที่ตัดขึ้นในยุคก่อนหน้านี้ยังมีสภาพไม่ค่อยดีและอยู่ต่ำกว่าระดับน้ำสูงสุด จึงอาจมีน้ำท่วมถึงได้ ชาวยุโรปและชาวไทยที่มีฐานะดีจึงมักตั้งบ้านเรือนอยู่ริมแม่น้ำเพราะอากาศ

ถ่ายเทดี และเพื่อหลีกเลี่ยงความเฉอะแฉะและสภาพไม่ดีของถนนในตัวเมือง บ้านริมแม่น้ำเจ้าพระยาจึงมีผู้ต้องการกันมาก และราคาค่าเช่าสูง

ตามริมแม่น้ำเจ้าพระยาทั้งสองฝั่งจะมีเรือนแพ และเรือประทุนที่มีหลังคาโค้งใช้เป็นที่อยู่อาศัยถาวรของราษฎรที่มีฐานะไม่สู้ดีนัก ราษฎรเหล่านี้จอดเรือเป็นแถวจากริมฝั่งซ้อนกันออกมาประมาณ ๕-๖ ลำ มีสะพานไม้ทอดจากริมตลิ่งออกมาเป็นทางสัญจรไปลงเรือลำที่อยู่แถวนอก ๆ บริเวณพื้นที่บนฝั่งทั้ง ๒ ฝั่งถัดจากเรือลำในสุดออกไป จะเห็นหลังคาบ้านเรือนต่อกันไปอย่างหนาแน่นมาก

ราษฎรในสมัยต้นรัชกาลที่ ๕ ยังคงอยู่อาศัยในเรือนแพริมแม่น้ำเจ้าพระยา แม้เจ้านายและชาวต่างประเทศบางคนก็ยังใช้แพเป็นที่อยู่อาศัย แต่ต่อมาในช่วงกลางและปลายสมัยรัชกาลที่ ๕ นี้ มีเรือกำปั่นไฟ ซึ่งใช้เครื่องจักรไอน้ำ เป็นเรือสินค้าที่เข้ามาแล่นในแม่น้ำเจ้าพระยาหลายลำ ทำความเสียหายให้แก่แพริมแม่น้ำเป็นอันมาก เพราะมีคลื่นแรงซัดแพให้โคลงเคลง การอยู่เรือนแพ และแพค้าขายจึงไม่สงบและสบายอย่างแต่ก่อน จึงย้ายไปอยู่ตามริมถนนมากขึ้นเป็นลำดับ

บริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันตก เป็นถิ่นที่อยู่ของบรรดาเสนาบดีคนสำคัญ ๆ เช่นเสนาบดีหลายท่านในตระกูลบุนนาค ซึ่งได้รับพระราชทานที่ดินให้ตั้งหลักแหล่งอยู่ในย่านนี้ต่อเนื่องกันมา นอกจากนั้นย่านนี้เป็นที่พักอาศัยของข้าราชการและพ่อค้าคหบดีจีน และคนในบังคับต่างชาติ ซึ่งเป็นราษฎรไทยที่มีหน้าที่เกี่ยวข้องกับกงศุลต่างชาติ หรือสมรสกับชาวต่างชาติ เช่นอังกฤษ ฝรั่งเศส โปรตุเกส เป็นต้น

สำหรับตำแหน่งที่ตั้งบ้านเรือน เรือนแพ และชุมชนในบริเวณนี้ในสมัยรัชกาลที่ ๕ เท่าที่ปรากฏหลักฐานในเอกสารทางประวัติศาสตร์ ได้แก่

เสนาบดี ขุนนาง และข้าราชการ

เจ้าพระยาทิพากรวงษ์ และเจ้าพระยาภานุวงษ์ เสนาบดีเชื้อสายสกุลบุนนาค อยู่บ้านติดกับบ้านของสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงษ์ ที่คลองสานใกล้วัดอนงคาราม และวัดประยูรวงศาวาส เป็นบ้านที่สมเด็จเจ้าพระยาฯ ซื้อไว้[๑]

---

[๑] กจข. ร. ๕ ค ๔.๒/๖๓ เล่ม ๓

เจ้าพระยาภาสกรวงษ์ (พร บุนนาค) เสนาบดีคนสำคัญอีกท่านหนึ่งของสกุลบุนนาค อาศัยอยู่ที่บ้านใกล้วัดประยูรวงศาวาส เดิมเป็นตึกหลวงที่ใช้เป็นที่พักรับแขกเมืองชาวต่างประเทศ ที่เรียกว่า บริติช แฟคตอรี่ มีเนื้อที่ประมาณ ๒ ไร่ โดยเจ้าพระยาภาสกรวงษ์ได้รับพระบรมราชานุญาติให้อยู่อาศัยในบ้านนี้ ๕ ปี หลังจากนั้นพระราชทานให้เป็นกรรมสิทธิ์ เมื่อดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงธรรมการ[๑]

เจ้าพระยาศรีพิพัฒน์ (แพ บุนนาค) เสนาบดีกรมท่า ในสมัยรัชกาลที่ ๕ ตั้งบ้านเรือนใหญ่โตอยู่ในที่ดิน ๒ แปลง เนื้อที่ประมาณไร่ครึ่ง ริมแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันตก ตรงกันข้ามกับปากคลองสะพานหันของฝั่งพระนครมีอาณาเขตตั้งแต่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาขึ้นมาจนถึงถนนขวางใกล้ตึกขาว และต่อจากถนนขวางเข้าไปในสวนกาแฟจนหมดเขต ที่ดินและบ้านเรือนในบริเวณนี้ ต่อมาได้ขายให้แก่ อับราฮิม อลีบาย นานา บุตรพระนิเทศสันต์พานิช[๒]

เจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ (วร บุนนาค) บุตรชายของสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ อาศัยอยู่ที่ตึกใหญ่ในบริเวณที่ดินกว้างขวางของสมเด็จเจ้าพระยาฯ ที่คลองสานฝั่งใต้ ห่างจากปากคลองเข้าไป ๖๐๐ เมตร ตึกใหญ่ ๓ หลังอยู่ในที่ดิน ต่อมาทางราชการซื้อที่ดินรายนี้และรายอื่น ๆ ข้างเคียงรวมเป็นเนื้อที่ ๔๔ ไร่ครึ่ง เพื่อทำเป็นโรงพยาบาลคนเสียจริต หรือโรงพยาบาลสมเด็จเจ้าพระยาฯ ในปัจจุบัน[๓]

เจ้าพระยาสุรวงษ์วัฒนศักดิ์ ทายาทของเสนาบดีตระกูลบุนนาค ได้รับบ้าน และที่ดินเป็นมรดกที่ตกทอดมาจากสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยไชยญาติ ที่ริมคลองวัดพิไชยญาติฝั่งใต้ รวมทั้งได้รับบ้านและที่ดินที่เป็นมรดกตกทอดมาจาก สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงษ์ บิดาของสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ซึ่งเดิมเป็นที่ฉางเกลือริมคลองวัดประ-

---

[๑] กจช. ร. ๕ สารบาญสมุดพิเศษ เล่ม ๑๔ เลขที่ ๙ หน้า ๑๐-๑๑

[๒] กจช ๖. ร.๕ ค ๙.๔ ข/๑๑

[๓] ผุสดี ทิพทัส และมานพ พงศทัต, *บ้านในกรุงเทพฯ,* หน้า ๑๓๘

ยูรวงศ์ฝั่งเหนือ ต่อมาในช่วงปลายสมัยรัชกาลที่ ๕ เจ้าพระยาสุรวงษ์วัฒนศักดิ์ ยกที่บ้านนี้ตีราคาใช้หนี้ให้หลวงไป[๑]

พระยาวรพงษ์พิพัฒน์ (ม.ร.ว. เย็น อิศรเสนา) บ้านเดิมของขุนนางผู้นี้อยู่ที่บริเวณริมคลองฝั่งธนบุรี ตั้งแต่สุเหร่าแขกจนถึงปากคลองสมเด็จเจ้าพระยา มีเนื้อที่ ๔ ไร่ ๘๑ ตารางวา ต่อมาย้ายไปอยู่ทางฝั่งพระนคร[๒]

พระยานานาพิพิธภาษี (โต บุนนาค) ตั้งบ้านเรือนเป็นตึกใหญ่ อยู่บริเวณใต้ปากคลองวัดทองเพลง ถัดคลองสานลงมา ต่อมากลายเป็นโรงเรียน

พระยาพิพัฒน์ธนากร (ฉิม โปษยานนท์) มีที่ดินและกลุ่มอาคารแบบจีนอยู่ที่ท่าดินแดง ริมแม่น้ำเจ้าพระยา เหนือวัดทองบน (วัดทองธรรมชาติ) ต่อมาสร้างตึก ๒ ชั้น แบบฝรั่งทางด้านติดคลองด้านข้างของที่ดิน[๓]

พระยามณเฑียรบาล ได้รับพระราชทานที่ ๒ ไร่ ๑๐๐ ตารางวา จากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่บริเวณหลังพระราชวังเดิมใกล้คลองคูเมืองฝั่งธนบุรี และคลองบางกอกใหญ่[๔]

พระศรีสุริยราช รับราชการเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลพิษณุโลก ขอรับพระราชทานที่และบ้านหลวงที่บริเวณโรงภาษีฝิ่นเก่า ในคลองบางกอกน้อยฝั่งใต้จนถึงวัดอมรินทราราม[๕]

พระภักดีภัทราภร มีบ้านตึกอยู่ในที่ดินบริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาข้างวัดทองล่าง (วัดทองนพคุณ) ภายหลังที่ดินนี้ตกเป็นของหลวงและรวมกับเนื้อที่ข้างเคียงเป็นที่ตั้งของโรงพยาบาลคนเสียจริตหลังแรก[๖]

พระปรีชาชาญสมุทร ได้รับพระราชทานที่ดินให้ปลูกสร้างบ้านเรือน ๒๗๒ ตารางวา ที่ปากคลองบางกอกน้อยด้านเหนือ[๗]

---

๑ กจช. ร.๕ ค ๔.๒/๖๓

๒ กจช. ร.๕ สารบาญสมุดพิเศษ เล่ม ๑๔ เลขที่ ๓๔

๓ ผุสดี ทิพทัส และมานพ พงศทัต, *บ้านในกรุงเทพฯ*, หน้า ๙๓

๔ กจช. ร.๕ ค ๔.๑ ค/๘๔

๕ กจช. ร.๕ ค ๔.๑ ค/๓๐

๖ ผุสดี ทิพทัส และมานพ พงศทัต, *บ้านในกรุงเทพฯ*, หน้า ๑๓๗

๗ กจช. ร.๕ ค ๔.๒/๔๒

บ้านเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ คลองสาน

เก๋งจีนติดกับตึกสองชั้นที่ติดริมคลอง บ้านโปษ์กี่

บ้านพระยาพิพัฒน์ธนากร ท่าดินแดง

จมื่นทิพเสนา บุตรพระยาสีหราชฤทธิไกร ได้รับที่ดิน ๓ ไร่ ๒๐๐ ตารางวา จากสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ซึ่งมอบให้แก่พระยาสีหราชฤทธิไกร ที่ปากคลองบางกอกใหญ่ฝั่งตะวันตกหลังวัดบุปผาราม[๑]

นายพิไนยราชกิจ มีที่ดิน ๒ ไร่ ๓๓๐ ตารางวา และมีบ้านตึกอยู่ในที่ดิน บริเวณติดกับบ้านพระยาประภากรวงษ์จนจดคลองบ้านสมเด็จเจ้าพระยาฯ ต่อมาทูลเกล้าถวายที่ดินและตึกจำนำต่อพระคลังข้างที่[๒]

นายสุดใจ ราชานุประพันธ์ มีที่ดิน ๔ ไร่ ๓๐๐ ตารางวาและมีตึกอยู่ในที่ดินสำหรับเป็นที่พักอาศัย ในบริเวณริมคลองบางกอกใหญ่ฝั่งใต้ ภายหลังบ้านและที่ดินตกเป็นของพระคลังมหาสมบัติ[๓]

ชาวต่างประเทศที่เข้ามารับราชการ ในสมัยนี้ มีที่พักที่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาและแพก็มี แต่ไม่ได้ระบุที่ตั้งแน่นอน เช่น **มิสเตอร์อลาบาสเตอร์** รับราชการเป็นล่ามประจำพระองค์มีบ้านพักอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาและ**เซอร์โรเบิร์ต มอแรนต์** ชาวอังกฤษ ซึ่งเข้ามาทำหน้าที่สอนหนังสือให้แก่ โอรส ๓ องค์ ของพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นนเรศวรฤทธิ์ ก็พำนักอยู่ที่แพร่วมกับโอรสทั้ง ๓ องค์ด้วย[๔]

คหบดีจีน ชาวต่างประเทศ และคนในบังคับต่างประเทศ

พระภักดีภัทรากร คหบดีจีนเป็นนายอากร มีที่ดิน ๓๒๐ ตารางวาและมีตึกอยู่ในที่ดิน บริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาเหนือวัดอรุณราชวราราม ต่อมาขอพระราชทานทูลเกล้าฯ ถวายบ้านตึกและที่ดินแลกเปลี่ยนกับที่บ้านพระยาอิศรานุภาพ ซึ่งเป็นที่หลวงที่อยู่ติดกัน[๕]

---

[๑] กจช. ร.๕ ค ๔.๒/๔๑

[๒] กจช. ร.๕ ค ๙.๔ ค/๗

[๓] กจช. ร.๕ ค ๔.๑ ค/๑๙

[๔] คาร์ล บ๊อค *แผ่นดินพระปิยมหาราช* แปลโดยเสฐียร พันธรังษี และอัมพร จุลานนท์ (พระนคร : แพร่วิทยา, ๒๕๐๕), หน้า ๗-๙

[๕] กจช. ร.๕ ค ๔.๑ ข/๑๒

นายยอน คลูนิช สถาปนิกอังกฤษมีที่ดิน๗ ไร่ครึ่งที่ริมคลองมอญ มีโรงงานทำอิฐและบ้านพักอยู่ในที่ดิน ต่อมากิจการประสบ-ปัญหาจึงต้องประกาศขายเลหลังสินค้า โรงงาน บ้านและที่ดินเพื่อใช้หนี้[๑]

นายฮุดเซน คนในบังคับอังกฤษ มีที่ดิน ๑ ไร่ ๘ ตารางวา สำหรับปลูกบ้านเรือนอยู่อาศัย ที่บริเวณหลังวัดอนงคาราม ตำบลตลาดสมเด็จเจ้าพระยาฯ[๒]

หะยีมะฮะหมัดสะอิด แขกในบังคับอังกฤษ ตั้งบ้านเรือนในที่ดิน ๓๒๘ ตารางวา ที่บริเวณหลังวัดอนงคาราม ตำบลตลาดสมเด็จ-เจ้าพระยาฯ ราคาที่ดิน ๑,๖๐๕ บาท เฉลี่ย ตารางวาละ ๔.๘๙ บาท[๓]

นายฮัดซัน ฮารี แขกในบังคับอังกฤษ มีที่ดิน ๑ ไร่ ๒๒๐ ตารางวา ที่บริเวณหลังตึกขาว ซึ่งเป็นย่านที่อยู่อาศัยและย่านค้าขายของอิสลาม ตำบลตลาดสมเด็จฯ ท้องที่บางลำภูล่าง[๔]

จีนตันกีฮะ คนในบังคับฝรั่งเศส มีสวน ๑ ขนัด ในบริเวณวัดทอง-ธรรมชาติ ต่อมาปลูกตึกในที่ดินและขอโอนที่สวนเป็นที่บ้านอยู่อาศัยแทน[๕]

ชุมชนราษฎรทั่วไป

ตามริมคลองที่แยกจากแม่น้ำเจ้าพระยา ฝั่งธนบุรี เช่น คลองบางยี่ขันทางด้านเหนือ คลองบางกอกน้อย คลองมอญ คลองบางกอกใหญ่ (คลองบางหลวง) คลองสาน คลองบ้านสมเด็จฯ คลองต้นไทรและคลองบางไส้ไก่ ทางด้านใต้ เป็นต้น ริมคลองเหล่านี้จะมีวัดสลับกับบ้านเรือนทั้งใหญ่และเล็ก ส่วนแถวปากคลองบางยี่ขันซึ่งอยู่ทางด้านเหนือ นั้นมีโรงเรือซึ่งมีพวกจีนเข้ามาอยู่อาศัย และทำน้ำมันมะพร้าวขายมาเป็นเวลานานมาแล้ว ต่อมาพื้นที่บริเวณนั้นตื้นเขิน จึงมีราษฎรมาอยู่อาศัย ๓๗ ราย ที่ดินที่เป็นโรงเรือเดิมทรุดโทรมลง เจ้าพนักงานจึงรื้อออกและทำเป็นบ้านเรือนอาศัย มีประชาชนมาปลูกบ้าน

---

[๑] กจช. ร.๕ ค ๒๒.๒/๑๐

[๒] กจช. ร.๕ ค ๔.๔ ก/๑๒

[๓] กจช. ร.๕ ค ๔.๔ ก/๗๒

[๔] กจช. ร.๕ ค ๔.๔ ก/๖๖

[๕] กจช. ร.๕ ค ๔.๔/๑๔

และเพาะปลูกเล็ก ๆ น้อย ๆ ต่อมาภายหลังพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงพระราชทานที่ตรงบริเวณนี้ให้แก่พระยานรรัตนราชมานิต[๑] ส่วนที่บริเวณริมคลองบางกอกน้อยด้านเหนือ เป็นสุเหร่าแขก มีราษฎรจีนและแขกมาตั้งบ้านเรือนเป็นกลุ่ม

๒. บริเวณตั้งแต่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันออก (ฝั่งพระนคร) ถึงเขตคลองคูเมืองเดิม

ในบริเวณนี้นอกจากจะมีพระบรมมหาราชวัง วังเจ้านายต่าง ๆ วัดสำคัญ ๆ สถานที่ราชการ บ้านเสนาบดีและขุนนางเท่าที่ได้กล่าวถึงในสมัยต้นรัตนโกสินทร์มาแล้ว บ้านเรือนราษฎรทั่วไปในเขตนี้มีน้อย นอกจากบริเวณท่าเตียนซึ่งมีตลาดท่าเตียนเป็นตลาดใหญ่และมีชุมชนบริเวณใกล้เคียง รวมทั้งเป็นย่านที่เป็นที่พักสำหรับชาวต่างประเทศที่เข้ามารับราชการอยู่อาศัย เท่าที่ระบุในเอกสารจากกองจดหมายเหตุแห่งชาติ ได้แก่

หมอปีเตอร์ กาแวน ซึ่งเป็นแพทย์ประจำพระองค์ในสมัยรัชกาลที่ ๕ พำนักอยู่ที่บ้านหลวงซึ่งจัดไว้ให้ชาวต่างประเทศอยู่ขณะรับราชการอยู่ในประเทศ นอกจากนั้นยังมีชาวต่างประเทศอื่น ๆ ที่เข้ามารับราชการในตำแหน่งอื่น ๆ ได้แก่ **พระวิภาคภูวดล** (โรลังค์ ยัคมันส์ ชาวต่างประเทศซึ่งรับราชการ และได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์) **หมอเดอไกเซอ** และ**นายเรือเอกชุนนิง** เป็นต้น[๒]

หมอไรเตอร์ ชาวต่างประเทศที่เข้ามารับราชการพักอยู่ที่บ้านที่กระทรวงวังเช่าให้อยู่ ซึ่งเดิมเป็นบ้านของพระยาวรเดช ที่บริเวณท่าเตียน ถนนมหาราชในปัจจุบัน[๓]

มิสเตอร์ ยอน คลูนิช สถาปนิกชาวอังกฤษ เมื่อแรกเข้ามาปฏิบัติราชการพำนักอยู่ที่บ้านท่าเตียน[๔] ซึ่งไม่ได้ระบุรายละเอียดสันนิษฐาน ว่าเป็นบ้านของหลวงที่ให้ชาวต่างประเทศพักอยู่ ต่อมานาย คลูนิช ได้ซื้อที่ดินของตนเองที่ริมคลองมอญ ฝั่งธนบุรี และย้ายไปอยู่ที่นั่น

---

[๑] พระยาอนุมานราชธน, *ฟื้นความหลัง เล่ม ๑* (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ศิวพร, ๒๕๑๐), หน้า ๑๑๖

[๒] กจช. ร.๕ ค ๔.๔/๑๓

[๓] กจช. ร.๕ ค ๔.๑ ค/๕๒

[๔] กจช. ร.๕ ค ๒๒.๒/๑๐

บริเวณพื้นที่ตั้งแต่ [illegible] ฝั่งพระนคร
ถึงขอบคลองคูเมืองเดิมและแนวคลองรอบกรุง

บ้านหลวงที่ท่าเตียน ให้ชาวต่างประเทศที่รับราชการอยู่

๓. บริเวณตั้งแต่แนวคลองคูเมืองเดิม ถึงแนวคลองรอบกรุง (คลองโอ่งอ่าง-คลองบางลำภู)

พื้นที่บริเวณนี้ยังอยู่ในเขตกำแพงพระนคร ทางด้านเหนือตั้งแต่แนวคลองคูเมืองเดิมด้านคลองโรงไหม จนถึงคลองรอบกรุงช่วงคลองบางลำภูนั้น บริเวณนี้จะมีกลุ่มบ้านเรือน ข้าราชการ ราษฎรไทย และไทยอิสลามเป็นส่วนมาก คนจีนที่อาศัยอยู่บริเวณนี้มีน้อยราย มีถนนราชดำเนินกลางตัดผ่านในเขตนี้ ซึ่งเดิมเป็นบ้านเรือนราษฎรและห้องแถว ซึ่งขายที่และโรงเรือนของตนให้เป็นของหลวง เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้สร้างถนนราชดำเนินกลาง พื้นที่ด้านเหนือถัดจากแม่น้ำเจ้าพระยาออกมาเดิมเป็นที่ลุ่ม เป็นบึง ต่อมาจึงกลายเป็นสวนผลไม้ของราษฎร ส่วนในช่วงด้านใต้ของพื้นที่ตั้งแต่แนวคลองตลาด ซึ่งเป็นคลองคูเมืองด้านใต้จนถึงแนวคลองรอบกรุง ช่วงคลองโอ่งอ่างนั้นเป็นย่านคนจีนตั้งแต่บริเวณสะพานหัน สำเพ็ง เยาวราช มีตลาดสำเพ็งเป็นตลาดสำคัญ มีชุมชนราษฎรทั้งจีนและไทยอยู่กันหนาแน่นรวมทั้งบริเวณช่วงต้นของถนนเจริญกรุง และถนนเฟื่องนครด้วย

ที่ตั้งบ้านเรือนของราษฎรในบริเวณนี้เท่าที่ปรากฏหลักฐานในประวัติศาสตร์ ส่วนใหญ่เป็นขุนนาง ข้าราชการ และราษฎรแขกเชื้อสายอิสลามได้แก่

ขุนนาง ข้าราชการได้รับพระราชทานบ้านหรือที่ดิน

พระยาวุฒิการบดี ซึ่งต่อมาได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นเจ้าพระยาวิชิตวงศ์วุฒิไกร ขอรับพระราชทานที่ดินของหลวงที่ยังว่างเปล่าอยู่เนื้อที่ ๑๐ ไร่ ๑๕ ตารางวา ที่ตำบลบางลำภู บริเวณถนนข้าวสาร พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงยกให้เป็นกรรมสิทธิ์แก่พระยาวุฒิการบดี ต่อมาในพ.ศ. ๒๔๔๕ ที่ดินผืนนี้ถูกตัดไปบางส่วน เนื่องจากมีการตัดถนนราชดำเนินกลางจึงเหลือเพียง ๕ ไร่[๑]

พระวิเศษศักดา อาศัยอยู่ในที่ดินของหลวง ขนาด ๔ ไร่ครึ่ง ที่ริมตรอกข้าวสารใกล้วัดชนะสงคราม (วัดตองปุ) ต่อมามีการโยกย้ายไป**พระยาจ่าแสนบดี**มาอยู่ในที่ดินนี้สืบต่อมา[๒]

---

[๑] กจช. ร.๕ ค ๙.๔ ก/๔

[๒] กจช. ร.๕ ค ๔.๑ ค/๙

พระยาศรีสหเทพ (เพ็ง) ได้รับพระราชทานที่ดินสำหรับตั้งบ้าน-เรือน อาศัยอยู่ที่บริเวณสี่แยกถนนเจริญกรุง ถนนเฟื่องนคร และริมถนนอัษฎางค์ ซึ่งเดิมมีราษฎรอาศัยอยู่ในที่ดินนี้ ๒๐ ครอบครัว รวมเป็นเนื้อที่ ๗ ไร่ ๒๕๗ ตารางวา[๑]

เจ้าพระยารัตนาธิเบศร์ (พุ่ม ศรีไชยยันต์) รับราชการตำแหน่งสมุหกลาโหม อาศัยอยู่ที่บ้านตึกขนาดใหญ่ ริมปากคลองโอ่งอ่าง ตำบลสะพานหันขนานไปตามถนนจักรเพชร ต่อมาที่นี่เป็นที่ทำการของกระทรวงธรรมการ และต่อมาเป็นที่ทำการกรมกสิกรรม[๒]

เจ้าพระยาพิชเยนทร์โยธิน มีที่พักอยู่ในที่ดินของหลวงบริเวณถนนพระอาทิตย์ ขนาด ๑ ไร่ ๒๒๕ ตารางวา ปัจจุบันเป็นของทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์[๓]

ขอรับพระราชทานบ้านหรือที่ดิน

หลวงราโชวาท และหลวงธารารศวิเศษ ขอรับพระราชทานที่ของทางราชการเพื่ออยู่อาศัยระหว่างรับราชการ เป็นที่ดิน ๒๐๐ ตารางวาเศษ ที่ใกล้วัดชนะสงคราม บางลำภู ขอแบ่งที่ดินเป็น ๒ ส่วน เพื่ออาศัยอยู่คนละส่วน ต่อมาที่ดินและบ้านหลวงที่อยู่ในที่ดินนี้ตกเป็นของ**เจ้าพระยานรรัตน์ราชมานิตย์**[๔] ข้าราชบริพารที่รับใช้ใกล้ชิดเบื้องพระยุคลบาทของ พระบาท-สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระณรงค์วิชิต ซึ่งเป็นข้าราชการกรมพระตำรวจนอกขวา ขึ้นตรงต่อกรมพระราชวังบวรฯ (วังหน้า) ขอรับพระราชทานที่ดินบริเวณตรอกข้าวสารที่ตัดใหม่ ๓ ไร่ เป็นการทดแทนกับที่ดิน ๓๗๘ ตารางวา ริมแม่น้ำเจ้าพระยาเหนือคลองคูเมืองซึ่งขอรับพระราชทานที่ดินและบ้านไว้อยู่อาศัยมาก่อนหน้านี้[๕]

พระยาสฤษฎ์พจนากร ขออาศัยอยู่ในที่ดินของทางราชการ บริเวณริมศาลาโรงธรรม ตำบลพาหุรัด เนื้อที่ดิน ๑๐๕ ตารางวาเศษ ต่อมาหม่อมเจ้าวิทยาขออาศัยอยู่ในที่ดินนี้ต่อไป[๖]

---

[๑] กจช. ร.๕ ค ๔.๑ ค/๕๑

[๒] พระยาอนุมานราชธน, *พื้นความหลัง*, หน้า ๖๒

[๓] ผุสดี ทิพทัส และมานพ พงศทัส, *บ้านในกรุงเทพ*, หน้า ๑๑๒

[๔] กจช. ร.๕ ค ๔.๑ ค/๑๓

[๕] กจช. ร.๕ ค ๔.๑ ค/๑๕

[๖] กจช. ร.๕ ค ๔.๑ ค/๖

หลวงศรีราชอักษร ขอรับพระราชทานที่ดินของทางราชการ ที่บริเวณถนนเจริญกรุง ซึ่งแบ่งเนื้อที่ดินเป็น ๔ ส่วน ขนาดไม่เท่ากัน ขนาดที่ดินส่วนที่ใหญ่ที่สุด มีขนาดครึ่งไร่ ส่วนเล็กที่สุดมีขนาด ๑๐๐ ตารางวา สำหรับให้ข้าราชการอาศัยอยู่ ๔ ครอบครัว[๑]

พระรัตนโกษา ขอรับพระราชทานซื้อที่ดิน ๑ ไร่ครึ่งที่บริเวณหลังตึกแถว ถนนเจริญกรุง ซึ่งเป็นที่ดินของทางราชการ[๒]

หลวงไชยโชคชกชนะ ขอพระราชทานที่ดินของหลวงบริเวณ ถนนพาหุรัด ขนาด ๙๐ ตารางวาเป็นที่อยู่อาศัย[๓]

บ้านและที่ดินของทางราชการ

ที่ดินตำบลคลองบางลำภู ซึ่งพระมหาสงครามเสนอขายแก่ทางราชการ ขนาดประมาณ ๑๖๒ ตารางวา ซึ่งมีเรือนปั้นหยามุงกระเบื้องที่ใช้พำนักอยู่ ๑ หลัง และโรงเรือนอีก ๑ หลัง ที่อยู่ในที่ดินเสนาบดีมหาดไทยมีความเห็นว่า ควรรับซื้อไว้เป็นที่ของทางราชการ สำหรับให้ข้าราชการหัวเมืองฝ่ายเหนือที่ลงมาราชการที่พระนคร พักอาศัยเป็นการชั่วคราว[๔]

ที่ดินบริเวณใกล้เคียงวัดชนะสงคราม ไปจดถนนใหญ่ขนาด ๒๐๐ ตารางวา มีบ้านปลูกอยู่ในที่ดิน ๑๐ หลัง เฉลี่ยเนื้อที่ดินหลังละ ๒๒ ตารางวา สันนิษฐานว่าเป็นบ้านหลวงสำหรับให้ข้าราชการชั้นผู้น้อยอาศัยอยู่[๕]

[๑] กจช. ร.๕ ค ๔.๑ ค/๒๐

[๒] กจช. ร.๕ ค ๔.๑ ค/๔๗

[๓] กจช. ร.๕ ค ๔.๑ ค/๒๑

[๔] กจช. ร.๕ ค ๔.๑ ข/๓

[๕] กจช. ร.๕ ค ๔.๑ ค/๓๒

ชาวต่างประเทศ ชาวจีน และคนในบังคับต่างประเทศ

หลวงจำนงนิเวศกิจ (แรมแซ) ขอรับพระราชทานที่ดินริมคลองบางลำภูเพื่อใช้อยู่อาศัย แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ไม่ทรงอนุญาต เนื่องจากหลวงจำนงนิเวศกิจ เป็นชาวต่างประเทศเพียงแต่โปรดเกล้าฯ ให้ขอยืมจากกระทรวงพระคลังมหาสมบัติอยู่ได้โดยไม่ต้องเสียค่าเช่า[๑]

อีหม่า ปักซ์ แขกในบังคับอังกฤษ ซื้อที่ดินกับเรือน ๑ หลัง ที่บริเวณริมถนนตีทอง และเนื่องจากอีหม่า ปักซ์ ตั้งรกรากอยู่ในพระนครเกิน ๑๐ ปีมาแล้ว จึงมีสิทธิ์ซื้อที่ดินเพื่อใช้อยู่อาศัยในเขตกำแพงพระนครได้[๒]

จีนนิ่ม (ขุนสัมมัชชาธิกรณ์) นายอากร ตั้งบ้านเรือนริมคลองโอ่งอ่างตั้งแต่แนวกำแพงพระนคร ถึงคลองโอ่งอ่างในที่ดิน ขนาด ๒๐๔ ตารางวาต่อมาที่ดินตกเป็นของหลวง[๓]

๔. บริเวณตั้งแต่คลองรอบกรุง (คลองโอ่งอ่าง-คลองบางลำภู) ถึงแนวคลองรอบเมืองชั้นนอก (คลองผดุงกรุงเกษม)

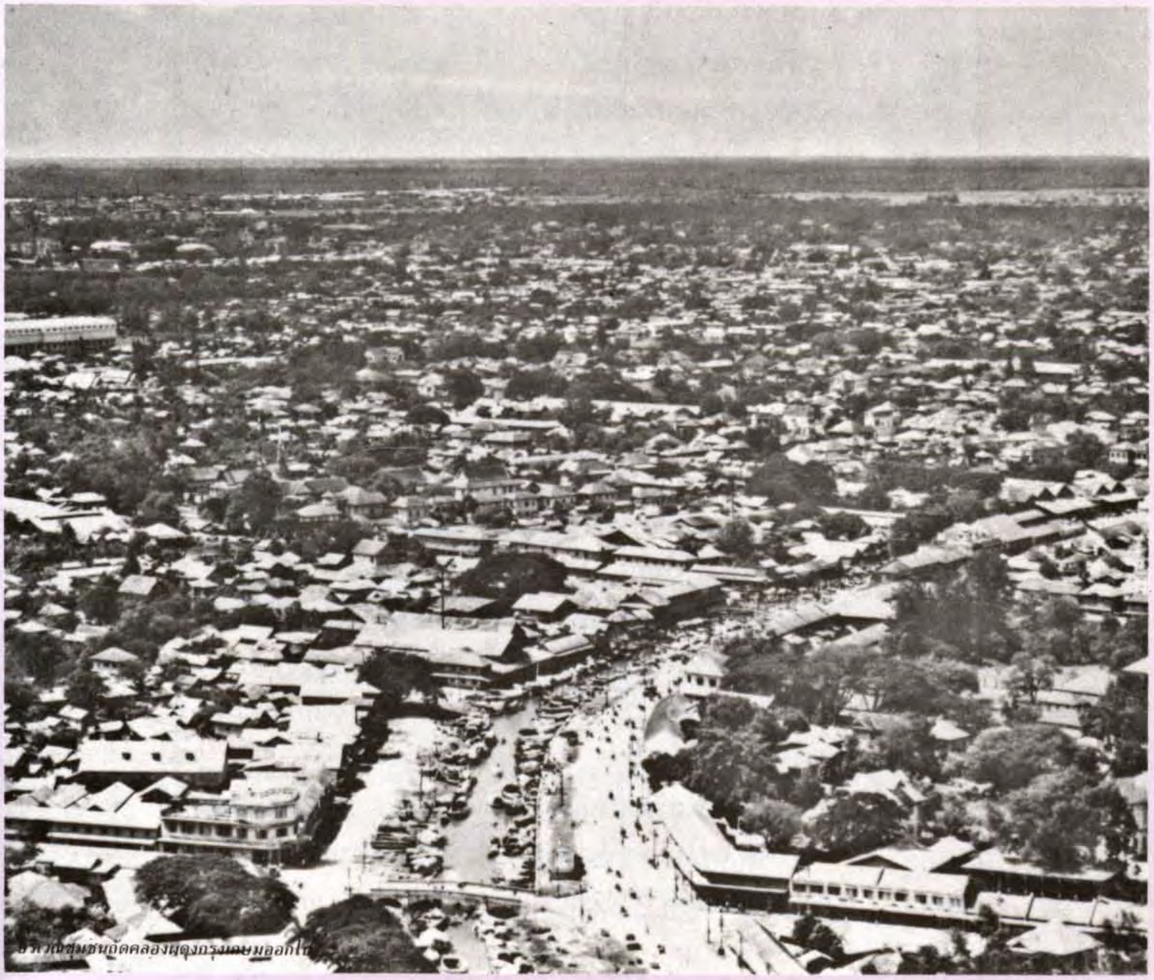
บริเวณนี้ในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถือเป็นเขตชุมชนใหม่ที่ขยายตัวต่อเนื่องออกไปจากใจกลางพระนครเดิม ในสมัยรัชกาลที่ ๔ เป็นเขตที่อยู่นอกกำแพงพระนครออกไป มีคลองผดุงกรุงเกษม ไปจดแม่น้ำเจ้าพระยาด้านใต้เป็นแนวกั้นเขต มีถนนกรุงเกษม ตัดขึ้นใหม่ควบคู่ไปกับแนวคลอง มีคลองมหานาคเชื่อมระหว่างคลองรอบกรุงกับคลองผดุงกรุงเกษม นอกจากนั้นมีถนนราชดำเนินนอก (ช่วงต้น) ถนนบำรุงเมือง (ช่วงปลาย) ถนนเจริญกรุง และถนนเยาวราช เป็นถนนสำคัญในบริเวณนี้

ถนนเจริญกรุง

๑ กจช. ร.๕ ค ๔.๑ ค/๓๖

๒ กจช. ร.๕ ค ๔.๑ ก/๔๗

๓ กจช. ร.๕ ค ๔.๑๐/๔

บริเวณชุมชนถัดคลองผดุงกรุงเกษมออกไป

ทางด้านแถบเหนือและแถบตะวันออกของบริเวณส่วนใหญ่เป็นวัด วังเจ้านายสถานที่ราชการมีบ้างเล็กน้อย บริเวณที่ริมแม่น้ำเป็นที่ลุ่ม บางส่วนในพื้นที่เป็นที่นาและสวนของราษฎร มีบ้านเรือนราษฎรไม่หนาแน่นนัก ส่วนบริเวณแถบใต้ของบริเวณตั้งแต่ช่วงถนนบำรุงเมืองลงมา ถนนเจริญ-กรุงและถนนเยาวราช เป็นบริเวณที่มีราษฎรอยู่กันหนาแน่นโดยเฉพาะย่านคนจีน ช่วงถนนเจริญกรุงตอนใต้ ตั้งแต่สะพานดำรงสถิตย์ออกไปจนถึงตลาดน้อยและบางรัก ซึ่งอยู่นอกเขตคลองผดุงกรุงเกษมออกไปนั้น บริเวณสองฟากถนนเต็มไปด้วยโรงเรียนและร้านค้าที่มุงหลังคาจาก ส่วนบริเวณเวิ้งนครเขษมจะมีบ้านเรือนราษฎรมุงหลังคาจาก และมีโรงบ่อนเบี้ยแทรกอยู่ด้วย

ตำแหน่งที่ตั้งบ้านเรือนของราษฎรในบริเวณนี้ เท่าที่ปรากฏในหลัก-ฐานทางประวัติศาสตร์ มีทั้งข้าราชการ คหบดีจีน และคนในบังคับต่างชาติ ได้แก่

ข้าราชการและชาวต่างประเทศ

เจ้าพระยาเทเวศน์ ขอพระราชทานที่ดินอยู่อาศัยบริเวณชานป้อมปิดปัจนึกริมคลองผดุงกรุงเกษมฝั่งเหนือ เป็นที่ดินประมาณ ๒ ไร่ แบ่งเป็น ๔ ส่วน สำหรับ ๔ บ้าน เฉลี่ยบ้านละประมาณครึ่งไร่เป็นที่ดินที่ติดกับที่ที่พระราชทานให้ **มิสเตอร์หลุยส์ ซาเวีย** ชาวต่างประเทศ[๑]

พระยาราชภักดี (ช้าง) ได้รับพระราชทานที่ดินของทางราชการให้อาศัยอยู่ที่สะพานหันด้านตะวันออก ติดกับถนนเยาวราช และถนนจักรวรรดิ์ ขนาดที่ดิน ๔ ไร่ ๓๖๓ ตารางวา ซึ่งเดิมเคยเป็นที่อยู่ของ**พระยาบดินทรเดชา (สิงห์)** ต่อมาเมื่อพระยาราชภักดีถึงแก่กรรม ที่ดินนี้จึงตกมาเป็นของกระทรวงพระคลังมหาสมบัติและได้พระราชทานให้แก่ **พระนางเจ้าสุขุมาลมารศรี** ในภายหลัง[๒]

พระยาจินดาจักรรัตน์ ซื้อที่ดินจากทางราชการเพื่ออาศัยบริเวณริมถนนเยาวราช เหนือถนนราชวงศ์ ๒ แปลงรวม ๒๘๐ ตารางวา ที่ดินด้านหน้าราคาตารางวาละ ๒๐๐ บาท ด้านหลังราคาตารางวาละ ๘๐ บาท[๓]

หลวงนาวาเกณิกร สร้างบ้านเรือนเป็นตึกใหญ่ ๒ ชั้นแบบจีนผสมตะวันตก อยู่ในที่ดินประมาณ ๑ ไร่ที่บริเวณตรอกพระยาไกรทรงวาดใกล้ท่าน้ำราชวงศ์ ต่อมาตกทอดมายังทายาทในสกุลโปษยจินดา[๔]

พระยาสุริยานุวัตร (เกิด บุนนาค) มีที่ดินประมาณ ๑๐ ไร่ ที่บริเวณถนนกรุงเกษม สะพานขาว และปลูกสร้างบ้านตึกแบบตะวันตกในที่ดิน ต่อมาขายให้แก่ทางราชการ และเป็นที่ทำการของสภาพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติในปัจจุบัน[๕]

---

[๑] กจช. ร.๕ ค ๔.๑ ค/๑๑

[๒] กจช. ร.๕ ค ๙.๔ ก/๘

[๓] กจช. ร.๕ ค ๙.๔ ข/๖๒

[๔] ผุสดี ทิพทัส, *บ้านในกรุงเทพ,* หน้า ๑๒๗

[๕] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๖

บ้านพระยาสุริยานุวัตร สะพานขาว

พระสฤษดิ์พจนกรณ์ ได้รับพระราชทานที่ดิน ๑ ไร่ ๔๘ ตารางวา ที่บริเวณเชิงสะพานวัดพรหมสุรินทร์ (วัดปรินายก) ซึ่งเดิมเป็นโรงเรือนในที่ดินของทางราชการ แล้วเกิดเพลิงไหม้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ จึงพระราชทานให้แก่พระสฤษดิ์พจนกรณ์สร้างบ้านเรือนพำนักอยู่ต่อไป[๑]

หลวงราชมนู ทูลเกล้าถวายบ้านและที่ดิน ๓๒ ตารางวา ซึ่งถูกตัดออกไปทำถนนราชดำเนิน และขอพระราชทานเงิน ๑๒,๐๐๐ บาท ทดแทนเพื่อไปหาที่อยู่ใหม่ในที่อื่น[๒]

พระยาพิบูลย์สงคราม (รื่น) ขอพระราชทานถวายขายที่ดิน ๑ ไร่ ๓๖๒ ตารางวา ที่ตำบลสามเสนริมคลองผดุงกรุงเกษม หน้าวัดมกุฏกษัตริยารามให้แก่ทางราชการ เพื่อนำเงินที่จะได้รับไปหาที่อยู่ใหม่ทดแทน[๓]

พระยาอมเรศสมบัติ ตั้งบ้านเรือนในที่ดินประมาณ ๑ ไร่เศษ ที่บริเวณถนนสามเสน ตรงข้ามวัดสามพระยา ต่อมาขายให้แก่สถานทูตเวียตนาม และปัจจุบันตกเป็นที่ดินของทางราชการใช้เป็นที่ว่าการเขตพระนคร[๔]

---

[๑] กจช. ร.๕ ค ๔.๑ ค/๒๓

[๒] กจช. ร.๕ ค ๙.๔ ข/๕๙

[๓] กจช. ร.๕ ค ๔.๑ ข/๒๑

[๔] ผุสดี ทิพทัส และมานพ พงศทัต, *บ้านในกรุงเทพ,* หน้า ๑๒๖

ปากคลองผดุงกรุงเกษม ถนนเจริญกรุง

[illegible]

๕. บริเวณรอบนอกคลองผดุงกรุงเกษมออกไป

ในรัชกาลนี้ ที่ตั้งชุมชนและความเจริญของบ้านเมืองได้ขยายตัวออกมาจากแนวคลองผดุงกรุงเกษม ทั้งทางด้านเหนือและด้านใต้ของพระนคร และจะมีชุมนุมหนาแน่นบริเวณแถบล่างริมแม่น้ำเจ้าพระยา และริมถนนเจริญกรุงตอนใต้ บริเวณถนนสี่พระยา ตรอกสะพานยาว บางรัก สุริวงษ์ สีลมและสาธร ซึ่งบริเวณนี้ในสมัยรัชกาลที่ ๕ เป็นที่ตั้งหลักแหล่งทำการค้าขาย ประกอบธุรกิจ ที่ตั้งกงศุลและบ้านเรือนของชาวต่างประเทศเป็นส่วนใหญ่ ในรัชกาลนี้เริ่มมีความนิยมการตัดถนนแทนที่แม่น้ำลำคลอง ทำให้ที่ดินริมถนนมีราคาแพงขึ้น จึงเริ่มมีผู้ลงทุนตัดถนนผ่านที่ดินแปลงใหญ่ และแบ่งเป็นที่ดินแปลงย่อย ๆ ขาย สำหรับขายให้ปลูกสร้างบ้านเรือน หรือปลูกสร้างอาคารให้คนเช่าอยู่อาศัย

ส่วนบริเวณรอบนอกคลองผดุงกรุงเกษมออกมาทางด้านตะวันออกและด้านเหนือนั้น ยังนับเป็นเขตชานพระนคร ตามริมคลองเป็นบ้านเรือนที่อยู่อาศัยเบาบาง หลังบริเวณบ้านเรือนออกไปยังเป็นที่สวนและนาอยู่ปะปน ส่วนบริเวณตั้งแต่สะพานขาวมาจนสะพานเหล็กล่าง จะเป็นบริเวณชุมชนหนาแน่นขึ้น เป็นย่านค้าขาย มีห้องแถว โรงร้านค้า และตลาดที่ค่อนข้างคับคั่งในเขตนี้ มีถนนราชดำเนินนอกส่วนที่ไปสิ้นสุดที่ลานพระบรมรูปทรงม้าในปัจจุบัน มีคลองเปรมประชากรที่ขุดแยกจากคลองผดุงกรุงเกษม ออกไปทางด้านตะวันออกเฉียงเหนือของพระนคร

บริเวณแถบนี้จะเป็นเขตที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ โปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระราชวังสวนดุสิต พระราชวังจิตรลดา และวังอื่น ๆ ที่สร้างพระราชทาน พระเจ้าลูกยาเธอต่าง ๆ ทางด้านเหนือของกรุงเทพ บริเวณรอบ ๆ พระราชวังสวนดุสิต พระองค์โปรดฯ ให้ตัดถนนขึ้นหลายสายเชื่อมต่อกันและโปรดฯ ให้จัดบริเวณรอบ ๆ พระราชวังสวนดุสิต เป็นย่านพักอาศัยที่ทันสมัย เหมือนบ้านเมืองในยุโรป บ้านที่สร้างขึ้นในบริเวณใกล้เคียง จะมีบริเวณกว้างขวาง ปลูกต้นไม้ ดอกไม้ ให้ร่มรื่นสวยงาม ทำให้มีข้าราชการคหบดีและราษฎรนิยมปลูกสร้างบ้านเรือนในบริเวณนี้กันมากขึ้น

สำหรับตำแหน่งที่ตั้งของบ้านเรือนในบริเวณนอกเขตคลองผดุงเกษมทางแถบใต้ของพระนครส่วนใหญ่เป็นกงศุลและบ้านพักของทูตประเทศต่าง ๆ เช่นโปรตุเกส อังกฤษ สหรัฐอเมริกา ฝรั่งเศส อิตาลี เยอรมัน เบลเยี่ยมและฮอลันดา[๑] เป็นต้น รวมทั้งบ้านชาวต่างประเทศต่าง ๆ และคนในบังคับต่างประเทศ ในบริเวณถนนเจริญกรุงตอนใต้ ถนนสี่พระยา บางรัก ถนนสุรวงษ์ ถนนสีลม และถนนสาธร

---

[๑] กจช. ร.๕ ยธ.๙/๕๕

สมัยรัชกาลที่ ๕ (พ.ศ. ๒๔๑๑-๒๔๕๓)
แผนที่ ๓.๑๕
แสดง แหล่งชุมชนและพาณิชยกรรม

แหล่งชุมชนและพาณิชยกรรมในสมัยรัชกาลที่ ๕

แหล่งชุมชน

๔๖. ชุมชนจีนและแขก คลองบางกอกน้อย
๔๗. ชุมชนข้าราชการและราษฎรไทย
๔๘. วังเจ้านายและเสนาบดี
๔๙. ชุมชนข้าราชการและราษฎรไทย-อิสลาม
๕๐. บ้านเจ้าพระยารัตนาธิเบศร์ (พุ่ม) (ปัจจุบัน คือ กรมกสิกรรมกระทรวงเกษตรฯ)
๕๑. บ้านพระยาสุริยานุวัตร (เกิด บุนนาค) (ที่ทำการสภาพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ)
๕๒. บ้านพระยาอมเรศสมบัติ (ที่ว่าการเขตพระนคร)

ตลาด

๓๑. ตลาดท่าเตียน
๓๒. ตลาดปากคลองตลาด
๓๓. ตลาดเทเวศน์
๓๔. ตลาดท่าช้าง
๓๕. ตลาดท่าพระจันทร์
๓๖. ตลาดท่าโรงโม่
๓๗. ห้างแบดแมนแอนด์โก (กรมประชาสัมพันธ์)
๓๘. ห้างยอห์น แซมป์สัน (กรมโยธาธิการ)
๓๙. ตลาดศาลเจ้าพ่อเสือ
๔๐. ย่านบางลำภูและถนนสิบสามห้าง
๔๑. ย่านพาหุรัดและอุณากรรณ
๔๒. ย่านเจริญกรุง-เยาวราช
๔๓. ตลาดวังหลัง
๔๔. ตลาดบ้านขมิ้น

✸	ป้อม
┅┃┃┅	ประตูเมือง
┅┅┅	กำแพง
░	แหล่งชุมชนทั่วไป
▒	แหล่งชุมชนหนาแน่น
○	ตลาด
▬	ตึกแถว
▭	โกดังสินค้า

ตำแหน่งที่ตั้งของที่พักอาศัย และชุมชนในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (แผนที่ ๓.๑๖)

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๕๓ ถึง พ.ศ. ๒๔๖๘ นี้ เป็นช่วงที่อารยธรรมตะวันตกเข้ามามีอิทธิพลมากขึ้นกว่าในช่วงที่ผ่านมา การสื่อสารคมนาคมเจริญก้าวหน้าขึ้น การติดต่อค้าขายกับต่างประเทศโดยเฉพาะทางตะวันตกเป็นไปอย่างกว้างขวาง ไทยได้เข้าเป็นสมาชิกขององค์การสันนิบาตชาติได้มีการทำสนธิสัญญากับต่างประเทศ ซึ่งให้สิทธิแก่ชาวตะวันตกที่จะเดินทางเข้ามามีถิ่นที่อยู่ในประเทศไทยหรือทำการค้าขาย ประกอบพิธีกรรมทางศาสนาทางการศึกษาและการกุศลได้โดยอิสระ รวมทั้งมีสิทธิเป็นเจ้าของโรงเรือนและเช่าที่ดินสำหรับเป็นที่อยู่อาศัย หรือเพื่อทำการค้าและการศาสนาได้โดยอิสระ สนธิสัญญาฉบับนี้มีผลต่อการกำหนดแหล่งที่อยู่อาศัยและที่ตั้งของศาสนสถานเพื่อใช้ประกอบพิธีทางศาสนาของชาวต่างประเทศ ในช่วงรัชกาลนี้ด้วย

ในรัชกาลนี้ได้มีการกำหนดเขตสุขาภิบาล อันเป็นเขตที่มีการควบคุมการก่อสร้าง อาคาร ถนน ลำคลอง และควบคุมการรักษาความสะอาดในเขตที่มีผู้คนอยู่หนาแน่นในกรุงเทพฯ ขึ้น โดยในระยะแรกแบ่งเป็น ๓ เขตในฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยาคือ ฝั่งพระนคร

เขตแรก คือ จากแม่น้ำเจ้าพระยาถึงแนวคลองรอบกรุง ตั้งแต่ปากคลองบางลำภู ไปถึงปากคลองโอ่งอ่าง (คลองสะพานหัน) และตามคลองซอยอื่น ๆ ที่แยกจากคลองรอบกรุงตามแนวกำแพงพระนคร[๑]

เขตที่สอง ขยายเขตสุขาภิบาลออกไปจนถึงแนวคลองผดุงกรุงเกษม ตั้งแต่ปากคลองด้านเหนือ ลงมาจนถึงปากคลองด้านใต้ รวมทั้งในคลองอื่น ๆ ที่แยกจากคลองผดุงกรุงเกษมเข้าไป[๒]

เขตที่สาม ในช่วงปลายรัชกาลได้ขยายเขตสุขาภิบาล ออกไปยังพื้นที่ด้านนอกของคลองผดุงกรุงเกษม ไปถึงปากคลองสามเสนทางด้านเหนือลงมาถึงถนนสาธรทางด้านใต้[๓] ซึ่งบริเวณนี้เดิมเคยเป็นเขตชานเมืองในรัชกาลก่อน ๆ ก็กลายเป็นเขตพักอาศัยที่มีผู้คนอยู่กันอย่างคับคั่งในรัชกาลนี้

---

[๑] ราชกิจจานุเบกษา ๑๕ (๑๒ พฤษภาคม รศ. ๑๑๒) : หน้า ๘๒-๘๖

[๒] ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๒๙ (พ.ศ. ๒๔๕๙) หน้า ๑๙-๒๐

[๓] ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๓๖ (พ.ศ. ๒๔๖๖) หน้า ๑๐๐-๑๐๑

ส่วนบริเวณที่ตั้งบ้านเรือนและชุมชนในรัชกาลนี้ จะแยกเป็นบริเวณใหญ่ ๆ ๔ บริเวณโดยรวมบริเวณจากแม่น้ำเจ้าพระยาถึงแนวคลองคูเมืองเดิม และบริเวณตั้งแต่แนวคลองคูเมืองเดิม ถึงแนวคลองรอบกรุง มารวมไว้เป็นบริเวณเดียวกัน ทั้งนี้เนื่องจากข้อมูลทางประวัติศาสตร์ ที่ระบุถึงที่ตั้งชุมชน ในบริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาถึงแนวคลองคูเมืองเดิมมีน้อยมากจนแทบไม่มีความเปลี่ยนแปลงจากในรัชกาลอื่น ๆ ที่กล่าวถึงไว้แล้วก่อนหน้านั้น

๑. บริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยา และริมคลองฝั่งตะวันตก (ฝั่งธนบุรี)

บริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันออกคือฝั่งพระนครไม่มีหลักฐานระบุไว้สันนิษฐานว่าคงเป็นบ้านเรือนและชุมชนเดิมที่มีอยู่เดิมในรัชกาลก่อน ๆ ส่วนเรือนแพตามริมแม่น้ำลดน้อยลง และผู้คนเริ่มนิยมการติดต่อและการตั้งบ้านเรือนตามริมถนนมากกว่าแม่น้ำและริมคลอง

ส่วนบริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันตก คือฝั่งธนบุรีนั้น ไม่แตกต่างจากในสมัยรัชกาลที่ ๕ เท่าใดนัก ส่วนใหญ่ผู้ที่ตั้งบ้านเรือนอยู่อาศัยมักเป็นคนเก่าที่เคยอยู่มาแต่ดั้งเดิม หรือเป็นรุ่นลูกหลานที่อาศัยอยู่ต่อ ๆ กันมา กลุ่มบ้านเรือนของเสนาบดีตระกูลบุนนาคบริเวณวัดประยูรวงศาวาส จนถึงวัดพิชัยญาติการาม และวัดอนงคารามนั้นในรัชกาลนี้ก็เหลือเพียงไม่กี่คน นอกจากบรรดาญาติพี่น้องบริวารที่ยังอาศัยอยู่ในที่เดิมต่อมา บ้านและที่ดินบางส่วนก็ขายคืนให้แก่ทางราชการไปบ้าง

ในคลองบางกอกใหญ่นั้น ส่วนมากเป็นที่ตั้งบ้านเรือนของบรรดาขุนนางและข้าราชการในรัชกาลก่อน ๆ และบ้านผู้มีฐานะดี ซึ่งคงจะเป็นพวกที่เคยมาอยู่ตั้งแต่ครั้งสมเด็จพระเจ้าธนบุรีตั้งพระราชวังที่ปากคลองบางกอกใหญ่ หรือคลองบางหลวงและอยู่ต่อกันมาจนถึงรุ่นลูกหลาน นอกจากนั้นก็มีบ้านเรือนราษฎรทั่วไปปะปนอยู่ไม่หนาแน่น

ส่วนบริเวณกุฎีจีน จากใต้คลองบางกอกใหญ่ลงมาทางด้านใต้ มีคลองกุฎีจีนแยกจากแม่น้ำเจ้าพระยาเข้าไปในพื้นที่ฝั่งธนบุรีนั้น เป็นบริเวณที่ได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ผู้ถือศาสนาโรมันคาทอลิกอาศัยอยู่ คือ**หมู่บ้านวัดบาดหลวง** ที่เรียกว่าซังตะครัว (โบสถ์ซางตาครูซ บ้านกุฎีจีน) ใต้วัดกัลยาณมิตร โดยมีทิศเหนือจดแม่น้ำเจ้าพระยา

ทิศตะวันออกจดที่ดินเจ้าพระยาภาสกรวงษ์ เสนาบดีในสกุลบุนนาค ทิศใต้บางส่วนจดที่ดินราษฎรและบางส่วนจดที่ดินที่เป็นป่าช้าใหม่ ส่วนทิศตะวันออกจดคลองกุฎีจีน รวมเนื้อที่ทั้งสิ้นประมาณ ๑๖ ไร่ มีโบสถ์ซางตาครูซ และบ้านเรือนราษฎรที่นับถือศาสนาโรมันคาทอลิกอาศัยอยู่พอประมาณ[๑]

๒. บริเวณตั้งแต่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันออก (ฝั่งพระนคร) ถึงเขตคลองรอบกรุง

บริเวณนี้เป็นเขตใจกลางพระนคร เป็นเขตสุขาภิบาลที่ ๑ ซึ่งนอกจากจะมีอาคารสำคัญ เช่นพระบรมมหาราชวัง วังเจ้านายต่าง ๆ วัด และสถานที่ราชการแล้วยังมีอาคารประเภทอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องกับชุมชนอยู่อาศัย ได้แก่ร้านค้า สถานพักผ่อนหย่อนใจและตลาด ส่วนชุมชนที่พักอาศัยในบริเวณนี้ส่วนใหญ่เป็นกลุ่มบ้านเรือนของขุนนาง ข้าราชการและราษฎร ซึ่งเป็นคนรุ่นเก่าที่เคยตั้งบ้านเรือนอยู่ตั้งแต่ครั้งสมัยต้นรัตนโกสินทร์ หรือเป็นรุ่นลูกหลานที่อยู่ในที่เดิมต่อ ๆ กันมา

นอกจากนั้นบริเวณนี้ยังเป็นที่อยู่อาศัยของข้าราชการที่ขอพระราชทานที่ดินหรือบ้านของทางราชการ เพื่ออาศัยอยู่ต่อจากผู้อื่นซึ่งเสียชีวิตไปแล้ว หรือโยกย้ายไปอยู่ที่อื่น ทดแทนกันไป ผู้ที่ปลูกสร้างบ้านเรือนขึ้นใหม่ในเขตนี้ซึ่งถือว่าเป็นเขตศูนย์กลางพระนคร มีจำนวนไม่มากนัก เพราะในบริเวณนี้เริ่มมีความหนาแน่นสูง มีอาคารประเภทอื่นและย่านการค้าปะปนกันอยู่ด้วย

ตำแหน่งที่ตั้งบ้านเรือนของราษฎรในบริเวณนี้ เท่าที่ปรากฏจากหลักฐานทางประวัติศาสตร์ ส่วนใหญ่เป็นข้าราชการ และข้าราชบริพาร ได้แก่

ได้รับพระราชทานที่ดินอยู่อาศัย

เจ้าจอมสว่าง อยู่ในบ้านและที่ดินของหลวงที่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาเหนือสะพานท่าวัดมหาธาตุ ที่ดินขนาด ๒ ไร่ ๒๒๔ ตารางวา เป็นบ้านที่**เจ้าพระยาสุธรรมมนตรี**เคยอาศัยอยู่ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าจอมสว่างพำนักอยู่ได้จนตลอดชีวิต แต่ที่ดินยังเป็นของหลวงอยู่[๒]

---

[๑] กจช. ร.๖ ต ๒/๔ เอกสารกระทรวงการต่างประเทศ ชุดประกาศและพระราชบัญญัติ

[๒] กจช. ร.๖ ค ๒๒.๑/๓๒

เจ้าจอมสุวัทนา ได้รับพระราชทานที่ดินของพระคลังข้างที่ขนาด ๑ ไร่ ๑๘๘ ตารางวา ที่บริเวณถนนข้าวสารและถนนราชดำเนิน และโปรดเกล้าฯ ให้อาศัยอยู่ได้จนตลอดชีวิต[๑]

พระยาวรพงศ์พิพัฒน์ (ม.ร.ว. เย็น อิศรเสนา) ได้รับพระราชทานที่ดิน ประมาณ ๓๑๔ ตารางวา ที่ริมถนนพระอาทิตย์ ใกล้วัดชนะสงคราม[๒] ซึ่งได้ปลูกบ้านเรือนอยู่อาศัยมาจนตลอดชีวิต

พระวรภัณฑ์ภักดี ได้รับพระบรมราชานุญาติให้อยู่อาศัยในที่ดินประมาณ ๒๗๒ ตารางวา ที่ถนนพระอาทิตย์ ตรอกบ้านพระยาวรพงษ์ฯ โดยโปรดเกล้าฯ ให้อาศัยอยู่ได้โดยเสียค่าเช่าปีละ ๑ บาท[๓]

ขอรับพระราชทานที่อยู่อาศัย

พระยานิติศาสตร์ไพศาล ขอพระราชทานที่ดินที่พระยามหาอำมาตย์เคยอยู่ขนาด ๑ ไร่ ๒๐๐ ตารางวา ที่ริมถนนพระอาทิตย์ มีตึก ๒ หลังอยู่ในที่ดินด้วย พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ พระราชทานให้อยู่อาศัยและซ่อมบ้านที่ชำรุดให้ด้วย[๔]

หม่อมเจ้าประวิช ขอพระราชทานที่ดินของหลวง ที่พระยานรนารถเคยอาศัยอยู่บริเวณริมกำแพงพระนคร ตำบลบางลำภูบนที่ดินมีขนาด ๓๔๐ ตารางวา มีตึกอยู่ในที่ดินด้วยเพื่อใช้อยู่อาศัย[๕]

พระยาอินทรวิชิต ขอพระราชทานที่ดินของหลวง และมีบ้านอยู่ในที่ดินบริเวณถนนบำรุงเมือง สะพานยศเส ติดกับสถานปาสเตอร์เก่า (สภากาชาด) พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ ทรงอนุญาตให้อยู่อาศัยได้จนตลอดชีวิต[๖]

ที่ดินของหลวงที่บริเวณริมถนนพระอาทิตย์ ตรงข้ามวังกรมพระนเรศวรวรฤทธิ์และวังกรมหลวงอดิศรฯแบ่งเป็น ๒ ตอน ตอนเหนือ ขนาด ๒ ไร่ ๑๓๖ ตารางวา นางสายอาศัยอยู่ที่ดิน

---

[๑] กจช. ร.๖ ค ๒๒.๑/๔๓
[๒] กจช. ร.๖ ค ๒๒.๑/๒๕
[๓] กจช. ร.๖ ค ๒๒.๑/๓๖
[๔] กจช. ร.๖ ค ๒๒.๑/๑
[๕] กจช. ร.๖ ค ๒๒.๒/๒๒
[๖] กจช. ร.๖ ค ๒๒.๑/๓๕

ตอนใต้ขนาดประมาณ ๒ ไร่ ๙๓ ตารางวา จมื่นสวัสดิวังราช อาศัยอยู่ ส่วนหนึ่ง ขุนศรีทัณฑธร อยู่อีกส่วนหนึ่ง ผู้อาศัยทั้ง ๓ รายเคยอยู่ในที่ดินนี้มาตั้งแต่ครั้งบรรพบุรุษ[๑]

ที่ดินที่ไม่ระบุกรรมสิทธิ์

พระยาภักดีภูธร เจ้ากรมแผนที่ทหารบก ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ถนนราชดำเนินกลาง ที่บริเวณหัวมุมอนุสาวรีย์ประชาธิปไตยในปัจจุบัน[๒]

พระพินิจวรรณการ (แสง สาลิตุล) ซึ่งเป็นเลขานุการของสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ตั้งบ้านเรือนอยู่บริเวณซอยใกล้วัดบูรณะศิริมาตยารามและใกล้ศาลเจ้าพ่อเสือ[๓]

หลวงศรีสุรางค์วรามาตย์ (เปี่ยม มิลินทจินดา) ทนายความ มีบ้านไม้ในที่ดินบริเวณริมถนนอัษฎางค์[๔]

หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์ (ป่วน อินทุวงศ์) ซึ่งเป็นผู้ดูแลพิพิธภัณฑ์ พักอาศัยอยู่ที่เรือนไม้ในที่ดินบริเวณใกล้ถนนอัษฎางค์[๕]

พระพรหมศาสตร์ราชเสนาบดี (อู๋ ไกรฤกษ์) อธิบดีผู้พิพากษาศาลมณฑลและศาลต่างประเทศมณฑลจันทบุรี มีบ้านเรือนอยู่เชิงสะพานพิทยเสถียรและมีซอยออกสู่ถนนเจริญกรุงได้ ที่ดินมีขนาด ๑ ไร่ ๗๓ ตารางวา ต่อมาที่ดินตกเป็นของหลวง[๖]

ที่ดินที่เป็นกรรมสิทธิ์ส่วนบุคคล

มหาเสวกเอกเจ้าพระยาศรีพิพัฒน์ สร้างบ้านในที่ดิน ๒ ไร่ สำหรับให้ผู้ใต้บังคับบัญชาอาศัยอยู่ที่บริเวณถนนพระสุเมรุ ตำบลบางลำภู ต่อมาเมื่อบุตรสมรส จึงยกบ้านและที่ดินให้เป็นเรือนหอ[๗]

---

[๑] กจช. ร.๖ ค ๒๒.๑/๒

[๒] ขุนวิจิตรมาตรา, *กรุงเทพฯ เมื่อ ๗๐ ปีก่อน,* (กรุงเทพฯ : เรืองศิลป์) ๒๕๒๐ หน้า ๑๖๔-๑๖๕

[๓] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๘-๒๙

[๔] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๙๖

[๕] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๘-๒๙

[๖] กจช. ร.๖ ค ๒๒.๑/๒๑

[๗] ผุสดี ทิพทัส และมานพ พงศทัต, *บ้านในกรุงเทพฯ,* หน้า ๑๙๒

พระยาอาทรธุระศิลป์ (ม.ล. ช่วง กุญชร) อธิบดีกรมศิลปากร ในสมัยรัชกาลที่ ๖ สร้างบ้านตึกแบบตะวันตก ในที่ดิน ๑ ไร่ ๑๑๖ ตารางวา ที่ถนนข้าวสาร ตำบลบางลำภู โดยออกแบบก่อสร้างเอง[๑]

หลวงสรรสารกิจ มีบ้าน ๒ หลังในที่ดิน ๓๑๙ ตารางวา ที่บริเวณถนนเฟื่องนคร บ้านหลังหนึ่งเคยเป็นบ้านเดิมของ**พระยาโหราธิบดี**[๒]

พระยาสัจจาภิรมย์ ตั้งบ้านเรือนที่บริเวณใกล้เสาชิงช้า หรือบริเวณถนนศิริพงษ์ในปัจจุบัน ขนาดที่ดิน ๑๗๑ ตารางวา[๓]

๓. บริเวณตั้งแต่คลองรอบกรุง ถึงแนวคลองผดุงกรุงเกษม

บริเวณนี้อยู่ในเขตสุขาภิบาลที่ ๒ และกลายเป็นเขตถัดจากศูนย์กลางพระนครที่มีผู้คนอยู่กันหนาแน่น มีถนนและวัดในบริเวณนี้เป็นจำนวนมากและเป็นบริเวณที่มีย่านค้าขายและอยู่อาศัยของจีนทางด้านใต้ของตัวเมือง บริเวณถนนเจริญกรุงจนมาจนติดแม่น้ำเจ้าพระยาเหมือนเช่นเดิม

ในเนื้อที่บริเวณด้านใต้ ติดแม่น้ำเจ้าพระยา และปากคลองผดุงกรุงเกษมด้านใต้บริเวณตำบลวัดกาละหว่า เป็นที่ซึ่งได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาติให้ผู้ที่นับถือศาสนาโรมันคาทอลิกได้อาศัยอยู่เป็นสิทธิขาดในพวกเดียวกัน คือ**หมู่บ้านวัดบาดหลวงโรแชร์** โดยมีบริเวณทิศเหนือจดที่ดินของแบงค์กัมมาจล (ธนาคารไทยพาณิชย์ สาขาตลาดน้อยในปัจจุบัน) ทิศตะวันออกติดถนนทางเดินหน้าป้อมปิดปัจนึก (ที่ว่าการเขตสัมพันธวงศ์ในปัจจุบัน) ทิศใต้จนเขตที่ดินของห้างมากัว ซึ่งเป็นกิจการโรงสีและค้าข้าวของชาวตะวันตก ทิศตะวันตกจดแม่น้ำเจ้าพระยา รวมเนื้อที่ประมาณ ๑๐ ไร่เศษ มีโบสถ์วัดกาละหว่า (กัลวารี) อยู่ในที่ดิน พร้อมทั้งมีบ้านเรือนราษฎรหนาแน่นพอประมาณ[๔]

นอกจากนั้นเป็นที่ตั้งบ้านเรือนของข้าราชการที่ได้รับพระราชทานตามที่ปรากฏหลักฐานทางประวัติศาสตร์ได้แก่

พระยามหาอำมาตย์ธิบดี (เส็ง วิริยศิริ) ได้รับพระราชทานที่หลวง

---

[๑] เรื่องเดียวกัน

[๒] เรื่องเดียวกัน

[๓] เรื่องเดียวกัน

[๔] กจช. ร.๖ ต ๒/๔ เอกสารกระทรวงการต่างประเทศ ชุดประกาศและพระราชบัญญัติ

ของกระทรวงมหาดไทย ริมถนนบำรุงเมือง ตำบลสะพานยศเส ติดคลองผดุงกรุงเกษม ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๕๖ อันเป็นช่วงต้นรัชกาลนี้ เป็นที่ดินขนาด ๒ ไร่ ๖๐ ตารางวา มีตึกก่ออิฐถือปูน ๒ ชั้น ๑ หลัง รวมทั้งมีเรือนครัว และเรือนคนใช้อีก ๓ หลัง ในที่ดิน[๑]

เจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ อาศัยอยู่บ้านริมถนนบำรุงเมืองใกล้แนวคลองผดุงกรุงเกษมติดกับที่ดินของบ้าน**พระยามหาอำมาตย์** และติดกับบ้านหลวง ที่ให้**พระยากัลยาณไมตรี (ฟรานซิส บี แซร์)** อาศัยอยู่[๒]

พระยาสฤษดิพจนกร ได้รับพระราชทานที่ดินริมคลองผดุงกรุงเกษมหลังบ้าน **มร. โรลัง ยัคมินส์** เป็นที่ของทางราชการอยู่ในกรมราชพัสดุ กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ เป็นที่ดินขนาด ๓ ไร่ ๑๐ ตารางวา ได้รับพระราชทานทั้งที่ดินและบ้านในที่ดิน[๓]

เจ้าพระยาธรรมาธิกรณาธิบดี (ม.ร.ว. ปุ้ม มาลากุล) เสนาบดีกระทรวงวังและอธิบดีกรมศิลปากร ตั้งบ้านเรือนอยู่ริมคลองผดุงกรุงเกษม ยศเส เป็นที่ดินใหญ่ ๗ ไร่มีตึกใหญ่ ๒ หลังอยู่ในที่ดิน หลังสงครามโลกครั้งที่ ๑ ซึ่งอยู่ในช่วงกลางรัชกาลนี้เจ้าพระยาธรรมธิกรณาธิบดี ได้ขายบ้านและที่ดินให้แก่ทางราชการ[๔]

พระยาสรรพกิจปรีชา อาศัยอยู่ที่บ้านตึกแบบจีนโบราณขนาดใหญ่โต ซึ่งเคยเป็นที่อยู่ของ**พระยาโชฎึกราชเศรษฐี (เถียร)** ที่บริเวณปากคลองสะพานหัน ตำบลจักรวรรดิ เป็นที่ ๒ ไร่ ๕ ตารางวา ต่อมาพระยาสรรพกิจปรีชา ขอพระบรมราชานุญาตขายที่ดินนี้ให้แก่ผู้อื่น[๕]

พระยาบุรีนวราษฎร์ (ชวน สิงหเสนี) ได้รับพระราชทานที่หลวงที่เคยเป็นโรงบ่อนหัวเม็ด ที่บริเวณหัวเม็ด ตำบลจักรวรรดิ ขนาดที่ดิน ๑ ไร่ ๑๖ ตารางวา เพื่ออยู่อาศัย[๖]

---

[๑] กจช. ร.๖ ค ๒๒.๑/๑

[๒] เรื่องเดียวกัน

[๓] เรื่องเดียวกัน

[๔] ผุสดี ทิพทัส และมานพ พงศทัต, *บ้านในกรุงเทพฯ,* หน้า ๑๙๒

[๕] กจช. ร.๖ ค ๒๒.๑/๘

[๖] กจช. ร.๖ ค ๒๒.๑/๒๐

[illegible] กรุงเกษม ใกล้ทางรถไฟ

บ้านเจ้าพระยาธรรมาธิกรณาธิบดี ยศเส (การพลังงานแห่งชาติ)

๔. บริเวณรอบนอกคลองผดุงกรุงเกษมออกไป

บริเวณนี้อยู่ในเขตสุขาภิบาลที่ ๓ เป็นเขตที่ได้รับการพัฒนาเป็นย่านที่พักอาศัยที่มีสภาพแวดล้อมดี และเป็นถิ่นของผู้มีฐานะดีและรายได้สูงเป็นส่วนใหญ่ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ โปรดเกล้าฯ ให้สร้างวังที่ประทับและวังพระราชทานเจ้านายขึ้นในบริเวณนี้อีก ๔ แห่ง นอกจากนั้นก็ได้พระราชทานที่ดินและบ้านเรือนให้ข้าราชบริพารใกล้ชิดอยู่อาศัยในบริเวณนี้อีกหลายแห่ง เช่น**บ้านพักข้าราชบริพารตรงกันข้ามกับบริเวณพระตำหนักพญาไท บ้านพักข้าราชบริพารริมถนนพิษณุโลก ใกล้ราชตฤณมัยสมาคม** ส่วนข้าราชบริพารที่มีตำแหน่งสูงในทางราชการและรับใช้ใกล้ชิด ก็พระราชทานที่ดินและทรัพย์สำหรับปลูกสร้างบ้านเรือน ในบริเวณด้านเหนือและด้านตะวันออกเฉียงเหนือของพระนคร นอกเขตคลองผดุงกรุงเกษมออกไป เช่นที่บริเวณถนนสามเสน ถนนลูกหลวง ถนนพิษณุโลก ถนนหลานหลวง ถนนพระรามที่ ๕ และถนนราชวิถี เป็นต้น

ส่วนบริเวณสามเสน ก็เป็นอีกบริเวณหนึ่งที่ได้รับพระบรมราชานุญาตให้ผู้ซึ่งนับถือศาสนาโรมันคาทอลิก ได้อาศัยอยู่เป็นสิทธิ์ขาดในพวกเดียวกัน มี ๒ แห่งที่ในตำบลสามเสน ได้แก่**หมู่บ้านวัดบาดหลวง ซังฟรางซัว ซาเวีย** (บ้านญวนเก่า) แห่งหนึ่ง และอีกแห่งหนึ่งคือ **หมู่บ้านวัดบาดหลวง อิมมาคูเล กองเซ็บซัง** (บ้านเขมรเก่า) อีกแห่งหนึ่ง โดยมีอาณาเขตทิศเหนือติดคลองบ้านญวน ทิศตะวันออกตามแนวถนนสามเสน ทิศใต้ตามแนวคลองวัดราชาธิวาส และทิศตะวันตกจดแม่น้ำเจ้าพระยา เป็นเนื้อที่รวมประมาณ ๘๐ ไร่ ๗๖ ตารางวา มีป่าช้าญวน ป่าช้าเขมร และโบสถ์วัดญวนอยู่ในที่ดินนี้ด้วย รวมทั้งมีบ้านเรือนราษฎรที่นับถือคริสตศาสนาอยู่หนาแน่นพอสมควร[๑]

---

[๑] กจช. ร.๖ ต ๒/๔ เอกสารกระทรวงการต่างประเทศ ชุดประกาศและพระราชบัญญัติ

บริเวณนอกเขตคลองผดุงกรุงเกษมออกไปทางด้านตะวันออก อันได้แก่ บริเวณหัวลำโพง ปทุมวัน และสวนลุมพินีนั้น พื้นที่บริเวณนี้ส่วนใหญ่เป็นสิ่งก่อสร้างประเภทสาธารณูปโภคหลัก สถานที่ราชการ สถาบันการศึกษา และสวนสาธารณะ นอกจากนั้นก็มีบ้านเรือนของข้าราชการ และข้าราชบริพาร ที่บริเวณถนนราชปรารภ ถนนเพชรบุรีตอนใน ตลอดจนบ้านเรือนของพ่อค้าคหบดี ข้าราชการ และราษฎรทั่วไปมากขึ้น เช่นที่บริเวณหน้าวัดสระบัว ริมถนนวัดบรมนิวาศ ที่ตำบลหัวลำโพงนอก และที่เลยไกลออกไป เช่น บริเวณถนนวิทยุ ถนนพระรามที่ ๔ บริเวณปทุมวัน บริเวณถนนเพชรบุรี ถนนราชดำริ และถนนเพลินจิตเป็นต้น

สำหรับบริเวณนอกเขตคลองผดุงกรุงเกษม ออกไปทางด้านทิศใต้นั้น ในสมัยรัชกาลที่ ๖ นี้ได้กลายเป็นย่านที่คับคั่ง เป็นย่านธุรกิจของชาวตะวันตกและชาวจีนเช่นบริเวณถนนเจริญกรุง และถนนสุรวงศ์ เต็มไปด้วยอาคารสาธารณะที่อำนวยความสะดวกทางด้านการค้าและธุรกิจ เช่น ธนาคาร โรงแรม ห้างร้าน ภัตตาคาร รวมทั้งร้านค้าสำหรับกิจกรรมใหญ่ ๆ ที่รองรับความต้องการของชาวต่างประเทศ เช่น ร้านตัดเสื้อผ้า ร้านถ่ายรูป ร้านขายขนมปัง ร้านขายยาแผนปัจจุบัน รวมทั้งท่าเทียบเรือต่างประเทศก็อยู่ในย่านนี้ ดังนั้นจึงมีบ้านเรือนใหญ่โตของผู้มีฐานะทั้งชาวตะวันตก คหบดีจีน และราษฎรชาวไทย ในบริเวณตั้งแต่แนวคลองผดุงกรุงเกษมออกมา เช่นที่บริเวณศาลาแดง สีลม และถนนสาธรทั้งฝั่งเหนือและฝั่งใต้

บริเวณนอกคลองผดุงกรุงเกษม ด้านตะวันออกและด้านใต้

สาระสำคัญเกี่ยวกับตำแหน่งที่ตั้งที่พักอาศัยและชุมชนในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในช่วงรัชกาลที่ ๔ และรัชกาลที่ ๕ นี้ทั้งสองพระองค์ ได้ดำเนินนโยบายในการพัฒนาประเทศให้เจริญก้าวหน้า โดยการรับอารยธรรมตะวันตกมาปรับปรุง กิจการต่าง ๆ ของบ้านเมือง มีการขยายเขตความเจริญของชุมชนในพระนครออกไปทั้งทางด้านเหนือ ด้านตะวันออกและด้านใต้ของตัวเมืองจากแนวกำแพงพระนคร จนถึงแนวคลองผดุงกรุงเกษมและบริเวณที่ถัดจากคลองผดุงกรุงเกษมออกไป ในรัชกาลที่ ๕ นี้ที่ดินเริ่มมีราคาสูงขึ้น มีความนิยมในการตัดถนนมากขึ้น การคมนาคมติดต่อจึงเริ่มนิยมใช้ทางบกมากขึ้นแทนที่จะใช้ทางน้ำเป็นหลักเหมือนในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ นอกจากนั้นในรัชกาลนี้ได้มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติการออกโฉนดที่ดินขึ้นเพื่อจัดระบบกรรมสิทธิ์ที่ดินขึ้นใหม่ ซึ่งมีผลต่อตำแหน่งที่ตั้งบ้านเรือนของราษฎร ในช่วงเวลานั้น นอกเหนือจากชุมชนเดิมที่มีมาก่อนในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ สาระสำคัญของตำแหน่งที่ตั้งชุมชนพักอาศัยในช่วง ๒ รัชกาลนี้ ได้แก่

◆ เสนาบดี ขุนนางและข้าราชการในตำแหน่งสำคัญที่ต้องรับใช้ใกล้ชิดพระมหากษัตริย์ และกรมพระราชวังบวรฯ (วังหน้า) หรือที่ทำความดีความชอบ มักได้รับพระราชทานบ้านเรือนและที่ดินของทางราชการเป็นกรรมสิทธิ์ ในบริเวณที่ไม่ห่างจากพระบรมมหาราชวัง ส่วนใหญ่จะอยู่ในเขตกำแพงพระนครตามแนวคลองรอบกรุง

บ้านของหลวงที่พระราชทานให้เสนาบดี อาศัยอยู่ตามตำแหน่งนั้น เมื่อเสนาบดีผู้นั้นถึงแก่กรรม หรือมีการโยกย้ายสับเปลี่ยนตำแหน่ง ก็จะโปรดเกล้าฯ ให้มีการโยกย้ายสับเปลี่ยนผู้มาอยู่ใหม่ตามความเหมาะสมกับตำแหน่ง ส่วนใหญ่เป็นบ้านในบริเวณเขตกำแพงพระนคร นอกจากนั้นบางบ้านที่มีขนาดใหญ่โตอาจมีการนำมาใช้เป็นสถานที่ ทำการของทางราชการในช่วงเวลาต่อมาด้วย

ในสมัยรัชกาลที่ ๔ เป็นต้นมา เริ่มมีการสร้างที่พักอาศัยประเภท ตึกแถว เรือนแถว หรือเรือนพักอาศัยกึ่งร้านค้า (shop house) ซึ่งได้รับอิทธิพลจากจีน ปีนังและสิงคโปร์ มีทั้งชนิดชั้นเดียวและสองชั้น ตึกแถวชุดหนึ่ง ๆ มีความยาวติดต่อกันประมาณ ๑๐ ห้อง เริ่มจากตึกแถวที่รัชกาลที่ ๔ โปรดเกล้าฯ ให้สร้างใกล้พระบรมมหาราชวังเช่นที่บริเวณสนามไชยและท่าเตียน สำหรับให้ข้าราชการชาวต่างประเทศพำนัก ต่อมาจึงมีการสร้างอาคารชนิดนี้ขึ้นตามริมถนนสำคัญ ๆ ในย่านความเจริญในตัวเมือง เช่น บริเวณริมถนนเจริญกรุง ถนนบำรุงเมืองและถนนเฟื่องนคร สำหรับให้ราษฎรและชาวต่างประเทศเช่าประกอบการค้าและใช้อยู่อาศัยไปด้วย ลักษณะการตั้งชุมชนจึงเป็นการแผ่กระจายทางแนวราบไปตามเส้นทางคมนาคมหลัก ซึ่งใน ๒ รัชกาลนี้ จะเน้นที่ถนนในเขตกำแพงเมืองพระนครเป็นหลัก

บริเวณแถบด้านใต้ของพระนคร ตั้งแต่แนวคลองรอบกรุงจนถึงแนวคลองผดุงกรุงเกษมทางด้านใต้ ยังคงเป็นชุมชนจีนที่หนาแน่นเช่นเดียวกับในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ โดยมีถนนเจริญกรุงและถนนเยาวราชเป็นถนนสายหลักในบริเวณ มีบ้านเดี่ยวและตึกแถวแบบจีนสร้างขึ้นอย่างหนาแน่นตามบริเวณริมถนนและริมแม่น้ำเจ้าพระยาทั้งฝั่งพระนครและฝั่งธนบุรี ในช่วงทางด้านใต้ซึ่งเป็นที่ขนถ่ายสินค้าทางเรือ โกดังเก็บสินค้า โรงงิ้ว ศาลเจ้า และที่อยู่ของบรรดาคหบดี นายอากร ตลอดจนกรรมกรและกุลีชาวจีนเป็นส่วนใหญ่

บริเวณถัดจากแนวคลองผดุงกรุงเกษมด้านใต้ ลงมาตามถนนเจริญกรุงตอนล่าง และบริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นที่อยู่ของบรรดาชาวยุโรป ทั้งที่เป็นข้าราชการ พ่อค้า และคนในบังคับต่างชาติต่าง ๆ เนื่องจากใกล้สถานกงศุลและบ้านพักทูตของประเทศทางแถบตะวันตก เช่น โปรตุเกส ฝรั่งเศส อังกฤษ อเมริกา อิตาลี เยอรมัน เบลเยี่ยม และฮอลันดา เป็นต้น ส่วนบริเวณบางรักและสี่พระยา จะมีตึกแถว ๒ ชั้นเลียนแบบปีนังและสิงคโปร์ สำหรับชาวต่างประเทศเช่าตั้งห้างร้านค้าขายและอยู่อาศัย

บริเวณถัดคลองผดุงกรุงเกษมออกไปทางด้านเหนือ เป็นบริเวณที่พัฒนาเป็นชุมชนที่พักอาศัยแห่งใหม่ของบรรดาเจ้านาย พระราชวงศ์และขุนนางข้าราชการที่มีฐานะ เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสร้างพระราชวังสวนดุสิต พระราชวังสวนจิตรลดา และวังของพระเจ้าลูกยาเธอต่าง ๆ ในบริเวณด้านเหนือของตัวเมือง บริเวณนี้จึงกลายเป็นชุมชนพักอาศัยชานเมืองที่เป็นระเบียบสวยงาม และไม่หนาแน่นแออัดเหมือนในเขตอื่น ๆ ที่มีทั้งแหล่งค้าขาย สถานที่ทำการของราชการและที่พักอาศัยปะปนกัน

ข้าราชการหรือราษฎรที่เดือดร้อนเรื่องที่อยู่อาศัยอาจทูลเกล้าฯ ถวายฎีกาขอรับพระราชทานที่ดินเพื่ออยู่อาศัยจากพระมหากษัตริย์ได้ และมักพระราชทานให้ตามแต่พระองค์จะเห็นสมควร เช่น ทรงอนุญาตให้อาศัยอยู่ในบริเวณที่ดินของทางราชการจนตลอดชั่วชีวิต เมื่อผู้นั้นเสียชีวิตแล้วที่ดินก็ตกเป็นของทางราชการตามเดิม ส่วนมากเป็นที่ดินที่ใช้ประกอบอาชีพและใช้เป็นที่อยู่อาศัย และเป็นที่ดินบริเวณใดก็ได้นอกเขตพระบรมมหาราชวัง

ราษฎรทั่วไปมีสิทธิจับจองที่ดินที่ยังรกร้างว่างเปล่าอยู่ เช่นในบริเวณที่เพิ่งขยายความเจริญออกไป หรือบริเวณที่มีการขุดคลองต่าง ๆ ในสมัยรัชกาลที่ ๕ ข้าราชการและราษฎรที่มีทรัพย์สินหรือที่ลงทุนขุดคลอง ย่อมได้รับสิทธิจับจองที่ดินสองฝั่งคลองตามธรรมเนียมและมีสิทธิขายสิทธิจับจองแก่ผู้อื่นได้ด้วย เช่น คลองสาธร และถนนสาธรที่ควบคู่กันไปทางด้านใต้ของตัวเมือง ซึ่งหลวงสาธรราชายุกต์ เป็นผู้ลงทุนขุดขึ้น ก็ได้ทำการแบ่งที่ดินบริเวณริมคลอง เป็นแปลงย่อย ๆ ขายให้แก่ราษฎรอื่น ๆ ทั่วไปด้วย

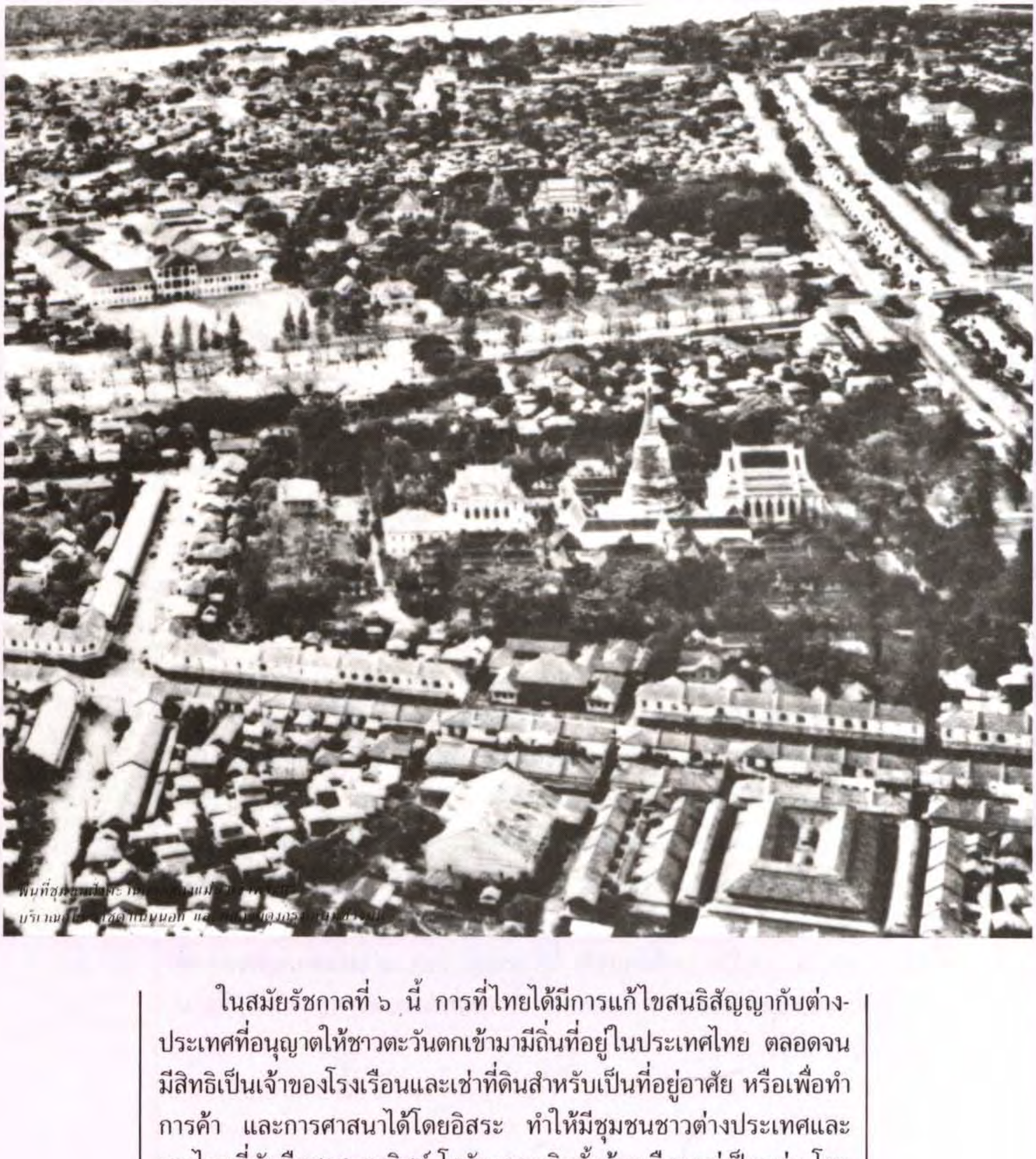
ที่ดินของราษฎรที่ถูกถนนที่ตัดขึ้นใหม่ตัดเอาที่ดินบางส่วนของบ้านเรือนตนไปก็อาจถวายขายที่ดินส่วนนั้นให้เป็นของทางราชการ หรืออาจขอรับพระราชทานที่ดินบริเวณอื่นทดแทนกันไปก็ได้ หรือบางครั้งข้าราชการหรือราษฎรบางคนที่เป็นหนี้ราชการ ก็ขอถวายที่ดินและบ้านเรือนของตนตีราคาใช้หนี้ให้แก่ทางราชการไปก็มี ดังนั้นจึงมีการโยกย้ายสับเปลี่ยนตำแหน่งที่ตั้ง บ้านเรือนหรือเปลี่ยนแปลงกรรมสิทธิ์ในที่ดินและบ้านเรือนกันได้เสมอ ๆ ส่วนมากที่ดินที่ได้พระราชทานให้แก่ราษฎรไปแล้ว ในที่สุดผู้รับพระราชทานมักจะรักษาไว้ไม่ได้นาน และจะกลับได้คืนมาเป็นของทางราชการตามเดิม

ชาวต่างประเทศ และคนในบังคับต่างประเทศที่ต้องการตั้งหลักแหล่งอยู่ในประเทศไทยไม่มีสิทธิขอรับพระราชทานที่ดิน หรือซื้อที่ดินในเขตกำแพงพระนคร หากต้องการจะซื้อหรือเช่าบ้านและที่ดินภายในเขตที่ทางราชการกำหนดเพื่ออยู่อาศัย ต้องขออนุญาตจากทางราชการโดยผ่านกงศุลของประเทศตน ซึ่งทางราชการจะพิจารณาตามความเหมาะสม จึงจะให้ซื้อหรือเช่าที่ดินได้ และต้องชำระภาษีที่ดินเช่นเดียวกับคนไทย ที่ดินในแนวเขตกำแพงพระนคร ชาวต่างประเทศและคนในบังคับต่างประเทศที่พำนักอยู่ในพระนครมาเกิน ๑๐ ปีแล้ว จึงจะมีสิทธิขออนุญาตซื้อหรือเช่าที่ดินอยู่อาศัยได้

บ้านเรือนเสนาบดีและข้าราชการที่รับใช้ใกล้ชิด ตลอดจนผู้ที่ทรงโปรดปรานจะได้รับพระราชทานที่ดินขนาดใหญ่ สำหรับปลูกสร้างบ้านเรือนเพื่ออยู่อาศัย เป็นที่น่าสังเกตว่าในรัชกาลที่ ๖ นี้ ขนาดของที่ดินที่ปลูกสร้างบ้านจะมีขนาดใหญ่กว่าในรัชกาลก่อน ๆ เช่นมีขนาดตั้งแต่ ๓ ไร่ ไปจนถึง ๒๘ ไร่ สำหรับแต่ละบ้าน นอกจากนี้ยังได้รับพระราชทานทุนทรัพย์ในการสร้างบ้านเรือน ซึ่งมักเป็นอาคารแบบตะวันตกที่มีขนาดใหญ่ด้วย โดยตำแหน่งที่ตั้งของบ้านเสนาบดี และข้าราชการเหล่านี้มักจะอยู่บริเวณริมคลองผดุงกรุงเกษม และบริเวณนอกเขตคลองผดุงกรุงเกษมออกไป

ในช่วงสมัยรัชกาลที่ ๖ เริ่มมีการออกประกาศกำหนดให้ข้าราชการจดทะเบียนครอบครัว และเคหะสถาน รวมทั้งแจ้งสถานภาพการสมรส และออกพระราชบัญญัติตรวจสอบบัญชีสำมะโนครัว พ.ศ. ๒๔๖๐ ซึ่งแสดงถึงการจัดระบบการจัดการและการควบคุมเกี่ยวกับประชากร ซึ่งเริ่มมีเป็นจำนวนมากขึ้น ตามแบบอย่างจากต่างประเทศ อันจะทำให้ทางราชการทราบตำแหน่งที่ตั้ง ขนาดและกรรมสิทธิ์ในที่ดินตลอดจนจำนวนผู้อาศัยในแต่ละบ้านเรือนได้ ทำให้สามารถจัดระเบียบชุมชนและการบริการสาธารณูปโภคหลักในชุมชนที่มีความหนาแน่นสูงได้

การที่มีชุมชนราษฎรอาศัยกันอยู่หนาแน่นขึ้นในเขตพระนคร ทำให้เริ่มมีการกำหนดเขตสุขาภิบาลขึ้น ๓ เขต อันเป็นเขตที่มีการก่อสร้างอาคาร ถนน ลำคลอง และควบคุมการรักษาความสะอาดในเขตที่มีผู้คนตั้งบ้านเรือนอยู่อย่างหนาแน่น และเป็นการแสดงให้เห็นแนวการกำหนดขอบเขตของเมืองตั้งแต่เขตในสุด ถึงเขตใจกลางเมืองในสมัยรัชกาลที่ ๔ และ ๕ มีคลองผดุงกรุงเกษมเป็นแนวกั้นเขต ส่วนเขตที่ ๓ คือเขตนอกคลองผดุงกรุงเกษมออกไป ทั้งด้านเหนือจนถึงด้านใต้ ซึ่งในช่วงปลายรัชกาลที่ ๖ เขตนี้ก็กลายเป็นเขตที่พักอาศัยที่มีผู้คนอยู่กันอย่างคับคั่ง จนทางราชการต้องควบคุมให้เกิดความเป็นระเบียบ ความสะอาดและสุขอนามัยที่ดีขึ้นในชุมชนด้วย

ในสมัยรัชกาลที่ ๖ นี้ การที่ไทยได้มีการแก้ไขสนธิสัญญากับต่างประเทศที่อนุญาตให้ชาวตะวันตกเข้ามามีถิ่นที่อยู่ในประเทศไทย ตลอดจนมีสิทธิเป็นเจ้าของโรงเรือนและเช่าที่ดินสำหรับเป็นที่อยู่อาศัย หรือเพื่อทำการค้า และการศาสนาได้โดยอิสระ ทำให้มีชุมชนชาวต่างประเทศและชาวไทยที่นับถือศาสนาคริสต์ โรมันคาทอลิคตั้งบ้านเรือนอยู่เป็นกลุ่ม โดยมีวัดในคริสตศาสนาอยู่ในชุมชนด้วย ในช่วงรัชกาลนี้มี ๓ ชุมชนที่ได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ผู้นับถือศาสนาคริสต์ ได้อาศัยอยู่ในที่ดินที่ต่อเนื่องเป็นผืนเดียวกันเป็นสิทธิ์ขาด ได้แก่ บริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาปากคลองผดุงกรุงเกษมด้านใต้ของตัวเมืองบริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาในตำบลสามเสน ทางด้านเหนือของตัวเมือง และที่ริมแม่น้ำเจ้าพระยา ที่ตำบลกุฎีจีนใกล้คลองบางกอกใหญ่ที่ฝั่งธนบุรี

ชุมชนในบริเวณใกล้คลองผดุงกรุงเกษม

สมัยรัชกาลที่ ๖ (พ.ศ. ๒๔๕๓-๒๔๖๘)
แผนที่ ๓.๑๖
แสดง แหล่งชุมชนและพาณิชยกรรม

แหล่งชุมชนและพาณิชยกรรมในสมัยรัชกาลที่ ๖

แหล่งชุมชน

๕๓. หมู่บ้านวัดบาดหลวง (ซังตะครัว) กุฎีจีน

๕๔. บ้านพระยาวรพงศ์พิพัฒน์
(สถาบันวัฒนธรรมเยอรมัน)

๕๕. หมู่บ้านวัดบาดหลวงโรแซร์ ตำบลกาละหว่า

๕๖. บ้านเจ้าพระยาธรรมาธิบดี
(สำนักงานพลังงานแห่งชาติ-บ้านพิบูลธรรม)

๕๗. ข้าราชบริพารที่มีตำแหน่งสูง
และใกล้ชิดพระองค์

๕๘. บ้านพระยาพิบูลสงคราม

๕๙. บ้านนรสิงห์ (ทำเนียบรัฐบาล)

๖๐. บ้านบรรทมสินธ์ (บ้านพักนายกรัฐมนตรี)

๖๑. บ้านมนังคศิลา (สภาวัฒนธรรมแห่งชาติ)

๖๒. หมู่บ้านวัดบาดหลวง ซัง ฟรางซัว ซาเวีย
บ้านญวนเก่า และหมู่บ้านวัดบาดหลวง
อิมมาคูเล กองเซ็ปซัง (บ้านเขมรเก่า)

ตลาด

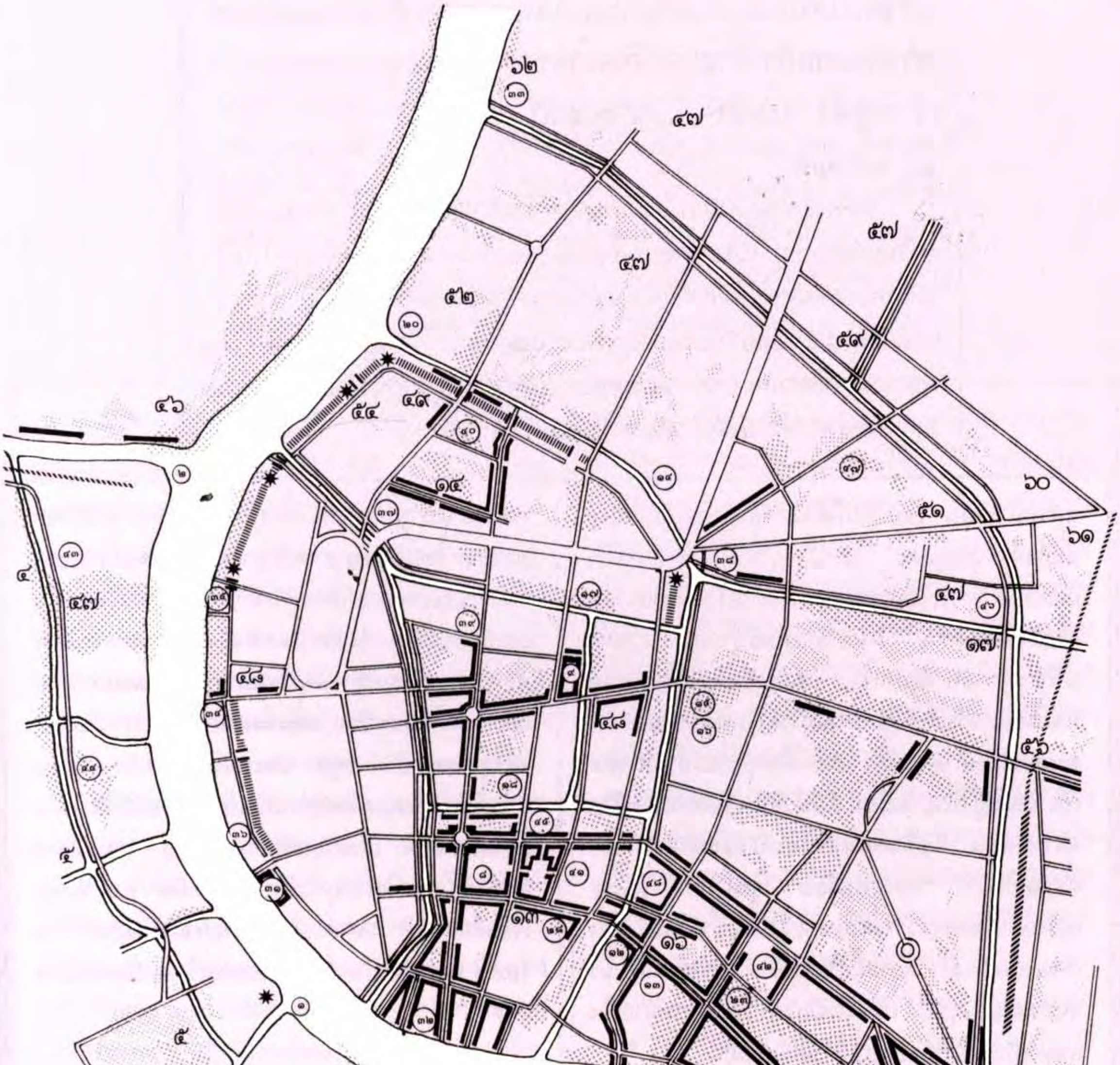
๔๕. ตลาดบำเพ็ญบุญ

๔๖. ตลาดวังมหานาค

๔๗. ตลาดนางเลิ้ง

๔๘. เวิ้งนครเขษม

✸ ป้อม
ประตูเมือง
กำแพง
แหล่งชุมชนทั่วไป
แหล่งชุมชนหนาแน่น
○ ตลาด
ตึกแถว
โกดังสินค้า

๖๒
๔๗
๕๗
๕๒
๕๙
๔๖
๕๔
๔๙
๑๔
๖๐
๖๑
๕๑
๑๗
๔๘
๑๓
๑๖
๓๗
๓๙
๓๒
๕๕
๕๓

ตลาดในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนกลางสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (แผนที่ ๓.๑๔-๓.๑๖)

๑. ตลาดสด

ตลาดสดในยุคสมัยนี้เปลี่ยนจากรูปแบบของตลาดน้ำในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น เป็นตลาดบกเกิดใหม่ตามเส้นทางถนนพัฒนาการใหม่ในรูปแบบของตลาดสดที่สำคัญคือ ตลาดในรัชสมัยพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งสร้างตามแบบอย่างและมาตรฐานตะวันตก กล่าวคือ มีบริการไฟฟ้า การพัฒนาด้านความสะอาด ตลอดจนการจัดสร้างอาคารร้านค้าเป็นกลุ่มในละแวกตลาด ตลาดสดสำคัญ ๆ ในสมัยนี้ ได้แก่

ตลาดท่าเตียน เดิมที่ดินนี้ตั้งแต่หน้าวัดพระเชตุพนไปจนถึงท้ายประตูแดง ในสมัยกรุงธนบุรีใช้เป็นอู่เก็บเรือหลวง มีการเปลี่ยนแปลงการใช้เป็นวังเจ้านายมาจนถึงสมัยรัชกาลที่ ๔ จึงเกิดเพลิงไหม้ทั้งหมด รวมทั้งบริเวณโดยรอบ ต่อมาทางการเห็นว่าเป็นทำเลที่เหมาะสมที่จะตั้งตลาดรับสินค้าจากสวนฝั่งธนบุรี ตลอดจนอาหารทะเลและสินค้าต่างเมือง เพราะตั้งอยู่ริมแม่น้ำมีท่าจอดเรือ และอยู่ใจกลางเมือง จึงให้จัดทำเป็นตลาดโดยย้ายตลาดท้ายวัง ซึ่งเป็นตลาดบกในบริเวณใกล้เคียงกันมาตั้งรวมกันเป็น *"ตลาดท่าเตียน"* ยุคแรกมีทั้งเรือและแพสินค้าตั้งอยู่เรียงรายต่อออกไปในแม่น้ำ จนเรียกว่าเป็นตลาดท้องน้ำ ตลาดนี้เป็นศูนย์กลางการค้าสำคัญมาจนถึงสมัยปัจจุบัน เพียงแต่มีการเปลี่ยนสภาพจากเรือแพมาเป็นอาคารถาวรบนบกในสมัยต่อมา

ตลาดเสาชิงช้า เดิมเป็นตลาดเก่าติดโบสถ์พราหมณ์ ต่อมาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้ย้ายมาสร้างใหม่อย่างถูกหลักอนามัยที่โรงประทีปลม ซึ่งอยู่ตรงข้ามเสาชิงช้า (ปัจจุบันเป็นบริเวณสนามกีฬาหน้าศาลาว่าการกรุงเทพมหานคร) ตลาดนี้อยู่ในความรับผิดชอบของกรมสุขาภิบาลและเจ้าของตลาด ตลาดนี้เป็นตลาดใหญ่มีตึกแถวร้านค้าล้อมรอบ ตึกแถวเหล่านี้เปิดหน้าร้านเข้าสู่ตลาดได้ด้วย ในตลาดจำหน่ายของสดทุกอย่าง ร้านค้าล้อมรอบเป็นของชาวจีนจำหน่ายทั้งของแห้ง ของชำและสินค้าเบ็ดเตล็ด

ตลาดบางลำภู เดิมชุมชนที่อยู่ใกล้บริเวณตลาดเป็นเขตของชนต่างชาติ เช่น ชาวมอญ แขกตานี มีคนไทย และคนไทยเชื้อสายจีนอาศัยอยู่บ้าง ตลาดนี้ขยายขึ้นบ้างในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เพราะมีการสร้างวัดบวรนิเวศวิหารซึ่งเป็นวัดใหญ่แต่ตลาดและชุมชนก็เกิดอย่างไม่มีระเบียบ ต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เกิดเพลิงไหม้ทั้งบริเวณชุมชนที่ก่อตั้งใหม่ จึงจัดสร้างอย่างมีระเบียบขึ้น แต่ก็นับว่าเป็นตลาดขนาดเล็ก เมื่อเทียบกับตลาดสำคัญ ๆ เช่น ตลาดเสาชิงช้า ตลาดนี้ได้ถูกปรับปรุงใหม่เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๕ เรียกชื่อใหม่ว่า *"ตลาดยอด"* มีร้านค้าเกิดขึ้นในบริเวณรอบ ๆ ตลาดจำหน่ายทั้งอาหารและเครื่องอุปโภคบริโภคต่าง ๆ

ตลาดบางรัก เดิมชื่อ *"ตลาดหลวงนาวา"* ตั้งชื่อตามเจ้าของ บริเวณนี้เกิดเพลิงไหม้ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงซื้อที่ดินดังกล่าวและพระราชทานแด่พระโอรสเจ้าฟ้ายุคลทิฆัมพรฯ และโปรดเกล้าฯ ให้จัดสร้างและซ่อมแซมอาคารเพิ่มเติมเป็นตลาดใหญ่ให้พ่อค้าเช่าทำประโยชน์ต่อไป ตลาดบางรักนับว่าเป็นตลาดสำคัญในชุมชนใหม่ ซึ่งเป็นแหล่งที่อยู่อาศัยและที่ตั้งร้านค้าของชาวตะวันตก ในตลาดจะจำหน่ายทั้งอาหารสด อาหารแห้ง รวมทั้งผลไม้และอาหารจากต่างประเทศ

๒. ย่านการค้าใหม่

เส้นทางคมนาคมทางบกที่ตัดใหม่เป็นเหตุให้เกิดการขยายตัวของเมือง ในสมัยนี้ร้านค้าต่าง ๆ เกิดขึ้นตามคลองและถนนตัดใหม่ การค้าและอุตสาหกรรมประเภทต่าง ๆ ต้องอาศัยที่ตั้งที่มีความเหมาะสมทางคมนาคมขนส่ง เช่น โกดังสินค้า โรงค้าไม้กระดานขายเครื่องมือก่อสร้าง โรงสี มักตั้งริมคลองเพราะสินค้าที่จำหน่ายมีน้ำหนักมาก การขนส่งทางน้ำทำได้สะดวกที่สุด ร้านค้าในยุคสมัยนี้มักจะรวมกลุ่มกันในลักษณะที่เป็นย่านหรือบริเวณจำหน่ายสินค้าประเภทเดียวกัน ซึ่งอาจกล่าวได้เป็น ๒ กลุ่มคือ

๒.๑ ย่านการค้าของชาวไทย และชาวเอเชียชาติอื่น

ย่านการค้ากลุ่มนี้นิยมอยู่กันเป็นแหล่ง ๆ กระจายอยู่ในเขตพระนครเท่านั้น ย่านสำคัญ ๆ ได้แก่

ถนนบำรุงเมือง ตั้งแต่สี่กั๊กเสาชิงช้า ถึงประตูสำราญราษฎร์ เป็นแหล่งจำหน่ายเครื่องสังฆภัณฑ์ สินค้าเหล่านี้มีจำหน่ายมาตั้งแต่ก่อนการสร้างตึกแถว เนื่องจากอยู่ใกล้วัดริมถนนเสาชิงช้า และใกล้ประตูผี ตึกแถวในบริเวณถนนบำรุงเมืองเป็นตึกแถวที่สร้างเป็นร้านค้ายุคแรกของเมือง โดยอาศัยรูปแบบสถาปัตยกรรมมาจากสิงคโปร์

ถนนเฟื่องนคร แบ่งเป็น ๒ ช่วงคือ ตอนที่ตัดกับถนนเจริญกรุง เรียกว่า *"สี่กั๊กพระยาศรี"* กับตอนที่ตัดกับถนนบำรุงเมือง เรียกว่า *"สี่กั๊กเสาชิงช้า"* หรือ *"สี่แยกเชิงสะพานช้างโรงสี"* ระหว่างสี่แยกทั้งสองมีร้านค้าเป็นจำนวนมาก ส่วนบริเวณที่เลยไปทางบ้านตะนาว มีทั้งห้างฝรั่ง ร้านจีน แขกเปอร์เซีย และร้านคนไทยจำหน่ายสินค้าต่างประเทศ ร้านทำเครื่องประดับ ร้านตัดเสื้อผ้า เครื่องแบบ เครื่องหนัง และโรงพิมพ์

ถนนพาหุรัด เป็นย่านการค้าสำคัญที่จำหน่ายผ้านานาชนิดจากอินเดียและยุโรป ผู้ประกอบการค้าส่วนใหญ่เป็นชาวซิกซ์จากอินเดีย กิจการค้าผ้าขยายไปเขตสะพานหัน และสามเพ็ง แต่ในพื้นที่ส่วนนี้ ผู้ประกอบการค้าส่วนใหญ่เป็นชาวจีน

ถนนอุณากรรณ หรือบริเวณหลังวังบูรพา ส่วนใหญ่เป็นร้านชาวอินเดีย จำหน่ายสินค้าจากยุโรป เช่น เครื่องประดับบ้าน เครื่องแก้ว เครื่องกระเบื้อง

ถนนเจริญกรุง ตอนใน จากเชิงสะพานมอญถึงสี่กั๊กพระยาศรี ถึงสะพานสนามน้ำจืด (สี่แยกเจริญกรุง) เป็นย่านร้านค้าชาวตะวันตกเป็นส่วนใหญ่ มีร้านชาวญี่ปุ่นปะปนอยู่ด้วย จำหน่ายสินค้านานาชนิด ตั้งแต่เครื่องเรือนตกแต่งบ้านจนถึงเครื่องจักร เครื่องมือ ในสมัยรัชกาลที่ ๖ มีการสร้างตลาดบำเพ็ญบุญขึ้นในบริเวณใกล้เคียงร้านค้ารอบตลาดเป็นร้านอาหาร ร้านหนังสือ โรงพิมพ์ ร้านค้าเบ็ดเตล็ด ต่อมาสมัยรัชกาลที่ ๗ โปรดเกล้าฯ ให้สร้างศาลาเฉลิมกรุง ตรงบริเวณสนามน้ำจืดเนื่องในวโรกาสเฉลิมฉลองพระนครครบ ๑๕๐ ปี

ถนนเจริญกรุง ตอนนอก จากสะพานดำรงสถิตย์ ด้านซ้ายมือเป็นบริษัทห้างร้านของชาวตะวันตก ทางขวามือเป็นที่ตั้งเวิ้งนครเขษม ซึ่งสร้างในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งส่วนใหญ่ภายในบริเวณจะจำหน่ายของเก่าและโบราณวัตถุมีค่าต่าง ๆ

ถนนเยาวราช เป็นพื้นที่ของชาวจีนโดยเฉพาะ ร้านค้าต่าง ๆ มีการขยายจากถนนสามเพ็ง ออกมาตั้งห้างร้านริมถนนใหม่นี้ เป็นแหล่งจำหน่ายสินค้าจากเมืองจีนและร้านทอง เป็นศูนย์กลางพาณิชยกรรมสำคัญ ตั้งแต่อดีตมาจนถึงปัจจุบัน

๒.๒ ย่านการค้าชาวตะวันตก

ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์พ่อค้าชาวตะวันตก เริ่มเข้ามาติดต่อค้าขายกับไทยตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๑ เริ่มต้นตั้งแต่เป็นการค้าขายเล็ก ๆ ต่อมาเริ่มมีการตั้งห้างร้านและมีสถานกงศุลประจำในสมัยรัชกาลที่ ๒ แต่การค้าก็ยังคงอาศัยการติดต่อผ่านพ่อค้าจีนเป็นส่วนใหญ่

บริเวณที่แยกเสาชิงช้าและพื้นที่ถนนบำรุงเมือง

การตกลงทำสัญญาเบอร์นีซึ่งเป็นสนธิสัญญาทางพาณิชย์และไมตรีกับอังกฤษใน พ.ศ. ๒๓๖๙ และทำสัญญาในลักษณะเดียวกันกับสหรัฐ ในรัชสมัย**พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว** ทำให้การค้าขายติดต่อกับชาวอังกฤษและอเมริกัน ขยายตัวขึ้นอย่างมาก โดยเฉพาะในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ย่านการค้าของชาวตะวันตกนอกเขตพระนคร ตั้งอยู่ต่อจากชุมชนชาวจีนแถวตลาดน้อยลงไป คือจากสี่พระยาถึงบางรัก มีโบสถ์อัสสัมชัญอยู่กลาง ชุมชนชาวตะวันตกหรือที่เรียกว่า *"บ้านฝรั่ง"* ขยายตามแนวแม่น้ำลงไปถึงวัดพระยาไกร ส่วนใหญ่บริเวณริมน้ำจะใช้เป็นโกดังสินค้า ห้างร้าน โรงแรม ธุรกิจ ส่งสินค้าเข้า-ออก ส่วนที่ลึกเข้าไปก็จะเป็นที่อยู่อาศัยและสถานกงศุล

ในเขตพระนคร ร้านค้าของชาวตะวันตกส่วนใหญ่ตั้งอยู่ริมถนนสายสำคัญ ๆ เช่น ถนนมหาไชย ถนนตะนาว ถนนเจริญกรุง ถนนบำรุงเมือง ถนนเฟื่องนคร สี่กั๊กพระยาศรีสินค้าที่จำหน่ายมีหลายประเภท ทั้งเครื่องประดับ เพชรพลอย เครื่องประดับบ้าน เครื่องแก้ว เครื่องถ้วยชาม เสื้อผ้ากระทั่งเครื่องจักรเครื่องไฟฟ้าต่าง ๆ ชาวตะวันตกกลุ่มใหญ่ในยุคนี้ คือชาวอังกฤษและเยอรมัน

สินค้าของพวกชาวตะวันตกนี้ส่วนใหญ่เป็นของดีมีคุณภาพ แปลกสวยงาม แต่ราคาสูง ต่อมามีชาวจีนและอินเดีย เข้ามาตั้งร้านจำหน่ายสินค้าแข่งขันด้วย และเริ่มมีทายาทแทนที่กลุ่มพ่อค้าชาวตะวันตกมากขึ้นตามลำดับ ในช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ ๑ เป็นต้นมา

ย่านการค้าบริเวณ[illegible]

เส้นทางสัญจรทางน้ำ

เส้นทางสัญจรทางน้ำสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า-เจ้าอยู่หัว (แผนที่ ๓.๑๗)

ในช่วงรัชกาลที่ ๔ นี้ คลองยังคงเป็นสาธารณูปโภคหลักของเมือง สำหรับคลองผดุงกรุงเกษมเองนั้น แม้ว่าวัตถุประสงค์ในการขุดครั้งแรกจะเพื่อขยายพระนครก็ตาม แต่ก็ได้ใช้ประโยชน์เพื่อการสัญจรและการชล-ประทานเป็นสำคัญอีกด้วย ส่วนคลองถนนตรงนั้นขุดใช้ในการคมนาคมโดยตรง

คลอง

คลองผดุงกรุงเกษม (๖) เริ่มต้นที่ปากคลองด้านทิศใต้ออกไปถึงริมวัดแก้วฟ้า ด้านทิศเหนือออกไปถึงริมวัดสมอ-แครง หรือวัดเทวราชกุญชรในปัจจุบันเป็นแนวขนานกับคลองรอบกรุงซึ่งขุดไว้ครั้งรัชกาลที่ ๑

คลองถนนตรง (๗) เริ่มตั้งแต่หน้าป้อมผลาญไพรีราบตัดทุ่งวัวลำพองริมคลองผดุงกรุงเกษม ฝั่งนอกออกไปบรรจบคลองพระโขนงที่คลองเตย คลองลัดสู่แม่น้ำเจ้าพระยาแห่งใหม่นี้ เป็นคลองกว้าง ๖ วา ลึก ๖ ศอก ยาว ๒๐๗ เส้น ๒ วา ๓ ศอก

คลองเตย

คลองผดุงกรุงเกษมช่วงกลาง และ[illegible]

สะพาน

ในสมัยนี้ได้เกิดรูปแบบการสัญจรทางบกทำให้เกิดถนนขึ้นหลายสาย และเมื่อมีการตัดถนน ซึ่งเส้นทางถนนนั้นย่อมต้องข้ามคลองที่เป็นโครงข่ายทั่วพื้นที่ของกรุงรัตนโกสินทร์จึงต้องสร้างสะพานเชื่อมถนนทั้งสองฝั่งคลองเข้าหากัน สะพานข้ามคลองรูปแบบใหม่นี้จำเป็นต้องสร้างให้แน่นหนาถาวรกว่าสะพานสำหรับคนเดินข้ามธรรมดา ปรากฏหลักฐานในสมัยรัชกาลที่ ๔ นี้ว่าเริ่มมีการใช้โครงสร้างเหล็กในการสร้างสะพานแล้ว และบางแห่งคงยังปรากฏชื่อเรียกเป็นหลักฐานอยู่ คือ

สะพานพิทยเสถียร

สะพานเหล็กบน (๖) ข้ามคลองรอบกรุงที่ถนนเจริญกรุง ปัจจุบันเรียกว่า *"สะพานดำรงสถิตย์"*

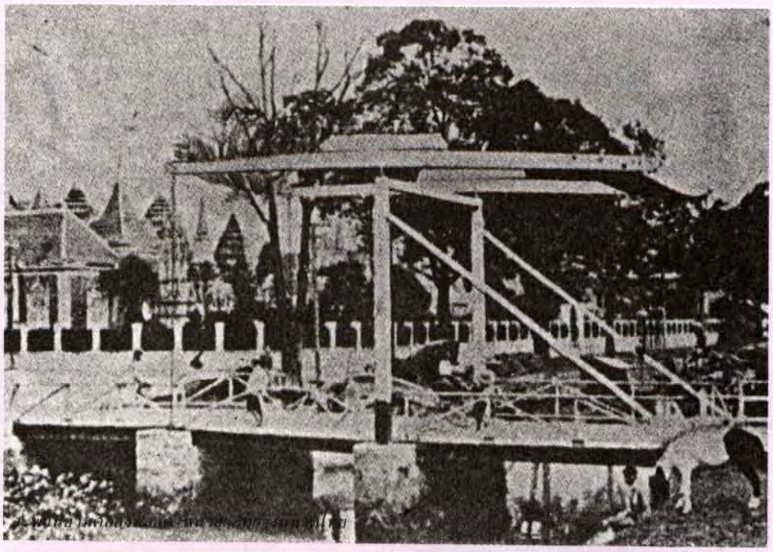
สะพานเหล็กล่าง (๗) ข้ามคลองผดุงกรุงเกษมที่ถนนเจริญกรุง ปัจจุบันเรียกว่า *"สะพานพิทยเสถียร"*[๑]

สะพานหัวลำโพง (๘) เดิมเป็นสะพานเหล็ก ส่วนเสาและคานเป็นเครื่องไม้ปนเหล็กแต่โครงพื้นสะพานมีล้อข้างล่าง ที่ด้านใต้มีรางเหล็กสามารถขันจักรเดินสะพานแยกออกจากกันได้ ในสมัยรัชกาลที่ ๔ ได้เปลี่ยนเป็นสะพานเหล็กตายตัว สะพานนี้ทอดข้ามคลองผดุงกรุงเกษมที่ถนนตรงหรือถนนวัวลำพอง สร้างขึ้นเพื่อให้ประชาชนข้ามไป-มาได้สะดวก ปัจจุบันเรียกว่า *"สะพานเจริญสวัสดิ์"*[๒]

สะพานดำรงสถิตย์

[๑] ศิริชัย นฤมิตรเรขการ, *สะพานเก่ากรุงเทพฯ*, หน้า ๓๐

[๒] นิจ หิญชีระนันทน์ และคณะ, *ถนนในกรุงเทพฯ.......*, หน้า ๑๗

หมายเหตุ: ไม่พบหลักฐานที่กล่าวถึงสะพานข้ามคลองรอบกรุงที่ถนนบำรุงเมืองเลย สันนิษฐานว่าคงไม่มีหรือยังคงเป็นสะพานไม้ธรรมดาเพราะมาเน้นความสำคัญที่ถนนเจริญกรุงมากกว่า

นอกจากสะพานสำหรับข้ามถนนที่ตัดขึ้นใหม่ตามรูปแบบตะวันตกแล้ว สะพานเดิมที่ใช้กันอยู่ทั่วไปก็มีรูปแบบอื่น ๆ อีก คือ

สะพานหกแบบวิลันดา มีใช้อยู่ในสมัยปลายรัชกาลที่ ๔ และต้นรัชกาลที่ ๕ คือ

สะพานหกหน้ากระทรวงมหาดไทย ข้ามคลองคูเมืองเดิมมีหลักฐานปรากฏเป็นภาพถ่าย

สะพานหกหลังกระทรวงกลาโหม ข้ามคลองคูเมืองเดิม เดิมคงจะเป็นสะพานไม้หกได้เช่นเดียวกับหน้ากระทรวงมหาดไทย ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๕ สร้างเป็นสะพานคอนกรีตเพื่อให้รถยนต์ข้ามได้ แต่ยังเรียกว่า *"สะพานหก"* เช่นเดิมตลอดมาจนปัจจุบัน

สะพานหกริมวังพระองค์เจ้าสายปัญญา

สะพานหกข้ามคลองบางกอกใหญ่

สะพานข้ามคลองมอญ[๑]

สะพานหัน แต่เดิมจะมีกี่สะพานไม่ปรากฏหลักฐาน แต่ที่ยังคงปรากฏชื่ออยู่ในปัจจุบันคือ สะพานข้ามคลองรอบกรุง ปลายด้านตะวันตกของถนนสำเพ็ง เป็นสะพานที่มีมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๑ ครั้นถึงต้นรัชกาลที่ ๒ สะพานก็หักชำรุดอีก เจ้าพนักงานกรมพระนครบาลได้สร้างใหม่ เป็นสะพานไม้พาดตรง ๆ หันเปิดอีกไม่ได้แต่ผู้คนยังเรียกว่าสะพานหันตามชื่อเดิม ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๔ จึงได้สร้างใหม่และมีลักษณะเด่นเป็นพิเศษต่างจากสะพานอื่น ๆ ของกรุงรัตนโกสินทร์ทั้งในอดีตและปัจจุบัน คือ มีร้านรวงขายของเบ็ดเตล็ดอยู่สองข้างสะพานเหมือนกับสะพาน *"ริอัลโต"* ที่เมืองเวนิช หรือสะพาน *"เวคคิโอ"* ที่เมืองฟลอเรนซ์ประเทศอิตาลี[๒]

สะพานโครงเหล็กรูปโค้ง สร้างในระหว่างสมัยรัชกาลที่ ๔-๕ ปัจจุบันไม่มีปรากฏให้เห็นอีกแล้วแต่พบหลักฐานเป็นภาพลายเส้นจากแม่พิมพ์ไม้แกะเป็นสะพานโครงเหล็กรูปโค้ง เช่นเดียวกับสะพานนรรัตนสถานที่บางลำภู ซึ่งข้ามคลองรอบกรุงที่ถนนจักรพงษ์ แสดงถึงภาพตัวสะพานและอาคารลักษณะเป็นป้อมตั้งขนาบอยู่ ๔ มุม สะพานโครงเหล็กโค้งเช่นนี้ มีอีกแห่งหนึ่งชื่อว่า *"สะพานสุประดิษฐ์"* ซึ่งข้ามคลองผดุงกรุงเกษมที่หัวลำโพง สะพานนี้คือสะพานวัวลำพองเดิมเปลี่ยนชื่อเป็นสะพานหัวลำโพงในรัชกาลที่ ๕ ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๖ ได้มีการก่อสร้างสะพานใหม่ชื่อเปลี่ยนเป็น *"สะพานเจริญสวัสดิ์"* และในรัชกาลปัจจุบันได้รื้อลง เพื่อขยายสะพานให้กว้างขึ้น คงเหลือแต่ชื่อเดิมอยู่เท่านั้น[๓]

---

[๑] ศิริชัย นฤมิตรเรขการ, *สะพานเก่ากรุงเทพฯ,* หน้า ๒๖

[๒] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๖-๓๐

[๓] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๐

สมัยรัชกาลที่ ๔ (พ.ศ. ๒๓๙๔-๒๔๑๑)
แผนที่ ๓.๑๗
แสดง เส้นทางสัญจรทางน้ำ

เส้นทางสัญจรทางน้ำ ในสมัยรัชกาลที่ ๔

คลอง

๖. คลองผดุงกรุงเกษม

๗. คลองถนนตรง

สะพาน

๖) สะพานเหล็กบน (สะพานดำรงสถิตย์)

๗) สะพานเหล็กล่าง (สะพานพิทยเสถียร)

๘) สะพานวัวลำพอง

ป้อม

ประตูเมือง

กำแพง

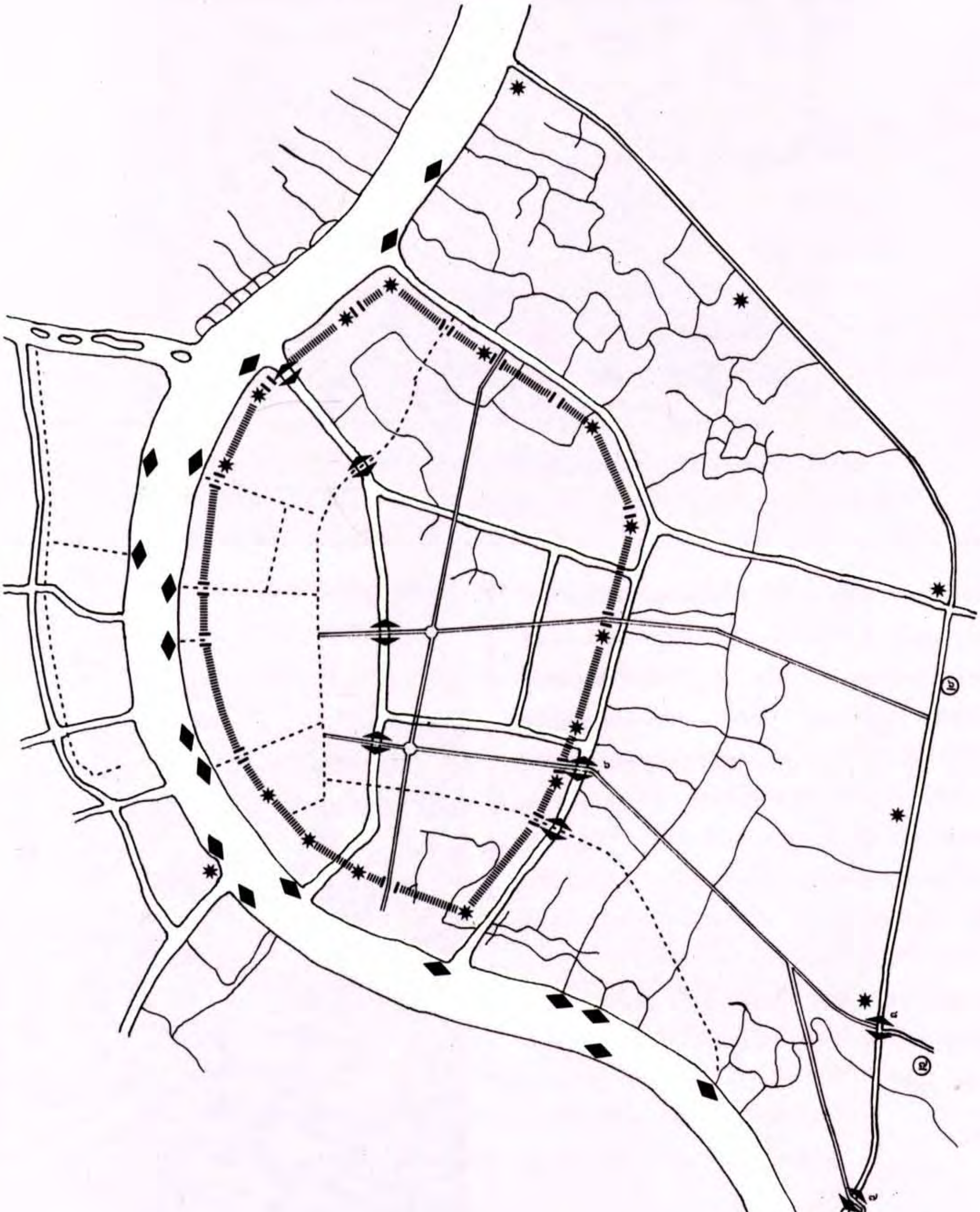
แม่น้ำลำคลอง

คลองขุดใหม่

คลองขนาดเล็ก

สะพานใหม่-สะพานเดิม

ท่าเรือ

เส้นทางสัญจรทางน้ำสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (แผนที่ ๓.๑๘)

คลอง

ในรัชสมัยนี้นับเป็นช่วงแห่งการเปลี่ยนแปลงปรับปรุงประเทศเข้าสู่ยุคใหม่ การพัฒนาด้านการคมนาคมได้เริ่มกระทำตั้งแต่ต้นสมัยรัชกาล อาจกล่าวได้ว่าพระองค์ทรงให้ความสำคัญต่อการคมนาคมทางน้ำก่อนการสร้างถนน[๑] เห็นได้จากใน พ.ศ. ๒๔๑๓ พระองค์ทรงออกพระราชบัญญัติว่าด้วยธรรมเนียมคลองขึ้นเป็นฉบับแรก

นอกจากนี้ในปีเดียวกันได้โปรดเกล้าฯ ให้ขุดคลองสวัสดิเปรมประชากรขึ้นนับเป็นคลองขุดใหม่คลองแรกในรัชกาลนี้และเป็นคลองเดียวในพื้นที่ศึกษา ในขณะที่การสร้างถนนอย่างจริงจังเพิ่งปรากฏในงบประมาณกลาง พ.ศ. ๒๔๓๐ ซึ่งเป็นช่วงกลางรัชกาลไปแล้ว

คลองสวัสดิเปรมประชากร (หรือคลองเปรมประชากร) (๘) ขุดเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๓ แล้วเสร็จเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๕ เริ่มต้นที่คลองผดุงกรุงเกษม ตรงวัดโสมนัสขึ้นไปทางเหนือ สถานที่สำคัญต่าง ๆ ซึ่งตั้งอยู่สองฝั่งคลองสวัสดิเปรมประชากรนี้มีพระราชวังดุสิตและวัดเบญจมบพิตรส่วนใหญ่ ปัจจุบันก็มีพระตำหนักจิตรลดารโหฐานซึ่งเป็นพระราชวังที่ประทับของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบัน ทำเนียบรัฐบาลซึ่งตั้งอยู่ปากคลอง สวนสัตว์ดุสิต โรงเรียนวชิราวุธ และโรงงานปูนซีเมนต์ไทยที่บางซื่อ เป็นต้น นอกจากนี้คลองสวัสดิเปรมประชากรมีถนนพระราม ๕ ขนานไปจนถึงบางซื่อ และมีถนนนครปฐมขนานตั้งแต่หน้าทำเนียบรัฐบาลไปจนถึงวัดเบญจมบพิตร ด้วย[๒]

---

[๑] ปิยนาถ บุนนาค และคณะ, *คลองในกรุงเทพฯ*, หน้า ๖๓

[๒] เทพชู ทับทอง, *หนังสือภาพประวัติศาสตร์*, หน้า ๕๑

คลองเปรมประชากรช่วงปลายที่ผ่านบริเวณบางซื่อ

นอกจากนี้แล้วภายในพื้นที่กรุงรัตนโกสินทร์ ยังมีคลองซึ่งไม่มีหลักฐานว่าขุดมาแต่เมื่อใดแต่ปรากฏชื่ออยู่ในเอกสารขั้นต้นเกี่ยวกับการคมนาคมในสมัยรัชกาลที่ ๕ ดังต่อไปนี้คือ

คลองบางขุนพรหม (คูวัดสามพระยา) อยู่ข้างวัดสามพระยา ขวางถนนสามเสน

คลองวัดพระพิเรนทร์ อยู่ขวางถนนวรจักร

คลองวัดจักรวรรดิ อยู่ขวางถนนเจริญกรุง

คลองวัดสามจีน (วัดไตรมิตร) อยู่ปลายถนนเยาวราช

คลองบ้านดอกไม้ อยู่บริเวณบ้านบาตร

คลองวัดโสมนัส อยู่ข้างวัดโสมนัสวิหาร

คลองตรอกเต๊า อยู่ข้างถนนเยาวราช[๑]

สำหรับคลองเก่าบางคลองซึ่งเริ่มตื้นเขิน แคบและสกปรกในบางส่วนนั้น ได้มีการดำเนินการขุดลอกซ่อมและปรับปรุงให้ลึกและสะอาดขึ้นในรัชกาลที่ ๕ ตลอดจนการขุดขยายให้กว้างเพื่อใช้ประโยชน์ได้เต็มที่ เช่น

คลองศาลเจ้าใหม่ (คลองสำเพ็ง) อยู่ในตำบลสำเพ็ง ตอนต้นของแม่น้ำเจ้าพระยา ตอนปลายเป็นคลองตัน ในการขุดซ่อมนี้ได้ต่อปลายคลองให้ทะลุคลองผดุงกรุงเกษม ขุดซ่อมเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๐

คลองตรอกเต๊า อยู่ระหว่างแม่น้ำเจ้าพระยาและคลองผดุงกรุงเกษม ผ่านบริเวณสำเพ็ง ขุดซ่อมเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๒ เมื่อขุดซ่อมแล้วได้ทำประตูน้ำเพื่อกักน้ำไว้ใช้ในฤดูแล้ง[๒]

---

[๑] ปิยนาถ บุนนาค และคณะ, *คลองในกรุงเทพฯ,* หน้า ๘๙

[๒] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๐-๑๐๒

ท่าเรือ

จากการที่แหล่งชุมชนต่าง ๆ ในช่วงรัชกาลอันยาวนานถึง ๔๒ ปี ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทำให้บ้านเมืองเจริญรุ่งเรือง แผ่ขยายอาณาเขตออกไปอย่างกว้างขวางและในพื้นที่พระนครภายในขอบเขตของแม่น้ำเจ้าพระยาและคลองผดุงกรุงเกษม ก็เต็มไปด้วยผู้คนที่เข้ามาตั้งบ้านเรือน ทำมาหากินจนเต็มพื้นที่[๑] จึงทำให้ริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยามีผู้คนสัญจรไปมาคับคั่ง และมีท่าเรือสำคัญปรากฏขึ้นสองฝั่งแม่น้ำเรียงรายจากตอนเหนือของพระนครลงมาตามจุดต่าง ๆ ดังนี้

ท่าวิสุทธิกษัตริย์ (๒๐) ตั้งอยู่ใกล้ปากคลองผดุงกรุงเกษมด้านเหนือ

ท่าเทเวศร์ (๒๑) ตั้งอยู่ถัดขึ้นไปจากท่าวัดสามพระยา

ท่าวัดดาวดึงษ์ (ฝั่งธนบุรี) (๒๒) ตั้งอยู่ตรงข้ามกับท่าเทเวศร์

ท่าพระอาทิตย์ (๒๓) ตั้งอยู่ใกล้ปากคลองบางลำภูขึ้นไปทางเหนือ (ติดกับองค์การ WHO)

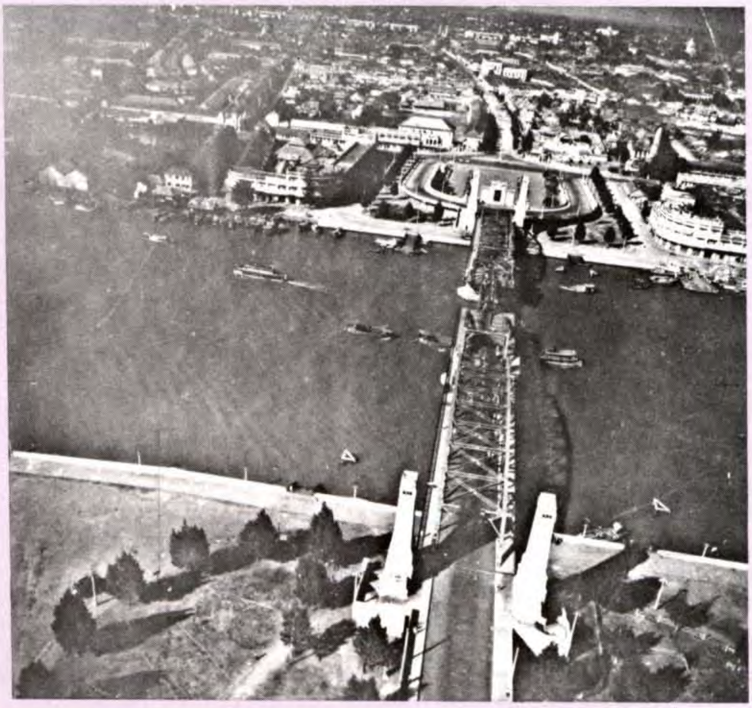
ท่ารถไฟธนบุรี (ฝั่งธนบุรี) (๒๔) ตั้งอยู่ที่สถานีรถไฟบางกอกน้อย ตรงข้ามมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

ท่าวัดอรุณ (ฝั่งธนบุรี) (๒๕) ตั้งอยู่ข้างวัดอรุณฯ

ท่ากุฎีจีน (ฝั่งธนบุรี) (๒๖) ตั้งอยู่ใกล้วัดกัลยาฯ

ท่าสะพานพุทธ (๒๗) ตั้งอยู่ใกล้สะพานพุทธยอดฟ้า

ท่าคลองสาน (ฝั่งธนบุรี) (๒๘) ตั้งอยู่ตรงข้ามกับท่าสี่พระยา

๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๙

สะพาน

เพื่อให้การใช้ถนนและคลองเป็นไปได้อย่างสะดวกต่อเนื่องทั่วถึง จึงได้มีการสร้างสะพานเชื่อมระหว่างถนนสองฟากคลอง งานสร้างสะพานสมัยนี้นับว่าเป็นงานก่อสร้างทางด้านการคมนาคมที่สำคัญมากงานหนึ่ง จึงมีการสร้างสะพานอย่างมั่นคงแข็งแรงและสวยงาม จัดเป็นประดิษฐกรรมที่ประณีตสง่างาม[๑] นอกจากนี้ยังมีลักษณะพิเศษ คือโปรดเกล้าฯ ให้บำเพ็ญพระบรมราชูทิศสร้างสะพาน เนื่องในโอกาสเฉลิมพระชนมพรรษาในแต่ละปีที่สร้าง เริ่มตั้งแต่ร.ศ. ๑๑๔ (ตรงกับ พ.ศ. ๒๔๓๙) เมื่อมีพระชนมายุ ๔๒ พรรษา ดังนั้นสะพานแรกจึงมีชื่อว่า "*สะพานเฉลิม ๔๒*" รวมทั้งหมดมีจำนวน ๑๕ สะพาน (ภายหลังตอนปลายรัชกาล จึงพระราชทานชื่อสะพาน "*เฉลิม*" ต่าง ๆ จนครบเพื่อให้ง่ายต่อการเรียกและจดจำ) สะพานชุดนี้ที่ปรากฏบนพื้นที่ของโครงการวิจัยศึกษา มีดังนี้คือ

สะพานเฉลิมศรี ๔๒ (๑๘) ข้ามคลองบางขุนพรหม ที่ถนนสามเสน

สะพานเฉลิมยศ ๔๕ (๒๒) ข้ามคลองวัดพิเรนทร์ ที่ถนนวรจักร

สะพานเฉลิมเวียง ๔๖ (๒๔) ข้ามคลองตรอกเต๊า ที่ถนนเยาวราช

สะพานเฉลิมวัง ๔๗ (๑๑) ข้ามคลองสะพานถ่าน (คลองหลอดวัดราชบพิธ) ที่ถนนอุณากรรณ

สะพานเฉลิมกรุง ๔๘ (๒๓) ข้ามคลองวัดจักรวรรดิ ที่ถนนเจริญกรุง

สะพานเฉลิมพงษ์ ๕๑ (๑๐) ข้ามคลองสะพานถ่าน ที่ถนนเฟื่องนคร

สะพานเฉลิมพันธ์ ๕๓ (๒๕) ข้ามคลองวัดสามจีน ที่ถนนเจริญกรุง[๒]

นอกจากสะพานชุด "*เฉลิม*" แล้วยังมีการสร้างสะพานอีกจำนวนมาก สะพานที่ปรากฏบนพื้นที่ภายในเขตกรุงรัตนโกสินทร์ ซึ่งเป็นบริเวณของโครงการวิจัยศึกษา มีดังนี้คือ

สะพานผ่านพิภพลีลา (๙) ข้ามคลองคูเมืองเดิม ตรงถนนราชดำเนินกลางบรรจบกับถนนราชดำเนินใน สร้างใน พ.ศ. ๒๔๔๗ โปรดเกล้าฯ ให้รื้อสะพานเดิมซึ่งเป็นสะพานโค้งโครงเหล็กลง เพื่อสร้างสะพานใหม่ให้รับกับสะพานมัฆวานรังสรรค์

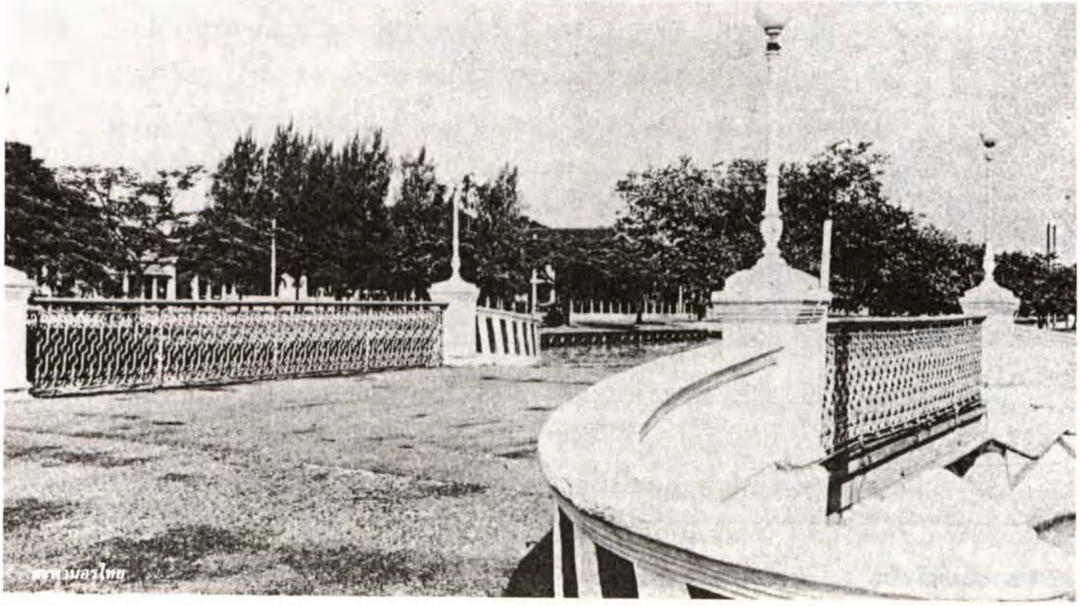
สะพานนรรัตนสถาน (๑๒) ข้ามคลองรอบกรุง ที่ถนนสามเสน (ไม่ทราบปีที่สร้าง)

สะพานผ่านฟ้าลีลาศ (๑๓) ข้ามคลองบางลำภู บริเวณถนนราชดำเนินกลางต่อกับถนนราชดำเนินนอก เข้าใจว่าคงก่อสร้างในระยะใกล้เคียงกัน แต่เนื่องจากตัวสะพานนี้อยู่ ณ จุดซึ่งเป็นทางแยกของถนนหลายสายจึงถูกแก้ไขดัดแปลงเพื่อความเหมาะสมหลายครั้ง จนความงามและสัดส่วนเดิมลดน้อยลงไปเป็นอันมากแต่หน่วยงานที่รับผิดชอบก็พยายาม เก็บรักษาส่วนประกอบเดิมไว้มากที่สุดเท่าที่จะทำได้

---

[๑] ปิยนาถ บุนนาค และคณะ, *คลองในกรุงเทพฯ,* หน้า ๑๐๘

[๒] ศิริชัย นฤมิตรเรขการ, *สะพานกรุงเทพฯ,* หน้า ๓๘-๓๙

สะพานสมมดอมรมารด (๑๔) ข้ามคลองโอ่งอ่าง ที่ถนนบำรุงเมืองบริเวณประตูสำราญราษฎร์ สร้างใน พ.ศ. ๒๔๔๕ เดิมมีสะพานโครงเหล็กชักเลื่อนออกจากกันได้ตามแบบสะพานรุ่นเก่าซึ่งยังคำนึงถึงมาตรการในการป้องกันเมืองโดยอาศัยคูเมืองอยู่ ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๕ สะพานทรุดโทรมลงประกอบกับมีการตัดถนนบ้านบาตร ราวเหล็กของสะพานกีดขวางหัวถนนใหม่ จึงโปรดเกล้าฯ ให้ก่อสร้างสะพานใหม่

สะพานบ้านดอกไม้ (๑๕) ข้ามคลองบ้านดอกไม้ ที่ถนนบ้านบาตร สร้างใน พ.ศ. ๒๔๔๔

สะพานรพีพัฒนภาค (๑๖) ข้ามคลองรอบกรุง ที่ถนนหลวง (ไม่ทราบปีที่สร้าง)

สะพานภาณุพันธ์ (๑๗) ข้ามคลองโอ่งอ่าง ที่ปลายถนนเยาวราช (ไม่ทราบปีที่สร้าง)

สะพานอากาศวิจิตร (๑๙) ข้ามคลองวัดสระเกศ ที่ถนนดำรงรักษ์ สร้างใน พ.ศ. ๒๔๔๓

สะพานนริศดำรัส (๒๐) ข้ามคลองมหานาค ที่ถนนจักรพรรดิพงษ์ สร้างใน พ.ศ. ๒๔๔๓

สะพานโสมนัสนาครา (๒๑) ข้ามคลองวัดโสมนัส ที่ถนนจักรพรรดิพงษ์ ใกล้ถนนราชดำเนินกลาง สร้างใน พ.ศ. ๒๔๔๓

สะพานวิศสุกรรมนฤมาณ (๒๗) ข้ามคลองผดุงกรุงเกษมตรงมุมคุรุสภา สร้างใน พ.ศ. ๒๔๔๓

สะพานมัฆวานรังสรรค์ (๒๘) ข้ามคลองผดุงกรุงเกษม ที่ถนนราชดำเนินนอก สร้างใน พ.ศ. ๒๔๔๓ เนื่องจากมีการตัดถนนราชดำเนินนอก ซึ่งเป็นถนนขนาดใหญ่และสง่างาม จึงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างสะพานให้สง่างามสมกับถนนสายนี้ขึ้น

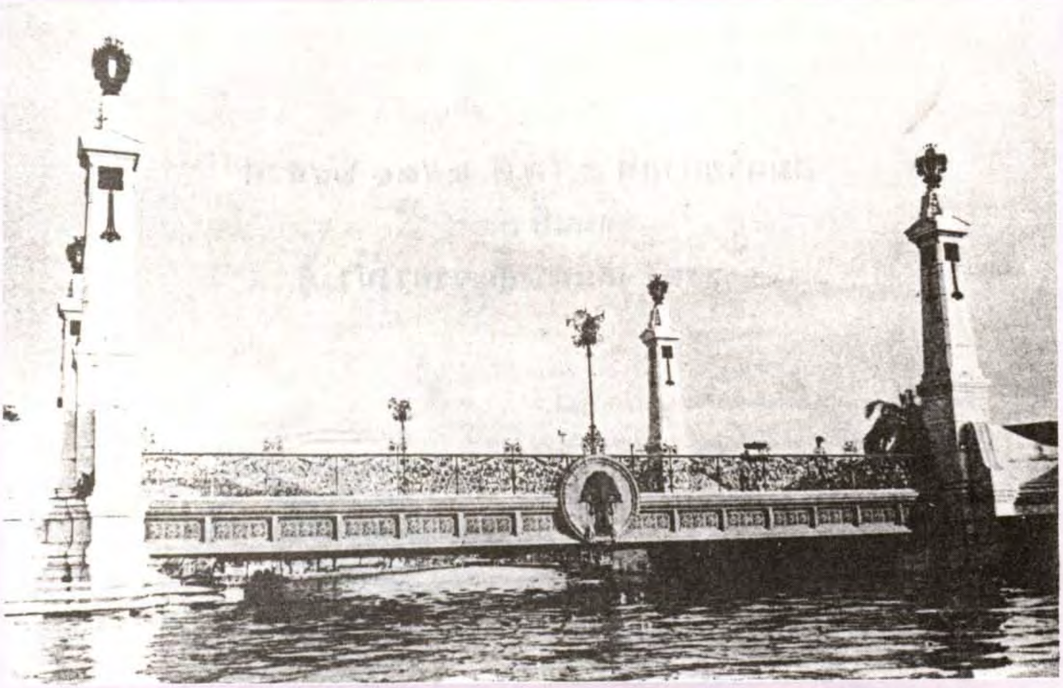
สะพานเทวกรรมรังรักษ์ (๒๙) ข้ามคลองผดุงกรุงเกษม ที่ถนนนครสวรรค์ สร้างใน พ.ศ. ๒๔๔๔

สะพานจตุรภักตรรังสฤษด์ (สะพานขาว) (๓๐) ข้ามคลองผดุงกรุงเกษม ที่ถนนหลานหลวง (ไม่ทราบปีที่สร้าง)

สะพานอรไทย (๓๑) ข้ามคลองเปรมประชากร ตรงที่เชื่อมคลองกับผดุงกรุงเกษม (ไม่ทราบปีที่สร้าง)[๑]

---

[๑] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๐-๑๑๕

สะพานมัฆวานรังสรรค์ ข้ามคลองผดุงกรุงเกษมที่ถนนราชดำเนินนอก

สมัยรัชกาลที่ ๕ (พ.ศ. ๒๔๑๑-๒๔๕๓)
แผนที่ ๓.๑๘
แสดง เส้นทางสัญจรทางน้ำ

เส้นทางสัญจรทางน้ำในสมัยรัชกาลที่ ๕

คลอง

๘) คลองสวัสดิเปรมประชากร

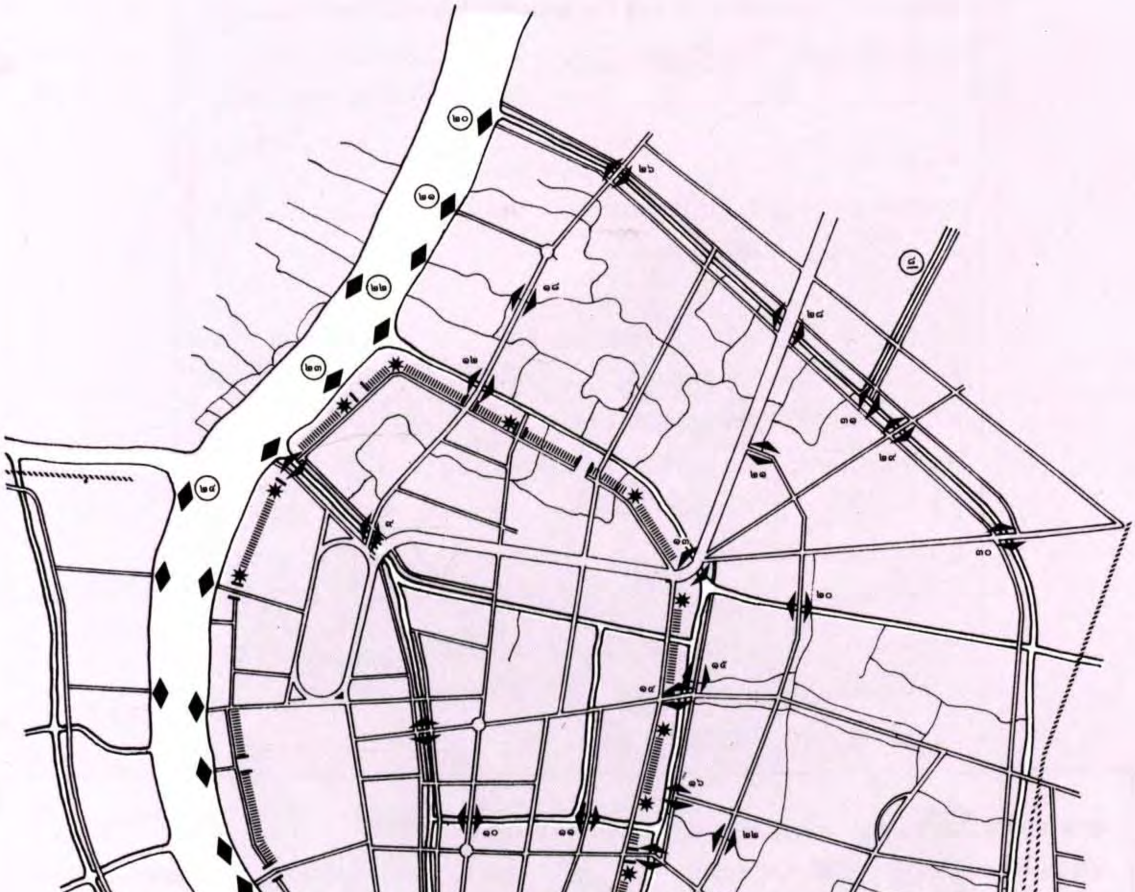
ท่าเรือ

๒๐) ท่าวิสุทธิกษัตริย์
๒๑) ท่าเทเวศน์
๒๒) ท่าวัดดาวดึงษ์
๒๓) ท่าพระอาทิตย์
๒๔) ท่ารถไฟธนบุรี
๒๕) ท่าวัดอรุณ
๒๖) ท่ากุฎีจีน
๒๗) ท่าสะพานพุทธ
๒๘) ท่าคลองสาน

สะพาน

๙) สะพานผ่านพิภพลีลา
๑๐) สะพานเฉลิมพงษ์ ๕๑
๑๑) สะพานเฉลิมวัง ๔๗
๑๒) สะพานนรรัตนสถาน
๑๓) สะพานผ่านฟ้าลีลาศ
๑๔) สะพานสมมตอมรมารค
๑๕) สะพานบ้านดอกไม้
๑๖) สะพานระพีพัฒนภาค
๑๗) สะพานภาณุพันธุ์
๑๘) สะพานเฉลิมศรี ๔๒
๑๙) สะพานอากาศวิจิตร
๒๐) สะพานนริศดำรัส
๒๑) สะพานโสมนัสนาครา
๒๒) สะพานเฉลิมยศ ๔๕
๒๓) สะพานเฉลิมกรุง ๔๘
๒๔) สะพานเฉลิมเวียง ๔๖
๒๕) สะพานเฉลิมพันธ์ ๕๓
๒๖) สะพานเทเวศรนฤมิตร
๒๗) สะพานวิศุกรรมนิรมาณ
๒๘) สะพานมัฆวานรังสรรค์
๒๙) สะพานเทวกรรมรังรักษ์
๓๐) สะพานจตุรภักตร์รังสฤษดิ์ (สะพานขาว)
๓๑) สะพานอรไทย.

ป้อม
ประตูเมือง
กำแพง
แม่น้ำลำคลอง
คลองขุดใหม่
คลองขนาดเล็ก
สะพานใหม่- สะพานเดิม
ท่าเรือ

เส้นทางสัญจรทางน้ำ สมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎ-เกล้าเจ้าอยู่หัว (แผ่นที่ ๓.๑๙)

คลอง

นับตั้งแต่รัชกาลนี้เป็นต้นไป ไม่ปรากฏว่ามีการขุดคลองเพิ่มขึ้นอีกในบริเวณพื้นที่กรุงรัตนโกสินทร์

สะพาน

แม้ว่าในรัชกาลนี้ ความสำคัญของคลองจะลดน้อยลงอย่างเห็นได้ชัด แต่ก็ยังมีคลองสำคัญหลายคลองคงอยู่ ความจำเป็นในการสร้างสะพานเพื่อประสานกับถนนที่สร้างใหม่หรือสร้างแทนที่สะพานเดิมซึ่งชำรุดทรุดโทรมลง โดยแก้ไขเปลี่ยนแปลงขนาดของสะพานให้สอดคล้องกับถนน จึงยังปรากฏต่อมาซึ่งในเรื่องการสร้างสะพานนี้ พระองค์ทรงสืบต่อการอุทิศพระราชทรัพย์สร้างสะพานเป็นสาธารณประโยชน์ ในโอกาสวันเฉลิมพระชนมพรรษาเช่นเดียวกับพระบิดา โดยสะพานที่สร้างเหล่านี้ มีคำว่า *"เจริญ"* นำหน้ามีด้วยกันทั้งสิ้น ๖ สะพาน ซึ่งอยู่ภายในเขตพื้นที่ศึกษาทั้งหมด (รวมทั้งฝั่งธนบุรีในบริเวณใกล้เคียง) คือ

สะพานเจริญรัช ๓๑ (๓๖) สร้างข้ามคลองคูเมืองเดิมบริเวณปากคลองตลาดสร้างเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๔

สะพานเจริญราษฎร์ ๓๒ (๓๙) ข้ามคลองมหานาคที่ถนนกรุงเกษม สร้างใน พ.ศ. ๒๔๕๕

สะพานเจริญพาสน์ ๓๓ (๔๑) (อยู่ฝั่งธนบุรี) สร้างข้ามคลองบางกอกใหญ่ที่ถนนอิสรภาพนับเป็นการเลือกทำเลสร้างสะพานสำคัญที่แตกต่างไปจากเดิม โดยสร้างทางฝั่งธนบุรีแทนฝั่งพระนคร ด้วยเหตุผลที่ว่าชุมชนในจังหวัดธนบุรีนั้น มีขนาดใหญ่ขึ้นมาแล้ว แต่ยังขาดสะพานที่จะเชื่อมโยงติดต่อกันโดยสะดวก

สะพานเจริญศรี ๓๔ (๓๓) ข้ามคลองคูเมืองเดิม ที่หน้าวัดบุรณศิริมาตยาราม สร้างใน พ.ศ. ๒๔๕๗ เนื่องจากสะพานข้ามคลองคูเมืองทั้งหลาย ได้รับการเปลี่ยนแปลงแก้ไขสร้างใหม่หมดแล้ว เว้นแต่ที่นี่แห่งเดียว จึงโปรดเกล้าฯให้สร้างสะพานนี้ขึ้น

สะพานเจริญทัศน์ ๓๕ (๓๗) ข้ามคลองวัดสุทัศน์ ที่ถนนบำรุงเมือง สร้างใน พ.ศ. ๒๔๕๘ สร้างแทนสะพานเก่าที่ชำรุดลง

สะพานเจริญสวัสดิ ๓๖ (๓๖) ข้ามคลองผดุงกรุงเกษมที่ถนนพระราม ๔ หน้าหัวลำโพงสร้างใน พ.ศ. ๒๔๕๙ แทนสะพานสุประดิษฐ์ เพื่อให้เป็นสะพานที่แข็งแรงถาวรและเพื่อแก้ไขปัญหาการจราจรติดขัด

นอกจากนี้มีสะพานอื่น ๆ ซึ่งสร้างขึ้นในรัชสมัยนี้อีก เช่น

สะพานช้างโรงสี ข้ามคลองคูเมืองเดิม ที่ถนนบำรุงเมือง สร้างใน พ.ศ. ๒๔๕๔ แทนที่สะพานเดิมที่สร้างตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๑

สะพานหมู (๓๔) ข้ามคลองคูเมืองเดิมหน้าวัดราชประดิษฐ์ สร้างใน พ.ศ. ๒๔๕๗ แทนสะพานไม้ที่มีอยู่เดิม

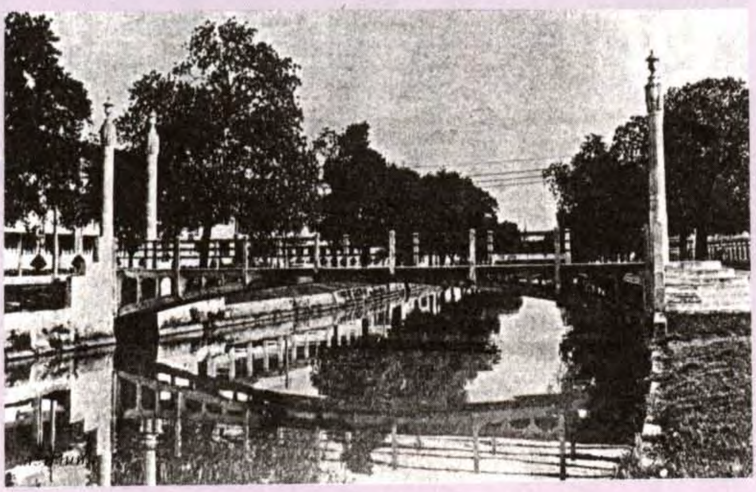
สะพานมอญ (๓๕) ข้ามคลองคูเมืองเดิม หลังวัดราชบพิธ สร้างแทนสะพานเดิม (ไม่ทราบปีที่สร้าง)

สะพานอุบลรัตน์ ข้ามคลองคูเมืองเดิม ปลายถนนบ้านหม้อ สร้างใน พ.ศ. ๒๔๕๗ เพื่อแทนสะพานข้างบ้านหม้อเดิม และเป็นที่ระลึกแด่พระองค์เจ้าอุบลรัตน์นารีนาค

นอกจากนี้ในช่วงปลายสมัยรัชกาลที่ ๕ ก่อนสวรรคต ได้พระราชทานพระราชทรัพย์ เพื่อสร้างสะพานชุด *"เฉลิม"* ไว้อีก จำนวน ๒ สะพาน ซึ่งการก่อสร้างแล้วเสร็จในสมัยรัชกาลที่ ๖ นี้ มีสะพานที่สร้างในเขตพื้นที่ของโครงการศึกษา จำนวน ๑ สะพานคือ

สะพานเจริญศรี

สะพานมหาดไทยอุทิศ (๓๘) (สะพานร้องไห้) ข้ามคลองมหานาค ที่ถนนบริพัตรใกล้สะพานผ่านฟ้าฯ สร้างเพื่อแสดงความอาลัยถึงกรมพระยาดำรงฯ ในโอกาสที่พ้นจากตำแหน่งเสนาบดีมหาดไทย

สะพานเฉลิมสรรค์ ๕๘ (๓๒) สร้างข้ามคลองคูเมืองเดิมบริเวณปากคลองโรงไหมเชื่อมกับถนนเจ้าฟ้าและถนนราชินี[๑]

---

๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๖

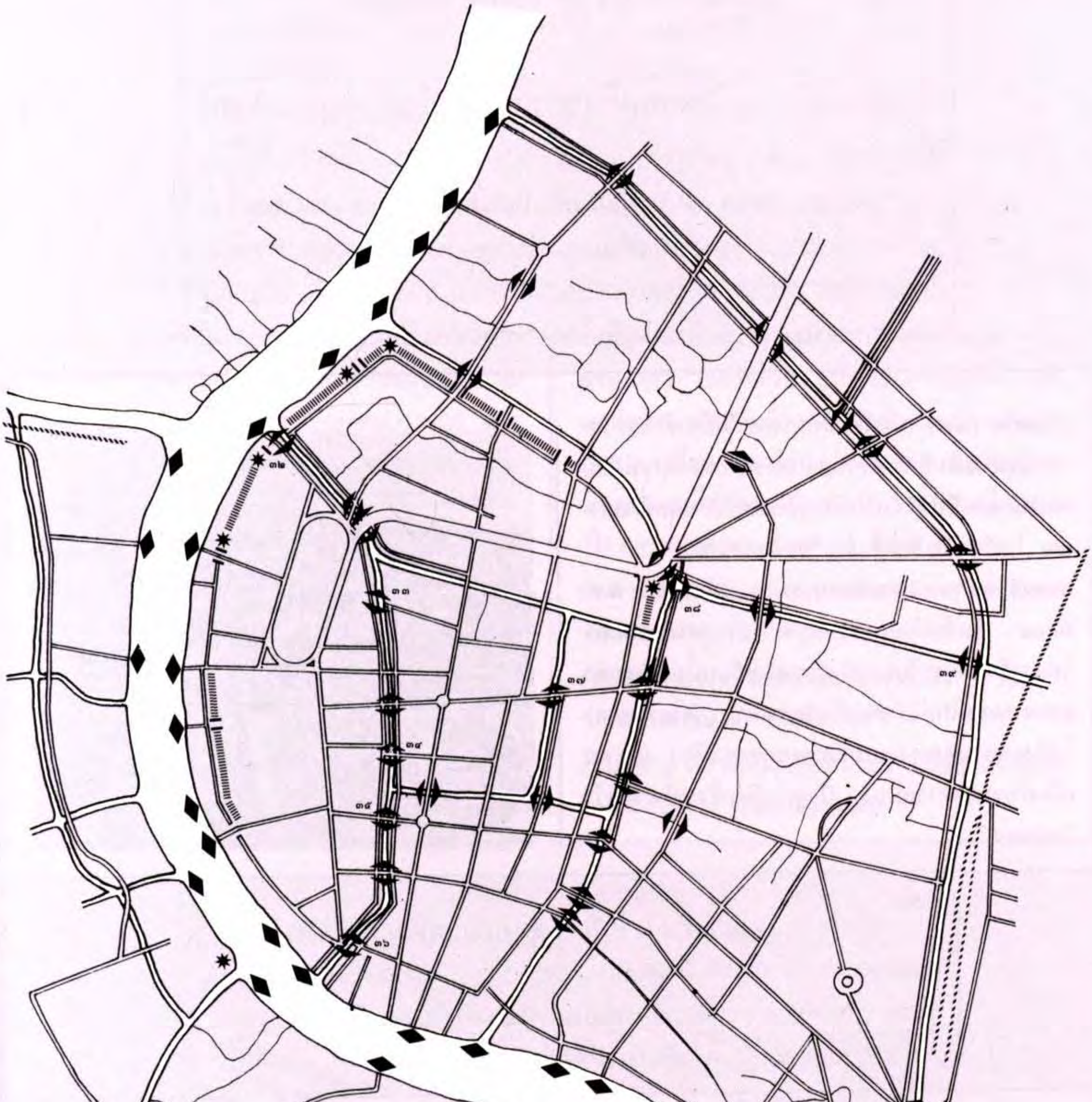
สมัยรัชกาลที่ ๖ (พ.ศ. ๒๔๕๓-๒๔๖๘)
แผนที่ ๓.๑๙
แสดง เส้นทางสัญจรทางน้ำ

เส้นทางสัญจรทางน้ำในสมัยรัชกาลที่ ๖

สะพาน

๓๒) สะพานเฉลิมสรรค์ ๕๘
๓๓) สะพานเจริญศรี ๓๔
๓๔) สะพานหมู
๓๕) สะพานมอญ
๓๖) สะพานเจริญรัช ๓๑
๓๗) สะพานเจริญทัศน์ ๓๕
๓๘) สะพานมหาดไทยอุทิศ
๓๙) สะพานเจริญราษฎร์ ๓๒
๔๐) สะพานเจริญสวัสดิ์ ๓๖
๔๑) สะพานเจริญพาสน์ ๓๓

เส้นทางสัญจรทางบก (ถนน)

ถนนในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (แผนที่ ๓.๒๐)

ถนนสายแรก ๆ ที่เริ่มปรากฏขึ้นในระยะต้นที่เป็นผลมาจากความพยายามที่จะปรับปรุงประเทศท่ามกลางอิทธิพลบีบบังคับของชาวต่างชาติโดยทางอ้อม เห็นได้จากถนนสองสายแรกที่ตัดขึ้นในรัชกาลนี้ คือ ถนนตรง และถนนเจริญกรุง ซึ่งล้วนเริ่มขึ้นโดยชาวต่างชาติเป็นผู้ขอให้ตัด

ถนนตรง (๑๗) นับเป็นเส้นทางใหม่สู่เมืองด้านตะวันออกมีจุดเริ่มต้นที่ฟากตะวันออกของคลองผดุงกรุงเกษมตรงหน้าสถานีหัวลำโพงในปัจจุบันและไปสิ้นสุดที่คลองเตย ในปัจจุบันเรียกชื่อว่า *"ถนนพระราม ๔"*

ถนนเจริญกรุง (ตอนนอก) (๑๘) สร้างเมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๔ เริ่มต้นที่คลองรอบกรุงตรงประตูสามยอดออกไปทางด้านทิศตะวันออกถึงถนนตรงเส้นหนึ่ง และตัดแยกจากถนนใหม่นี้ที่จุดเหนือวัดสามจีน (วัดไตรมิตรฯ) ไปถึงคลองผดุงกรุงเกษมที่สะพานพิทยเสถียร และต่อเนื่องไปจนถึงดาวคนอง ปัจจุบันมีอีกชื่อหนึ่งเรียกว่า *"ถนนตก"*

เมื่อมีถนนใหม่เกิดขึ้น ๒ สาย แต่เป็นถนนที่อยู่ห่างไกลจากพระบรมมหาราชวังซึ่งยังคงเป็นศูนย์กลางของเมือง และค่อนข้างห่างไกลจากชุมชน การใช้ประโยชน์จึงมีน้อยดังนั้นพระองค์จึงโปรดเกล้าฯ ให้ตัดถนนขึ้นอีก ๓ สายโดยเลือกใช้เส้นทางที่มีอยู่เดิมคือ

ถนนเจริญกรุง (ตอนใน) (๑๙) สร้างในพ.ศ. ๒๔๐๕ เริ่มต้นที่ท้ายพระบรมมหาราชวังต่อกับวัดพระเชตุพนฯ ตรงไปยังประตูสามยอด และเชื่อมต่อกับถนนเจริญกรุง (ตอนนอก)

ต่อมาในพ.ศ. ๒๔๐๕ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยายมราช (ครุฑ) เป็นแม่กองขยายถนนประตูสามยอด และตัดใหม่บ้าง ทำเป็นถนนกว้าง ๔ วา โดยมีระยะทางยาว ๒๕ เส้น ๑๐ วา ๓ ศอก เริ่มตั้งแต่มุมวัดพระเชตุพนฯ ไปออกประตูสามยอด (บางครั้งเรียกว่า *"ประตูสะพานเหล็ก"*) ต่อกับถนนเจริญกรุง ตอนนอกกำแพงเมืองเป็นถนนเจริญกรุงตอนใน สิ้นค่าก่อสร้างถมดินทำถนนและทำท่อระบายน้ำ ๒ ข้างถนนเป็นเงิน ๑๙,๗๐๐ บาท[๑]

ถนนบำรุงเมือง(ถนนเสาชิงช้าเดิม) (๒๐) สร้างใน พ.ศ. ๒๔๐๖ แล้วเสร็จใน พ.ศ. ๒๔๐๗ เริ่มตั้งแต่บริเวณสนามไชย ผ่านเสาชิงช้าไปจนถึงประตูสำราษฎร์ และต่อออกไปจนถึงพระราชวังปทุมวัน(วัดสระปทุมในปัจจุบัน) มีระยะทางยาว ๒๙ เส้น ๑๔ วา ๓ ศอก สิ้นเงินค่าก่อสร้างพูนดินถมถนนและก่ออิฐเป็นเงิน ๑๕,๐๙๒[๒]

ถนนเฟื่องนคร (ถนนบ้านตะนาวเดิม) (๒๑) สร้างในพ.ศ. ๒๔๐๖ แล้วเสร็จใน พ.ศ. ๒๔๐๗ เริ่มจากกำแพงเมืองด้านใต้ บริเวณใต้ปากคลองตลาดผ่านบ้านหม้อ วัดมหรรณพไปจดกำแพงเมืองด้านเหนือที่วัดบวรนิเวศ ถนนนี้มีความยาว ๕๐ เส้น กว้าง ๑๐ ศอก (แคบกว่าถนนบำรุงเมือง) โดยเริ่มจากกำแพงเมืองด้านใต้ผ่านบ้านหม้อบ้านญวนตัดกับถนนเจริญกรุงเป็นสี่แพร่ง เรียกว่า **"สี่กั๊กพระยาศรี"** และตัดกับถนนบำรุงเมือง เรียกว่า **"สี่กั๊กเสาชิงช้า"** ผ่านวัดมหรรณพารามโรงเลี้ยงวัว ปัจจุบันเรียกว่า **"สี่แยกคอกวัว"** ผ่านสวนหลวงไปจดกำแพงเมืองด้านเหนือที่วัดบวรนิเวศ[๓] บางครั้งนิยมเรียกถนนเฟื่องนครตามชื่อย่านช่วงต่าง ๆ ที่ผ่าน คือ

ช่วงตั้งแต่วัดบวรนิเวศถึงสะพานข้ามวัดมหรรณพ เรียกว่า **"ถนนคอกวัว"**

ส่วนล่างลงมาจนถึงถนนสี่แยกบำรุงเมือง เรียกว่า **"ถนนบ้านตะนาว"** ตามชื่อเดิม

ช่วงสุดท้าย คือ ตั้งแต่สี่แยกถนนบำรุงเมืองกำแพงเมืองด้านใต้ เรียกว่า **"ถนนเฟื่องนคร"** [๔]

การก่อสร้างถนนทั้งหมดในสมัยรัชกาลที่ ๔ ได้สำเร็จเรียบร้อยเมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๗ เมื่อทรงพระราชทานนามถนนแล้วได้โปรดเกล้าฯ ให้มีการฉลองถนนที่หน้าพระที่นั่งไชยชุมพลถึง ๓ วัน

ถนนเฟื่องนคร ตัดกับถนนบำรุงเมือง ที่สี่กั๊กเสาชิงช้า

[๑] นิจ หิญชีระนันทน์ และคณะ, "ถนน": วิวัฒนาการในรอบ ๒๐๐ ปี...., หน้า ๑๘

[๒] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๙

[๓] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๙

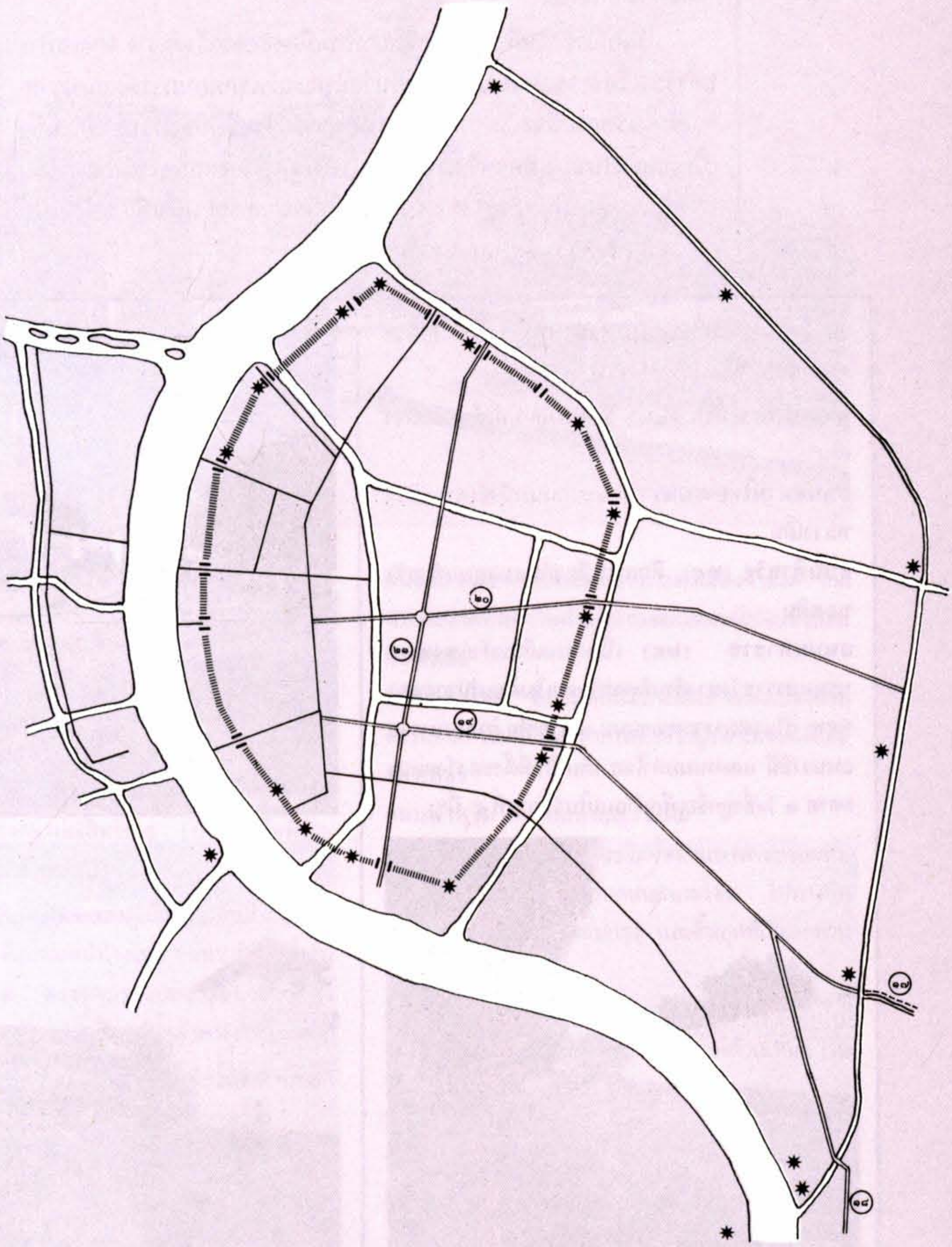
[๔] สำนักงานปลัด กทม. *อาคารที่มีคุณค่าทางประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม*....... หน้า ๒๐

สมัยรัชกาลที่ ๔ (พ.ศ. ๒๓๙๔-๒๔๑๑)
แผนที่ ๓.๒๐
แสดง เส้นทางสัญจรทางบก

เส้นทางสัญจรทางบกใหม่ในสมัยรัชกาลที่ ๔
(เริ่มยุคถนนมาตรฐานตะวันตก)

๑๗) ถนนตรง (ถนนพระราม ๔)
๑๘) ถนนเจริญกรุง (ตอนนอก) หรือถนนตก
๑๙) ถนนเจริญกรุง (ตอนใน)
๒๐) ถนนบำรุงเมือง
๒๑) ถนนเฟื่องนคร

✷ ป้อม
ประตูเมือง
กำแพง
ทางเดินเดิม
ถนนใหม่

๒๐
๒๑
๑๙
๑๗
๑๘

ถนนในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (แผนที่ ๓.๒๑)

ในสมัยรัชกาลที่ ๕ มีการพัฒนาบ้านเมืองอย่างกว้างขวาง โดยเฉพาะอย่างยิ่งเรื่องการตัดถนน การพัฒนาถนนระยะแรกก่อนการตัดถนนราชดำเนินในรัชกาลนี้จะเริ่มจากพระบรมมหาราชวังหรือบริเวณใกล้เคียง ซึ่งเป็นเขตชั้นในของเมืองหรือภายในกำแพงเมืองส่วนใหญ่จะยึดถือแนวเส้นทางสัญจรเดิมเป็นหลัก และบางแห่งก็เกิดจากการยุบพื้นที่วังสร้างเป็นถนนจากนั้นจึงเริ่มตัดออกสู่เขตรอบนอกคือ

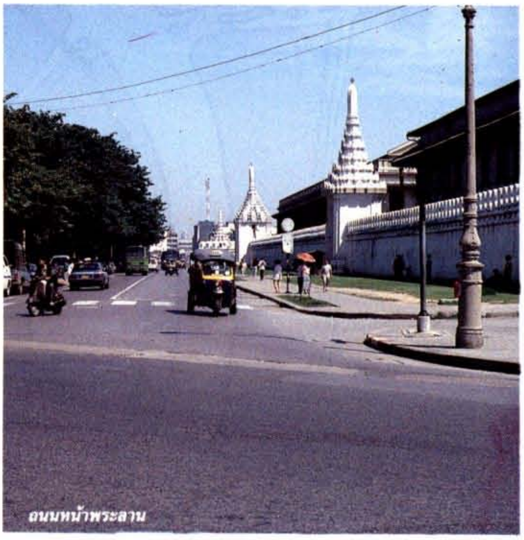
๑. ถนนรอบพระบรมมหาราชวัง ประกอบด้วยถนนหลายสายได้แก่

ถนนหน้าพระลาน (๒๒) คือแนวถนนท่าช้างวังหลวงเดิม

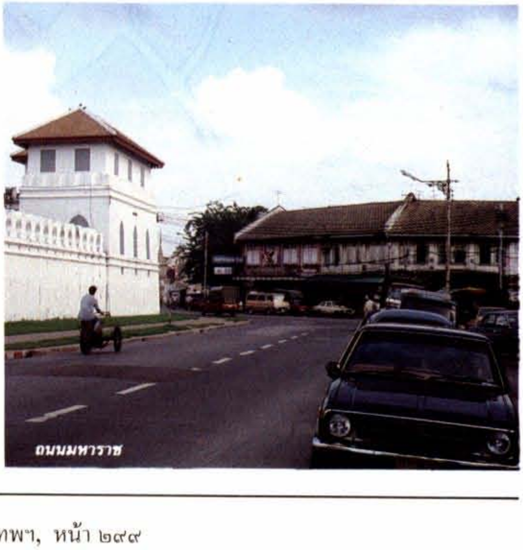
ถนนสนามไชย (๒๓) คือแนวถนนหน้าจักรวรรดิวังหลวงเดิม

ถนนท้ายวัง (๒๔) คือแนวเดียวกับแนวถนนท้ายวังของเดิม

ถนนมหาราช (๒๕) เป็นถนนเลียบกำแพงพระบรมมหาราชวังทางด้านทิศตะวันตกเริ่มตั้งแต่ปากคลองตลาด เป็นจุดบรรจบของถนน ๓ สาย คือ ถนนมหาราช ถนนราชินี และถนนมหาไชย เดิมเป็นที่ตั้งของวังคลองตลาด ๒ วังซึ่งถูกรื้อเพื่อทำถนนในรัชกาลที่ ๕ นี้[๑]

ถนนหน้าพระลาน

ถนนมหาราช

ถนนมหาราช

[๑] ม.ร.ว. แน่งน้อย ศักดิ์ศรี และคณะ, พระราชวังและวังในกรุงเทพฯ, หน้า ๒๙๙

ถนนเลียบคลองคูเมืองเดิม

๒. **ถนนภายในเขตกำแพงเมืองเดิม** ประกอบด้วยถนนต่อไปนี้

ถนนเจ้าฟ้า เริ่มต้นที่ถนนพระอาทิตย์เลียบคลองโรงไหมทางด้านเหนือไปสิ้นสุดที่ถนนจักรพงษ์ เดิมเป็นอาณาเขตบริเวณพระราชวังบวร ของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ตัดเป็นถนนเมื่อเริ่มใช้พื้นที่บริเวณนี้เป็นสถานที่ราชการ เช่นโรงกษาปณ์สิทธิการ (ปัจจุบันคือพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติหอศิลป์)

ถนนราชินี คือถนนเลียบคลองคูเมืองเดิมด้านใน มีถนนอยู่เดิมบางส่วน คือถนนหน้าโรงไหม ถนนราชินีจะตั้งต้นที่ปากคลองตลาด ตรงจุดบรรจบของถนน ๓ สายดังกล่าวเลียบริมคลองขึ้นไปจนถึง แม่น้ำเจ้าพระยาด้านเหนือ

ถนนอัษฎางค์ คือถนนเลียบคลองคูเมืองเดิมด้านนอก เริ่มต้นตั้งแต่ปากคลองตลาดไปจนถึงถนนบุญศิริ

ถนนจักรพงษ์ คือถนนสะพานเสี้ยวเดิม เริ่มต้นที่คลองโรงไหมเชิงสะพานเสี้ยวขึ้นไปทางเหนือ บรรจบกับถนนสามเสน

ถนนพระอาทิตย์ คือถนนเลียบกำแพงเมืองด้านเหนือ เริ่มต้นตั้งแต่ปากคลองโรงไหมไปจนถึงป้อมพระสุเมรุ

ถนนจักรเพชร คือถนนเลียบกำแพงเมืองด้านใต้ ใกล้ปากคลองตลาด เริ่มตั้งแต่ปากคลองตลาดไปจนถึงป้อมจักรเพชร

ถนนมหาไชย คือถนนที่มีแนวเลียบกำแพงเมืองด้านตะวันออก เริ่มที่ป้อมมหากาฬผ่านวังบูรพาไปจนถึงป้อมจักรเพชร

ถนนพาหุรัด คือถนนบ้านญวนเดิม

ถนนบำรุงเมือง คือแนวเดิมเริ่มจากกำแพงพระบรมมหาราชวังด้านตะวันออกตัดกับถนนสนามไชย ไปทางทิศตะวันออกจนถึงคลองรอบกรุง และสิ้นสุดที่เชิงสะพานกษัตริย์ศึกในปัจจุบัน

ถนนเฟื่องนคร ตามเส้นแนวเดิม

ถนนพระสุเมรุ คือถนนเลียบกำแพงเมืองด้านเหนือ เริ่มตั้งแต่ป้อมพระสุเมรุ จนถึงป้อมมหากาฬ

ถนนข้าวสาร คือแนวถนนขวาง จากถนนจักรพงษ์ลงมาถึงถนนเฟื่องนคร

ถนนบ้านดินสอ เริ่มตั้งแต่หน้าวัดสุทัศน์ ขึ้นไปถึงริมวัดรังษี

ถนนตีทอง คือถนนข้างวัดสุทัศน์ ลงไปบรรจบกับถนนพาหุรัด

๓. ถนนในเขตรอบนอกคลองรอบกรุง ประกอบด้วยถนนดังต่อไปนี้ คือ

ถนนสามเสน ต่อกับแนวถนนจักรพงษ์ ขึ้นไปทางด้านเหนือ นับเป็นเส้นทางบกสู่ทางเหนือของพระนครสายแรก และเมื่อมีการสร้างพระราชวังดุสิต เพื่อเปิดพื้นที่การพัฒนาเมืองด้านเหนือ ทรงใช้ถนนสามเสนเป็นเส้นทางเสด็จฯ ภายหลังจึงเริ่มตัดถนนราชดำเนินนอกจากพระราชวังดุสิตเข้ามาสู่ถนนราชดำเนินกลางและในตามลำดับ

ถนนกรุงเกษม คือถนนเลียบคลองผดุงกรุงเกษมด้านในเริ่มต้นตั้งแต่ปากคลองผดุงกรุงเกษมทางด้านเหนือเลียบริมคลองมาจนถึงเชิงสะพานพิทยเสถียร ซึ่งจะข้ามไปยังหัวลำโพง ถนนเส้นนี้นับเป็นตัวอย่างหนึ่งของการขุดคลองและสร้างถนนขนาบข้าง

ถนนลูกหลวง คือถนนเลียบคลองผดุงกรุงเกษมด้านนอกเริ่มตั้งแต่ปากคลองผดุงกรุงเกษมเลียบริมคลองจนบรรจบกับ (ถนนสนามควาย หรือ ถนนนางเลิ้ง)

ถนนสนามควาย หรือถนนนางเลิ้ง ปัจจุบันเรียกว่าถนนนครสวรรค์ เริ่มตั้งแต่ประตูพฤฒิบาศ (ข้างป้อมมหากาฬ) ไปจนถึงถนนพิษณุโลก

ถนนจักรพรรดิพงษ์ สมัยนี้เรียกว่าถนนยุพราช หรือถนนวรจักรในปัจจุบัน เป็นแนวถนนโค้งขนานไปกับแนวคลองรอบกรุง เริ่มต้นที่ถนนนครสวรรค์ไปจนถึงถนนเยาวราช

ถนนบริพัตร เป็นแนวถนนเลียบริมคลองรอบกรุงด้านนอก เริ่มตั้งแต่ถนนนครสวรรค์เลียบริมคลองมาจนถึงถนนเจริญกรุง

ถนนหลวง เป็นถนนแบ่งกลางพื้นที่ระหว่างถนนเจริญกรุงและถนนบำรุงเมือง เริ่มตั้งแต่ถนนบริพัตร ตรงออกไปถึงถนนกรุงเกษมหน้าวัดเทพศิรินทร์

ถนนพลับพลาไชย เป็นถนนเชื่อมระหว่างถนนเจริญกรุงและถนนบำรุงเมือง ตัดกับถนนหลวงบริเวณห้าแยกพลับพลาไชยปัจจุบัน

ถนนยุพราช (ถนนเยาวราช) เป็นถนนที่สร้างใกล้เคียงกับถนนสามเพ็งเดิม เนื่องจากไม่อาจขยายถนนสามเพ็งได้เพราะเป็นย่านพาณิชยกรรมที่สำคัญ ราคาที่ดินจึงสูงไม่คุ้มที่จะลงทุน จึงทำการสร้างถนนสายใหม่ขนาดใหญ่เคียงคู่กันไปเลย แต่เนื่องจากมีการตัดถนนอ้อมบ้านผู้มีฐานะดีร่ำรวย แนวถนนจึงคดเคี้ยวไม่ตัดตรงเหมือนถนนเส้นอื่น ในช่วงแรกถนนยุพราชเริ่มต้นตั้งแต่ถนนมหาไชยหน้าวังบูรพา ไปสิ้นสุดที่ถนนราชวงษ์เท่านั้น

ถนนราชวงษ์ เป็นถนนที่ตัดมาจากแม่น้ำเจ้าพระยา ที่ท่าน้ำราชวงษ์ต่อไปจนถึงถนนเจริญกรุง

ถนนอนุวงศ์และ ทรงวาด คือถนนที่ตัดเลียบริมแม่น้ำเจ้าพระยา เริ่มต้นที่ปากคลองโอ่งอ่าง ไปจนถึงถนนเจริญกรุง

ถนนอนุวงศ์และทรงวาด ช่วงใกล้ถนนเจริญกรุง

๔. ถนนทางฝั่งธนบุรี

ในสมัยนี้เริ่มมีความสนใจการพัฒนาพื้นที่ทางฝั่งธนบุรีเพิ่มขึ้น เห็นได้จากมีการตัดถนนทางฝั่งธนบุรีขึ้นด้วย ถนนที่สำคัญคือ

ถนนอรุณอมรินทร์ เป็นแนวถนนเลียบคลองคูเมืองเดิมฝั่งธนบุรีเดิม

ถนนอิสรภาพ คือแนวถนนวงนอกที่ขนานไปกับคลองคูเมืองเดิมฝั่งธนบุรี

๕. ถนนเชื่อมต่อระหว่างพระราชวังดุสิตกับพระบรมมหาราชวัง (ถนนราชดำเนิน)

การเสด็จและการสัญจรไปมาระหว่างพระบรมมหาราชวังและพระราชวังดุสิตในระยะแรกใช้เส้นทางถนนสามเสน ต่อมาจึงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างถนนราชดำเนินขึ้นใน พ.ศ. ๒๔๔๒ เพื่อเป็นเส้นทางเสด็จพระราชดำเนินที่กว้างขวางและสง่างาม ตามแบบฉบับที่ได้ทอดพระเนตรมาแล้วจากยุโรป โดยมีจุดเริ่มต้นจากพระราชวังดุสิตมาจนถึงพระบรมมหาราชวัง แบ่งเป็น ๓ ตอนคือ

ถนนราชดำเนินนอก (๖๓) ตั้งแต่หน้าพระที่นั่งอนันตสมาคมพระราชวังดุสิต ตรงมายังประตูพฤติบาศ เนื่องจากแนวถนนมีป้อมทำลายปรปักษ์ที่สร้างในสมัยรัชกาลที่ ๔ กีดขวางอยู่จึงรื้อป้อมลงและเอาอิฐมาใช้ในสวนดุสิต

ถนนราชดำเนินกลาง (๖๒) เริ่มต้นต่อมาจากถนนราชดำเนินนอก ที่เชิงสะพานผ่านฟ้าลีลาศ หักเลี้ยวขึ้นมาจนถึงเชิงสะพานผ่านพิภพลีลา

ถนนราชดำเนินใน (๖๑) ต่อมาจากถนนราชดำเนินกลาง หักเลี้ยวมาตามแนวท้องสนามหลวง จนถึงมุมพระบรมมหาราชวังที่ป้อมเผด็จดัสกร เป็นจุดบรรจบของถนน ๓ สายคือ ถนนหน้าพระลาน ถนนราชดำเนิน และถนนสนามไชย

๖. ถนนที่ตั้งขึ้นในช่วงปลายรัชกาล

หลังจากตัดถนนราชดำเนินแล้ว ยังมีการตัดถนนอื่นเพิ่มเติมอีกคือ (แผนที่ ๓.๒๒)

ถนนหลานหลวง (๖๔) เริ่มตั้งแต่เชิงสะพานผ่านฟ้าลีลาศนอกคลองรอบกรุง ตัดตรงไปยังคลองผดุงกรุงเกษมจนบรรจบกับถนนพิษณุโลก

ถนนพิษณุโลก (๖๕) ตั้งต้นจากถนนสามเสนตอนนอกคลองผดุงกรุงเกษม ผ่านลงมาตัดกับถนนราชดำเนินนอกคลองเปรมประชากร ถนนนครสวรรค์ และสิ้นสุดที่ปลายถนนหลานหลวง

ถนนตรีเพชร (๖๖) เป็นถนนภายในพระนครเดิม ต่อจากถนนตีทองมายังแม่น้ำเจ้าพระยา ปัจจุบันเป็นเชิงสะพานพุทธฝั่งพระนคร

ถนนจักรวรรดิ (๖๗) เป็นถนนภายในเขตคลองผดุงกรุงเกษม ต่อจากถนนวรจักรออกแม่น้ำเจ้าพระยา

ถนนดำรงรักษ์ แยกจากถนนราชดำเนินนอกเลียบคลองมหานาคและวกไปออกถนนหลานหลวง

ถนนราชสุขุม (๗๐) เป็นถนนเชื่อมระหว่างถนนวรจักรกับถนนพลับพลาไชย

ถนนเสือป่า (๗๑) เชื่อมระหว่างถนนเจริญกรุง กับถนนหลวง

ถนนไมตรีจิตต์ (๗๒) เชื่อมระหว่างถนนพลับพลาไชยกับถนนหลวง ลงมายังถนนกรุงเกษม บริเวณเชิงสะพานเจริญสวัสดิ์

ถนนเยาวราช (๗๓) ส่วนที่ตัดต่อจากช่วงที่ตัดไว้เดิมลงมาถึงถนนเจริญกรุง

ถนนทรงสวัสดิ (๗๔) เชื่อมถนนทรงวาดบริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยา กับถนนเจริญกรุง

หมายเหตุ

แม้จะมีการตัดถนนขึ้นมากมายในสมัยรัชกาลที่ ๕ นี้ แต่รายละเอียดจากหลักฐานทางประวัติศาสตร์ว่า ถนนเส้นสำคัญที่สร้างขึ้นในรัชกาลนี้ ๖ สายคือ ถนนราชดำเนิน ถนนสนามไชย ถนนบำรุงเมือง ถนนเจริญกรุง ถนนเฟื่องนคร และถนนจักรพงษ์-สามเสน

สมัยรัชกาลที่ ๕ (พ.ศ. ๒๔๑๑-๒๔๕๓)
แผนที่ ๓.๒๑
แสดง เส้นทางสัญจรทางบก (ก่อนตัดถนนราชดำเนิน)

ถนนตัดใหม่ในสมัยรัชกาลที่ ๕
(ก่อนตัดถนนราชดำเนิน)

๒๒) ถนนหน้าพระลาน
๒๓) ถนนสนามไชย
๒๔) ถนนท้ายวัง
๒๕) ถนนมหาราช
๒๖) ถนนหน้าพระธาตุ
๒๗) ถนนพระจันทร์
๒๘) ถนนหลักเมือง
๒๙) ถนนบำรุงเมือง
๓๐) ถนนพาหุรัด
๓๑) ถนนราชินี
๓๒) ถนนอัษฎางค์
๓๓) ถนนบูรพา
๓๔) ถนนจักรเพชร
๓๕) ถนนตีทอง
๓๖) ถนนบุญศิริ
๓๗) ถนนเจ้าฟ้า
๓๘) ถนนพระอาทิตย์
๓๙) ถนนจักรพงษ์
๔๐) ถนนตานี
๔๑) ถนนข้าวสาร
๔๒) ถนนมหาไชย
๔๓) ถนนบ้านดินสอ
๔๔) ถนนสามเสน
๔๕) ถนนวิสุทธิกษัตรย์
๔๖) ถนนกรุงเกษม
๔๗) ถนนลูกหลวง
๔๘) ถนนสนามควาย (ถนนนางเลิ้ง)
๔๙) ถนนจักรพรรดิพงษ์
๕๐) ถนนบริพัตร
๕๑) ถนนวรจักร
๕๒) ถนนหลวง
๕๓) ถนนพลับพลาไชย
๕๔) ถนนยุพราช (ถนนเยาวราช)
๕๕) ถนนราชวงษ์
๕๖) ถนนสามเพ็ง
๕๗) ถนนอนุวงศ์
๕๘) ถนนทรงวาด
๕๙) ถนนอิสรภาพ
๖๐) ถนนอรุณอมรินทร์

✷ ป้อม
┈||┈ ประตูเมือง
┈┈┈ กำแพง
—— ทางเดิม
═══ ถนนใหม่
┈┈ ทางรถไฟ

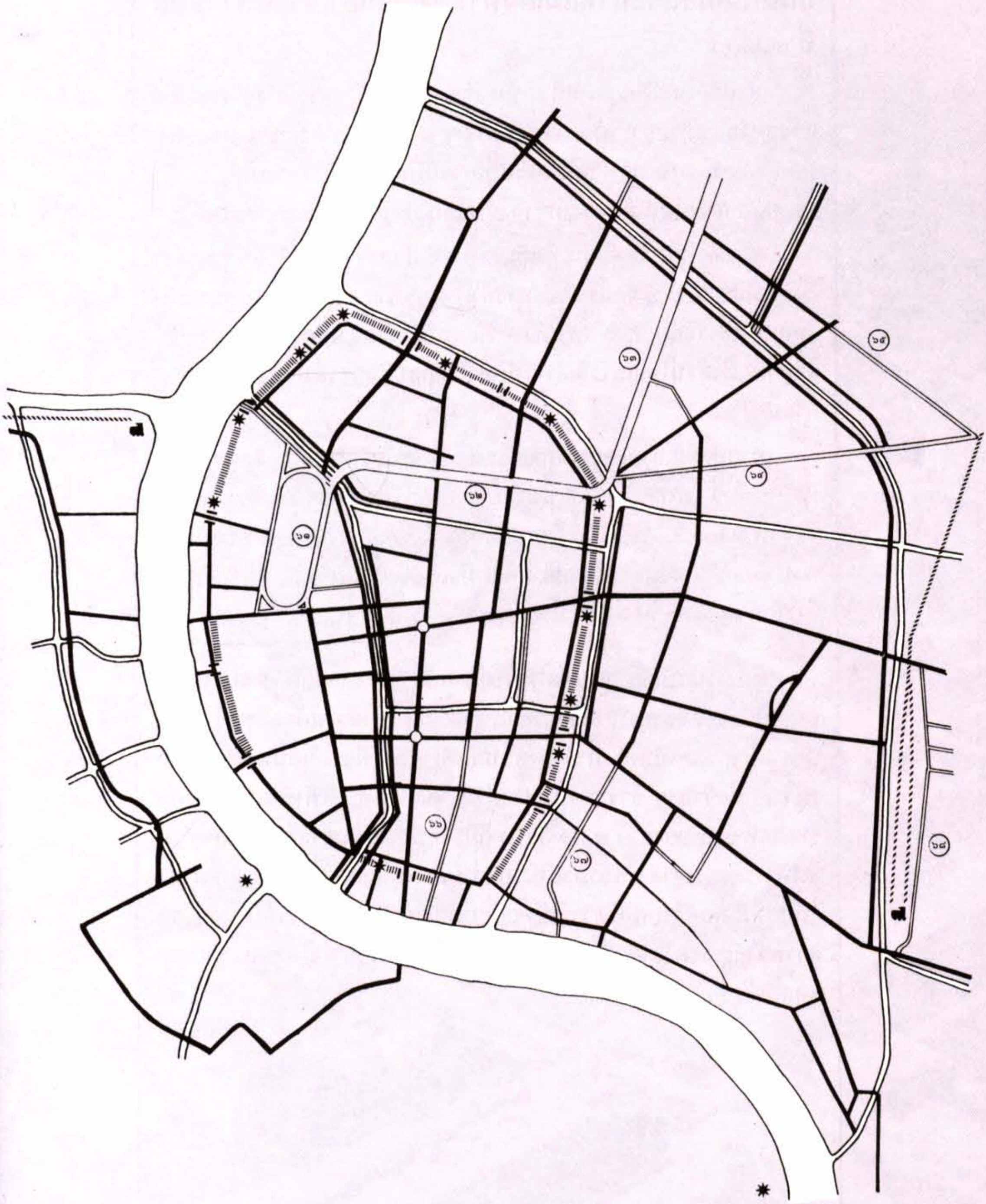

สมัยรัชกาลที่ ๕ (พ.ศ. ๒๔๑๑-๒๔๕๓)
แผนที่ ๓.๒๒
แสดง เส้นทางสัญจรทางบก (หลังตัดถนนราชดำเนิน)

ถนนตัดใหม่ในสมัยรัชกาลที่ ๕
(ตัดราชดำเนินแล้ว)

๖๑) ถนนราชดำเนินใน
๖๒) ถนนราชดำเนินกลาง
๖๓) ถนนราชดำเนินนอก
๖๔) ถนนหลานหลวง
๖๕) ถนนพิษณุโลก
๖๖) ถนนตรีเพชร
๖๗) ถนนจักรวรรดิ
๖๘) ถนนรองเมือง

✸ ป้อม
-‖- ประตูเมือง
······ กำแพง
—— ทางเดิม
═══ ถนนใหม่
\\\\\\ ทางรถไฟ

๖๑
๖๒
๖๓
๖๖
๖๗

ถนนในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (แผนที่ ๓.๒๓)

สำหรับในสมัยรัชกาลที่ ๖ นั้น ส่วนใหญ่จะเป็นการเสริมความแข็งแรงของถนนด้วยการรื้ออาคารเก่าต่าง ๆ เพื่อใช้อิฐมาถมถนน ส่วนถนนที่ตัดเชื่อมกับถนนใหญ่ส่วนมากจะอยู่ทางแถบพระนครทางตอนใต้ ซึ่งขยายแนวออกถึงถนนเจริญกรุงจึงเกิดถนนสายสั้น ๆ ขึ้นหลายสายคือ

จากสภาพการตัดถนนเพิ่มขึ้นในบริเวณแถบนี้ ทำให้สันนิษฐานได้ว่าเมืองได้มีการเจริญเติบโตลงมาทางด้านใต้ และจากแหล่งชุมชนขนาดใหญ่ของชาวจีนบริเวณ *"สำเพ็ง"* ได้ขยายตัวลึกเข้าไปจากลำน้ำเจ้าพระยาทุกที ซึ่งส่วนใหญ่ชาวจีนเหล่านี้จะประกอบกิจกรรมประเภทพาณิชยกรรม

จากสถิติเรื่องจดทะเบียนและรถยนต์ สมัยรัชกาลที่ ๕ และรัชกาลที่ ๖[๑] ระบุว่าในพ.ศ. ๒๔๔๙ ซึ่งเป็นช่วงปลายรัชกาลที่ ๕ เรือจดทะเบียนจำนวน ๒,๒๔๔๒ ลำ และมีรถยนต์จดทะเบียนจำนวน ๒๕๑ คันส่วนในพ.ศ. ๒๔๕๔ ซึ่งเป็นช่วงต้นรัชกาลที่ ๖ มีรถยนต์จำนวน ๖๒๒ หลัง มีรถรับจ้างจำนวน ๓๔๗ หลัง และมีรถลากชั้น ๑ จำนวน ๒,๖๙๘ หลัง

แม้ว่าในสมัยนี้มีถนนตัดใหม่ไม่มากนัก แต่จากสถิติดังกล่าวพบว่าจำนวนรถยนต์จดทะเบียนทวีจำนวนขึ้นกว่า ๒ เท่าตัว แสดงถึงว่าในสมัยรัชกาลที่ ๕ นั้น เส้นทางน้ำยังคงความสำคัญอยู่ ผู้ที่จะใช้เส้นทางบกจำกัดอยู่ในกลุ่มเจ้านาย ข้าราชการ ชาวต่างชาติและคหบดีเท่านั้น จนถึงสมัยรัชกาลที่ ๖ เพียงช่วง ๒-๓ ปีแรก ก็มีรถยนต์ รถรับจ้าง และรถลาก รถไฟฟ้า รถราง ต่าง ๆ เข้ามาอำนวยความสะดวกแก่ประชาชนมากขึ้น ทำให้การใช้เส้นทางบกทวีความสำคัญขึ้น เพราะใช้งานได้และเส้นทางน้ำลดความสำคัญลงไปโดยปริยาย เพราะรัฐเองก็ไม่ได้เอาใจใส่ดูแล ขุดลอกคูคลองอีกต่อไป

---

[๑] ปิยนาถ บุนนาค และคณะ, *คลองในกรุงเทพฯ*, หน้า ๑๒๐ และ ๑๒๖

...ชดำเนินกลางและถนนบำรุงเมือง ตัดกับคลองรอบกรุง

สมัยรัชกาลที่ ๖ (พ.ศ. ๒๔๕๓-๒๔๖๘)
แผนที่ ๓.๒๓
แสดง เส้นทางสัญจรทางบก

ถนนตัดใหม่ในสมัยรัชกาลที่ ๖

๖๙) ถนนดำรงรักษ์
๗๐) ถนนยมราชสุขุม
๗๑) ถนนเสือป่า
๗๒) ถนนไมตรีจิตต์
๗๓) ถนนเยาวราช
๗๔) ถนนทรงสวัสดิ์
๗๕) ถนนจารุเมือง

✸ ป้อม
┈┃┃┈ ประตูเมือง
┈┈┈ กำแพง
─── ทางเดิม
═══ ถนนใหม่
┈┈┈ ทางรถไฟ

๖๙
๗๐
๗๑
๗๒
๗๓
๗๔
๗๕

บทที่ ๔
ตำแหน่งที่ตั้งขององค์ประกอบเมืองสมัย รัชกาลที่ ๗ - รัชกาลที่ ๙

หลังจากสิ้นสุดสงครามโลกครั้งที่ ๑ ความเจริญทางวัตถุต่าง ๆ จากประเทศในยุโรปและสหรัฐอเมริกาถูกถ่ายทอดมาสู่ประเทศไทยทำให้รูปแบบของการดำรงชีวิตของชาวไทยเปลี่ยนแปลง ก้าวตามแบบอย่างของชาวโลกตะวันตกมากขึ้นทุกที ทั้งนี้เป็นผลให้มีความพยายามเปลี่ยนแปลงรูปแบบของเมือง บ้านเรือนที่อยู่อาศัย ตลอดจนวัฒนธรรมประเพณีของชุมชนตามไปด้วย

ป้อมมหากาฬที่มีการอนุรักษ์

ในด้านของเมืองนั้น กำแพงเมืองและป้อมปราการต่าง ๆ ซึ่งได้ถูกรื้อลงเป็นส่วนใหญ่แล้วได้มีการรื้อถอนต่อไปอีก โดยเฉพาะกำแพงเมืองบริเวณตั้งแต่ใต้ท่าช้างวังหน้าจนถึงป้อมพระสุเมรุ ได้ทำการรื้อลงเพื่อขยายถนนพระอาทิตย์ เดิมนั้นถนนพระอาทิตย์ตัดเลียบกำแพงพระนครด้านในเป็นทางเดินเล็ก ๆ และแม้ว่าบริเวณนี้จะมีวังสร้างอยู่นอกกำแพงเมืองริมแม่น้ำเจ้าพระยาหลายวังก็ตาม แต่การติดต่อกันภายในเมืองใช้ประตูช่องกุดหรือ เจาะกำแพงเมืองบางแห่งเท่านั้น เมื่อมีการรื้อกำแพงด้านนี้ออกจึงทำให้ติดต่อคนนาคมสะดวกขึ้น ส่วนที่เคยเป็นหลังวัง หันหน้าสู่แม่น้ำก็กลายเป็นหน้าวังติดถนนพระอาทิตย์ไป

การรื้อกำแพงเมืองดังกล่าวนั้นเป็นผลให้เหลือกำแพงเมืองอีกน้อยมากราชบัณฑิตยสภาได้เล็งเห็นความสำคัญของการอนุรักษ์ป้อม ประตูและกำแพงพระนครไว้เป็นอนุสรณ์สถานทางประวัติศาสตร์ ด้วยขณะนี้คงเหลือเพียงป้อม ๔ ป้อม และประตูอีกเพียงประตูเดียวดังนี้คือ (แผนที่ ๔.๑)

ป้อมพระสุเมรุ

ป้อมมหากาฬ

ป้อมปัจจามิตร

ป้อมวิชัยประสิทธิ์

กำแพงและประตูเมืองหน้าวัดบวร

ดังนั้นราชบัณฑิตยสภาจึงดำเนินการเพื่อให้มีการอนุรักษ์ป้อม บางส่วนของกำแพงและประตูพระนครดังกล่าวไว้เป็นโบราณสถานสำคัญของกรุงรัตนโกสินทร์ และปรากฏอยู่ตราบเท่าทุกวันนี้

สมัยรัชกาลที่ ๗-๙ (พ.ศ. ๒๔๖๘-ปัจจุบัน)
แผนที่ ๔.๑
แสดง ป้อม, กำแพง, ประตูเมือง

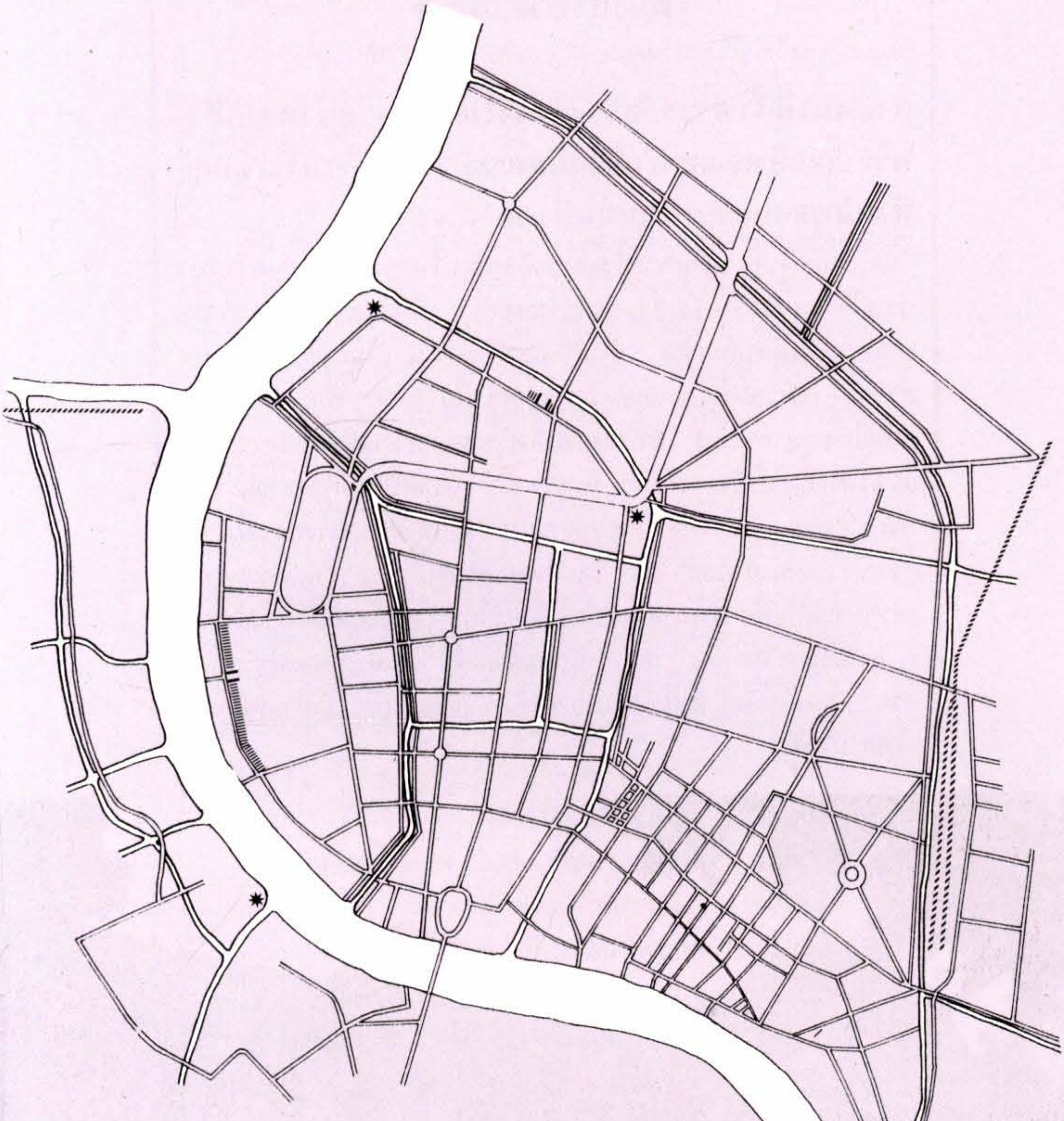
ป้อมปราการที่ยังคงอยู่ในสมัยรัชกาลที่ ๗ - ปัจจุบัน

๑) ป้อมพระสุเมรุ
๔) ป้อมมหากาฬ
๑๕) ป้อมวิไชยประสิทธิ์
๑๖) ป้อมปัจจามิตร

ประตูพระนครในรัชกาลที่ ๗- ปัจจุบัน

๓) ประตูหน้าวัดบวรฯ
๑๐) ประตูท่าราชวรดิฐ

✷ ป้อม
···❙❙··· ประตูเมือง
·········· กำแพง

ตำแหน่งที่ตั้งพระราชวังและวังในสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช (แผนที่ ๔.๒-๔.๔)

ไม่มีการสร้างพระราชวังและวังอีกต่อไปในกรุงรัตนโกสินทร์ แนวความคิดในการสร้างวัง ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๕ เป็นต้นมา คือการสร้างที่ประทับเช่นเดียวกับสร้าง *"บ้าน"* ของสามัญชน เป็นการสร้าง *"บ้านส่วนตัว"* แต่เรียกว่าวังตามพระอิสริยยศเท่านั้นวังต่าง ๆ ที่สร้างในรัชกาลก่อนก็เริ่มสูญสลายไป มีทั้งที่สูญไปเพราะหมดความสำคัญและเปลี่ยนแปลงประโยชน์ใช้สอยเป็นอื่น บ้างก็ขายให้รัฐบาลเป็นที่ทำการ เช่น กรมประชาสงเคราะห์ กระทรวงสาธารณสุข โรงเรียนพาณิชยการพระนคร บ้างก็ขายให้เอกชนทำศูนย์การค้า เช่น ศูนย์การค้าวังบูรพา ศูนย์การค้าวังเพชรบูรณ์เป็นต้น พระราชวังที่ยังเหลืออยู่ได้แก่ พระบรมมหาราชวังและพระราชวังดุสิตเท่านั้น ส่วนวังที่ยังเหลืออยู่ซึ่งมีฐานะเทียบเท่ากับบ้านส่วนตัว แต่เป็นที่อยู่อาศัยของทายาทได้แก่ วังปลายเนิน วังบ้านหม้อ วังวรดิศ เป็นต้น

วังวรดิศ

สรุปลักษณะ "วัง" สมัยรัชกาลที่ ๔ - ปัจจุบัน

จากสภาพการณ์ทางด้านเศรษฐกิจ สังคม การเมืองทั้งภายในและภายนอกประเทศ ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงต่อ "วัง" ในด้านต่าง ๆ ที่สำคัญพอสรุปได้ดังนี้

ที่ตั้ง

เดิมนั้นจะมีการแบ่งเขตระหว่างวังฝ่ายวังหลวง และฝ่ายวังหน้าอยู่ในที่แต่นับจากรัชกาลที่ ๔ เป็นต้นมา ธรรมเนียมดังกล่าวไม่ใช่เป็นข้อกำหนดสำคัญอีกต่อไปวังของพระราชโอรสรัชกาลที่ ๔ อาจตั้งอยู่ทางเหนือของพระนครใกล้ ๆ ถนนพระอาทิตย์ก็ได้ เช่น วังมะลิวัลย์ ทั้งนี้เป็นเพราะเริ่มสร้างวังพระราชทานในที่ดินมรดกฝ่ายเจ้าจอมมารดาของพระราชโอรสซึ่งไม่จำกัดว่าอยู่ที่ใด

แนวโน้มการสร้างพระราชวังและวังเริ่มออกนอกเขตพระนครออกไปไกล ๆ โดยเริ่มในสมัยรัชกาลที่ ๔ ทรงสร้างพระราชวังปทุมวัน รัชกาลที่ ๕ ทรงสร้างพระราชวังดุสิตและวังพญาไท ซึ่งล้วนแต่ไกลไปจากเขตพระนคร แม้จะมีการขุดคลองผดุงกรุงเกษมขยายเขตพระนครแล้วก็ตาม ส่วนวังพระราชโอรสนั้นแม้ในสมัยรัชกาลที่ ๔ จะยังอยู่ในเขตคูเมือง แต่พอถึงรัชกาลที่ ๕ ก็จะทรงสร้างวังพระราชทานพระโอรสของพระองค์ ในเขต "*ชานเมือง*" ทั้งสิ้น ทั้งนี้เป็นเพราะไม่อาจจำกัดเขตพระนครอยู่ภายในคลองรอบเมืองได้อีกจากสภาพเศรษฐกิจที่รุ่งเรืองขึ้นถึงขีดสุด

การสร้างวังเพื่อขยายชุมชนออกไปตามนโยบายที่มีมาแต่ครั้งรัชกาลที่ ๑ นั้นได้แสดงให้เห็นทิศทางที่จะขยายไปอย่างชัดเจน ซึ่งในสมัยรัชกาลที่ ๑-๓ นั้น จะมุ่งแต่ขยายชุมชนให้เต็มพื้นที่พระนครเท่านั้น แต่ในสมัยรัชกาลที่ ๔ จะเห็นได้ชัดเจนว่าทรงมุ่งให้เมืองขยายตัวไปทางตะวันออก และในสมัยรัชกาลที่ ๕ ทรงพระราชดำริให้เมืองขยายไปทางเหนือ

การขยายตัวของเมืองในรัชกาลที่ ๔-๕ เป็นจุดเปลี่ยนวิถีการดำรงชีวิตจากการใช้คลองเป็นเส้นทางสัญจร และการสาธารณูปโภคสำคัญกลายเป็นใช้ถนนเป็นหลักในการคมนาคม การสัญจรด้านคลองมีน้อยลงแต่คลองยังเป็นเส้นเลือดใหญ่ ในการสาธารณูปโภค ถึงแม้ว่าวังจะตั้งอยู่ริมถนนใด ๆ ก็ดี ก็ยังยึดถือคลองและแม่น้ำเป็นสำคัญ ถ้าพระราชวังหรือวังใดไม่ติดคลองก็จะมีการขุดคลองต่อเข้าไป เช่นพระราชวังดุสิต เป็นต้น

ประโยชน์ใช้สอย (FUNCTION)

หน้าที่หลักของวังในขณะนั้น จะใช้เป็น *"ที่ประทับ"* เป็นข้อสำคัญ แต่ขณะเดียวกันก็คงใช้เป็นที่ทำงานด้วยในบางวัง เช่น วังกรมหลวงสรรพศาสตร์ศุภกิจ ซึ่งทรงกำกับกรมช่างทองหลวง จะมีที่ทำงานของช่างทองหลวงอยู่ด้วย วังท่าพระซึ่งสมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัติวงศ์ ทรงกำกับกรมช่าง ก็คงใช้ท้องพระโรงวังท่าพระเป็นที่ทำการของช่างหลายสาขาสืบมา

การสร้างวังในสมัยหลังนี้ กล่าวได้ว่า มุ่งเพื่อให้เป็นที่ประทับของพระราชโอรสเป็นจุดสำคัญ ด้วยสมัยนั้นเริ่มมีการสร้างอาคารสถานที่ราชการเพิ่มขึ้นมากมาย ความจำเป็นที่จะต้องใช้ *"วัง"* เป็นที่ทำงานด้วย เริ่มหมดความจำเป็น ยกเว้นบางวังซึ่งมีลักษณะของการทำงานเฉพาะอยู่แล้ว เช่น วังท่าพระ ดังกล่าว

หน้าที่ที่สำคัญอีกประการของวังยุคใหม่เหล่านี้ คือ ใช้เป็นสถานที่ต้อนรับแขกบ้านแขกเมืองและทูตานุทูต เพราะประเทศมีการติดต่อกับนานาประเทศ โดยเฉพาะทวีปยุโรปมากขึ้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้เสด็จประพาสยุโรปถึง ๒ ครั้ง รวมทั้งเสด็จประพาสประเทศต่าง ๆ ในเอเชียหลายครั้ง จึงมีพระสหายและผู้นำของประเทศต่าง ๆ เดินทางมาเยือนเมืองไทย ทั้งที่เป็นทางการและส่วนพระองค์ และขณะนั้นเมืองไทยกำลังตกอยู่ในช่วงวิกฤติที่จักรวรรดินิยมกำลังล่าเมืองขึ้น โดยอ้างเหตุผลว่าเพื่อจะเข้าไปช่วยพัฒนาประเทศอาณานิคมให้เจริญรุดหน้า เมืองไทยจึงจำเป็นต้องเปิดประเทศให้กว้างเพื่อให้นานาชาติรู้จัก ในขณะเดียวกันก็พยายามปรับปรุงประเทศให้ทันกับอารยธรรมที่หลั่งไหลเข้ามา จำเป็นต้องหาสถานที่ต้อนรับแขกผู้มาเยือนให้สมเกียรติยศ ซึ่งอาคันตุกะเหล่านี้มีหลายระดับและมีวัตถุประสงค์ในการเข้ามาติดต่อกับเมืองไทยหลายประการ ลำพังพระบรมมหาราชวัง พระราชวังต่าง ๆ ไม่สามารถจะต้อนรับได้สมตามฐานะเท่าที่ควร ดังนั้นวังของพระราชโอรสหลายวัง จึงช่วยทำหน้าที่ต้อนรับแขกบ้านแขกเมืองด้วย เช่นวังบูรพาภิรมย์ วังบางขุนพรหม วังเทวะเวสม์ วังปารุสกวัน เป็นต้น

หน้าที่ประการสุดท้ายของ *"วัง"* ก็คือ อยู่ในฐานะ**ที่เป็นศูนย์ศิลปวัฒนธรรมของชาติเฉพาะสมัย** วังในยุคแรกนั้นก่อสร้างด้วยไม้ สภาพวังมักจะสูญสลายไปเมื่อถึงระยะที่วัสดุก่อสร้างหมดอายุ จะมีการรื้อและสร้างขึ้นใหม่ หรือปฏิสังขรณ์ให้คงรูปเดิม หรือมีการโยกย้ายไปสร้างวังในที่ใหม่ ส่วนที่วังเก่าก็อาจจะเป็นที่ทำการของราชการบ้าง กลายเป็นที่เอกชนไปบ้าง มีที่คงเหลืออยู่ให้เห็นสมบูรณ์น้อยมาก ตัวอย่างที่สำคัญ เช่นวังท่าพระ วังบ้านหม้อ เป็นต้น

ส่วนวังในระยะหลัง ประมาณรัชกาลที่ ๕ เป็นต้นมา ยังคงสภาพวังอยู่เป็นส่วนใหญ่ วังเหล่านี้เป็นภาพสะท้อนให้เห็นถึงศิลปกรรมในสมัยเมื่อแรกเริ่มมีอิทธิพลของอารยธรรมตะวันตก เข้ามาแทรกซึมอยู่ทุกด้าน ของศิลปกรรมไทย คือ ศิลปกรรมสมัยเมื่อ ๑๐๐ ปี มาแล้วเช่นสถาปัตยกรรมแบบยุโรปที่วังบางขุนพรหม วังวรดิศ วังปารุสกวัน วังกรมขุนลพบุรีราเมศวร์ เป็นต้น

ตำหนักใหญ่ วังบางขุนพรหม ด้านหลัง

สรุป

ในเรื่องการพัฒนาการของ *"กรุงรัตนโกสินทร์"* ตั้งแต่เริ่มสร้างกรุงนั้น *"วัง"* เป็นแกนนำให้เกิดการขยายตัวอย่างเห็นได้ชัดเจน ตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ จนถึงรัชกาลที่ ๕ โดยแต่ละรัชกาลจะพยายามชักนำให้เกิดความเจริญไปในทิศทางต่าง ๆ เช่น การขยายไปทางตะวันออกในรัชกาลที่ ๔ และทางเหนือในรัชกาลที่ ๕ เป็นต้น

หากแต่รัชกาลที่ ๔ เป็นต้นมาภาวะการณ์บีบบังคับจากโลกภายนอกก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงเพื่อปรับตัวและอยู่รอดได้ในสถานการณ์ต่าง ๆ การเปลี่ยนแปลงอย่างหนึ่งที่เห็นได้ทางกายภาพคือ การพยายามเปลี่ยนโครงข่ายการสัญจรจากทางน้ำมาเป็นทางบกตั้งแต่รัชกาลที่ ๔ เป็นต้นมา เริ่มมีการตัด *"ถนน"* ตามแบบตะวันตก และในสมัยรัชกาลที่ ๕ ก็มีการตัดถนนเพื่อ *"เปิดพื้นที่"* ใหม่มากมาย มีถนนเพิ่มหลายสายในพระนคร และในที่สุด *"ถนน"* ก็กลายเป็นตัวนำให้เกิดการขยายตัวของเมืองแทน *"วัง"* จนกระทั่งปัจจุบัน

สมัยรัชกาลที่ ๗ (พ.ศ. ๒๔๖๘-๒๔๗๗)
แผนที่ ๔.๒
แสดง พระราชวังและวัง

✸ ป้อม

ประตูเมือง

กำแพง

พระราชวังและวังใหม่

พระราชวังและวังเดิม

๑๒๓

สมัยรัชกาลที่ ๘ (พ.ศ. ๒๔๗๗-๒๔๘๙)
แผนที่ ๔.๓
แสดง พระราชวังและวัง

ป้อม

ประตูเมือง

กำแพง

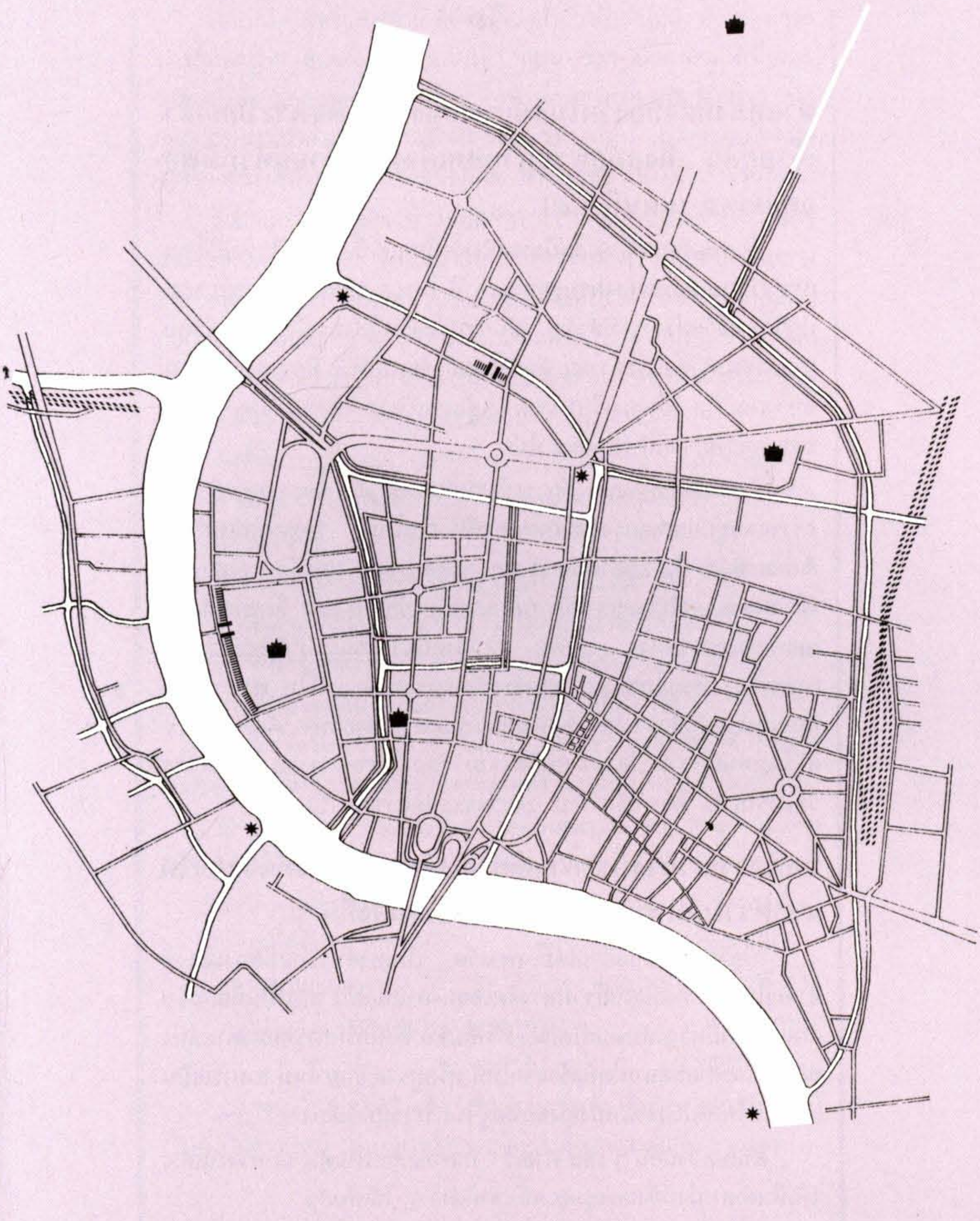
พระราชวังและวังใหม่

พระราชวังและวังเดิม

สมัยรัชกาลที่ ๙ (พ.ศ. ๒๔๘๙-ปัจจุบัน)
แผนที่ ๔.๔
แสดง พระราชวังและวัง

- ป้อม
- ประตูเมือง
- กำแพง
- พระราชวังและวังใหม่
- พระราชวังและวังเดิม

ตำแหน่งที่ตั้งของวัดในสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้า-เจ้าอยู่หัว ถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพล-อดุลยเดช (แผนที่ ๔.๕)

ในสมัยรัชกาลที่ ๗ ไม่มีการสร้างวัดอีก แต่เนื่องจากเป็นวาระที่กรุงเทพฯ มีงานเฉลิมฉลองครบรอบ ๑๕๐ ปี ในพ.ศ. ๒๔๗๕ จึงมีการบูรณะปฏิสังขรณ์วัดต่าง ๆ ที่สำคัญ เช่นการบูรณะปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดารามทั่วทั้งพระอาราม ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๘ มีการสร้างวัดใหม่ที่บางเขน คือ วัดพระศรีมหาธาตุ (อยู่นอกบริเวณที่ศึกษา) โดยการร่วมบริจาคทรัพย์ของประชาชนทั่วไป[๑]

สำหรับสมัยปัจจุบัน มีการสร้างวัดใหม่หลายแห่งโดยราษฎรช่วยกันสร้างแต่อยู่นอกเขตกรุงรัตนโกสินทร์เป็นส่วนใหญ่ วัดยุคใหม่เหล่านี้มีลักษณะพิเศษ คือ อยู่ชานเมืองของกรุงเทพมหานคร และมีขนาดใหญ่มากเพียงพอจะรองรับพุทธศาสนิกชนจำนวนนับหมื่นคน เช่น วัดพุทธมณฑล และวัดพระธรรมกาย เป็นต้น นอกจากนี้การบูรณะปฏิสังขรณ์วัดโดยเฉพาะในวาระสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ครบรอบ ๒๐๐ ปีใน พ.ศ. ๒๕๒๕ มีการบูรณะปฏิสังขรณ์พระอารามหลวงที่สำคัญหลายแห่ง ได้แก่ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม วัดระฆังโฆสิตาราม วัดอรุณราชวราราม วัดสระเกศ วัดบวรนิเวศ วัดเทพธิดาราม และวัดราชนัดดาราม เป็นต้น

ข้อพิจารณาบางประการเกี่ยวกับวัด ตำแหน่งที่ตั้งของวัด และความสัมพันธ์กับองค์ประกอบเมืองอื่น ๆ

เนื่องจากศาสนสถานโดยเฉพาะวัด เป็นองค์ประกอบของเมืองที่สำคัญในฐานะที่เป็นศูนย์รวมทางจิตใจของศาสนิกชน และเป็นที่ยอมรับกันทั่วไปว่ามีความสัมพันธ์โดยตรงกับชุมชน ดังนั้นในการศึกษาตำแหน่งของวัดและศาสนสถานใดที่สร้างขึ้นใหม่ หรือบูรณะขึ้นมาใหม่ สามารถเป็นเครื่องชี้ให้เห็นถึงตำแหน่งชุมชนที่อยู่ในบริเวณใกล้เคียง

ศาสนสถานอื่น ๆ เช่น ศาลเจ้า วัดคาทอลิก เป็นต้น นั้นน่าจะแสดงให้เห็นตำแหน่งที่ตั้งของชุมชนเชื้อชาติต่าง ๆ ได้เช่นกัน

---

[๑] เนตรนภิศ นาควัชระและคณะ, วัดในกรุงเทพฯ หน้า ๓๘

ตำแหน่งที่ตั้งศาสนสถาน ที่ตั้งอยู่ทางน้ำอันได้แก่ แม่น้ำ ลำคลอง ฯลฯ และริมทางบก อันได้แก่ ทางเดินเท้า ถนน ฯลฯ นั้นแสดงให้เห็นการเปลี่ยนแปลงของกรุงรัตนโกสินทร์ ในด้านการคมนาคมที่เปลี่ยนจากการสัญจรทางแม่น้ำลำคลอง มาเป็นการสัญจรทางถนน ตามสภาพปัจจุบัน จากตำแหน่งที่ตั้งของวัดที่ตั้งสร้างใหม่ หรือบูรณะใหม่ในแต่ละรัชสมัย

จำนวนกว่าครึ่งหนึ่งของวัดที่ศึกษา เป็นวัดโบราณที่มีมาก่อนการสร้างกรุงรัตนโกสินทร์ ดังนั้นตำแหน่งของวัดไม่มีความสัมพันธ์โดยตรงกับการสร้างเมืองข้างต้นยกเว้นในกรณีที่ตำแหน่งวัดเดิมตั้งอยู่ใกล้เคียงกับองค์ประกอบสำคัญอื่น ๆ เช่น พระบรมมหาราชวัง เป็นต้น ซึ่งจะได้รับการบูรณะ และกลายเป็นองค์ประกอบที่สำคัญของเมือง เช่น วัดโพธิ์ (วัดเชตุพนวิมลมังคลาราม) วัดสลัก (วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษดิ์)

วัดที่มีความสัมพันธ์กับองค์ประกอบอื่นในเมือง แสดงให้เห็นถึงสภาพสังคมและวัฒนธรรม และแม้แต่แนวความคิดเกี่ยวกับโครงสร้างเมืองได้ กล่าวคือ

การสร้างวัดควบคู่กับพระราชวัง ตามประเพณี คือ

- วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ในเขตพระราชวังหลวง
- วัดบวรสุทธาวาส ในเขตพระราชวังหน้า

การสร้างวัดคู่กับพระนคร เป็นศูนย์กลางเมือง คือ

- วัดสุทัศน์เทพวราราม (เดิมชื่อ วัดมหาสุทธาวาส) สร้างกลางพระนคร โดยมีพระวิหารใหญ่ที่สุดเทียบเท่า วัดพนัญเชิงของกรุงศรีอยุธยา

การสร้างหรือบูรณะวัดที่ตั้งอยู่ใกล้เคียงพระราชวัง และวัง ดังเช่นที่ว่า *"วัดใดใกล้วังใดก็บูรณะปฏิสังขรณ์วัดนั้น"* ได้แก่

- วัดพระเชตุพนฯ – พระราชวังหลวง (รัชกาลที่ ๑)
- วัดมหาธาตุ – พระราชวังหน้า (รัชกาลที่ ๑)
- วัดปทุมวนาราม – พระราชวังใหม่ (รัชกาลที่ ๔)
- วัดราชาธิวาส และวัดเบญจมบพิตร – พระราชวังดุสิต (รัชกาลที่ ๕)

นอกจากนั้นมีการสร้างวัด หรือบูรณะวัดเพื่อเป็นศูนย์กลางชุมชน ที่เริ่มตั้งถิ่นฐานใหม่ เช่น ทางด้านเหนือและด้านตะวันออกของเมือง

วัดเบญจมบพิตร

วัดเบญจมบ[illegible]

การพิจารณาในรายละเอียดของการสร้างเมืองที่มุ่งจะให้บริเวณวัดวัดสุทัศน์ฯ เป็นศูนย์กลางพระนครนั้น พบว่ามีลักษณะเป็นศูนย์กลางทางศาสนา ดังจะปรากฏว่ามีโบสถ์พราหมณ์ เสาชิงช้า ศาลเจ้าพ่อเสือ อยู่ในบริเวณใกล้เคียงกัน แต่เป็นสิ่งที่น่าสังเกตว่า ศูนย์กลางชุมชนนี้ เป็นโครงสร้างหลักของการพัฒนาเมืองในยุคต่อมา มีการสร้างถนนสร้างตลาด และในปัจจุบันเป็นที่ตั้งขององค์การบริหารส่วนจังหวัดของกรุงเทพมหานครอีกด้วย

ตำแหน่งที่ตั้งของวัดที่ปรากฏในสมัยต่าง ๆ ล้วนแสดงให้เห็นชัดเจนของขอบเขตชุมชนในแต่ละสมัย ดังเช่น

สมัยรัชกาลที่ ๑ เขตชุมชนจะครอบคลุมอยู่ริมบริเวณแม่น้ำเจ้าพระยา ริมคูคลองที่สำคัญ ด้วยตำแหน่งวัดที่สร้างใหม่ หรือบูรณะใหม่ ส่วนใหญ่จะเกาะกลุ่มอยู่เฉพาะบริเวณดังกล่าว

สมัยรัชกาลที่ ๒ เขตชุมชนขยายตัวออกมาทางทิศตะวันออกบ้างและบริเวณช่วงปากคลองบางกอกใหญ่ แต่เขตชุมชนหลังยังคงอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยา

สมัยรัชกาลที่ ๓ เขตกลุ่มขยายตัวอย่างมากโดยเฉพาะในเขตกำแพงพระนครและยังขยายตัวออกมานอกเขตกำแพงทางด้านทิศเหนือ ทิศตะวันตกฝั่งธนบุรี ทิศตะวันออกและทิศใต้มาจนถึงชุมชนจีนที่สำเพ็ง

สมัยรัชกาลที่ ๔ เขตชุมชนมีอาณาบริเวณเท่ารัชกาลก่อน คือขยายตัวมาจนถึงคลองผดุงกรุงเกษม ที่ขุดขึ้นใหม่ แต่บริเวณที่มีการตั้งถิ่นฐานหนาแน่นนั้นน่าจะเป็นบริเวณทิศเหนือ เพราะมีวัดที่สร้างใหม่หรือบูรณะใหม่

สมัยรัชกาลที่ ๕ เขตชุมชนขยายตัวอย่างมากมาย นอกเขตแนวกำแพงพระนครเดิม แนวคลองผดุงกรุงเกษมใหม่ วัดที่สร้างบูรณะใหม่จะอยู่บริเวณชานเมืองพระนครในขณะนั้น

สมัยรัชกาลที่ ๖ ถึงสมัยรัชกาลที่ ๙ เขตชุมชนขยายตัวออกนอกเขตพระนครอย่างมากมาย ทำให้การสร้างวัดใหม่ไม่เพิ่มมากขึ้น การบูรณะมีลักษณะเป็นเพียงการซ่อมแซม ส่วนที่สำคัญก็เป็นการบูรณะในงานเฉลิมฉลองพระนครของวัดสำคัญ เริ่มมีการสร้างสิ่งก่อสร้าง เพื่อรองรับกิจกรรมใหม่ทางสังคม เช่น โรงเรียน ฌาปนสถาน ร้านค้า ลานจอดรถ ฯลฯ

ในการศึกษาเกี่ยวกับวัดในฐานะเป็นองค์ประกอบของเมืองนั้น หากพิจารณาชื่อของวัด โดยเฉพาะชื่อเดิมหรือชื่อสามัญนั้น ในบางกรณีสามารถชี้แสดงความหมายบางประการ เช่น

ผู้สร้าง

แสดงฐานะ เชื้อชาติ

วัดพรหมสุรินทร์ สร้างโดย พระพรหมสุรินทร์ (สมัยรัชกาลที่ ๒)

วัดพระยายัง

วัดบูรณศิริมาตยาราม

วัดประยูรวงศาวาส

วัดพิชัยญาติการาม

วัดเจ๊สัวหง	(วัดหงษ์รัตนาราม)
วัดขรัวอิน	(วัดดาวดึงษาราม)
วัดจางวางดิส	(วัดดิสานุการาม)
วัดจางวางพ่วง	(วัดเทวีวรญาติ)
วัดอำแดงแฟง	(วัดคณิกาผล) เป็นต้น
วัดน้อยขำแถม	(วัดอนงคาราม)

แสดงที่ตั้ง สภาพภูมิประเทศ

วัดติดคลองมอญ	(วัดเครือวัลย์)
วัดกลางนา	(วัดชนะสงคราม)
วัด (คลอง) บางลำภู	(วัดสังเวศวิศยาราม)
วัดเชิงเลน	(วัดบพิตรพิมุข)
วัดเกาะ	(วัดสัมพันธวงศ์)
วัดท่าเกวียน	(วัดมหาพฤฒาราม)
วัดท้ายตลาด	(วัดโมลีโลกยาราม)
วัดสระบัว	
วัดใหม่ท้องคุ้ง	(วัดเอี่ยมวรนุช)
วัดคอกหมู	(วัดสิตาราม)

แสดงความเกี่ยวเนื่องซึ่งกันและกัน

วัดบางขุนพรหมนอก	(วัดอินทราวิหาร)	– วัดบางขุนพรหมใน (วัดใหม่อมตรส)
วัดทองบน	(วัดทองธรรมชาติ)	– วัดทองล่าง (วัดทองนพคุณ)
วัดบางหว้าใหญ่	(วัดระฆังโฆสิตาราม)	– วัดบางหว้าน้อย (วัดอมรินทราราม)

วัดบูรณศิริมาตยาราม

วัดประยุรวงศาวาส

สมัยรัชกาลที่ ๗-๙ (พ.ศ. ๒๔๖๘-ปัจจุบัน)
แผนที่ ๔.๕
แสดง ศาสนสถาน

วัดหลวง	▲ เดิม	△ ใหม่	△○ บูรณะ
วัดราษฎร์	▲ เดิม	△ ใหม่	△○ บูรณะ
ศาลเจ้า	☗ เดิม	⌂ ใหม่	
สุเหร่า/มัสยิด	เดิม	ใหม่	
โบสถ์คริสต์	✝ เดิม		

๔๗
๔๓
๔๔
๒๗
๖
๓๓
๑

สถานที่ราชการ

ตำแหน่งที่ตั้งสถานที่ราชการสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว (แผนที่ ๔.๖)

ในสมัยรัชกาลที่ ๗ นี้เป็นระยะเศรษฐกิจตกต่ำ เพราะผลจากสงครามโลกครั้งที่ ๑ ทำให้ไม่ปรากฏสถานที่ราชการเพิ่มขึ้นมากนัก แต่คงมีที่สำคัญควรกล่าวถึง คือ

หอสมุดวชิรญาณ

ตั้งอยู่ที่พระที่นั่งศิวโมกขพิมาน ในพระราชวังบวรสถานมงคล สมัยรัชกาลที่ ๗ ได้พระราชทานหนังสือในหอพระสมุดส่วนพระองค์มาเพิ่มเติมในหอพระสมุดวชิราวุธ (ตึกถาวรวัตถุในสมัยรัชกาลที่ ๖) เมื่อปริมาณหนังสือมากขึ้น จึงโปรดเกล้าฯ ให้แยกหอพระสมุดเป็น ๒ หอ คือ หอพระสมุดวชิรญาณ และหอพระสมุดวชิราวุธ ปัจจุบันหอพระสมุดทั้งสองได้ย้ายไปอยู่รวมที่ท่าวาสุกรี เรียกว่า *"หอสมุดแห่งชาติ"* ตึกถาวรวัตถุ ได้ใช้เป็นตึกที่ทำการราชบัณฑิตยสถาน และกองสถาปัตยกรรม กรมศิลปากร[๑]

กรมแผนที่ทหาร (๕๙) ตั้งอยู่ที่ถนนกัลยาณไมตรี เดิมตั้งอยู่ที่อาคารในสุนันทาลัยปากคลองตลาด และย้ายมาที่อาคารถนนกัลยาณไมตรี ในสมัยรัชกาลที่ ๗

ที่ทำการกรมป่าไม้ (๖๒) ตั้งอยู่ที่ริมถนนหลวงฟากเหนือต่อกับถนนบริพัตร เดิมเป็นวังของกรมพระกำแพงเพ็ชรอัครโยธิน (วังบ้านดอกไม้) ในสมัยรัชกาลที่ ๗ ได้ให้รัฐบาลเช่าเป็น *"ที่ทำการกรมป่าไม้"*

ที่ทำการกรมตำรวจ (วังปารุสกวัน) (๖๓) ตั้งอยู่ที่ถนนราชดำเนินนอก เดิมรัชกาลที่ ๕ ทรงสร้างวังปารุ–สกวัน พระราชทานสมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ ภายหลังเปลี่ยนแปลงการปกครองในสมัยรัชกาลที่ ๗ ได้ถูกเวนคืน และใช้เป็นที่ทำการกรมตำรวจ[๒]

สถานที่ราชการภายในพระราชวังดุสิต (๖๔) ภายหลังเปลี่ยนแปลงการปกครองภายหลังปีพ.ศ. ๒๔๗๕ มีความเปลี่ยนแปลงการใช้สถานที่ราชการในพระราชวังดุสิตพอสรุปได้ดังนี้

สภาผู้แทนราษฎร ได้แก่พระที่นั่งอนันตสมาคม

สวนสัตว์ดุสิต เขาดินวนา ตั้งอยู่บริเวณสระอโนดาตเขาดิน

กรป.กลาง กรมสวัสดิการทหารบกและ ที่ตั้งหน่วยราชการทหารอื่น ตั้งอยู่ในบริเวณรอบนอกพระราชวังดุสิต

รัฐสภาตั้งอยู่ในเขตพระราชฐานด้านทิศตะวันออก

ที่ทำการทหาร ตั้งอยู่ในเขตพระราชฐาน ที่ประทับของพระมเหสี พระราชเทวี พระราชธิดา เจ้าจอม และข้าราชบริพาร

หอพักนักศึกษามหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ตั้งอยู่ที่สวนบัว

พระที่นั่งจิตรลดารโหฐานใช้เป็นที่ประทับพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวองค์ปัจจุบัน

พระที่นั่งอัมพรสถาน ใช้เป็นที่ประทับสมเด็จฯ พระบรมโอรสาธิราช[๓]

---

[๑] สำนักปลัดกรุงเทพมหานคร, อาคารที่มีคุณค่า.......

[๒] ประยุทธิ สิทธิพันธ์, *สามวัง,* หน้า ๒๕๙–๒๖๒

[๓] ม.ร.ว. แน่งน้อย ศักดิ์ศรี และคณะ, *พระราชวังและวังในกรุงเทพฯ,* หน้า ๓๖๗–๓๘๔

สาระสำคัญของสถานที่ราชการในสมัยรัชกาลที่ ๗

จากการเปลี่ยนแปลงระบบการปกครองประเทศจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชมาเป็นระบอบประชาธิปไตยโดยมีพระมหากษัตริย์เป็นประมุข ซึ่งนับเป็นการเปลี่ยนแปลงครั้งยิ่งใหญ่ของชาวไทย ทำให้มีสถานที่ราชการใหม่ ๆ เกิดขึ้นมาก ส่วนใหญ่จะเริ่มกระจายตัวออกมาตั้งตามเขตรอบนอก โดยเฉพาะบริเวณใกล้พระราชวังดุสิต บนเส้นทางถนนราชดำเนิน ซึ่งเป็นเส้นทางติดต่อระหว่างพระบรมมหาราชวังทั้งสองแห่ง ในสมัยนี้ได้มีการเปลี่ยนแปลงประโยชน์ใช้สอยของอาคารที่พักอาศัยเป็นที่ทำการรัฐบาล เช่น กรมประชาสงเคราะห์กระทรวงสาธารณสุข เป็นต้น

ในด้านการศึกษาได้ทรงตั้งโรงเรียนกฎหมาย และได้เปลี่ยนไปเป็นมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์และการเมืองหลังจากการเปลี่ยนแปลงการปกครอง

สถานศึกษาในสมัยรัชกาลที่ ๗

ในสมัยนี้มีสถานศึกษาสำคัญ ที่น่าสนใจ ๒ แห่งดังนี้

โรงเรียนกฎหมาย (มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ในยุคแรก) (๖๐) ตั้งอยู่ที่เชิงสะพานผ่านพิภพลีลา (กรมประชาสัมพันธ์ในปัจจุบัน) มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์นี้เดิมกรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ ทรงตั้งขึ้นเป็นโรงเรียนกฎหมายเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๐ เมื่อมีการเปลี่ยนแปลงการปกครองใน พ.ศ. ๒๔๗๕ ได้โอนโรงเรียนเข้าไว้ในคณะรัฐศาสตร์ และนิติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย แต่การเรียนการสอนยังคงใช้สถานที่เดิม

โรงเรียนวังบูรพา (๖๑) ตั้งอยู่บริเวณวังบูรพาภิรมย์ ถนนมหาชัย เดิมพื้นที่นี้เป็นที่ตั้งของวังสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธ์วงศ์วรเดช เรียกกันว่า "*วังบูรพาภิรมย์*" ภายหลังพระองค์เสด็จทิวงคตใน พ.ศ. ๒๔๗๑ ได้มีการเปลี่ยนแปลงพระตำหนักเป็น "*โรงเรียนวังบูรพา*" จนถึงสมัยหลังสงครามโลกครั้งที่ ๒ ทายาทได้ขายวังบูรพาภิรมย์ให้กับเอกชนซึ่งต่อมาได้รื้อวังออกทั้งหมด สร้างเป็นโรงภาพยนตร์ และศูนย์การค้า[๑]

[๑] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๑๘

สมัยรัชกาลที่ ๗ (พ.ศ. ๒๔๖๘-๒๔๗๗)
แผนที่ ๔.๖
แสดง สถานที่ราชการ

สถานที่ราชการใหม่ในสมัยรัชกาลที่ ๗

๕๙) กรมแผนที่ทหาร
๖๐) โรงเรียนกฎหมาย (มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ยุคแรก)
๖๑) โรงเรียนวังบูรพา - วังบูรพาภิรมย์
๖๒) ที่ทำการกรมป่าไม้ - วังบ้านดอกไม้เดิม
๖๓) ที่ทำการกรมตำรวจ - วังปารุสกวัน (กรมประมวลข่าวกลาง)
๖๔) สถานที่ราชการในพระราชวังดุสิต เช่น ที่ประชุมสภาผู้แทนราษฎร รัฐสภา

✸ ป้อม
┈┈┈ กำแพงเมือง
┈┃┃┈ ประตูเมือง
☆ สถานที่ราชการใหม่
★ สถานที่ราชการเดิม

๖๔
๖๓
๖๐
๕๙
๖๒
๖๑

ตำแหน่งที่ตั้งสถานที่ราชการสมัยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอนันทมหิดล (แผนที่ ๔.๗)

ผลจากการเปลี่ยนแปลงการปกครองประเทศจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชมาเป็นระบอบประชาธิปไตย อันมีพระมหากษัตริย์เป็นประมุขนั้น ได้ทำให้มีสถานที่ราชการเพิ่มขึ้นใหม่ ในรัชกาลที่ ๘ นี้มากมาย ที่สำคัญมีดังนี้คือ

ศาลาว่าการจังหวัดพระนครและธนบุรี (๖๕) (กรมการปกครองปัจจุบัน) ตั้งอยู่ที่ถนนดินสอ ใกล้เสาชิงช้า เดิมตั้งอยู่ที่ กระทรวงคมนาคม ซึ่งต่อมาได้รื้อลงและย้ายมายังถนนดินสอจนกระทั่งปัจจุบัน[๑]

กระทรวงสาธารณสุข (วังศุโขทัย) ตั้งอยู่ที่ถนนสามเสน (นอกเขตพื้นที่ศึกษาแต่ย้ายเข้ามาในรัชกาลที่ ๙) เดิมกระทรวงตั้งที่ทำการที่วังศุโขทัย ต่อมาสมัยรัชกาลที่ ๙ จึงย้ายมาตั้งที่วังเทวะเวสม์ใช้เป็นที่ทำการมาจนถึงปัจจุบัน

กรมประชาสัมพันธ์ (๖๗) ตั้งอยู่ที่เชิงสะพานผ่านพิภพลีลา ถนนราชดำเนินกลาง เดิมเป็นที่ตั้งของวังสะพานเสี้ยววังที่ ๔ ซึ่งสร้างมาตั้งแต่ครั้งรัชกาลที่ ๒ และหลังจากตัดถนนราชดำเนินในสมัยรัชกาลที่ ๕ แล้ว ได้สร้างตึก ๓ ชั้นเป็นห้างแบดแมนแอนด์โกของชาวอังกฤษ จำหน่ายสินค้าประเภทเฟอร์นิเจอร์ เครื่องเขียน นาฬิกา เครื่องแต่งกายแบบทันสมัย รวมทั้งเครื่องแบบของทหารและพลเรือนแต่หลังจากเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. ๒๔๗๕ ห้าง แบดแมน ย้ายไปตั้งกิจการใหม่ที่มุมถนนสุรวงศ์ต่อถนนเจริญกรุง ที่นี้ได้ใช้เป็นที่ทำการของกรมประชาสัมพันธ์ จนถึงปัจจุบัน[๒]

กองทุนสงเคราะห์เด็กแห่งสหประชาชาติ (UNICEF) และสำนักงานวางแผนงานสื่อสารเพื่อการพัฒนาแห่งสหประชาชาติ (DTCP) (๖๘) ตั้งอยู่ริมถนนพระอาทิตย์ใกล้ปากคลองโรงไหม เดิมเป็นบริเวณวังกรมพระสวัสดิวัฒนวิศิษฐ์ ซึ่งสร้างในสมัยรัชกาลที่ ๗ ภายหลังเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. ๒๔๗๕ พระตำหนักตกเป็นสมบัติของสำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์ กระทรวงสาธารณสุขได้ขอเช่าเป็นที่ทำการขององค์การ UNICEF และ DTCP[๓]

กรมประชาสัมพันธ์ เชิงสะพานผ่านพิภพลีลา

---

[๑] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๙๓

[๒] เกียรติ จิวะกุล, จาตุรนต์ วัฒนผาสุก, สุวัฒนา ธาดานิติ และคณะ *ตลาดในกรุงเทพฯ : การขยายตัวและพัฒนาการ* (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๕) หน้า ๒๓

[๓] ม.ร.ว. แน่งน้อย ศักดิ์ศรี และคณะ, *พระราชวังและวัง,* หน้า ๒๓๗

ที่ทำการกรมโยธาเทศบาล (กรมโยธาธิการ) เชิงสะพานผ่านฟ้าลีลาศ

องค์การอาหารและเกษตรกรรมแห่งสหประชาชาติ (FA0) (๖๙) ตั้งอยู่ที่ถนนพระอาทิตย์ เดิมเป็นบริเวณวังมะลิวัลย์ ของกรมพระนเรศวรฤทธิ์ สร้างในสมัยรัชกาลที่ ๕ ต่อมาในรัชกาลที่ ๗ องค์ผู้จัดการมรดก ได้ทูลเกล้าฯ ถวายที่ดินและวังมะลิวัลย์เพื่อทรงใช้หนี้เงินที่ยืมไปจากกรมพระคลังข้างที่ใน พ.ศ. ๒๔๖๙ และต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๘๐ บริเวณที่ดินและวังมะลิวัลย์จึงตกเป็นทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์ ต่อมากระทรวงเกษตรและสหกรณ์ได้เช่าที่ดินและอาคาร จากสำนักงานทรัพย์สินฯ เพื่อใช้เป็นที่ทำการองค์การอาหารและเกษตรกรรมแห่งสหประชาชาติ (FAO) จนถึงปัจจุบัน[๑]

สถานทูตเวียดนาม (๗๐) ตั้งอยู่ที่ถนนสามเสน ตรงข้ามกับวัดสามพระยา เดิมเป็นบ้านของพระยาอมเรศสมบัติ สร้างในรัชกาลที่ ๕ ต่อมาได้ใช้เป็นสถานทูตเวียดนาม[๒]

ธนาคารแห่งประเทศไทย(วังบางขุนพรหม) (๗๑) ตั้งอยู่ที่ถนนสามเสน เดิมเป็นวังสมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต หรือ เรียกกันว่า "*วังบางขุนพรหม*" สร้างในสมัยรัชกาลที่ ๕ ต่อมาเมื่อเปลี่ยนแปลงการปกครองใน พ.ศ. ๒๔๗๕ รัฐบาลได้ใช้เป็นสถานที่ราชการมาตามลำดับคือ

พ.ศ. ๒๔๗๖–๒๔๘๑ ใช้เป็นกรมยุทธการทหารบก

พ.ศ. ๒๔๘๑–๒๔๘๕ ใช้เป็นกรมยุวชนทหารบก

พ.ศ. ๒๔๘๕–๒๔๘๘ ใช้เป็นสภาวัฒนธรรมแห่งชาติและพุทธสมาคม

พ.ศ. ๒๔๘๘–ปัจจุบัน ใช้เป็นที่ทำการธนาคารแห่งประเทศไทย ซึ่งเดิมอยู่ในพระราชฐานชั้นนอกของพระบรมมหาราชวังมาตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๘๓ ถึง พ.ศ. ๒๔๘๘[๓]

ที่ทำการกรมโยธาเทศบาล (๗๒) ตั้งอยู่ถนนดำรงรักษ์ เชิงสะพานผ่านฟ้าลีลาศ เดิมเป็นที่ตั้งของ ห้างยอห์นแซมป์สัน แอนด์ ซัน ของชาวอังกฤษขายสินค้าประเภทเครื่องใช้ เครื่องแต่งกาย มีชื่อเสียงมาก ต่อมาใช้เป็นที่ทำการกรมโยธาเทศบาล และเปลี่ยนชื่อเป็นกรมโยธาธิการภายหลัง[๔]

---

๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๕๓

๒ ผุสดี ทิพทัส และมานพ พงศทัต, *บ้านในกรุงเทพฯ* หน้า ๑๒๖

๓ ม.ร.ว. แน่งน้อย ศักดิ์ศรี และคณะ, *พระราชวังและวัง.......*

๔ กรมศิลปากร, *นำชมกรุงรัตนโกสินทร์*, หน้า ๓๐๖

กระทรวงธรรมการ (กระทรวงศึกษาธิการ) (๗๓) ตั้งอยู่ที่ริมถนนราชดำเนินนอกใกล้สะพานมัฆวานรังสรรค์ (วังจันทร์เกษมเดิม) เดิมเป็นโรงเรียนการเรือน (ดูประวัติในเรื่องโรงเรียนการเรือนสมัยรัชกาลที่ ๖)

บ้านรับรองรัฐบาล

บ้านนรสิงห์ (๗๔) ตั้งอยู่ที่มุมถนนลูกหลวงตัดกับถนนพระราม ๕ เดิมเป็นบ้านพระราชทานของพลเอกเจ้าพระยารามราฆพ (ม.ล.เฟื้อ พึ่งบุญ) สร้างในรัชกาลที่ ๖ ต่อมา พ.ศ. ๒๔๘๔ ขายให้แก่สำนักงานจัดการทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์รัฐบาลใช้เป็นที่รับรองแขกเมือง และต่อมาใช้เป็นที่ตั้งทำเนียบรัฐบาล[๑]

บ้านพิษณุโลก (๗๖) ตั้งอยู่ที่ถนนพิษณุโลก ตรงข้ามกับกรมอัศวราช (ราชตฤณมัย) เดิมเป็นบ้านพระราชทานของพลตรีพระยาอนิรุทธเทวา (ม.ล.ฟื้น พึ่งบุญ) ชื่อว่า *"บ้านบรรทมสินธุ์"* สร้างในรัชกาลที่ ๖ เสร็จพ.ศ. ๒๔๖๘ ต่อมา พ.ศ. ๒๔๘๕ ขายให้กับสำนักงานจัดการทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์ครึ่งหนึ่ง อีกครึ่งหนึ่งได้ขายให้แก่โรงพยาบาลมิชชั่น ในรัชกาลปัจจุบัน รัฐบาลได้ใช้เป็นที่ทำการ *"กรมประสานงาน ไทย-ญี่ปุ่น"* เรียกชื่อตึกใหม่ว่า *"ตึกไทยพันธมิตร"* และต่อมาเปลี่ยนชื่อบ้านเป็น *"บ้านพิษณุโลก"* ตามชื่อถนน[๒]

บ้านพิบูลธรรม (๗๗) ตั้งอยู่ที่เชิงสะพานกษัตริย์ศึกปทุมวัน เดิมเป็นบ้านพระราชทานของเจ้าพระยาธรรมาธิกรณธิบดี (ม.ร.ว.ปุ้ม มาลากุล) เสนาบดีกระทรวงวังในสมัยรัชกาลที่ ๖ สร้างเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๖ ชื่อว่า *"บ้านนนที"* ต่อมา พ.ศ. ๒๔๘๕ รัฐบาลสมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม ซื้อไว้เป็นบ้านรับรองแขกเมือง และเปลี่ยนชื่อเป็น *"บ้านพิบูลธรรม"*[๓]

สถานศึกษาในสมัยรัชกาลที่ ๘

มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์และการเมือง (๖๖) ตั้งอยู่ที่ท่าพระจันทร์ บริเวณถนนพระจันทร์และถนนหน้าพระธาตุ เดิมในสมัยรัชกาลที่ ๗ เป็นโรงเรียนกฎหมายตั้งอยู่ที่เชิงสะพานผ่านพิภพลีลา เมื่อมีพระราชบัญญัติจัดตั้งมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์และการเมือง ได้รับโอนกรรมสิทธิ์ที่ดินบริเวณพระราชวังบวรสถานมงคล ส่วนพระราชฐานชั้นใน และย้ายเข้ามาสร้างอาคารเรียน สำนักผู้ประศาสน์การมหาวิทยาลัยในปี พ.ศ. ๒๔๗๙

วิทยาลัยชุมพรเขตรอุดมศักดิ์ (๗๕) ตั้งอยู่ริมถนนลูกหลวง ตอนต่อปากคลองเปรมประชากรฟากใต้ เดิมเป็นวังนางเลิ้งของสมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมหลวงชุมพรเขตอุดมศักดิ์ สร้างในสมัยรัชกาลที่ ๕ ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๘๕ ได้ใช้เป็นกรมยุวชนทหารบก ซึ่งย้ายที่ทำการมาจากวังบางขุนพรหม จากนั้นจึงใช้เป็นสถานศึกษาดังกล่าว[๔]

บ้านนรสิงห์ (ทำเนียบรัฐบาล)

---

[๑] กรมศิลปากร, *จดหมายเหตุการอนุรักษ์.......* หน้า ๕๒๑

[๒] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๒๘

[๓] กรมศิลปากร, *จดหมายเหตุการอนุรักษ์.......* หน้า ๕๒๑

[๔] ม.ร.ว. แน่งน้อย ศักดิ์ศรี และคณะ, *พระราชวังและวัง,* หน้า ๔๘๒

มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์และการเมือง

สาระสำคัญสถานที่ราชการสมัยรัชกาลที่ ๘

ผลจากการเปลี่ยนแปลงการปกครองในสมัยรัชกาลที่ ๗ ทำให้มีสถานที่ราชการเพิ่มมากขึ้น โดยเฉพาะกิจกรรมระหว่างประเทศ ซึ่งส่วนใหญ่รวมตัวกันอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยา นอกจากนี้อีกบริเวณหนึ่งคือบริเวณริมคลองผดุงกรุงเกษมทางด้านเหนือก็มีการเปลี่ยนแแปลงที่อยู่อาศัย เช่น บ้านเสนาบดีต่าง ๆ เป็นบ้านรับรอง หรือสถานที่ราชการอื่น

สมัยรัชกาลที่ ๘ (พ.ศ. ๒๔๗๗-๒๔๘๙)
แผนที่ ๔.๗
แสดง สถานที่ราชการ

สถานที่ราชการใหม่ในรัชกาลที่ ๘

๖๕) ศาลาว่าการจังหวัดพระนครและธนบุรี (กรมการปกครองปัจจุบัน)
๖๖) มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
๖๗) กรมประชาสัมพันธ์
๖๘) องค์การ UNICEF & DTCP
๖๙) องค์การอาหารและยา (FAO)
๗๐) สถานทูตเวียดนาม
๗๑) ธนาคารแห่งประเทศไทย - วังบางขุนพรหม
๗๒) ที่ทำการกรมโยธาเทศบาล (กรมโยธาธิการ)
๗๓) กระทรวงธรรมการ (หรือกระทรวงศึกษาธิการ) -วังจันทร์เกษม
๗๔) บ้านรับรองของรัฐบาล - บ้านนรสิงห์
๗๕) วิทยาลัยชุมพรเขตต์อุดมศักดิ์
๗๖) บ้านรับรองของรัฐบาล - บ้านพิษณุโลก
๗๗) บ้านรับรองของรัฐบาล - บ้านพิบูลธรรม

✸ ป้อม
.... กำแพงเมือง
┅┃┃┅ ประตูเมือง
☆ สถานที่ราชการใหม่
★ สถานที่ราชการเดิม

ตำแหน่งที่ตั้งสถานที่ราชการสมัยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช(แผนที่ ๔.๘)

ในสมัยรัชกาลที่ ๙ นี้ ได้มีสถานที่ราชการเพิ่มขึ้นเป็นจำนวนมาก ทั้งที่เป็นหน่วยงานตั้งขึ้นใหม่และการขยายหน่วยงานเพื่อความคล่องตัวในการปฏิบัติราชการ ในการวิจัยครั้งนี้ได้รวบรวมตำแหน่งที่ตั้งไว้ แต่ความเป็นมาจะเสนอเฉพาะสถานที่ราชการ ที่เปลี่ยนแปลงมาจากวัง และบ้านเสนาบดีเป็นส่วนใหญ่

กรมสวัสดิการทหารเรือ (๗๘) ตั้งอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยา ด้านตะวันตกของพระบรมมหาราชวัง

กรมศิลปากร (๘๐) ตั้งอยู่ที่ถนนพระธาตุ เดิมเป็นโรงช่างสิบหมู่ ในสมัยรัชกาลที่ ๕ และปัจจุบันคือกรมศิลปากร

หอสมุดกรมพระยาดำรงราชานุภาพ (๘๑) ตั้งอยู่ระหว่างตึกถาวรวัตถุและวัดมหาธาตุ

โรงละคอนแห่งชาติ (๘๓) ตั้งอยู่ที่ถนนหน้าพระธาตุต่อกับถนนราชินีด้านเหนือเดิมเป็นบริเวณในพระราชวังบวรสถานมงคล อยู่ทางด้านเหนือของพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ

หน่วยงานต่าง ๆของศาล (๘๔) กรมอัยการศาลฎีกา ศาลแพ่ง ศาลอาญา ศาลอุทธรณ์ ฯลฯ ตั้งอยู่ที่ถนนหลักเมือง

กรมที่ดิน (๘๕) ตั้งอยู่ริมคลองคูเมืองฝั่งตะวันตก ตั้งแต่เชิงสะพานอุบลรัตน์ไปทางใต้เดิมในสมัยรัชกาลที่ ๕ เป็นวังสมเด็จเจ้าฟ้ากรมหมื่นอมเรนทรบดินทร์ เรียกว่า *"วังสวนหลวง"*[๑]

ศาลคดีเด็กและเยาวชน(บ้านเมตตา) (๘๖) ตั้งอยู่ที่ถนนมหาราชใกล้โรงเรียนราชินี

พิพิธภัณฑ์แห่งชาติหอศิลป์ (๘๗) ตั้งอยู่ที่ถนนเจ้าฟ้า (ดูประวัติที่ตั้งในเรื่อง โรงกษาปณ์สิทธิการ สมัยรัชกาลที่ ๕) เมื่อโรงกษาปณ์ย้ายที่ทำการใหม่ และกรมศิลปากรมีโครงการจัดตั้งหอศิลป์แห่งชาติ กรมธนารักษ์มอบอาคารเดิมนี้ให้เป็นที่ทำการของพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติหอศิลป์ ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๑๗

สถาบันวัฒนธรรมเยอรมัน (๘๘) ตั้งอยู่ที่ถนนพระอาทิตย์ เดิมเป็นวังเจ้านายมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๑ จนกระทั่งสมัยรัชกาลที่ ๖ เป็นบ้านพักของเจ้าพระยาวรพงศ์พิพัฒน์ (ม.ร.ว. เย็น อิศรเสนา) ต่อมาสถาบันวัฒนธรรมเยอรมันได้ขอเช่าเป็นที่ทำการ ใน พ.ศ. ๒๕๒๕[๒] (ปัจจุบัน พ.ศ. ๒๕๓๑ ได้ย้ายที่ทำการไปยังถนนสาธร)

---

[๑] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๔๑

[๒] สำนักปลัดกรุงเทพมหานคร, *อาคารที่มีคุณค่า.......*

กองสลากกินแบ่งรัฐบาล

กรมเศรษฐกิจการพาณิชย์
สำนักงานมาตรฐานสินค้า

ศาลาว่าการกรุงเทพมหานคร

ธนาคารออมสิน สาขาราชดำเนิน

พุทธสมาคม (๘๙) ตั้งอยู่ที่ถนนพระอาทิตย์ด้านเหนือริมแม่น้ำเจ้าพระยา

กรมธนารักษ์ (๙๐) ตั้งอยู่ที่ถนนจักรพงษ์

กองสรรพากร (๙๑) ตั้งอยู่ที่มุมถนนจักรพงษ์ ติดกับถนนเจ้าฟ้า

กองสลากกินแบ่งรัฐบาล (๙๒) ตั้งอยู่ที่ถนนราชดำเนินกลาง ติดกับกรมประชาสัมพันธ์

กรมเศรษฐกิจพาณิชย์ (๙๓) ตั้งอยู่ที่ถนนราชดำเนินกลาง บริเวณสี่แยกคอกวัว

สำนักงานมาตรฐานสินค้า (๙๔) ตั้งอยู่ที่ถนนราชดำเนินกลาง บริเวณสี่แยกคอกวัว

ธนาคารออมสิน(สาขาราชดำเนิน) (๙๕) ตั้งอยู่ที่ถนนราชดำเนินกลาง ใกล้กับอนุสาวรีย์ประชาธิปไตย

ธนาคารอาคารสงเคราะห์ (๙๖) ตั้งอยู่ที่ถนนราชดำเนินกลาง

ศาลาว่าการกรุงเทพมหานคร (๙๗) ตั้งอยู่ที่ถนนดินสอ (ดูเรื่อง ศาลาว่าการจังหวัดพระนครและธนบุรี ในสมัยรัชกาลที่ ๘)

กรมการปกครอง (๙๙) ตั้งอยู่ที่ถนนอัษฎางค์ (ดูเรื่องกระทรวงโยธาธิการ ในสมัยรัชกาลที่ ๕ และศาลาว่าการจังหวัดพระนครและธนบุรี ในสมัยรัชกาลที่ ๘)

กองกำกับการตำรวจจราจร (๑๐๐) ตั้งอยู่ที่ถนนตรีเพชร เยื้องศาลาเฉลิมกรุง

ที่ว่าการเขตพระนคร (๑๐๑) ตั้งอยู่ที่ถนนสามเสน ตรงข้ามวัดสามพระยา เดิมเป็นสถานทูตเวียดนาม ดูเรื่องสถานทูตเวียดนามในรัชกาลที่ ๘

กระทรวงสาธารณะสุข(วังเทวะเวสม์) (๑๐๒) ตั้งอยู่ที่ถนนสามเสน ตัดกับถนนวิสุทธิกษัตริย์ เดิมตั้งอยู่ที่วังศุโขทัย (ดูเรื่องกระทรวงสาธารณะสุขในรัชกาลที่ ๘) และต้องย้ายออกเพื่อให้สำนักพระราชวังจัดเตรียมวังศุโขทัย ไว้ให้สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีไว้เป็นที่ประทับ ใน พ.ศ. ๒๔๙๓ จึงได้ขออนุมัติซื้อวังเทวะเวสม์เป็นที่ทำการกระทรวงและย้ายเข้ามาเมื่อพ.ศ. ๒๔๙๓ เป็นต้นมา[๑]

---

[๑] ม.ร.ว. แน่งน้อย ศักดิ์ศรี และคณะ, พระราชวังและวัง..... หน้า ๓๔๑-๓๔๒

สถานที่ราชการ สองข้างถนนราชดำเนินนอก

เริ่มตั้งแต่สะพานผ่านฟ้าลีลาศ ไปจนถึงสะพานมัฆวาณรังสรรค์ เริ่มสร้างเมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๕-๒๕๐๐ เป็นอาคารราชการแบบไทยประยุกต์ สร้างตามนโยบายรัฐนิยมของนายกรัฐมนตรีจอมพล ป.พิบูลสงครามโดยนำเอาเอกลักษณ์อาคารไทย ผสมผสานกับสถาปัตยกรรมตะวันตกและใช้วัสดุแบบใหม่ ประกอบด้วยอาคารต่อไปนี้[๑]

กรมพัฒนาที่ดินและสำนักงานจัดรูปที่ดิน (๑๐๓)
กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ (๑๐๔)
ศาลาสันติธรรม (๑๐๕)
องค์การอุตสาหกรรมป่าไม้ (๑๐๖)
การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย (๑๐๗)
กระทรวงคมนาคม (๑๐๘) (ดูกระทรวงโยธาธิการในรัชกาลที่ ๕)
สำนักงานสถิติแห่งชาติ และสำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ (๑๐๙) ตั้งอยู่ที่ถนนหลานหลวงเดิมเป็นบ้านของพระยาสุริยานุวัตร สร้างในรัชกาลที่ ๕[๒]

กรมประชาสงเคราะห์ (๑๑๐) ตั้งอยู่ที่ถนนกรุงเกษมเชิงสะพานขาว เดิมกรมประชาสงเคราะห์ มีที่ทำการในวังสราญรมย์ ต่อมาในพ.ศ. ๒๔๙๓ กระทรวงมหาดไทยได้ซื้อที่ดินส่วนหนึ่ง พร้อมทั้งพระตำหนักจากทายาทสมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมหลวงสิงหวิกรมเกรียงไกร เจ้าของวังสะพานขาว เพื่อใช้เป็นที่ทำการกรมประชาสงเคราะห์[๓]
กรมวิทยาศาสตร์การแพทย์ (๑๑๑) ตั้งอยู่ที่ถนนบำรุงเมือง ต่อกับถนนกรุงเกษม
กองบังคับการกองปราบปราม (๑๑๒) ตั้งอยู่ที่ริมถนนวรจักร
หอสมุดแห่งชาติ (๑๑๕) ตั้งอยู่ที่ท่าวาสุกรี ถนนสามเสน (ดูเรื่องหอพระสมุดวชิรญาณในรัชกาลที่ ๗)
สำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์ (๑๑๖) ตัดกับถนน ๓ ด้าน คือถนนประชาธิปไตย ถนนลูกหลวงและถนนราชสีมา ตรงข้ามคุรุสัมมนาคาร กระทรวงศึกษาธิการเดิมเป็นวังของสมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมหลวงลพบุรีราเมศวร์ สร้างในสมัยรัชกาลที่ ๕ ต่อมาในสมัยสงครามโลกครั้งที่ ๒ พ.ศ. ๒๔๙๐ จึงเปลี่ยนมาเป็นที่ทำการสำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์ และบริษัทในเครือมาจนปัจจุบัน[๔]

---

๑ กรมศิลปากร *จดหมายเหตุ......* หน้า ๕๐๙-๕๑๐
๒ ผุสดี ทิพทัส และมานพ พงศทัต, *บ้านในกรุงเทพฯ,* หน้า ๑๒๖
๓ ม.ร.ว. แน่งน้อย ศักดิ์ศรี และคณะ, *พระราชวังและวัง,* หน้า ๔๙๐
๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๗๐-๔๗๑

หอสมุดแห่งชาติ ท่าวาสุกรี

กระทรวงคมนาคม

องค์การคุรุสภา (๑๑๗) ตั้งอยู่ที่ริมถนนประชาธิปไตย ด้านหลังกระทรวงศึกษาธิการ

สวนอัมพร (๑๑๘) ตั้งอยู่ที่ถนนราชดำเนินนอก ติดกับพระที่นั่งอนันตสมาคม (ดูเรื่องการเปลี่ยนแปลงของพระราชวังดุสิต ในรัชกาลที่ ๗)

สนามเสือป่า (๑๑๙) ตั้งอยู่ที่ถนนราชดำเนินนอก (ดูเรื่องการเปลี่ยนแปลงของพระราชวังดุสิต ในรัชกาลที่ ๗)

สำนักงานคณะกรรมการป้องกันและปราบปรามการทุจริต และประพฤติมิชอบในวงราชการ (ป.ป.ป.) (๑๒๐) ตั้งอยู่ที่ถนนพิษณุโลก

สำนักงานคณะกรรมการข้าราชการพลเรือน (ก.พ.) (๑๒๑) ตั้งอยู่ที่ถนนพิษณุโลกริมคลองเปรมประชากร

ทำเนียบรัฐบาล (๑๒๒) ตั้งอยู่ที่ถนนพิษณุโลก (ดูเรื่องบ้านรับรองของรัฐบาล บ้านนรสิงห์ ในสมัยรัชกาลที่ ๘)

ธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร (สำนักงานใหญ่) (๑๒๓) ตั้งอยู่ที่ถนนนครสวรรค์

กองทะเบียนสำมะโนประชากร (๑๒๔) ตั้งอยู่ที่ถนนนครสวรรค์ ตัดกับถนนพิษณุโลก

บ้านพักนายกรัฐมนตรี (๑๒๕) ตั้งอยู่ที่ถนนพิษณุโลก (ดูเรื่องบ้านรับรองของรัฐบาลบ้านพิษณุโลก ในสมัยรัชกาลที่ ๘)

โรงพยาบาลมิชชั่น (๑๒๖) ตั้งอยู่ที่ถนนพิษณุโลกต่อกับถนนหลานหลวง (ดูเรื่องบ้านรับรองรัฐบาล : บ้านพิษณุโลก ในสมัยรัชกาลที่ ๘)

สภาสตรีแห่งชาติ (บ้านมนังคศิลา)

สภาวัฒนธรรมแห่งชาติ (บ้านมนังคศิลา) (๑๒๗) ตั้งอยู่ที่ถนนหลานหลวง ตรงข้ามโรงพยาบาลมิชชั่น เดิมเป็นบ้านซึ่งรัชกาลที่ ๖ ทรงสร้างพระราชทานพระอุดมราชภักดี (โถ สุจริตกุล) ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๙๕ ได้โอนกรรมสิทธิ์แก่ธนาคารเอเชีย ใช้เป็นบ้านรับรองและที่ทำการพรรคร่วมรัฐบาล ต่อมาเกิดรัฐประหารขึ้นใน พ.ศ. ๒๕๐๐ รัฐบาลได้ใช้บ้านมนังคศิลาเป็นบ้านรับรองเป็นครั้งคราวและได้ตกเป็นกรรมสิทธิ์ของ กระทรวงการคลัง โดยมีกรมธนารักษ์เป็นผู้ดูแลปัจจุบันสภาสตรีและสภาวัฒนธรรมแห่งชาติ ใช้เป็นที่ทำการตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๕๑๘[๑]

สำนักงานการพลังงานแห่งชาติ (๑๒๘) ตั้งอยู่เชิงสะพานกษัตริย์ศึก ปทุมวัน (ดูเรื่องบ้านรับรองรัฐบาล : บ้านพิบูลธรรม ในสมัยรัชกาลที่ ๘) เดิมสำนักงานพลังงานแห่งชาติเป็นกรมอิสระขึ้นตรงต่อนายกรัฐมนตรี เรียกว่า *"การพลังงานแห่งชาติ"* จัดตั้งเมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๖ มีที่ทำการในพระบรมมหาราชวัง ต่อมาได้ย้ายเข้าสังกัดกระทรวงวิทยาศาสตร์เทคโนโลยีและการพลังงาน ใน พ.ศ. ๒๕๐๑ ได้ย้ายเข้ามาใช้ที่ทำการ ณ บ้านพิบูลธรรม[๒]

ศาลแรงงานกลาง (๑๒๙) ตั้งอยู่ที่ถนนพระรามสี่

สำนักงานสวัสดิการสังคม (๑๓๐) ตั้งอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยา ฝั่งธนบุรี เชิงสะพานพระพุทธยอดฟ้า

ทำเนียบรัฐบาล

---

[๑] กรมศิลปากร, *จดหมายเหตุ.......* หน้า ๕๒๙

[๒] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๓๑

มหาวิทยาลัยศิลปากร

วิทยาลัยช่างศิลป์และนาฏศิลป์

สถานศึกษาในสมัยรัชกาลที่ ๙

มหาวิทยาลัยศิลปากร (วังท่าพระ) (๗๙) ตั้งอยู่ที่ถนนหน้าพระลาน ตรงข้ามพระบรมมหาราชวัง เดิมเป็นวังเจ้านายมาตั้งแต่ครั้งรัชกาลที่ ๑ มีชื่อเรียกกันว่า *"วังท่าพระ"* มีเจ้านายซึ่งทรงกำกับกรมช่างประทับอยู่ตลอดมา จนกระทั่งถึงรัชกาลที่ ๙ ท่านเจ้าของวังคือ สมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัติวงศ์ ทรงย้ายไปประทับที่ *"วังปลายเนิน"* วังท่าพระจึงกลายเป็นที่ตั้งของมหาวิทยาลัยศิลปากร ซึ่งกลายเป็นจุดเริ่มต้นของวิชาการด้านศิลปะเป็นต้นมา[๑]

วิทยาลัยช่างศิลป์และนาฏศิลป์ (๘๒) ตั้งอยู่ที่ถนนราชินี เชิงสะพานพระปิ่นเกล้าฯ (ดูเรื่องพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร ในสมัยรัชกาลที่ ๕)

โรงเรียนตะละภัฏศึกษา (๙๘) ตั้งอยู่ที่ถนนแพร่งนราบรรจบกับถนนบูรณศาสตร์ เดิมเป็นวังสมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ สร้างในสมัยรัชกาลที่ ๕ ปัจจุบันเป็นทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์ และโรงเรียนตะละภัฏได้ขอเช่าเป็นที่ทำการโรงเรียน[๒]

โรงเรียนสายปัญญา (๑๑๓) ตั้งอยู่ที่ถนนกรุงเกษม เดิมเป็นวังของพระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์

วิทยาลัยเทคโนโลยีและอาชีวศึกษา วิทยาเขตเทเวศร์ (๑๑๔) ตั้งอยู่ที่ถนนสามเสนเชิงสะพานเทเวศร์นฤมิตฝั่งตะวันตก เดิมเป็นวังของกรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ ต่อมาใช้เป็นวิทยาลัยครูอาชีวศึกษา กรมอาชีวศึกษา กระทรวงศึกษาธิการปัจจุบันเปลี่ยนเป็นวิทยาลัยและอาชีวศึกษา วิทยาเขตเทเวศร์[๓]

วิทยาลัยเทคโนโลยีและอาชีวศึกษา วิทยาเขตพาณิชยการพระนคร ตั้งอยู่ที่ถนนลูกหลวงปากคลองเปรมประชากรฟากใต้ (ดูเรื่องวิทยาลัยชุมพรเขตรอุดมศักดิ์ ในสมัยรัชกาลที่ ๘)

---

[๑] ม.ร.ว. แน่งน้อย ศักดิ์ศรี และคณะ, *พระราชวังและวัง.......* หน้า ๓๒๑

[๒] กรมศิลปากร, *จดหมายเหตุ.......* หน้า ๕๐๒

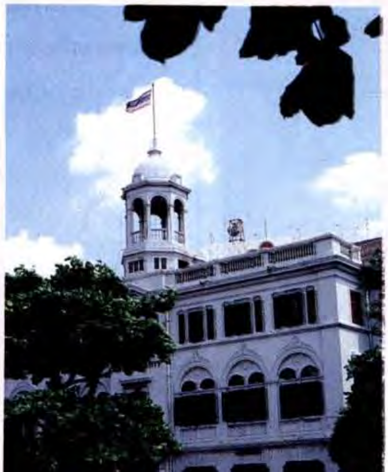
[๓] ม.ร.ว. แน่งน้อย ศักดิ์ศรี และคณะ, *พระราชวังและวัง.......* หน้า ๔๗๗

สาระสำคัญของสถานที่ราชการในสมัยรัชกาลที่ ๙

ในสมัยรัชกาลที่ ๙ ซึ่งมีระยะเวลาการครองราชย์ที่ยาวนาน บ้านเมืองมีความเจริญในทุก ๆ ด้าน ประชากรเพิ่มมากขึ้น การบริหารประเทศแบ่งออกเป็นขอบข่ายงานต่าง ๆ จึงทำให้มีสถานที่ราชการเพิ่มขึ้นมากมาย และขยายตัวออกจากบริเวณคลองคูเมืองเดิมตามถนนที่ตัดใหม่สายต่าง ๆ สถานที่ราชการเหล่านี้จะสร้างขึ้นเพื่อเป็นหน่วยงานนั้น ๆ โดยเฉพาะ

สำหรับสถานที่ราชการในบริเวณเกาะรัตนโกสินทร์ในสมัยรัชกาลที่ ๙ นี้ นอกจากจะมีอาคารเดิมที่ใช้กันมาในรัชกาลก่อน ๆ แล้ว จากการที่หน่วยงานหลายแห่งขยายตัวเพิ่มเติมกำลังคน และขอบข่ายหน้าที่การงานมากขึ้น จึงทำให้เริ่มมีการขยับขยายเปลี่ยนแปลงเช่น มีการย้ายออกจากในบริเวณที่ตั้งเดิมออกมาสู่บริเวณรอบนอกเกาะรัตนโกสินทร์ และในเขตชานพระนครมากขึ้น เช่น กระทรวงการคลังย้ายมาจากบริเวณพระราชฐานชั้นนอกของพระบรมมหาราชวังมาอยู่ที่สามเสน บางหน่วยงานของกรุงเทพมหานครย้ายออกจากศาลาว่าการกรุงเทพมหานครออกไปยังบริเวณชานพระนครรอบนอก บางหน่วยงานของกระทรวงมหาดไทยและกระทรวงยุติธรรม ย้ายออกจากบริเวณเดิมในเขตเกาะรัตนโกสินทร์มาสู่บริเวณชานเมืองที่เริ่มพัฒนาใหม่ เพื่อลดความแออัดคับคั่งของอาคารสถานที่และยวดยานพาหนะในเขตพื้นที่ชั้นในของเกาะรัตนโกสินทร์ลงด้วย

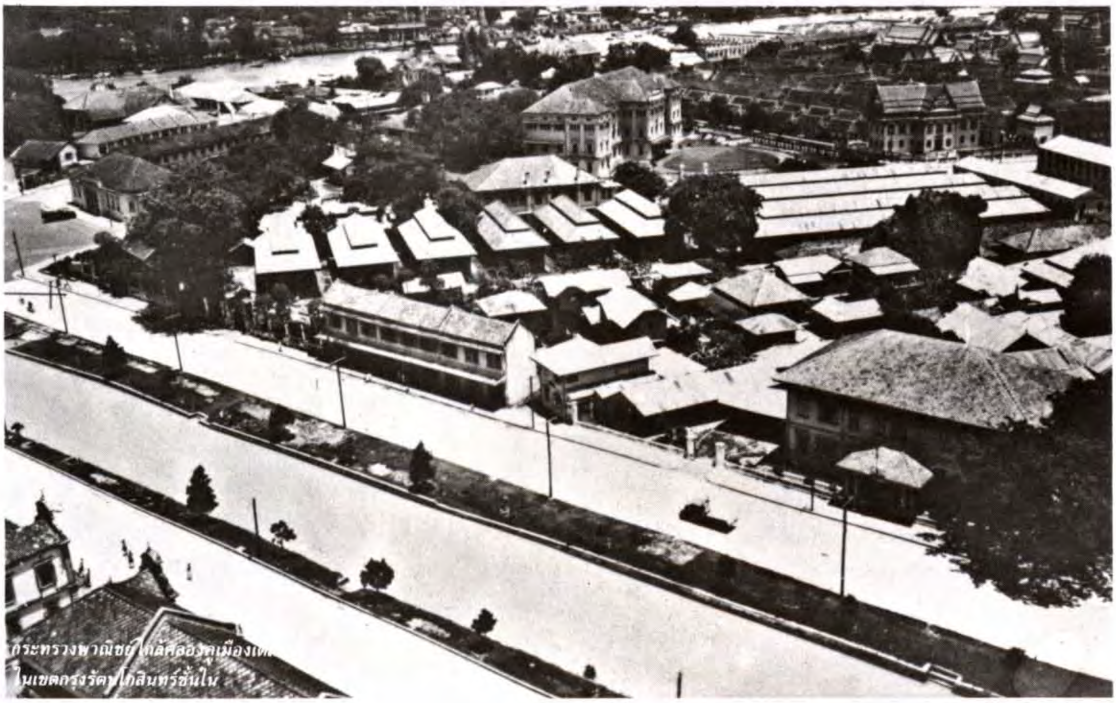
ทางด้านการศึกษามีการสร้างโรงเรียนและมหาวิทยาลัยที่เชี่ยวชาญการเรียนการสอนทางด้านต่าง ๆ โดยมีเอกชนเป็นผู้ลงทุน เช่นเดียวกับโรงพยาบาลเอกชนซึ่งทำเพื่อธุรกิจโดยเฉพาะ

[illegible]
ในบริเวณกรุงรัตนโกสินทร์ชั้นกลาง

หน่วยงานต่าง ๆ ของกระทรวงยุติธรรมในบริเวณกรุงรัตนโกสินทร์ชั้นใน

กระทรวงพาณิชย์ใกล้คลองคูเมืองเดิม
ในเขตกรุงรัตนโกสินทร์ชั้นใน

สมัยรัชกาลที่ ๙ (พ.ศ. ๒๔๘๙-ปัจจุบัน)
แผนที่ ๔.๘
แสดง สถานที่ราชการ

สถานที่ราชการในสมัยรัชกาลที่ ๙

๗๘) กรมสวัสดิการทหารเรือ
๗๙) มหาวิทยาลัยศิลปากร-วังท่าพระ
๘๐) กรมศิลปากร
๘๑) หอสมุดกรมพระยาดำรงราชานุภาพ
๘๒) วิทยาลัยช่างศิลป์และนาฏศิลป์
๘๓) โรงละครแห่งชาติ
๘๔) หน่วยงานต่าง ๆ ในศาล เช่น กรมอัยการ, ศาลอาญา ฯลฯ
๘๕) กรมที่ดิน
๘๖) ศาลคดีเด็กและเยาวชน (บ้านเมตตา)
๘๗) พิพิธภัณฑ์แห่งชาติหอศิลป์ ถนนเจ้าฟ้า
๘๘) สถาบันวัฒนธรรมเยอรมัน
๘๙) พุทธสมาคม
๙๐) กรมธนารักษ์
๙๑) กรมสรรพากร
๙๒) กองสลากกินแบ่งรัฐบาล
๙๓) กรมเศรษฐกิจการพาณิชย์
๙๔) สำนักงานมาตรฐานสินค้า
๙๕) ธนาคารออมสิน (สาขาราชดำเนิน)
๙๖) ธนาคารอาคารสงเคราะห์
๙๗) ศาลาว่าการกรุงเทพมหานคร
๙๘) โรงเรียนตะละภัฏศึกษา
๙๙) กรมการปกครอง
๑๐๐) กองกำกับการตำรวจจราจร
๑๐๑) ที่ว่าการเขตพระนคร
๑๐๒) กระทรวงสาธารณสุข-วังเทวะเวศม์
๑๐๓) กรมพัฒนาที่ดิน & สำนักงานจัดรูปที่ดิน
๑๐๔) กระทรวงเกษตรและสหกรณ์
๑๐๕) ศาลาสันติธรรม (ASCAPE)
๑๐๖) องค์การอุตสาหกรรมป่าไม้
๑๐๗) การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย
๑๐๘) กระทรวงคมนาคม
๑๐๙) สำนักงานสถิติแห่งชาติ และคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ
๑๑๐) กรมประชาสงเคราะห์-วังสะพานขาว
๑๑๑) กรมวิทยาศาสตร์การแพทย์
๑๑๒) กองบังคับการกองปราบปราม
๑๑๓) โรงเรียนสายปัญญา
๑๑๔) วิทยาลัยอาชีวศึกษา วิทยาเขตเทเวศน์
๑๑๕) หอสมุดแห่งชาติ
๑๑๖) สำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์
๑๑๗) องค์การคุรุสภา
๑๑๘) สวนอัมพร
๑๑๙) สนามเสือป่า
๑๒๐) สำนักงานคณะกรรมการป้องกันและปราบปรามการทุจริตและประพฤติมิชอบในวงราชการ (ปปป.)
๑๒๑) สำนักงานคณะกรรมการข้าราชการพลเรือน (กพ.)
๑๒๒) ทำเนียบรัฐบาล
๑๒๓) ธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร (สำนักงานใหญ่)
๑๒๔) กองทะเบียนสำมะโนประชากร
๑๒๕) บ้านพักนายกรัฐมนตรี-บ้านพิษณุโลก
๑๒๖) โรงพยาบาลมิชชั่น
๑๒๗) สภาวัฒนธรรมแห่งชาติ-บ้านมนังคศิลา
๑๒๘) สำนักงานการพลังงานแห่งชาติ-บ้านพิบูลธรรม
๑๒๙) ศาลแรงงานกลาง
๑๓๐) สำนักสวัสดิการสังคม

✸ ป้อม
┈┈┈ กำแพงเมือง
┈┃┃┈ ประตูเมือง
☆ สถานที่ราชการใหม่
★ สถานที่ราชการเดิม

ที่พักอาศัยและชุมชน

ตำแหน่งที่ตั้งของที่พักอาศัย และชุมชนในสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอนันทมหิดล (พ.ศ. ๒๔๖๘-๒๔๘๙) (แผนที่ ๔.๙)

ในต้นสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีการแบ่งเขตกรุงเทพฯ ฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นจังหวัดพระนคร และกรุงเทพฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นจังหวัดธนบุรี ความเจริญและความหนาแน่นของชุมชนส่วนใหญ่จะอยู่ในฝั่งพระนคร ย่านพักอาศัยทางฝั่งพระนครจะขยายตัวได้รวดเร็วกว่า และมีเนื้อที่กว้างขวางมากกว่าทางฝั่งธนบุรี จึงขยายตัวออกไปจากใจกลางพระนครไปทั้งทางด้านทิศเหนือ ทิศตะวันออกและทิศใต้

ใน พ.ศ. ๒๔๗๕ ได้มีการสร้างสะพานปฐมบรมราชานุสรณ์ หรือสะพานพระพุทธยอดฟ้าฯ เพื่อเชื่อมทางสัญจรทางบกระหว่างฝั่งพระนครและฝั่งธนบุรีให้ติดต่อกันได้สะดวกแทนการใช้เรือจึงทำให้ความเจริญแผ่ขยายเข้าไปทางฝั่งธนบุรีได้รวดเร็ว เริ่มมีการตัดถนนทางฝั่งธนบุรีมากขึ้น มีร้านค้าและย่านพักอาศัยแทรกอยู่ตามบริเวณที่ซึ่งเคยเป็นสวนผลไม้ของฝั่งธนบุรีมากขึ้น

ใน พ.ศ. ๒๔๗๙ ซึ่งเป็นช่วงต้นของรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอนันทมหิดล เนื้อที่ของพระนครขยายเป็น ๒๖,๙๗๐ ไร่ และมีจำนวนประชากรในช่วงเวลานั้นประมาณ ๖๕๐,๐๐๐ คน[๑] เขตตัวเมืองในช่วง ๒ รัชกาลนี้ได้ขยายตัวออกไปจากใจกลางพระนครมาก ทางด้านทิศเหนือขยายขึ้นไปจากแนวคลองผดุงกรุงเกษม ในบริเวณสามเสน ดุสิต พญาไท และขึ้นไปจนถึงบางซื่อ ส่วนทางด้านตะวันออกจากแนวคลองผดุงกรุงเกษมออกไปทางด้านปทุมวัน ถนนเพชรบุรี เพลินจิต และสุขุมวิท ซึ่งมีบริเวณย่านพักอาศัยต่อเนื่องกันไป ส่วนทางด้านใต้แถบล่างของตัวเมืองนั้น ถัดจากแนวคลองผดุงกรุงเกษมออกไปทางด้านสี่พระยา บางรัก สีลม สาธร ทุ่งมหาเมฆ และเลียบขนานแม่น้ำเจ้าพระยามาถึงยานนาวา และบางคอแหลม

---

๑ นิจ หิญชีระนันท์, *ข่าวสารสำนักผังเมือง*, กระทรวงมหาดไทย ฉบับที่ ๒๖ (เมษายน ๒๕๑๕)

สำหรับตำแหน่งของที่พักอาศัยและชุมชนในช่วง ๒ รัชกาลนี้ ในบริเวณพื้นที่ที่ทำการศึกษานั้น หลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่ระบุตำแหน่งที่ตั้งบ้านเรือนมีอยู่น้อย ส่วนใหญ่เป็นชุมชนที่พักอาศัยที่ต่อเนื่องกันมาจากรัชกาลก่อน ๆ ตลอดจนมีการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินในบริเวณที่อยู่อาศัยเดิมไปบ้าง บริเวณชุมชนที่พักอาศัยในช่วง ๒ รัชกาลนี้ จึงจะแยกเป็นบริเวณใหญ่ ๆ ๓ บริเวณ และจะไม่ระบุในรายละเอียดเหมือนในรัชกาลอื่น ๆ

๑. บริเวณตั้งแต่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันออก ถึงเขตคลองรอบกรุง

บริเวณนี้เป็นเขตเมืองเก่าที่มีพระราชวัง วัด สถานที่ราชการ และอาคารสาธารณะอื่น ๆ อยู่หนาแน่นมาแต่เดิม รวมทั้งอาคารที่พักอาศัยเดิมซึ่งส่วนใหญ่เป็นบ้านเรือนของเสนาบดี ขุนนาง ข้าราชการ มาตั้งแต่ในรัชกาลก่อน ๆ ส่วนอาคารที่พักอาศัยซึ่งสร้างขึ้นใหม่ในช่วงนี้ จะมีน้อยกว่าในบริเวณอื่น ๆ เพราะที่ดินในบริเวณนี้เป็นเขตใจกลางเมืองที่ดินส่วนใหญ่เป็นของทางราชการและของทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์ หรือที่ดินที่พระมหากษัตริย์พระราชทานให้เป็นกรรมสิทธิ์แก่บรรดาขุนนาง ข้าราชการในรัชกาลที่ผ่านมา

ในช่วงเวลานั้นราคาที่ดินในบริเวณนี้สูงขึ้น การนำที่ดินที่มีราคาสูงมาสร้างบ้านเรือนเป็นบ้านเดี่ยวมีที่ดินกว้างขวางล้อมรอบ เช่นที่เคยทำมาในอดีต จึงไม่เหมาะกับสภาพเศรษฐกิจในยุคนี้ ดังนั้นการสร้างอาคารพักอาศัยเพิ่มเติมขึ้นใหม่ในบริเวณนี้จึงเป็นการสร้างอาคารประเภทบ้านแถวหรือตึกแถว ซึ่งใช้อยู่อาศัยและค้าขายไปด้วยเป็นส่วนใหญ่เพราะใช้เนื้อที่ค่อนข้างจำกัด และสร้างได้จำนวนหลายหน่วย หรือหลายคูหาต่อ ๆ กันแต่ต้องสร้างขึ้นตามแนวที่ขนานไปกับถนนหลักและถนนซอย จึงจะสามารถใช้ทำการค้าที่ชั้นล่างรวมกับการอยู่อาศัยที่ชั้นบนได้ จึงปรากฏว่าเจ้าของบ้านที่มีอยู่เดิมในรัชกาลก่อน ๆ บ้านใดมีเนื้อที่กว้างขวาง มักจะแบ่งที่ดินด้านหน้าที่ติดกับถนนสร้างบ้านเป็นบ้านแถว หรือตึกแถวเพื่อให้เช่าเป็นการหารายได้ และเว้นตึกแถวไว้ ๑ คูหา เพื่อให้เป็นถนนทางเข้ายังตัวบ้านที่อยู่ด้านหลังตึกแถวได้

ภายในเขตกำแพงพระนคร ใกล้แนวคลองรอบกรุงทางด้านเหนือบริเวณหัวมุมถนนพระสุเมรุ กับถนนบ้านดินสอ ซึ่งเป็นที่ดินของวัดบวรนิเวศวิหาร ก็มีการพัฒนาที่ดินริมถนนให้เป็นอาคารพักอาศัยประเภทบ้านแถวในเมือง (Town House) เพื่อให้การใช้ที่ดินในเขตกลางเมืองได้ประโยชน์สูงสุด บ้านแถวรุ่นนี้ที่บริเวณนี้มี ๔๘ คูหา สูง ๒ ชั้น แยกเป็นช่วง ๆ ชุด

หนึ่งมีประมาณ ๙-๑๒ คูหา เว้นที่ด้านหน้าของแต่ละคูหาห่างจากถนนประมาณ ๓.๐๐ เมตรและเว้นเป็นทางเข้ายังกลุ่มอาคารที่พักอาศัยเดิมที่อยู่ทางด้านหลังด้วย นับเป็นรุ่นแรก ๆ ของการทำที่พักอาศัยชนิดกลุ่มขึ้นในที่ดินที่มีขนาดเล็กลง[๑]

๒. บริเวณตั้งแต่คลองรอบกรุงถึงแนวคลองผดุงกรุงเกษม

บริเวณนี้ก็ยังถือว่าเป็นเขตใจกลางพระนครเช่นกัน เป็นเขตที่เป็นทั้งย่านการค้าและย่านที่พักอาศัยหนาแน่นทางด้านใต้ของบริเวณที่เป็นชุมชนจีนมาแต่เดิม ในช่วง ๒ รัชกาลนี้ยิ่งทวีความหนาแน่นขึ้น โดยสร้างอาคารประเภทตึกแถวสูง ๒-๓ ชั้นแทนที่บ้านเดี่ยวหรือบ้านแถวแบบจีนในชุมชนจีนบริเวณสำเพ็ง เยาวราช และถนนเจริญกรุง

ส่วนบริเวณด้านตะวันออก และด้านเหนือของที่ดิน ที่เคยมีบ้านเรือนข้าราชการและวังเจ้านายอยู่ ในช่วง ๒ รัชกาลนี้ ก็มีการเปลี่ยนแปลงการใช้สอยเป็นที่ทำการของหน่วยราชการไปบ้าง ขายคืนเป็นของทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์ และของพระคลังข้างที่บ้าง มีการซื้อขายเปลี่ยนผู้ถือกรรมสิทธิ์ในที่ดินเดิมไปบ้าง การที่มีถนนย่อย ๆ และซอยตัดขึ้นอีกหลายสายทำให้มีการพัฒนาที่ดินบริเวณริมถนนเหล่านี้ เป็นตึกแถวร้านค้าให้เหมาะสมกับสภาพเศรษฐกิจและราคาที่ดิน รวมทั้งที่ดินที่เป็นของวัดก็มีการนำมาพัฒนาเพื่อหารายได้เข้าวัดด้วย

ในที่ดินบริเวณด้านตะวันออกเขตนี้ ตรงบริเวณหัวมุมถนนพลับพลา-ไชย ตัดกับถนนหลวง เป็นที่ดินของวัดเทพศิริทราวาส ได้มีการนำที่ดินริมถนนมาพัฒนาโดยการสร้างบ้านแถวใช้พักอาศัย หรือบางคูหาจะใช้ทำการค้าร่วมด้วย เป็นอาคาร ๒ ชั้น ติดกันเป็นชุด ๆ มีทั้งหมดประมาณ ๒๔ คูหา มีที่ว่างด้านหน้าก่อนถึงทางเท้าริมถนนคูหาละ ๒.๐๐ เมตร มีรั้วเหล็กเตี้ย ๆ กั้นริมทางเท้าเป็นลักษณะบ้านแถวในเมืองรุ่นแรก ๆ ที่เป็นการเริ่มอยู่อาศัยร่วมกันเป็นกลุ่ม แทนการทำที่พักอาศัยเดี่ยวอย่างแต่ก่อน[๒]

บริเวณรอบนอกคลองผดุงกรุงเกษมออกไป

บริเวณนี้ทางด้านเหนือและด้านตะวันออกเฉียงเหนือ เป็นย่านพัก-อาศัยของบรรดาข้าราชการ ข้าราชบริพารและบ้านเรือนราษฎรทั่วไป ที่

---

[๑] ผุสดี ทิพทัส และมานพ พงศทัต, *บ้านในกรุงเทพฯ*, หน้า ๒๘๐

[๒] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๗๙

หนาแน่นขึ้นกว่ารัชกาลก่อน ๆ เนื่องจากจำนวนประชากรเพิ่มขึ้นกว่าในช่วงที่ผ่านมา และราษฎรส่วนใหญ่ไม่สามารถมีที่พักอาศัยในเขตใจกลางพระนครหรือภายในเขตคลองผดุงกรุงเกษมได้ เนื่องจากการใช้ที่ดินในเขตใจกลางพระนครได้เปลี่ยนแปลงไปเป็น ที่ทำการ สถานที่ราชการ อาคารสาธารณะประเภทอื่น ๆ และย่านการค้าขยายตัวมากขึ้นรวมทั้งราษฎรบางส่วนที่เคยอยู่อาศัยในเขตกำแพงพระนคร ก็ได้ขายที่ดินและบ้านเรือนที่เคยอยู่มาแต่เดิมตั้งแต่สมัยต้นรัตนโกสินทร์ เพื่อหาซื้อที่ดินใหม่ในเขตบริเวณชานเมืองนอกแนวคลองผดุงกรุงเกษมออกไป เพื่อปลูกบ้านเรือนใหม่ในเนื้อที่ที่กว้างขึ้น เพราะราคาที่ดินในเขตชานเมืองยังมีราคาถูก

ที่ดินในบริเวณด้านเหนือของตัวเมืองถัดจากคลองผดุงกรุงเกษมออกไปนั้น เดิมในบริเวณนี้เป็นสวนผักบ้าง ที่ว่างเปล่าบ้าง มีบ้านเรือนขนาดเล็กของราษฎรทั่วไปอยู่ปะปนกับบ้านเรือนของผู้มีฐานะดี ซึ่งมักมีที่ดินขนาดใหญ่ อยู่บริเวณริมถนนที่ตัดขึ้นใหม่ หรืออยู่ในต้นซอยที่แยกถนนใหญ่เข้าไป ส่วนบริเวณทางด้านตะวันออกของคลองผดุงกรุงเกษมเดิมมีราษฎรตั้งบ้านเรือนอยู่มากในแถบหัวลำโพงนอก ถนนรองเมือง ถนนพระรามที่ ๑ ถนนพระรามที่ ๔ และต่อเนื่องไปยังบริเวณต้นถนนสุขุมวิท ซึ่งเดิมเป็นที่นา เป็นที่ว่างห่างไกลตัวเมืองที่ดินยังมีราคาถูก จึงมีคหบดีและผู้มีฐานะดีนิยมซื้อที่ดินไว้เป็นจำนวนมาก

ส่วนบริเวณทางด้านใต้ของตัวเมือง ถัดคลองผดุงกรุงเกษมออกมาเป็นย่านพักอาศัยของผู้มีฐานะดี และชาวต่างประเทศมาตั้งแต่รัชกาลก่อน ๆ ส่วนในช่วง ๒ รัชกาลนี้การขยายตัวของเขตที่พักอาศัยในบริเวณนี้ไม่รวดเร็ว และเห็นได้ชัดเจนเหมือนทางด้านตะวันออก ส่วนใหญ่ยังเกาะกลุ่มอยู่แถบถนนสีลม สาธรเหนือ สาธรใต้ และซอยแยก จากถนนเหล่านี้ส่วนบริเวณถัดออกไปเป็นบ้านเรือนราษฎรที่ยังไม่หนาแน่น และสวนผลไม้

ในช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ ๒ หลัง พ.ศ. ๒๔๘๘ เป็นต้นไป ราษฎรเริ่มมีความต้องการที่อยู่อาศัยมากขึ้น เนื่องจากราษฎรบางส่วนสูญเสียบ้าน-เรือนจากภัยสงครามหลังจากสงครามสงบ และสถานการณ์กลับสู่สภาพปกติแล้วเศรษฐกิจค่อย ๆ ฟื้นตัวขึ้นจึงมีการจัดหาที่อยู่อาศัยขึ้นมากในช่วงนี้ ซึ่งมักจะเป็นบ้านเดี่ยวขนาดเล็กแบบง่าย ๆ สร้างอย่างประหยัด และรวดเร็วเพื่อให้เหมาะสมกับความต้องการที่อยู่อาศัย และสภาพเศรษฐกิจหลังสงคราม ที่พักอาศัยเหล่านี้ส่วนใหญ่มักจะอยู่ในบริเวณชานเมืองนอกเขตคลองผดุงกรุงเกษมออกไปทั้งทางด้านทิศเหนือ ทิศตะวันออก และทิศใต้ของตัวเมือง

สมัยรัชกาลที่ ๗-๘ (พ.ศ. ๒๔๖๘-๒๔๘๙)
แผนที่ ๔.๙
แสดง แหล่งชุมชนและพาณิชยกรรม

แหล่งชุมชนและพาณิชยกรรมในสมัยรัชกาลที่ ๗-๘

แหล่งชุมชน

๖๓) บ้านแถวในเมืองรุ่นแรก ๆ

ตลาด

๔๙) ตลาดมิ่งเมือง
๕๐) ตลาดวรจักร
๕๑) ตลาดโบ๊เบ๊
๕๒) ตลาดโรงเลี้ยงเด็ก
๕๓) ตลาดผดุงกรุงเกษม
๕๔) ตลาดวงเวียน ๒๒ กรกฎา
๕๕) ศูนย์การค้าวังบูรพา

- ป้อม
- ประตูเมือง
- กำแพง
- แหล่งชุมชนทั่วไป
- แหล่งชุมชนหนาแน่น
- ตลาด
- ตึกแถว
- โกดังสินค้า

๖๒
๔๗
๕๒
๔๙
๕๔
๔๖
๑๓
๖๐
๕๑
๖๑
๑๗
๕๖
๑๖
๕๓
๕๕

ตำแหน่งที่ตั้งของที่พักอาศัยและชุมชน ในสมัยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุยเดช (พ.ศ. ๒๔๘๙-ปัจจุบัน) (แผนที่ ๔.๑๐)

รัชกาลนี้พื้นที่กรุงรัตนโกสินทร์ภายในขอบเขตระหว่างแม่น้ำเจ้าพระยาและคลองผดุงกรุงเกษม หนาแน่นไปด้วยผู้คนอยู่อาศัยและประกอบกิจกรรมในด้านต่าง ๆ อย่างมากมาย เมืองขยายตัวออกไปจากศูนย์กลางเดิมกลายเป็นกรุงเทพฯ และปริมณฑล อันประกอบด้วยหลายจังหวัด อาทิ กรุงเทพมหานคร (รวมธนบุรี) นนทบุรี ปทุมธานี สมุทรปราการ เป็นต้น ภายในบริเวณกรุงรัตนโกสินทร์ซึ่งเป็นเขตศูนย์กลางเดิม ในปัจจุบันกลายเป็นย่านสถาบันราชการ ย่านพาณิชยกรรมมีลักษณะเป็นรูปแบบผสมคือใช้เป็นที่พักอาศัยรวมกับทำการค้าไปด้วย เนื่องจากเป็นย่านเก่าแก่ที่ใช้เป็นที่พักอาศัยมาก่อน และค่อย ๆ เปลี่ยนแปลงการใช้ประโยชน์พื้นที่จากลักษณะบ้านเดี่ยวมีบริเวณกว้างขวางของขุนนาง คหบดี มาสู่การแบ่งพื้นที่ริมถนนปลูกสร้างห้องแถวล้อมรอบเพื่อทำการค้าชั้นล่าง และอยู่อาศัยชั้นบนของคนชั้นกลาง เมื่อการขยายตัวทางการค้ามากขึ้น บ้านเดี่ยวเหล่านี้ก็จะถูกแทนที่ด้วยอาคารพาณิชย์ไปตามลำดับ ซึ่งลักษณะการเปลี่ยนแปลงเช่นนี้พบอยู่ทั่วทั้งบริเวณกรุงรัตนโกสินทร์ อย่างไรก็ตามในบางบริเวณที่กิจกรรมการค้ายังขยายตัวไปไม่ถึง ก็ยังคงสภาพเป็นแหล่งที่พักอาศัย แต่ก็เปลี่ยนแปลงสภาพการอยู่อาศัยไปในลักษณะต่าง ๆ กล่าวคือการอยู่อาศัยด้านหลังตึกแถวอาคารพาณิชย์ การอยู่อาศัยแบบชุมชนแออัด และการอยู่อาศัยแบบบ้านมีบริเวณของผู้มีฐานะเช่นเดิม เป็นต้น

ในเรื่องของแหล่งชุมชนในรัชกาลนี้ จะกล่าวรวมทั้งแหล่งชุมชนและย่านพาณิชยกรรมไปพร้อมกัน โดยจะยังคงแบ่งพื้นที่ออกเป็นบริเวณต่าง ๆ ซึ่งในแต่ละบริเวณจะกล่าวแยกเป็นชุมชนย่อย ๆ ตามลักษณะกิจกรรมพิเศษเฉพาะย่าน ตลอดจนกล่าวถึง การใช้ประโยชน์อาคารลักษณะอาคาร รูปแบบการอยู่อาศัย ปัญหาต่าง ๆ ที่พบตามสภาพที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน เพื่อให้เห็นภาพรวมของการเปลี่ยนแปลงการอยู่อาศัยจากยุคต้นรัตนโกสินทร์จนถึงปัจจุบันมีสภาพเช่นไรได้โดยละเอียดขึ้น ซึ่งทั้งนี้เป็นผลจากการสำรวจและสอบถามราษฎรผู้อยู่อาศัยในแต่ละพื้นที่เป็นส่วนใหญ่

๑. บริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยา และริมคลองฝั่งตะวันตก (ฝั่งธนบุรี)

โดยทั่วไปแล้วยังคงเป็นแหล่งที่พักอาศัยของชาวไทยที่เป็นคนรุ่นเก่าและสืบเชื้อสายกันมาแต่ครั้งบรรพบุรุษ การอยู่อาศัยในบริเวณนี้มีความหนาแน่นเพิ่มขึ้นกว่าในยุคก่อนเพราะมีการเสริมสร้างระบบการคมนาคม

ทางบกเข้าไปสู่พื้นที่ อันเป็นการเปลี่ยนแปลงการสัญจรจากทางน้ำมาเป็นทางบกนับตั้งแต่การสร้างสะพานพุทธยอดฟ้าข้ามแม่น้ำเจ้าพระยาในสมัยรัชกาลที่ ๗ ก็ได้มีการสร้างสะพานพระปิ่นเกล้า ทางตอนเหนือ บริเวณปากคลองโรงไหมฝั่งพระนคร และสะพานพระปกเกล้า ขนานมากับสะพานพระพุทธยอดฟ้า ทางตอนใต้ของพระนครในสมัยปัจจุบัน เพื่อเชื่อมกรุงเทพฯ และธนบุรีเข้าด้วยกัน เป็นผลให้ความเจริญหลั่งไหลเข้าสู่เมืองฝั่งตะวันตกอย่างรวดเร็ว สภาพการอยู่อาศัยแบบบ้านเดี่ยว มีบริเวณกว้างขวางสวนร่มรื่นของขุนนาง คหบดี ยุคเก่าก็เริ่มเปลี่ยนเข้าสู่ยุคห้องแถวริมถนนล้อมรอบตัวบ้าน เช่น ริมถนนอรุณอมรินทร์ และถนนอิสรภาพ เป็นต้น

อย่างไรก็ตามอัตราการเปลี่ยนแปลงทางฝั่งธนบุรียังไม่รวดเร็วเท่ากับทางฝั่งกรุงเทพฯ ฉะนั้นจึงยังคงจัดได้ว่า พื้นที่บริเวณนี้เป็นแหล่งพักอาศัยแหล่งใหญ่แห่งหนึ่ง ส่วนบริเวณติดริมแม่น้ำเป็นที่ตั้งของสถานที่ราชการสำคัญ เช่นที่ทำการในราชการกองทัพเรือ โรงพยาบาลศิริราชและสถานีรถไฟบางกอกน้อย ซึ่งเป็นการเปลี่ยนแปลงการใช้ประโยชน์พื้นที่จากเดิมที่เคยเป็นวังมาในยุคต้นของกรุงรัตนโกสินทร์

โรงพยาบาลศิริราชริมแม่น้ำเจ้าพระยา ฝั่งตะวันตก

แหล่งค้าขายหน้าตึกแถวบริเวณถนนมหาราช และถนนหน้าพระลาน

๒. บริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันออก (ฝั่งพระนคร) ถึงคลองคูเมืองเดิม

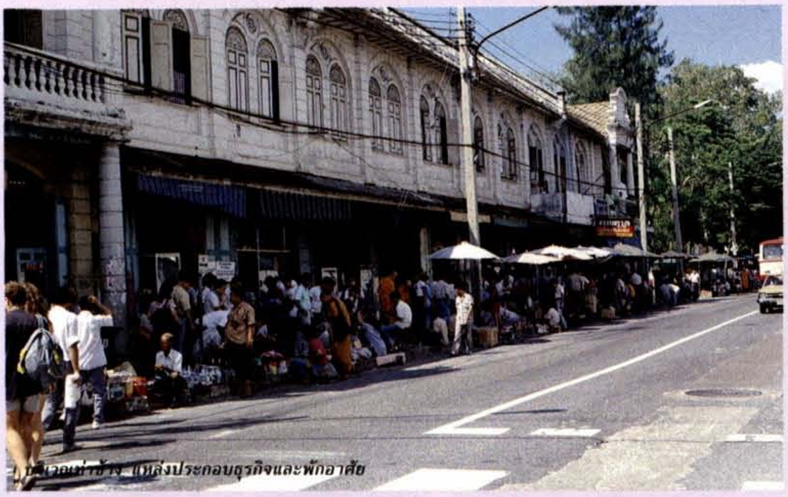
เนื่องจากบริเวณนี้เป็นจุดศูนย์กลางเมือง อันประกอบไปด้วยพระบรมมหาราชวังสถานที่ราชการและสถานที่ศึกษาเป็นส่วนใหญ่ จึงปรากฏบริเวณที่มีความหนาแน่นของชุมชนเป็นจุด ๆ ซึ่งส่วนใหญ่จะเกิดจากการรวมตัวกันด้วยมีพัฒนาการของกิจกรรมเฉพาะตัวมาแต่สมัยต้นรัตนโกสินทร์ ได้แก่

ท่าพระจันทร์

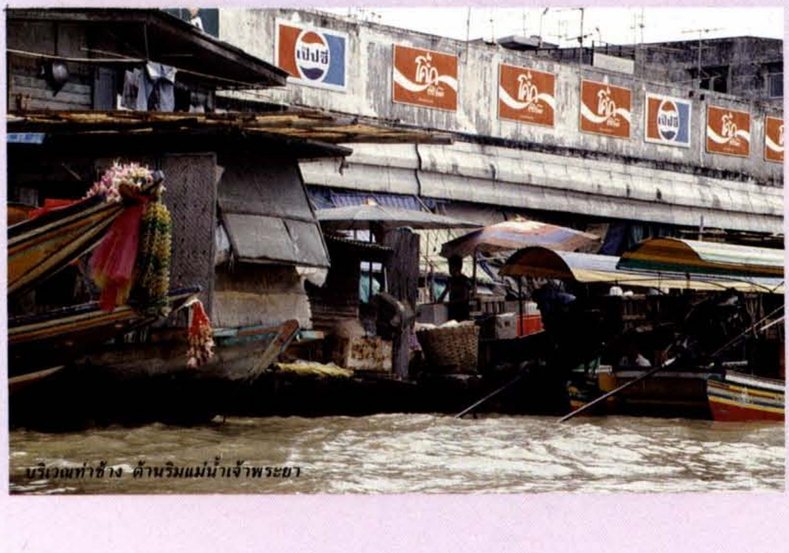
บริเวณนี้นับว่าเป็นอีกบริเวณหนึ่ง ที่มีพัฒนาการมาจากการที่เป็นจุดรับส่งคนโดยสารระหว่างฝั่งพระนครและธนบุรี และนับเป็นท่าน้ำที่มีสำคัญมากท่าหนึ่ง จึงมีผู้คนเข้ามาใช้ประโยชน์บนพื้นที่จำนวนมากตลอดวัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งเป็นที่ตั้งของโรงพยาบาลศิริราช (ฝั่งธนบุรี) และมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ก็ยิ่งทำให้บริเวณนี้มีประชากรหนาแน่นมากขึ้น การค้าที่เป็นลักษณะเด่นของย่านนี้ก็คือ การขายอาหารสำเร็จรูปแก่ผู้มาใช้บริการโรงพยาบาลและนักศึกษา ข้าราชการมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ลักษณะของอาคารยังคงอยู่ในรูปตึกแถวเรียงรายไปตามถนนมหาราช และถนนที่ตัดใหม่เพื่อการสัญจรภายใน ส่วนใหญ่รถยนต์ผ่านไม่ได้ย่านการค้าจะหนาแน่นมากในช่วงเหนือใกล้ท่าน้ำ ถัดลงมาบริเวณใกล้หน้าวัดมหาธาตุจะเป็นตึกแถวที่อยู่อาศัย ส่วนใหญ่ผู้อาศัยคือผู้ประกอบอาชีพที่บริเวณท่าพระจันทร์นั่นเอง

ท่าช้าง

เป็นแหล่งที่อยู่อาศัยช่วงหลังตึกแถวมุมถนนมหาราชและถนนหน้าพระลาน ซึ่งตึกแถวบริเวณนี้ก่อสร้างตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๕ เมื่อมีการขยายถนนมหาราชและถนนหน้าพระลานใช้ประกอบธุรกิจ เช่น บริษัทขนส่งท่าช้าง ห้างสโมสรข้าราชการจัดจำหน่ายและรับตัดเครื่องแบบข้าราชการทุกเหล่า เป็นต้น ซึ่งตึกแถวนี้ส่วนใหญ่มีลักษณะเป็นอาคารพาณิชย์พักอาศัย บริเวณด้านหน้าเป็นตลาดขายของเบ็ดเตล็ดลูกค้าส่วนใหญ่เป็นผู้สัญจรข้ามแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งพระนคร–ธนบุรี บริเวณนี้นับเป็นท่าน้ำที่สำคัญที่สุดในเวลานั้น จึงมีผู้คนผ่านเข้ามาคับคั่งตลอดวัน ต่อมาพื้นที่ด้านหลังตึกแถว ได้ก่อสร้างแฟลตทหารบกขึ้นทำให้มีผู้คนมาอยู่อาศัยมากยิ่งขึ้นบริเวณระหว่างตึกแถวท่าช้างกับแฟลตกลายเป็นแหล่งเสื่อมโทรม มีผู้คนอยู่อาศัยอย่างแออัด

บริเวณท่าช้าง แหล่งประกอบธุรกิจและพักอาศัย

บริเวณท่าช้าง ด้านริมแม่น้ำเจ้าพระยา

ท่าเตียน

เป็นแหล่งชุมชนของผู้คนมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๑ และยิ่งขยายตัวมากขึ้นเมื่อตลาดท้ายสนมย้ายจากท้ายพระบรมมหาราชวังมารวมตัวด้วยในสมัยรัชกาลที่ ๒ ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๕ มีการสร้างตึกแถว ๒ ชั้น ล้อมรอบตลาดใหญ่ไว้ภายในตึกแถวดังกล่าวชั้นล่างใช้เป็นที่ทำการค้า ชั้นบนใช้เป็นที่พักอาศัย ในปัจจุบันตลาดท่าเตียนยังคงเป็นตลาดสำคัญ และมีลักษณะการค้าเฉพาะตัว คือ ทางด้านเหนือ ใกล้กับกรมการค้าภายใน เป็นย่านการค้าอาหารแห้ง เช่นพริกแห้ง กะปิ น้ำปลา ของแห้งจากทะเล ส่วนทางด้านใต้ ใกล้บ้านจักรพงษ์ เป็นแหล่งจำหน่ายน้ำมันเบนซิน มะพร้าว น้ำตาลปีบ เป็นต้น ลักษณะของอาคารส่วนใหญ่ยังคงเป็นอาคารที่ก่อสร้างในสมัยรัชกาลที่ ๕-๗ แต่สภาพภายในเสื่อมโทรมเนื่องจากตลาดท่าเตียนกลายเป็นย่านการค้าส่งออก ก่อให้เกิดการขนส่งสินค้าเข้า-ออก บริเวณมากขึ้น

ปัญหาที่ตามมาคือปัญหาการจราจรและปัญหาความสั่นสะเทือนของพื้นที่จากรถบรรทุกต่อโบราณสถานที่มีอยู่มากมายในบริเวณนั้น ขัดกับหลักการอนุรักษ์พื้นที่หัวแหวนของกรุงรัตนโกสินทร์อย่างยิ่ง รัฐบาลจึงมีนโยบายจะย้ายกิจกรรมการค้าของตลาดท่าเตียนออกไปบริเวณชานเมือง ซึ่งวิธีการดังกล่าวเท่ากับเป็นการคุมกำเนิดกิจกรรมการค้าในย่านนี้ลงทีละน้อย จนปัจจุบันตลาดท่าเตียนเริ่มซบเซา เลิกกิจการไปบางส่วน พื้นที่ภายในบล็อคของตึกแถวเริ่มกลายเป็นแหล่งเสื่อมโทรมและชุมชนแออัด ผู้คนที่เคยอยู่อาศัยในตึกแถวเพื่อค้าขายเริ่มย้ายออกไปมีบ้านพักอาศัยตามชานเมือง และกลับเข้ามาทำการค้าเฉพาะเวลากลางวัน แต่อย่างไรก็ตาม ท่าเตียนก็ยังคงเป็นย่านการค้าอาหารแห้งระดับประเทศในปัจจุบัน

บริเวณท่าเตียน ด้านริมแม่น้ำเจ้าพระยา

การขนถ่ายสินค้าบริเวณตลาด

ชุมชนแออัด ด้านหลัง

๓. บริเวณตั้งแต่คลองคูเมืองเดิม ถึงแนวคลองรอบกรุง ได้แก่ชุมชนจักรพงษ์

จัดเป็นแหล่งที่อยู่อาศัยใหญ่แหล่งหนึ่ง และมีความแตกต่างบนพื้นที่ค่อนข้างมากกล่าวคือ

บริเวณด้านหลังตึกแถวถนนจักรพงษ์ บริเวณหลังห้างฯ แก้วฟ้าใกล้มัสยิดจักรพงษ์มีสภาพเป็นชุมชนแออัด เป็นบ้านเรือนขนาดเล็ก และปลูกติดต่อกันทั้งบริเวณเหลือเว้นไว้เพียงทางเดินเท้า (ขนาดกว้างประมาณ ๑–๒ เมตร) ส่วนใหญ่จะเป็นที่อยู่อาศัยของผู้มีรายได้ต่ำและทำการค้าย่านบางลำภูนั้นเอง ได้แก่ขายขนมและอาหารสำเร็จรูป เสื้อผ้าและของเบ็ดเตล็ด

บริเวณหลังตึกแถวถนนพระอาทิตย์ทางด้านเหนือ ใกล้สถาบันวัฒนธรรมเยอรมันส่วนใหญ่เป็นแหล่งที่อยู่อาศัยของผู้มีรายได้สูง คล้ายกับแถบวัดสามพระยา เป็นกลุ่มบ้านรุ่นเก่าที่ยังคงเค้าความงามของสถาปัตยกรรมไทยผสมตะวันตก และได้รับการรักษาเป็นอย่างดี เป็นลักษณะบ้านเดี่ยวมีบริเวณเช่น กลุ่มบ้านพักนายตำรวจ

บริเวณซอยรามบุตรี ด้านถนนจักรพงษ์ เข้ามาถึงหลังวัดชนะสงครามทะลุออกถนนเจ้าฟ้า เป็นกลุ่มที่พักอาศัยแบบใหม่ มีการก่อสร้างอาคารพาณิชย์เพิ่มขึ้นตลอดเวลาส่วนใหญ่เป็นห้องเช่าสำหรับนักท่องเที่ยว (guest house) และหอพัก

บริเวณใกล้มัสยิดจักรพงษ์ มีชาวไทยเชื้อสายแขกตานี หลงเหลืออยู่จำนวนมากแต่เป็นที่น่าสังเกตว่า ชาวอิสลามที่อาศัยในบริเวณนี้ส่วนใหญ่จะมีฐานะดีแต่มีบ้านปะปนอยู่ในกลุ่มชุมชนแออัด ส่วนผู้ที่มีรายได้ต่ำและอาศัยอยู่ในบ้านขนาดเล็กซึ่งมีทั้งบ้านเช่าและบ้านแบ่งให้เช่า ส่วนใหญ่เป็นคนไทยจากต่างจังหวัด มีการอพยพโยกย้ายบ่อยครั้ง ซึ่งมักอยู่ไม่ค่อยนาน แต่การย้ายจะย้ายอยู่ในละแวกใกล้เคียงนั้นเองเพื่อประกอบอาชีพในบางลำภู อย่างไรก็ตามไม่มีปัญหาการอยู่ร่วมกันของเจ้าถิ่นเดิมและผู้มาอยู่ใหม่

ปัญหาทางกายภาพที่เกิดขึ้น เนื่องจากเป็นแหล่งที่อยู่อาศัยมาแต่เดิม เมื่อพื้นที่ถูกพัฒนา อย่างรวดเร็วทำให้ราคาที่ดินสูงขึ้น และไม่มีการวางแผนสาธารณูปโภคไว้ล่วงหน้า จึงมีการปลูกสร้างอาคารกันแน่นขนัดโดยเฉพาะปัญหาด้านการสัญจร ถนนใหญ่ที่รถยนต์วิ่งได้เพียง ๒–๓ สาย ส่วนใหญ่เป็นทางเดินเท้าขนาดเล็กและถนนก็เป็นถนนที่ถมคลองเดิม เช่นถนนรามบุตรี เป็นต้น

บางลำภู

จัดเป็นย่านการค้าสำคัญระดับประเทศ มีพัฒนาการมายาวนาน นับตั้งแต่เริ่มเกิดเป็นตลาดยอด ในสมัยรัชกาลที่ ๓ เมื่อการตัดถนนและสร้างตึกแถว ถนนสิบสามห้างในสมัยรัชกาลที่ ๕ บางลำภูได้กลายเป็นแหล่งจำหน่ายเสื้อผ้าสำเร็จรูป รองเท้าและเครื่องประดับสำหรับสตรี ตลอดจนเป็นแหล่งอาหารขนมและของใช้เบ็ดเตล็ด ปัจจุบันบางลำภูเป็นที่ตั้งของห้างสรรพสินค้าขนาดใหญ่ที่สร้างขึ้นแข่งขันกันถึง ๕ แห่งคือห้างตั้งฮั่วเส็ง สหกรณ์กรุงเทพฯ ห้างบางลำภูสรรพสินค้า ห้างแก้วฟ้า และล่าสุดคือห้างนิวเวิลด์ดีพาร์ทเมนต์สโตร์ การอยู่อาศัยบนพื้นที่มีน้อยมาก แถบบริเวณถนนข้าวสารมีการอยู่อาศัยมากขึ้น แต่เป็นในลักษณะบ้านเช่า หอพักตลอดจน เกสต์เฮ้าส์ และโรงแรมขนาดเล็ก ส่วนบริเวณหลังตึกแถวถนนตะนาวใกล้โรงเรียนสตรีวิทยา เริ่มเปลี่ยนแปลงเป็นชุมชนแออัดสภาพเสื่อมโทรม

ส่วนทางด้านใกล้สะพานผ่านฟ้า หลังตึกแถวอาคารราชดำเนินกลางช่วงหลังสุดมีสภาพที่อยู่อาศัยดีขึ้นบ้าง คือ มีบ้านเดี่ยว มีบริเวณแทรกอยู่บ้างแต่ก็ยังสภาพไม่ดีนัก เนื่องจากยังมีแหล่งชุมชนแออัดโดยทั่วไป

บริเวณฝั่งตรงข้ามคลองบางลำภูช่วงใกล้วัดปรินายก มีสภาพคล้ายคลึงกับบางลำภูช่วงล่าง และบริเวณบ้านพานถม เนื่องจากเป็นเขตต่อเนื่องกันจึงไม่กล่าวถึง แต่ก็จัดเป็นแหล่งที่อยู่อาศัยแหล่งใหญ่เช่นกัน แม้ว่าบางบริเวณเช่น ด้านหลังวัดปรินายกจะเป็นที่ค่อนข้างรกร้างก็ตาม แต่บริเวณอื่นก็มีความหนาแน่นสูงโดยเฉพาะช่วงใกล้กับสะพานเฉลิมวันชาติ ส่วนช่วงใกล้สี่แยกวิสุทธิกษัตริย์กับถนนประชาธิปไตยเป็นแหล่งพาณิชยกรรมประเภทอาคารพาณิชย์และโรงแรมชั้น ๒

ย่านพักอาศัยหลังอาคารถนนราชดำเนินกลาง ถึงคลองหลอดวัดเทพธิดา

ย่านพักอาศัยบริเวณนี้มีความแตกต่างกันเป็น ๒ ลักษณะคือ บ้านเดี่ยวมีบริเวณสภาพอาคารค่อนข้างเก่า อายุอาคารประมาณสมัยรัชกาลที่ ๕–๖ เป็นต้นมากระจายตัวอยู่เต็มที่ เนื่องจากเป็นบริเวณที่พักอาศัยของขุนนาง ข้าราชการมาตั้งแต่เดิม โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ด้านหลังธนาคารออมสิน (สาขาราชดำเนิน) ด้านหลังตึกแถวถนนตะนาวทั้ง ๒ ฝั่งเลยเข้าไปจนถึงบริเวณด้านหลังตึกแถวถนนดินสอ อีกลักษณะหนึ่งของย่านพักอาศัยในบริเวณนี้ก็คือ บ้านเดี่ยวปลูกติดต่อกันอย่างแออัดซึ่งจะมีแทรกอยู่ในบ้านลักษณะแรก เป็นกลุ่ม ๆ มี ๒ กลุ่มใหญ่ ๆ คือบริเวณหลังโรงแรมรัตนโกสินทร์ (โรงแรม Royal) และอีกกลุ่มคือบริเวณด้านหลังตึกแถว และอาคารหลังตึกแถวถนนบ้านดินสอ ไปจนถึงบริเวณวัดราชนัดดารามโดยเฉพาะอย่างยิ่งตามแนวคลองหลอดวัดเทพธิดา

อาคารที่พักอาศัยรุ่นใหม่ ด้านหลังถนนราชดำเนินกลาง

ย่านแพร่งนรา แพร่งสรรพศาสตร์ และแพร่งภูธร

แต่เดิมเป็นย่านที่อยู่อาศัยของขุนนาง คหบดี ประกอบด้วยบ้านหลังใหญ่ ๆ และมีย่านการค้าปะปน ต่อมาเกิดไฟไหม้หลายครั้งทำให้สภาพเปลี่ยนแปลงไปมากโดยเฉพาะแพร่งสรรพศาสตร์ ส่วนบริเวณอื่น ๆ มีบ้านเก่าและอาคาร ตึกแถวเดิมเหลืออยู่มาก นอกจากนี้ยังมีการค้าเกิดขึ้นมาแทนที่ สภาพการอยู่อาศัยในตึกแถวปรากฏมากขึ้นผู้อยู่อาศัยมีฐานะปานกลาง

ชุมชนซอยตึกดิน หน้าศาลาว่าการกรุงเทพมหานคร

เป็นย่านพักอาศัยที่มีลักษณะคล้ายกับย่านพักอาศัยหลังอาคารราชดำเนินกลาง คือมีบ้านเดี่ยวขนาดใหญ่ มีบริเวณปะปนกับแหล่งชุมชนแออัดทั่วไป โดยเฉพาะด้านติดริมคลอง และบริเวณใกล้วัดมหรรณพาราม นอกจากเป็นบ้านพักอาศัยธรรมดาแล้วเริ่มมีแนวโน้มที่จะสร้างอาคารพาณิชย์ขึ้นบนพื้นที่ โดยเฉพาะด้านริมถนนมหรรณพ เพื่อใช้กิจกรรมหอพักและแฟลต ส่วนเจ้าของบ้านเดิม มักย้ายไปอยู่ชานเมืองและให้เช่าบ้าน ผู้อาศัยในชุมชนแออัดมักประกอบอาชีพขายอาหารสำเร็จรูปหน้าที่ทำการกรุงเทพมหานคร

ย่านสังฆภัณฑ์ ถนนบำรุงเมือง

เป็นย่านค้าขายเครื่องสังฆภัณฑ์มาแต่โบราณ เนื่องจากเดิมถนนบำรุงเมืองเป็นเส้นทางไปสู่วัดสุทัศน์ฯ ที่ประดิษฐานของพระศรีศากยมุนี ซึ่งรัชกาลที่ ๑ ทรงอัญเชิญลงมาจากเมืองสุโขทัย การบูรณะปฏิสังขรณ์พระขนาดใหญ่และสำคัญมากในครั้งนั้น ทำให้ชุมชนบริเวณนั้นเริ่มอาชีพทำทองคำเปลว และค้าเครื่องสังฆภัณฑ์มาจนปัจจุบัน รวมทั้งบริเวณประกอบอาชีพทำเครื่องเงิน ทอง นาก ยังคงรวมตัวกันในบริเวณด้านหลังตึกแถว ถนนบำรุงเมืองด้านใต้ ลงมาจนถึงคลองหลอดวัดราชบพิธ (ตรอกหม้อและตรอกเฟื่องทอง) และบริเวณคลองหลอดวัดราชบพิธ ก็ยังมีคนร่อนทองที่ไหลปนมาทางท่อระบายน้ำทิ้งด้วย ย่านสังฆภัณฑ์นี้กินบริเวณตั้งแต่ สี่กั๊กเสาชิงช้ามาตามตึกแถว ๒ ฝั่งถนนบำรุงเมือง จนถึงสำราษฎร์ นอกจากนี้ยังกินบริเวณเข้าไปถึงอาคารด้านหลังตึกแถว ส่วนใหญ่เป็นตึกแถวและโกดังเก็บของ โดยเฉพาะฝั่งด้านเหนือ ใกล้โบสถ์พราหมณ์ ผู้ค้าขายที่ย่านนี้ส่วนใหญ่พักอาศัยชั้นบนของตึกแถว เพราะทำสืบกันมาแต่บรรพบุรุษ จากการสำรวจภาคสนามมีแนวโน้มว่าหลายรายจะเลิกกิจการเมื่อเข้าวัยชราเพราะไม่มีบุตรหลานทำกิจการต่อ

ย่านสังฆภัณฑ์ ถนนบำรุงเมือง

ย่านโรงพิมพ์ หลังกระทรวงมหาดไทย

ภายในพื้นที่กรุงรัตนโกสินทร์นี้ มีการใช้ที่ดินประเภทอุตสาหกรรมน้อยมาก และจะมีได้เฉพาะอุตสาหกรรมที่ไม่สร้างมลภาวะแก่สภาพแวดล้อมเท่านั้น กิจการโรงพิมพ์ ซึ่งได้เริ่มขึ้นบนพื้นที่นี้ มาตั้งแต่สมัยก่อนสงครามโลกครั้งที่ ๒ จึงยังคงรวมกันอยู่ที่นี่ได้ บริเวณที่เป็นย่านโรงพิมพ์ส่วนใหญ่จะกระจุกตัวอยู่ที่ ริมถนนเฟื่องนครและถนนราชบพิธช่วงด้านหลังกระทรวงมหาดไทยต่อมุมถนนวัดราชบพิธแต่ก็ปรากฏประปรายอยู่บนพื้นที่บริเวณนี้ด้วย เช่นใกล้ ๆ โบสถ์พราหมณ์ แถวตรอกหม้อและหลังวัดสุทัศน์ เป็นต้น ในปัจจุบันกิจการพิมพ์และกิจการที่เกี่ยวเนื่องกับการพิมพ์ได้มีศูนย์รวมอีกแห่งหนึ่งที่สี่พระยา

ชุมชนตรอกหม้อ

จัดเป็นแหล่งที่อยู่อาศัยใหญ่กลางกรุงอีกแห่งหนึ่ง ส่วนใหญ่จะเป็นชาวไทย–จีน รายได้ปานกลาง รูปแบบอาคารเป็นตึกแถวเป็นส่วนใหญ่ อาชีพสำคัญคือขายอาหารสำเร็จรูป บริเวณหลังกระทรวงมหาดไทย ร้านค้าส่วนใหญ่มีเวลาขายได้เพียงมื้อกลางวันประมาณ ๓ ช.ม. มีเพียง ๒–๓ ร้านที่ขายได้ตลอดวันลักษณะอาคารด้านใกล้ถนนเฟื่องนครยังคงเป็นตึกแถวรุ่นเก่า ไม่ค่อยมีการเปลี่ยนแปลงเนื่องจากเป็นที่ทรัพย์สิน ส่วนด้านใกล้ซอยสุขาและวัดสุทัศน์ฯ มักเป็นอาคารพาณิชย์รุ่นใหม่ นอกจากนั้นบริเวณตึกแถวริมถนนตีทองจนถึงเสาชิงช้า กลายเป็นย่านการค้าเครื่องหมาย เครื่องประดับยศที่ใช้กับเครื่องแบบข้าราชการ ทหาร ตำรวจ

ตึกแถวด้านหลังวัดสุทัศน์ถึงคลองหลอดวัดราชบพิธ

เป็นย่านพักอาศัยและอุตสาหกรรม ประเภทซ่อมเครื่องยนต์ และโรงพิมพ์

ชุมชนตรอกเฟื่องทอง

มีสภาพคล้ายคลึงกับชุมชนตรอกหม้อ คือ เป็นย่านพักอาศัย ของชาวไทย–จีน ในรูปของตึกแถว ซึ่งมีทั้งรุ่นเก่าและรุ่นใหม่ มีอุตสาหกรรมเบา ประเภททำเครื่องเงินทองและนากกระจายอยู่ทั่วไป นอกจากนี้บางบริเวณยังเป็นโกดังเก็บผ้าซึ่งคงจะเกี่ยวเนื่องกับย่านการค้าผ้าสะพานหันและพาหุรัดด้วย

ย่านค้าเพชร บ้านหม้อ

ตึกแถวริมถนนเจริญกรุง และถนนเฟื่องนคร

เนื่องจากเป็นย่านการค้าแต่โบราณ บริเวณนี้จึงมีพัฒนาการเป็นย่านการค้าหลากหลายประเภท คือ

ย่านค้าเพชร (บ้านหม้อ) บริเวณสี่กั๊กพระยาศรี คือ ทั้งริมถนนเจริญกรุง (ถึงสี่แยกเฉลิมกรุง) และริมถนนเฟื่องนคร ตั้งแต่ริมคลองหลอดวัดราชบพิธผ่านสี่กั๊กไปจนถึงริมถนนพาหุรัด เดิมเป็นย่านทำหม้อซึ่งเป็นอุตสาหกรรมในครอบครัว ต่อมาเปลี่ยนเป็นการค้าของคนจีนประเภทเครื่องเพชร ทองเงินและแหล่งพาณิชยกรรมอื่น ๆ นอกจากนี้ยังเป็นที่ตั้งของธนาคารแห่งแรกคือบุคคลัภย์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๗ ซึ่งปัจจุบันเปลี่ยนเป็น ธนาคารไทยพาณิชย์ จำกัด

ย่านเครื่องเสียงและเครื่องใช้ไฟฟ้า

ย่านเครื่องอะไหล่ยนต์ เครื่องจักรกล

ย่านจำหน่ายฟิล์มภาพยนต์ และวีดีโอ โดยเฉพาะรอบ ๆ แฟลตศูนย์การค้าบำรุงเพ็ญบุญและใกล้ศาลาเฉลิมกรุง

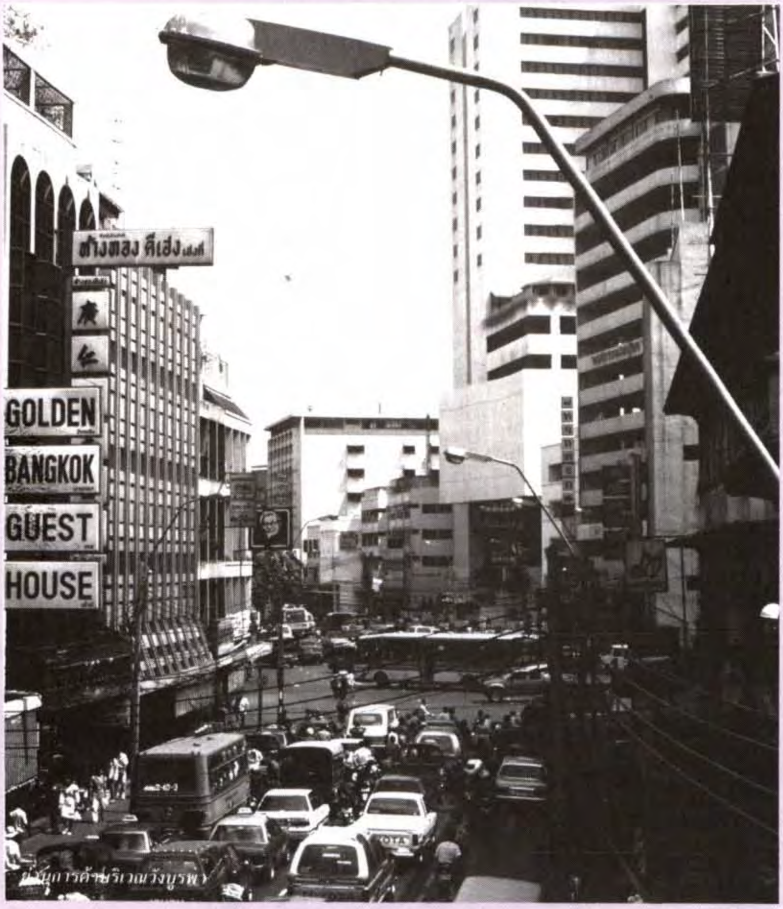
ย่านปืน ริมถนนบูรพา และถนนอุณากรรณ

ย่านการค้าริมถนนบูรพา

ชุมชนสามยอด

เป็นบริเวณที่พักอาศัยหนาแน่น ลักษณะชุมชนแออัด ด้านหลังตึกแถวริมถนนเจริญกรุงไปจนถึงคลองหลอดวัดราชบพิธ (หรือเรือนจำ) ส่วนใหญ่เป็นชาวไทยจากต่างจังหวัด ระดับรายได้ต่ำ แต่มีการจัดระบบสังคมภายในกลุ่มและรักษาความสะอาดของบริเวณเป็นอย่างดี

ย่านการค้าบริเวณวังบูรพา

วังบูรพา

นับเป็นย่านการค้า ที่มีการเปลี่ยนแปลงทางกายภาพอย่างรวดเร็ว กล่าวคือมีการสร้างอาคารสูงหลายสิบชั้น เพื่อประกอบกิจการห้างสรรพ-สินค้า โรงแรมตลอดจนธนาคาร บริษัทเงินทุน และอาคารจอดรถ ฯลฯ กิจกรรมเด่นชัดของพื้นที่คือ ขายหนังสือ แผ่นเสียง เทป วีดีโอและฟิล์ม นอกจากนี้ยังมีห้างสรรพสินค้าขนาดใหญ่ถึง ๒ ห้างฯ คือ ห้างเมอรี่คิงส์ (ขณะสำรวจกำลังก่อสร้างอาคารใหม่สูง ๑๒ ชั้น) และห้างเซ็นทรัล การอยู่อาศัยในพื้นที่น้อยมาก

พาหุรัด

เป็นย่านการค้าระดับประเทศ เช่นเดียวกับย่าน "*วังบูรพา*" ต่อเนื่องกันมาจากวังบูรพา แต่มีแนวโน้มการเปลี่ยนแปลงทางกายภาพช้ากว่า สินค้าสำคัญ คือเสื้อผ้า ผ้า เครื่องประดับสตรี ของชำร่วยและชุดเจ้าสาว ของชำร่วยต่าง ๆ เหล่านี้ขายจำนวนคราวละมาก ๆ และร้านค้ามักจะใช้พื้นที่ชั้นบนของตึกแถวเป็นที่ทำงาน การอยู่อาศัยบนพื้นที่น้อยมากและมีแนวโน้มว่าจะลดลง ผู้ประกอบอาชีพมีทั้งชาวไทย จีน และแขก

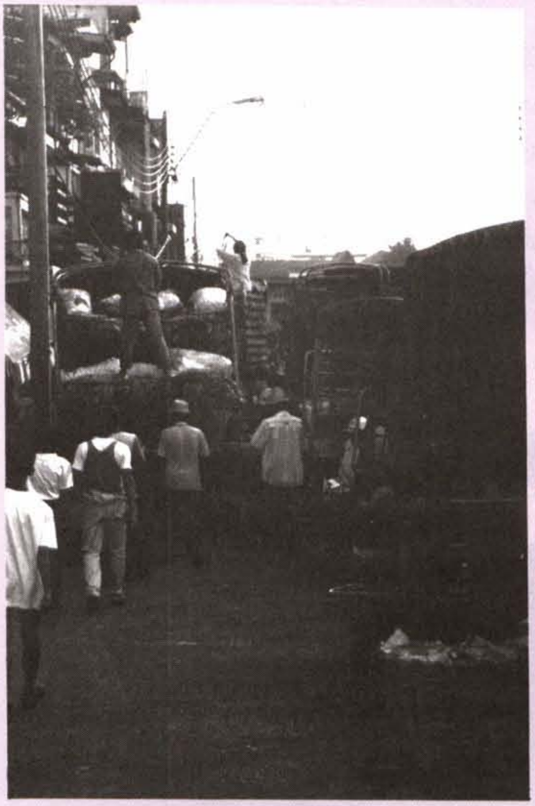
ย่านการค้าพาหุรัด

ย่านปากคลองตลาด

จัดเป็นตลาดสำคัญระดับประเทศเช่นกัน เนื่องจากเป็นศูนย์รวมของพืช ผัก ผลไม้ ดอกไม้ทุกประเภททุกชนิด ย่านการค้าปากคลองตลาด เริ่มพัฒนามาตั้งแต่สมัยรัตนโกสินทร์ และยิ่งทวีความสำคัญมากขึ้นเมื่อมีการสร้างสะพานพระพุทธยอดฟ้าในสมัยรัชกาลที่ ๗ ซึ่งเป็นเส้นทางเชื่อมกรุงเทพฯ และธนบุรี จนกระทั่งปัจจุบันรัฐบาลได้สร้างตลาดส่งเสริมการเกษตรขึ้นใกล้เคียงกัน เพื่อขยายพื้นที่ตลาดปากคลองออกไป ย่านการค้าปากคลองตลาด จึงมีบริเวณกว้างขวางมากคือ ตั้งแต่ปากคลองตลาดลงไปจนถึงสะพานพุทธ และข้ามถนนจักรเพชร ไปจนถึงโรงเรียนเสาวภา บ้านหม้อ

ย่านการค้าริมคลองโอ่งอ่าง

เป็นพื้นที่ระหว่างหลังตึกแถว ริมถนนมหาไชย ถึงคลองโอ่งอ่างช่วงสะพานภาณุพันธ์ถึงสะพานดำรงสถิตย์ เป็นย่านการค้าที่ขยายตัวมาจากคลองถม ลักษณะอาคารสร้างเป็นเรือนแถวชั้นเดียว ยาวตลอดแนวคลองทั้ง ๒ ฝั่ง มีสะพานข้ามคลองเป็นระยะ ๆ สินค้าที่ขายมีตั้งแต่เครื่องใช้ไฟฟ้า เครื่องเสียง นาฬิกา เทปเพลง เสื้อผ้าสำเร็จรูปและตู้ปลา อาหารสัตว์ ฯลฯ

บริเวณปากคลองตลาด

๔. บริเวณตั้งแต่คลองรอบกรุง ถึงคลองผดุงกรุงเกษม

แบ่งเป็น ๒ บริเวณได้แก่

๔.๑ เหนือแนวคลองมหานาคขึ้นไป ประกอบด้วยบริเวณต่าง ๆ คือ

ชุมชนวัดสามพระยา

จัดเป็นแหล่งพักอาศัยของผู้มีฐานะดีแหล่งหนึ่ง โดยเฉพาะทางด้านซอยวัดสามพระยาและเลยขึ้นไปทางด้านเหนือ บ้านส่วนใหญ่เป็นบ้านขนาดใหญ่มีบริเวณอายุอาคารตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๕ ที่ยังคงสภาพสมบูรณ์อยู่เป็นส่วนใหญ่ ค่อนลงมาทางด้านริมคลองบางลำภูใกล้วัดสังเวช เริ่มมีการปลูกสร้างอาคารพาณิชย์และบ้านที่ถูกดัดแปลงเป็นห้องพักนักท่องเที่ยวจำนวนมาก พื้นที่ริมถนนสามเสนเป็นตึกแถวตลอดแนวสูงประมาณ ๒ ชั้น บางช่วงยังหลงเหลือให้เห็นว่าเป็นตึกแถวรุ่นเก่าสร้างประมาณสมัยรัชกาลที่ ๖–๗ แต่ก็มีบางหลังเปลี่ยนแปลงเป็นอาคารสมัยใหม่ปะปน

บางขุนพรหม

จัดเป็นแหล่งที่อยู่อาศัยบริเวณใหญ่บริเวณหนึ่งของพื้นที่ นับเป็นย่านที่อยู่อาศัยอย่างแท้จริง เดิมคงจะมีลักษณะเป็นบ้านเดี่ยวขนาดใหญ่มีบริเวณของผู้มีฐานะดีเพราะยังคงเหลือบ้านรุ่นเก่า ที่มีเค้าโครงสถาปัตยกรรมที่งดงาม ก่อสร้างประมาณรัชกาลที่ ๕ เป็นต้นมา แต่ส่วนใหญ่จะเกิดการเปลี่ยนแปลงแยกย่อยที่ดินผืนใหญ่เป็นบ้านเล็ก ๆ โดยเฉพาะบริเวณรอบวัดอินทรวิหาร (วัดหลวงพ่อโต) และพื้นที่ริมถนนใหญ่ปลูกสร้างเป็นอาคารเรียงรายไปตามถนนสามเสน ถนนกรุงเกษม ถนนประชาธิปไตยและถนนวิสุทธิกษัตริย์ และนับวันจะมีแนวโน้มเปลี่ยนแปลงบ้านเดียวเหล่านี้เป็นอาคารพาณิชย์หลายชั้นมากขึ้น

บริเวณรอบวัดอินทรวิหาร

ส่วนใหญ่มีรายได้ต่ำ ประชากรส่วนใหญ่เป็นชาวต่างจังหวัดที่เข้ามาทำงานในกรุงเทพฯ บ้านเป็นบ้านเช่ารวมกัน

ช่วงใกล้ถนนประชาธิปไตย

ยังคงเป็นบ้านเดี่ยวของผู้มีฐานะดี แต่ก็มีแนวโน้มจะเปลี่ยนแปลงเป็นอาคารพาณิชย์หลายชั้นมากขึ้น

บ้านพานถม

จัดเป็นแหล่งที่อยู่อาศัยแหล่งใหญ่อีกแหล่งหนึ่งของพื้นที่ สภาพโดยทั่วไปคล้ายคลึงกับย่านที่พักอาศัยบางขุนพรหม แต่ปรากฏแหล่งพาณิชยกรรมกระจายตัวอยู่ทั่วพื้นที่ส่วนใหญ่จะเป็นโรงแรมชั้น ๒ และโมเตล ซึ่งจะกินบริเวณลงมาถึงช่วงหน้าวัดตรีทศเทพ ภายในจะเป็นบ้านเดี่ยว ซึ่งเดิมคงจะเป็นบ้านขนาดใหญ่มีบริเวณเช่นกัน ต่อมาแบ่งให้เช่าจนหมดสภาพบ้านขนาดใหญ่ กลายเป็นบ้านขนาดเล็กปลูกกันอย่างแออัด

บริเวณระหว่างถนนนางเลิ้งและถนนหลานหลวง

สภาพทั่วไปบริเวณนี้เป็นอาคารพาณิชย์เรียงรายตามแนวถนน ช่วงถนนนางเลิ้งประกอบด้วยที่ตั้งของบริษัท ห้างร้านต่าง ๆ ชั้นบนใช้อยู่อาศัย ตัวอาคารเป็นตึกแถวรุ่นเก่าสูง ๒ ชั้นลักษณะคล้ายคลึงกันตลอด ๒ ข้างถนน แต่สถาปัตยกรรมไม่ค่อยมีคุณค่านัก อย่างไรก็ตามเนื่องจากตัวอาคารเหมือนกันตลอดแนวจึงเกิดเป็นเอกลักษณ์เฉพาะตัว สร้างความงามด้วยความคล้ายคลึงกันได้

บริเวณระหว่างหลังตึกแถวและวัดโสมฯ เป็นชุมชนแออัด เป็นแหล่งมั่วสุมของผู้ติดยาเสพติด เช่นเฮโรอีนและทินเนอร์ มีปัญหาการฉกชิงวิ่งราว แต่ทางด้านระหว่างตึกแถวและอาคารถนนราชดำเนินมีสภาพดีกว่า ร้านค้าริมถนนประกอบอาชีพจำหน่ายอะไหล่ยนต์ คงขยายตัวมาจากวรจักร ส่วนช่วงริมถนนหลานหลวง ประกอบด้วยที่ตั้งของบริษัท ห้างร้านต่าง ๆ เช่นกัน แต่ตัวอาคารทันสมัย และเป็นอาคารธุรกิจขนาดใหญ่ เช่น บริษัทเดินอากาศไทย (เดิม) อาคารบุญดิศ โรงแรมราชศุภมิตร (เดิม) นอกจากนั้นกลุ่มอาคารบริเวณนี้มีอัตราการเปลี่ยนแปลงสูงลักษณะเป็นการพัฒนากลุ่มอาคารพาณิชย์ ๔–๕ ชั้น ภายในมีถนนกว้างขวางเหมาะสำหรับการประกอบธุรกิจซึ่งดูเหมือนว่าจะขยายตัวเร็วมาก

ส่วนภายในพื้นที่ด้านหลังตึกแถวระหว่างถนนนางเลิ้ง และถนนหลานหลวงจัดเป็นแหล่งที่อยู่อาศัยหนาแน่น โดยเฉพาะช่วงกลางของพื้นที่ มีวัดสุนทรธรรมทานเป็นศูนย์กลางมีสภาพเป็นชุมชนแออัดและสกปรก ผู้อยู่อาศัยมีรายได้ต่ำประกอบอาชีพรับจ้างทั่วไป แต่อยู่กันมานานเป็นชุมชนเก่า เข้าใจว่าสืบเชื้อสายชาวไทย–อิสลาม ที่ถูกกวาดต้อนมาจากภาคใต้สมัยรัชกาลที่ ๓ ส่วนทางด้านถนนศุภมิตรตรงข้ามกับที่ว่าการเขตป้อมปราบเป็นกลุ่มที่อยู่อาศัยแบบตึกแถวรุ่นเก่า (town house) ส่วนใหญ่เป็นชาวไทย–จีน บริเวณริมถนนหลานหลวงช่วงใกล้คลองผดุงกรุงเกษมส่วนใหญ่เป็นสถาบันราชการ จึงไม่มีการอยู่อาศัยมากนัก

ตึกแถวริมถนนหลานหลวง

บริเวณถนนดำรงรักษ์และริมคลองมหานาค

ส่วนใหญ่เป็นอาคารพาณิชย์รุ่นใหม่ ที่มีการประกอบธุรกิจชั้นล่างและอยู่อาศัยชั้นบน กิจกรรมสำคัญคือ การค้าไม้แผ่น ไม้อัด ซึ่งพบตลอดแนวถนนสำหรับบริเวณริมถนนดำรงรักษ์ ก็มีอัตราการเปลี่ยนแปลงกลุ่มตึกแถวเป็นอาคารหลายชั้นสูงมากเช่นกัน โดยเฉพาะช่วงต้นและกลางของถนน แต่ด้านหลังตึกแถวริมถนนยังคงเป็นบ้านเดี่ยวขนาดใหญ่มีบริเวณตอนปลายของถนนใกล้ตลาดมหานาคมีสภาพเป็นกลุ่มที่อยู่อาศัยแออัด สภาพทรุดโทรมสกปรกมาก ผู้อยู่อาศัยส่วนใหญ่เป็นชาวไทย-จีน ประกอบอาชีพค้าขายผลไม้ในตลาดวังมหานาค และรับจ้างทำงานไม้เล็ก ๆ น้อย ๆ รายได้ค่อนข้างต่ำ จากรูปแบบอาคารพาณิชย์กลุ่มนี้พบว่าพัฒนาขึ้นมาพร้อมกันทั้งย่าน อายุอาคารประมาณ ๔๐-๕๐ ปี อาคารที่สำคัญของย่านนี้คือพระตำหนักวังมหานาค

๔.๒ บริเวณด้านใต้ของคลองมหานาค

ตั้งแต่ช่วงใต้คลองมหานาคลงไปจนถึงแม่น้ำเจ้าพระยา มีการใช้พื้นที่อย่างหนาแน่น อาคารที่พบอยู่ทั่วไปเป็นลักษณะตึกแถวในทุกบล็อคของถนน เกิดเป็นถนนขนาดเล็ก ตรอก ซอย ทั่วไป บางเส้นทางมีขนาดเล็กจนรถยนต์ไม่สามารถวิ่งได้ตลอด ก่อให้เกิดปัญหาการจราจรติดขัดตลอดเวลา ผู้อยู่อาศัยส่วนใหญ่เป็นชาวไทยเชื้อสายจีนขยายตัวมาจากสำเพ็ง แม้ว่าปัจจุบันจะมีประชากรหนาแน่นมาก แต่ก็มีแนวโน้มว่าจะมีประชากรอยู่อาศัยเบาบางลง สำหรับการใช้ประโยชน์อาคาร นับว่าในพื้นที่นี้มีลักษณะเฉพาะตัวของแต่ละกิจกรรมเป็นพิเศษแบ่งได้เป็นย่าน ๆ ที่มีความหนาแน่นสูงคือ

บริเวณวัดสระเกศ

ส่วนใหญ่เป็นอาคารพาณิชย์–พักอาศัย กิจกรรมเด่นของย่านคือ การค้าไม้แปรรูปกิจการสืบเนื่องกันมานับร้อยปี สาเหตุสำคัญคือ ในสมัยรัชกาลที่ ๓ เมื่อมีการก่อสร้างพระบรมบรรพต ต้องใช้ไม้ซุงจำนวนมหาศาลเป็นฐานรากจึงเป็นการเริ่มต้นของกิจการประเภทนี้เป็นต้นมา ซึ่งได้ขยายตัวไปยังบริเวณถนนดำรงรักษ์ด้วยแต่แตกต่างกันเล็กน้อยคือ ด้านดำรงรักษ์ก็จะเป็นประเภทไม้อัด ไม้จริง แต่ด้านวัดสระเกศเป็นไม้ที่ใช้เป็นส่วนประกอบอาคาร เช่น ประตู หน้าต่าง วงกบ ไม้ใช้ประกอบเป็นลวดลายต่าง ๆ ปาเก้ ลูกกรงบันได ฯลฯ บางร้านจะเป็นโรงงานผลิตที่นั้นเลย แต่บางร้านจะมีโรงงานอยู่ชานเมืองไกลออกไป มีรถบรรทุกขนาดเล็กวิ่งรับ–ส่ง ผู้อยู่อาศัยมักเป็นชาวไทยเชื้อสายจีน

บริเวณค้าไม้แปรรูปใกล้วัดสระเกศ

บริเวณตั้งแต่ริมถนนบำรุงเมืองไปจนถึงคลองมหานาค

เป็นกลุ่มอาคารพาณิชย์–พักอาศัยรุ่นใหม่เกือบทั้งบริเวณ เนื่องจากเคยมีไฟไหม้กินบริเวณกว้างถึง ๒ ครั้งโดยเฉพาะบริเวณตรอกทวาย ทำให้สภาพแวดล้อมเก่าซึ่งเป็นบ้านเรือนไม้ มีบริเวณสูญหายไปหมดเหลือเพียงไม่กี่หลัง พื้นที่ด้านหลังตึกแถวริมถนนบำรุงเมืองเข้าไปมักใช้เพื่อการอยู่อาศัยเป็นส่วนใหญ่ ยกเว้นบริเวณตรอกนาคบำรุง และตรอกโรงเลี้ยงเด็กซึ่งมีการประกอบพาณิชย์ข้างในบริเวณใกล้ ๆ ตลาดโรงเลี้ยงเด็ก

บริเวณช่วงใกล้คลองผดุงกรุงเกษมและคลองมหานาค

สำหรับบริเวณนี้ส่วนที่ติดกับถนนกรุงเกษม จะเป็นอาคารพาณิชย์–พักอาศัย ทำธุรกิจค้าผ้าสำเร็จรูป ซึ่งขยายตัวมาจากตลาดโบ๊เบ๊ ฝั่งตรงข้ามคลองมีโรงงานทอผ้า ทำตะขอและตัดเย็บเสื้อผ้าจำนวนมาก ส่วนด้านติดคลองมหานาคเป็นกลุ่มชาวไทยอิสลาม ลักษณะการอยู่อาศัยเป็นแบบชุมชนแออัด มีมัสยิดมหานาคเป็นศูนย์กลาง

อาคารพาณิชย์ใกล้คลองผดุงกรุงเกษม

บ้านบาตร

อยู่บริเวณถนนบำรุงเมืองและถนนบริพัตร ใกล้วัดสระเกศ เป็นบริเวณที่อยู่อาศัยด้านหลังตึกแถว และส่วนใหญ่ได้เปลี่ยนแปลงเป็นตึกแถวพักอาศัย ยังคงเหลือลักษณะบ้านเดี่ยว สร้างติดต่อกันเป็นชุมชนแออัด สภาพทรุดโทรมและสกปรก มีกิจกรรมการทำบาตรเช่นในอดีตเหลืออยู่น้อยมาก

เฉลิมเขตและสวนมะลิ

บริเวณติดริมถนนบำรุงเมือง จะเป็นร้านค้าเฟอร์นิเจอร์ หลังตึกแถวเหล่านี้จะเป็นย่านธนาคาร ซึ่งส่วนใหญ่เป็นที่ตั้งของสำนักงานใหญ่ เช่น ธนาคารศรีนคร ธนาคารมหานคร และธนาคารกรุงเทพฯ ในอดีตตึกแถวถัดเข้าไปจะใช้เพื่อการอยู่อาศัย โดยเฉพาะส่วนใหญ่จะเป็นของผู้มีฐานะปานกลางและดี บริเวณด้านหลังวัดเทพศิรินทร์ ใกล้วรจักรพบว่ายังคงมีกลุ่มบ้านเดี่ยวมีบริเวณอยู่บ้างแต่สภาพไม่ดีนัก

ยศเส

ตึกแถวริมถนนบำรุงเมืองช่วงนี้จะเป็นบริษัทห้างร้านต่าง ๆ และเริ่มมีการค้าขายสินค้าประเภทเครื่องกีฬา ซึ่งเป็นเพราะขยายตัวมาจากบริเวณถัดไปใกล้กับสนามกีฬาด้านในจะเป็นตึกแถวที่ประกอบกิจกรรมเกี่ยวกับผ้าคือ โกดังเก็บผ้า โรงงานผลิตเสื้อผ้าสำเร็จรูป ซึ่งมีคนงานแห่งละประมาณ ๑๐-๑๕ คน ซึ่งการค้าผ้าของบริเวณนี้จะเป็นแหล่งผลิตขายส่งแก่ตลาดพาหุรัด สำเพ็ง รวมทั้งตลาดโบ๊เบ๊ ริมคลองมหานาคด้วย การขนส่งส่วนใหญ่ใช้รถจักรยานยนต์ ซึ่งมีความคล่องตัวสูงเข้ามาภายในใกล้วัดเทพศิรินทร์จะเป็นตึกแถวอยู่อาศัยโดยเฉพาะ และบริเวณนี้ก็พบว่ามีบ้านเดี่ยวมีบริเวณขนาดใหญ่หลายหลัง ได้รับพระราชทานให้ปลูกบนพื้นที่วัดตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๖ สภาพทั่วไปสงบและร่มรื่น

ตึกแถวพักอาศัยและค้าขาย

วรจักร

เป็นย่านการค้าเครื่องยนต์และอะไหล่ยนต์ กินบริเวณกว้างขวางตั้งแต่บริเวณริมถนนหลวงช่วงโรงพยาบาลกลางขึ้นไปจนถึงถนนวรจักร การค้าในย่านนี้เป็นลักษณะของบริษัท ห้างร้าน ที่ขายส่งสินค้าให้กับที่อื่น ๆ ทั่วประเทศโดยจะมีผู้แทนจากบริษัทห้างร้าน ของตนออกไปติดต่อกับลูกค้าตามที่ต่าง ๆ จากนั้นจึงนำใบสั่งซื้อเข้ามาจัดส่งสินค้าจากบริษัท ดังนั้นย่านนี้จึงเป็นศูนย์กลางของการจำหน่ายเครื่องยนต์และอะไหล่ยนต์ต่าง ๆ ที่สำคัญที่สุดของประเทศ

ย่านค้าเครื่องยนต์และอะไหล่ยนต์ บริเวณวรจักร

วงเวียน ๒๒ กรกฎา

นับเป็นบริเวณอยู่อาศัยขนาดใหญ่อีกแห่งหนึ่ง ส่วนบริเวณที่ใช้ประกอบพาณิชยกรรมจะพบว่าเรียงรายไปตามริมถนน โดยเฉพาะด้านถนนเจริญกรุง กิจกรรมการค้าที่พบมากในย่านวงเวียน ๒๒ กรกฎา คือ การค้าพลาสติก และอุปกรณ์

อาคารพาณิชย์ย่านวงเวียน ๒๒ กรกฎา

สำหรับบริเวณต่อไปที่จะกล่าวถึง ยังคงมีสภาพเป็นอาคารพาณิชย์-พักอาศัย แต่มีลักษณะของการเป็นย่านพาณิชยกรรมที่โดดเด่น ส่วนใหญ่เป็นการขยายตัวมาจากชุมชนจีนสำเพ็ง ที่มีพัฒนาการมาตลอดสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ บริเวณต่อไปนี้คือ

คลองถมหรือสี่แยกวัดตึก

เป็นย่านการค้าปลีกและส่งสินค้าประเภทเครื่องไฟฟ้า เครื่องมืออุปกรณ์การก่อสร้างต่าง ๆ เช่น เลื่อย ฆ้อน ลูกบิด กลอนประตู ฯลฯ

ย่านสำเพ็ง

เป็นย่านการค้าผ้าและเสื้อผ้าสำเร็จรูป เครื่องเย็บปักถักร้อย เครื่องประดับ เครื่องใช้เบ็ดเตล็ด จำหน่ายทั้งปลีกและส่ง

เวิ้งนครเขษม

รวมร้านค้าของเก่า ประเภทเครื่องประดับ และวัตถุโบราณ เฟอร์นิเจอร์แบบโบราณราคาแพง หนังสืออ่านเล่น เครื่องดนตรี เครื่องจักรกล

ย่านราชวงศ์

ส่วนใหญ่เป็นที่ตั้งของสถาบันการเงิน เช่น ธนาคาร ทรัสต์ และบริษัทเงินทุนหลักทรัพย์ต่าง ๆ

เยาวราช

เป็นย่านสรรพสินค้าชั้นนำในอดีต ประกอบด้วยสถานเทิงเริงรมย์ ร้านค้าขายแหล่งสินค้าอุปโภค บริโภค จากเมืองจีนเกือบทุกชนิด

ย่านทรงวาด

เป็นที่ตั้งของโกดังสินค้าและร้านค้าส่งสินค้า ซึ่งเป็นผลิตผลทางการเกษตรกรรมประเภทของแห้ง ที่มาจากทั้งในและต่างประเทศ เช่น พริกแห้ง หอม กระเทียม พุทราจีน หูฉลาม เป็นต้น

ย่านเชียงกง

อยู่บริเวณตอนใต้ของสำเพ็ง ขายอุปกรณ์เครื่องเดินเรือ และเครื่องอะไหล่รถยนต์ ตลอดจนเครื่องเหล็ก เครื่องจักรสำหรับงานอุตสาหกรรม ทั้งของใหม่และของใช้แล้ว

ย่านราชวงศ์

เยาวราช

๕. บริเวณตั้งแต่แนวคลองผดุงกรุงเกษมออกไป

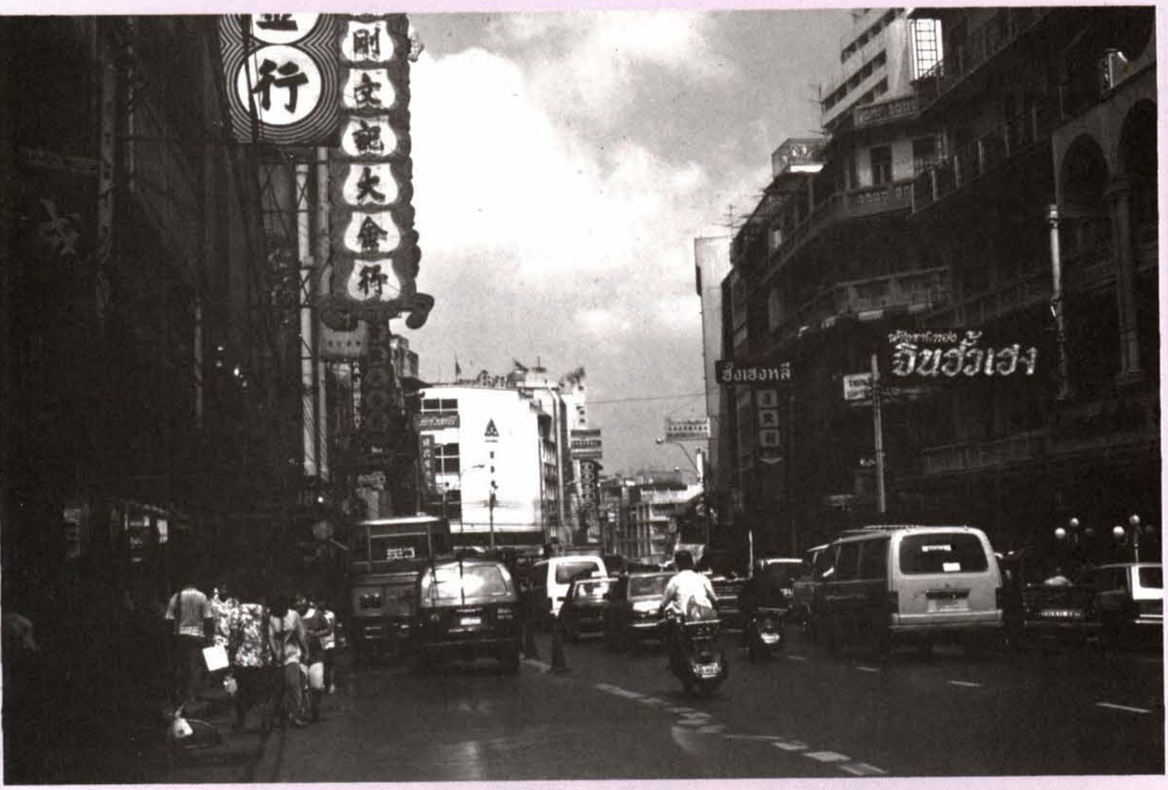
ดังได้กล่าวแล้วว่า เขตเมืองมิได้จำกัดอยู่แต่ในเขตคลองคูเมืองอีกต่อไป กรุงเทพฯ มีอาณาเขตกว้างขวางออกไปอีกหลายร้อยเท่าตัว บริเวณกรุงรัตนโกสินทร์แห่งนี้เป็นเพียงจุดเล็ก ๆ จุดหนึ่งของพื้นที่กรุงเทพฯ เท่านั้น ดังนั้นบริเวณตั้งแต่แนวคลองผดุงกรุงเกษมออกไป จึงเป็นบริเวณที่มีชุมชนหนาแน่นเช่นเดียวกับพื้นที่ภายในแนวคลองเข้ามา แต่จะมีความแตกต่างของการใช้ประโยชน์พื้นที่ที่น่าสังเกต คือ บริเวณใกล้แนวคลองทางด้านเหนือลงมาถึงด้านตะวันออกเฉียงใต้ ส่วนใหญ่เป็นสถานที่ราชการ เพราะทางด้านเหนือเคยเป็นอาณาเขตของพระราชวังดุสิต ซึ่งค่อย ๆ เปลี่ยนสภาพมาเป็นสถานที่ราชการ ภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. ๒๔๗๕ ส่วนทางด้านใต้ซึ่งมีการเปิดพื้นที่โดยถนนเจริญกรุงมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๔ จึงมีการขยายตัวของแหล่งที่อยู่อาศัยและพาณิชยกรรมมาแต่ดั้งเดิม

สาระสำคัญของแหล่งชุมชนสมัยปัจจุบัน

กรุงรัตนโกสินทร์ในปัจจุบัน มีประชากรอยู่อาศัยอย่างหนาแน่นทั่วทั้งบริเวณและจะยิ่งทวีความหนาแน่นเป็นพิเศษ ในบางจุดที่มีกิจกรรมเฉพาะอย่างรวมตัวกัน เนื่องจากเขตนี้เป็นเขตเก่าแก่ และนับวันความสำคัญของการเป็นแหล่งพาณิชยกรรมจะทวีขึ้นทุกทีการอยู่อาศัยของประชากรบนพื้นที่กรุงรัตนโกสินทร์ ในสมัยรัชกาลที่ ๙ นี้ ส่วนใหญ่จึงเป็นการอยู่อาศัยในตึกแถว หรือ อาคารพาณิชย์ ที่ชั้นล่างใช้ประกอบพาณิชยกรรม พักอาศัยชั้นบนอันเนื่องมาจากความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคม และความเจริญทางเทคโนโลยีแบบตะวันตก ที่ทำให้ชาวไทยต้องพยายามปรับตัวให้เข้ากับความเป็นอยู่แบบสมัยใหม่อย่างไม่มีทางหลีกเลี่ยง

นอกจากนี้ราคาที่ดินที่สูงมากขึ้น ทำให้มีการเปลี่ยนแปลงกลุ่มบ้านอยู่อาศัยแบบบ้านเดี่ยว เป็นอาคารพาณิชย์ ซึ่งให้ผลตอบแทนทางเศรษฐกิจสูงกว่า และเมื่อพัฒนาต่อไปก็จะเปลี่ยนไปสู่การสร้างอาคารสาธารณะเพื่อใช้เป็นสำนักงานธุรกิจและพาณิชยกรรม ที่มีความสูงหลายสิบชั้น เช่น วังบูรพา บางลำภู จึงไม่เหลือพื้นที่สำหรับอยู่อาศัยอีกต่อไป การเปลี่ยนแปลงเหล่านี้ ทำให้พื้นที่ในขอบเขตของกรุงรัตนโกสินทร์ในอดีตไม่เหมาะสมสำหรับการเป็นที่อยู่อาศัย ในปัจจุบันประชากรมีแนวโน้มที่จะอพยพออกจากพื้นที่ไปอยู่ตามชานเมืองซึ่งราคาที่ดินถูกกว่า และมีสภาพแวดล้อมดีกว่าในเมือง โดยเฉพาะผู้มีฐานะดี จากสาเหตุดังกล่าว ทำให้ประชากรเข้ามาประกอบอาชีพและกิจกรรมในพื้นที่เฉพาะในเวลากลางวันและกลับออกไปในเวลากลางคืน เป็นผลให้เกิดปัญหาต่าง ๆ ตามมา เช่น ปัญหาความสับสนของการใช้ประโยชน์พื้นที่ ปัญหาการจราจร และปัญหาความเสื่อมโทรมของพื้นที่ เป็นต้น

剛文記大金行
จินฮั้วเฮง

สมัยรัชกาลที่ ๙ (พ.ศ. ๒๔๘๙-ปัจจุบัน)
แผนที่ ๔.๑๐
แสดง แหล่งชุมชนและพาณิชยกรรม

แหล่งชุมชนและพาณิชยกรรมในสมัยรัชกาลที่ ๙

ตลาด

๕๖) ตลาดยอดพิมาน
๕๗) ตลาดส่งเสริมเกษตรกรไทย
๕๘) ตลาดวันชาติ
๕๙) ตลาดบ้านพานถม
๖๐) ห้างฯ เมอรี่คิงส์ วังบูรพา
๖๑) ห้างฯ เซ็นทรัล วังบูรพา
๖๒) พาหุรัดพลาซ่า (ATM)
๖๓) แก้วฟ้าพลาซ่า
๖๔) ห้างฯ นิวเวิลด์ดีพาร์ทเมนต์สโตร์
๖๕) ห้างฯ บางลำภูสรรพสินค้า
๖๖) ศูนย์การค้าคาเธ่ย์

ป้อม
ประตูเมือง
กำแพง
แหล่งชุมชนทั่วไป
แหล่งชุมชนหนาแน่น
ตลาด
ตึกแถว
โกดังสินค้า

ตลาดสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงสมัย-พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช (แผนที่ ๔.๙-๔.๑๐)

นับตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ตลาดและย่านการค้าซึ่งเดิมกระจุกตัวอยู่ในบริเวณเขตกำแพงพระนคร และพื้นที่ข้างเคียง เช่นกระจายตัวโดยขยายไปตามแนวถนนตัดใหม่สายต่าง ๆ สู่พื้นที่โดยรอบกำแพงพระนครเดิมย่านการค้าสำคัญ ๆ หลายแห่งในอดีต เช่นตลาดและย่านการค้าบริเวณเสาชิงช้า ถนนบำรุงเมือง เฟื่องนคร ซึ่งเคยตั้งอยู่ในใจกลางเมืองเริ่มมีบทบาทลดลง เนื่องจากศูนย์กลางพาณิชย-กรรมเริ่มเคลื่อนตัวจากศูนย์กลางเมืองเก่าออกไปสู่ศูนย์กลางใหม่ในพื้นที่ส่วนขยายของเมืองในทิศทางต่าง ๆ กัน อย่างไรก็ตามยังมีตลาดหรือย่านการค้าที่ยังสามารถความเป็นศูนย์หรือย่านจำหน่ายสินค้าเฉพาะอย่างเช่นเดียวกับในอดีตสืบมา เช่นบางส่วนของย่านบำรุงเมืองซึ่งเป็นแหล่งจำหน่ายสังฆภัณฑ์แหล่งใหญ่ของเมือง บางส่วนของย่านเฟื่องนครซึ่งยังคงเป็นแหล่งจำหน่ายเครื่องแบบ เครื่องหมาย และโรงพิมพ์ และยังมีย่านการค้าดั้งเดิมอีกหลายแห่งที่ปัจจุบันยังเป็นย่านการค้าสำคัญ ๆ ซึ่งมีมาตั้งแต่ต้นสมัยรัตนโกสินทร์อยู่ได้ตราบเท่าทุกวันนี้ เช่นย่านพาหุรัด ซึ่งยังคงเป็นย่านจำหน่ายผ้านานาชนิดจากอินเดียและยุโรป ย่านสามเพ็ง สะพานหัน เยาว-ราช ตลาดเก่า ซึ่งยังคงเป็นย่านจำหน่ายสินค้าอุปโภคและบริโภคของชาวจีนมาอย่างต่อเนื่อง และย่านบางลำภูซึ่งเคยรุ่งเรืองในอดีต แต่ซบเซาไประยะหนึ่งที่กรุงเทพฯ เริ่มมีศูนย์การค้าทันสมัยแห่งใหม่ ๆ เกิดขึ้นหลายแห่งในช่วงสองทศวรรษที่ผ่านมา และกลับมาฟื้นตัวใหม่ดังในปัจจุบันนี้

ย่านการค้าบางลำภู

ตลาดและย่านการค้ารัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว (แผนที่ ๔.๙)

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวขอบเขตพื้นที่พระนครมีการขยายตัวต่อเนื่องจากปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว การใช้ที่ดินในพื้นที่เดิมหนาแน่นขึ้น เช่นในชุมชนชาวจีนย่านเยาวราช ราชวงศ์ สามเพ็ง ร้านค้าส่วนใหญ่ในย่านนี้ยังเป็นตึกแถวที่ใช้ประกอบการค้าและอยู่อาศัยรวมกันเช่นเดียวกับในอดีต ในรัชสมัยนี้พื้นที่เมืองขยายออกไปสู่บริเวณโดยรอบพระนครบ้าง ที่สำคัญคือพื้นที่ฝั่งธนบุรีซึ่งมีการขยายออกไปเนื่องจากมีสะพานพุทธเชื่อมพื้นที่ฝั่งพระนคร แต่ทำเลที่ตั้งของย่านการค้าสำคัญระดับเมืองก็ยังกล่าวได้ว่าไม่มีการเปลี่ยนแปลงไปจากเดิมแต่อย่างใด

ย่านการค้าเยาวราช

ย่านการค้าเยาวราชและตลาดเก่า

ตลาดและย่านการค้า รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอนันท-มหิดล (แผนที่ ๔.๙)

ตลาดและย่านการค้าสำคัญที่มีมา แต่เดิมยังคงมีบทบาทหน้าที่อย่างต่อเนื่องจากรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ตลาดใหญ่ในชุมชนคงเกิดควบคู่กันไปกับชุมชนนั้น ๆ แต่ย่านการค้าระดับเมืองที่มีจุดเด่นที่สุดในรัชสมัยนี้ก็คือ ย่านการค้าสองข้างถนนราชดำเนินกลาง ซึ่งสร้างอย่างแบบตะวันตก กล่าวคือมีถนนซึ่งกว้างขวางมีพันธุ์ไม้ให้ความร่มรื่นตลอดแนวถนน อาคารที่ก่อสร้างเป็นอาคารสูง ๓–๔ ชั้น เรียงรายอย่างมีระเบียบตลอดความยาวถนน อาคารมีลักษณะเป็นสำนักงานมากกว่าลักษณะห้องแถวดังที่เคยมีมาแต่ในอดีต

อาคารริมถนนราชดำเนินกลาง

ตลาดและย่านการค้าในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช (แผนที่ ๔.๑๐)

การเคลื่อนตัวของศูนย์กลางความสำคัญของกรุงเทพฯที่มีตลาดหรือย่านการค้าเป็นศูนย์กลางจากอดีตที่ผ่านมา นอกจากเกิดจากปัจจัยการขยายพื้นที่ของเมืองแล้ว เหตุปัจจัยที่สองเกิดมาจากปัญหาทำเลที่ตั้งของย่านการค้าเดิมในเขตเมืองเก่าเอง ซึ่งมักตั้งอยู่ในพื้นที่จำกัดมีการใช้ที่ดินอย่างหนาแน่น ประกอบกับปัญหาขาดที่จอดรถ และปัญหาการจราจรโดยรอบติดขัดยากต่อการแก้ไข ปัญหาเหล่านี้ล้วนทำให้ประชาชนผู้มาใช้บริการในย่านดังกล่าวได้รับความไม่สะดวก ทำให้เกิดความเบื่อหน่ายไปในที่สุด

เหตุปัจจัยของความเปลี่ยนแปลงของย่านการค้าของเมืองความเปลี่ยนแปลงในโครงสร้างสังคม และเศรษฐกิจของเมืองมีผลทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในกิจวัตรและพฤติกรรมการกินอยู่ของประชาชนโดยทั่วไป ภาวะเศรษฐกิจที่รัดตัว เวลาว่างที่น้อยลงปัญหาการจราจรและปัญหาที่จอดรถที่เพิ่มขึ้น ล้วนแต่มีผลทำให้เกิดวัฒนธรรมการกินอยู่แบบเร่งรัด ประชาชนเริ่มหันไปนิยมใช้บริการของตลาดสินค้าแบบเบ็ดเสร็จ ที่มีสินค้าหลายหลากประเภทให้จับจ่ายซื้อได้ในพื้นที่เดียวกันหรือต่อเนื่องกัน และที่ที่มีความสะดวกในการจอดรถและให้บริการอื่น ๆ ที่จำเป็น ลักษณะของตลาดแบบใหม่ดังกล่าว ได้แก่ ซุปเปอร์มาร์เก็ต ห้างสรรพสินค้า หรือตลาดทั้งสองประเภทรวมกันอยู่ในศูนย์การค้าใหญ่

ห้างสรรพสินค้า-ตลาดรุ่นใหม่

โดยสรุปกล่าวได้ว่าปัจจัยทั้งสามที่กล่าวแล้วมีผลทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงทั้งในเรื่องของทำเลที่ตั้ง รูปแบบ และขนาดของตลาดและย่านการค้ามาเป็นระยะๆที่ต่อเนื่องกัน ความเปลี่ยนแปลงช่วงปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวต่อเนื่องมาจนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอนันทมหิดล ยังมีลักษณะค่อยเป็นค่อยไป และมีอัตราเร่งของความเปลี่ยนแปลงที่รวดเร็วยิ่งขึ้นตามลำดับในรัชกาลปัจจุบัน

ดังได้กล่าวมาแล้วว่าตลอดรัชสมัยรัชกาลปัจจุบันซึ่งมีการดำเนินมานานกว่า ๔๐ ปีเศษ ความเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินของเมืองนั้นเป็นไปอย่างรวดเร็วและอย่างกว้างขวางโดยเฉพาะอย่างยิ่งนับตั้งแต่ปี ๒๕๐๑ เป็นต้นมา การใช้ที่ดินของกรุงเทพมหานครสมัยตั้งแต่ปี ๒๕๐๑ จนถึงปี พ.ศ. ๒๕๒๓ จะเห็นได้ว่าสัดส่วนที่ดินเพื่อการพาณิชยกรรมเมื่อเปรียบเทียบกับการใช้ที่ดินประเภทอื่น ๆ ปรากฏว่ามีสัดส่วนไม่มากนัก แต่หากพิจารณาจากการเปลี่ยนแปลงของการใช้ที่ดินย่านพาณิชยกรรมในแต่ละช่วงเวลาแล้วจะเห็นได้ว่ามีการขยายตัวถึง ๕๑๔% ในระยะเวลา ๒๒ ปี[๑] การใช้ที่ดินสร้างตลาดและตึกแถวนับเป็นที่ดินเพื่อการพาณิชยกรรมที่มากที่สุด และเป็นเหตุหนึ่งของความหนาแน่นของชุมชน เพราะในพื้นที่ดังกล่าวมีการอยู่อาศัยควบคู่กันไปด้วย

กล่าวได้ว่าตลาดในปัจจุบันกำลังขยายตัวออกไปอย่างมากมายต่างกับในรัชกาลก่อน ๆ ตลาดยังทำหน้าที่เป็นศูนย์กลางชุมชนทั้งใหม่และเก่าทั้งเล็กและใหญ่ แต่ตลาดได้เปลี่ยนรูปลักษณะบทบาทและกิจกรรมต่างไปจากเดิม กล่าวคือมีตั้งแต่ตลาดเล็กสุดซึ่งจำกัดอยู่แต่เพียงระดับหมู่บ้านหรือชุมชนเล็ก ๆ เป็นแหล่งจำหน่ายเฉพาะสินค้าอุปโภคบริโภคพื้นฐานสำหรับชีวิตประจำวัน อย่างที่เรียกว่า *"ตลาดปากซอย"*[๒] ตลาดระดับนี้มักตั้งอยู่ในพื้นที่ใกล้ที่อยู่อาศัย เช่นหน้าหมู่บ้านจัดสรรทั้งหลาย ตลาดในระดับที่สองได้แก่ ตลาดที่ตั้งอยู่ในทำเลที่ตั้งห่างออกไปแต่ไม่เกินระยะเดินทาง ๑๕-๒๐ นาที และตั้งบนเส้นทางคมนาคมหลักที่มีผู้คนสัญจรไปมาเป็นประจำวัน ตลาดระดับนี้มีลักษณะของความเป็นย่านคือมีร้านจำหน่ายสินค้ามากกว่าสินค้าจำเป็นทั่วไปสำหรับชีวิตประจำวัน คือจะมีสินค้าอุปโภคบริโภคหลากชนิดสำหรับครัวเรือน ลักษณะที่สำคัญอีกประการคือมีกิจกรรมบริการต่าง ๆ รวมอยู่ในพื้นที่ด้วยเช่นการบริการ ซ่อมเครื่องไฟฟ้า เครื่องยนต์ ประปา และอื่น ๆ ตลาดระดับกลางนี้จะให้บริการทั้งแก่ชุมชนที่ตั้งอยู่โดยรอบตลาดนั้น และให้บริการแก่ผู้คนที่สัญจรผ่านเส้นทางที่ตลาดหรือย่านการค้านั้นตั้งอยู่

ตลาดและย่านการค้าระดับที่สาม ได้แก่ ตลาดหรือย่านการค้าระดับเมือง หรือระดับภาค ที่เริ่มมีบทบาทมากขึ้นตามลำดับอย่างที่ไม่เคยมีมาก่อนในรัชสมัยอื่น ๆ ตลาดหรือย่านการค้าประเภทนี้ส่วนใหญ่ตั้งอยู่ในบริเวณชานเมือง ในพื้นที่ศูนย์ย่อยของเมือง ซึ่งมีถนนหลักสายสำคัญตัดผ่านไปสู่พื้นที่ปริมณฑล และจังหวัดใกล้เคียง เช่น บริเวณถนนพหลโยธิน ถนนสุขุมวิท ถนนเพชรเกษม เป็นต้น ตลาดและย่านการค้าระดับนี้จะมีขนาดเป็นชุมชนในตัวเองคือมีทั้งส่วนที่เป็นตลาดสดและอาคารร้านค้าจำนวนนับสิบนับร้อย ซึ่งประกอบธุรกิจการค้านานาประเภททั้งจำหน่ายสินค้า การบริการ และการผลิต ตลอดจนกิจกรรมสันทนาการต่าง ๆ โดยที่มีผู้ประกอบกิจการอยู่อาศัยในพื้นที่ด้วยอย่างหนาแน่น ตัวอย่างย่านการค้าระดับนี้ได้แก่ ย่านการค้าสะพานควาย ย่านการค้าพระโขนง ย่านการค้าบางแค เป็นต้น นอกจากย่านการค้าชานเมืองทั้งสี่ทิศแล้วยังมีย่านการค้าในศูนย์กลางเมืองอีกหลายแห่งที่ทำหน้าที่เป็นศูนย์กลางธุรกิจการค้าระดับเมือง ภาคหรือประเทศเช่น ย่านธุรกิจสีลม สาธร ปทุมวัน ราชประสงค์ ซึ่งเป็นย่านการค้าที่มีบทบาทสำคัญต่อเศรษฐกิจของกรุงเทพฯ และประเทศมาตลอด

---

๑ สำนักผังเมือง

๒ เกียรติ จิวะกุล และคณะ, *ตลาดในกรุงเทพฯ*

อย่างไรก็ตามหากพิจารณาดูเฉพาะในพื้นที่กรุงรัตนโกสินทร์จะเห็นได้ว่าตลาดและย่านการค้าในพื้นที่จะมีความเปลี่ยนแปลงไปจากรัชกาลก่อน ๆ ไม่มากนัก เนื่องจากพื้นที่ส่วนนี้อยู่ในขอบเขตที่จำกัดถูกล้อมรอบด้วยคูคลอง ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นบ้างก็จะเป็นการปรับปรุงตลาดหรือย่านการค้าเดิมซึ่งเสื่อมโทรมไปตามกาลเวลา แต่มิได้มีโครงการขนาดใหญ่ที่มีการรื้อถอนอาคารเดิมที่เปิดพื้นที่อย่างขนานใหญ่ เช่นที่มีเกิดขึ้นในพื้นที่รอบนอกกรุงรัตนโกสินทร์บางพื้นที่ เนื่องจากในเขตกรุงรัตนโกสินทร์ส่วนที่เป็นย่านการค้าหรือเขตพาณิชยกรรมเดิมมักเป็นตึกแถว ซึ่งกรรมสิทธิ์ที่ดินถูกแบ่งย่อยออกแปลงเล็กแปลงน้อยยากแก่การนำมารวมกลับเป็นที่ดินผืนใหญ่เพื่อการพัฒนาโครงการขนาดใหญ่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อมีการประกาศพื้นที่กรุงรัตนโกสินทร์เป็นเขตพื้นที่ที่มีการควบคุมการใช้ที่ดินตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๕๒๔ ทำให้การใช้ที่ดินในเขตกรุงรัตนโกสินทร์เป็นไปอย่างมีระเบียบแบบแผนมากยิ่งขึ้นการเปลี่ยนแปลงการใช้ประโยชน์ที่ดินจากเดิมเป็นไปอย่างจำกัดหรือเกือบเป็นไปไม่ได้ การพาณิชยกรรมในเขตพื้นที่ดังกล่าวก็อยู่ในจำนวนจำกัดเพียงเพื่อบริการชุมชนในบริเวณเท่านั้น

จากการสำรวจสัดส่วนการใช้ที่ดินประเภทต่าง ๆ ในเขตกรุงรัตนโกสินทร์ใน พ.ศ. ๒๕๒๓[๑]พบว่าพื้นที่สำหรับพาณิชยกรรมมีพื้นที่มากที่สุดคือ ๔๘๓.๑๔ ไร่ หรือ ๑๘.๗% พื้นที่ส่วนใหญ่อยู่ในแขวงวังบูรพาภิรมย์ และยังกระจายอยู่ในแขวงตลาดยอด แขวงศาลเจ้าพ่อเสือและแขวงสำราญราษฎร์ ลักษณะอาคารส่วนใหญ่จะเป็นตึกแถวที่ใช้ทั้งประกอบพาณิชยกรรมและอยู่อาศัยควบคู่กันไปอาคารจะเรียงแถวยาวไปตามถนนใหญ่ทั่วไป ยกเว้นแขวงพระบรมมหาราชวังที่มีพาณิชยกรรมน้อยคือจำกัดอยู่แต่เพียงบริเวณท่าเตียนและท่าพระจันทร์ถึงท่าช้างบางส่วนเท่านั้น

๑ ขุนพล พรหมแพทย์ วิทยานิพนธ์ปริญญาโทผังเมือง *"การวางแผนพัฒนาการท่องเที่ยวกรุงรัตนโกสินทร์*, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, กรุงเทพมหานคร, ๒๕๒๕

สี
ตรา

National
เนชั่นแนล
Technics

สำหรับย่านการค้าเก่าแก่ในบริเวณกรุงรัตนโกสินทร์ส่วนใหญ่จะอยู่ในย่านกรุงรัตนโกสินทร์ชั้นนอก ประกอบด้วยย่านการค้าและย่านที่อยู่อาศัย เช่น ย่านถนนบำรุงเมือง ย่านแพร่งนรา ย่านถนนเจริญกรุง ฯลฯ

ย่านการค้าที่กล่าวแล้วส่วนใหญ่มีร้านค้าต่าง ๆ เป็นองค์ประกอบหลักของพื้นที่ ย่านการค้าบางแห่งมีตลาดสด หรือตลาดอาหารเป็นองค์-ประกอบรองตั้งรวมอยู่ด้วย เช่น ย่านพาหุรัด สะพานหัน ย่านบางลำภู ย่านบ้านหม้อ หรือบางย่านตลาดกลับเป็นองค์ประกอบหลักของย่านการค้าและมีอาคารร้านค้าเรียงรายอยู่โดยรอบเป็นส่วนต่อเนื่อง ได้แก่

ตลาดยอดพิมาน ที่ถนนจักรเพชร วังบูรพา แขวงวังบูรพาภิรมย์

ตลาดองค์การปากคลองตลาด ติดต่อกับตลาดยอดพิมาน

ตลาดส่งเสริมเกษตรกรไทยอยู่ในกลุ่มเดียวกับ ๒ ตลาดแรก และมีสภาพทางกายภาพและสังคมร่วมกันบางประการ ได้แก่ ประเภทสินค้าและที่มาแหล่งผลิตและรูปแบบของการขายส่งเป็นหลัก

ตลาดเก่าเยาวราช ซึ่งมีความเก่าแก่และมีความสำคัญมาตั้งแต่อดีต

ตลาดเทวราชกุญชร ซึ่งตั้งอยู่ปากคลองผดุงกรุงเกษมข้างวัดเทวราช-กุญชร

ตลาดบ้านพานถม แขวงบ้านพานถมหลังวัดตรีทศเทพเขตพระนคร

ตลาดศาลเจ้าพ่อเสือ

ตลาดท่าเตียน

ตลาดนางเลิ้ง

ตลาดวังมหานาค

ลักษณะของตลาดและย่านการค้าประเภทหลังนี้นับเป็นแบบอย่างของการพัฒนาอสังหาริมทรัพย์ในเขตพาณิชยกรรมของเมืองที่ได้รับความนิยมอย่างมากมาเป็นเวลานานโดยผู้ลงทุนพยายามสร้างตลาดเป็นตัวนำของกิจกรรม และเป็นส่วนสร้างความเจริญให้แก่พื้นที่เพื่อให้สามารถขายอาคารพาณิชย์หรือตึกแถวอยู่อาศัยโดยรอบได้ บางโครงการยังได้สร้างศูนย์การค้าและโรงภาพยนตร์ควบคู่กันไปกับตัวตลาด เพื่อให้สามารถนำไปโฆษณาชักจูงใจได้ แต่ก็มีโครงการไม่น้อยที่ไม่ประสพความสำเร็จ เนื่องจากไม่สามารถลงทุนได้ตามที่ประกาศโฆษณาไว้เพราะสภาพแวดล้อมทางเศรษฐกิจไม่อำนวยในภายหลัง

อย่างไรก็ตามในระยะหลัง ๆ นี้จะเห็นได้ว่าลักษณะของโครงการศูนย์การค้าประเภทที่มีตลาดสดหรือโรงมหรสพเป็นศูนย์กลางพื้นที่และกิจกรรม และมีอาคารพาณิชย์รายล้อมจะค่อย ๆ หายไปจากพื้นที่ในกรุงรัตนโกสินทร์ และพื้นที่กรุงเทพฯ ชั้นในและนอกออกไป เนื่องจากมีศูนย์การค้าทันสมัยที่เพียบพร้อมด้วยสิ่งอำนวยความสะดวกที่พร้อมมูลขึ้นมาแทนที่ เช่น ที่จอดรถจำนวนมาก จำนวนร้านค้ามากมายหลายระดับในอาคารใหญ่ที่มีสิ่งปกคลุมต่อเนื่องกัน ภายในอาคารมีการปรับอากาศมีพื้นที่สะอาดมีระเบียบตลอดจนมีสิ่งอำนวยความสะดวกอื่น ๆ มากมาย

คลองในสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว จนถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช (แผนที่ ๔.๑๑-๔.๑๓)

นับแต่สมัยรัชกาลที่ ๖ เป็นต้นไปไม่ปรากฏว่ามีการขุดคลองเพิ่มขึ้นอีก ทั้งในบริเวณเขตพื้นที่ของกรุงรัตนโกสินทร์และเขตกรุงเทพมหานคร การขุดซ่อมคลองเดิมที่ตื้นเขินนั้นมีบ้างแต่เน้นหนักไปทางฝั่งธนบุรี สำหรับในพระนครภายในเขตคลองผดุงกรุงเกษมนั้น ได้มีการประกาศอนุรักษ์คูคลองต่าง ๆ โดยเฉพาะคลองสำคัญทางประวัติศาสตร์คือ คลองคูเมืองเดิม คลองรอบกรุง คลองหลอดวัดราชบพิธ-คลองหลอดวัดราชนัดดา คลองผดุงกรุงเกษม และคลองมหานาค ในรัชกาลปัจจุบัน

เมื่อไม่มีการขุดคลองเพิ่ม ทั้งยังไม่มีการขุดซ่อมคูคลองเดิมตามปกติ ปัญหาต่าง ๆ จึงเกิดตามมาเช่นปัญหาสำคัญคือ เรื่องการรุกล้ำคลอง และปัญหาความสกปรกและคลองตื้นเขิน ซึ่งในที่สุดได้ส่งผลกระทบอย่างมากต่อพัฒนาการของเมืองและชุมชนต่าง ๆ กล่าวคือ

เมื่อมีผู้เข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่ริมฝั่งคลองเป็นจำนวนมากขึ้นทุกที ใน พ.ศ. ๒๔๕๙ จึงมีประกาศไม่ให้จอดแพในบริเวณคลองสำคัญ ๆ ที่เป็นเส้นทางคมนาคมอีกต่อไป เช่นบริเวณคลองผดุงกรุงเกษม คลองบางลำภู คลองมหานาคและคลองสะพานหัน เป็นต้น[๑] นโยบายดังกล่าวส่งผลให้แหล่งชุมชนที่เคยพึ่งพาอาศัยลำน้ำของชาวไทยมาแต่ดั้งเดิม เริ่มถูกจำกัดลงโดยทางอ้อม บ้านเรือนแพริมน้ำค่อย ๆ ลดน้อยลงทุกที

จากปัญหาเรื่องความสกปรกและเรื่องคลองตื้นเขิน อันสืบเนื่องมาจากไม่มีการขุดลอกพัฒนาซ่อมแซมคูคลองดังเคยปฏิบัติกันมาเป็นประจำนั้น ทำให้รัฐบาลต้องเผชิญต่อความสะสมซับซ้อนของปัญหานี้ แต่แนววิธีการแก้ไขของรัฐบาลแตกต่างไปจากการ แก้ปัญหาคลองในสมัยก่อน ๆ ทั้งนี้เพราะนโยบายของรัฐบาลให้ความสำคัญต่อระบบการคมนาคมทางบกเพียงด้านเดียว จึงแก้ปัญหาโดยการถมคลองแล้วสร้างเป็นถนนขึ้นแทน เช่น การถมคลองจักรวรรดิ คลองตรอกเต๊า คลองศาลเจ้าใหม่ เป็นต้น[๒]

---

[๑] ปิยนาถ บุนนาค และคณะ, *คลองในกรุงเทพฯ,* หน้า ๑๒๔

[๒] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๕-๑๒๖

โดยเฉพาะบริเวณใจกลางชุมชนซึ่งมีโครงข่ายของคู–คลองเข้าถึงชุมชนเหล่านั้นอยู่แล้ว ทั้งนี้คาดว่าการพิจารณาเรื่องการถมคลอง เพื่อสร้างถนนนั้นคำนึงแต่เฉพาะการประหยัดงบประมาณการตัดถนนขึ้นใหม่ได้มากกว่าจะเสียงบประมาณเวนคืน เพื่อตัดถนนใหม่ ทั้งยังได้เส้นทางที่ตัดเข้าสู่ใจกลางชุมชน[๑] ผลของการเปลี่ยนแปลงครั้งนี้ทำให้โครงข่ายการสัญจรที่เคยเลื่อนไหลไปมาทางลำน้ำอย่างคล่องตัวโดยตลอดทั่วถึงทั้งพื้นที่พระนครเริ่มขาดตอนไม่ต่อเนื่องกันตลอด โดยมีถนนปรากฏขึ้นแทนเป็นช่วง ๆ จนในที่สุดโครงข่ายของคมนาคมทางน้ำก็ลดความสำคัญและเริ่มถูกทำลายลงเป็นลำดับ ด้วยการพิจารณาแต่เฉพาะบทบาทของระบบถนนเป็นสำคัญแทนที่จะประสานให้สอดคล้องต่อเนื่องกับระบบการสัญจรทางน้ำ ซึ่งเป็นโครงข่ายที่ดีและเหมาะสมอย่างยิ่งสำหรับระบบการคมนาคมของเมือง ทั้งนี้มิได้พิจารณาแต่เฉพาะในแง่มุมของการสัญจรไปมาระหว่างชุมชนต่าง ๆ ภายในเขตพระนครแต่เพียงเท่านั้น แต่ควรพิจารณาในด้านความประหยัดทรัพยากร การขนส่งผลผลิตทางการเกษตรและอุตสาหกรรม และการประหยัดพลังงานธรรมชาติรวมทั้งการชลประทานที่เหมาะสมกับสภาพลักษณะทางภูมิศาสตร์ด้วย

๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๗

สะพานในสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว

เนื่องจากความเจริญได้ขยายเขตออกไปทั้งฝั่งพระนคร และฝั่งธนบุรี ทำให้มีความจำเป็น ต้องสร้างสะพานข้ามแม่น้ำเจ้าพระยา เชื่อมระหว่างพระนครกับธนบุรี เพื่ออำนวยความสะดวกในการสัญจรไป–มาของประชาชน สะพานแรกที่สร้างข้ามแม่น้ำเจ้าพระยาคือ สะพานพระรามหก ดังนั้นในรัชกาลที่ ๗ จึงมีการสร้างสะพานที่สองขึ้นทำให้การติดต่อระหว่างฝั่งพระนครกับฝั่งธนบุรีเป็นไปอย่างสะดวกขึ้นอีก และทำให้ฝั่งธนบุรีได้มีการพัฒนาขึ้นอย่างรวดเร็ว คือ

สะพานพระพุทธยอดฟ้า (สะพานปฐมบรมราชานุสรณ์) (๔๒) สร้างข้ามแม่น้ำเจ้าพระยาจากถนนตรีเพชรไปยังฝั่งธนบุรี เชื่อมต่อกับถนนประชาธิปกในปัจจุบัน

สะพานที่สำคัญคืออีกสะพานหนึ่ง ที่ได้สร้างขึ้นในรัชกาลที่ ๗ ซึ่งเป็นสะพานที่ออกแบบเป็นพิเศษสำหรับทอดข้ามทั้งคลอง และเส้นทางรถไฟในขณะเดียวกัน คือ

สะพานกษัตริย์ศึก (๔๓) เป็นสะพานข้ามคลองผดุงกรุงเกษม และเส้นทางรถไฟจากสถานีหัวลำโพงในปัจจุบัน เชื่อมต่อระหว่างถนนพระราม ๑ กับถนนบำรุงเมือง

สะพานกษัตริย์ศึก

เส้นทางสัญจรทางน้ำ

สะพานในสมัยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลย-เดช (แผนที่ ๔.๑๓)

สะพานพระปิ่นเกล้าฯ

ในรัชกาลปัจจุบันนี้พบว่ามีแต่การสร้างสะพานข้ามแม่น้ำเจ้าพระยาหลายสะพาน สะพานที่อยู่ภายในเขตพื้นที่ของโครงการศึกษานี้ คือ

สะพานพระปิ่นเกล้า (๔๔) ข้ามแม่น้ำเจ้าพระยาบริเวณปากคลองโรงไหม เมื่อสร้างสะพานขึ้นเชิงสะพานได้ปิดปากคลองบริเวณนั้นทำให้ไม่สามารถนำเรือผ่านเข้า-ออกได้ดังเดิม

สะพานพระปกเกล้า (๔๕) ข้ามแม่น้ำเจ้าพระยา คู่ไปกับสะพานพระพุทธยอดฟ้า เนื่องจากการจราจรบริเวณนั้นคับคั่งถึงขั้นวิกฤต สะพานเพียงสะพานเดียวไม่อาจระบายการจราจรได้ทัน รัฐบาลจึงได้ดำเนินการสร้างสะพานใหม่นี้คู่ขนานกับสะพานเดิมโดยช่วงกลางของสะพานใหม่นี้ได้จัดเตรียมที่ไว้สำหรับสร้างรถรางไฟฟ้าซึ่งกำลังจะดำเนินการก่อสร้างในไม่ช้านี้ด้วย

สะพานพระปกเกล้า

สมัยรัชกาลที่ ๗ (พ.ศ. ๒๔๖๘-๒๔๗๗)
แผนที่ ๔.๑๑
แสดง เส้นทางสัญจรทางน้ำ

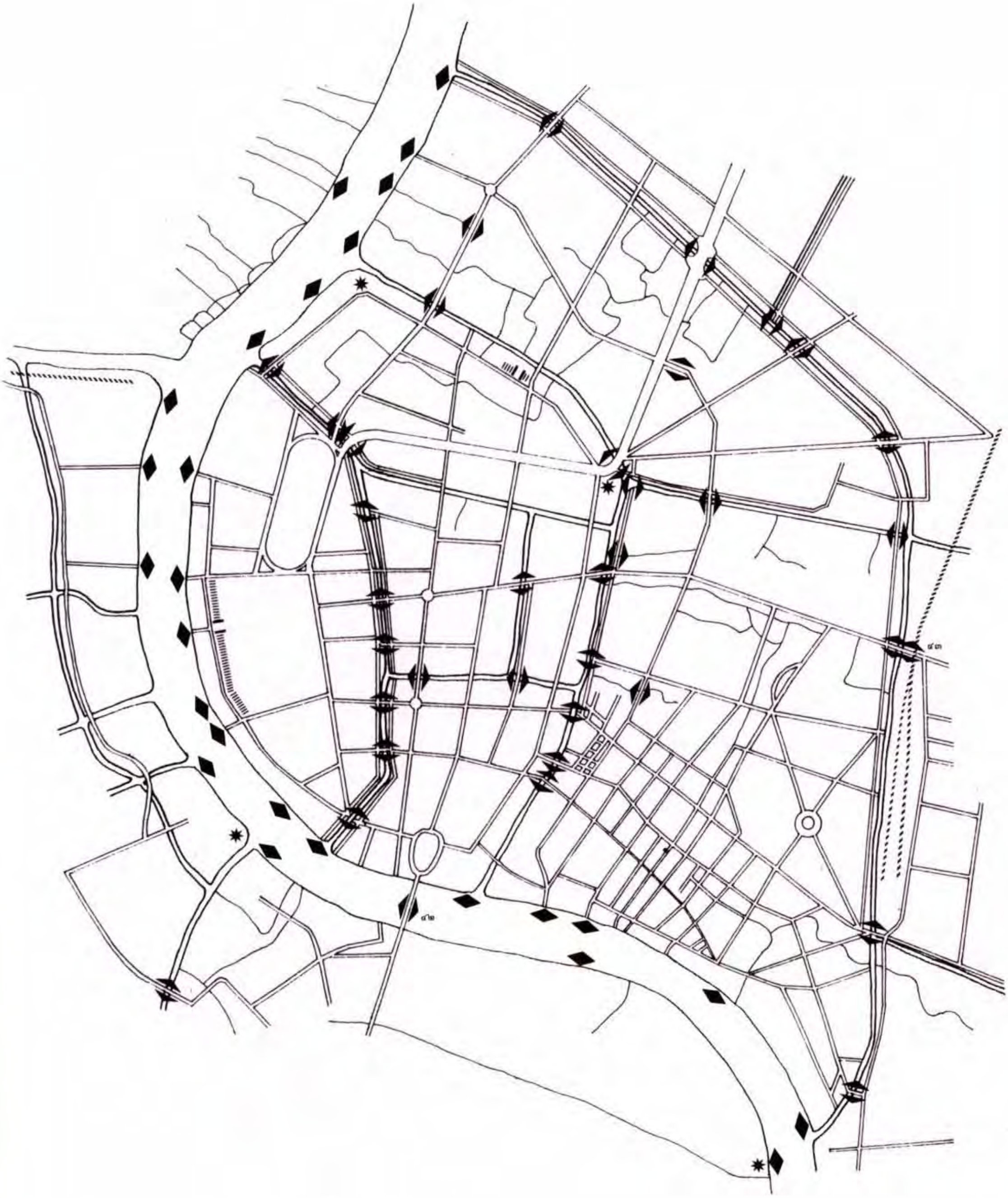
เส้นทางสัญจรทางน้ำในสมัยรัชกาลที่ 7

สะพาน

๔๒) สะพานพระพุทธยอดฟ้า (ข้ามแม่น้ำเจ้าพระยา)

๔๓) สะพานกษัตริย์ศึก (ข้ามคลองผดุงฯ และทางรถไฟ)

- ✸ ป้อม
- ประตูเมือง
- กำแพง
- แม่น้ำลำคลอง
- คลองขุดใหม่
- คลองขนาดเล็ก
- สะพานใหม่– สะพานเดิม
- ท่าเรือ

๔๓
๔๒

สมัยรัชกาลที่ ๘ (พ.ศ. ๒๔๗๗-๒๔๘๙)
แผนที่ ๔.๑๒
แสดง เส้นทางสัญจรทางน้ำ

- ป้อม
- ประตูเมือง
- กำแพง
- แม่น้ำลำคลอง
- คลองขุดใหม่
- คลองขนาดเล็ก
- สะพานใหม่-สะพานเดิม
- ท่าเรือ

สมัยรัชกาลที่ ๙ (พ.ศ. ๒๔๘๙-ปัจจุบัน)
แผนที่ ๔.๑๓
แสดง เส้นทางสัญจรทางน้ำ

เส้นทางสัญจรทางน้ำในสมัยรัชกาลที่ ๙

สะพาน

๔๔) สะพานพระปิ่นเกล้า (ข้ามแม่น้ำเจ้าพระยา)

๔๕) สะพานพระปกเกล้า (ข้ามแม่น้ำเจ้าพระยา)

ป้อม

ประตูเมือง

กำแพง

แม่น้ำลำคลอง

คลองขุดใหม่

คลองขนาดเล็ก

สะพานใหม่ สะพานเดิม

ท่าเรือ

๔๔
๔๕

ถนนในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๗ จนถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช (แผนที่ ๔.๑๔-๔.๑๖)

ในช่วงระยะเวลาระหว่างสมัยรัชกาลที่ ๗ ถึงรัชกาลที่ ๙ การเชื่อมถนนใหญ่สายสำคัญ ๆ ยังคงปรากฏอยู่บริเวณด้านใต้ของพระนคร ใกล้ริมแม่น้ำเจ้าพระยาเช่นเดิม แสดงถึงการขยายตัวของย่านพาณิชยกรรมของชาวจีนที่เจริญเติบโตขึ้นเป็นลำดับ และยังเลยลงไปถึงนอกเขตคลองผดุงกรุงเกษมที่มีการตัดถนนสี่พระยา และถนนมหาพฤฒารามอีก นอกจากนั้นทางตอนเหนือมีถนนเชื่อมโยงพื้นที่ที่สำคัญเส้นหนึ่ง คือถนนวิสุทธิกษัตริย์ ซึ่งสร้างต่อมาจากถนนวิสุทธิกษัตริย์เดิมที่ท่าน้ำใกล้ธนาคารแห่งประเทศไทยในปัจจุบัน เลยลงมาต่อกับถนนจักรพรรดิพงษ์ เมื่อพิจารณาถนนสายใหม่นี้ตั้งแต่ถนนวิสุทธิกษัตริย์ ถนนจักรพรรดิพงษ์ ถนนวรจักร และ ถนนจักรวรรดิแล้ว จะพบว่ามีแนวทางโค้งไปตามแนวคลองรอบกรุง ทั้งนี้ชี้ให้เห็นถึงความพยายามที่จะสร้างเส้นทางคมนาคมทางบกเส้นใหม่เพื่อใช้แทนเส้นทางน้ำเดิมก็เป็นได้

การเชื่อมต่อถนนและการขยายตัวของชุมชนบริเวณด้านใต้ของพระนคร

ถนนเชื่อมโยงพื้นที่บริเวณด้านเหนือของเมืองเป็นแนวตรง
ไปตามแนวคลองรอบกรุง

สมัยรัชกาลที่ ๗ (พ.ศ. ๒๔๖๘-๒๔๗๗)
แผนที่ ๔.๑๔
แสดง เส้นทางสัญจรทางบก

ถนนตัดใหม่ในสมัยรัชกาลที่ ๗

๗๖) ถนนวิสุทธิกษัตริย์
๗๗) ถนนสะพานพระพุทธยอดฟ้าฯ
๗๘) ถนนมหาจักร
๗๙) ถนนคลองถมศาลเจ้าใหม่
๘๐) ถนนมังกร
๘๑) ถนนเยาวพานิช
๘๒) ถนนแปลงนาม
๘๓) ถนนผดุงด้าว
๘๔) ถนนพาดสาย
๘๕) ถนนมิตรพันธ์
๘๖) ถนนตรีมิตร
๘๗) ถนนจรัสเมือง
๘๘) ถนนเจริญเมือง
๘๙) ถนนมหาพฤฒาราม
๙๐) ถนนสี่พระยา

✷ ป้อม
ประตูเมือง
กำแพง
ทางเดิม
ถนนใหม่
ทางรถไฟ

๗๖
๗๗
๗๘
๗๙
๘๐
๘๑
๘๒
๘๓
๘๔
๘๕
๘๖
๘๗
๘๘
๘๙
๙๐

สมัยรัชกาลที่ ๘ (พ.ศ. ๒๔๗๗-๒๔๘๙)
แผนที่ ๔.๑๕
แสดง เส้นทางสัญจรทางบก

ถนนตัดใหม่ในสมัยรัชกาลที่ ๘

๙๑) ถนนสามพระยา
๙๒) ถนนพะเนียง
๙๓) ถนนเจ้าคำรพ
๙๔) ถนนสันติภาพ

✷ ป้อม
ประตูเมือง
กำแพง
ทางเดิม
ถนนใหม่
ทางรถไฟ

๙๑
๙๒
๙๓
๙๔

สมัยรัชกาลที่ ๙ (พ.ศ. ๒๔๘๙-ปัจจุบัน)
แผนที่ ๔.๑๖
แสดง เส้นทางสัญจรทางบก

ถนนตัดใหม่ในสมัยรัชกาลที่ ๙

๙๕) ถนนสะพานพระปิ่นเกล้า

๙๖) ถนนสะพานพระปกเกล้า

✷ ป้อม

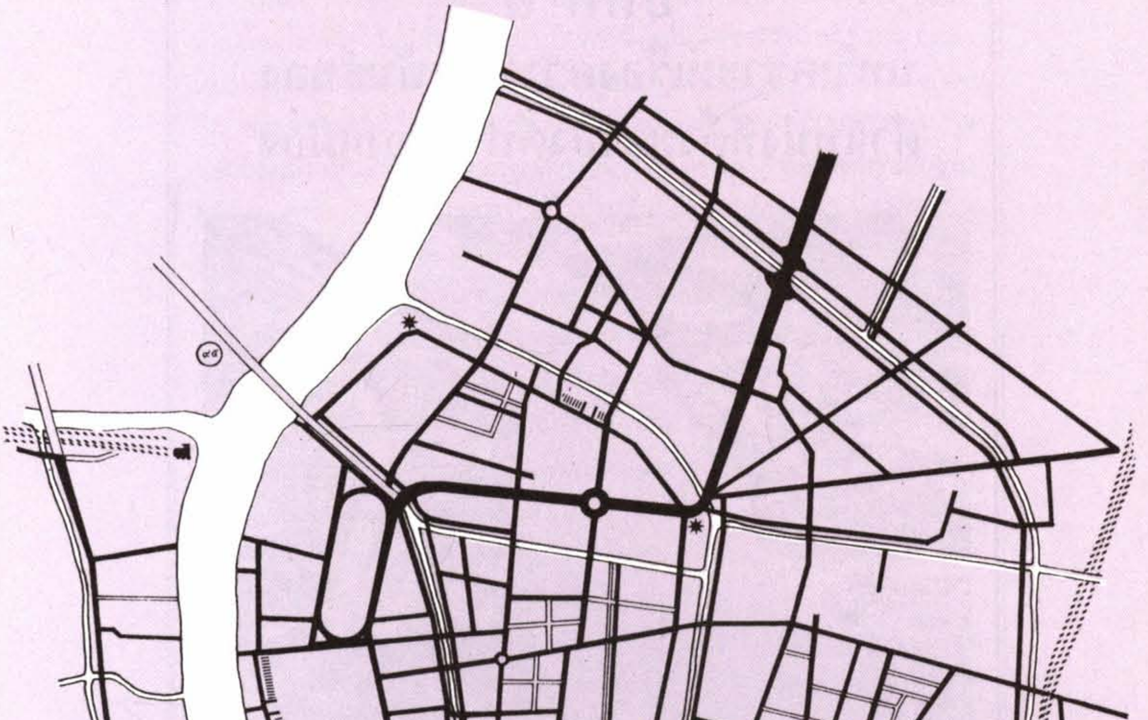
ประตูเมือง

กำแพง

ทางเดิม

ถนนใหม่

ทางรถไฟ

๙๘

บทที่ ๕
บทวิเคราะห์เรื่องความสัมพันธ์ของตำแหน่งที่ตั้งขององค์ประกอบเมือง

สมัยรัชกาลที่ ๑

การสร้างเมือง

กรุงเทพมหานครก่อกำเนิดขึ้นในพ.ศ. ๒๓๒๕ ที่ริมฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา บนพื้นที่ซึ่งเคยเป็นส่วนหนึ่งของกรุงธนบุรีในสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช สัณฐานของเมืองเป็นรูปรีเรียวแหลมทางด้านทิศเหนือและทิศใต้ ตรงกลางป่อง ลักษณะเป็นเมืองที่มีน้ำล้อมรอบโดยฝั่งตะวันตกเป็นแม่น้ำเจ้าพระยา ฝั่งตะวันออกมีคลอง ๒ ชั้น ชั้นในเป็นคลองคูเมืองที่มีมาตั้งแต่สมัยกรุงธนบุรี ชั้นนอกเป็นคลองขุดขึ้นใหม่หลังจากสร้างกรุงได้ไม่นานนัก เรียกว่าคลองรอบกรุง ลักษณะเป็นคลองคู่ขนานกันไปกับคลองคูเมืองเดิม พื้นที่นอกคลองรอบกรุงออกไปเป็นพื้นที่ดินอ่อนซึ่งเกิดจากเคยเป็นทะเลตมมาก่อน ใช้เป็นที่นาปลูกข้าวเพื่อเลี้ยงเมือง ส่วนภายในเขตเมืองมีคลอง ๒ คลอง เชื่อมต่อระหว่างคลองหลอดทั้งสองด้วย คลองเหล่านี้ใช้เป็นเส้นทางคมนาคม และเพื่อการอุปโภคบริโภคของราษฎร

นโยบายการสร้างเมืองให้มีน้ำล้อมรอบเช่นนี้เป็นลักษณะหนึ่งของรูปแบบเมืองในอดีตที่จะใช้แม่น้ำ หรือคูน้ำเป็นการป้องกันข้าศึกศัตรูมิให้เข้าประชิดตัว เมื่อเปรียบเทียบกันแล้วจะเห็นได้ว่ากรุงเทพมหานครมีแนวป้องกันศัตรูถึง ๓ ชั้น คือ คลองรอบกรุงด่านชั้นนอกสุด มีกำแพงเมืองคู่ขนานไปกับคลองรอบกรุง และริมแม่น้ำเจ้าพระยา มีป้อมปราการเป็นจุด ๆ ตรงมุมหักเลี้ยวตามรูปสันฐานของเมืองเพื่อเป็นหอสังเกตุการณ์เป็นด่านชั้นที่ ๒ และมีคลองคูเมืองเดิมเป็นด่านชั้นที่ ๓ นอกจากนั้นพระราชวังทั้งสองแห่งคือ พระบรมมหาราชวัง และพระราชวังบวรสถานมงคลก็ยังมีป้อมปราการโดยรอบพระราชวัง เช่นเดียวกับป้อมปราการโดยรอบเมืองเปรียบเสมือนด่านที่ ๔ เพิ่มขึ้นอีกด้วย ส่วนการติดต่อระหว่างในเมืองและนอกเมืองก็อาศัยประตูเมืองโดยรอบเป็นทางสัญจรไปมา และการติดต่อระหว่างในวังและนอกวังก็อาศัยประตูวังเป็นทางสัญจรเช่นกัน

ระยะแรกของการสร้างกรุงเทพมหานคร เป็นเพียงย้ายศูนย์กลางการปกครองและที่ประทับของพระมหากษัตริย์จากกรุงธนบุรีมาสู่กรุงเทพฯ แต่ยังคงรักษากรุงธนบุรีเดิมไว้เป็นที่มั่น แต่ในระยะที่สองเมื่อขุดคูขยายเขตพระนครออกไปทางตะวันออก โดยรื้อกำแพงกรุงธนบุรีที่เคยมีมาทางฝั่งตะวันออกลง คงรักษาแต่พื้นที่ริมแม่น้ำทางฝั่งตะวันตกเป็นเขื่อนหน้าของพระนคร ตั้งแต่คลองบางกอกน้อยไปสุดเขตคลองบางกอกใหญ่ ๑ กรุงเทพมหานครจึงมีขอบเขตเมืองทางฝั่งตะวันออกแต่เพียงฝั่งเดียว

๑ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๒๖ *เรื่องตำนานวังเก่า* พิมพ์ในงานพระราชทางเพลิงศพ พันเอกหม่อมราชวงศ์เล็ก งอนรถ (พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕๑๓)

การปกครอง

ศูนย์กลางการปกครองอยู่ที่พระบรมมหาราชวังหรือที่เรียกกันเป็นสามัญว่า *"วังหลวง"* เป็นที่ประทับของพระมหากษัตริย์ พระบรมมหาราชวังได้สร้างขึ้นพร้อม ๆ กับการสร้างกรุงเทพมหานคร ตั้งอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาในเขตคลองคูเมืองเดิม ระหว่างวัดโพธาราม (วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม) และวัดสลัก (วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎ์) ซึ่ง ณ ที่ตั้งแห่งนี้เป็นที่อยู่ของชุมชนชาวจีนมาก่อน จึงโปรดเกล้าฯให้ย้ายชาวจีนเหล่านี้ไปอยู่นอกกำแพงเมืองทางด้านทิศใต้ในที่สวน ตั้งแต่ปากคลองวัดสามปลื้มจนถึงปากคลองสำเพ็ง

ส่วนศูนย์รองของการปกครองอยู่ที่พระราชวังบวรสถานมงคล หรือที่เรียกกันเป็นสามัญว่า *"วังหน้า"* ได้ก่อสร้างขึ้นพร้อม ๆ กับการสร้างพระบรมมหาราชวัง พระราชวังแห่งนี้ตั้งอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยา ในเขตคลองคูเมืองเดิมเช่นกัน แต่ตั้งอยู่ทางด้านเหนือของพระบรมมหาราชวัง ระหว่างวัดสลัก (วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎ์) กับคลองคูเมืองเดิม

การที่มีศูนย์กลางการปกครองขึ้น ๒ แห่ง โดยศูนย์หนึ่งเป็นศูนย์ใหญ่และอีกศูนย์หนึ่งเป็นศูนย์รอง ทั้งนี้เพื่อช่วยกันรักษาพื้นที่พระนคร ซึ่งการจัดการดังกล่าวนี้อนุโลมตามแบบอย่างครั้งกรุงศรีอยุธยา เอาท้องที่ที่ตั้งพระราชวังทั้งสองเป็นเขตปันหน้าที่ ให้รี้พลฝ่ายพระราชวังหลวงรักษาด้านใต้ รี้พลฝ่ายวังหน้ารักษาทางด้านเหนือ มาบรรจบกันที่ประตูสำราญราษฎร์ (ซึ่งคนมักเรียกกันว่าประตูผี) การปกครองท้องที่ในพระนครก็แบ่งเป็นอำเภอวังหลวง อำเภอวังหน้า อนุโลมตามเขตนั้นสืบมาจนรัชกาลหลังๆ พึ่งมาเลิกเมื่อรัชกาลที่ ๕ [๑]

ส่วนศูนย์ที่ ๓ คือพระราชวังบวรสถานพิมุข เกิดขึ้นหลังจากสงครามเก้าทัพพม่าได้สงบลง และได้ทรงปูนบำเหน็จสถาปนาพระเจ้าหลานเธอกรมหลวงอนุรักษ์เทเวศร์ขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวรสถานพิมุข หรือ วังหลัง ในพ.ศ. ๒๓๒๘ ศูนย์นี้ตั้งอยู่ปากคลองบางกอกน้อยฝั่งธนบุรี ในที่พระนิเวศน์เดิมของกรมหลวงอนุรักษ์เทเวศร์นั้นเอง ความสำคัญของศูนย์นี้มีน้อย เป็นแต่เพียงทำหน้าที่ระวังข้าศึกศัตรูทางด้านทิศตะวันตกเท่านั้น

การตั้งถิ่นฐาน

บริเวณที่ตั้งของกรุงเทพมหานคร แต่เดิมมีชุมชนตั้งถิ่นฐานอยู่แล้วพอสมควรที่เรียกว่าชุมชนเมืองบางกอก และต่อมามีความสำคัญทางยุทธศาสตร์กลางเป็นเมืองหน้าด่านมาตั้งแต่สมัยอยุธยา ความสำคัญของบริเวณนี้ทวีความสำคัญยิ่งขึ้นในสมัยกรุงธนบุรีเป็นราชธานี แต่อย่างไรก็ดีเมื่อสำรวจถึงการตั้งถิ่นฐานแล้วพบว่าบริเวณทั้งสองฝั่งของแม่น้ำเจ้าพระยามีราษฎร์ตั้งบ้านเรือน

---

[๑] สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ *ตำนานวังเก่า* หน้า ๑๐

อยู่แล้วเป็นบริเวณที่มีชุมชนเบาบาง ส่วนใหญ่ก็เป็นชาวจีนและชาวมอญที่ถูกกวาดต้อนอพยพมา พื้นที่บริเวณนอกกำแพงพระนคร ใช้เป็นที่เพาะปลูกเพื่อเลี้ยงชาวเมืองได้ ส่วนชุมชนชาวไทยยังคงตั้งเคหะสถานอยู่ทางฝั่งตะวันตก ของแม่น้ำเจ้าพระยา หรือฝั่งธนบุรีเป็นส่วนใหญ่ โดยราษฎรตั้งบ้านเรือนเรือนแพและเรือประทุนต่ออยู่อาศัยตามบริเวณแม่น้ำเจ้าพระยา และตามริมคลองที่แยกไปตามแม่น้ำเจ้าพระยาหลายสายเพราะชาวไทยเหล่านั้นรับราชการอยู่ในพระเจ้าตากสินมหาราช จึงตั้งนิวาสสถานอยู่ใกล้ที่ทำงาน จุดที่มีชุมชนหนาแน่นได้แก่บริเวณปากคลองคูเมืองเดิม ได้แก่ ปากคลองตลาด ปากคลองบางลำภูและปากคลองบางกอกน้อย ปากคลองบางกอกใหญ่ซึ่งมีวัดท้ายตลาด (วัดโมลีโลกยาราม) ซึ่งมีชื่อวัดเป็นเครื่องชี้ให้เห็นที่ตั้งของตลาดบริเวณปากคลองนั้นๆ ด้วยต่อเมื่อการสร้างกรุงเทพมหานครสำเร็จลง ประชาชนก็เริ่มย้ายถิ่นฐานมาตั้งในเขตเมืองมากขึ้น จนกลายเป็นชุมชนใหญ่ในระยะต่อมา

ส่วนวัดโบราณที่มีมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาตั้งอยู่ ๒ ฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาในเขตกรุงธนบุรีและกรุงเทพ ก็มีเป็นจำนวนมาก สันนิษฐานว่าคงจะมีชุมชนของราษฎรพื้นเมืองอาศัยอยู่ในพื้นที่บริเวณใกล้เคียงกับวัดเหล่านี้มาแล้ว เช่น บริเวณวัดโพธาราม (วันพระเชตุพนฯ) วัดสลัก (วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษดิ์) วัดเลียบ วัดราชบูรณะ วัดเชิงเลน (วัดบพิธพิมุข) เป็นต้น

บรรดาชาวต่างชาติที่ถูกกวาดต้อนลงมาตั้งแต่สมัยอยุธยาและธนบุรีนั้น มักจะได้รับพระราชทานให้ตั้งบ้านเรือนอยู่ในบริเวณฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งขณะนั้นเป็นบริเวณที่ว่างเป็นอันมาก เช่นพวกมอญอยู่ริมคลองคูเมืองเดิมบริเวณสะพานมอญหรือปากคลองมอญฝั่งธนบุรี พวกลาวก็อยู่ใกล้พวกมอญที่ริมคลองคูเมืองชั้นในและที่คลองบางกอกน้อย ญวนตั้งอยู่แถวบริเวณที่เรียกว่าบ้านมอญ (บริเวณถนนพาหุรัดในปัจจุบัน) เป็นต้น ครั้นเมื่อสร้างกรุงเทพมหานครสำเร็จลง ชุมชนชาวต่างชาติเหล่านี้จึงกลายเป็นมีนิวาสสถานอยู่ในเขตกำแพงเมือง

ส่วนบริเวณชุมชนจีนซึ่งเป็นชุมชนใหญ่ เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระบรมมหาราชวังโดยเลือกสร้างระหว่างวัดสลักและวัดโพธาราม ซึ่งเป็นที่ตั้งถิ่นฐานของชุมชนชาวจีนมาก่อน จึงโปรดเกล้าฯ ให้ย้ายชุมชนจีนกลุ่มนี้ไปอยู่นอกกำแพงเมือง เพื่อใช้ที่เดิมก่อสร้างพระบรมมหาราชวัง

ชุมชนต่างชาติโดยเฉพาะชาวตะวันตก มักจะถูกกำหนดให้ตั้งอยู่นอกกำแพงเมืองทางด้านใต้ ซึ่งเป็นธรรมเนียมที่ถือปฏิบัติกันมาตั้งแต่กรุงศรีอยุธยา ดังนั้นที่ตั้งของกงศุลต่างประเทศ บ้านพักทูต หมอสอนศาสนา พ่อค้าชาวต่างชาติจึงถูกกำหนดให้มีที่อยู่ในบริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยา ทั้งฝั่งตะวันตกและฝั่งตะวันออก เช่น บริเวณกุฎีจีน ใกล้คลองบางกอกใหญ่ และที่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาบริเวณตรอกกัปตันบุช เป็นต้น

การคมนาคม

การสร้างกรุงเทพมหานครริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา บนพื้นที่ที่มีดินอ่อน และมีคลองธรรมชาติเดิมอยู่หลายสาย เส้นทางคมนาคมหลักและการสาธารณูปโภค จึงต้องอาศัยแม่น้ำลำคลองเป็นเส้นเลือดที่สำคัญเส้นทางเหล่านี้อำนวยประโยชน์ต่อชุมชนนานับประการ คือนอกจากจะเป็นเส้นทางคมนาคมแล้วยังเป็นด่านสกัดกั้นการรุกรานของข้าศึกศัตรูในชั้นแรก และยังเป็นแหล่งที่อุปโภคบริโภคที่สำคัญด้วย ฉะนั้นชุมชนชาวไทยในอดีตมักตั้งบ้านเรือนอยู่ริมแม่น้ำลำคลอง ในการสร้างกรุงเทพมหานครครั้งนี้ นอกจากจะมีคลองคูเมืองเดิมคลองรอบกรุงแล้ว ยังมีคลองขุดใหม่ขึ้นอีก ๒ คลอง คือคลองหลอด ที่เรียกกันในปัจจุบันว่า คลองวัดเทพธิดา และคลองวัดราชบพิธ รวมไปถึงคลองวัดสุทัศน์ซึ่งเชื่อมระหว่างคลองหลอดทั้ง ๒ คลอง จัดทำเป็นโครงข่ายการคมนาคมที่สำคัญ

ส่วนการสัญจรทางบกนั้นในรัชกาลนี้ถือเป็นทางรอง สันนิษฐานว่าเป็นแค่เพียงทางเท้าที่ดีหน่อยก็จะปูด้วยอิฐที่เรียกว่า อิฐตะแคง ทางสัญจรทางบกต่าง ๆ เหล่านี้คงจะมีจุดศูนย์กลางอยู่ที่พระบรมมหาราชวังและแยกไปยังประตูเมืองต่าง ๆ โดยรอบ ประตูเมืองใดมีความสำคัญสูงมีชุมชนหนาแน่น ทางสัญจรทางบกนั้นจึงปรากฏเป็นทางสำคัญขึ้น ส่วนเมืองทางสัญจรทางบกจะต้องข้ามคลองมักมีสะพานเกิดขึ้น ๒ แบบ แบบหนึ่งคือสะพานสำหรับราษฎรทั่วไป เช่นสะพานเสี้ยวซึ่งแต่เดิมเรียกว่าสะพานตรงข้ามไปยังบางลำภู สะพานหันข้ามไปยังชุมชนจีนเป็นต้น อีกแบบหนึ่งคือ สะพานสำหรับช้างข้าม เช่นสะพานช้างโรงสี เพื่อเป็นทางสำหรับกระบวนแห่พระบรมมหาราชวังไปยังเสาชิงช้า สะพานช้างบ้านหม้อ เพื่อเป็นทางช้างข้ามไปยังวังบ้านหม้อ ซึ่งทรงกำกับกรมพระคชบาลเป็นต้น

คลองหลอด

ความสัมพันธ์ของพระราชวังและวังกับการป้องกันพระนคร

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระราชวังขึ้น ๓ แห่งได้แก่ วังหลวงหรือพระบรมมหาราชวัง วังหน้าหรือพระราชวังบวรสถานมงคล และวังหลังหรือพระราชวังบวรสถานพิมุขแล้วนั้น ยังโปรดเกล้าฯ ให้สร้างวังพระราชวงศ์ผู้ใหญ่ในตำแหน่งที่เป็นจุดยุทธศาสตร์ของเมือง ได้แก่ ริมป้อมปากคลองที่สำคัญหลายสายและท้ายพระราชวังเป็นต้น ตำแหน่งที่ตั้งของทั้งพระราชวังและวังที่สร้างขึ้นในระยะแรกวิเคราะห์ได้ว่าเป็นการสร้างขึ้นเพื่อการป้องกันเมืองทั้งสิ้น ตำแหน่งที่ตั้งแหล่งนี้สอดคล้องกับรูปแบบของแผนการตั้งทัพตามตำราพิชัยสงคราม[๑] ที่มีมาแต่อดีตกาล ซึ่งชัยภูมิของกรุงรัตนโกสินทร์นั้นมีลักษณะที่ตรงกับรูปแบบที่เรียกว่า *"นาคนาม"* ซึ่งมีคำอธิบายไว้ว่ามีแม่น้ำโอบรอบภูเขา หรือถ้าหากภูเขาไม่ได้แค่แม่น้ำก็ได้ เรียกว่า *"นาคนาม"* เมื่อเปรียบเทียบกับตำแหน่งพระบรมมหาราชวังหรือวังหลวงแล้ว ก็จะตรงกับตำแหน่งของ ค่ายหลวง หรือทัพหลวงตั้งอยู่กลาง ส่วนพระราชวังบวรสถานมงคลหรือวังหน้า ตั้งอยู่ทางด้านทิศเหนือของพระบรมมหาราชวัง พระราชวังบวรสถานพิมุข หรือวังหลัง ตั้งอยู่ปากคลองบางกอกน้อย อีกทั้งวังต่าง ๆ ได้แก่พระราชวังเดิมของพระเจ้ากรุงธนบุรี ตั้งอยู่ปากคลองบางกอกใหญ่ พระนิเวศน์เดิมของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชตั้งอยู่ที่ปากคลองมอญ พระนิเวศน์เดิมของพระบาทสมเด็จพระพี่นางองค์ใหญ่ ตั้งอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาใกล้กับวังหลัง อีกทั้งวังที่สร้างขึ้นใหม่ริมป้อมจักรเพชร และป้อมพระสุเมรุ ตั้งอยู่ปากคลองโอ่งอ่าง และปากคลองบางลำภู เป็นต้น วังเหล่านี้เปรียบเสมือนค่ายรายรอบค่ายหลวงเพื่อปกป้องค่ายหลวงทั้งสิ้น

๑ รูปแบบของการตั้งทัพนี้มีรูปร่างต่าง ๆ กัน โดยอาศัยชัยภูมิที่ตั้งเป็นเกณฑ์แล้วนำมาเปรียบเทียบให้สัมพันธ์กับรูปสัตว์หิมพานต์ เช่น สิงห์ นาค ครุฑ เป็นต้น

ความสัมพันธ์ระหว่างวังหลวงและวังหน้า

อย่างไรก็ดีในแง่การบริหารประเทศ ที่สืบเนื่องกันมาตั้งแต่สมัยอยุธยา ความสำคัญของการบริหารนั้นขึ้นอยู่กับค่ายหลวงและค่ายรองเพียง ๒ แห่งด้วยกันเท่านั้น กล่าวคือค่ายหลวงหรือพระบรมมหาราชวัง เป็นศูนย์กลางของการปกครองประเทศและที่ประทับของพระมหากษัตริย์ ส่วนค่ายรองหรือพระราชวังบวรสถานมงคลหรือวังหน้า เป็นศูนย์กลางที่ ๒ ที่ประทับของพระมหาอุปราชส่วนค่ายอื่น ๆ โดยรอบนั้นเป็นเพียงค่ายที่ทำหน้าที่ระแวดระวังภัยให้กับค่ายหลวงและค่ายรองเท่านั้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสมัยรัชกาลที่ ๑ นี้ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช และกรมพระราชวังบวรสถานมงคลทรงเป็นพี่น้องที่เคยร่วมรบฝ่าฟันอุปสรรคเคียงบ่าเคียงไหล่มาด้วยกัน ฉะนั้นในการเลือกทำเลที่ตั้งพระราชวังก็ดีขนาดของพระราชวังก็ดี รูปแบบของสถาปัตยกรรมก็ดี ล้วนแล้วแต่มีความทัดเทียมกันทั้งสิ้น โดยฝ่ายวังหลวงก็จะยึดถือรูปแบบและแผนผังของพระราชวังหลวงสมัยอยุธยา เป็นหลัก และฝ่ายวังหน้าก็จะยึดถือรูปแบบและแผนผังของพระราชวังบวรฯ สมัยอยุธยาเป็นหลักเช่นกัน

สถานที่ราชการริมถนนสนามไชย [illegible] สินค้า

ด้วยเหตุนี้เมื่อวิเคราะห์จากตำแหน่งที่ตั้งของพระบรมมหาราชวัง และพระราชวังบวรสถานมงคล แล้วพบว่าจะเกิดเส้นทางบกขึ้นหลายสาย เส้นทางสัญจรที่สำคัญสายแรกคงจะได้แก่ถนน ซึ่งปัจจุบันเรียกว่า ถนนหน้าพระธาตุ ถนนนี้จะเป็นเส้นทางที่เชื่อมระหว่างวังหลวงและวังหน้า ซึ่งในทางปฏิบัติแล้วกรมพระราชวังบวรสถานมงคลมีหน้าที่จะต้องมาเฝ้าแทนพระมหากษัตริย์เป็นประจำ ฉะนั้นกระบวนเสด็จพระราชดำเนินของกรมพระราชวังบวรสถานมงคลจะต้องใช้เส้นทางนี้เป็นทางเสด็จที่สำคัญ

ความสัมพันธ์ของพระราชวังกับวังพระราชโอรส

ตำแหน่งที่ตั้งของวังพระราชโอรสฝ่ายวังหลวงและฝ่ายวังหน้าในสมัยรัชกาลที่ ๑ นั้น ส่วนใหญ่จะตั้งอยู่รายรอบพระราชวังทั้งสอง ทั้งนี้เพื่อช่วยกันรักษาความปลอดภัยให้ด้วย โดยฝ่ายวังหลวงส่วนหนึ่งตั้งอยู่หน้าวังด้านทิศเหนือริมถนนที่ในปัจจุบันเรียกว่า ถนนหน้าพระลาน เจ้านายที่เสด็จมาประทับที่วังเหล่านี้ส่วนใหญ่จะมีพระอิสริยยศสูง หรือ มีความสำคัญสูงในราชการแผ่นดิน ส่วนหนึ่งตั้งอยู่บริเวณตั้งแต่ศาลหลักเมืองไปจดริมคลองคูเมืองเดิม และอีกส่วนหนึ่งตั้งอยู่ริมถนนสนามชัย ซึ่งในอดีตเรียกว่าถนนจักรวรรดิวังหลวง ส่วนพระราชโอรสฝ่ายวังหน้านั้นมีวังตั้งอยู่บริเวณแม่พระธรณีบีบมวยผมในปัจจุบันเพียงกลุ่มเดียว

จากตำแหน่งที่ตั้งของวังต่าง ๆ ที่ได้กล่าวแล้ว สันนิษฐานว่าก่อให้เกิดเส้นทางจราจรทางบกขึ้น ได้แก่ เส้นถนนซึ่งในอดีตเรียกว่าถนนจักรวรรดิวังหลวงและถนนจักรวรรดิวังหน้า ต่อเนื่องเป็นเส้นเดียวกัน เชื่อมโยงระหว่างวังหลวงและวังหน้าโดยเลียบกำแพงวังทั้งสองแห่ง ถนนที่มีชื่อว่าจักรวรรดินั้นเรียกตามถนนที่ผ่านหน้าพระที่นั่งจักรวรรดิไพชยนต์ในกรุงศรีอยุธยาซึ่งมีลักษณะเหมือนพระที่นั่งพลับพลาสูงหรือพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ปราสาทในพระบรมมหาราชวังด้วยเหตุนี้จึงเรียกถนนที่ผ่านหน้าพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ว่า ถนนจักรวรรดิวังหลวง และสันนิษฐานว่าวังหน้าก็คงจะมีพระที่นั่งในลักษณะใกล้เคียงกันจึงเรียกถนนจักรวรรดิวังหน้า

นอกจากนั้นยังมีถนนซึ่งในอดีตเรียกว่าถนนท่าช้างวังหลวง ปัจจุบันเรียกว่า ถนนหน้าพระลานที่มีชื่อถนนว่า ท่าช้างนั้น เพราะช้างเป็นสัตว์คู่พระบารมีและเป็นพาหนะของพระมหากษัตริย์และพระมหาอุปราช จึงเป็นธรรมเนียมที่พระราชวังทั้งสองแห่งจะต้องมีโรงช้างและกรมพระคชบาล ทำหน้าที่เกี่ยวกับช้าง ตั้งแต่การเลี้ยงช้าง คลังเชือกผูกช้าง ตลอดจนการพาช้างไปอาบน้ำจึงมีท่าน้ำสำหรับช้างเกิดขึ้นสองแห่ง ได้แก่ท่าช้างวังหลวงและท่าช้างวังหน้าทางสัญจรดังกล่าวนี้จึงเกิดเป็นถนนที่เรียกว่าถนนท่าช้างวังหลวง และคงจะมีถนนท่าช้างวังหน้าขึ้นเช่นเดียวกัน นอกจากนั้นยังมีถนนพระจันทร์ซึ่งเริ่มต้นจากปลายถนนหน้าวัดมหาธาตุ เลียบกำแพงพระราชวังบวรฯ ด้านทิศใต้ไปสู่แม่น้ำเจ้าพระยาด้านป้อมพระจันทร์จึงมีชื่อว่าถนนพระจันทร์

ความสัมพันธ์ของวังกับชุมชน

ระบบโครงสร้างของสังคมไทยในยุคต้นรัตนโกสินทร์มีความสัมพันธ์กับระบบการปกครองที่ยังยึดถืออยุธยาเป็นต้นแบบ กล่าวคือพระมหากษัตริย์ทรงอยู่ในตำแหน่งสูงสุดของสังคม รองลงมาเป็นบุคคล ๔ ประเภท คือเจ้านาย ขุนนาง ไพร่ และทาส เจ้านายที่รับราชการทรงดำรงตำแหน่งเจ้ากรมใดเจ้ากรมหนึ่งเรียกว่า *"ทรงกรม"* เจ้านายแต่ละพระองค์จะมีข้าราชการและไพร่อยู่ใต้บังคับบัญชา ข้าราชการดังกล่าวนี้มีอย่างน้อยที่สุด ๓ คน คือเจ้ากรม ปลัดกรม และสมุหบัญชี นอกจากนั้นยังมีไพร่ที่เรียกว่า *"ไพร่สม"* เป็นผู้รับใช้ผู้ที่มีไพร่สมมากได้แก่เจ้านาย และมากที่สุดคือพระมหาอุปราช หรือวังหน้า [๑]

การที่เจ้านายทรงมีทั้งข้าราชการซึ่งเป็นขุนนางยศระดับต่าง ๆ กัน และยังมีไพร่สมอยู่ใต้บังคับบัญชาอีกจำนวนหนึ่ง ฉะนั้นวังหนึ่ง ๆ ของเจ้านายจึงมีข้าราชการปฏิบัติงานและอาศัยอยู่ด้วยเป็นจำนวนมาก ทั้งนี้เพราะในสมัยนั้นไม่มีการแยกสถานที่ทำงานกับที่อยู่ออกจากกัน ทำให้เกิดเป็นชุมชนย่อย ๆ กลุ่มหนึ่งเล็กบ้างใหญ่บ้างตามแต่ความสำคัญของเจ้าของวัง ถ้าเจ้านายพระองค์ใดมีความสำคัญสูง วังที่ได้รับพระราชทานก็มีขนาดกว้างขวาง มีข้าราชการและไพร่สมใต้บังคับบัญชาเป็นจำนวนมาก ชุมชนก็จะใหญ่โตตามไปด้วย ซึ่งลักษณะของชุมชนเหล่านี้อาจจะเรียกได้ว่า ชุมชนข้าราชการที่มีทั้ง เจ้านาย ขุนนาง และไพร่สม ประกอบกัน ชุมชนเหล่านี้แต่ละรัชกาลจะเกิดขึ้นเป็นขั้นตอน และขยายตัวไปในทิศต่าง ๆ ตามแต่พระมหากษัตริย์จะทรงกำหนดให้สร้างวังไปในทิศใด จึงอาจจะกล่าวได้ว่าการเจริญเติบโตของกรุงรัตนโกสินทร์ในระยะหนึ่งมีวังเจ้านายเป็นเครื่องกำหนดทิศทางการขยายตัวของเมืองที่เห็นได้เด่นชัด

ความสัมพันธ์ของวังกับสถานที่ราชการ

การที่ศูนย์กลางการปกครองอยู่ที่พระบรมมหาราชวัง โดยมีพระมหากษัตริย์ทรงเป็นพระประมุข บริหารราชการแผ่นดินด้วยพระองค์เอง นอกจากนั้นโปรดเกล้าฯ ให้มีสมุหกลาโหมและสมุหนายกควบคุมฝ่ายทหารและฝ่ายพลเรือนต่อไปอีกทอดหนึ่ง มีที่ทำการอยู่ด้านนอกของพระบรมมหาราชวัง ส่วนในด้านขบวนการยุติธรรมที่เรียกว่า ศาลาลูกขุนนอก หรือศาลหลวงมีที่ทำการอยู่ที่ด้านนอกของพระบรมมหาราชวัง (ที่ตั้งของกระทรวงยุติธรรมในปัจจุบัน) และมีคุกเพื่อขังนักโทษตั้งอยู่ตรงกันข้ามกับวัดพระเชตุพนฯ (กรมรักษาดินแดนในปัจจุบัน) นอกจากนี้ยังมี *"ตึกดิน"* ซึ่งเป็นที่เก็บดินดำเพื่อใช้ในการศึกสงคราม

---

[๑] ม.ร.ว. แสงโสม เกษมศรี และ วิมลพงศ์พิพัฒน์ *ประวัติศาสตร์สมัยรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ - รัชกาลที่ ๓* (พ.ศ. ๒๓๒๕ - พ.ศ. ๒๓๙๔) (กรุงเทพฯ : สำนักงานเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, ๒๕๓๒)

จะเห็นได้ว่าที่ตั้งของสถานที่ราชการในรัชกาลนี้ล้วนแล้วแต่ตั้งอยู่ในบริเวณหรือบริเวณใกล้เคียงกับพระบรมมหาราชวัง ซึ่งเป็นศูนย์กลางของการปกครองทั้งสิ้น ส่วนใหญ่คงจะใช้เส้นทางสัญจรทางบกที่เรียกว่าถนนสนามไชย ซึ่งเลียบพระบรมมหาราชวังทางด้านทิศเหนือเป็นหลัก ส่วนทางด้านริมแม่น้ำเจ้าพระยาบริเวณทิศใต้ของพระบรมมหาราชวังมีคลังสินค้าของหลวง เป็นสถานที่รับ-ส่งสินค้าของหลวงที่สำคัญ

ถนนหน้าพระธาตุ เชื่อมต่อระหว่างวังหลวงและวังหน้า

ความสัมพันธ์ของวังกับการพระศาสนา

หลังจากที่ได้ปราบดาภิเษกเป็นพระปฐมบรมกษัตริย์ได้ไม่นานนัก พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ก็โปรดเกล้าฯ ให้ทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาเพื่อเรียกขวัญของประชาชนกลับคืนมา เช่นการสร้างวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ขึ้นในพระบรมมหาราชวังมีทั้งการสังคายนาพระไตรปิฎก ซึ่งไม่ได้ทำกันมาเป็นเวลานาน อีกโปรดเกล้าฯให้ถือเป็นธรรมเนียมที่จะให้พระบรมวงศานุวงศ์ และข้าราชการช่วยกันบูรณะปฏิสังขรณ์พระอารามต่าง ๆ ที่ตั้งอยู่ใกล้กับวังหรือนิวาศสถานของข้าราชการ โดยพระองค์ทรงนำในการทำนุบำรุงวัดโพธารามที่ตั้งอยู่ท้ายพระราชวัง แล้วยกขึ้นเป็นวัดหลวง พระราชทานนามใหม่ว่า วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ส่วนกรมพระราชวังบวรสุรสิงหนาทก็ได้บูรณะปฏิสังขรณ์วัดสลัก ยกขึ้นเป็นวัดหลวงประจำวังหน้า ซึ่งมีนามในปัจจุบันว่า วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษดิ์ หลังจากนั้นพระบรมวงศานุวงศ์ก็ได้ดำเนินรอยตามพระยุคลบาท เช่น กรมหลวงเทพหริรักษ์ซึ่งมีวังอยู่ที่ริมป้อมจักรเพชร ก็ได้บูรณะปฏิสังขรณ์วัดเลียบ ซึ่งตั้งอยู่ข้างวัง แล้วพระราชทานนามว่า วัดราชบูรณะ สมเด็จพระพี่นางพระองค์ใหญ่ก็ได้บูรณะปฏิสังขรณ์วัดบางหว้าน้อย ซึ่งตั้งอยู่ติดกับพระนิเวศน์ของพระองค์ และเปลี่ยนชื่อเป็น วัดอมรินทราราม เป็นต้น

ความสัมพันธ์ของการพระศาสนากับเมือง

นอกจากการบูรณะปฏิสังขรณ์วัดใกล้วังเป็นจำนวนมากแล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ได้ทรงมีพระราชดำริที่จะสร้างศูนย์กลางของเมืองขึ้นโดยสร้างวัดพระพุทธศาสนาให้ใหญ่โต เทียบเท่าวัดพนัญเชิงของกรุงศรีอยุธยา และได้รับอัญเชิญพระศรีศากยมุนีประดิษฐานที่วัดสร้างขึ้นใหม่นี้ (ต่อมาในรัชกาลที่ ๓ ได้พระราชทานนามว่า วัดสุทัศน์เทพวราราม) พร้อมกับสร้างโบสถ์พราหมณ์ขึ้นในบริเวณตรงกันข้าม และสร้างเสาชิงช้าขึ้นระหว่างกลาง ทั้งนี้เนื่องด้วยในประเทศไทยศาสนาพุทธ และศาสนาพราหมณ์เป็นสิ่งที่แยกกันไม่ออก โดยที่พระพุทธศาสนาเป็นแม่บทในคติความเชื่อ แต่พิธีกรรมต่าง ๆ เป็นเรื่องของศาสนาพราหมณ์ ธรรมเนียมที่ปฏิบัติกันดังนี้สืบเนื่องมาตั้งแต่สมัยอยุธยา และยังปฏิบัติต่อเนื่องกันมาจนถึงทุกวันนี้

เหตุที่สร้างศูนย์กลางทางศาสนาขึ้นดังกล่าวนี้ เส้นทางสัญจรซึ่งอัญเชิญพระศรีศากยมุนี มาทางประตูท่าช้างวังหลวง ผ่านหน้าพระบรมมหาราชวังด้านทิศตะวันออกและมุ่งตรงไปสู่วัดสุทัศน์เทพวรารามไปจนถึงประตูเมืองคือประตูสำราญราษฎร์ จึงเกิดเป็นถนนที่ในอดีตเรียกว่า ถนนเสาชิงช้าซึ่งปัจจุบันคือถนนบำรุงเมือง

ความสัมพันธ์ของประตูเมืองกับชุมชนราษฎร

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชโปรดเกล้าฯ ให้สร้างกรุงเทพมหานครแล้วนั้น ก็ได้โปรดเกล้าฯ ให้ขุดคลองมหานาคซึ่งแต่เดิมคงเป็นลำน้ำธรรมชาติอยู่ก่อน แล้วปรับปรุงให้เป็นคลองอย่างเป็นทางการเพื่อให้เป็นที่ราษฎรเล่นสักวาในฤดูน้ำหลาก เช่นเดียวกับสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี ด้วยเหตุนี้จึงสันนิษฐานว่าบริเวณนี้คงจะมีราษฎรตั้งชุมชนอยู่แล้วพอสมควร เมื่อมีการขุดคลองให้งดงาม ชุมชนกลุ่มนี้คงจะขยายตัวมากขึ้น อีกทั้งบริเวณนี้มีวัดสะแกซึ่งโปรดเกล้าฯ ให้บูรณะแล้วพระราชทานนามว่า วัดสระเกศ ซึ่งต่อมาในระยะหลังได้ใช้เป็นที่ทิ้งซากศพของคนตาย โดยผ่านประตูเมืองที่เรียกว่าประตูผี ด้วยเหตุที่มีชุมชนนอกกำแพงเมืองทางด้านทิศนี้หนาแน่นนั้น ประตูสำราญราษฎร์จึงมีความสำคัญ อีกทั้งเป็นประตูหน้าด่านทางด้านทิศตะวันออกของกรุงเทพมหานคร จึงทำให้เส้นทางสัญจรทางบก คือ ถนนเสาชิงช้า ซึ่งมาสิ้นสุดที่วัดสุทัศน์ฯ คงจะต่อเนื่องมาถึงประตูสำราญราษฎร์ กลายเป็นเส้นทางสัญจรที่สำคัญในระยะเวลาต่อมา

ส่วนชุมชนชาวจีนที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช โปรดเกล้าฯ ให้ย้ายไปจากที่ตั้งเดิม ไปยังที่ใหม่ที่เป็นสวนตั้งอยู่ระหว่างวัดสามปลื้ม (วัดจักรวรรดิราชาวาส) และวัดสำเพ็ง (วัดปทุมคงคา) เรียกบริเวณนี้ว่า *"สำเพ็ง"* ชุมชนชาวจีนกลุ่มนี้นับว่าเป็นชุมชนใหญ่มากที่มีอิทธิพลต่อเศรษฐกิจของประเทศชาติไม่ใช่น้อย ด้วยเหตุนี้จึงน่าจะมีเส้นทางสัญจรทางบกเชื่อมโยงระหว่างเขตชุมชนชั้นในกับชุมชนชาวจีนนี้ ผ่านเข้า-ออกทางประตูที่เรียกว่า ประตูสะพานหัน ซึ่งมีสะพานไม้ชักเปิด-ปิดได้ ให้เรือผ่านลำคลองได้โดยสะดวก ซึ่งประตูนี้จะกลายเป็นเส้นทางสัญจรที่สำคัญในรัชกาลต่อมา

ชุมชนจีนที่สำเพ็ง

สาระสำคัญของความสัมพันธ์ระหว่างองค์ประกอบของเมืองช่วงรัชกาลที่ ๑

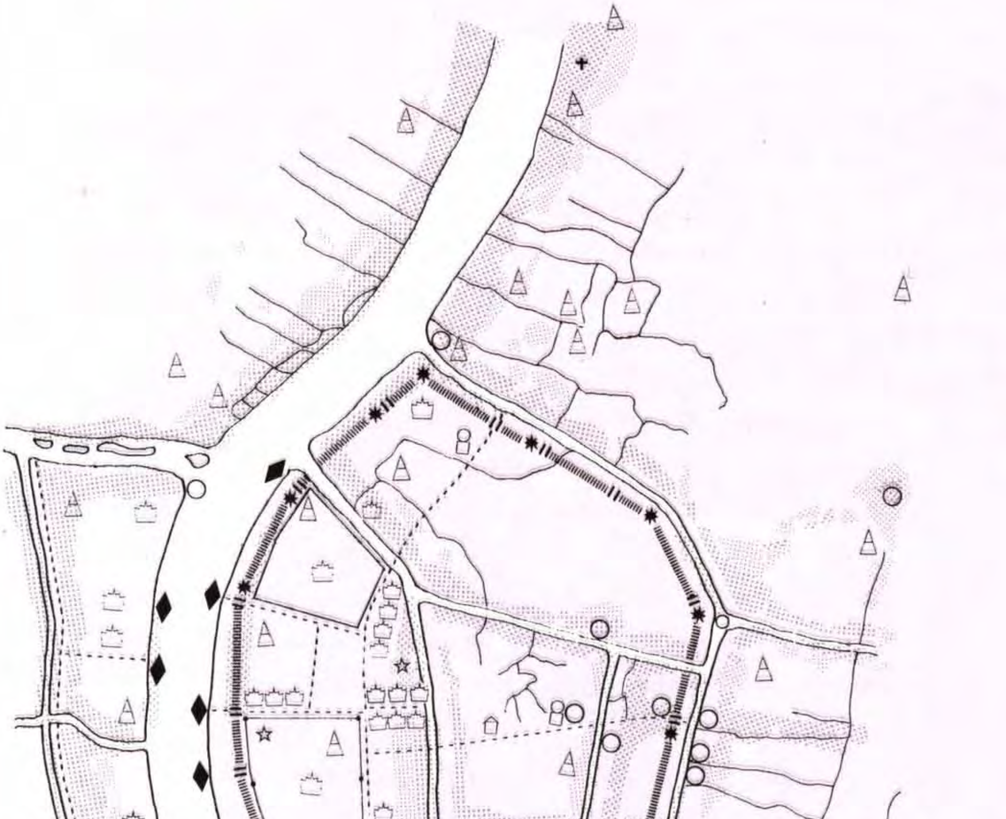
อาณาเขตของเมืองทางฝั่งพระนครจำกัดอยู่ภายในกรุงรัตนโกสินทร์ชั้นในสุดบริเวณที่เรียกว่า *"หัวแหวน"* มีอาณาเขตตั้งแต่ริมแม่น้ำเจ้าพระยามาจนถึงคลองคูเมืองเดิม โดยมีพระบรมมหาราชวังเป็นศูนย์กลางและพระราชวังบวรสถานมงคลเป็นศูนย์รอง มีวังพระราชโอรสตั้งอยู่รายล้อมพระราชวังทั้งสองแห่ง ส่วนใหญ่จะตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกของพระราชวัง

ส่วนอาณาเขตของเมืองทางฝั่งธนบุรี ถึงแม้จะไม่นับว่าเป็นเขตกรุงรัตนโกสินทร์แต่การใช้พื้นที่ริมฝั่งแม่น้ำยังคงดำเนินต่อไป เพราะยังมีพระราชวังเดิม พระนิเวศน์เดิมทั้งของรัชกาลที่ ๑ และพระประยูรญาติ ตั้งอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยา จึงยังคงสภาพการใช้สอยเหมือนเดิม

นับได้ว่า อาณาเขตของกรุงรัตนโกสินทร์ในสมัยรัชกาลที่ ๑ นี้ ถึงแม้จะมีการพัฒนาทางด้านฝั่งตะวันออกแต่เพียงฝั่งเดียว แต่ก็ยังคงใช้พื้นที่ที่เคยเป็นกรุงธนบุรีมาแต่เดิมเป็นอาณาเขตของเมืองด้วย เพียงแต่ย้ายศูนย์กลางการปกครองจากฝั่งธนบุรีมาสู่ฝั่งพระนคร

แผนผังแสดงองค์ประกอบกรุงรัตนโกสินทร์
สมัยรัชกาลที่ ๑ (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๕๒)
แผนที่ ๕.๑

แม่น้ำลำคลอง
คลองขนาดเล็ก
สะพาน
ท่าเรือ
ทางเดิน
ถนน
ทางรถไฟ
สถานีรถไฟ
ป้อม
ประตูเมือง
กำแพง
พระราชวังและวัง
วัด
โบสถ์
สุเหร่า
ศาลเจ้า
สถานที่ราชการ
แหล่งชุมชนทั่วไป
แหล่งชุมชนหนาแน่น
ตลาด
ตึกแถว
บ้านสำคัญ
ที่ว่าง

สมัยรัชกาลที่ ๒

ในช่วงรัชกาลนี้เป็นระยะที่ค่อนข้างจะห่างศึกสงคราม ส่วนใหญ่จะเป็นการทำนุบำรุงบ้านเมือง โดยเฉพาะอย่างยิ่งในด้านศิลปกรรมและวรรณคดี เช่น การสร้างสวนขวาในพระบรมมหาราชวังที่งดงามปรากฏชื่อเสียงไปไกล หรืองานพระราชนิพนธ์เรื่องอิเหนาเสภาขุนช้างขุนแผนและกาพย์เห่เรือ เป็นต้น

ส่วนการก่อสร้างที่เกี่ยวข้องกับเมืองในช่วงรัชกาลนี้ ส่วนใหญ่จะเป็นการสร้างวังพระราชโอรสทั้งฝ่ายวังหลวงและฝ่ายวังหน้า อาณาเขตของเมืองเริ่มขยายตัวออกมานอกเขตคลองคูเมืองเดิม โดยอาศัยตำแหน่งที่ตั้งของวังพระราชโอรสเป็นเครื่องชี้นำ จะเห็นได้ว่า วังต่าง ๆ ตั้งอยู่รวมกันเป็นหมู่ใหญ่ วังฝ่ายวังหลวงมีที่ตั้งอยู่ทางด้านทิศใต้และทิศตะวันออกของพระบรมมหาราชวัง ส่วนวังฝ่ายวังหน้ามีที่ตั้งอยู่ทางด้านทิศเหนือของพระราชวังบวรสถานมงคล นอกจากนั้นยังมีวังบางกลุ่มทั้งฝ่ายวังหลวงและฝ่ายวังหน้ามีที่ตั้งอยู่นอกเขตคลองคูเมืองเดิมซึ่งถือเป็นพระนครชั้นใน และยังมีการสร้างวังประปรายในฝั่งธนบุรี

การก่อสร้างอื่น ๆ ที่เพิ่มเติมขึ้นได้แก่ วัดต่าง ๆ หลายวัดเช่น โปรดเกล้าฯ ให้บูรณะปฏิสังขรณ์วัดอรุณราชวรารามและวัดโมลีโลกยาราม วัดหงส์รัตนาราม ฝั่งธนบุรี ส่วนทางฝั่งพระนครก็ได้โปรดเกล้าฯให้สร้างวัดสุทัศน์ฯ ต่อจากที่รัชกาลที่ ๑ ได้ทรงริเริ่มไว้

ในส่วนของราษฎร์ได้สร้างวัดพรหมสุรินทร์ ซึ่งเป็นวัดที่มีอาณาเขตกว้างขวางขึ้นที่ใกล้ ๆ กับวัดสระเกศ นอกคลองรอบกรุง วัดดุสิตารามซึ่งตั้งอยู่ทางด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือของพระนคร สันนิษฐานว่าชุมชนบริเวณนอกคลองรอบกรุงใกล้วัดสระเกศนั้นคงจะมีปริมาณหนาแน่นขึ้นจนราษฎรศรัทธาที่จะสร้างวัดใหญ่ ๆ เช่นนี้ขึ้นได้

ส่วนการสร้างสาธารณูปโภคต่าง ๆ เช่นการขุดคลอง สร้างสะพาน ตัดถนน ไม่ได้มีการเปลี่ยนแปลง ยกเว้นแต่การตัดถนนท้ายวังขึ้นอีกถนนหนึ่งเพื่อการกั้นเขตระหว่างพระบรมมหาราชวังที่ขยายตัวออกมาทางด้านทิศใต้ กับวัดพระเชตุพนฯ เท่านั้น

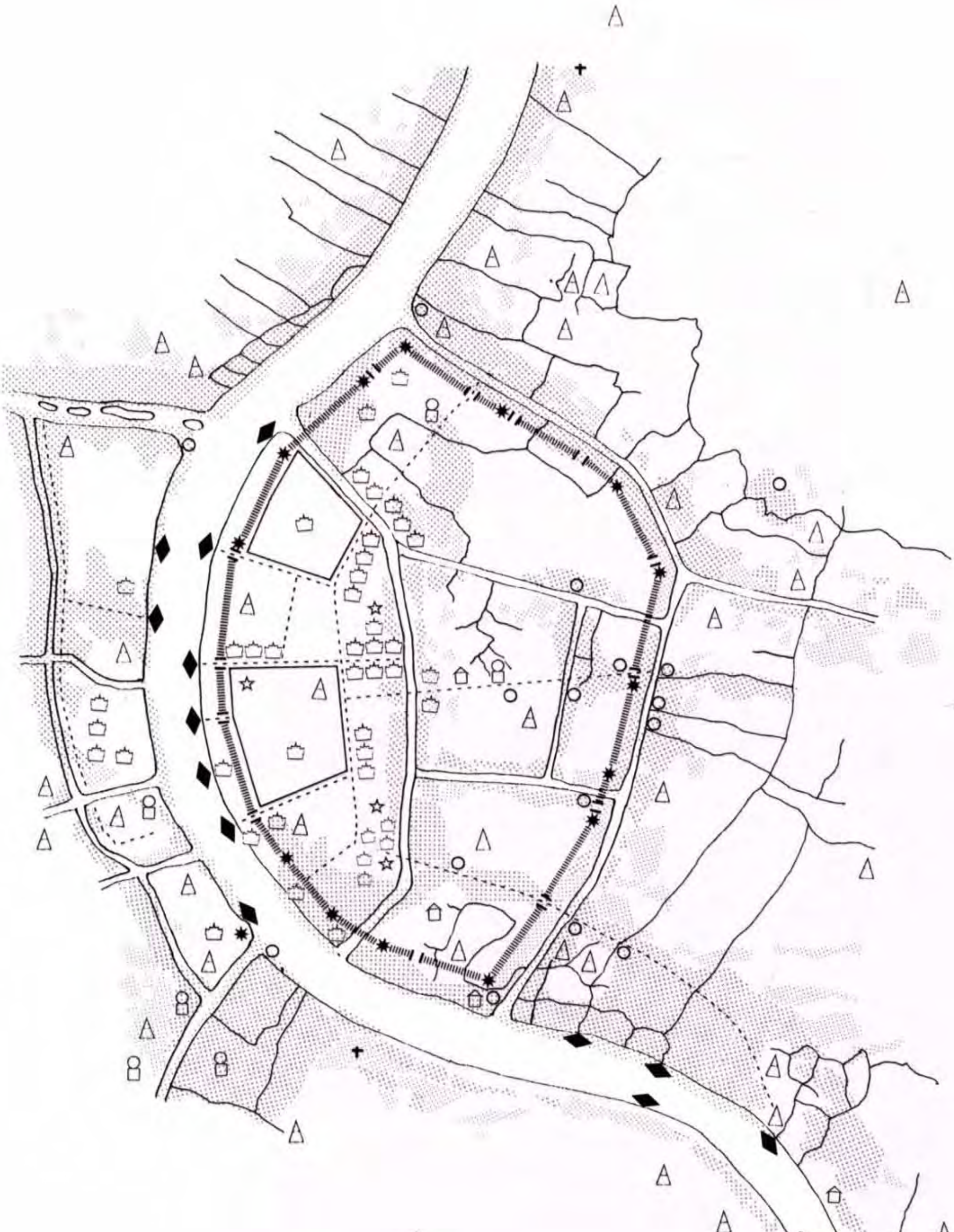

แสดง ความสัมพันธ์ระหว่างองค์ประกอบเมืองประเภทต่าง ๆ

แผนผังแสดงองค์ประกอบกรุงรัตนโกสินทร์
สมัยรัชกาลที่ ๒ (พ.ศ. ๒๓๕๒-๒๓๖๗)

แผนที่ ๕.๒

- แม่น้ำลำคลอง
- คลองขนาดเล็ก
- สะพาน
- ท่าเรือ
- ทางเดิน
- ถนน
- ทางรถไฟ
- สถานีรถไฟ
- ป้อม
- ประตูเมือง
- กำแพง
- พระราชวังและวัง
- วัด
- โบสถ์
- สุเหร่า
- ศาลเจ้า
- สถานที่ราชการ
- แหล่งชุมชนทั่วไป
- แหล่งชุมชนหนาแน่น
- ตลาด
- ตึกแถว
- บ้านสำคัญ
- ที่ว่าง

สมัยรัชกาลที่ ๓

ในสมัยนี้เป็นระยะที่เศรษฐกิจรุ่งเรืองโดยการค้าสำเภากับจีน แต่ก็เป็นระยะที่เกิดศึกสงครามกับประเทศข้างเคียง โดยเฉพาะสงครามกับญวน จนถึงกับโปรดเกล้าฯ ให้ขุดคลองแสนแสบต่อเนื่องไปจากคลองมหานาคที่ขุดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๑ ใช้เป็นเส้นทางลำเลียงทหารและส่งกำลังบำรุง

ส่วนในเขตเมือง ความสำคัญในการป้องกันเมืองจึงมีมากขึ้นโดยเฉพาะทางด้านทิศตะวันออก ด้วยเหตุนี้เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้สร้างวังพระราชทานเป็นที่ประทับแก่พระเจ้าน้องยาเธอและพระราชวงศ์ บริเวณริมประตูเมืองที่มีชุมชนหนาแน่น ๒ แห่งได้แก่ ประตูสำราญราษฎร์ และประตูสะพานหัน จึงน่าสันนิษฐานว่าเพื่อเป็นการควบคุมทางเข้าออกของเมือง ที่สำคัญทางด้านทิศตะวันออก เช่นเดียวกับสมัยรัชกาลที่ ๑ ที่โปรดเกล้าฯ ให้พระราชวงศ์ผู้ใหญ่ไปประทับตามจุดยุทธศาสตร์ที่สำคัญในสมัยนั้นได้แก่ ริมป้อมปราการ และปากคลองแยกของแม่น้ำเจ้าพระยาสายต่าง ๆ เป็นต้น

พื้นที่ด้านทิศตะวันออกของเมืองใกล้เขตคลองรอบกรุง บริเวณวัดเทพธิดาราม วัดราชนัดดาราม ป้อมมหากาฬ และเจดีย์ภูเขาทอง

การขยายขอบเขตเมือง

ในช่วงรัชกาลนี้ส่วนใหญ่ไม่ได้สร้างสาธารณูปโภคเพิ่มขึ้น แต่เป็นการขยายพื้นที่ของเมือง โดยพัฒนาขึ้นมาตามจุดต่าง ๆ ที่สำคัญและมีองค์ประกอบที่สำคัญอยู่รวมกัน พื้นที่ดังกล่าวมีดังนี้

พื้นที่ทางด้านทิศตะวันออกของเมือง

นอกจากการสร้างวังที่ริมประตูสำราญราษฎร์แล้ว สันนิษฐานว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวคงจะทรงเล็งเห็นการณ์ไกลที่จะขยายขอบเขตของกรุงเทพมหานครให้กว้างไปจนถึงกำแพงเมืองริมคลองรอบกรุง และด้วยพระราชศรัทธาในพระพุทธศาสนาเป็นอย่างยิ่ง จึงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างวัดเทพธิดาและวัดราชนัดดาขึ้น ๒ วัดต่อเนื่องกันมีคลองหลอดคั่นกลาง วัดทั้ง ๒ แห่งนี้ ตั้งอยู่ริมกำแพงเมือง ด้านหนึ่งใกล้กับประตูสำราญราษฎร์และวังเจ้านายที่โปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้น อีกด้านหนึ่งใกล้กับป้อมมหากาฬ โดยหันหน้าวัดออกสู่กำแพงเมืองริมคลองรอบกรุง นอกจากนั้นพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้สร้างภูเขาทองขึ้น ทำนองเดียวกับเจดีย์ภูเขาทองที่กรุงศรีอยุธยาเพื่อให้เป็นปูชนียสถานที่สำคัญอีกแห่งหนึ่งของกรุงรัตนโกสินทร์ จึงได้ทรงกำหนดให้ตั้งอยู่ริมคลองมหานาคใกล้เคียงกับวัดสระเกศ แต่ด้วยปัญหาของสภาพพื้นดินที่เคยเป็นทะเลตมมาก่อนอีกทั้งความรอบรู้ของช่างยังไม่พอเพียง การก่อสร้างจึงยังไม่สำเร็จสมดังพระประสงค์ แต่อย่างไรก็ตามการที่มีการก่อสร้างพระเจดีย์ภูเขาทองในกรุงรัตนโกสินทร์ให้ใหญ่โตดังกล่าวแล้ว สันนิษฐานว่าคงจะมีประชาชนเข้ามาตั้งถิ่นฐานในบริเวณนี้เพิ่มมากขึ้น ผนวกกับชุมชนชาวต่างชาติ ได้แก่ ชุมชนบ้านครัวที่อพยพเข้ามาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๑ กลายเป็นชุมชนที่หนาแน่นขึ้นด้วย

เมื่อวิเคราะห์ถึงสถานที่ตั้งขององค์ประกอบต่าง ๆ ของเมืองในบริเวณนี้ก็จะพบว่าเป็นบริเวณที่มีความสัมพันธ์สอดคล้องกันเป็นอย่างยิ่ง โดยมีวังเจ้านายเป็นหลักอยู่ริมประตูเมือง มีวัดหลวงที่สำคัญมีทั้งชาวไทยและชาวต่างชาติที่ตั้งถิ่นฐานเดิมที่ริมคลองรอบกรุงและคลองมหานาค รวมทั้งมีสัญญลักษณ์ของเมืองคือ ภูเขาทองเป็นจุดเด่นของบริเวณ ทำให้พื้นที่แห่งนี้กลายเป็นชุมชนใหญ่ชุมชนหนึ่งที่สำคัญของกรุงเทพมหานครในรัชกาลนี้

ส่วนพื้นที่ทางด้านตะวันออกนอกกำแพงเมือง ซึ่งเป็นพื้นที่เกษตรกรรมได้มีราษฎรสร้างวัดขึ้นกลางนาหลายวัด เช่น วัดจางวางดิส วัดจางวางพ่วง เป็นต้น และยังมีวัดอำแดงแฟงหรือวัดคณิกาผล และวัดจีนอีกวัดหนึ่ง ตั้งอยู่ค่อนมาทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ ใกล้กับชุมชนชาวจีนแสดงให้เห็นว่าได้เริ่มมีประชาชนเข้าไปตั้งถิ่นฐานในบริเวณทิศตะวันออกของกรุงเทพฯมากขึ้น จนถึงกับมีวัดเป็นหลักฐานได้

พื้นที่กลางเมือง

บริเวณวัดสุทัศน์เทพวรารามที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงมีพระราชดำริให้เป็นศูนย์กลางของเมืองนั้น พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้ทรงบูรณะพระอารามต่อจากพระบรมชนกนาถและสร้างพระอุโบสถ และศาลาการเปรียญเพิ่มขึ้น พร้อมทั้งหล่อพระประธานในพระอุโบสถด้วยกลักฝิ่นที่ทรงรวบรวมได้จากการสูบฝิ่นในรัชสมัยของพระองค์ ในการหล่อพระพุทธรูปครั้งนี้จึงเกิดชุมชนเกิดขึ้นชุมชนหนึ่งที่ข้างวัดสุทัศน์ฯ ทางด้านทิศตะวันตก ชุมชนนี้ทำการหล่อพระและผลิตทองคำเปลวเพื่อปิดองค์พระประธานนั้น เราเรียกชุมนุมชนนี้ว่า ย่านตีทอง (ยังมีชื่อว่าถนนตีทองในปัจจุบัน) นอกจากนั้นในบริเวณนี้ยังมีชุมชนตั้งถิ่นฐานอยู่เดิมแล้วจำนวนหนึ่งได้แก่ พวกพราหมณ์และจีนในส่วนที่ติดกับโบสถ์พราหมณ์มีตลาดเรียกว่า ตลาดเสาชิงช้า (ย้ายมาอยู่หน้าวัดสุทัศน์ในสมัยรัชกาลที่ ๔) และมีชุมชนผลิตดินสอพอง (ยังมีชื่อว่าถนนดินสอในปัจจุบัน) ตั้งอยู่ใกล้เคียงกับโบสถ์พราหมณ์เช่นกัน นอกจากนั้นยังมีชุมชนชาวจีนอีกกลุ่มหนึ่ง มีศาลเจ้าเป็นของตนเองเรียกว่า "*ศาลเจ้าพ่อเสือ*" ตั้งอยู่ในบริเวณเดียวกันนี้ด้วย (ย้ายไปในที่ปัจจุบันในสมัยรัชกาลที่ ๕)

เมื่อวิเคราะห์ตามเหตุการณ์และสถานที่ตั้งแล้วพบว่า ศูนย์กลางของกรุงเทพมหานครที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชได้ทรงมีพระราชดำริไว้นั้น ได้ปรากฏเป็นรูปร่างที่ชัดเจนขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๓ และคงจะเป็นศูนย์กลางที่ใหญ่โตพอสมควรเพราะเป็นบริเวณที่มีวัดใหญ่เป็นศูนย์กลางมีชุมชนชาวไทย ชาวจีน อีกทั้งพวกพราหมณ์ที่อาศัยอยู่เดิม ต่อเนื่องไปกับชุมชนริมประตูสำราญราษฎร์ ซึ่งมีวังเจ้านายเป็นประธาน มีวัดเทพธิดา วัดราชนัดดา ตลอดจนชุมชนราษฎรในและนอกกำแพงเมืองต่อเนื่องไปถึงคลองมหานาค ชุมชน ๒ แห่งเมื่อรวมกันแล้วกลายเป็นชุมนุมชนใหญ่ทางด้านทิศตะวันออกของกรุงเทพมหานครที่สำคัญ

นอกจากบริเวณวัดสุทัศน์เทพวรารามแล้ว ยังมีพื้นที่อีกบริเวณหนึ่งที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้สร้างวังพระราชทานพระราชโอรสได้แก่บริเวณถนนเฟื่องนคร ๓ วัง ในการนี้พระเจ้าลูกยาเธอพระองค์อรรณพ ได้โปรดเกล้าฯ ให้สร้างวัดขึ้นใกล้วังได้แก่ วัดมหรรณพาราม ตั้งอยู่ริมคลองหลอด หันหน้าวัดไปสู่ถนน ซึ่งต่อมาได้เรียกว่าถนนเฟื่องนคร และพระยามหาอำมาตย์ได้บูรณะวัดที่กรมหมื่นเสนีเทพสร้างขึ้นไว้ก่อน ได้รับพระราชทานชื่อในรัชกาลที่ ๔ ว่า วัดบูรณะศิริมาตยาราม ที่ริมคลองคูเมืองเดิมใกล้เคียงกับกลุ่มวังพระโอรสในวังหน้า นอกจากนั้นหลักฐานปรากฏว่าได้มีชุมชนชาวจีนตั้งนิวาสสถานอยู่ในบริเวณนี้ด้วย จนมีศาลเจ้าของตนได้แก่ศาลเจ้า "*บ้านหม้อ*" บริเวณถนนเฟื่องนครด้วย

จะเห็นได้ว่าชุมชนกลุ่มนี้น่าจะเป็นชุมชนเบาบางกว่าชุมชนอื่น มีองค์ประกอบเพียงวัง วัดและชุมชนชาวไทยและชาวจีนเท่านั้นที่สัมพันธ์กันและคงจะมีถนนที่ต่อมาเรียกว่าถนนเฟื่องนคร เป็นทางสัญจรหลักและมีคลองหลอด (คลองวัดเทพธิดาในปัจจุบัน) เป็นทางเชื่อมระหว่างชุมชนนี้กับชุมชนริมประตูสำราญราษฎร์

พื้นที่ทางด้านทิศเหนือของเมือง

ส่วนทางด้านทิศเหนือของกรุงเทพมหานคร กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพย์ก็ได้โปรดเกล้าฯให้สร้างวัดบวรนิเวศน์วิหารขึ้น และกรมขุนอิศรานุรักษ์ ก็ได้โปรดฯให้สร้างวัดรังษีสุทธาวาสต่อเนื่องกันไปที่ริมกำแพงเมืองหันหน้าวัดออกสู่กำแพง ริมคลองรอบกรุง วัดทั้ง ๒ แห่งนี้ตั้งอยู่ใกล้กับชุมชนของคนไทย คนจีน มอญ แขกตานีรวมกัน และยังมีตลาดบางลำภูเป็นศูนย์กลางของการจับจ่ายใช้สอยอีกด้วย การที่พระราชวงศ์ทั้งสองพระองค์โปรดเกล้าฯ ให้สร้างวัดทั้ง ๒ แห่งนี้ขึ้นคงจะเป็นการสร้างศูนย์กลางพระศาสนาในหมู่ชุมชนที่กล่าวแล้วและยังมีความสัมพันธ์ต่อเนื่องกับวัดชนะสงคราม ซึ่งเป็นวัดที่กรมพระราชวังบวรฯ ได้ทรงบูรณะปฏิสังขรณ์ต่อเนื่องกันมาทุกรัชกาลด้วย

พื้นที่ทางด้านใต้ของเมือง

ทางด้านทิศใต้ของกรุงเทพมหานครตอนใต้วัดพระเชตุพนฯ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ เจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้สร้างวัดพระราชทานพระราชโอรสหลายพระองค์ โดยสร้างขึ้นเป็นกลุ่มใหญ่ต่อเนื่องกันไป นอกจากนั้นยังโปรดเกล้าฯ ให้พระราชวงศ์ผู้ใหญ่เชื้อสายของพระองค์เจ้ากุ พระน้องนางเธอในรัชกาลที่ ๑ ซึ่งต่อมาในรัชกาลที่ ๔ ได้เฉลิมพระยศเป็นกรมหลวงนรินทร์เทวี ซึ่งมีตำแหน่งที่ประทับอยู่ท้ายวัง ย้ายไปประทับที่ริมประตูสะพานหัน เพื่อสร้างวิหารพระพุทธไสยาสน์ในที่นั้น การที่มีวังเจ้านายหลายวังรวมกลุ่มกันเช่นนี้รวมทั้งการสร้างวิหารพระพุทธไสยาสน์ในบริเวณวัดพระเชตุพนฯ ด้วย คงจะเกิดเป็นชุมชนใหญ่ชุมชนหนึ่งที่มีทั้งเจ้านาย ข้าราชการ และไพร่สม ในที่เดียวกัน นอกจากนั้นบริเวณนี้เป็นพื้นที่ใกล้แม่น้ำ มีคลังสินค้าของหลวงตั้งอยู่ และยังมีวังเจ้านายบริเวณริมแม่น้ำใกล้ปากคลองตลาดอีก ๓ วัง อีกทั้งมีตลาดท้ายสนมเป็นที่จับจ่ายสินค้าของบรรดาชาววังจากพระบรมมหาราชวัง และยังมีตลาดท่าเตียน ตลาดปากคลองตลาดซึ่งเป็นการค้าขายของราษฎรสามัญต่อเนื่องกันไปจนถึงคลองคูเมืองเดิม เมื่อวิเคราะห์จากองค์ประกอบต่าง ๆ ของเมืองแล้วก็จะพบว่า บริเวณนี้คงจะเป็นบริเวณที่มีชุมชนหนาแน่นอีกแห่งหนึ่งของกรุงเทพฯ โดยจัดเป็นชุมชนที่มีทั้งเจ้านาย ข้าราชการ ไพร่สม และราษฎรสามัญทำราชการและค้าขายเป็นกลุ่มใหญ่ จะเรียกได้ว่าเป็นย่านการค้าของกรุงเทพฯ ในสมัยนั้นก็น่าจะเป็นได้

พื้นที่ทางด้านทิศตะวันออกเฉียงใต้

ส่วนพื้นที่ทางด้านทิศตะวันออกเฉียงใต้ของกรุงเทพมหานคร ใกล้ประตูสะพานหันพื้นที่ภายในเขตกำแพงเมือง พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้โปรดเกล้าฯ ให้พระราชวงศ์ผู้ใหญ่ที่กล่าวแล้วข้างต้นเสด็จมาประทับเป็นประธานที่ริมประตูสะพานหัน เพื่อควบคุมความเป็นไปของบริเวณนี้ ส่วนพื้นที่นอกกำแพงเมืองซึ่งเป็นถิ่นพำนักของชาวจีนกลุ่มใหญ่ที่ย้ายมาจากพื้นที่ที่สร้างพระบรมมหาราชวัง ก็เป็นชุมชนที่หนาแน่นขยายตัวไปเป็นวงกว้าง มีกิจกรรมการค้าขายเป็นหลัก และมีอิทธิพลต่อเศรษฐกิจของชาติเป็นอย่างมาก เกิดมีตลาดเช่น ตลาดสะพานหัน ตลาดสำเพ็ง เป็นต้น จากการที่มีชุมชนหนาแน่นเช่นนี้จึงมีการสร้างและบูรณะปฏิสังขรณ์วัดในบริเวณนี้หลายวัด เช่น วัดตึก (วัดชัยชนะสงคราม) วัดสามปลื้ม (วัดจักรวรรดิราชาวาส) วัดสามเพ็ง (วัดปทุมคงคา) วัดเกาะ (วัดสัมพันธวงศ์) เป็นต้น ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๑ เช่น เป็นธรรมเนียมที่พระมหากษัตริย์จะทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา โดยการสร้างหรือบูรณะปฏิสังขรณ์วัดวาอารามที่ตั้งอยู่ใกล้เคียงกับพระราชวัง พระราชวงศ์และขุนนางก็จะดำเนินรอยตามแนวพระราชดำรินี้ด้วย จะเห็นได้ว่าในพื้นที่ฝั่งธนบุรีนี้ได้มีการสร้างและบูรณะวัดที่มีมาแต่เดิมเป็นอันมาก ทั้งที่สร้างและบูรณะโดยพระมหากษัตริย์ พระราชวงศ์ ขุนนาง และราษฎร เช่น พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้บูรณะวัดอรุณราชวรารามต่อจากสมเด็จพระบรมชนกนาถสร้างพระปรางค์ใหญ่เป็นสัญลักษณ์ที่สำคัญของกรุงเทพมหานคร (เมื่อเข้าเมืองโดยทางเรือ ผ่านปากอ่าวเข้าสู่แม่น้ำเจ้าพระยาจะเห็นพระปรางค์องค์นี้อย่างชัดเจน) ส่วนขุนนางในตระกูลบุนนาคเช่น พระยาศรีพิพัฒน์ก็ได้สร้างวัดมหาพิชัยญาติ คุณหญิงน้อยสร้างวัดอนงคารามขึ้นเป็นวัดคู่กันกับวัดมหาพิชัยญาติ เจ้าพระยาพระคลังสร้างวัดประยูรวงศาวาส เป็นต้น วัดเหล่านี้ได้สร้างขึ้นในที่ดินของตระกูลบุนนาคริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาและในคลองซอย ส่วนขุนนางอีกท่านหนึ่งคือพระยานิกรบดินทร์ได้ยกที่บ้านเดิมของท่าน แล้วซื้อบ้านข้าราชการและบ้านเจ๊สัวเจ้าภาษี นายอากรอื่น ๆ อีกหลายบ้าน สร้างเป็นวัดรัชกาลที่ ๓ พระราชทานชื่อว่าวัดกัลยาณมิตร วัดเหล่านี้ล้วนแล้วแต่เป็นวัดขนาดใหญ่ สมฐานะของขุนนางเหล่านี้เป็นอันมาก แสดงให้เห็นฐานะทางการเมืองการปกครองของขุนนางในตระกูลที่กล่าวถึง นอกจากนั้นนิวาสสถานของขุนนางเหล่านี้ ซึ่งตั้งอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาก็เป็นส่วนที่ชี้ให้เห็นถึงอำนาจการควบคุมความเป็นไปบนเส้นทางเศรษฐกิจที่สำคัญของพระนคร ซึ่งได้แก่แม่น้ำเจ้าพระยา

วัดอรุณราชวราราม

วัดกัลยาณมิตร

สาระสำคัญในความสัมพันธ์ขององค์ประกอบเมืองในสมัยรัชกาลที่ ๓

ขอบเขตของเมืองที่เคยมีมาแค่เขตคลองคูเมืองเดิมในสมัยรัชกาลที่ ๑ และเริ่มขยายประปรายมานอกเขตคูเมืองเดิมในสมัยรัชกาลที่ ๒ ได้ขยายขอบเขตของเมืองไปอย่างกว้างขวางมากในสมัยรัชกาลที่ ๓ โดยมีชุมชนเกิดขึ้นเป็นกลุ่มใหญ่ ๆ หลายกลุ่ม ได้แก่

๑. กลุ่มริมประตูสำราญราษฎร์ซึ่งเป็นจุดยุทธศาสตร์ที่สำคัญที่จะนำไปสู่คลองแสนแสบ เส้นทางลำเลียงพลและอาวุธไปสู้รบกับญวน ชุมชนนี้ได้กลายเป็นชุมชนใหญ่ต่อเนื่องไปกับชุมชนกลางเมืองบริเวณวัดสุทัศน์เทพวราราม

๒. กลุ่มริมประตูสะพานหัน ซึ่งเป็นจุดยุทธศาสตร์ที่สำคัญทางด้านเศรษฐกิจ มีชุมชนชาวจีนนอกกำแพงเมืองเป็นผู้ควบคุมเศรษฐกิจของไทยในขณะนั้น โดยมีการค้าสำเภากับจีนเป็นอันมาก

๓. กลุ่มท้ายวัดพระเชตุพน นับได้ว่าเป็นชุมชนข้าราชการที่มีเจ้านาย ขุนนาง และไพร่สมอยู่รวมกันเป็นจำนวนมาก และยังมีราษฎรค้าขายเป็นบริเวณกว้างต่อเนื่องกันไปอีกด้วย

๔. กลุ่มริมคลองบางลำภู เป็นอีกชุมชนหนึ่งที่เป็นชุมชนค้าขายและที่พักอาศัย

ส่วนศูนย์กลางของการปกครองยังอยู่ที่พระบรมมหาราชวัง มีวังเจ้านายและสถานที่ราชการตั้งอยู่รายรอบ ซึ่งทำหน้าที่ทั้งรักษาความปลอดภัยให้กับพระราชวังและทำราชการไปด้วยพร้อม ๆ กัน

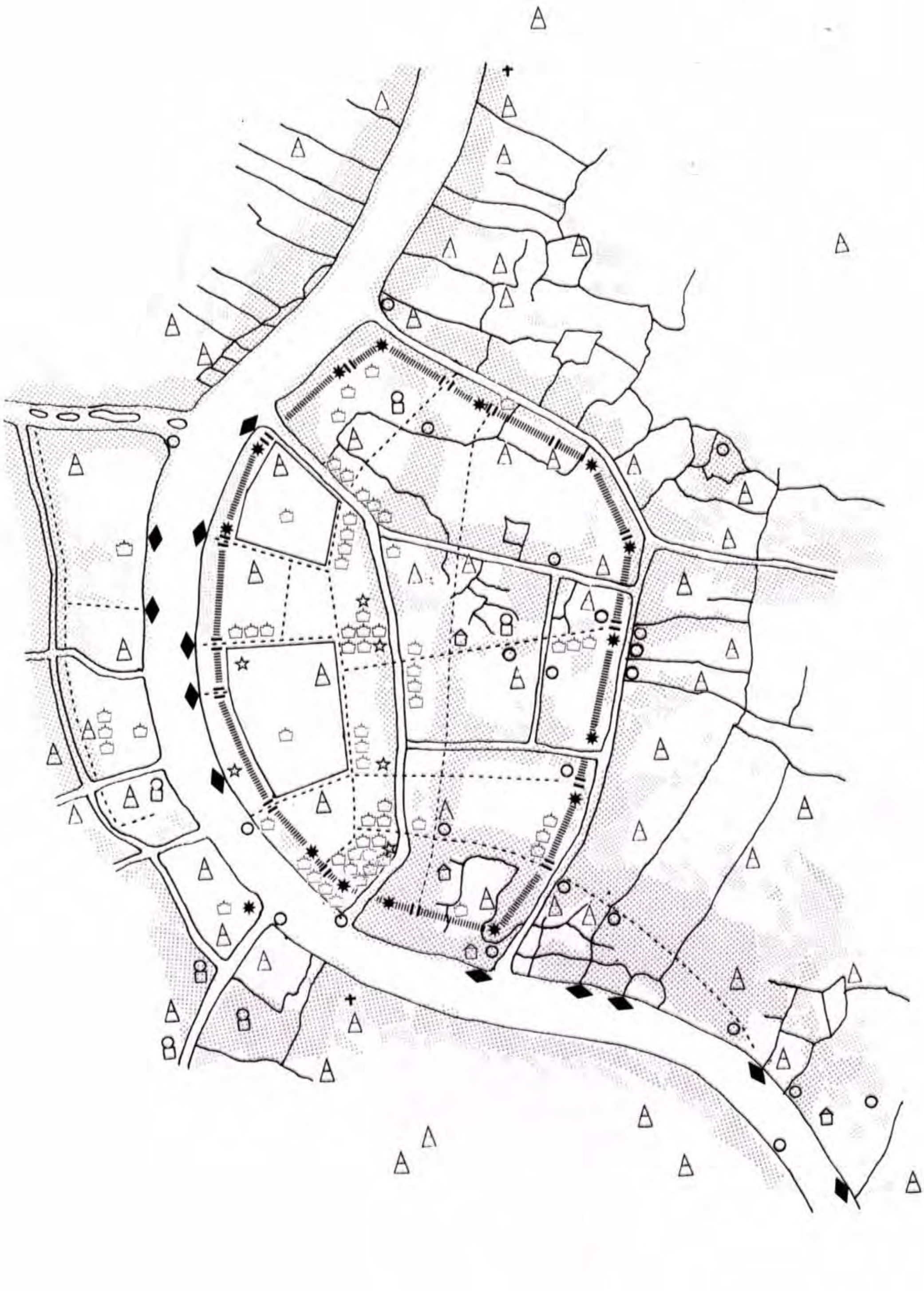
ในส่วนของกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ในฐานะอุปราชก็ยังมีวังของพระโอรสและข้าราชการในกรมตั้งอยู่รายรอบ ทำหน้าที่รักษาความปลอดภัยและทำราชการเช่นเดียวกับฝ่ายพระบรมมหาราชวัง

แสดง ความสัมพันธ์ระหว่างองค์ประกอบเมืองประเภทต่าง ๆ

แผนผังแสดงองค์ประกอบกรุงรัตนโกสินทร์
สมัยรัชกาลที่ ๓ (พ.ศ. ๒๓๖๗-๒๓๙๔)

แผนที่ ๕.๓

- แม่น้ำลำคลอง
- คลองขนาดเล็ก
- สะพาน
- ท่าเรือ
- ทางเดิน
- ถนน
- ทางรถไฟ
- สถานีรถไฟ
- ป้อม
- ประตูเมือง
- กำแพง
- พระราชวังและวัง
- วัด
- โบสถ์
- สุเหร่า
- ศาลเจ้า
- สถานที่ราชการ
- แหล่งชุมชนทั่วไป
- แหล่งชุมชนหนาแน่น
- ตลาด
- ตึกแถว
- บ้านสำคัญ
- ที่ว่าง

สมัยรัชกาลที่ ๔

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อครั้งยังดำรงพระอิสริยยศเป็นสมเด็จพระอนุชาธิราชในสมัยรัชกาลที่ ๓ ได้ทรงคบค้าสมาคมกับชาวต่างชาติและได้ทรงศึกษาวิชาการต่าง ๆ เช่น ทรงศึกษาภาษาลาตินกับสังฆราชบาลเลอ-กัวต์ในสมัยที่ยังเป็นบาดหลวงอธิการวัดในนิกายคาธอริคชื่อวัดคอนเซบชั่น ซึ่งตั้งอยู่ติดกับวัดราชาธิวาส ทั้งนี้เพราะบาทหลวงผู้ซึ่งพูดภาษาไทยได้คล่องมักเข้าไปเฝ้าทูลถามถึงประเพณีของไทย และภาษาบาลีอยู่เนือง ๆ จึงทรงศึกษาภาษาและประเพณีทางฝรั่งแลกเปลี่ยนกัน และเมื่อเสด็จมาประทับอยู่ ณ วัดบวร-นิเวศน์วรวิหารก็ได้ทรงศึกษาภาษาอังกฤษกับมิสเตอร์แคสเวล มิชชั่นนารีอเมริกัน จนสามารถทรงอ่าน เขียน ตรัส ได้คล่อง และได้ทรงศึกษาวิชาอื่น ๆ ตามตำราที่ฝรั่งแต่งขึ้นไว้ได้ เช่น ทรงศึกษาประวัติศาสตร์การปกครองและดารา-ศาสตร์ทางของฝรั่งมาเทียบกับตำราโหราศาสตร์ทางของไทย ทรงสามารถคำนวณได้แม่นยำกว่าผู้ใดในสมัยนั้นทั้งนี้เพราะจากการที่พระบาทสมเด็จพระ-จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงติดต่อกับชาวต่างประเทศดังกล่าวแล้วได้ทรงตระหนักถึงภัยจากประเทศตะวันตกที่จะขยายแหล่งอาณานิคมออกสู่ประเทศไทย จึงจำเป็นจะต้องทำความเข้าใจถึงการเมืองการปกครองของประเทศมหาอำนาจทางตะวันตกให้มากยิ่งขึ้น

ครั้นเมื่อเสด็จขึ้นครองราชสมบัติใน พ.ศ. ๒๓๙๔ จึงได้ทรงดำเนินนโยบายปรับปรุงและเปลี่ยนแปลงประเพณีต่าง ๆ ที่ล้าสมัย พร้อมกับดำเนินการคบค้ากับประเทศตะวันตกให้มากขึ้นโดยรับวิทยาการและอารยธรรมตะวัน-ตกที่ทรงวินิจฉัยแล้วว่าเป็นประโยชน์ต่อประเทศชาติ และนำมาประยุกต์ใช้ในรูปแบบที่สอดคล้องกับวัฒนธรรมไทยเพื่อพัฒนาสังคมและประเทศชาติให้ทันกับยุคสมัยอันเป็นวิถีทางที่จะรอดพ้นจากการเป็นอาณานิคมของมหาอำนาจตะวันตก ดังเช่นเพื่อนบ้านโดยรอบของไทย

การขยายขอบเขตของเมืองและการสร้างสาธารณูปโภค

๑. การขุดคลอง

เพื่อเป็นการพัฒนาบ้านเมืองให้กว้างขวางขึ้น จึงโปรดเกล้าฯ ให้ขุดคลองขึ้นหลายสายทั้งในส่วนภูมิภาคและภายในเขตกรุงรัตนโกสินทร์ ในส่วนภูมิภาคได้แก่ คลองมหาสวัสดิ์ คลองทวีวัฒนาไปเชื่อมกับคลองเจดีย์บูชาที่นครปฐม ส่วนภายในเขตกรุงรัตนโกสินทร์โปรดเกล้าฯให้คลองผดุงกรุงเกษม และคลองถนนตรง เพื่อประโยชน์ในการคมนาคมและการขยายขอบเขตของกรุงรัตน-โกสินทร์ ดังปรากฏในพระราชพงศาวดารว่า *"ทุกวันนี้บ้านเมืองเจริญขึ้นผู้คนก็มากกว่าเมื่อแรกสร้างกรุง ควรที่จะขยายพระนครออกไปให้กว้างขวางอีกชั้นหนึ่ง*[๑] *การขุดคลองทั้งนี้เป็นการป้องกันพระนครไปด้วยในเวลาเดียวกัน"*

คลองผดุงกรุงเกษม

---

[๑] เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๔* หน้า ๗๐

๑.๑ คลองผดุงกรุงเกษม เป็นคลองที่ขุดขึ้นใหม่เพื่อขยายพื้นที่ของกรุงรัตนโกสินทร์ให้ไกลกว่ากำแพงพระนครที่มีอยู่เดิม ลักษณะเป็นคลองคู่ขนานกับคลองรอบกรุงที่มีมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๑ คลองนี้เริ่มต้นที่ข้างวัดเทวราชกุญชรริมแม่น้ำเจ้าพระยาตอนเหนือ มาสู่ข้างวัดมหาพฤฒารามริมแม่น้ำเจ้าพระยาตอนใต้ มีความกว้าง ๑๐ วา ลึก ๖ ศอก ยาว ๑๓๗ เส้น ๑๐ วา เริ่มขุดในปี พ.ศ. ๒๓๙๔ ใช้เวลาขุด ๑๐ เดือน จึงแล้วเสร็จ พระราชทานนามว่าคลองผดุงกรุงเกษม ตลอดเส้นทางของคลองคูเมืองเดิมที่ขุดขึ้นใหม่นี้ไม่มีการก่อกำแพงเมืองเลียบแนวคลองเหมือนดังที่เคยทำกันมาแต่ก่อน แต่มีการสร้างป้อมเรียงรายไปตามริมคลองโดยตลอดและยังสร้างป้อมที่ฝั่งธนบุรีด้วย ในการสร้างป้อมครั้งนี้ก็เพื่อป้องกันข้าศึก เมื่อมีเหตุการณ์คับขันก็จะจัดกำลังต้านทานโดยชักปีกการะหว่างป้อมให้ถึงกันโดยตลอด การขุดคลองและการสร้างป้อมเหล่านี้สำเร็จลงได้ใน พ.ศ. ๒๓๙๗ ทำให้อาณาเขตของพระนครเพิ่มขึ้นจากเดิม ๑ เท่าตัว รวมเป็นพื้นที่ทั้งพระนครประมาณ ๕,๕๕๒ ไร่ ๑

๑.๒ คลองถนนตรง จากการที่มีชาวต่างประเทศได้เข้ามาติดต่อกับประเทศไทยเป็นจำนวนมาก จนมีกงศุลชาวต่างชาติหลายชาติอีกทั้งพ่อค้าชาวต่างประเทศได้เข้ามาตั้งห้าง ร้านค้าขาย อยู่ตามริมแม่น้ำเจ้าพระยาตอนนอกกำแพงพระนคร กงศุลต่างประเทศและพ่อค้าเหล่านี้ได้เข้าชื่อกันยื่นเรื่องราวร้องทุกข์ต่อกรมเจ้าท่าว่าเรือสินค้าจะขึ้นมาค้าขายในพระนครนั้น เมื่อถึงฤดูน้ำน้ำจะเชี่ยวแรงมาก กว่าจะขึ้นมาถึงพระนครได้ต้องใช้เวลาหลายวัน ชาวต่างประเทศเหล่านั้นจะขอลงไปตั้งห้างซื้อขายที่ปากคลองพระโขนงจนถึงบางนาโดยขอให้มีการขุดคลองลัดตั้งแต่บางนาตลอดจนถึงคลองผดุงกรุงเกษม เพื่อจะได้ไปมาค้าขายกับพระนครได้สะดวก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงปรึกษาเสนาบดีแล้วต่างเห็นชอบเพราะความยุ่งยากต่าง ๆ จากพวกต่างประเทศเหล่านี้จะได้น้อยลง จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ทำการขุดคลองใหม่ตั้งแต่หน้าป้อมผลาญไพรีราบตัดทุ่งวัวลำพองริมคลองผดุงกรุงเกษมฝั่งนอกลงไปบรรจบคลองพระโขนงที่คลองเตย คลองลัดสู่แม่น้ำเจ้าพระยาแห่งใหม่นี้เป็นคลองกว้าง ๖ วา ลึก ๖ ศอก ยาว ๒๐๗ เส้น ๒ วา ๓ ศอก และเอาดินขึ้นถมเป็นถนนฝั่งเหนือขนานไปกับลำคลองพระราชทานชื่อคลองขุดใหม่นี้ว่า "*คลองถนนตรง*" และเรียกถนนขนานคลองว่า "*ถนนตรง*" ประชาชนทั่วไปนิยมเรียกว่า "*คลองวัวลำพอง*" และ "*ถนนวัวลำพอง*" ตามชื่อทุ่งวัวลำพองที่ทอดผ่านและกลายเป็นชื่อถนนหัวลำโพงในปัจจุบันนี้

---

๑ จดหมายเหตุกรุงรัตนโกสินทร์ หน้า ๕๗

แต่ครั้นขุดคลองเสร็จเรียบร้อยแล้วปรากฏว่าชาวต่างประเทศเหล่านั้นมิได้ย้ายลงไปอยู่ที่บางนา อ้างว่าไกลเกินไปจะขออยู่ที่เดิม แต่อย่างไรก็ตามคลองนี้นับว่าเป็นประโยชน์ต่อการเดินทางระหว่างพระนครกับหัวเมืองใกล้เคียงด้านตะวันออก ทำให้สะดวกและรวดเร็วยิ่งขึ้นและได้กลายเป็นรูปแบบการสัญจรแบบใหม่ คือมีถนนคู่ไปกับคลอง สามารถเดินทางไปทั้งทางบกและทางน้ำ ซึ่งต่อมาถนนนี้ก็ได้ใช้เป็นเส้นทางเดินรถรางไฟฟ้าสายปากน้ำส่วนหนึ่งด้วย [๑]

๒. การสร้างถนน

การพัฒนาประเทศในแนวความคิดของคนตะวันตกได้เริ่มขึ้น โดยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงยอมรับแนวความคิดของชาวตะวันตกที่จะสร้างถนนเป็นการถาวรขึ้น เมื่อกงศุลต่างประเทศได้เข้าชื่อกันขอให้สร้างถนนโดยให้เหตุผลว่า *"ชาวยุโรปเคยขี่รถขี่ม้าเที่ยวตากอากาศได้ความสบายไม่มีไข้เจ็บเนือง ๆ ได้ทรงทราบหนังสือแล้ว จึงทรงพระราชดำริเห็นว่าพวกยุโรปเข้ามาอยู่ในกรุงมากขึ้นทุก ๆ ปี ด้วยประเทศบ้านเมืองเขามีถนนหนทางก็เรียบรื่นสะอาดไปทุกบ้านทุกเมือง บ้านเมืองของเรามีแต่รกเรี้ยวหนทางก็เป็นตรอกเล็กซอกน้อย หนทางใหญ่ก็เปรอะเปื้อนไม่เป็นที่เจริญตา ขายหน้าแก่ชาวนานาประเทศเขาว่าเข้ามาเป็นการเตือนสติเพื่อจะให้บ้านเมืองงดงามขึ้น"* [๒]

ทั้งนี้ทรงเห็นว่าการที่ชาวต่างประเทศได้เขียนขอพระราชทานมานั้น เป็นการเตือนสติเพื่อจะให้บ้านเมืองงดงามขึ้น[๓] ดังนั้นใน พ.ศ. ๒๔๐๔ จึงโปรดฯให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เป็นแม่กองสร้างถนนขึ้นสายหนึ่งเริ่มต้นจากคลองรอบกรุงที่ริมวังเจ้าเขมร (เชิงสะพานดำรงสถิตย์) ตรงไปต่อกับถนนตรงที่คลองผดุงกรุงเกษม และตัดแยกจากถนนใหม่ตรงเหนือวัดสามจีน (วัดไตรมิตร) ตรงลงไปหลังบ้านฝรั่งจนตกฝั่งแม่น้ำที่ตำบลดาวคนองอีกสายหนึ่ง ถนนนั้นคือถนนเจริญกรุงหรือถนนตก เมื่อสร้างเสร็จใหม่ ๆ ราษฎรพากันเรียกว่า "*ถนนใหม่*" ส่วนฝรั่งเรียกว่า "*นิวโรด*" เป็นถนนเจริญกรุงตอนนอกกำแพงเมือง

ในการสร้างถนนเจริญกรุงในครั้งนี้ได้ทรงเล็งเห็นความเจริญของบ้านเมืองในอนาคตจึงได้โปรดเกล้าฯให้สร้างไว้ขนาดกว้างขวางเกินกว่าความจำเป็น จะเห็นได้จากพระราชปรารภตอนหนึ่งของรัชกาลที่ ๔ ที่ทรงกล่าวไว้ในการสร้างถนนเจริญกรุงว่า *"ซึ่งทำให้ใหญ่ไว้นี้ก็เผื่อไว้ว่าเมื่อนานไปในภายหน้าบ้านเมืองสมบูรณ์ มีผู้คนมากมายขึ้นรถแลม้าแลคนจะเดินได้คล่องสะดวก...."* [๔]

---

[๑] จดหมายเหตุการอนุรักษ์กรุงรัตนโกสินทร์ หน้า ๕๗-๕๘ และ นิจ หิญชีระนันท์ ถนน : วิวัฒนาการโบราณ ๒๐๐ ปี หน้า ๑๖-๑๗

[๒] เรื่องเดียวกัน , หน้าเดียวกัน

[๓] เรื่องเดียวกัน , หน้าเดียวกัน

[๔] เรื่องเดียวกัน , หน้า ๑๙๔

ถนนนี้แต่เดิมกะจะตัดเป็นเส้นตรงจากสามแยกไปยังประตูเมือง (ประตูสามยอด) แต่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งทรงเป็นนักการทหารพระองค์หนึ่งไม่ทรงเห็นด้วยได้ทรงทักท้วงว่าผิดหลักยุทธศาสตร์ เพราะถ้าข้าศึกเอาปืนใหญ่ตั้งที่ถนนก็อาจจะยิงทำลายประตูเมืองได้ง่าย ด้วยเหตุนี้จึงได้แก้แนวถนนให้เลี้ยวมาออกตรงสะพานดำรงสถิตย์ตามที่เห็นอยู่ในปัจจุบัน

ส่วนในการสร้างถนนเจริญกรุงตอนในมาสู่หน้าวัดพระเชตุพนฯนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้สร้างขึ้นด้วยเงินส่วนพระองค์ ด้วยเหตุนี้จึงทรงขอที่สองฟากถนนตอนหนึ่งทดแทนเงินส่วนพระองค์ที่จ่ายไป สร้างตึกแถวพระราชทานพระเจ้าลูกเธอเพื่อเป็นทุนหาประโยชน์เลี้ยงพระองค์ [๑]

๒.๑ ถนนบำรุงเมือง ในขณะที่ดำเนินการตัดถนนเจริญกรุงเพื่อเป็นเส้นทางคมนาคมติดต่อระหว่างพื้นที่นอกกำแพงกับในเขตเมือง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้โปรดเกล้าฯให้ปรับปรุงเส้นทางสัญจรทางบกที่มีอยู่เดิมให้กลายเป็นถนนที่มีระเบียบแบบแผนขึ้น โครงการนี้เกิดขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๖ โดยให้ปรับปรุงเส้นทางสัญจรทางบกเดิมตั้งแต่บริเวณถนนสนามไชยผ่านเสาชิงช้าไปจนถึงประตูสำราญราษฎร์ ต่อมาสองข้างถนนนั้นได้มีราษฎรปลูกห้องแถวบ้าง ตึกแถวบ้าง กับร้านโรงสำหรับทำการค้า และให้เช่าอาศัยเพื่อการค้าบ้าง ตึกต่าง ๆ นั้น สั้น ๆ ยาว ๆ เล็ก ๆ ใหญ่ ๆ ไม่เสมอกัน[๒] เส้นทางถนนบำรุงเมืองดังกล่าวนี้ต่อมาได้กลายเป็นเส้นทางคมนาคมที่สำคัญในการขยายตัวของกรุงเทพมหานครเป็นอย่างยิ่ง ดังจะได้กล่าวต่อไป

๒.๒ ถนนเฟื่องนคร สร้างขึ้นพร้อมกับถนนบำรุงเมืองใน พ.ศ. ๒๔๐๖ เป็นถนนขวางจากทิศเหนือไปทิศใต้ เชื่อมต่อระหว่างถนนเจริญกรุงและถนนบำรุงเมือง และคงจะเชื่อมโยงไปสู่วัดบวรนิเวศน์วิหารผ่านหน้าวัดมหรรณพารามซึ่งมีมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๓ สองข้างถนนสร้างตึกแถวชั้นเดียวตามแบบอย่างตึกแถวในประเทศสิงคโปร์สมัยนั้นเพื่ออุทิศถวายเป็นสมบัติของวัดบวรนิเวศน์วิหารและวัดราชประดิษฐ์สถิตมหาสีมาราม ที่พระองค์โปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นด้วย ถนนเฟื่องนครในสมัยนั้นจึงนับว่าเป็นถนนที่สำคัญถนนหนึ่งที่ตัดผ่านเข้าไปเชื่อมโยงกับแหล่งชุมชนที่สำคัญที่มีมาแต่เดิม ทำให้การคมนาคมในเมืองสะดวกขึ้นมาก

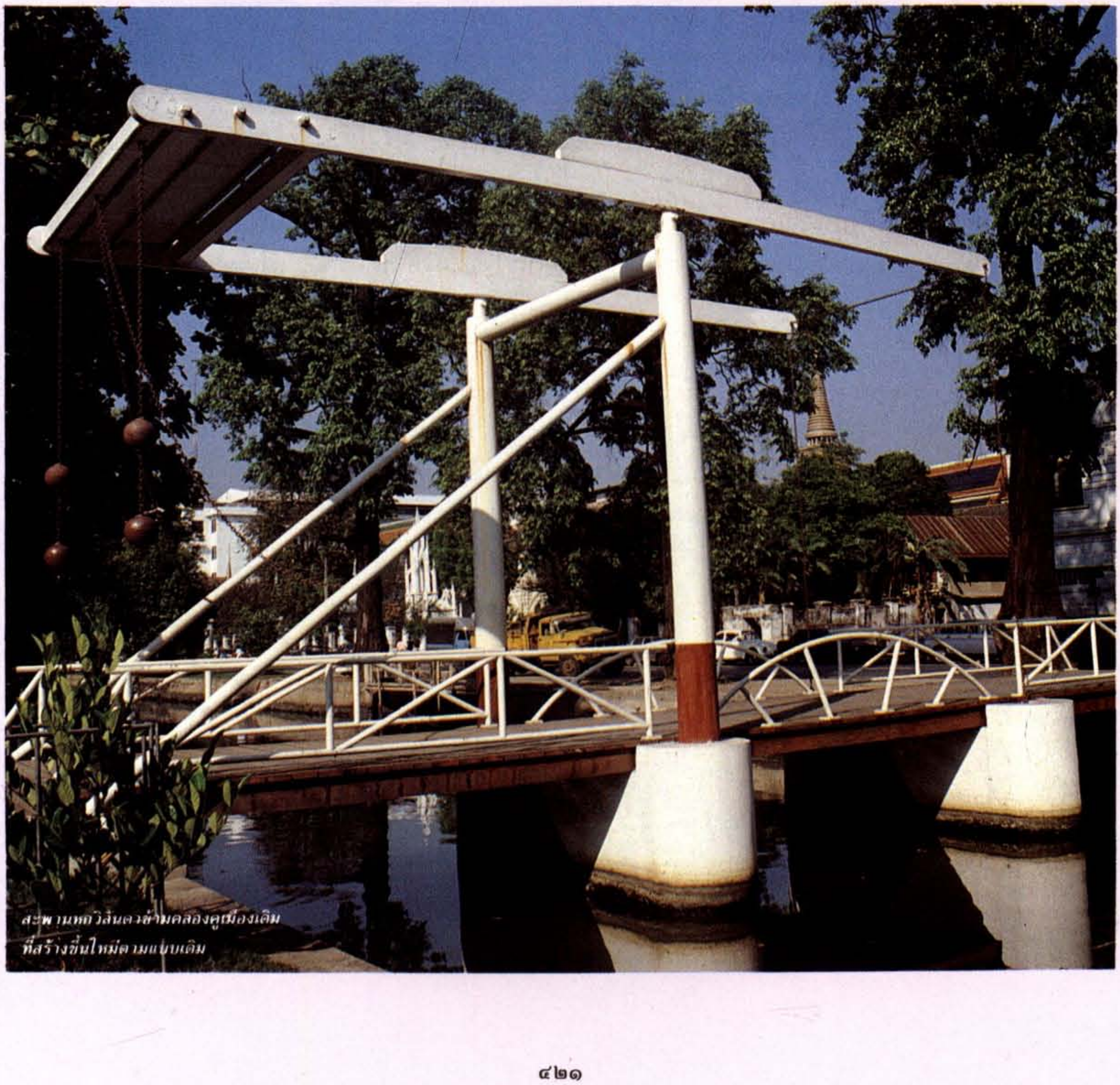
---

[๑] หม่อมเจ้าดวงจิตร จิตรพงศ์ *ป้าป้อนหลาน* วัตนชัยการพิมพ์ ๒๕๓๑ หน้า ๖๑

[๒] ส. พลายน้อย, *เล่าเรื่องบางกอก,* หน้า ๒๖๑

๓. การสร้างสะพาน

ในช่วงรัชกาลที่ผ่านมาลักษณะของสะพานส่วนใหญ่คงเป็นสะพานปูด้วยไม้สำหรับช้างและประชาชนสัญจรไปมา แต่ในช่วงรัชกาลนี้ได้รับวิทยาการจากต่างประเทศ จึงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างสะพานเหล็กแทนสะพานไม้ โดยบอกบุญไปยังพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ และคหบดี ผู้มีศรัทธาออกค่าใช้จ่าย เช่น สะพานเหล็กบน (สะพานดำรงสถิตย์) พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหมื่นวิศณุนาถนิภาธร พระราชโอรสองค์ใหญ่ของรัชกาลที่ ๔ ทรงออกค่าใช้จ่าย และสะพานเหล็กล่าง สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์เป็นผู้ออกค่าใช้จ่าย สะพานทั้งสองแห่งนี้ข้ามคลองคูเมืองเดิม (คลองหลอด) นอกจากนั้นยังมีสะพานเหล็กรูปโค้ง เช่น สะพานนรรัตน์สถานข้ามคลองบางลำภู สะพานหกวิลันดาข้ามคลองคูเมืองเดิมสะพานสุประดิษฐ์ สะพานนพวงศ์ข้ามคลองผดุงกรุงเกษม เป็นต้น

สะพานหกวิลันดาข้ามคลองคูเมืองเดิม
ที่สร้างขึ้นใหม่ตามแบบเดิม

๔. การสร้างวัด

ระหว่างที่มีการขุดคลองผดุงกรุงเกษมขึ้นใน พ.ศ. ๒๓๙๔ สมเด็จพระนางเจ้าโสมนัสวัฒนาวดีพระมเหสีในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่ได้เสด็จทิวงคตลง เพื่อเป็นอนุสรณ์แด่สมเด็จพระนางเจ้าพระองค์นั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างวัดวัดหนึ่งอุทิศพระราชทาน วัดนี้ตั้งอยู่ริมคลองผดุงกรุงเกษมใกล้ ๆ กับป้อม พระราชทานนามว่า วัดโสมนัสราชวรวิหาร นอกจากนั้นในช่วงระยะต่อมาก็ได้โปรดเกล้าฯ ให้สร้างวัดขึ้นอีกวัดหนึ่งคู่กับวัดโสมนัสฯ พระราชทานนามว่า วัดมกุฎกษัตริยาราม แต่ประชาชนเรียกว่า วัดนามบัญญัติ (เพราะไม่กล้าเอ่ยพระนามพระมหากษัตริย์ในขณะที่ดำรงพระชนม์อยู่) ในการก่อสร้างวัดทั้งสองแห่งนี้เกิดเป็นลักษณะวัดคู่ เช่นเดียวกับวัดเทพธิดาฯ และวัดราชนัดดาฯ ที่สร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๓ ที่ริมกำแพงเมืองใกล้ประตูสำราญราษฎร์ แนวความคิดในการสร้างวัดทั้งสองแห่งนี้คงจะมีพระราชดำริที่จะให้ชุมชนขยายตัวไปตั้งถิ่นฐานขึ้นในพื้นที่ใหม่ แต่แนวทางดังกล่าวนั้นคงจะยังไม่สำเร็จดังพระประสงค์ในรัชกาลของพระองค์ เพราะเมื่อศึกษาจากแผนที่กรุงเทพฯ พ.ศ. ๒๔๓๙ พื้นที่บริเวณนั้นยังเป็นทุ่งกว้างมีประชาชนอาศัยอยู่เพียงเบาบางเท่านั้น

นอกจากนั้นด้วยพระราชศรัทธาในพระบวรพุทธศาสนาพระองค์ได้ทรงศึกษาพระปริยัติธรรมอย่างกว้างขวาง จนท้ายที่สุดได้ทรงตั้งธรรมยุตินิกายขึ้นและได้โปรดเกล้าฯ ให้สร้างวัดราชประดิษฐ์สถิตย์มหาสีมารามขึ้นที่ด้านทิศตะวันออกของพระบรมมหาราชวัง เพื่อเป็นวัดสำหรับพระสงฆ์คณะธรรมยุติฯ โดยเฉพาะ

จากการที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้โปรดเกล้าฯ ให้สร้างวังพระราชทานแด่พระราชโอรสพระองค์ใหญ่สองพระองค์ที่ประสูติก่อนเสด็จขึ้นครองราชย์ที่ริมคลองบางลำภูหน้าวัดบวรนิเวศน์วิหาร พระราชโอรสทั้งสองพระองค์นั้นจึงได้ดำริที่จะสร้างวัดขึ้นวัดหนึ่งเพื่อเป็นการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา โดยสร้างขึ้นใกล้ ๆ กับที่ตั้งของวังทั้งสอง ต่อมาในภายหลังพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงร่วมในการสร้างวัดนี้จนสำเร็จจึงได้พระราชทานนามว่า วัดตรีทศเทพ

วัดโสมนัสราชวรวิหาร

วัดมกุฏกษัตริยาราม

๕. การสร้างวัง

เป็นธรรมเนียมของพระมหากษัตริย์ในพระบรมมหาจักรีวงศ์ เมื่อพระราชโอรสเจริญพระชันษาพอที่จะออกวังได้ ก็มักจะจัดวังพระราชทาน ให้เป็นที่ประทับ วังของพระราชโอรสในรัชกาลที่ ๔ ส่วนหนึ่งได้รับพระราชทานวังเก่าที่มีมาแต่รัชกาลก่อน อีกส่วนหนึ่งได้ทรงระบุที่ตั้งของวังไว้ให้แต่ยังไม่ทันได้สร้างวังพระราชทานให้ก็ได้เสด็จสวรรคตเสียก่อน วังต่าง ๆ เหล่านั้นส่วนใหญ่ตั้งอยู่ริมกำแพงเมืองตั้งแต่บริเวณประตูสำราญราษฎร์ไปจรดประตูสะพานหันและสองฝั่งถนนบำรุงเมืองตอนใกล้ประตูสำราญราษฎร์ตลอดไปจนถึงคลองวัดสุทัศน์ ส่วนพระราชโอรสที่ได้รับพระราชทานวังเก่าส่วนใหญ่ตั้งอยู่ในบริเวณตอนใต้วัดพระเชตุพนฯ ที่เคยเป็นวังสมัยรัชกาลที่ ๓ มาก่อน และวังริมสะพานช้างโรงสีอีกหลายวัง

พระราชวังที่สำคัญที่สร้างขึ้นในรัชกาลนี้ ในเขตกรุงเทพมหานคร ได้แก่ พระราชวังสราญรมย์ ซึ่งตั้งอยู่ด้านทิศตะวันออกของพระบรมมหาราช และพระราชวังปทุมวัน และสร้างวัดปทุมวนารามพระราชทานสมเด็จพระนางเจ้ารำเพยภมราพระมเหสี (ต่อมาในรัชกาลที่ ๕ เฉลิมพระนามเป็นสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี) ซึ่งวัดปทุมวนารามนี้ถือว่าเป็นวัดประจำวังเช่นเดียวกับวัดพระศรีรัตนศาสดารามในพระบรมมหาราชวัง

ความสัมพันธ์ขององค์ประกอบของเมืองในช่วงรัชกาลนี้ สามารถแบ่งได้เป็นบริเวณได้ดังต่อไปนี้

๑. บริเวณด้านทิศตะวันออกของพระบรมมหาราชวัง

ดังได้กล่าวแล้วตอนต้นในรัชกาลนี้ได้มีการติดต่อกับชาวต่างประเทศเป็นอันมากโดยเฉพาะอย่างยิ่งชาติตะวันตก ด้วยทรงเล็งเห็นว่าภาษาต่างประเทศจะเป็นสื่อที่จะให้ความเข้าใจอันดีระหว่างกันได้ จึงโปรดเกล้าฯ ให้จ้างแหม่มแอนนา เลียวโนแวนซ์ ชาวตะวันตกมาสอนภาษาอังกฤษแด่พระเจ้าลูกยาเธอและพระเจ้าลูกเธอในพระบรมมหาราชวัง นอกจากนั้นยังโปรดเกล้าฯ จ้างทหารชาวต่างประเทศมาฝึกสอนทหารไทยเกี่ยวกับยุทธวิธีการรบแบบตะวันตก นอกจากนั้นยังมีพ่อค้าฝรั่งและแขกเข้ามาทำการค้าขายอีกด้วยเป็นจำนวนมาก ด้วยเหตุนี้จึงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างตึกแถวสองชั้นขึ้นทางทิศตะวันออกของพระบรมมหาราชวังเพื่อให้บุคคลดังกล่าวได้อาศัยอยู่ และเช่าห้างร้านเป็นที่ค้าขาย ทำให้พื้นที่ในบริเวณนี้เต็มไปด้วยชาวตะวันตกที่เข้ามารับราชการเกี่ยวข้องกับพระมหากษัตริย์และเป็นที่ค้าขายอีกด้วย

ต่อมาในช่วงปลายรัชกาลมีการเปลี่ยนแปลงพื้นที่ในบริเวณนี้โดยพระองค์โปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระราชวังสราญรมย์ขึ้นที่ด้านทิศตะวันออกของพระบรมมหาราชวัง ด้วยทรงมีพระราชดำริที่จะสละราชสมบัติ เมื่อพระองค์มีพระชนม์พรรษาครบ ๖๐ พรรษา และให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเสด็จขึ้นครองราชย์ต่อมา

ส่วนพระองค์จะได้เสด็จไปประทับที่พระราชวังสราญรมย์ในฐานะที่ปรึกษา ในการสร้างวังสราญรมย์ครั้งนี้จึงเกิดความสัมพันธ์ระหว่างพระบรมมหาราชวัง วังสราญรมย์ และวัดราชประดิษฐ์ขึ้นในทำนองเดียวกับเป็นวัดในวังเช่นเดียวกับวัดพระศรีรัตนศาสดารามในพระบรมมหาราชวัง

พระราชวังสราญรมย์

๒. ด้านทิศเหนือของพระบรมมหาราชวัง

พื้นที่ในบริเวณนี้แต่เดิมเป็นท้องนาที่มีมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๓ ด้วยพระราชประสงค์ให้ปรากฏเล่าลือไปในประเทศต่าง ๆ ว่าเมืองไทยนั้นสมบูรณ์ด้วยข้าวปลาอาหารมีการทำนาจนใกล้กำแพงพระบรมมหาราชวัง ทั้งนี้มีสาเหตุมาจากญวนในสมัยนั้นแสดงอำนาจอยู่ทางชายแดนของไทย และมีทูตญวนเข้ามาเมืองไทยบ่อย ๆ ญวนจะได้เอาไปพูดว่าเมืองไทยเอาใจใส่ในการสะสมสะเบียงอาหารเป็นการเตรียมพร้อมอยู่เสมอ[๑] เมื่อถึงรัชกาลที่ ๔ ได้ทรงสานต่อในแนวความคิดนั้น โดยสร้างอาคารขึ้นเพื่อการพระราชพิธีพืชมงคลและพิธีพิรุณศาสตร์พร้อมทั้งสร้างฉางข้าวไว้ในบริเวณด้วย

แต่อย่างไรก็ตามพื้นที่ท้องนาดังกล่าวนี้ เมื่อพระมหากษัตริย์ในรัชกาลก่อนเสด็จสวรรคตลง ก็ได้มีการถวายพระเพลิง ณ ที่แห่งนี้จนชาวบ้านนำมาเรียกเป็นชื่อตำบลว่า ตำบลทุ่งพระเมรุ เพื่อความเป็นสวัสดิมงคลจึงโปรดเกล้าฯ ให้เรียกบริเวณนี้ว่าท้องสนามหลวง และพื้นที่หน้าพระที่นั่งพุทไธศวรรย์ ซึ่งตั้งอยู่ทางด้านทิศตะวันออกของพระบรมมหาราชวังเรียกว่า ท้องสนามไชย

---

[๑]ส.พลายน้อย, *เล่าเรื่องเมืองบางกอก*, หน้า ๓๑๑

๓. บริเวณทิศตะวันตกของพระบรมมหาราชวัง

ในช่วงรัชกาลนี้พื้นที่ในบริเวณทางด้านทิศตะวันตกเฉียงใต้ของพระบรมมหาราชวัง ซึ่งเคยเป็นวังเจ้านายหลายวังและมีบ้านข้าราชการและราษฎรตั้งอยู่หนาแน่น ต่อมาได้เกิดเพลิงไหม้เป็นบริเวณกว้างจึงได้เรียกบริเวณนั้นว่าท่าเตียน และต่อมาได้สร้างศาลต่างประเทศกับตึกหลวงขึ้นที่ตรงเหนือท่าเตียน ใช้เป็นที่กรมท่ากงศุลต่างประเทศและต่อมาใช้เป็นศาลต่างประเทศอีกด้วย ตึกบางหลังได้ใช้เป็นที่สำหรับรับแขกเมืองและเป็นที่อยู่ของฝรั่งที่เข้ามารับราชการ นอกจากนั้นยังได้ย้ายตลาดท้ายสน ซึ่งมีมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๑ ไปรวมกันไว้ในบริเวณริมน้ำจึงเกิดเป็นตลาดซึ่งเรียกว่าตลาดท่าเตียนขึ้นในรัชกาลนี้เอง พื้นที่บริเวณนี้จึงเกิดเป็นชุมชนใหม่ภายหลังไฟไหม้ใหญ่ในครั้งนั้น และกลายเป็นชุมชนค้าขายและที่อยู่อาศัยทั้งของชาวไทยและชาวต่างประเทศ

๔. บริเวณริมประตูสำราญราษฎร์ถึงประตูสะพานหัน

บริเวณนี้เป็นบริเวณที่ได้เริ่มมีการพัฒนาขึ้นแล้วตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๓ โดยมีวัดสุทัศน์ฯ เป็นศูนย์กลางมีตลาด เสาชิงช้า โบสถ์พราหมณ์ มีชุมชนบ้านดินสอ บ้านช่างหล่อ บ้านตีทองอยู่โดยรอบ นอกจากนั้นยังมีวัดราชนัดดา และวัดเทพธิดารามอยู่ริมกำแพงเมือง และยังมีวังเจ้านายพระราชโอรสในรัชกาลที่ ๒ ตั้งอยู่ริมประตูสำราญราษฎร์ เมื่อมาถึงรัชกาลนี้ได้โปรดเกล้าฯ ให้สร้างวังพระราชทานแด่พระเจ้าลูกยาเธอหลายพระองค์เรียงรายไปตั้งแต่ประตูสำราญราษฎร์ไปจนถึงประตูสำเพ็ง ตลอดจนสองฝั่งถนนบำรุงเมืองตั้งแต่วัดสุทัศน์ฯ ไปจนถึงประตูเมือง การที่โปรดเกล้าฯ ให้สร้างวังดังกล่าวนี้ยิ่งชี้ให้เห็นถึงความสำคัญของบริเวณนี้มากขึ้น นอกจากนั้นยังเห็นได้ว่าพื้นที่ของเมืองได้ขยายตัวมาจนถึงกำแพงเมืองแล้วกลายเป็นชุมชนหนาแน่นที่ไม่สามารถขยายตัวออกไปอีกได้นอกจากไปสร้างพื้นที่ใหม่นอกเขตกำแพงเมืองต่อไป

ส่วนบริเวณตอนเหนือของประตูสำราญราษฎร์ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้โปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระเจดีย์ภูเขาทองขึ้นเพื่อเป็นสัญลักษณ์ของกรุงเทพนั้นแต่การก่อสร้างมิได้สำเร็จลงเพราะเหตุขัดข้องทางโครงสร้างของอาคาร ครั้งถึงรัชกาลนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงได้โปรดเกล้าฯ ให้ปรับปรุงใหม่โดยสร้างพระเจดีย์เล็ก ๆ องค์หนึ่งขึ้นบนยอดสูงสุดของสิ่งก่อสร้างที่ยังเหลืออยู่ พร้อมทั้งสร้างบันไดจากระดับฐานเวียนขึ้นจนถึงยอด การก่อสร้างครั้งนี้สำเร็จลงใน พ.ศ. ๒๔๐๖ จึงนับว่าพระเจดีย์บนยอดภูเขาทองได้กลายเป็นสัญลักษณ์ของกรุงเทพฯ และเสริมความสำคัญให้กับพื้นที่บริเวณนี้ยิ่งขึ้น

๕. บริเวณตอนใต้กรุงรัตนโกสินทร์นอกกำแพงเมือง

แต่เดิมบริเวณนี้เป็นที่ตั้งของชุมชนชาวจีนเป็นส่วนใหญ่ ซึ่งมีวัดปทุมคงคา (วัดสำเพ็ง) วัดเกาะแก้วลังการาม (วัดสัมพันธวงศ์ฯ) กลุ่มหนึ่ง อีกกลุ่มหนึ่งคือวัดบพิตรพิมุขและวัดจักรวรรดิ์ราชาวาส ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๓ ต่อเนื่องมาถึงรัชกาลที่ ๔ ได้มีมิชชั่นนารีชาวอเมริกันได้เข้ามาเผยแพร่ศาสนานิกายโปรแตสแตนท์ใน พ.ศ. ๒๓๗๑ โดยมีวัตถุประสงค์จะมาสอนศาสนาให้กับพวกจีนที่มาอยู่ในเมืองไทย เพราะเคยสอนที่เมืองจีนแล้วได้ผลดีมาแล้วด้วยเหตุนี้จึงเลือกเอาบริเวณวัดเกาะฯ เป็นสำนักงาน และยังได้นำนายแพทย์ชาวเยอรมันนีเข้ามาด้วยเพื่อร่วมกันเผยแพร่ศาสนาในรูปแบบของการบำบัดรักษาให้กับชาวไทยและชาวจีน ต่อมาก็ได้มีชาวตะวันตกเข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่ในบริเวณนี้อีกหลายคน และภายหลังได้เกิดการทะเลาะวิวาทกันกับพระสงฆ์และชาวบ้านในบริเวณนั้น ท้ายที่สุดจึงต้องย้ายไปอยู่แถวบริเวณหน้าวัดประยูรวงศาวาส ซึ่งบริเวณนี้เป็นบ้านที่สมเด็จพระประยูรวงศ์สร้างขึ้นให้ฝรั่งเช่าอยู่

จะเห็นได้ว่าพื้นที่บริเวณนี้ซึ่งแต่เดิมเคยเป็นที่อยู่อาศัยของชุมชนชาวจีน และต่อมาได้มีชาวตะวันตกและแขกเข้ามาอาศัยอยู่กลายเป็นชุมชนชาวต่างชาติต่างภาษาอยู่รวมกันเป็นกลุ่มใหญ่ จนกลายเป็นจุดอันตรายของกรุงเทพฯในระยะหนึ่ง พระมหากษัตริย์หลายรัชกาลได้ทรงเห็นความสำคัญในเรื่องนี้ จึงได้โปรดเกล้าฯ ให้สร้างวังเจ้านายที่มีพระอิสริยยศสูง และมีพระราชอำนาจมากพอสมควรที่ปากประตูเมืองด้านนี้ เพื่อควบคุมความเป็นไปของชาวต่างประเทศต่างภาษาดังกล่าว

สรุปสาระสำคัญขององค์ประกอบเมืองในช่วงรัชกาลที่ ๔

๑) มีการขยายขอบเขตของกรุงรัตนโกสินทร์ออกไปทางด้านทิศตะวันออก โดยการขุดคลองผดุงกรุงเกษม และสร้างป้อมตามแนวคลองดังกล่าว ตลอดตามยาวของคลองไปจนฝั่งธนบุรี

๒) มีการพัฒนาบ้านเมืองในด้านสาธารณูปโภคไปในแนวทางของตะวันตกทั้งที่ได้รับการร้องขอจากชาวต่างประเทศและทั้งส่วนที่ทรงมีพระราชดำริขึ้นเองด้วย ก่อให้เกิดความสัมพันธ์กันเป็นลูกโซ่ต่อเนื่องกันมาจนกลายเป็นลักษณะเฉพาะ ได้แก่ ถนนคู่ขนานกับคลอง

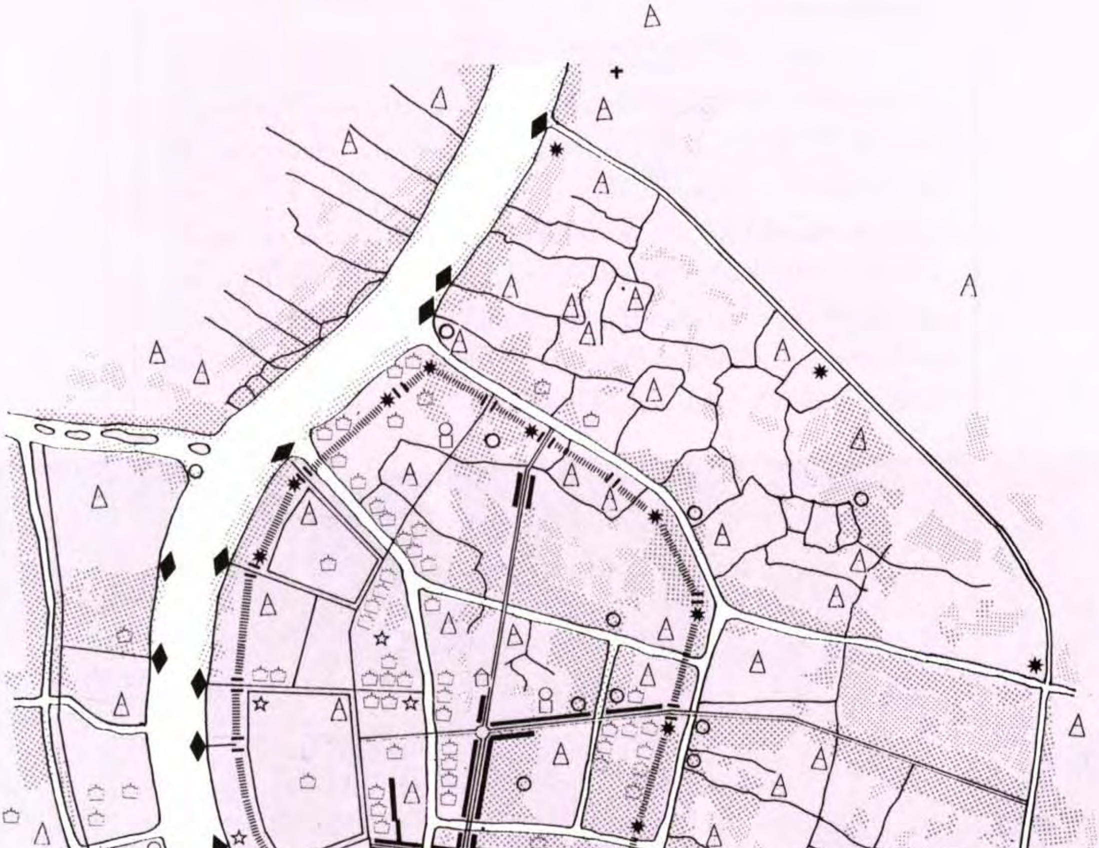
๓) เริ่มมีการสร้างห้องแถวริมถนนที่ตัดขึ้นใหม่ จนกลายเป็นสัญลักษณ์ของกรุงเทพมหานครสืบเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน

๔) ชุมชนได้ขยายตัวมาทางด้านทิศตะวันตกออกจนเต็มพื้นที่จนถึงกำแพงเมืองตั้งแต่ทิศเหนือจดทิศใต้

๕) อาณาเขตของเมืองได้เริ่มขยายกว้างออกไปกว่าเขตกำแพงเมืองโดยมีถนนเป็นตัวเชื่อมประสานระหว่างในและนอกกำแพงเมือง ถนนที่สำคัญ ได้แก่ ถนนเจริญกรุง

แสดง ความสัมพันธ์ระหว่างองค์ประกอบเมืองประเภทต่าง ๆ
แผนผังแสดงองค์ประกอบกรุงรัตนโกสินทร์
สมัยรัชกาลที่ ๔ (พ.ศ. ๒๓๙๔-๒๔๑๑)
แผนที่ ๕.๔

- แม่น้ำลำคลอง
- คลองขนาดเล็ก
- สะพาน
- ท่าเรือ
- ทางเดิน
- ถนน
- ทางรถไฟ
- สถานีรถไฟ
- ป้อม
- ประตูเมือง
- กำแพง
- พระราชวังและวัง
- วัด
- โบสถ์
- สุเหร่า
- ศาลเจ้า
- สถานที่ราชการ
- แหล่งชุมชนทั่วไป
- แหล่งชุมชนหนาแน่น
- ตลาด
- ตึกแถว
- บ้านสำคัญ
- ที่ว่าง

สมัยรัชกาลที่ ๕

ในช่วงรัชกาลนี้อิทธิพลการล่าอาณานิคมของประเทศมหาอำนาจฝ่ายตะวันตกอันได้แก่อังกฤษและฝรั่งเศส ซึ่งต่อเนื่องมาจากสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นยังมีอยู่ และยิ่งทวีความรุนแรงยิ่งขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อประเทศมหาอำนาจเหล่านั้นได้ครอบครองประเทศเพื่อนบ้าน ซึ่งได้แก่ พม่า มลายู และอินโดจีนไปแล้ว ก็ยิ่งพยายามขยายอำนาจแผ่มาถึงประเทศไทยต่อไปด้วย ด้วยเหตุนี้ผู้ปกครองประเทศในช่วงนั้นจึงหาวิถีทางที่จะเอาตัวรอด โดยพยายามหลีกเลี่ยงความขัดแย้งกับประเทศดังกล่าว และรีบพัฒนาประเทศให้รัดกุม พร้อมทั้งเรียนรู้ความเป็นไปของประเทศเพื่อนบ้านที่ถูกปกครองโดยมหาอำนาจเหล่านั้น เพื่อการแก้ปัญหาต่อไป

จากการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จขึ้นเสวยราชสมบัติเมื่อมีพระชนม์พรรษาได้เพียง ๑๕ พรรษา จึงจำเป็นต้องมีผู้สำเร็จราชการแผ่นดินเป็นผู้บริหารบ้านเมือง ในช่วงเวลาแห่งการเตรียมพระองค์ที่จะเป็นพระมหากษัตริย์อย่างสมบูรณ์ในอนาคต ผู้สำเร็จราชการแผ่นดินจึงได้จัดให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสต่างประเทศถึง ๒ ครั้ง เพื่อทอดพระเนตรแบบแผนการปกครอง ขนบธรรมเนียมประเพณี และความเป็นไปของประเทศใกล้เคียงที่ถูกปกครองโดยประเทศตะวันตกเหล่านั้น โดยใน

พ.ศ. ๒๔๑๓ ได้เสด็จประพาสสิงคโปร์และชวาเป็นเวลา ๔๗ วัน ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๑๕ เสด็จประพาสอินเดียและพม่าอีก ๓ เดือน การเสด็จประพาสทั้ง ๒ ครั้งนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทอดพระเนตรเห็นความเจริญของประเทศต่าง ๆ จึงได้ทรงนำแนวความคิดและแบบอย่างที่เหมาะสมมาปรับปรุงประเทศให้เจริญก้าวหน้าในเวลาต่อมา เรียกได้ว่าเป็นการปฏิรูปบ้านเมืองในด้านการปกครองสังคม เศรษฐกิจ การทหาร และอื่น ๆ อีกหลายด้าน

ต่อมาหลังจากที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงประกอบพระราชพิธีบรมราชาภิเษกเรียบร้อยแล้ว พระองค์ก็ได้ทรงพัฒนาประเทศ ทั้งในด้านเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม เป็นอันมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อได้เสด็จประพาสประเทศต่าง ๆ ในทวีปยุโรปถึง ๒ ครั้ง ครั้งแรกใน พ.ศ. ๒๔๔๐ และครั้งหลังใน พ.ศ. ๒๔๕๐ ด้วยแล้วพระองค์ได้ทรงนำแนวทางมาพัฒนาประเทศอีกครั้งหนึ่ง ซึ่งส่งผลดีมาจนถึงปัจจุบัน

การเร่งรีบพัฒนาบ้านเมืองในระยะดังกล่าวข้างต้นตลอดช่วงระยะ ๔๒ ปี แห่งการครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงรูปแบบและองค์ประกอบของเมือง ทั้งทางกายภาพและสภาพแวดล้อมซึ่งล้วนเป็นจุดเริ่มของการวางแผนเพื่อพัฒนาประเทศทั้งสิ้น การพัฒนาดังกล่าวนี้มิได้จำกัดขอบเขตอยู่แต่เฉพาะในเมืองหลวง แต่ยังได้ขยายขอบเขตไปยังหัวเมืองต่าง ๆ ทั่วประเทศ มีการเชื่อมประสานกันเป็นข่ายโยงใยที่เห็นได้ชัด ส่วนภายในเมืองก็มีการเชื่อมโยงระหว่างศูนย์กลางการปกครองกับแหล่งชุมชนซึ่งจับตัวกันเป็นกลุ่ม ๆ กำลังขยายตัวอย่างรวดเร็ว ทำให้กรุงรัตนโกสินทร์กลายเป็นพระมหานครที่สมบูรณ์แบบ การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้ประกอบด้วย

๑. การปฏิรูปการปกครอง

ในช่วงแรกของรัชกาลก่อนที่กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญจะเสด็จทิวงคตใน พ.ศ. ๒๔๒๘ การปฏิรูปการปกครองเป็นไปอย่างค่อนข้างลำบากเพราะเหตุผลทางการเมืองบางประการ สิ่งที่ทรงแก้ไขได้ในขณะนั้น คือการหารายได้เข้าประเทศโดยแก้ไขการเก็บภาษีอากรและรายได้อื่น ๆ ให้มีประสิทธิภาพ มีการตั้งศูนย์กลางทำงานอยู่ที่หอรัษฎากรพิพัฒน์ ซึ่งตั้งอยู่ที่พระราชฐานชั้นนอกในบริเวณพระบรมมหาราชวัง หลังจากนั้นเมื่อเหตุการณ์ทางการเมืองดีขึ้นจึงได้ปรับปรุงรูปแบบการปกครองแบบจตุสดมภ์ ซึ่งมีมาตั้งแต่สมัยอยุธยา โดยให้แบ่งแยกความรับผิดชอบของการบริหารหน้าที่ต่าง ๆ ให้ชัดเจนขึ้น เพิ่มกรมต่าง ๆ ขึ้นรับผิดชอบแยกจากกัน ต่อมาได้ยกกรมขึ้นเป็นกระทรวงพร้อมทั้งส่งข้าราชการและนักเรียนไปเรียนต่างประเทศ เช่น ประเทศสิงคโปร์ เป็นต้น เพื่อกลับมารับราชการในกระทรวงที่ตั้งขึ้นใหม่ การปฏิรูปการปกครองที่ผิดแผกไปจากเดิมนี้เป็นผลให้เกิดสถานที่ทำงานเป็นกระทรวงทบวง กรม แยกจากวังและบ้านเสนาบดี ดังที่เคยปฏิบัติสืบเนื่องกันมา และมีผู้รับผิดชอบในหน้าที่การงานมากขึ้น ซึ่งเป็นผลดีต่อการปกครอง

๒. การพัฒนาระบบการคมนาคม

การสร้างถนน

เพื่อการพัฒนาประเทศให้ได้ผลดี พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงดำเนินนโยบายในการพัฒนาบ้านเมืองตามรอยพระยุคลบาทของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยโปรดเกล้าฯ ให้สร้างถนนเพิ่มขึ้นอีกหลายสาย อีกทั้งปรับปรุงถนนเดิมให้ดียิ่งขึ้น เช่นการปรับปรุงถนนบำรุงเมือง เฟื่องนคร ที่ยังคับแคบให้กว้างขวางขึ้นอีกทั้งสร้างตึกแถวขึ้นสองฟากถนน ตามรูปแบบที่ได้ทอดพระเนตรมาจากสิงคโปร์ นอกจากนั้นยังมีการสร้างถนนบริเวณตอนใต้ของกรุงรัตนโกสินทร์ โดยเสนาบดีและขุนนางร่วมกันบริจาคเงินสร้าง ได้แก่ ถนนสุริวงศ์ ถนนเดโช ถนนสี่พระยา เป็นต้น อีกทั้งยังมีเจ้านายทรงบริจาคเงินสมทบสร้างถนนบางสาย เช่น ถนนอุณากรรณ เป็นต้น

การขุดคลอง

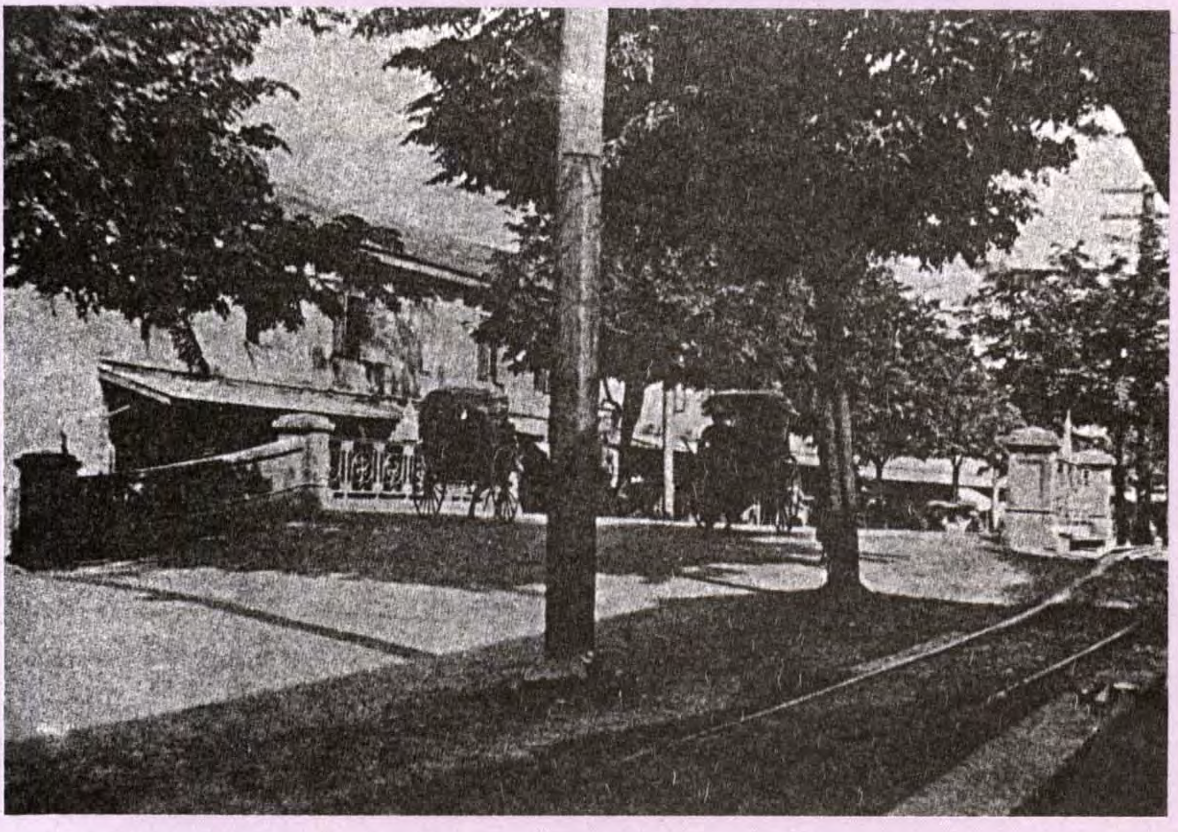
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริเกี่ยวกับการขุดคลองว่า *"ในปีหนึ่งควรจะมีการขุดคลองใหม่ขึ้นสายหนึ่งจะทำให้บ้านเมืองเจริญ...."*[๑] จึงโปรดเกล้าฯ ให้ขุดคลองขึ้นคลองหนึ่ง เรียกว่า คลองสวัสดิเปรมประชากร ในพ.ศ. ๒๔๑๓ เริ่มตั้งแต่คลองโค ออกลำน้ำเกาะเกิด ผ่านดอนเมืองมาถึงกรุงเทพฯ บรรจบกับคลองผดุงกรุงเกษมหน้าวัดโสมนัสวิหาร เป็นระยะทางยาว ๑,๒๗๑ เส้น ๓ วา[๑] ทำให้มีประชาชนจำนวนมากได้ไปตั้งบ้านเรือนขึ้นหนาแน่น และได้ประโยชน์ในด้านคมนาคมทางน้ำและขยายพื้นที่เกษตรกรรมไปพร้อม ๆ กัน การขุดคลองนี้เป็นการเปิดพื้นที่ใหม่ทางด้านทิศเหนือของกรุงเทพฯ สัมพันธ์กับคลองผดุงกรุงเกษมที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้โปรดเกล้าให้สร้างไว้ นอกจากคลองสวัสดิเปรมประชากรแล้ว ยังมีการขุดคลองเพื่อการเกษตรอื่น ๆ แต่อยู่นอกขอบเขตของกรุงรัตนโกสินทร์ได้แก่ คลองรังสิต เป็นต้น

---

[๑] ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์, เล่ม ๒ รัชกาลที่ ๔ - พ.ศ. ๒๔๗๕, หน้า ๓๓๒

การสร้างสะพาน

เมื่อการสร้างถนนเพื่อขยายการคมนาคมทางบก ได้ตัดผ่านส่วนที่เป็นคลองซึ่งเป็นโครงข่ายของการคมนาคมทางน้ำที่มีอยู่เดิม จึงจำเป็นต้องสร้างสะพานเพื่อเชื่อมถนนทั้งสองฝั่งคลองเข้าหากัน สะพานข้ามคลองต่าง ๆ นั้นมีทั้งสะพานไม้ สะพานเหล็ก และสะพานท่อตามแบบที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เคยทอดพระเนตรจากประเทศชวาสะพานเหล่านี้มีความคงทนถาวรกว่าสะพานคนเดินข้ามที่มีมาแต่เดิม นอกจากการสร้างสะพานใหม่แล้วยังมีการขยายสะพานเดิมให้กว้างขวางยิ่งขึ้นหรือบางครั้งก็สร้างขึ้นใหม่ทดแทนสะพานเดิมที่ชำรุด นอกจากนั้นทุก ๆ วันเฉลิมพระชนมพรรษาขององค์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวของแต่ละปียังมีการสร้างสะพานขึ้นใหม่ทุกปี สะพานดังกล่าวนี้มีชื่อนำหน้าว่า *"เฉลิม"* และลงท้ายด้วยตัวเลขตามปีพระชนมพรรษาด้วย เช่น สะพานเฉลิมศรี ๔๒ สะพานเฉลิมยศ ๔๕ สะพานเฉลิมเวียง ๔๖ เป็นต้น นอกจากสะพานที่พระมหากษัตริย์โปรดเกล้าฯ ให้สร้างแล้วยังมีสะพานอีกหลายแห่งที่พระราชวงศ์ ขุนนาง เสนาบดี พ่อค้า และประชาชน ร่วมกันสร้างส่วนวัสดุที่สร้างสะพานในรัชกาลนี้จะเป็นวัสดุที่คงทนถาวรต่อการใช้สอย มีรูปแบบตามคุณค่าของศิลปะตะวันตก และได้มาตรฐานการก่อสร้างอย่างสมบูรณ์

การรถไฟ

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงเล็งเห็นความสำคัญของการติดต่อระหว่างกรุงเทพฯ กับหัวเมืองอื่น ๆ ทั่วประเทศมีความสำคัญอย่างสูง จึงได้ทรงมีพระราชดำริ ที่จะสร้างทางรถไฟเชื่อมหัวเมืองต่าง ๆ เข้าด้วยกันโดยสร้างทางรถไฟสายกรุงเทพฯ-เชียงใหม่-เชียงแสน และกรุงเทพฯ-นครราชสีมาขึ้นนับเป็นการขยายขอบเขตของการคมนาคมระหว่างเมืองสำคัญ ๆ ในประเทศให้สะดวกยิ่งขึ้น โดยมีศูนย์กลางอยู่ที่กรุงเทพมหานคร เส้นทางรถไฟในพระนครได้อาศัยพื้นที่ส่วนหนึ่งริมคลองเปรมประชากร และอีกส่วนหนึ่งริมคลองผดุง-กรุงเกษมด้านทิศตะวันออกนอกเขตคูเมืองเป็นเส้นทางที่สำคัญแต่ยังไม่ได้สร้างสถานีเพื่อการขึ้นลงแต่ประการใด

ส่วนทางรถไฟเพื่อติดต่อกับเมืองทางด้านทิศตะวันออกนั้น ก็ได้ให้สัมปทานกับบริษัทเดนมาร์กสร้างทางรถไฟสายกรุงเทพฯ-สมุทรปราการขึ้น เพื่อใช้เป็นเส้นทางทั้งการค้าและทางยุทธศาสตร์ที่ไทยอาจส่งทหารไปป้องกันประเทศทางด้านทิศตะวันออกได้อย่างรวดเร็ว[๑] เส้นทางรถไฟสายนี้ได้อาศัยพื้นที่ริมคลองถนนตรงที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้สร้างขึ้นไว้ มีจุดเริ่มต้นที่ริมคลองผดุงกรุงเกษมใกล้เคียงกับเส้นทางรถไฟสายเหนือและอีสาน จึงน่าจะสันนิษฐานว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวคงจะได้ทรงวางแนวความคิดไว้ว่าจุดนี้จะเป็นจุดศูนย์กลางใหญ่ของการคมนาคมทางรถไฟของกรุงเทพมหานคร

เส้นทางรถไฟนอกเขตคลองผดุงกรุงเกษม

การขนส่ง แบ่งออกได้เป็น ๓ ประเภท คือ

๑. **รถราง** เพื่อให้การคมนาคมของประชาชนในเมืองมีมากกว่าการเดินเท้าและรถลากแบบจีน จึงได้มีการให้สัมปทานแก่ชาวเดนมาร์กตั้งบริษัทรถราง โดยใช้รถเทียมม้า ๘ ตัว ขึ้นในกรุงเทพฯ วางรางตั้งแต่หน้าศาลหลักเมือง อ้อมค้อมไปตามถนนเจริญกรุง สิ้นสุดที่อู่บางกอกด๊อก และต่อมาได้ขยายเส้นทางไปจนถึงถนนตก ต่อมาเมื่อมีการใช้ไฟฟ้าขึ้นแล้วในกรุงเทพฯ จึงได้เปลี่ยนการเทียมม้าด้วยม้า ๘ ตัว เป็นไฟฟ้าแทนนั้นเป็นการสร้างขนส่งมวลชนขึ้นเป็นครั้งแรก

๒. **รถยนต์โดยสาร** ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๕๐ พระยาภักดีนรเศรษฐ์ (นายเลิด เศรษฐบุตร) ได้นำระบบรถโดยสารเข้ามาใช้โดยเทียมด้วยม้า เช่นเดียวกับรถรางมีเส้นทางจากยศเสถึงประตูน้ำ และต่อมาก็ได้ใช้เครื่องยนต์แทนการเทียมด้วยม้าแบบเดิม และได้ขยายกิจการแพร่หลายมาตลอดจนถึงรัชกาลปัจจุบัน

๓. **รถยนต์ส่วนตัว** ได้เข้ามาใช้ในประเทศไทยภายหลังที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสยุโรปแล้ว และหลังจากที่ได้มีการพัฒนาถนนหนทางเป็นที่เรียบร้อยเพียงพอที่รถยนต์จะวิ่งได้ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์จึงได้นำรถยนต์เปอร์เซียดิสเดมเร่อเข้ามาถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวใน พ.ศ. ๒๔๔๗ และต่อมาก็ได้เป็นที่นิยมในหมู่พระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนาง และข้าราชการตลอดจนพ่อค้าประชาชนตราบเท่าทุกวันนี้

การไฟฟ้า

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๗ จอมพลเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสงชูโต) ได้นำไฟฟ้ามาใช้ขึ้นเป็นครั้งแรก โดยนำแบบมาจากฝรั่งเศสมีการตั้งเครื่องกำเนิดไฟฟ้าในพระบรมมหาราชวัง เพื่อใช้ในกิจการของหลวง และยังได้ขยายไปยังสถานที่อื่น ๆ ด้วย ต่อมาบริษัทนี้ได้ล้มเลิกไป จึงได้มีการให้สัมปทานบริษัทเดนมาร์ก ตั้งบริษัทไฟฟ้าสยามเพื่อผลิตไฟฟ้าออกจำหน่ายมีที่ทำการอยู่ที่ตรงข้ามวัดราษฎร์บูรณะ (วัดเลียบ) ซึ่งที่ทำการนั้นยังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้

การสื่อสาร

นอกเหนือจากการคมนาคมทางบกและทางน้ำแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงเล็งเห็นความสำคัญของการสื่อสารที่จะเป็นไปอย่างรวดเร็ว จึงได้โปรดเกล้าฯ ให้มีการไปรษณีย์ โทรเลข โทรศัพท์ และวิทยุโทรเลขขึ้นเพื่อการติดต่อสื่อสารถึงกันอย่างรวดเร็วทั้งในกรุงเทพมหานครและหัวเมืองต่าง ๆ ผลลัพท์ที่ได้ทำให้การปกครอง การพาณิชย์ การอุตสาหกรรม การเกษตร การศึกษา และอื่น ๆ ของท้องถิ่นต่าง ๆ ได้รับความสะดวกกว่าแต่ก่อน นำความเจริญก้าวหน้ามาสู่บ้านเมืองเป็นอันมาก

---

[๑] ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์, รัชกาลที่ ๔ - พ.ศ. ๒๔๗๕, หน้า ๓๓๑

การสร้างวัด

เนื่องจากการเปลี่ยนแปลงของสภาพการปกครอง เศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมของชาติในช่วงรัชกาลนี้เป็นไปอย่างรวดเร็ว แต่การส่งเสริมทางด้านการพระศาสนาก็ยังเป็นไปตามคตินิยมเดิม จึงได้มีการสร้างวัดประจำรัชกาลขึ้น ได้แก่ วัดราชบพิตรสถิตย์มหาสีมาราม วัดนี้สร้างขึ้น ณ ที่ซึ่งเคยเป็นวังของกรมหลวงบดินทร์ไพศาลโสภณในสมัยรัชกาลที่ ๓ ที่มุมคลองคูเมืองเดิมด้านทิศเหนือกับคลองหลอด (คลองวัดราชบพิธ) เหตุที่สร้างวัดประจำรัชกาลที่ตรงนี้ก็เนื่องด้วยความเจริญของเมืองยังอยู่ในเขตกำแพงเมืองเป็นส่วนใหญ่

นอกจากสร้างวัดประจำรัชกาลแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้สร้างวัดเทพศิรินทราวาสอุทิศถวายพระราชชนนีที่ริมคลองผดุงกรุงเกษมบนพื้นที่ใหม่ที่เกิดจากการขุดคลองนี้ในสมัยพระบาทสมเด็จพระ-จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ส่วนราษฎรก็ได้สร้างวัดขึ้นหลายวัดเช่น วัดชำนิหัตถการ วัดสระบัว วัดพญายัง เป็นต้น ในบริเวณใกล้เคียงกับวัดเทพศิรินทราวาส ลักษณะที่น่าสนใจของการสร้างวัดใหม่ในช่วงรัชกาลนี้ คือการสร้างวัดโดยยึดเส้นถนนเป็นหลักแทนเส้นทางน้ำ เช่นวัดเทพศิรินทราวาสหันหน้าไปสู่ถนนผดุงกรุงเกษม วัดสระบัวและวัดชำนิหัตถการหันหน้าไปสู่ถนนที่ต่อจากถนนบำรุงเมืองไปยังพระราชวังปทุมวันที่สร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๔ (ปัจจุบันคือถนนพระราม ๑)

วัดราชบพิตรสถิตย์มหาสีมาราม

การส่งเสริมการศึกษา

ในอดีตกาลวัดเป็นศูนย์กลางการศึกษาของประชาชน แต่ในช่วงรัชกาลนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงตระหนักถึงความสำคัญของการศึกษาเป็นอย่างยิ่ง จึงได้จัดการเรื่องการศึกษา ให้มีระบบที่ชัดเจนขึ้นโดยสร้างโรงเรียนในพระบรมมหาราชวัง (โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ) และต่อมาก็ได้ย้ายไปยังสถานที่ต่าง ๆ หลายแห่ง ในท้ายที่สุดได้สร้างขึ้นใหม่เป็นที่ถาวร ได้แก่ โรงเรียนสวนกุหลาบในปัจจุบัน นอกจากนั้นยังมีโรงเรียนอื่น ๆ ขึ้นอีกหลายแห่งเป็นโรงเรียนสตรี ได้แก่ โรงเรียนสอนภาษาอังกฤษที่สุนันทาลัย ต่อมาได้เปลี่ยนเป็นโรงเรียนราชินี และยังมีโรงเรียนสำหรับพระสงฆ์สร้างขึ้นสองแห่ง ได้แก่ มหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย ที่วัดมหาธาตุใน พ.ศ. ๒๔๓๒ เพื่อเป็นสถานที่ศึกษาของพระสงฆ์ฝ่ายมหานิยกาย และมหามกุฏราชวิทยาลัยที่วัดบวรนิเวศน์วิหารใน พ.ศ. ๒๔๓๖ เพื่อเป็นสถานศึกษาของพระสงฆ์ฝ่ายธรรมยุติกนิกาย จะเห็นได้ว่าการส่งเสริมการศึกษาในรัชกาลนี้ได้ส่งเสริมทั้งนักเรียนชาย นักเรียนหญิง ตลอดจนพระสงฆ์ทั้งสองนิกายด้วยซึ่งการส่งเสริมการศึกษาดังกล่าวนี้เป็นรากฐานของการศึกษามาจนถึงปัจจุบัน

การพัฒนาบ้านเมืองดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้นเป็นผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางกายภาพของกรุงรัตนโกสินทร์เป็นอย่างมาก การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้เป็นไปในช่วงระยะอันยาวนานถึง ๔๒ ปี ของการครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวด้วยเหตุที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จประพาสต่างประเทศถึง ๒ ช่วง ช่วงแรกเป็นการเสด็จประพาสประเทศเพื่อนบ้านใกล้เคียง และในช่วงหลังได้เสด็จไปถึงประเทศต่าง ๆ ในทวีปยุโรป แต่ละครั้งที่ได้เสด็จประพาสก็ได้ทอดพระเนตรความเจริญก้าวหน้าของประเทศต่าง ๆ เป็นอันมาก ทำให้พระองค์ได้ทรงนำความคิดที่จะนำมาพัฒนาประเทศในด้านต่าง ๆ ด้วยเหตุนี้จึงสามารถแบ่งช่วงการเปลี่ยนแปลงของกรุงรัตนโกสินทร์ได้เป็น ๒ ช่วง คือช่วงแรกเริ่มต้นเมื่อเสด็จขึ้นครองราชย์ พ.ศ. ๒๔๑๑ ประมาณ พ.ศ. ๒๔๓๙ และช่วงที่สองตั้งแต่เสด็จประพาสประเทศต่าง ๆ ในทวีปยุโรป พ.ศ. ๒๔๔๐-จนถึงสิ้นรัชกาล พ.ศ. ๒๔๕๓

ช่วงแรกตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๑๑ - พ.ศ. ๒๔๓๙

ในช่วงนี้การพัฒนากรุงรัตนโกสินทร์ส่วนใหญ่ยังคงอยู่ในเขตกำแพงเมืองตามแนวพระราชดำริที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงริเริ่มไว้ แต่การพัฒนาดังกล่าวนั้นได้มีการปรับปรุงและเปลี่ยนแปลงเป็นอย่างมาก เริ่มต้นจากการที่เสด็จประพาสสิงคโปร์ อินเดียและชวา เป็นผลให้มีอิทธิพลของการพัฒนากรุงรัตนโกสินทร์ในบริเวณต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

๑. บริเวณทิศตะวันออกของพระบรมมหาราชวัง

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งกรมทหารมหาดเล็กขึ้น ซึ่งต่อมาได้ขยายตัวเป็นกรมยุทธนาธิการมีที่ทำการอยู่ในบริเวณฝ่ายหน้าของพระบรมมหาราชวัง และต่อมาได้ปรับปรุงระเบียบแบบแผนจากจตุสดมภ์และสมุหกลาโหม สมุหนายก มาเป็นกระทรวง เช่นกระทรวงพระคลัง-มหาสมบัติ กระทรวงการต่างประเทศ กระทรวงมหาดไทย กระทรวงเกษตราธิการ เป็นต้น กระทรวงต่าง ๆ เหล่านี้มีที่ทำการอยู่ในพระบรมมหาราชวังฝ่ายหน้า ต่อมากรมทหารมหาดเล็กก็ดี กระทรวงต่าง ๆ เหล่านี้ก็ดีมีกิจการที่กว้างขวางขึ้น ทำให้ต้องใช้พื้นที่มากขึ้นจึงจำเป็นต้องย้ายสถานที่ต่าง ๆ ออกมาตั้งอยู่บริเวณภายนอกของพระบรมมหาราชวัง ด้วยเหตุนี้จึงมีการยุบเลิกวังพระราชโอรสในรัชกาลต่าง ๆ ที่มีอยู่เดิมบางวังที่บริเวณรอบพระบรมมหาราชวังสร้างขึ้นเป็นที่ทำการดังกล่าว เช่นกรมยุทธนาธิการย้ายไปอยู่ที่ด้านทิศตะวันออกของพระบรม-มหาราชวัง เรียกว่าศาลายุทธนาธิการตรงบริเวณที่เคยเป็นฉางข้าวของหลวง ๗ ฉาง และวังเจ้านายบางวัง (ปัจจุบันคือกระทรวงกลาโหม) และกระทรวงมหาดไทยได้สร้างขึ้นใหม่ที่บริเวณวังริมสะพานช้างโรงสีวังใต้สร้างกระทรวงเกษตราธิการที่วังถนนสนามชัย เป็นต้น

๒. บริเวณตอนใต้ของตลาดท่าเตียน

บริเวณนี้เคยเป็นชุมชนค้าขายของชาวไทยและชาวต่างประเทศดังที่ได้กล่าวแล้วในสมัยรัชกาลที่ ๔ ต่อมาในรัชกาลนี้ได้โปรดเกล้าฯ ให้สร้าง ออฟฟิศ-ไปรษณีย์ ใน พ.ศ. ๒๔๒๖ ขึ้นที่ริมแม่น้ำเจ้าพระยา นอกจากนั้นยังโปรดเกล้าฯ ให้สร้างโรงไฟฟ้าขึ้นที่ตรงข้ามกับวัดราชบูรณะ (วัดเลียบ) และยังมีรถรางไทยก็ได้เริ่มขึ้นใน พ.ศ. ๒๔๓๑ ต่อมาในบริเวณเดียวกันนี้ได้โปรดเกล้าฯ ให้สร้างโรงเรียนสวนกุหลาบซึ่งย้ายมาจากโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบในพระบรม-มหาราชวังมาตั้งเป็นโรงเรียนถาวรขึ้นในบริเวณนี้อีกด้วย

๓. บริเวณถนนเจริญกรุง บำรุงเมือง เฟื่องนคร

หลังจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกลับจากเสด็จประพาสสิงคโปร์แล้วได้ทอดพระเนตรเห็นความเจริญของบ้านเมืองของสิงคโปร์ จึงได้ทรงนำแนวความคิดนั้นมาปรับปรุงพื้นที่บริเวณสองข้างถนนเจริญกรุง บำรุงเมือง เฟื่องนคร ที่รัชกาลที่ ๔ ได้ทรงสร้างขึ้น ทั้งนี้เนื่องจากถนนบางถนน ได้แก่ถนนบำรุงเมืองยังมีขนาดไม่กว้างขวางนัก นอกจากนั้นยังคดเคี้ยวไม่ได้ระเบียบ จึงโปรดเกล้าฯ ให้ขยายถนนออกไปให้กว้างขวางขึ้น และตัดถนนให้ได้แนวตรงพร้อมทั้งรื้อห้องแถวเดิมที่เจ้าของปลูกขึ้น และสร้างขึ้นใหม่เป็นตึกแถวสองชั้นดังที่เห็นกันอยู่ในปัจจุบัน ตึกแถวที่สร้างขึ้นใหม่นี้เป็นที่ทำมาค้าขายและอยู่อาศัยของชาวจีน และแขกเปอร์เซีย เป็นต้น ส่วนถนนเฟื่องนครก็เช่นเดียวกันได้โปรดเกล้าฯ ให้รื้อห้องแถวเก่าให้หมดแล้วสร้างเป็นตึกแถวสองชั้น มีห้างร้านของพวกแขกตั้งอยู่เรียงรายสองข้างถนน ส่วนถนนเจริญกรุงมิได้มีการขยาย

เพิ่มขึ้น แต่ได้รื้อตึกแถวเดิมและสร้างเป็นตึกแถวสองชั้นขึ้นใหม่

นอกจากนั้นการที่ถนนเจริญกรุงตอนนอกมาบรรจบกับถนนเจริญกรุงตอนใน รัชกาลที่ ๕ จึงได้โปรดเกล้าฯ ให้สร้างประตูเมืองขึ้นทดแทนประตูเมืองซึ่งแต่เดิมเป็นรูปหอรบแก้เป็นประตูยอด แต่ต่อมาประตูนั้นคับแคบจึงสร้างขึ้นใหม่เป็นสามช่อง แต่คงทำเป็นประตูยอดตามแบบเก่า จึงเรียกประตูที่สร้างใหม่นี้ว่าประตูสามยอด (ปัจจุบันจึงเรียกบริเวณนั้นว่าสามยอด)

๔. บริเวณพระราชวังบวรสถานมงคล

เมื่อกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญเสด็จทิวงคตใน พ.ศ. ๒๔๒๘ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนาสมเด็จเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศขึ้นเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชมกุฎราชกุมารและประกาศพระราชกฤษฎีกาเลิกตำแหน่งมหาอุปราชฝ่ายหน้าใน พ.ศ. ๒๔๒๙ เพื่อมิให้พระราชวังบวรสถานมงคลหรือวังหน้าเป็นที่รกร้าง จึงโปรดเกล้าฯ ให้แบ่งพื้นที่ในวังเป็น ๓ ส่วน คือพระราชฐานชั้นนอก ให้เป็นโรงทหารราบที่ ๑๑ รักษาพระองค์ และให้ทหารบกวังหน้ามาสมทบอยู่ในกรมเดียวกัน เขตพระราชฐานชั้นกลาง ที่เป็นองค์พระที่นั่งต่าง ๆ ให้จัดเป็นพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ เขตพระราชฐานชั้นใน ยังจัดเป็นที่ประทับของทั้งพระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระธิดาพระราชวังบวรวิชัยชาญ โดยยังจัดให้เป็นพระราชวังมีเจ้าพนักงานรักษาหน้าที่อยู่เช่นเดิม

๕. บริเวณริมสะพานช้างโรงสี

ที่บริเวณนี้นอกเหนือจากจะมีกระทรวงมหาดไทย ซึ่งย้ายมาจากบริเวณฝ่ายหน้าในพระบรมมหาราชวัง แล้วยังมีวังเจ้านาย พระราชโอรสในรัชกาลที่ ๔ อีกหลายวัง เช่น พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ กับพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงสรรพศาสตร์ศุภกิจ และพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงภูธเรศธำรงศักดิ์ อีก ๓ วัง ต่อมาได้ตัดถนนผ่านกลางวังเชื่อมระหว่างถนนเฟื่องนคร และถนนอัษฎางค์ จึงเกิดเป็นคำเรียกขานในสมัยนั้นว่าแพร่งนราแพร่งสรรพศาสตร์ และแพร่งภูธร ต่อมาในรัชกาลเดียวกันได้โปรดเกล้าฯ ให้รื้อวังแพร่งภูธร พร้อมทั้งสร้างสถานีอนามัยขึ้นในบริเวณนี้ด้วย

นอกจากนั้นในบริเวณเดียวกันนี้ได้โปรดเกล้าฯ ให้สร้างวัดประจำรัชกาลขึ้น ได้แก่ วัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม ณ ที่ตั้งของวังกรมหลวงบดินทร์ไพรศาลโสภณซึ่งอยู่ริมคลองคูเมืองเดิม

๖. บริเวณริมถนนมหาชัย

พื้นที่ตั้งแต่ประตูสำราญราษฎร์ไปจนถึงประตูสะพานหันนั้นมีวังที่สำคัญ ได้แก่ วังกรมพระสมมุติตั้งอยู่ปากประตูสำราญราษฎร์ เมื่อรัชกาลที่ ๕ โปรดเกล้าฯ ให้สร้างสะพานข้ามคลองรอบกรุง จึงได้ตั้งชื่อสะพานนั้นว่าสะพานสมมุติอมรมาคตามพระนามของเจ้านายพระองค์นั้น นอกจากนั้นยังมีวังที่สำคัญอีกวังหนึ่งได้แก่ วังสมเด็จฯ กรมพระยาภานุพันธวงศ์วรเดชพระอนุชาร่วมพระชนกชนนีของรัชกาลที่ ๕ ตั้งอยู่ปากประตูสะพานหัน และวังพระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์เจ้าอุณากรรณอนันตนรไชยพระอนุชาในรัชกาลที่ ๕ ตั้งอยู่ในบริเวณใกล้เคียงกันด้วย ต่อมาได้มีการตัดถนนผ่านข้างวังนี้จึงมีชื่อถนนว่าถนนอุณากรรณ วังนี้ต่อมาได้เป็นที่ประทับของกรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ[๑] นอกจากนั้นในบริเวณนี้ซึ่งพื้นที่ส่วนใหญ่เป็นที่ตั้งของวังพระราชโอรสในสมัยรัชกาลที่ ๔ แล้ว ยังมีคุกลหุโทษตั้งอยู่อีกด้วย

เมื่อรัชกาลที่ ๕ โปรดเกล้าฯ ให้สร้างสะพานข้ามคลองรอบกรุงและพระราชทานว่าสะพานสมมุติอมรมาคและได้โปรดเกล้าฯ ให้ต่อเส้นถนนบำรุงเมืองจากประตูสำราญราษฎร์ไปยังคลองผดุงกรุงเกษมที่ขุดขึ้นใหม่ในสมัยรัชกาลที่ ๔ สองข้างถนนบำรุงเมืองที่ขุดขึ้นใหม่นี้บางส่วนได้สร้างขึ้นเป็นบ้านพักอาศัยขนาดใหญ่ (ทำนองเดียวกับบ้านจัดสรรในปัจจุบัน) และยังมีกิจการ สาธารณูปโภคอีกอย่างหนึ่งเกิดขึ้น คือ โรงเลี้ยงเด็กเพื่อเลี้ยงเด็กกำพร้าที่ถูกทอดทิ้ง

ผลจากการที่มีถนนบำรุงเมืองต่อเนื่องมาถึงคลองผดุงกรุงเกษมนั้นก่อให้เกิดการพัฒนาพื้นที่ริมคลองผดุงกรุงเกษมขึ้น โดยโปรดเกล้าฯ ให้สร้างวัดเทพศิรินทราวาส พระราชทานเป็นอนุสรณ์แด่สมเด็จพระราชชนนี นอกจากนั้นยังมีวัดที่ราษฎรสร้างขึ้นในบริเวณใกล้ ๆ กันได้แก่วัดพลับพลาไชย และมีโรงพยาบาลขึ้นอีกแห่งหนึ่งในบริเวณใกล้เคียงกันนี้ ซึ่งในปัจจุบันคือโรงพยาบาลกลาง นอกจากนั้นในบริเวณนี้ยังมีวังที่เจ้านายสร้างขึ้นหลายวัง เช่น วังพระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ (ปัจจุบันคือโรงเรียนสายปัญญา) และวังพระองค์เจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์เจ้ารังสิตประยูรศักดิ์ กรมขุนชัยนารทนเรนทร ทั้งสองวังนี้ตั้งอยู่ทางด้านทิศใต้ของวัดเทพศิรินทราวาส

นอกจากการพัฒนาพื้นที่บริเวณดังกล่าวข้างต้นแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังได้โปรดเกล้าฯ ให้มีการตัดถนนต่อเนื่องจากถนนบำรุงเมืองตรงไปยังพระราชวังปทุมวันที่รัชกาลที่ ๔ ได้โปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้น และโปรดเกล้าฯ ให้สร้างวังหนึ่งเรียกว่า วังกลางทุ่ง (บริเวณสนามกีฬาแห่งชาติในปัจจุบัน) สร้างตำหนักที่ประทับเรียกว่า ตำหนักวินเซอร์ พระราชทานเป็นที่ประทับพักผ่อนพระราชอิริยาบถของสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชพระองค์แรก สมเด็จฯ เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ นอกจากนั้นยังมีเจ้านายอีกหลายพระองค์ได้ตาม

---

[๑]พระอิสริยยศในขณะนั้น

เสด็จมาซื้อที่ปลูกตำหนักที่ประทับในบริเวณใกล้เคียง ได้แก่ พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ (บริเวณซอยเกษมสันต์ทั้งหมด) พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระสวัสดิวัฒนวิศิษฎ์ (บริเวณโรงเรียนช่างกลปทุมวัน) เป็นต้น ส่วนพื้นที่นาบริเวณใกล้เคียงกับตำหนักสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สมเด็จเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศได้มีพระประสงค์ให้สร้างมหาวิทยาลัยขึ้นในอนาคต (บริเวณจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย)

จะเห็นได้ว่าพื้นที่บริเวณทิศตะวันตกของพระราชวังปทุมวัน ได้มีการพัฒนาขึ้นเป็นที่ประทับของเจ้านายที่มีพระอิสริยยศสูง และต่อเนื่องไปถึงพระราชวังปทุมวัน นับเป็นพื้นที่ที่ได้เริ่มขยายขอบเขตของเมืองออกมานอกกำแพงเมืองทางด้านทิศตะวันออกตั้งแต่รัชกาลนี้เป็นต้นมา

๗. บริเวณตอนใต้ของวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม

พื้นที่บริเวณนี้เคยเป็นที่ตั้งของวังจำนวนมากในสมัยรัชกาลที่ ๓ ในช่วงรัชกาลนี้ก็ยังโปรดเกล้าฯ ให้สร้างวังพระราชทานแด่พระเจ้าน้องยาเธอในบริเวณที่เคยเป็นวังมาแต่เดิม นอกจากนั้นยังโปรดเกล้าฯ ให้สร้างตึกสุนันทาลัยเป็นที่เรียนของกุลสตรีต่อมาได้กลายเป็นโรงเรียนราชินีล่างในปัจจุบัน ตึกหลังนี้พระราชทานเป็นอนุสรณ์แด่สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ที่สิ้นพระชนม์เนื่องจากเรือล่ม

๘. บริเวณถนนพาหุรัด

ในช่วงรัชกาลนี้ได้โปรดเกล้าให้สร้างถนนเชื่อมระหว่างถนนมหาชัยกับถนนเฟื่องนครตรงบริเวณทิศใต้ของวังบูรพาภิรมย์ พระราชทานนามว่าถนนพาหุรัดเพื่อเป็นอนุสรณ์แก่สมเด็จฯ เจ้าฟ้าพาหุรัดมณีมัยฯ พระราชธิดาในสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนารถในรัชกาลที่ ๕ (ถนนเส้นนี้แต่เดิมเรียกว่าถนนบ้านญวนเพราะมีพวกญวนตั้งอาศัยอยู่ที่ตำบลนี้) ถนนเส้นนี้เป็นถนนสายสำคัญรองจากถนนเจริญกรุง ถนนบำรุงเมือง ถนนเฟื่องนคร[๑] เพราะเป็นย่านค้าขายที่สำคัญ ต่อมาถนนนี้เป็นถิ่นที่อยู่และค้าขายของพวกแขกซิกต์โดยมาก ซึ่งยังปรากฏอยู่จนถึงปัจจุบันนี้ และเนื่องด้วยส่วนปลายของถนนพาหุรัดต่อเนื่องกับถิ่นที่อยู่ของพวกชาวจีนที่เรียกว่าสำเพ็ง ทำให้เห็นความเจริญเติบโตทางการค้าของชาวจีนและพวกแขกซิกต์ต่อเนื่องกันไป

นอกเหนือจากการที่พัฒนาพื้นที่ต่าง ๆ ในเขตกำแพงเมืองของรัตนโกสินทร์แล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชประสงค์ที่จะพัฒนาพื้นที่ทางด้านทิศเหนือของพระนครโดยทรงพระราชดำริว่าคลองใหญ่ที่อยู่เหนือคลองผดุงกรุงเกษมอันเป็นเขตที่ดินพระนครกับท้องที่นอกพระนครนั้น ส่วนใหญ่ขุดจากแม่น้ำเจ้าพระยาตัดตรงไปทางตะวันออกแต่ถ้าทำการขุดคลองจากฝั่งใต้ของคลองโคแขวงเมืองกรุงเก่า (จังหวัดพระนครศรีอยุธยา) ลง

---

[๑]ส.พลายน้อย, *เล่าเรื่องเมืองบางกอก*, หน้า ๒๔๓

มาทางทิศใต้ตัดกับคลองเก่า เช่น คลองบางซื่อ และคลองสามเสน มาออกคลองผดุงกรุงเกษมที่หน้าวัดโสมนัสวรวิหารแล้ว จะเกิดประโยชน์แก่การคมนาคมและการทำมาหากินของประชาชนเป็นอันมาก และจะเป็นการส่งเสริมให้ประชาชนมาตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนในท้องที่เหนือพระนครมากขึ้นกว่าแต่ก่อน คลองที่ขุดขึ้นใหม่นี้พระราชทานนามว่าคลองสวัสดิเปรมประชากร

๙. บริเวณทิศเหนือของพระราชวังสถานมงคล

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้ตัดถนนตั้งแต่หน้าพระราชวังบวรสถานมงคลออกไปทางด้านทิศเหนือ ผ่านหน้าวัดชนะสงครามไปสู่ประตูบางลำภูและต่อเนื่องจากประตูเมืองไปสู่คลองผดุงกรุงเกษมทางด้านทิศเหนือ ซึ่งบริเวณนั้นเป็นชุมชนชาวต่างชาติที่อพยพเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารตั้งแต่สมัยรัชกาลก่อน ๆ นอกจากนั้นคงจะทรงมีพระราชดำริที่จะให้มีการพัฒนาเมืองไปทางด้านทิศนี้ด้วย จึงเกิดมีการบูรณะและปฏิสังขรณ์วัดเดิมที่มีอยู่ในบริเวณนี้เป็นอันมาก เช่นวัดสารพัดช่าง และวัดบางขุนพรหม เป็นต้น เส้นทางถนนที่ตัดใหม่นี้ตอนในเขตกำแพงเมืองเรียกว่าถนนจักรพงษ์ ตอนนอกเขตกำแพงเมืองเรียกว่าถนนสามเสน ถนนเส้นนี้ต่อมาได้กลายเป็นเส้นทางสำคัญในช่วงปลายรัชกาลที่ ๕

ช่วงที่สอง พ.ศ. ๒๔๔๐ - พ.ศ. ๒๔๕๓

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จประพาสยุโรปเพื่อเชื่อมสัมพันธไมตรีกับนานาประเทศ พระองค์ได้ทอดพระเนตรความเจริญก้าวหน้าทางวิทยาการในทวีปยุโรป จึงได้ทรงนำแนวความคิดเหล่านั้นมาประยุกต์กับสภาพเศรษฐกิจสังคมของไทยเกิดเป็นความเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่ทางด้านกายภาพของกรุงรัตนโกสินทร์อีกครั้งหนึ่ง การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้เกิดขึ้นเมื่อโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระราชวังดุสิตขึ้นทางด้านทิศเหนือของกรุงรัตนโกสินทร์ พระราชวังแห่งนี้แต่เดิมสร้างขึ้นด้วยมีพระราชประสงค์ จะให้เป็นที่ประทับแรมทรงพระสำราญพระราชอิริยาบถในวันว่างจากภาระกิจ แต่ต่อมาได้สร้างที่ประทับถาวรขึ้นและเสด็จเข้ามาประทับที่พระบรมมหาราชวังเฉพาะเมื่อมีพระราชพิธีต่างๆเท่านั้นและท้ายที่สุดได้สวรรคตที่พระราชวังแห่งนี้ใน พ.ศ. ๒๔๕๓

จากการสร้างพระราชวังดุสิตแห่งนี้จึงก่อให้เกิดมีถนนเชื่อมระหว่างพระราชวังดุสิตและพระบรมมหาราชวังขึ้นหลายสาย ถนนสายแรกได้แก่ ถนนสามเสน เป็นถนนเลียบแม่น้ำเจ้าพระยา ไปสู่พระราชวังดุสิต พื้นที่ระหว่างแม่น้ำเจ้าพระยาและถนนสายนี้เป็นที่ตั้งของวังหลายวัง ส่วนใหญ่เป็นวังของพระราชโอรสในรัชกาลที่ ๕ วังที่สำคัญได้แก่วังพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระจันทบุรีดิเรกฤทธิ์ ตั้งอยู่ปากคลองเทเวศน์ วังสมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิจ ตั้งอยู่ใกล้วัดสารพัดช่าง (ปัจจุบันคือวังบางขุนพรหมที่ทำการของธนาคารแห่งประเทศไทย) นอกจากนั้นยังมีวังเจ้านายที่มีตำแหน่งในราชการสูง ได้แก่วังสมเด็จฯ กรมพระยาเทววงศ์วโรปการ ซึ่งตั้งอยู่ในบริเวณใกล้เคียงกัน

ต่อมาเมื่อรัชกาลที่ ๕ ได้เสด็จไปประทับที่พระราชวังดุสิตเป็นส่วนใหญ่แล้ว จึงเกิดมีถนนสำคัญ คือ ถนนราชดำเนิน ซึ่งแบ่งได้เป็น ๓ ตอนคือ ถนนราชดำเนิน-นอก ถนนราชดำเนินกลาง ถนนราชดำเนินใน

๑. ถนนราชดำเนินนอก

ตัดจากประตูพระราชวังสวนดุสิตมายังประตูเมืองที่ชื่อว่าประตูพฤติบาศ ผ่านวัดพรหมสุรินทร์ (วัดปรินายก) แบ่งพื้นที่วัดออกเป็น ๒ ส่วน (ปัจจุบันพื้นที่วัดนั้นเหลือเพียงส่วนเดียว) ผ่านป้อมหักกำลังดัสกร จึงจำเป็นต้องรื้อป้อมตรงนั้นออก พร้อมทั้งสร้างสะพานข้ามคลองรอบกรุงพระราชทานนามว่าสะพานผ่านฟ้าลีลาศ สองข้างถนนปลูกต้นหูกวาง

พื้นที่สองฝั่งของถนนราชดำเนินนอก สร้างวังต่าง ๆ พระราชทานพระราช-โอรส ได้แก่ วังจันทร์เกษม เพื่อเป็นที่ประทับของสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สมเด็จเจ้าฟ้าฯ มหาวชิราวุธ (ปัจจุบันคือกระทรวงศึกษาธิการ) วังจิตรลดา และปารุสกวัน เป็นต้น นอกจากนั้นยังมีวังอีกหลายวังตั้งอยู่ใกล้ ๆ กับพระราชวังดุสิต วังเหล่านี้มีชื่อนำหน้าว่าสวน ได้แก่ วังสวนกุหลาบ วังสวนรื่นฤดี เป็นต้น

๒. ถนนราชดำเนินกลาง

เริ่มต้นจากประตูพฤติบาศผ่านพื้นที่ว่างที่เป็นท้องนามายังคลองคูเมืองเดิมทางตอนหน้าของพระราชวังบวรสถานมงคล พร้อมทั้งสร้างสะพานข้ามคลองคูเมืองเดิมพระราชทานนามว่า สะพานผ่านภิภพลีลา ส่วนสองข้างถนนปลูกต้นมะฮอกกานี ส่วนพื้นที่สองฝั่งของถนนเป็นที่ตั้งของวังเจ้านายหลายวัง แต่ไม่สู้จะมีพระอิสริยศสูงนัก (การเปลี่ยนแปลงพื้นที่สองฝั่งถนนนี้ได้เริ่มขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๘)

๓. ถนนราชดำเนินใน

เริ่มต้นจากสะพานผ่านภิภพลีลามายังพระบรมมหาราช ในการตัดถนนเส้นนี้ได้ตัดผ่านพื้นที่ตอนหน้าพระราชวังบวรสถานมงคล และได้ปรับพื้นที่นั้นให้เป็นส่วนหนึ่งของสนามหลวงเพื่อให้สนามหลวงมีขนาดกว้างขึ้นและมีรูปร่างที่สวยงาม ในการตัดถนนเส้นนี้โปรดเกล้าฯ ให้ปลูกต้นมะขามโดยรอบดังที่เห็นกันอยู่ในปัจจุบันนี้

ส่วนพื้นที่ริมคลองเปรมประชากรใกล้ ๆ กับพระราชวังดุสิตก็ได้โปรดเกล้าฯ ให้สร้างวังพระราชทานแก่เจ้าจอมมารดาและพระราชธิดา เพื่อเป็นที่อยู่และที่ประทับในอนาคต ส่วนพื้นที่โดยรอบของพระราชดุสิตก็ได้โปรดเกล้าฯ ให้ตัดถนนเป็นโครงข่ายการคมนาคมที่สำคัญขึ้นเป็นจำนวนมาก พื้นที่บริเวณริมถนนต่าง ๆ เหล่านี้ได้กลายเป็นสถานที่ราชการทั้งฝ่ายทหารและพลเรือนอีกทั้งเป็นที่พักอาศัยของข้าราชการที่ไปปฏิบัติหน้าที่เกี่ยวข้องกับองค์พระมหากษัตริย์ แต่อย่างไรก็ตาม ความเจริญของศูนย์ราชการแห่งนี้ไม่อยู่ในขอบเขตของกรุงรัตนโกสินทร์ที่ทำวิจัยในครั้งนี้ จึงจะไม่ขอกล่าวถึง

ถนนราชดำเนินกลางต่อกับถนนราชดำเนินนอก

ขณะที่การพัฒนากรุงเทพมหานครกำลังดำเนินไปด้วยดี พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จสวรรคตเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๓ ต่อมาเมื่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จขึ้นครองราชย์แล้ว จึงได้ทรงพัฒนาบ้านเมืองไปตามรอยพระราชดำริของรัชกาลที่ ๕ ต่อมา

สรุปสาระสำคัญขององค์ประกอบของเมืองในช่วงรัชกาลที่ ๕

๑. ในตอนต้นรัชกาลการพัฒนาเมืองยังอยู่ในเขตกำแพงเมืองส่วนใหญ่ การขยายพื้นที่พัฒนาที่อยู่นอกกำแพงเมือง ได้แก่ บริเวณทางด้านทิศตะวันออกของเมืองใกล้เคียงพระราชวังปทุมวัน แต่การพัฒนานั้นหยุดยั้งลง เมื่อสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชพระองค์แรกได้เสด็จทิวงคต

๒. ในปลายรัชกาล เมืองได้ขยายขอบเขตไปทางด้านทิศเหนือโดยมีพระราชวังดุสิตเป็นแกนนำ

๓. มีการสร้างสาธารณูปโภคเพิ่มขึ้นเป็นอันมาก ได้แก่ ถนน รถราง รถไฟ ตลอดจนการไฟฟ้า การประปา

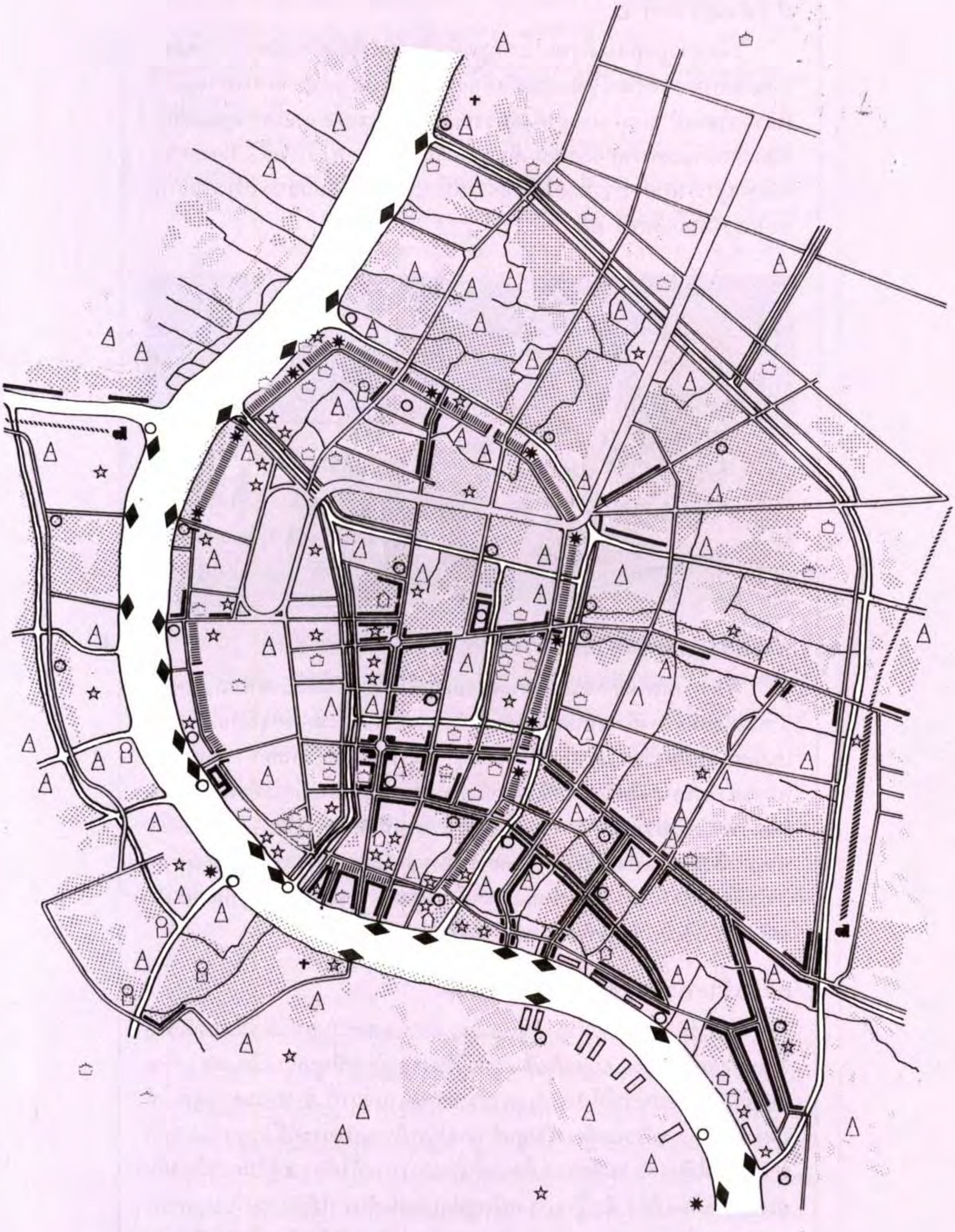
๔. มีการแยกสถานที่ทำงานจากที่พักอาศัย สร้างขึ้นเป็นกระทรวง ทบวง กรม ซึ่งสืบเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน

ขอบเขตของเมืองที่ขยายตัวไปทางทิศเหนือ ตามแนวถนนราชดำเนินนอก
สิ้นสุดที่พระราชวังดุสิต

แสดง ความสัมพันธ์ระหว่างองค์ประกอบเมืองประเภทต่าง ๆ
แผนผังแสดงองค์ประกอบกรุงรัตนโกสินทร์
สมัยรัชกาลที่ ๕ (พ.ศ. ๒๔๑๑-๒๔๕๓)
แผนที่ ๕.๕

- แม่น้ำลำคลอง
- คลองขนาดเล็ก
- สะพาน
- ท่าเรือ
- ทางเดิน
- ถนน
- ทางรถไฟ
- สถานีรถไฟ
- ป้อม
- ประตูเมือง
- กำแพง
- พระราชวังและวัง
- วัด
- โบสถ์
- สุเหร่า
- ศาลเจ้า
- สถานที่ราชการ
- แหล่งชุมชนทั่วไป
- แหล่งชุมชนหนาแน่น
- ตลาด
- ตึกแถว
- บ้านสำคัญ
- ที่ว่าง

สมัยรัชกาลที่ ๖

เมื่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จขึ้นครองราชย์ต่อจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๓ ในระหว่าง ๑๕ ปี ที่ทรงบริหารประเทศ พระองค์ได้ทรงปกครองประเทศตามแบบแผนและการพัฒนาตามรอยพระยุคลบาทสมเด็จพระบรมชนกนาถที่ได้ริเริ่มไว้ มีการสร้างและทำนุบำรุงสิ่งต่าง ๆ ที่ก่อให้เกิดการปรับปรุงและเปลี่ยนแปลงทางกายภาพของกรุงรัตนโกสินทร์ คือ

วังพญาไท

การสร้างพระราชวังในพระนคร

จากการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้โปรดฯให้สร้างพระราชวังดุสิตขึ้นทางด้านเหนือของพระนคร นอกเขตคลองผดุงกรุงเกษมซึ่งเป็นเขตคลองคูเมืองชั้นนอก และยังได้โปรดฯ ให้สร้างวังพญาไทขึ้นทางทิศตะวันออกของพระราชวังดุสิตขึ้นอีกแห่งหนึ่งด้วย ในช่วงรัชกาลนี้สมเด็จพระศรีพัชรินทราพระบรมราชินีนาถ (สมเด็จพระราชชนนีในรัชกาลที่ ๖) ได้เสด็จไปประทับที่วังพญาไทจนเสด็จสวรรคต หลังจากนั้นพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงรื้อตำหนักบางหลังลง และสร้างขึ้นใหม่ยกฐานะขึ้นเป็นพระที่นั่ง ใช้เป็นที่ประทับของพระองค์ในบางช่วงเวลา

การสร้างพระราชวังในต่างจังหวัด

ขณะเดียวกันการล่าอาณานิคมของประเทศตะวันตกก็ยังไม่หมดสิ้นไป พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงหาลู่ทางที่จะสร้างเมืองหลวงที่ ๒ ขึ้น จึงได้โปรดเกล้าฯให้ปรับปรุงพระราชวังสนามจันทร์ จังหวัดนครปฐม ให้มีความสำคัญมากขึ้นพอที่จะเป็นศูนย์กลางการบริหารประเทศได้ในอนาคต นอกจากนั้นยังได้ทรงริเริ่มตั้งกองเสือป่าขึ้นในแนวทางที่ให้ความรู้ในการป้องกันประเทศกับพลเมือง ซึ่งเป็นการรบอีกรูปแบบหนึ่งจึงทำให้มีการปรับปรุงพระราชวังบ้านปืน จังหวัดเพชรบุรี ที่รัชกาลที่ ๕ ได้ทรงริเริ่มก่อสร้างไว้เพื่อเป็นที่ประทับต่อไปด้วย นอกจากนั้นเพื่อการซ้อมรบเสือป่าดังกล่าว อีกทั้งเพื่อเป็น

ที่ประทับพักผ่อนพระราชอิริยาบถ ก็ได้โปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระราชวังมฤคทายวันขึ้นที่ อำเภอชะอำ จังหวัดเพชรบุรี จะเห็นได้ว่าพื้นที่หัวเมืองตอนใต้เริ่มมีความสำคัญขึ้นมา ความเจริญไม่ได้จำกัดอยู่ในเขตของเมืองหลวงอีกต่อไป แต่ได้พัฒนาออกไปสู่ชนบทอีกด้วย

ในช่วงรัชกาลนี้ได้เกิดมีพระราชวังที่ประทับของพระมหากษัตริย์ขึ้นหลายแห่งทั้งในพระนครและต่างจังหวัด ก่อให้เกิดศูนย์ของการปกครองขึ้นหลายแห่งด้วย ทั้งนี้เนื่องด้วยพระองค์พระมหากษัตริย์ทรงมีพระราชอำนาจเด็ดขาดในการบริหารและปกครองประเทศเมื่อพระมหากษัตริย์เสด็จไปประทับที่ใดก็เปรียบเสมือนศูนย์แห่งการบริหารและการปกครองก็ตามไปที่นั้นด้วย พระบรมมหาราชวังและบริเวณใกล้เคียงยังคงมีความสำคัญสูง โดยพระบรมมหาราชวังยังเป็นที่ประทับในบางช่วงเวลา และประกอบพระราชพิธีต่าง ๆ ส่วนบริเวณใกล้เคียงยังเป็นที่ตั้งของกระทรวง ทบวง กรม สำคัญ ๆ ที่ตั้งขึ้นเมื่อปฏิรูปการปกครองในสมัยรัชกาลที่ ๕ อาทิเช่น กระทรวงกลาโหม กระทรวงมหาดไทย และกระทรวงการต่างประเทศ เป็นต้น

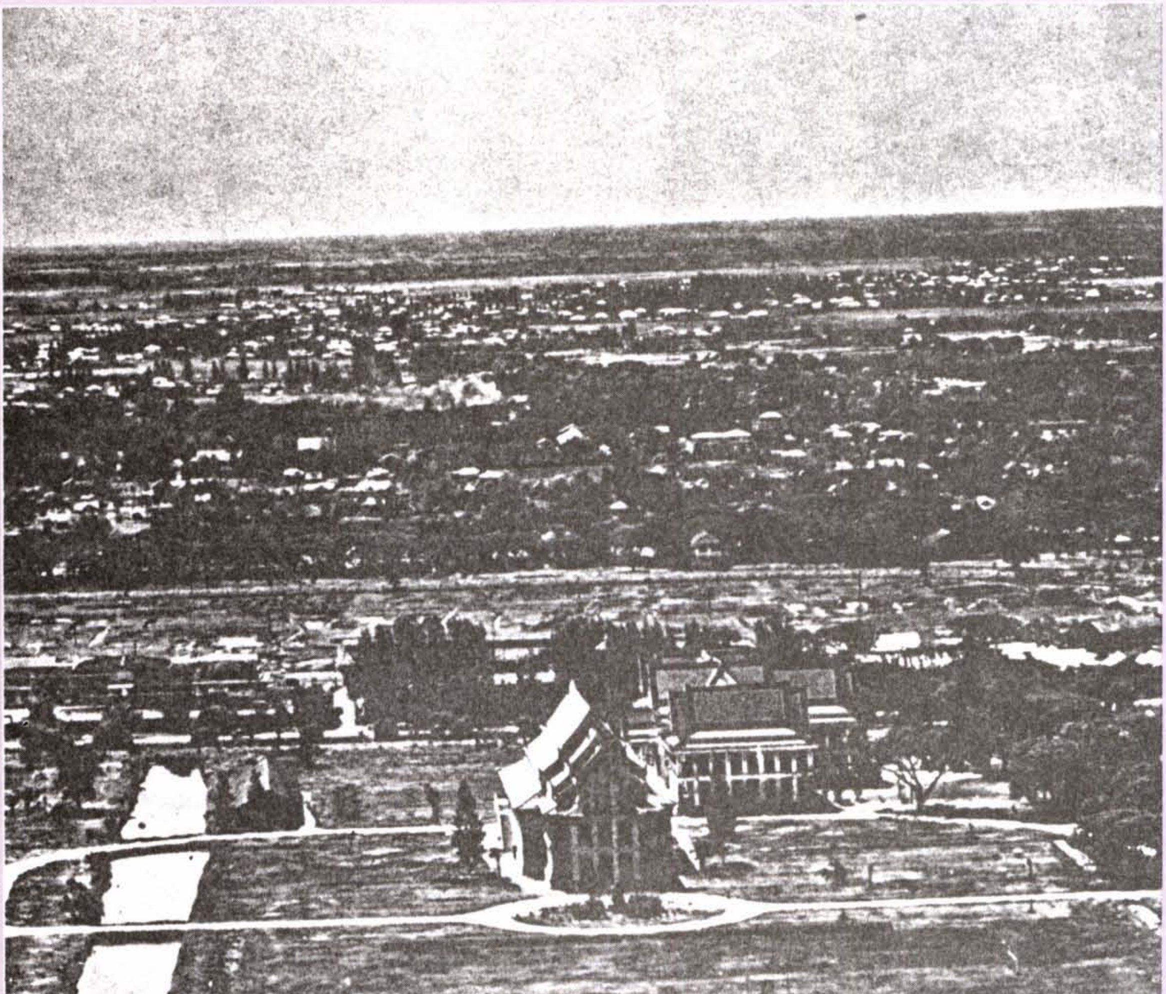
เมื่อเกิดมีสถานที่สำคัญของเมืองเกิดขึ้นถึง ๒ บริเวณ ในกรุงเทพมหานครรวมทั้งต่างจังหวัดด้วยแล้ว ก่อให้เกิดโครงข่ายการคมนาคมที่สำคัญขึ้น ในส่วนกรุงเทพมหานครได้เกิดเส้นทางเชื่อมระหว่างพระบรมมหาราชวังและพระราชวังดุสิต เกิดมีการปรับปรุงถนนหนทางเพื่อยานพาหนะที่เพิ่มความสำคัญขึ้นได้แก่ รถยนต์ ซึ่งใช้กันอย่างแพร่หลายมากในช่วงรัชกาลนี้ ถนนที่สำคัญที่เชื่อมต่อระหว่างพระราชวังทั้งสองเห็นจะได้แก่ถนนสามเสน ซึ่งไปเชื่อมต่อกับถนนต่าง ๆ ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงวางเป็นโครงข่ายไว้รอบ ๆ พระราชวังดุสิต ซึ่งได้แก่ ถนนราชวิถี ถนนราชวัตร ถนนราชดำเนินนอก เป็นต้น

ตลอดเส้นทางถนนสามเสนบริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาและริมคลองผดุงกรุงเกษมใกล้เคียงกับพระราชวังดุสิต มีวังเจ้านาย บ้านขุนนาง เสนาบดี และข้าราชการ ตั้งหลักแหล่งอยู่อาศัยกันมากขึ้นเพราะมีบริเวณกว้างขวาง ร่มรื่นและสงบสบายกว่าในเมือง โดยเฉพาะอย่างยิ่งเจ้านายพระราชโอรสในรัชกาลต่าง ๆ ที่เจริญพระชนม์มายุมาถึงรัชกาลนี้ก็ได้สร้างตำหนักที่ประทับส่วนพระองค์ที่บริเวณนี้กันมากขึ้น

ส่วนการตัดถนนราชดำเนินตอนปลายสมัยรัชกาลที่ ๕ เพื่อเป็นเส้นทางเชื่อมระหว่างพระราชวังดุสิตกับพระบรมมหาราชวัง ให้กับเส้นทางเสด็จพระราชดำเนินอย่างเป็นทางการ จึงเป็นการเปิดพื้นที่ใหม่ขึ้นอีกบริเวณหนึ่ง ซึ่งส่งผลไปถึงขนาดของเมืองที่ขยายตัวกว้างขวางขึ้น กำแพงเมือง และป้อมปราการที่เคยเป็นตัวอุปสรรคของการเติบโตและความต่อเนื่องของเมือง เริ่มถูกรื้อลงทีละน้อย (ในที่สุดถึงสมัยรัชกาลที่ ๗ ก็มีกำแพงเมือง ประตู และป้อมปราการเหลือเพียง ๓ แห่ง ซึ่งยังคงอยู่เพราะได้รับการอนุรักษ์ไว้เป็นโบราณสถานของชาติ)

การสร้างสถานที่ราชการ

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้ความสำคัญกับสถานที่ราชการมากขึ้น ซึ่งเป็นผลมาจากการปฏิรูปการปกครองในรัชกาลก่อน ทำให้เกิดความต้องการสถานที่ทำงานของกระทรวง ทบวง กรม ต่าง ๆ เพิ่มขึ้นหลายแห่ง ในสมัยรัชกาลที่ ๕ ได้จัดการเปลี่ยนแปลงพระราชวัง (เช่น พระราชวังสราญ-รมย์ เป็นกระทรวงการต่างประเทศ) และวังหลายแห่ง (เช่น วังถนนเฟื่องนคร เป็นกระทรวงมหาดไทย วังถนนหลักเมืองเป็นกระทรวงกลาโหม เป็นต้น)เป็นสถานที่ราชการไปพลางก่อน ต่อมาจึงมีการสร้างสถานที่ราชการโดยเฉพาะขึ้น ดังปรากฏในสมัยรัชกาลที่ ๖ หลายแห่ง คือ กระทรวงพาณิชย์ และสถานีตำรวจนครบาลพระราชวังบริเวณใกล้ปากคลองตลาด การประปานครหลวง ที่ว่าการกรมเจ้าท่า เป็นต้น

การส่งเสริมการศึกษา

จากการที่รัชกาลที่ ๕ ทรงปูพื้นฐานไว้เรื่องการศึกษาโดยโปรดเกล้าให้สร้างโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบในพระบรมมหาราชวัง ต่อมาได้กลายเป็นโรงเรียนสวนกุหลาบ สำหรับนักเรียนชาย และโรงเรียนสุนันทาลัย สำหรับนักเรียนหญิง ซึ่งปัจจุบันคือโรงเรียนราชินี พอมาถึงรัชกาลที่ ๖ พระองค์ได้ทรงสานต่อจากสมเด็จพระราชบิดาด้วยทรงเห็นว่าประเทศชาติควรพัฒนาประชาชนให้มีการศึกษาจะได้เป็นกำลังในการพัฒนาประเทศให้มากขึ้น ด้วยเหตุนี้จึงได้มีการสร้างโรงเรียนเพิ่มขึ้นจากสมัยรัชกาลที่ ๕ ได้ทรงวางรากฐานไว้ โรงเรียนที่สำคัญที่สร้างขึ้นในรัชกาลนี้ ได้แก่ โรงเรียนวชิราวุธ ซึ่งเป็นโรงเรียนสำหรับนักเรียนชาย โรงเรียนนี้รัชกาลที่ ๖ ได้ทรงนำความคิดมาจากระบบการศึกษาแบบโรงเรียนกินนอนที่มีชื่อเสียงในประเทศอังกฤษ นอกจากนั้นเจ้านายบางพระองค์เช่น กรมขุนมรุพงษ์ศิริพัฒน์ ได้ทรงยกวังที่ประทับสร้างขึ้นเป็นโรงเรียนอุทิศถวายรัชกาลที่ ๕ คือ โรงเรียนเบญจมราชาลัย ซึ่งเป็นโรงเรียนสำหรับสตรี นอกจากนั้นยังมีโรงเรียนเสาวภาซึ่งเป็นโรงเรียนสำหรับสตรีที่สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนารถในรัชกาลที่ ๕ ได้โปรดเกล้าให้สร้างคู่กับโรงเรียนสวนกุหลาบ จะเห็นได้ว่าการส่งเสริมการศึกษาในช่วงรัชกาลนี้เป็นการส่งเสริมทั้งชายและหญิงเท่า ๆ กัน

นอกจากโรงเรียนในระดับประถมและมัธยมแล้ว พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังได้เสริมความสำคัญในด้านการศึกษาในระดับอุดมศึกษาด้วยโดยโปรดเกล้าฯ ให้สร้างจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยตามแนวพระราชดำริที่รัชกาลที่ ๕ ได้ทรงวางเอาไว้ ส่วนในเรื่องการรักษาพยาบาลก็โปรดเกล้าฯ ให้สร้างโรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ โดยมีเจ้านายและขุนนางได้ร่วมกันบริจาคเงินสร้างตึกต่าง ๆ ภายในโรงพยาบาลเป็นอันมาก ส่วนในแง่ของการป้องกันโรคภัยไข้เจ็บของราษฎรได้โปรดเกล้าฯให้สร้างสถานที่เพื่อผลิตวัคซีนและเซรุ่มตามแบบต่างประเทศ และพระราชทานนามเป็นอนุสรณ์แก่พระราชชนนีเรียกว่าสถานเสาวภา สถาบันทั้งสามแห่งดังกล่าวแล้วนี้ล้วนสร้างขึ้นในพื้นที่ใกล้เคียงกัน แสดงให้เห็นว่ากรุงรัตนโกสินทร์ได้ขยายตัวออกมาสู่พื้นที่ตามที่รัชกาลที่ ๖ ได้ทรงวางแนวทางไว้

การสร้างสาธารณูปโภค

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงโปรดเกล้าฯ สร้างที่ทำการประปา ที่ทำการไฟฟ้า (ระยะแรกดำเนินการโดยเอกชน) ที่ทำการกรมเจ้าท่าได้สร้างขึ้นเป็นการถาวรในรัชกาลนี้ ส่วนสถานีหัวลำโพงซึ่งรัชกาลที่ ๕ ได้ทรงสร้างทางรถไฟไว้แล้วก็ได้ทรงโปรดเกล้าสร้างสถานีเพื่อเป็นศูนย์กลาง ตลอดจนสร้างสวนสาธารณะเพื่อประชาชนเช่น สวนสนามหลวง หน้าหัวลำโพง, สวนวงเวียน ๒๒ เป็นต้น

เนื่องจากได้มีการพัฒนาในด้านการศึกษาเป็นอันมากในรัชกาลนี้ แนวความคิดในการสร้างวัดในพระนครจึงเริ่มเบาบางลง ไม่มีการสร้างวัดประจำรัชกาลขึ้นอีกในเขตรัตนโกสินทร์ จึงอาจกล่าวได้ว่าระบบการศึกษาได้มาเปลี่ยน-แปลงแนวความคิดในการสร้างวัดเพื่อการศึกษาได้กลายมาเป็นโรงเรียนที่ชัดเจนขึ้น

ส่วนระบบการคมนาคมในช่วงรัชกาลนี้เริ่มใช้ถนนเป็นหลักมากขึ้น เนื่องจากมีรถยนต์ รถรับจ้างต่าง ๆ ตลอดจนรถไฟฟ้า รถราง เพิ่มจำนวนขึ้นกว่าสมัยรัชกาลที่ ๕ หลายเท่า จนในที่สุดการคมนาคมทางน้ำก็ลดความสำคัญลงโดยสิ้นเชิง คูคลองต่าง ๆ ตื้นเขินไม่ได้รับการขุดคลอง รักษาความสะอาด บางเส้นถูกถมเป็นถนน วัด วัง บ้านเรือนราษฎร ตลอดจนสถานที่ใด ๆ ที่เคยหันหน้าสู่คลองก็เปลี่ยนกลับหันหน้าสู่ถนนจนหมดสิ้น จนอาจกล่าวได้ว่า *"ถนน"* กลายเป็นแกนนำความเจริญสิ่งใหม่ของเมือง สำหรับการขนส่งสาธารณะก็สามารถใช้บริการรัฐได้ทั้งทางบกคือ รถไฟ ทางน้ำ คือ เรือกลไฟ และทางอากาศ คือ เครื่องบิน ซึ่งพัฒนาการด้านนี้ของประเทศไทยถือเป็นประเทศที่ก้าวหน้าที่สุดในภาคพื้นที่เอเชียอาคเนย์ในเวลานั้น

การขยายตัวของกรุงรัตนโกสินทร์

ความเจริญรุดหน้าต่าง ๆ เหล่านี้ได้ทำให้ชุมชนและการค้าขยายตัวอย่างรวดเร็วย่านการค้าสำคัญในสมัยนี้ยังคงเป็น ย่านสำเพ็ง แต่ได้มีการขยายตัวทั้งขึ้นไปทางเหนือลึกเข้าไปจากแม่น้ำเจ้าพระยาและไปทางใต้เลียบริมแม่น้ำลงไปคือไปตามแนวถนนสำเพ็ง (ตรอกวานิช ๑ ในปัจจุบัน) และตามแนวถนนเยาว-ราช ถนนเจริญกรุง ลงไปจนถึงเขตบางรัก ซึ่งเป็นย่านการค้าของชาวยุโรป รูปแบบการค้าขายแม้ว่าบางส่วนจะยังคงอยู่ในรูปแบบดั้งเดิม คือ ย่านการผลิตในระบบเครือญาติ เช่น บ้านบารตร บ้านดินสอ เพราะราษฎรส่วนใหญ่ยังคงดำเนินชีวิตในรูปแบบเดิม แต่บางส่วนก็ปรับรูปแบบของพาณิชยกรรมตามแบบอิทธิพลตะวันตกแล้ว สืบเนื่องมากจากสมัยรัชกาลที่ ๕ ซึ่งมีการสร้างตึกแถว อาคารแบบตะวันตก เพื่อใช้เป็นสถานที่ประกอบกิจกรรม เช่น ห้างแบคแมน ห้างบีกริม-แอนด์โก ธนาคาร เช่น บุคคลัภย์ (ปัจจุบันคือธนาคารไทยพาณิชย์ สาขาบ้าน-หม้อ) เป็นต้น

การสร้างตึกแถว

ส่วนการสร้างอาคารเพื่อการค้าขาย รูปแบบการค้าแบบตะวันตกได้รับความนิยมมากขึ้น โดยเฉพาะการสร้างตึกแถวบริเวณริมถนน พื้นที่กรุงรัตนโกสินทร์อันเป็นศูนย์กลางเมืองเดิมเป็นบริเวณที่เหมาะแก่การตั้งสถานที่ประกอบการพาณิชยกรรมมากที่สุด ที่ดินมีราคาสูงขึ้น ชักนำให้มีการพัฒนาพื้นที่สร้างตึกแถวเพื่อการค้ากันมากขึ้น การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวเกิดขึ้นอย่างค่อยเป็นค่อยไป เช่น ครั้งแรกจะเริ่มตัดเนื้อที่ริมถนนสร้างตึกแถวก่อน จากนั้นจึงค่อย ๆ แบ่งเนื้อที่สร้างตึกแถวเพิ่มขึ้นอีก จนบางแห่งกลายเป็นอาคารพาณิชย์ทั้งบริเวณ หรือบางแห่งก็มีตึกแถวล้อมรอบ เช่น วังบ้านหม้อ แพร่งนรา แพร่งภูธร แพร่งสรรพศาสตร์ เป็นต้น ลักษณะการปลูกสร้างตึกแถวเช่นนี้พบทั่วไปทั้งพื้นที่กรุงรัตนโกสินทร์ ซึ่งบางแห่งเปลี่ยนมาจากวังบ้านขุนนาง คหบดี หรือแม้แต่วัด ก็มีการตัดเนื้อที่บางส่วนปลูกสร้างเพื่อหารายได้บำรุงวัด เช่น วัดจักรวรรดิราชาวาส วัดบพิตรพิมุข เป็นต้น

ผลของการสนองประโยชน์ใช้สอยที่เหมาะสมและคุ้มค่าต่อการลงทุนของการสร้างตึกแถวเป็นเหตุให้ปรากฏการสร้างตึกแถวอยู่อย่างต่อเนื่อง แม้ในบางบริเวณที่ไม่อาจใช้ประกอบการค้าได้แต่ก็ยังคงสร้างตึกแถวไว้เพื่ออยู่อาศัยแทนการสร้างบ้านเดี่ยวแบบดั้งเดิม จนบางพื้นที่ของกรุงรัตนโกสินทร์กลายเป็นตึกแถวทั้งบล๊อค โดยเฉพาะบริเวณสะพานหัน สำเพ็ง คลองถม หรือบริเวณย่านพาณิชยกรรมสำคัญในสมัยนั้น

รูปการณ์ดังกล่าวบ่งชี้ว่าช่วงเวลานี้ควรจะมีประชากรในกรุงรัตนโกสินทร์และบริเวณโดยรอบ ซึ่งกลายเป็นเขตเมืองแล้วนั้นมีประชากรอยู่อาศัยหนาแน่นพอสมควร เขตเมืองทางด้านทิศเหนือน่าจะขึ้นไปถึงบริเวณใกล้เคียงพระราชวังดุสิต ด้านตะวันออกเลยออกไปถึงจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย หรือถึงถนนราชดำริ ส่วนทางด้านทิศใต้ลงไปจนถึงบางรัก ถนนตก ประชากรกรุงเทพฯ ใน พ.ศ. ๒๔๖๒ (ประมาณปลายรัชกาลที่ ๖) มีจำนวน ๕๐๘,๗๘๖ คน คิดเป็นความหนาแน่นประชากร ๓๒๔ คน ต่อตารางกิโลเมตร (เทียบกับสมัยปลายรัชกาลที่ ๕ พ.ศ. ๒๔๕๓ ประชากร ๔๔๐,๐๐๐ คน densily ๒๘๐ คน/ตร.กม.)[๑]

---

๑ จันทิมา ฉัตรไชยสิทธิกุล, วิทยานิพนธ์, *การศึกษารูปแบบการตั้งถิ่นฐานของชุมชนแออัดในกทม.* หน้า ๑๒๐

สรุปสาระสำคัญขององค์ประกอบเมืองในช่วงรัชกาลที่ ๖

๑. กรุงเทพมหานครได้ขยายตัวไปกว้างไกลเท่าเขตกำแพงเมือง และคูเมืองรอบนอกโดยด้านทิศเหนือขยายไปไกลถึงวังพญาไท ทิศใต้ขยายไปถึงเขตพระนคร ทิศตะวันออกขยายไปถึงจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

๒. กำแพงเมืองกลายเป็นสิ่งกีดขวางความเจริญของเมือง จึงมีการรื้อกำแพงเมืองออกเป็นจำนวนมาก

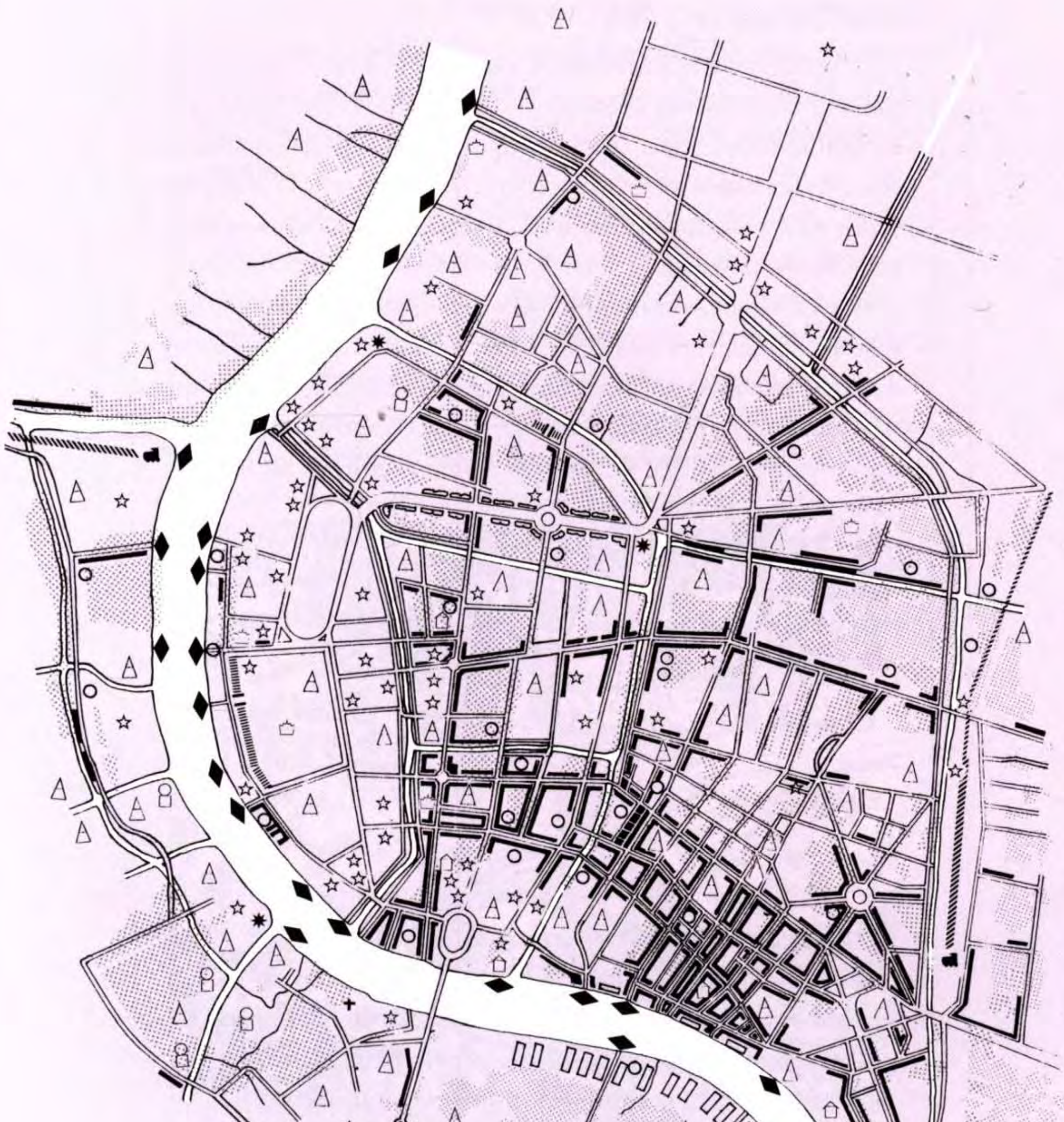
๓. มีการคมนาคมทางบกเป็นทางสายหลักแทนการคมนาคมทางน้ำ

๔. อาคารบ้านเรือนต่าง ๆ เปลี่ยนทางเข้าจากทางน้ำมาสู่ทางบกเป็นส่วนใหญ่ มีการเปลี่ยนวัตถุประสงค์การใช้สอยของห้องแถวจากเพื่อพักอาศัยมาเป็นเพื่อการค้าขายและอยู่อาศัย บ้านใหญ่เริ่มหมดไปกลายเป็นห้องแถวมาทดแทน

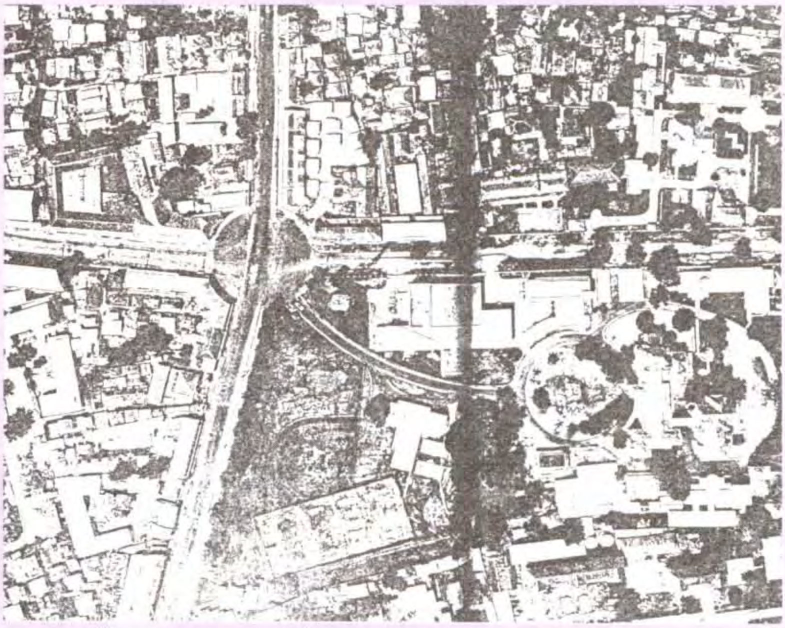
แสดง ความสัมพันธ์ระหว่างองค์ประกอบเมืองประเภทต่าง ๆ
แผนผังแสดงองค์ประกอบกรุงรัตนโกสินทร์
สมัยรัชกาลที่ ๖ (๒๔๕๓-๒๔๖๘)
แผนที่ ๕.๖

แม่น้ำลำคลอง
คลองขนาดเล็ก
สะพาน
ท่าเรือ
ทางเดิน
ถนน
ทางรถไฟ
สถานีรถไฟ
ป้อม
ประตูเมือง
กำแพง
พระราชวังและวัง
วัด
โบสถ์
สุเหร่า
ศาลเจ้า
สถานที่ราชการ
แหล่งชุมชนทั่วไป
แหล่งชุมชนหนาแน่น
ตลาด
ตึกแถว
บ้านสำคัญ
ที่ว่าง

สมัยรัชกาลที่ ๗ - รัชกาลที่ ๘

กรุงรัตนโกสินทร์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวนับเป็นยุคหัวเลี้ยวหัวต่อของการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินของกรุงรัตนโกสินทร์อย่างมากยุคหนึ่ง ในต้นรัชกาลพระนครและธนบุรี มีพื้นที่ที่ถูกแบ่งแยกออกเป็นสองส่วน สองจังหวัดเด็ดขาดโดยมีแม่น้ำเจ้าพระยาคั่นกลาง ฝั่งธนบุรีส่วนใหญ่เป็นพื้นที่สวนไร่นา มีชุมชนเบาบาง ต่างกับฝั่งพระนครซึ่งมีความเจริญมากกว่า ชุมชนก็ขยายตัวไปทิศทางต่าง ๆ รวดเร็วกว่า แต่เมื่อมีการสร้างสะพานปฐมบรมราชานุสรณ์ หรือสะพานพุทธฯ ในปี ๒๓๗๕ เพื่อเป็นการเฉลิมฉลองพระนครที่มีการก่อตั้งมาครบรอบ ๑๕๐ ปี ทำให้เกิดการแผ่ขยายพื้นที่เมืองในฝั่งธนบุรีออกไปอย่างกว้างขวาง และรวดเร็วขึ้นกว่าก่อน จากสะพานนี้มีการตัดถนนสายหลัก และสายรองแยกไปสู่พื้นที่ส่วนอื่น ๆ และมีการขยายตัวในการก่อสร้างอาคาร ร้านค้า และที่พักอาศัย แทนที่พื้นที่เดิมซึ่งเคยเป็นไร่สวนมากขึ้น

อย่างไรก็ตามในฝั่งพระนครมีการขยายตัว และเปลี่ยนแปลงของการใช้ที่ดินในอัตราที่รวดเร็วกว่าฝั่งธนบุรี กล่าวคือในบริเวณย่านชุมชนชาวจีน เดิมตั้งแต่พื้นที่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาขึ้นไปจดถนนเจริญกรุง ซึ่งเป็นย่านการค้าของชาวจีนติดต่อกันมาตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เนื่องจากหลังสงครามโลกการค้าพาณิชย์ส่วนใหญ่อยู่ภายใต้อิทธิพลของพ่อค้าชาวจีนที่ประกอบการค้าและที่อยู่อาศัย ในรัชสมัยนี้ได้ทวีความหนาแน่นมากขึ้นกว่าสมัยก่อน ๆ อย่างเห็นได้ชัด อาคาร บ้าน ร้านค้า ส่วนใหญ่ยังคงลักษณะเดิมคือเป็นตึกแถวเรียงติดต่อกันอย่างเบียดเสียดเยียดยัดในบริเวณเดิม และมีการขยายพื้นที่ออกไปโดยรอบมากกว่าในรัชสมัยก่อน ๆ

สำหรับชุมชนชาวต่างชาติอื่น ๆ กลับลดความสำคัญลงไปอย่างมาก โดยเฉพาะชาวตะวันตกซึ่งเคยทำประกอบอาชีพค้าขายอยู่ในเมืองไทยมาก่อนสงคราม มีการย้ายออกจากที่อยู่เดิมหรือเดินทางออกนอกประเทศไปเป็นส่วนใหญ่ ชุมชนที่อยู่อาศัยและย่านที่เคยประกอบการค้าอยู่เดิมจึงค่อย ๆ เลือนหายไปจากที่เดิมในที่สุด

ในปลายรัชกาลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงต้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล เขตเมืองเริ่มขยายออกไปจากใจกลางพระนครมากขึ้นทั้งในทางทิศเหนือ ซึ่งขยายไปจากแนวคลองผดุงกรุงเกษมในบริเวณสามเสน ดุสิต พญาไท และบางซื่อ ส่วนด้านทิศตะวันตกจากแนวคลองผดุงกรุงเกษมไปด้านปทุมวัน เพชรบุรี เพลินจิต และสุขุมวิท ซึ่งเป็นย่านพักอาศัยที่ต่อเนื่องกันไป ส่วนทางทิศใต้มีการขยายตัวไปทางด้านสี่พระยา บางรัก สีลม สาธร ทุ่งมหาเมฆ และเลียบขนานแม่น้ำเจ้าพระยาไปจนถึงยานนาวา และบางคอแหลม แต่เป็นที่น่าสังเกตในพื้นที่ส่วนขยายด้านทิศเหนือของเมือง มีการขยายพื้นที่ออกไปก็จริง แต่มีความหนาแน่นการใช้ที่ดินต่ำเนื่องจากพื้นที่ส่วนใหญ่ในบริเวณดังกล่าวเป็นเขตทหารซึ่งมีที่ว่างจำนวนมาก แต่สิ่งก่อสร้างเบาบางต่างกับพื้นที่ส่วนอื่น ๆ ซึ่งมีการขยายตัวทั้งในด้านพื้นที่และสิ่งก่อสร้างไปพร้อม ๆ กัน

◆ องค์ประกอบเมืองและชุมชน

สิ่งก่อสร้างซึ่งเป็นองค์ประกอบชุมชนในสองรัชกาล มีลักษณะที่สรุปได้ดังนี้

๑. ชุมชนส่วนใหญ่ในสองรัชกาล

จะเป็นชุมชนที่ตั้งอยู่ในตำแหน่งเดิม ติดต่อกันมาจากรัชกาลก่อน ๆ แต่มีความเปลี่ยนแปลงในเรื่องขอบเขตและความหนาแน่นต่างไปจากเดิมบ้างในพื้นที่ที่ทำการศึกษาชุมชนที่พักอาศัย แยกได้เป็น ๓ บริเวณใหญ่ ๆ ได้แก่ บริเวณแรกตั้งแต่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันออก จดเขตคลองรอบกรุงซึ่งเป็นชุมชนพื้นที่นี้แต่เดิมเป็นที่อยู่อาศัยของเสนาบดี ขุนนาง และข้าราชการมาตั้งแต่รัชกาลก่อน ๆ การก่อสร้างอาคารใหม่มีน้อยกว่าในเขตชั้นนอก ๆ ออกไป ชุมชนที่พักอาศัยมีขอบเขตจำกัด เพราะพื้นที่ส่วนใหญ่เป็นที่ตั้งของหน่วยงานราชการต่าง ๆ และวัดวาอารามเกือบทั้งสิ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งในพื้นที่ในสุดคือ เกาะรัตนโกสินทร์ในเขตกำแพงพระนครใกล้แนวคลองรอบกรุง และบริเวณใกล้เคียงเป็นย่านที่อยู่อาศัยซึ่งส่วนใหญ่เป็นลักษณะบ้านแถว หรือตึกแถวที่ประกอบการค้าชั้นล่าง และอยู่อาศัยชั้นบนของอาคาร ที่อยู่อาศัยเหล่านี้ส่วนใหญ่มีอายุค่อนข้างมาก มีการรื้ออาคารเก่าเพื่อสร้างอาคารใหม่แทนที่ โดยมิได้มีการขยายพื้นที่เพิ่มความหนาแน่นให้มากกว่าเดิม เนื่องจากราคาที่ดินที่สูงขึ้นและพื้นที่ที่จำกัด

ชุมชนบริเวณที่สองตั้งแต่รอบกรุงถึงแนวผดุงกรุงเกษม ซึ่งเป็นที่ตั้งของชุมชนชาวจีนมาแต่เดิม ในช่วง ๒ รัชกาลนี้ ขอบเขตที่ตั้งชุมชนขยายออกไปพร้อม ๆ กับความหนาแน่นที่ทวีสูงขึ้น อาคารส่วนใหญ่เป็นอาคารประเภทตึกแถว ๒-๓ ชั้นใช้ทั้งประกอบการค้าและที่อยู่อาศัยการพัฒนาที่อยู่อาศัย และที่ประกอบการค้าในลักษณะเดียวกันในบริเวณโดยรอบเกิดมากขึ้นโดยเฉพาะอย่างยิ่งการเช่าที่ดินของพระคลังข้างที่ และที่ดินของวัดมาพัฒนาเป็นพื้นที่อยู่อาศัยหรือที่ประกอบการค้า ซึ่งไม่เคยมีมาก่อน

ชุมชนบริเวณที่สาม คือ ส่วนที่ตั้งรอบนอกคลองผดุงกรุงเกษมออกไป ในรัชสมัยทั้งสองนี้พื้นที่ส่วนนี้เริ่มขยายออกไปเกือบทุกทิศทาง เนื่องจากที่ดินในเขตใจกลางพระนครถูกเปลี่ยนไปเป็นสถานที่ราชการ และย่านการค้ามากขึ้นตามลำดับ ที่อยู่อาศัยเดิมในพื้นที่ซึ่งถูกผลักดันออกไปสู่พื้นที่รอบนอกพระนคร บริเวณชุมชนที่อยู่อาศัยสำคัญในพื้นที่ส่วนนี้ได้แก่ ย่านถนนสีลม สาธร และสุขุมวิท ซึ่งเป็นย่านพักอาศัยของผู้มีฐานะดี ที่ดินมีขนาดใหญ่ และบ้านส่วนใหญ่เป็นบ้านเดี่ยว ต่างกับย่านพักอาศัยย่านอื่น ๆ ที่มีลักษณะบ้านปะปนกันไปทั้งผู้มีรายได้น้อย ปานกลาง และสูง

๒. พระราชวังและวังเจ้านาย

ในช่วง ๒ รัชกาลนี้ มิได้มีการก่อสร้างพระราชวังหรือวังเจ้านายเพิ่มขึ้นจากรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่หลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองจากระบบสมบูรณาญาสิทธิราช เป็นระบบประชาธิปไตย ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัววังเจ้านายที่อยู่ในศูนย์กลางเมืองนำมาใช้เป็นสถานที่ทำการของหน่วยราชการต่าง ๆ กลับเปลี่ยนแปลงไปใช้เป็นที่ทำการองค์การสาธารณะ และสถานศึกษาบ้าง บทบาทของวังซึ่งเคยเป็นศูนย์กลางชุมชนจึงถูกเปลี่ยนแปลงไปในที่สุด สำหรับวังเจ้านายและบ้านข้าราชการผู้ใหญ่ที่ตั้งอยู่ในบริเวณชานเมือง และมีพื้นที่กว้างขวางมีการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินไปจากเดิมบ้าง คือ ที่ดินบางส่วนโดยเฉพาะอย่างยิ่งบริเวณที่ติดถนนด้านหน้าถูกแบ่งให้เช่าเพื่อก่อสร้างร้านค้าก็มี

๓. วัด

ในช่วงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ไม่มีการสร้างวัดอีกเพราะเป็นระยะหลังสงครามโลกครั้งที่ ๑ ซึ่งประเทศกำลังประสพภาวะเศรษฐกิจตกต่ำไปตามภาวะเศรษฐกิจโลก อย่างไรก็ตามเนื่องจากช่วงเวลานี้เป็นช่วงที่กรุงเทพฯมีอายุครบ ๑๕๐ ปี (พ.ศ. ๒๔๗๕) จึงมีการบูรณะปฏิสังขรณ์วัดสำคัญ ๆ หลายวัด ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอนันทมหิดล มีการสร้างวัดสำคัญ คือวัดพระศรีมหาธาตุ บางเขน โดยพระราชทานร่วมบริจาคทรัพย์ อาจกล่าวได้ว่า วัดยังคงมีความสัมพันธ์กับชุมชน คือ เป็นศูนย์กลางกิจกรรมทางศาสนา และประเพณีของชุมชนมาโดยตลอด แต่ความสัมพันธ์กับองค์ประกอบทางกายภาพอื่น ๆ จะเปลี่ยนแปลงไปตามสภาพการณ์ กล่าว

คือ บริเวณที่ตั้งวัดในเมือง มีประชากรอยู่อาศัยหนาแน่นขึ้น มีการใช้ที่ดินหลากหลายประเภทและเข้มข้นขึ้น ราคาที่ดินจึงเขยิบตัวสูงขึ้น ตามลำดับ ในขณะที่วัดต้องปรับตัวหารายได้มาทำนุบำรุงศาสนาด้วยตัวเอง จึงทำให้เกิดการจัดหาประโยชน์จากที่ดินวัดอย่างแพร่หลาย วัดที่มีพื้นที่กว้าง จึงมักแบ่งที่ดินส่วนหนึ่งให้เอกชนทำตึกแถวให้เช่าช่วงต่อไป ซึ่งในที่สุด มีผลทำให้เกิดสภาพทางกายภาพใหม่รอบ ๆ วัด แตกต่างกันไปจากอดีตโดยสิ้นเชิง

๔. กำแพง ป้อมปราการ

เนื่องจากกำแพงพระนครหมดความจำเป็นในการป้องกันพระนครเหมือนอย่างแต่ก่อน ประกอบกับกำแพงบางส่วนมีสภาพชำรุดทรุดโทรม จึงพังทลายลงมาบ้าง และมีการรื้อมากขึ้นทุกที ต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว กำแพงเมืองบริเวณตั้งแต่ท่าช้างวังหน้าจนถึงป้อมพระสุเมรุถูกรื้อลงเพื่อขยายถนนพระอาทิตย์ ซึ่งเดิมเป็นทางเดินเล็ก ๆ ตัดเลียบกำแพงพระนครด้านใน ในบริเวณนี้มีวังสร้างอยู่นอกกำแพงเมืองริมแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งแต่เดิมติดต่อกับภายในเมืองโดยอาศัยใช้ประตูช่องกุด การรื้อกำแพงเมืองด้านนี้ลงทำให้การติดต่อภายในเมืองและภายนอกเมืองสะดวกขึ้น อย่างไรก็ตามราชบัณฑิตยสภาได้เล็งเห็นความสำคัญของการอนุรักษ์ ป้อม ประตู–กำแพง พระนครซึ่งเหลืออยู่เพียง ๔ ป้อมกับ ๑ ประตู จึงทำให้มีการอนุรักษ์ไว้เป็นโบราณสถานสำคัญของกรุงรัตนโกสินทร์ ซึ่งปรากฏให้เห็นอยู่ในปัจจุบัน ป้อมประตูพระนครดังกล่าวนี้ได้แก่

- ป้อมพระสุเมรุ
- ป้อมมหากาฬ
- ป้อมป้องปัจจามิตร
- ป้อมวิไชยประสิทธิ
- กำแพงและประตูเมืองหน้าวัดบวรฯ

๕. เส้นทางและรูปแบบการคมนาคม

นับแต่สมัยรัชกาลที่ ๖ เป็นต้นมา รูปแบบของเมืองเกิดความเปลี่ยนแปลงไปอย่างมาก จากการใช้เส้นทางคมนาคมทางน้ำ คือแม่น้ำลำคลองเป็นการใช้เส้นทางคมนาคมทางบก เนื่องจากมีการขยายพื้นที่เมืองลึกจากริมฝั่งแม่น้ำและคูคลองเข้าไปสู่พื้นที่ส่วนในมากขึ้นตามลำดับ การขุดคลองเพิ่มขึ้นจึงไม่มี นอกจากริมคลองเก่าบางคลองซึ่งเริ่มต้นจากแคบก็แปรสภาพถูกถมเป็นถนนแทนก็มีหลายสาย ถนนในเขตกรุงรัตนโกสินทร์มีการเปลี่ยนสภาพน้อยเนื่องจากอยู่ในเขตเมืองเก่า ซึ่งถนนเดิมแคบเล็กและพื้นที่โดยรอบจำกัด โอกาสที่จะมีการขยายหรือตัดถนนสายรองมีน้อยมาก ต่างกับถนนในเขตนอก ๆ ของเมืองซึ่งมีขนาดกว้างได้มาตรฐานกว่า

สะพาน เป็นองค์ประกอบสำคัญอีกอย่างหนึ่งของเมืองที่มีความสัมพันธ์กับเส้นทางคมนาคมทางบก ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว สะพานสำคัญที่เชื่อมเมืองฝั่งพระนครและฝั่งธนบุรี คือสะพานปฐมบรมราชานุสรณ์หรือสะพานพุทธ นอกจากทำให้การคมนาคมทางบกในพื้นที่ทั้งสองฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นไปได้แล้วยังมีส่วนทำให้เกิดการตัดถนนสายหลักและสายรองในพื้นที่ฝั่งธนบุรีเพิ่มขึ้นอีกอย่างต่อเนื่อง นอกจากนั้นสะพานที่สองที่สร้างในรัชกาลนี้ คือ สะพานกษัตริย์ศึก ซึ่งเป็นสะพานข้างคลองผดุงกรุงเกษม และทางรถไฟจากสถานีหัวลำโพง หลังจากสองสะพานนี้ไม่มีสะพานสร้างใหม่จนสิ้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล

ท่าเรือ เป็นองค์ประกอบที่เชื่อมต่อเส้นทางคมนาคมทางน้ำและทางบก ถึงแม้การคมนาคมทางบกจะทวีความสำคัญมากขึ้นกว่าการคมนาคมทางน้ำ การคมนาคมทางน้ำก็ยังเป็นส่วนประกอบสำคัญส่วนหนึ่งของเมืองโดยเฉพาะอย่างยิ่งในบริเวณแม่น้ำลำคลองสายสำคัญ ๆ เช่น ริมแม่น้ำนี้และในลำคลองสำคัญอื่น ๆ ก็ยังมีท่าเรือรับส่งคนและสินค้าอยู่จนกระทั่งถึงสองรัชกาลนี้ แต่ก็ไม่มีการสร้างเพิ่มใหม่แต่อย่างใด

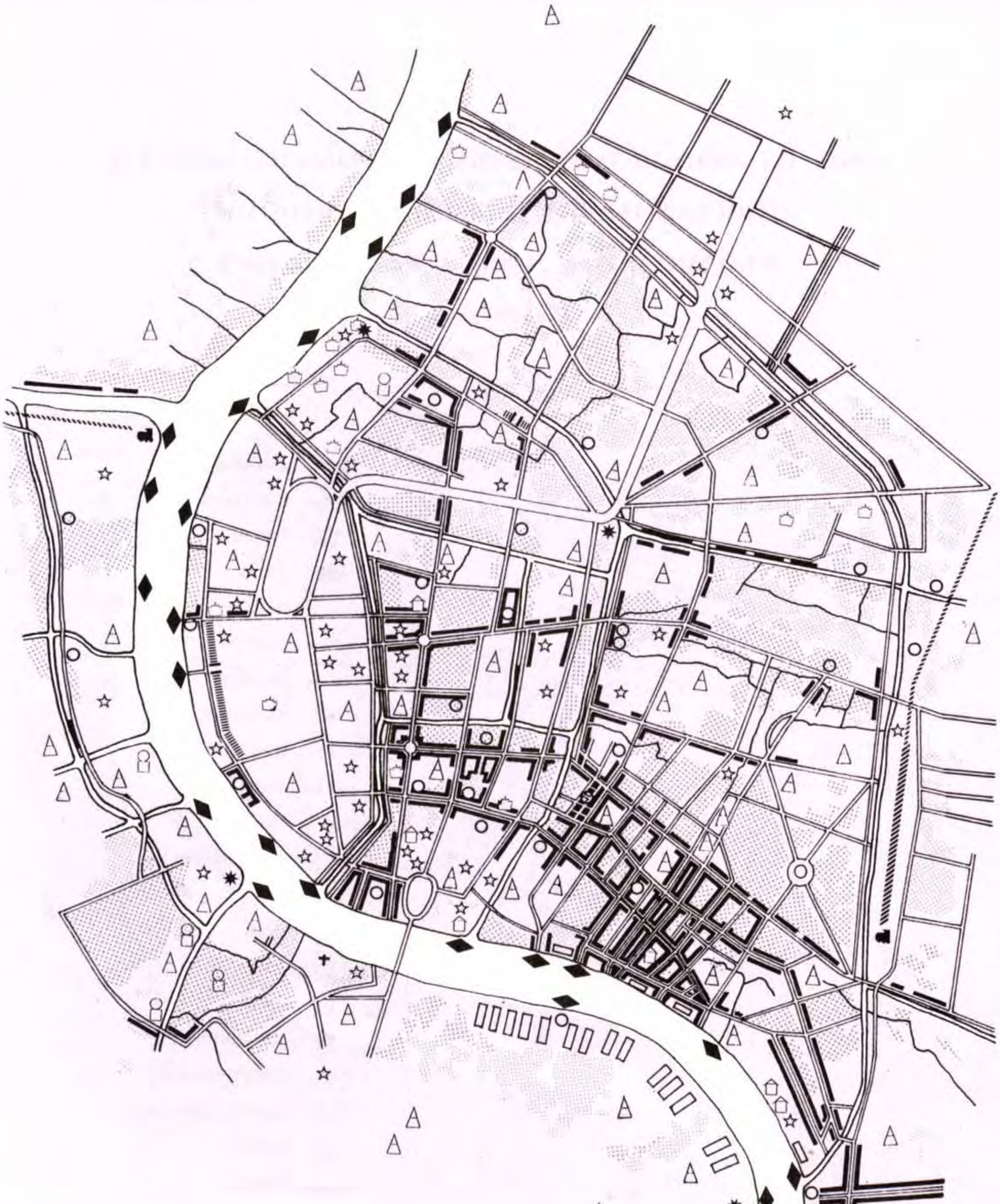

สะพานพุทธ

แสดง ความสัมพันธ์ระหว่างองค์ประกอบเมืองประเภทต่าง ๆ

แผนผังแสดงองค์ประกอบกรุงรัตนโกสินทร์
สมัยรัชกาลที่ ๗ (พ.ศ. ๒๔๖๘-๒๔๗๗)

แผนที่ ๕.๗

- แม่น้ำลำคลอง
- คลองขนาดเล็ก
- สะพาน
- ท่าเรือ
- ทางเดิน
- ถนน
- ทางรถไฟ
- สถานีรถไฟ
- ป้อม
- ประตูเมือง
- กำแพง
- พระราชวังและวัง
- วัด
- โบสถ์
- สุเหร่า
- ศาลเจ้า
- สถานที่ราชการ
- แหล่งชุมชนทั่วไป
- แหล่งชุมชนหนาแน่น
- ตลาด
- ตึกแถว
- บ้านสำคัญ
- ที่ว่าง

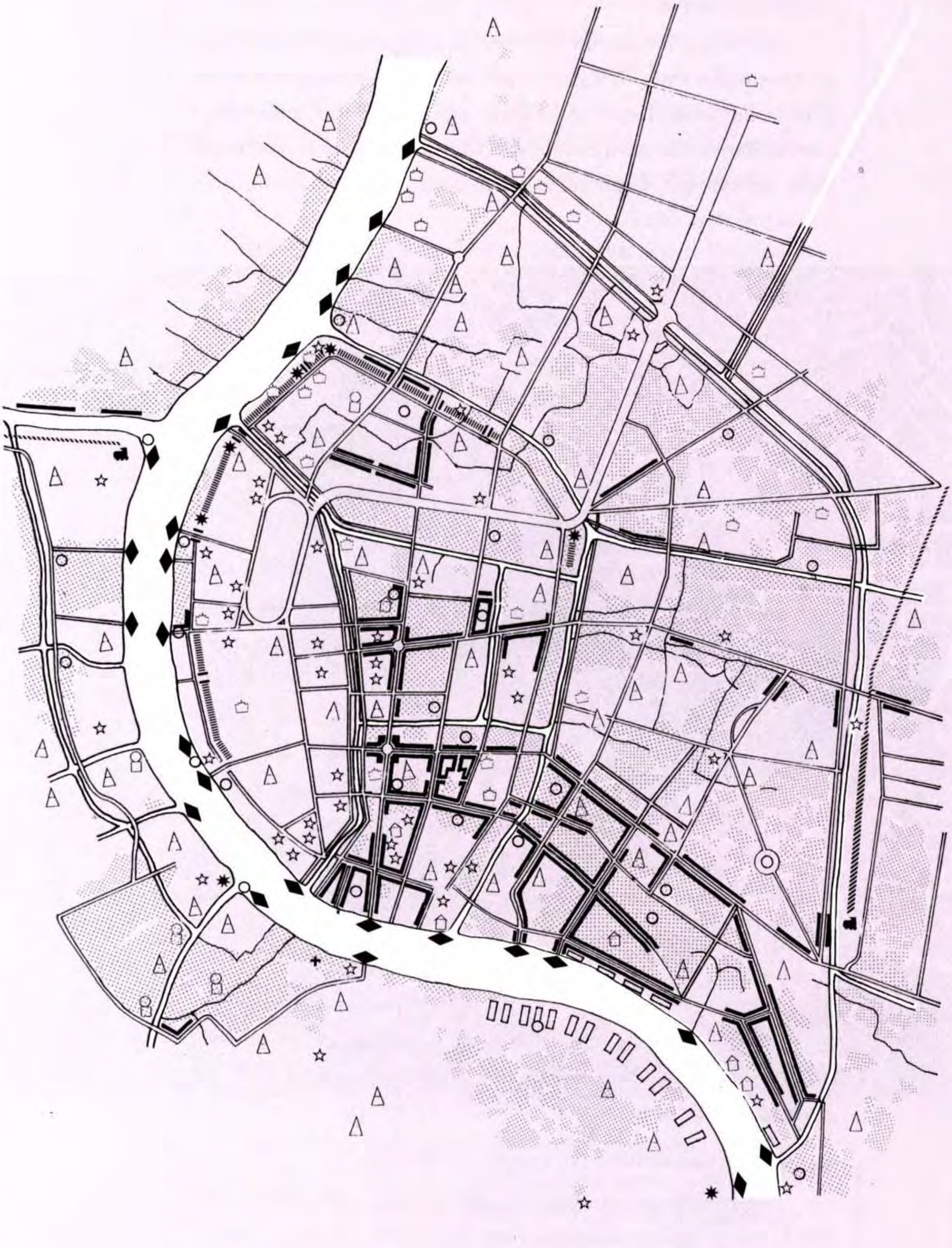

แสดง ความสัมพันธ์ระหว่างองค์ประกอบเมืองประเภทต่าง ๆ

แผนผังแสดงองค์ประกอบกรุงรัตนโกสินทร์
สมัยรัชกาลที่ ๘ (พ.ศ. ๒๔๗๗-๒๔๘๙)

แผนที่ ๕.๘

- แม่น้ำลำคลอง
- คลองขนาดเล็ก
- สะพาน
- ท่าเรือ
- ทางเดิน
- ถนน
- ทางรถไฟ
- สถานีรถไฟ
- ป้อม
- ประตูเมือง
- กำแพง
- พระราชวังและวัง
- วัด
- โบสถ์
- สุเหร่า
- ศาลเจ้า
- สถานที่ราชการ
- แหล่งชุมชนทั่วไป
- แหล่งชุมชนหนาแน่น
- ตลาด
- ตึกแถว
- บ้านสำคัญ
- ที่ว่าง

สมัยรัชกาลที่ ๙

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชฯ นับเป็นรัชสมัยที่ยาวนานที่สุดในราชวงศ์จักรี เป็นยุคของความเจริญก้าวหน้าสูงสุดของประเทศ เนื่องจากมีการพัฒนาในทุก ๆ ด้านทั้งในด้านเศรษฐกิจ สังคม และการเมืองระหว่างประเทศ การพัฒนาประเทศอาศัยประเทศตะวันตกที่พัฒนาแล้วเป็นแบบอย่าง สภาพของเมืองโดยทั่วไปมีลักษณะที่เปลี่ยนแปลงไปจากรัชสมัยก่อน ๆ อย่างมากซึ่งสรุปได้ดังนี้

แผนที่กรุงเทพสมัยรัชกาลที่ 9

๑. อาณาเขตและทิศทางการขยายตัวของเมือง

ก่อนรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชฯ พื้นที่พระนครค่อนข้างหนาแน่นอยู่เฉพาะในเขตกรุงเทพฯ ชั้นในปัจจุบัน คือพื้นที่ภายในแนวคลองผดุงกรุงเกษมซึ่งเริ่มมีการขยายตัวออกไปพ้นเขตดังกล่าว ในรัชสมัย

พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล แต่มีลักษณะการกระจายตัวเบาบางมาก อย่างไรก็ตามระยะเวลากว่า ๔๒ ปี ในรัชกาลปัจจุบัน ประชากรกรุงเทพมหานครเพิ่มขึ้นจากประมาณ ๑ ล้านคนเศษ เป็น ๕ ล้านคนเศษ อาณาเขตของเมืองจึงขยายตัวออกไปอย่างมากมาย จากพื้นที่เดิมในเขตกรุงเทพฯ ชั้นในออกสู่เขตชั้นนอก ซึ่งมีลักษณะการขยายตัวในทิศทางตามแนวถนนสายสำคัญ สามารถสรุปได้ดังนี้ (รังสรรค์ นันทกาวงศ์ ๒๕๓๑ หน้า ๙๕)

การขยายตัวทางด้านทิศเหนือ ตามแนวถนนพหลโยธินและวิภาวดีรังสิต จนถึงจังหวัดปทุมธานี และตามแนวถนนกรุงเทพ-นนทบุรี จนถึงปากเกร็ด ซึ่งส่วนใหญ่เป็นการใช้ที่ดินประเภทสถานที่ราชการทั้งทหารและพลเรือน และมีการใช้ที่ดินเพื่อการพักอาศัยประเภทบ้านจัดสรรอยู่ทั่วไป

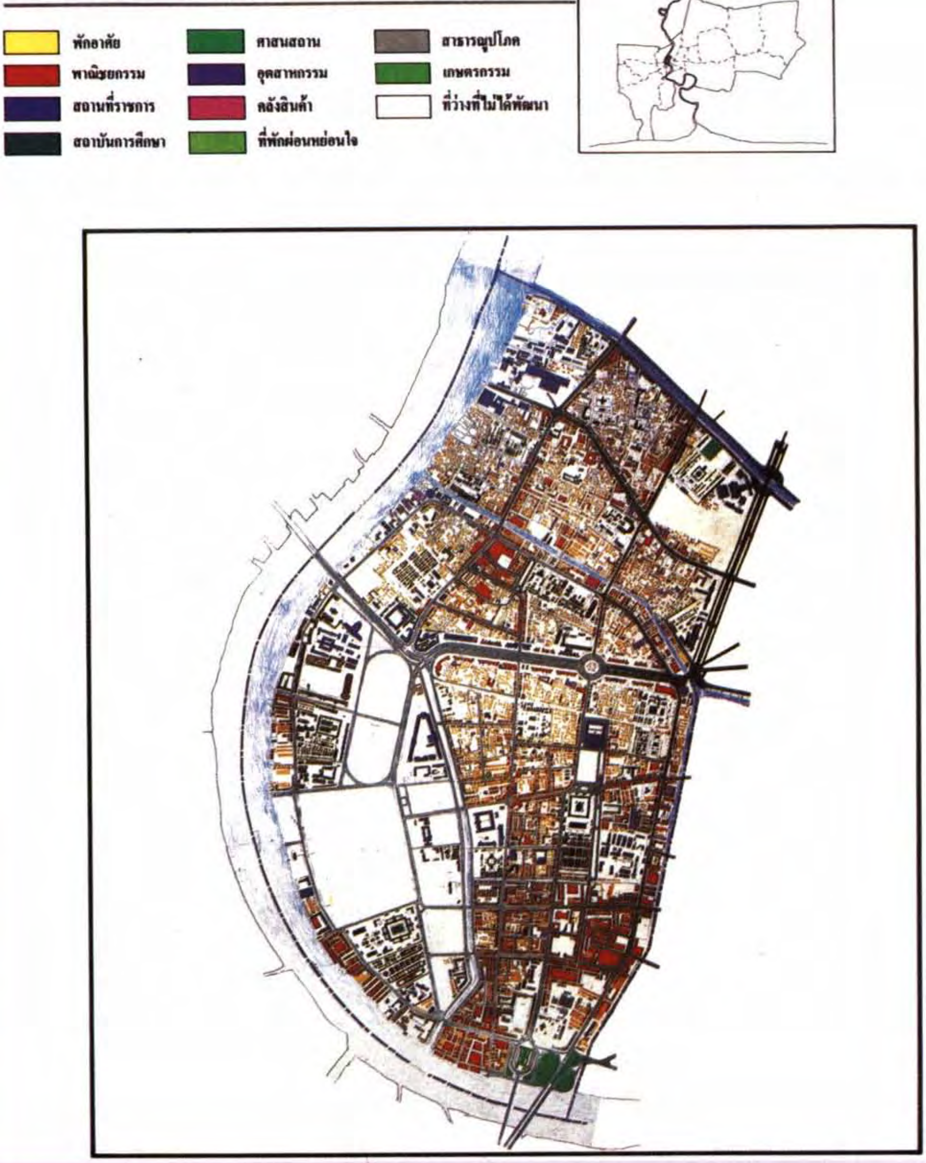
การขยายตัวทางด้านทิศตะวันออก ตามแนวถนนลาดพร้าว ถนนรามคำแหงจนถึงบางกะปิ และตามแนวถนนเพชรบุรี ถนนพระรามที่ ๔ โดยขยายเข้าไปตามซอยต่าง ๆ ของถนนเหล่านี้ ซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นการใช้ที่ดินเพื่อการพักอาศัย โดยริมถนนจะเป็นอาคารพาณิชย์ และด้านในห่างจากถนนเข้าไปเป็นบ้านพักอาศัย ซึ่งทางด้านนี้มีมหาวิทยาลัยรามคำแหงเป็นแรงดึงดูดให้เมืองขยายตัวเร็วยิ่งขึ้น

การขยายตัวทางด้านทิศใต้ ตามแนวถนนสุขุมวิทต่อเนื่องถึงเมืองสมุทรปราการและตามแนวถนนปู่เจ้าสมิงพรายทางด้านฝั่งธนบุรี ได้ขยายตัวตามแนวถนนสุขสวัสดิ์ ซึ่งการขยายจะเป็นการใช้ที่ดินเพื่อการอุตสาหกรรมและคลังสินค้าเป็นส่วนใหญ่ ทั้งนี้เนื่องจากทำเลที่ตั้งสะดวกในการขนส่งตามลำน้ำเจ้าพระยาและท่าเรือกรุงเทพฯ นอกจากนี้ยังมีการขยายตัวของที่อยู่อาศัยประเภทบ้านจัดสรรเป็นจำนวนมาก

การขยายตัวทางด้านทิศตะวันตก ตามแนวถนนจรัลสนิทวงศ์ ถนนพระเจ้าตากสิน ถนนเอกชัย และถนนเพชรเกษม ซึ่งการขยายตัวของเมืองทางด้านนี้ช้ากว่าด้านอื่น ๆ การใช้ที่ดินส่วนใหญ่เพื่อการพักอาศัย อุตสาหกรรมและพาณิชยกรรม โดยปรากฏให้เห็นทั่วไปบริเวณริมถนน ส่วนบริเวณรอบนอกห่างจากริมถนนเข้าไปจะเป็นพื้นที่เกษตรกรรม

จากลักษณะและทิศทางการขยายตัวดังกล่าว จะเห็นได้ว่าการขยายตัวทางด้านทิศเหนือและทิศตะวันออกเป็นไปอย่างรวดเร็วกว่าด้านทิศใต้และทิศตะวันตก นอกจากนี้ปัจจุบันมีการขยายตัวของเมืองจนถึงจังหวัดใกล้เคียง ได้แก่ จังหวัดสมุทรปราการ จังหวัดนนทบุรี จังหวัดปทุมธานี จังหวัดฉะเชิงเทรา และจังหวัดนครปฐม ซึ่งพื้นที่เขตปริมณฑลดังกล่าวเชื่อมต่อกับพื้นที่กรุงเทพมหานคร โดยใช้เส้นทางคมนาคมสายหลักและสายรองที่เชื่อมโยงประสานกันเป็นระบบกับระบบเขตวงแหวนชั้นในและชั้นนอก ซึ่งปัจจุบันเชื่อมเสร็จสมบูรณ์เต็มโครงการ ระบบถนนเหล่านี้เป็นตัวเร่งให้มีการเปิดที่ดินที่เคยเป็นที่ว่าง ที่ดินการเกษตรเป็นที่ดินสินทรัพย์กิจกรรมของเมืองอย่างอื่นอย่างรวดเร็ว

แผนที่แสดงการใช้อาคารและที่ดิน ปี พ.ศ. 2529 เขตพระนคร

๒. ลักษณะการใช้ที่ดิน

กรุงเทพมหานครมีลักษณะการใช้ที่ดินแตกต่างกันอย่างเห็นได้ชัดในแต่ละพื้นที่ซึ่งเป็นลักษณะการใช้ที่ดินที่สับสน ขาดระเบียบ ทั้งนี้เป็นผลสืบเนื่องมาจากการขาดการวางแผนที่ดีตั้งแต่ในระยะแรก ทำให้เกิดการพัฒนาเมืองในลักษณะไม่สมดุลย์ กล่าวคือความหนาแน่นแออัดจะอยู่บริเวณใจกลางเมือง (เขตชั้นใน) และขยายตัวออกไปในพื้นที่ใกล้เคียง (เขตชั้นกลาง) อย่างรวดเร็ว ในขณะที่พื้นที่รอบนอกของกรุงเทพมหานครยังคงเป็นพื้นที่เกษตรและลักษณะชนบทอยู่ทั่วไป

เขตชั้นใน ซึ่งมีเกาะรัตนโกสินทร์ตั้งอยู่บริเวณในสุด มีพื้นที่เมืองทั้งสิ้น ๕๑,๗๙๖ ไร่ (ปี พ.ศ. ๒๕๒๖) โดยมีการใช้ที่ดินเพื่อการพักอาศัยมากที่สุด ร้อยละ ๓๘ รองลงมาคือ พาณิชยกรรม ร้อยละ๑๙ สถาบันราชการและสาธารณูปโภค ประมาณร้อยละ ๑๙ เช่นกัน ส่วนการอุตสาหกรรมมีน้อยที่สุดเพียง ร้อยละ ๓ เท่านั้น จากสัดส่วนของการใช้ที่ดินดังกล่าวจะเห็นได้ว่า การพาณิชยกรรมและสถาบันราชการ สาธารณูปโภคมีสัดส่วนสูงมาก แสดงให้เห็นถึงการกระจุกตัวของแรงงานประเภทนี้สูงที่สุดในเขตกรุงเทพมหานครโดยเฉพาะด้านพาณิชยกรรมจะอยู่ในเขตพญาไท ปทุมวัน และธนบุรี ส่วนด้านสถาบันราชการและสาธารณูปโภค จะอยู่ในเขตพญาไท ดุสิต และพระนคร

สำหรับพื้นที่ชุมชนในกรุงรัตนโกสินทร์ส่วนใหญ่เป็นชุมชนเดิมที่มีพัฒนาการทางเศรษฐกิจ สังคมมาตั้งแต่สมัยรัตนโกสินทร์ ได้แก่ ย่านท่าเตียน ท่าช้าง ท่าพระจันทร์ ซึ่งเป็นย่านการค้า อาหารทั้งแห้งและสำเร็จรูปและบริการต่าง ๆ ลักษณะของการใช้พื้นที่เป็นลักษณะผสมของที่อยู่อาศัยและที่ประกอบการค้า ซึ่งเป็นมาตั้งแต่เริ่มต้น พื้นที่ส่วนนี้จะยังคงอยู่เพื่อให้บริการเช่า ข้าราชการและประชาชนที่ประกอบอาชีพในบริเวณกรุงรัตนโกสินทร์และที่เดินทางไปมาระหว่างฝั่งธนบุรีและพระนครต่อไป แต่จะอยู่ในขอบเขตเดิมการสร้างอาคารใหม่มีน้อยและมีมานานแล้ว ปัจจุบันนี้ส่วนใหญ่เป็นการปรับปรุงอาคารเดิมให้อยู่ในสภาพใช้การได้ดีเท่านั้น ซึ่งลักษณะการใช้ที่ดินที่สำคัญมีดังนี้

๒.๑) การใช้ที่ดินเพื่อการอยู่อาศัย (Residential Landuse)

การใช้ที่ดินเพื่อการพักอาศัยในกรุงรัตนโกสินทร์ ส่วนใหญ่จะอาศัยอยู่ในบริเวณเขตรอบนอกคูเมืองเดิมออกไป ซึ่งพื้นที่เก่าแก่มีพัฒนาการมาตั้งแต่กรุงรัตนโกสินทร์ทั้งนี้เนื่องจากภายในบริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาถึงคลองคูเมืองเดิม เป็นย่านสถาบันราชการจะมีเฉพาะบางส่วนอาศัยอยู่ริมแม่น้ำ ลักษณะของที่อยู่อาศัยแบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ ประเภทบ้านเดี่ยวบริเวณที่มีประชากรอาศัยหนาแน่นจะอยู่ในซอยด้านหลังตึกแถวปะปนกับชุมชนแออัด บริเวณบางขุนพรหม บริเวณถนนพระสุเมรุ ถนนดินสอ วัดสามพระยา เป็นต้น และที่อยู่อาศัยประเภทผสม คือใช้พื้นที่พักอาศัยรวมกับพาณิชยกรรม ลักษณะอาคารส่วนใหญ่เป็นห้องแถวหรือตึกแถว ชั้นล่างใช้ประกอบการค้าและชั้นบนใช้เป็นที่อยู่อาศัย ซึ่งลักษณะที่อยู่อาศัยประเภทนี้จะกระจายอยู่ในบริเวณย่านการค้าสำคัญ อาทิย่านบางลำภู ย่านแพร่งนรา แพร่งสรรพศาสตร์ แพร่งภูธร บ้านหม้อ วังบูรพา พาหุรัด เยาวราช และราชวงศ์ เป็นต้น

การใช้ที่ดินประเภทที่อยู่อาศัยโดยทั่วไปจะเพิ่มความหนาแน่นขึ้นเรื่อย ๆ ทั้งนี้เนื่องจากที่ดินมีราคาสูงมาก ดังนั้นจึงมีการใช้ประโยชน์ที่ดินให้คุ้มค่ามากขึ้น โดยการสร้างที่พักอาศัยเป็นอาคารสูง เช่นอพาร์ทเมนท์และคอนโดมิเนียม นอกจากนี้ยังมีการแบ่งที่ดินและก่อสร้างอาคารบ้านเรือนเพิ่มขึ้นในบริเวณที่ดินเดิม จึงทำให้มีความหนาแน่นทั้งในแนวราบและแนวดิ่งเพิ่มมากขึ้น

๒.๒) การใช้ที่ดินเพื่อการพาณิชยกรรม (Commercial Landuse)

การใช้ที่ดินในเขตกรุงรัตนโกสินทร์บริเวณรอบนอกคลองคูเมืองเดิม ส่วนใหญ่จะเป็นการใช้ที่ดินประเภทพาณิชยกรรมมากที่สุด โดยแบ่งเป็นอาคารพาณิชยกรรมโดยเฉพาะ ได้แก่ อาคารศูนย์การค้าและห้างสรรพสินค้า และอาคารพาณิชย์-พักอาศัย (ห้องแถว ตึกแถว) ซึ่งมีการรวมตัวของกิจกรรมประเภทเดียวกันแบ่งให้เป็นย่านอย่างชัดเจน เป็นบริเวณที่มีความหนาแน่นประชากรสูงมาก แต่มีแนวโน้มจะค่อย ๆ ลดลงเช่นเดียวกับเขตชั้นในอื่น ๆ บริเวณย่านการค้าที่สำคัญ ได้แก่

๑) ย่านวังบูรพาและพาหุรัด	เป็นศูนย์รวมสินค้าระดับประเทศหลายประเภทคือ ย่านหนังสือ ย่านฟิล์มภาพยนตร์ ย่านเสื้อผ้า และเครื่องประดับสตรี
๒) ย่านบ้านหม้อ	เป็นย่านขายเครื่องเงิน เพชร ทองและนาค
๓) ย่านปากคลองตลาด	เป็นย่านขายอาหารสด
๔) ย่านคลองถม	เป็นย่านการค้าของเก่า
๕) ย่านวรจักร	เป็นย่านการค้าเครื่องยนต์และอะไหล่ยนต์
๖) ย่านสวนมะลิ	เป็นย่านการค้าเฟอร์นิเจอร์
๗) ย่านวงเวียน ๒๒	เป็นย่านการค้าพลาสติค อุปกรณ์
๘) ย่านเวิ้งนครเขษม	เป็นย่านร้านค้าของเก่าประเภทเครื่อง-ประดับและวัตถุโบราณ เฟอร์นิเจอร์ราคาแพง หนังสืออ่านเล่น เครื่อง-ดนตรี เครื่องจักรกล
๙) ย่านเยาวราช (China Town)	เป็นย่านสรรพสินค้าชั้นนำ สถานเริงรมย์ แหล่งสินค้าอุปโภคบริโภคจากเมืองจีนเกือบทุกชนิด
๑๐) ย่านเชียงกง (ตอนใต้ของย่านสำเพ็ง)	ขายอุปกรณ์เครื่องเดินเรือและอะไหล่รถยนต์ เครื่องเหล็ก และเครื่องจักรสำหรับงานอุตสาหกรรมทั้งของใหม่และของเก่า
๑๑) ย่านสำเพ็ง	เป็นย่านการค้าผ้าและเสื้อผ้าสำเร็จรูป เครื่องเย็บปักถักร้อย เครื่องประดับ เครื่องใช้เบ็ดเตล็ด มีทั้งจำหน่ายปลีกและส่ง
๑๒) ย่านราชวงศ์	เป็นย่านของสถาบันการเงิน เช่น ธนาคาร ทรัสต์ และบริษัทเงินทุน-หลักทรัพย์ต่าง ๆ

๑๓) ย่านทรงวาด	เป็นย่านการค้าส่งผลิตผลทางการเกษตร
๑๔) ย่านสี่แยกวัดตึก	เป็นย่านการค้าปลีกและส่ง สินค้าประเภทเครื่องไฟฟ้า เครื่องมืออุปกรณ์การก่อสร้าง เช่น เลื่อย ฆ้อน ลูกบิด กลอนประตู ฯลฯ

ย่านการค้าพาณิชยกรรมดังกล่าวมีลักษณะการค้าเฉพาะย่านและมีอายุยืนยาวจนกระทั่งปัจจุบัน ย่านการค้าเหล่านี้เคยรุ่งเรืองมาก่อน ในสมัยที่เมืองยังไม่ขยายตัวออกไปมากเท่าที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน เนื่องจากตั้งอยู่ในพื้นที่ที่ขอบเขตจำกัด ประกอบกับการขยายตัวทางเศรษฐกิจการค้าที่รวดเร็วเกินกว่าที่พื้นที่เดิมจะรองรับได้ทัน และความไม่เอื้ออำนวยในระบบการใช้ที่ดินเดิม และขาดสิ่งอำนวยความสะดวกพื้นฐานที่สำคัญ ได้แก่ ขาดที่จอดรถ ถนนคับแคบก่อให้เกิดปัญหาจราจรติดขัด ประกอบกับเมืองขยายออกไปสู่พื้นที่รอบนอกกรุงรัตนโกสินทร์ ซึ่งเป็นที่ดินเปิดใหม่มีโอกาสในการพัฒนาที่สูงกว่าทำให้ย่านการค้าเหล่านี้ซบเซาไประยะหนึ่ง ย่านการค้าของเมืองก็ย้ายไปอยู่ในพื้นที่กรุงเทพชั้นนอกออกไป ได้แก่ ย่านประตูน้ำ ราชดำริ และขยายไปสู่ปทุมวัน สีลม และสาธร ตามลำดับ ลักษณะของอาคารร้านค้าเหล่านี้ก็มีความเปลี่ยนแปลงไปอย่างมาก จากย่านการค้าในต้นรัชกาลในบริเวณย่านการค้าเดิมซึ่งร้านค้าส่วนใหญ่เป็นอาคารพาณิชย์ลักษณะตึกแถว พื้นที่ประกอบการค้าชั้นล่างและที่อยู่อาศัยชั้นบนไม่มีที่จอดรถและสิ่งอำนวยความสะดวกอื่น ๆ มาเป็นศูนย์การค้าทันสมัย ซึ่งมีพื้นที่สำหรับประกอบกิจกรรมการค้าหลากประเภท และเพียบพร้อมด้วยสิ่งอำนวยความสะดวกครบครัน อาทิที่จอดรถ สถานบริการต่าง ๆ เช่น ร้านอาหารภัตตาคาร โรงมโหรสพ และพื้นที่สันทนาการอื่น ๆ ซึ่งผู้มาใช้บริการสามารถประกอบกิจกรรมได้หลากหลายภายในสถานที่เดียวกัน ย่านการค้าใหม่เหล่านี้มีส่วนกระตุ้นให้ย่านการค้าดั้งเดิมที่กล่าวมาแล้วเริ่มปรับตัวและแก้ปัญหา โดยรื้ออาคารพาณิชย์เก่าเพื่อสร้างอาคารศูนย์การค้าอย่างใหม่แทนที่ อาทิ ห้างสรรพสินค้าเซ็นทรัล เมอรี่คิงส์ และศูนย์การค้านิวเวอร์ล เป็นต้น ทำให้ย่านการค้าเหล่านี้กลับมีชีวิตชีวาเพิ่มขึ้น

จะเห็นได้ว่าการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินของย่านการค้าเดิมในพื้นที่รอบนอกคลองคูเมืองเดิม ในระยะเพียงไม่กี่ปีที่ผ่านมามีลักษณะการขยายตัวในแนวดิ่งมากขึ้น โดยเห็นได้ชัดจากการเปลี่ยนแปลงลักษณะอาคารประกอบการค้า ซึ่งเดิมเป็นตึกแถวเพียง ๒-๓ ชั้น มีที่พักอาศัยอยู่ชั้นบนและประกอบการค้าบริเวณชั้นล่าง เปลี่ยนมาเป็นอาคารขนาดใหญ่ที่มีไว้เพื่อกิจการค้าแต่เพียงอย่างเดียว ส่วนบริเวณห้องแถวและตึกแถวจะมีการค้ารุกล้ำออกไปในบริเวณริมถนนและซอยต่าง ๆ โดยเฉพาะจุดตัดแยกซอยจนในบางแห่งไม่สามารถให้รถผ่านได้ หรือจำเป็นต้องให้รถวิ่งทางเดียว (One Way) เพื่อแก้ปัญหาการจราจรแต่ไม่ได้ผลเท่าที่ควร อาทิ ถนนเจริญกรุง ถนนเยาวราช เป็นต้น

๒.๓) การใช้ที่ดินประเภทสถาบันราชการ

เขตพระนครชั้นในสุด หรือเขตกรุงรัตนโกสินทร์ตั้งอยู่ในวงล้อมของคลองรอบกรุง มีพื้นที่ประมาณ ๒ ตารางกิโลเมตร เป็นจุดเริ่มต้นวิวัฒนาการของกรุงเทพมหานครมาตลอด ระยะเวลาอันยาวนานมีบทบาทสำคัญคือ เป็นทั้งศูนย์รวมจิตใจของประชาชนทั้งชาติ เป็นศูนย์กลางแห่งประวัติศาสตร์ของกรุงรัตนโกสินทร์ เป็นศูนย์กลางของความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจและธุรกิจการค้า และที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือ เป็นศูนย์กลางการบริหารประเทศโดยเฉพาะอย่างยิ่งในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น แม้กระทั่งปัจจุบันมีกระทรวง ทบวง กรม และหน่วยงานสำคัญของภาครัฐบาล ซึ่งในรัชสมัยรัชกาลที่ ๙ ได้มีสถานที่ราชการเพิ่มขึ้นเป็นจำนวนมาก ทั้งที่เป็นหน่วยงานที่ตั้งขึ้นใหม่และขยายหน่วยงานเพื่อความคล่องตัวในการปฏิบัติราชการ (การศึกษาครั้งนี้ได้รวบรวมตำแหน่งที่ตั้งไว้ แต่ความเป็นมาจะเสนอเฉพาะสถานที่ราชการที่เปลี่ยน-แปลงจากวังและบ้านเสนาบดีเป็นส่วนใหญ่)

จากการขยายตัวของสถานที่ราชการที่เพิ่มขึ้นเป็นจำนวนมากดังกล่าวเป็นผลให้กิจกรรมภายในเขตกรุงรัตนโกสินทร์มีลักษณะเข้มข้นขึ้น ซึ่งเกิดจากการติดต่อในระหว่างหน่วยงานของรัฐและการให้บริการประชาชน ปัญหาที่ต่อเนื่องตามมาก็คือปัญหาการจราจรและปัญหาที่จอดรถไม่เพียงพอ นอกจากนี้การใช้อาคารสถานที่ราชการส่วนใหญ่ยังเกิดปัญหาพื้นที่รองรับการขยายตัว เนื่องจากตั้งอยู่ในบริเวณที่มีการใช้ที่ดินโดยรอบหนาแน่นมาก ซึ่งสถาบันวิจัยสังคม และภาควิชาการวางแผนภาคและเมือง คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหา-วิทยาลัย ในรายงานการศึกษาการวางแผนการใช้ที่ดินของสถาบันราชการในเขตกรุงเทพมหานครและปริมณฑล (ระยะที่ ๒) เสนอต่อสำนักงานคณะกรรมการสิ่งแวดล้อมแห่งชาติ ๒๕๒๙ โดยสรุปเป็นแนวความคิดไว้คือ ให้คงหน่วยงานของรัฐที่มีหน้าที่หลักที่ส่งเสริมด้านศิลปวัฒนธรรมคงหน่วยงานราชการที่มีหน้าที่บริหารเป็นหลัก และเป็นหน่วยงานสูงสุดในแต่ละกระทรวง ทบวง กรม ในกรุงรัตนโกสินทร์ ได้แก่ สำนักงานปลัดกระทรวงต่าง ๆ คงหน่วยงานราชการในกระทรวงยุติธรรม ได้แก่ ศาลฎีกา ซึ่งเป็นสถาบันสูงสุดสถาบันหนึ่งในการปกครองระบอบรัฐธรรมนูญ และให้ย้ายหน่วยงานที่มีหน้าที่บริการประชาชนเป็นหลัก มีประชาชนมาติดต่อมาก และหน่วยงานที่มีภารกิจไม่เกี่ยวข้องกับกิจกรรมด้านศิลปวัฒนธรรมออกจากที่เดิม อาคารที่ทำการของหน่วยงานสำคัญ ๆ ของรัฐหลายแห่งที่เปลี่ยนแปลงมาจากพระราชวัง และวังขุนนางต่าง ๆ ในตอนต้นและตอนกลางรัตนโกสินทร์ยังคงมีการใช้งานอยู่และส่วนใหญ่ยังมีการอนุรักษ์ให้อยู่ในสภาพที่ดีตลอดมา

สำหรับแนวความคิดในการพัฒนา โดยการย้ายหน่วยงานราชการโดยที่มีภาระกิจหลักในการให้บริการประชาชนออกจากที่ตั้งในเขตกรุงรัตนโกสินทร์นั้น หรือเป็นการลดความหนาแน่นของกิจกรรม ซึ่งจะส่งผลให้ปัญหาการใช้อาคารสถานที่ราชการและปัญหาต่อเนื่องบรรเทาลงได้

ศาลแพ่ง ศาลอาญา ถนนรัชดาภิเษก

๒.๔) การใช้ที่ดินประเภทอุตสาหกรรมและคลังสินค้า

กิจการอุตสาหกรรมภายในเกาะรัตนโกสินทร์ส่วนใหญ่เป็นลักษณะของอุตสาหกรรมบริการประเภทซ่อมเครื่องจักร เครื่องยนต์ และการหัตถกรรม (การแกะสลักและกลึงไม้) สำหรับการใช้ที่ดินประเภทคลังสินค้าจะกระจุกตัวบริเวณย่านทรงวาด ซึ่งเป็นที่ตั้งของโกดังสินค้าผลิตภัณฑ์ทางการเกษตรประเภทของแห้งที่มาจากทั้งในและนอกประเทศ เช่น พริกแห้ง หอม กระเทียม พุทราจีน หูฉลาม เป็นต้น

๒.๕) การใช้ที่ดินประเภทสวนสาธารณะ

ปัจจุบันการใช้ที่ดินประเภทนี้ได้รับการปรับปรุงและก่อสร้างเพิ่มเติมขึ้นหลายแห่ง โดยหน่วยงานท้องถิ่นที่รับผิดชอบคือกรุงเทพมหานคร โดยเฉพาะภายในเขตคูเมืองเดิม จะได้รับการปรับปรุงตั้งแต่สวนหย่อมขนาดเล็กจนถึงสวนสาธารณะขนาดใหญ่ (สนามหลวง สนามไชย ราชอุทยานวังสราญรมย์) นอกจากนี้แล้วยังมีที่โล่งว่างที่เปิดให้บริการแก่ประชาชนทั่วไป ซึ่งส่วนใหญ่จะอยู่ในโบราณสถาน ได้แก่ พระบรมมหาราชวัง วัด ศาสนสถาน และโบราณสถานประเภทประวัติศาสตร์ต่าง ๆ

๓. การอนุรักษ์เกาะรัตนโกสินทร์

จากความสำคัญของพื้นที่กรุงรัตนโกสินทร์ ซึ่งเป็นที่ตั้งของสถาบันราชการระดับประเทศและย่านการค้าที่สำคัญ ซึ่งจำเป็นต้องมีการติดต่อสัมพันธ์กันทั้งในภาครัฐบาลกับภาครัฐบาล ภาครัฐบาลกับภาคเอกชน และภาคเอกชนกับภาคเอกชน ซึ่งในแต่ละวันมีการเคลื่อนไหวของกิจกรรมอย่างมาก แต่ในขณะเดียวกันพื้นที่และระบบถนนไม่สามารถรองรับการเดินทางและกิจกรรมได้ อย่างเพียงพอ ความหนาแน่นมากขึ้นในทุกขณะจนในที่สุดก่อให้เกิดปัญหาตามมาอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ อาทิ ปัญหาการจราจร ปัญหาที่จอดรถ ปัญหาความสั่นสะเทือนจากการจราจร ตลอดจนปัญหาสิ่งแวดล้อมโดยทั่วไป

ในปี พ.ศ. ๒๕๒๔ สำนักงานคณะกรรมการสิ่งแวดล้อมแห่งชาติจึงได้นำเสนอมติคณะกรรมการโครงการกรุงรัตนโกสินทร์ต่อคณะรัฐมนตรี ในเรื่องแนวนโยบายการใช้ที่ดินบริเวณกรุงรัตนโกสินทร์ชั้นในอันมีผลต่อมาตราการอนุรักษ์สิ่งก่อสร้าง และโบราณสถานในบริเวณดังกล่าวนี้ ซึ่งได้รับความเห็นชอบจากคณะรัฐมนตรี

สาระสำคัญของแนวนโยบายดังกล่าวได้แก่ การควบคุมกิจกรรมที่จัดทำกับสภาพแวดล้อมเดิมของพื้นที่ เช่น อุตสาหกรรม หัตถกรรม ห้ามมิให้สร้างอาคารที่อยู่อาศัยเพิ่มส่วนที่รื้อและปลูกสร้างใหม่ก็มิให้สูงกว่าอาคารโดยรอบ นอกจากนั้นยังควบคุมและจัดระเบียบอาคารรวมทั้งรื้อสิ่งก่อสร้างต่าง ๆ ริมน้ำ จัดระเบียบการจราจร และสิ่งแวดล้อมโดยส่วนรวมใหม่ และส่งเสริมดูแลรักษาอาคารที่มีคุณค่าทางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรม กับส่งเสริมกิจกรรมที่สนับสนุนวัฒนธรรมและประเพณีไทย

ในปี พ.ศ. ๒๕๒๘ กรุงเทพมหานครได้ออกข้อบัญญัติเพื่อควบคุมความสูงของอาคารสร้างใหม่ เพื่อเป็นการจัดระเบียบและรักษาสภาพแวดล้อมไม่ให้มีความแตกต่างกันโดยห้ามมิให้ก่อสร้างอาคารสูงเกิน ๑๖ เมตร เฉพาะพื้นที่ภายในคลองคูเมืองเดิม และในปี พ.ศ. ๒๕๒๙ ได้ออกข้อบัญญัติห้ามก่อสร้างอาคารสูงเกิน ๒๐ เมตร สำหรับพื้นที่ถัดออกจากคลองคูเมืองเดิมจนถึงคลองโอ่งอ่างหรือคลองบางลำภู

นอกจากนโยบายรวมของการใช้ที่ดินบริเวณกรุงรัตนโกสินทร์ รัฐบาลยังได้พยายามแก้ปัญหาในส่วนของการใช้ที่ดินในพื้นที่ต่าง ๆ ที่หน่วยงานของรัฐตั้งอยู่ โดยจัดระบบการใช้พื้นที่ใหม่ และแก้ปัญหาที่เกิดขึ้นจากการบริหารงานของหน่วยงานต่าง ๆ เหล่านี้ โดยมีการศึกษาการย้ายหรือขยายหน่วยงานต่าง ๆ ตามความเหมาะสม และให้สอดคล้องกับนโยบายของการใช้ที่ดินบริเวณกรุงรัตนโกสินทร์

องค์ประกอบของเมืองและชุมชน

๑) วัด

ในอดีตวัดมีบทบาทในการเป็นศูนย์กลางชุมชนในด้านจิตใจของสังคม ซึ่งการสร้างและดูแลรักษาเป็นภาระกิจของพระมหากษัตริย์ แต่หลังจากรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่มีการสร้างวัดเพิ่มขึ้นอีก จะมีเพียงการบูรณะซ่อมแซมในช่วงที่กรุงรัตนโกสินทร์มีอายุครบ ๑๕๐ ปี และหลังจากนั้นเศรษฐกิจตกต่ำมากท้องพระคลังไม่มีงบประมาณเพียงพอในการบูรณะซ่อมแซมวัด ดังนั้นวัดจำเป็นต้องนำที่ดินมาใช้ประโยชน์ในเชิงพาณิชย์โดยการให้เอกชนเช่าทำการค้าและก่อสร้างบ้านพักอาศัย นอกจากนี้ที่ดินของวัดบางส่วนยังถูกแบ่งเพื่อการก่อสร้างถนน เช่น วัดเลียบ และวัดจักรวรรดิ์ เป็นต้น สภาพปัจจุบันบทบาทของวัดจึงเป็นเพียงศูนย์รวมจิตใจของชุมชนย่อย และสถานที่ประกอบพิธีกรรมทางศาสนาพุทธและลักษณะทางกายภาพเปลี่ยนไปจากเดิมมาก

๒) วังและวังเจ้านาย

ตั้งแต่หลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองจากสมบูรณาญาสิทธิราชมาเป็นระบอบประชาธิปไตย ได้มีการเปลี่ยนการใช้ที่ดินจากวังและวังเจ้านายมาเป็นสถานศึกษาและสถานที่ราชการ เช่นกระทรวงกลาโหม และกระทรวงการต่างประเทศ เป็นต้น ซึ่งจะเห็นได้ว่าวังและวังเจ้านายมีบทบาทลดลงจากเดิมที่เคยเป็นศูนย์-กลางชุมชนมาเป็นสถานที่ให้บริการประชาชน

๓) ตลาด

ลักษณะของตลาดและย่านการค้าในปัจจุบัน ได้กลับมาฟื้นฟูอีกครั้งหลังจากได้มีการขยายตัวออกสู่พื้นที่รอบนอกกรุงรัตนโกสินทร์จนทำให้ย่านการค้าเดิมซบเซาลงชั่วระยะหนึ่ง แต่หลังจากมีการปรับปรุงและก่อสร้างอาคารพาณิชยกรรมในรูปแบบใหม่ประเภทศูนย์การค้า ซึ่งเป็นอาคารเพื่อการค้าเพียงอย่างเดียวและมีสินค้าหลายประเภทครบครัน ทำให้ย่านการค้าเปลี่ยนไปจากเดิม อย่างไรก็ตามจากข้อบัญญัติของกรุงเทพมหานครห้ามปลูกสร้างอาคารสูงเกินกว่า ๑๖-๒๐ เมตร ในกรุงรัตนโกสินทร์ ทำให้แนวโน้มในอนาคตจะไม่มีอาคารสูงหรืออาคารขนาดใหญ่ ซึ่งจะเป็นศูนย์การค้าสมบูรณ์แบบเกิดขึ้นอีก ทั้งนี้เพราะที่ดินมีราคาสูงมากจำเป็นต้องใช้ประโยชน์ให้คุ้มค่า ดังนั้นสิ่งที่จะปรากฏในอนาคตคือย่านการค้าในรูปแบบเดิมที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน แต่ความหนาแน่นจะเพิ่มขึ้นอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้

๔) ชุมชนหรือบ้านเรือน

สำหรับชุมชนที่อยู่อาศัยจะมีลักษณะกระจายตัวออกจากกรุงรัตนโกสินทร์มากขึ้นในปัจจุบัน แต่เฉพาะผู้มีรายได้สูงที่ต้องการหนีความแออัดและต้องการสภาพแวดล้อมที่ดีกว่าเท่านั้น ส่วนผู้มีรายได้ต่ำซึ่งไม่สามารถอพยพย้ายไปอยู่ในบริเวณอื่นได้ และจำต้องอาศัยอยู่ในบริเวณเดิมนั้น จะมีความหนาแน่นของประชากรในบริเวณที่อยู่อาศัยมากขึ้นเรื่อย ๆ และในที่สุดจะเป็นสลัมเกิดขึ้นทั่วไป

๕) เส้นทางคมนาคม

บทบาทของคลองที่เคยเป็นเส้นทางคมนาคมหลักของเมืองมาแต่เก่าก่อนค่อย ๆ ลดความสำคัญไปตั้งแต่ปลายรัชกาลที่ ๖ จนกระทั่งถึงรัชกาลปัจจุบันสภาพคลองเหล่านี้มีปัญหาทางสภาวะแวดล้อมเป็นอย่างมาก เนื่องจากมีการใช้มายาวนานเป็นทั้งเส้นทางคมนาคมที่ทำการค้า หรืออยู่อาศัย และอื่น ๆ มิได้มีการควบคุมอย่างรัดกุม คลองหลายสายตื้นเขินและแปรสภาพไปบ้าง หรือมีการถมทำเป็นถนนแทนก็มี แต่คลองสายสำคัญ ๆ ทางประวัติศาสตร์ซึ่งอยู่ในบริเวณกรุงรัตนโกสินทร์หลายสาย ยังคงสภาพอยู่ได้แก่ คลองคูเมืองเดิม คลอง

รอบกรุง สำหรับคลองในพื้นที่ถัดออกไปได้แก่ คลองหลอด คลองผดุงกรุงเกษม คลองมหานาค ยังคงสภาพอยู่เช่นกัน แต่จะถูกใช้เป็นทางระบายน้ำของเมือง มิได้เป็นเส้นทางคมนาคมหรือเป็นพื้นที่ของกิจกรรมทางสังคมและเศรษฐกิจดังแต่ก่อน

ถนนกลายเป็นเส้นทางคมนาคมหลักในกรุงรัตนโกสินทร์มาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๖ และทวีความสำคัญมากขึ้นตามลำดับในรัชสมัยต่อมาจนกระทั่งรัชกาลปัจจุบัน ซึ่งมีจำนวนถนนทั้งสิ้น ๓๘ สาย มีความยาวรวมกันประมาณ ๒๕ กิโลเมตร อย่างไรก็ตามระบบถนนภายในกรุงรัตนโกสินทร์บางสายเป็นถนนที่สร้างขึ้นในยุคต้นกรุงรัตนโกสินทร์ ผิวการจราจรมีขนาดเล็กและแคบมาก ประกอบกับมีอาคารและสิ่งก่อสร้างต่าง ๆ สร้างขนานทั้งสองข้าง ทำให้โอกาสที่ถนนเหล่านั้นจะมีการเปลี่ยนแปลงหรือขยายแนวออกไปมีน้อยมาก เป็นผลให้ถนนหลายบริเวณมีการจราจรติดขัดมากในชั่วโมงเร่งด่วน แต่อย่างไรก็ตามได้มีการแก้ปัญหาการจราจรโดยใช้ระบบการเดินรถทางเดียวในถนน ๑๖ สาย ที่มีการจราจรติดขัดสูงสุด ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่าสภาพถนนที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบันเป็นสภาพเดิมที่ได้มีการปรับปรุงสภาพให้เหมาะสมกับการใช้ในปัจจุบัน โดยการจัดระบบสาธารณูปโภคที่จำเป็นอาทิ ไฟฟ้า ประปา โทรศัพท์ และการระบายน้ำควบคู่กันไปในแนวทางเท้าสองข้างถนนต่างกับถนนในเขตพื้นที่รอบนอกออกไปซึ่งมีการเปลี่ยนแปลงไปมากกว่า เนื่องจากสภาพแวดล้อมเอื้ออำนวย

ภายในบริเวณกรุงรัตนโกสินทร์มีสะพานข้ามแม่น้ำเจ้าพระยา ๓ สะพาน ด้วยกันคือ สะพานสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ซึ่งเป็นสะพานที่สร้างขึ้นตั้งแต่ ปี พ.ศ. ๒๔๗๕ เป็นสะพานข้ามแม่น้ำขนาดเล็กสะพานแรกที่เชื่อมโยงกิจกรรมระหว่างฝั่งพระนครและธนบุรีบริเวณทางตอนใต้ของพื้นที่ภายในคูเมืองเดิม เป็นผลให้มีการขยายตัวของพื้นที่เมืองประเภทต่าง ๆ อาทิ การค้าพาณิชยกรรม อุตสาหกรรมและที่พักอาศัย ต่อมาได้มีการสร้างสะพานข้ามแม่น้ำขนาดใหญ่อีกแห่งหนึ่ง คือ สะพานสมเด็จพระปิ่นเกล้า เพื่อเปิดพื้นที่ฝั่งตะวันตกให้เชื่อมโยงกิจกรรมกับฝั่งพระนครทางด้านทิศเหนือของพื้นที่ภายในคลองคูเมืองเดิม ในระยะหลังกิจกรรม ๒ ฝั่งแม่น้ำมีความสัมพันธ์กันมากขึ้น การเดินทางติดต่อสื่อสารมีมากขึ้นเรื่อย ๆ จนทำให้เกิดปัญหาจราจรโดยเฉพาะบริเวณสะพานพุทธฯ ทางราชการจึงได้แก้ปัญหาการจราจรโดยการสร้างสะพานพระปกเกล้า ซึ่งเป็นสะพานข้ามแม่น้ำขนาดใหญ่คู่ขนานกับสะพานพุทธฯ ทั้งนี้เพื่อเป็นการแบ่งเบาภาระการจราจร

นอกจากสะพาน ถนน และคลองสายสำคัญแล้ว องค์ประกอบของเมืองในเขตกรุงรัตนโกสินทร์ที่มีความผูกพันกับประวัติของเมือง ไม่ว่าจะเป็นสิ่งก่อสร้างเช่นกำแพงเมือง ป้อมปราการ ตลอดจนอาคารและกลุ่มอาคารพาณิชย์บางกลุ่มซึ่งมีคุณค่าทางสถาปัตยกรรมและหรือทางประวัติศาสตร์ที่ยังคงเหลืออยู่ก่อนรัชกาลนี้ ยังคงได้รับการบูรณะปฏิสังขรณ์ไปพร้อมกับการอนุรักษ์ส่วนอื่น ๆ ของกรุงรัตนโกสินทร์ด้วย

แสดง ความสัมพันธ์ระหว่างองค์ประกอบเมืองประเภทต่าง ๆ

แผนผังแสดงองค์ประกอบกรุงรัตนโกสินทร์
สมัยรัชกาลที่ ๙ (พ.ศ. ๒๔๘๙-ปัจจุบัน)

แผนที่ ๕.๙

- แม่น้ำลำคลอง
- คลองขนาดเล็ก
- สะพาน
- ท่าเรือ
- ทางเดิน
- ถนน
- ทางรถไฟ
- สถานีรถไฟ
- ป้อม
- ประตูเมือง
- กำแพง
- พระราชวังและวัง
- วัด
- โบสถ์
- สุเหร่า
- ศาลเจ้า
- สถานที่ราชการ
- แหล่งชุมชนทั่วไป
- แหล่งชุมชนหนาแน่น
- ตลาด
- ตึกแถว
- บ้านสำคัญ
- ที่ว่าง

ข้อสรุปและข้อเสนอแนะ

จากการวิเคราะห์ถึงความสัมพันธ์ต่อเนื่องขององค์ประกอบเมืองที่สำคัญของกรุงรัตนโกสินทร์ดังได้กล่าวมาแล้ว จะเห็นได้ว่าเนื้อที่ในบริเวณกรุงรัตน-โกสินทร์ในปัจจุบันที่การวิจัยนี้มุ่งศึกษา อันได้แก่บริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาทั้งฝั่งธนบุรีและฝั่งพระนคร ไปจนถึงแนวคลองผดุงกรุงเกษมนั้น ยังนับว่าเป็นพื้นที่ที่มีความสำคัญทางประวัติศาสตร์สูงสุดเช่นเดียวกับในอดีต พระบรมมหา-ราชวัง วัดสำคัญจำนวนมากมาย อาคารสถานที่ทำการของราชการซึ่งเคยเป็นวังเก่า หรือบ้านเก่าของขุนนางเสนาบดีในอดีต ย่านการค้าและชุมชนที่พักอาศัยเก่าแก่ ตลอดจนกำแพงเมือง ป้อม คลอง สะพาน และถนนที่มีความสำคัญในอดีตยังคงมีปรากฏอยู่จนทุกวันนี้

แม้เขตเมืองกรุงเทพมหานครในปัจจุบันจะขยายตัวออกไปจากบริเวณเดิมของกรุงรัตนโกสินทร์ทุกทิศทางเป็นเนื้อที่กว้างใหญ่กว่าเดิมมากมาย ประชากรเพิ่มมากขึ้น ชุมชนที่พักอาศัยขยายตัวออกไปชานเมืองหลายแห่ง การจราจรหนาแน่นขึ้น มีการเปลี่ยนแปลงศูนย์กลางของย่านธุรกิจการค้าไปสู่บริเวณอื่นนอกเขตเกาะรัตนโกสินทร์ รวมทั้งเริ่มมีการย้ายสถานที่ทำการของรัฐบาลบางแห่งจากบริเวณเดิมที่เคยเป็นศูนย์กลางการบริหารประเทศในอดีตออกสู่บริเวณรอบนอกกรุงรัตนโกสินทร์ออกไป เพื่อรองรับการขยายตัวของหน่วยงานที่เพิ่มมากขึ้น ตลอดจนมีการเปลี่ยนแปลงประโยชน์ใช้สอยของอาคารเดิมไปบ้างก็ตาม แต่พื้นที่บริเวณเกาะรัตนโกสินทร์นี้ ก็ยังคงเป็นสัญญลักษณ์ของอดีตที่มีความผูกพันต่อเนื่องมาจนปัจจุบัน เป็นพื้นที่ที่แสดงให้เห็นเค้าโครงของชุมชนเมืองในอดีต ซึ่งตำแหน่งที่ตั้งขององค์ประกอบหลักของเมืองบ่งบอกให้ทราบถึงความสัมพันธ์ต่อเนื่องกับประวัติศาสตร์อันยาวนานและวิถีชีวิตของผู้คนที่เคยอาศัยอยู่ในพื้นที่นี้ ดังนั้นจึงควรมีการรักษาเอกลักษณ์และสัญญลักษณ์ของพื้นที่นี้ให้คงอยู่ต่อไป เพื่อเป็นสิ่งอนุสรณ์กระตุ้นเตือนคนรุ่นหลังให้ระลึกถึงประวัติศาสตร์ในอดีต ในทำนองเดียวกันก็ไม่ควรละเลยการปรับปรุงและพัฒนาพื้นที่นี้ให้คงมีคุณค่ามีความหมาย และมีชีวิตจิตใจเพื่อให้คนไทยยุคปัจจุบันได้ใช้ประโยชน์ได้อย่างสะดวกและเหมาะสม เกิดความรู้สึก ผูกพัน และหวงแหนขึ้น โครงการวิจัยนี้จึงเสนอแนวทางการแก้ไขปรับปรุงบริเวณเกาะรัตนโกสินทร์เพื่อให้ได้ผลดังกล่าว ดังนี้

๑. กำหนดให้เขตกรุงรัตนโกสินทร์ ซึ่งมีพระบรมมหาราชวังเป็นองค์ประกอบหลัก มีขอบเขตตั้งแต่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาทั้งฝั่งธนบุรี และฝั่งพระนคร จนถึงแนวคลองผดุงกรุงเกษม ซึ่งเป็นแนวที่แสดงขอบเขตรอบนอกตัวเมืองในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ **เป็นเขตอนุรักษ์ ที่มีการกำหนดระดับความสำคัญของการอนุรักษ์ลดหลั่นกันไป** ตั้งแต่เขตชั้นในจากบริเวณแม่น้ำเจ้า-พระยาฝั่งตะวันออก ถึงแนวคลองคูเมืองเดิม (คลองโรงไหม-คลองตลาด) ซึ่งมีความสำคัญสูงสุด และอาคารสำคัญในอดีตยังคงสภาพดั้งเดิมไว้ได้มาก ถัดไปเป็นเขตชั้นกลางที่ต่อเนื่องจากเขตชั้นในออกไปทางทิศตะวันออก ถึงเขตคลองรอบกรุง (คลองโอ่งอ่าง-คลองบางลำภู) ที่มีความสำคัญรองลงมา และมีการเปลี่ยนแปลงลักษณะดั้งเดิมไปบ้าง และบริเวณสุดท้ายเป็นเขตชั้นนอกที่ต่อจากเขตชั้นกลางตั้งแต่พื้นที่บริเวณคลองรอบกรุงถึงแนวคลองผดุงกรุงเกษม ซึ่งมีการเปลี่ยนแปลงสภาพดั้งเดิมของอาคาร มีการใช้ประโยชน์ในที่ดินที่เปลี่ยนแปลงไปในบางส่วนที่เป็นเขตพาณิชยการที่หนาแน่นขึ้น ดังนั้นมาตรการในการอนุรักษ์การเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดิน และการเปลี่ยนแปลงหรือปรับปรุงรูปแบบอาคารตลอดจนการรื้อถอนอาคารเก่าในพื้นที่ที่มีความสำคัญลดหลั่นกันเช่นนี้ ควรจะมีการพิจารณาในระดับความสำคัญและความเข้มงวดของกฎเกณฑ์ที่ลดหลั่นกันลงไปเช่นกัน

๒. รักษาเอกลักษณ์ทางกายภาพของแต่ละบริเวณเพื่อให้เห็นความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องของแต่ละองค์ประกอบเมือง และให้เกิดความกลมกลืนสอดคล้องต้องกันในแต่ละบริเวณ ซึ่งมีระดับความสำคัญ และลักษณะประจำบริเวณต่างกัน ได้แก่

๒.๑ เขตชั้นในกรุงรัตนโกสินทร์ที่มีความสำคัญสูงสุด อาคารในบริเวณพื้นที่กลุ่มนี้ จะมีวัง วัด สถาบันราชการ และคลอง เป็นองค์ประกอบหลักที่สำคัญและเกี่ยวเนื่องกัน ได้แก่ พระบรมมหาราชวัง วัดพระศรีรัตนศาสดาราม วัดบวรสถานสุทธาวาส ซึ่งเปรียบเสมือนวัดพระแก้วของวังหน้า ซึ่งอยู่ในบริเวณวิทยาลัยนาฏศิลป์ในปัจจุบัน วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษดิ์ วัดราชประดิษฐ์สถิตย์-มหาสีมาราม และวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ส่วนสถาบันราชการ และสถา-บันการศึกษาในบริเวณนี้ ก็มีอยู่มากและเป็นอาคารเก่าในสมัยรัชกาลที่ ๕ และรัชกาลที่ ๖ เป็นส่วนใหญ่ เช่น วังสราญรมย์ กระทรวงการต่างประเทศ กระทรวงกลาโหม กระทรวงยุติธรรม กระทรวงพาณิชย์ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ หอศิลป-แห่งชาติ กรมศิลปากรวังท่าพระ กรมการรักษาดินแดน กรมแผนที่ทหาร สถานีตำรวจนครบาล พระราชวัง มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร วิทยาลัยนาฏศิลป์กรมศิลปากร โรงเรียนราชินี ตลอดจนที่ว่างสาธารณะที่สำคัญ ได้แก่ ท้องสนามหลวง สนามไชย และอนุสรณ์สถานต่าง ๆ เช่นศาลหลักเมือง แม่พระธรณีบีบมวยผม อนุสาวรีย์หมู สะพานหก หอกลอง และหอระฆัง (พระที่นั่งภูวดลทัศไนย) และพื้นที่ริมคลองคูเมืองเดิมตามแนวถนนราชินี

จะเห็นได้ว่าองค์ประกอบเมืองเหล่านี้ล้วนมีความสำคัญและมีคุณค่าทั้งทางประวัติศาสตร์ และสถาปัตยกรรม นอกจากนั้นตำ**แหน่งที่ตั้งยังแสดงให้เห็นความเชื่อมโยงของการตั้งถิ่นฐานของชุมชนของกรุงรัตนโกสินทร์ในช่วงแรก ที่เริ่มจากพระบรมมหาราชวังและวังเป็นแกนนำ อันเป็นเหตุให้มีวังเจ้านาย และบ้านเรือนขุนนางเสนาบดีอยู่ในบริเวณใกล้เคียง ซึ่งต่อมาภายหลังได้มีการเปลี่ยนแปลงการใช้สอยเป็นที่ทำการของทางราชการและสถานศึกษา** ไปเป็นจำนวนมาก **รวมทั้งวัดสำคัญที่พระมหากษัตริย์ทรงสร้าง**หรือบูรณะปฏิสังขรณ์ **และเชื่อมโยงไปสู่เส้นทางคมนาคม ซึ่งในยุคแรกจะเน้นแม่น้ำเจ้าพระยาและคลองคูเมืองเดิมเป็นทางสัญจรหลักเชื่อมต่อระหว่างที่ตั้งขององค์ประกอบหลักเหล่านี้** ดังนั้นองค์ประกอบหลักต่าง ๆ ดังได้กล่าวมานี้จึงมีความสำคัญในตัวเอง ควรแก่การรักษาเอกลักษณ์ขององค์-ประกอบแต่ละแห่งไว้ให้คงอยู่ต่อไป ทั้งในด้านหลีกเลี่ยงการรื้อถอนหรือดัดแปลงสถาปัตยกรรมของเดิม รวมทั้งพัฒนาปรับปรุงบริเวณโดยรอบ ดังมาตรการที่จะได้กล่าวถึงต่อไป

๒.๒ ในเขตชั้นกลางจากแนวคลองคูเมืองเดิม จนถึงแนวคลองรอบกรุงเป็นบริเวณที่มีองค์ประกอบเมืองประเภทวัด สถาบันราชการ อนุสรณ์สถานและชุมชนย่านพาณิชยกรรมอยู่มากเช่นเดียวกัน จุดศูนย์กลางของบริเวณนี้ที่ควรแก่การอนุรักษ์ ได้แก่ วัดสุทัศน์เทพวราราม วัดราชนัดดาราม วัดเทพ-ธิดาราม วัดราชบพิธสถิตย์มหาสีมาราม วัดบวรนิเวศน์วิหาร วัดชนะสงครามวัดราชบูรณะราชวรวิหาร เป็นต้น ส่วนอนุสรณ์สถานที่สำคัญในบริเวณกรุงรัตน-โกสินทร์ชั้นกลาง ได้แก่ เสาชิงช้า พระราชานุเสาวรีย์เชิงสะพานพระพุทธยอด-ฟ้าฯ อนุสาวรีย์ประชาธิปไตย ป้อมพระสุเมรุ ป้อมมหากาฬ แนวกำแพงเมืองเก่าติดป้อมมหากาฬ และแนวกำแพงเมืองตรงข้ามวัดบวรนิเวศน์วิหาร สำหรับสถาบันราชการและสถานศึกษาในบริเวณนี้ที่สำคัญ ได้แก่ กระทรวงมหาดไทยศาลาว่าการกรุงเทพมหานคร โรงไฟฟ้าวัดเลียบ (วัดราชบูรณะ) โรงเรียนสวน-กุหลาบ โรงเรียนเสาวภา และโรงเรียนเพาะช่าง เป็นต้น นอกจากนั้นยังมีชุมชนที่เป็นย่านประกอบการค้าเป็นอาคารพาณิชย์ประเภทตึกแถวรุ่นแรก ๆ เช่นตึกแถวริมถนนบำรุงเมือง ริมถนนอัษฎางค์ ริมถนนตะนาวถึงถนนบ้านหม้อตึกแถวริมถนนบริเวณท่าพระจันทร์ บริเวณแพร่งนรา แพร่งสรรพศาสตร์บริเวณสำเพ็งและพาหุรัด เป็นต้น ส่วนสาธารณูปโภคเก่าแก่ที่สำคัญ ได้แก่คลองคูเมืองเดิม คลองรอบกรุง คลองหลอด ๒ คลอง ที่เชื่อมระหว่างคลองคูเมืองเดิมกับคลองรอบกรุง ตลอดจนถนนเจริญกรุง ถนนบำรุงเมือง และถนนเฟื่องนคร ที่เป็นถนนหลักสายแรก ๆ ในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ รวมทั้งถนนราช-ดำเนินซึ่งเป็นช่วงการเริ่มเข้าสู่ยุคพัฒนาประเทศตามแบบอิทธิพลตะวันตกในสมัยรัชกาลที่ ๕ อีกด้วย

ดังนั้นจึงเห็นได้ชัดเจนว่า **ในพื้นที่ตอนกลางจากแนวคลองคูเมืองเดิมถึงคลองรอบกรุง มีเอกลักษณ์ชัดเจนในด้านของที่ตั้งขององค์ประกอบ**

เมืองที่เกี่ยวข้องกับสาธารณูปโภค หลักที่เป็นเส้นทางสัญจร เช่น ถนน คลอง และสะพาน ซึ่งทำให้เกิดองค์ประกอบเมืองประเภทชุมชนพาณิชยกรรมเกิดขึ้นตามแนวของเส้นทางสัญจรหลักเหล่านี้ อันเป็นจุดเริ่มต้นของการเจริญเติบโตของเมืองที่เริ่มขยายตัวไป ในพื้นที่ฝั่งตะวันออกของกรุงรัตนโกสินทร์อย่างชัดเจน ในขณะที่องค์ประกอบเมืองประเภทอื่น ๆ เช่น วัด และวังเจ้านาย บ้านเสนาบดี สถาบันราชการ และสถานศึกษา**มีความสำคัญในระดับรองลงมาจากบริเวณเขตกรุงรัตนโกสินทร์ชั้นในและมีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกับเส้นทางสาธารณูปโภคหลัก** ดังจะเห็นได้จากตำแหน่งที่ตั้งของวัด อนุสรณ์สถาน และสถานที่ราชการที่สำคัญ จะตั้งอยู่ในบริเวณริมคลองสายหลัก และตามแนวกำแพงพระนคร เช่น ถนนบำรุงเมือง ถนนเจริญกรุง ถนนเฟื่องนคร ถนนอัษฎางค์ ถนนจักรเพ็ชร ถนนตรีเพชร ถนนพระอาทิตย์ ถนนพระสุเมรุ ถนนมหาชัย และถนนราชดำเนินกลาง เป็นต้น

๒.๓ ในเขตกรุงรัตนโกสินทร์ชั้นนอก ตั้งแต่แนวคลองรอบกรุงถึงคลองผดุงกรุงเกษม แม้เนื้อที่บริเวณนี้จะกว้างขวางกว่าพื้นที่กรุงรัตนโกสินทร์ชั้นในและชั้นกลางแต่เอกลักษณ์ของบริเวณนี้จะแตกต่างออกไป องค์ประกอบหลักของเมืองในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ เช่น วัด วัง และคลอง จะน้อยลง วัดที่สำคัญในบริเวณนี้มีวัดสระเกศราชวรวิหารที่มีเจดีย์ภูเขาทองอยู่ในบริเวณวัด วัดมกุฎกษัตริยาราม วัดโสมนัสวรวิหาร และวัดเทพศิรินทราวาส เป็นต้น **ในพื้นที่เขตชั้นนอกนี้ จะเน้นหนักในด้านสาธารณูปโภค และสาธาณูปการ ได้แก่ ถนนสายหลักในอดีตที่พุ่งออกสู่พื้นที่ด้านตะวันออกของเขตกรุงรัตนโกสินทร์** เช่น ถนนเจริญกรุง และถนนบำรุงเมืองช่วงปลาย ถนนหลานหลวง ถนนราชดำเนินนอก และถนนสามเสน **รวมทั้งถนนรองและถนนซอยที่แตกแขนงออกไปเป็นโครงข่ายของการคมนาคมทางบกอย่างชัดเจน** นอกจากนั้น คลองมหานาคและคลองผดุงกรุงเกษม และถนนกรุงเกษมที่เลียบขนานไปกับคลอง ก็เป็นเครื่องแสดงให้เห็นความสัมพันธ์ของระบบการสัญจรทางน้ำและทางบกซึ่งเพิ่มความสำคัญมากขึ้น

ส่วนสาธารณูปการที่เพิ่งเริ่มมีขึ้นในกรุงรัตนโกสินทร์ ในสมัยรัชกาลที่ ๕ และรัชกาลที่ ๖ เช่นการประปานครหลวง สถานีรถไฟหัวลำโพง และที่ทำการของกรมรถไฟซึ่งอยู่ริมคลองผดุงกรุงเกษมด้านนอก กรมโยธาธิการ ธนาคารแห่งประเทศไทย ซึ่งเดิมเป็นวังบางขุนพรหม ที่ว่าการกรมเจ้าท่า ริมแม่น้ำเจ้าพระยา เหล่านี้**ล้วนเป็นรูปแบบใหม่ขององค์ประกอบเมืองที่มีสถานที่ทำการเพื่อการบริการของรัฐให้แก่ประชาชนตามแบบอย่างสากล** ซึ่งเห็นได้ชัดเจนในปัจจุบัน **ส่วนชุมชนพักอาศัยจะเป็นลักษณะของการอยู่อาศัยร่วมกับการประกอบการค้าในรูปของอาคารพาณิชย์พักอาศัย ซึ่งพัฒนาจากย่านประกอบการค้าในยุคต้นรัตนโกสินทร์** ได้แก่ บ้านพานถม บ้านบาตร บ้านดอกไม้ พาหุรัด และสำเพ็ง ย่านค้าขายของชาวจีน **ซึ่งองค์ประกอบเมืองประเภทนี้มีความสัมพันธ์กับถนนเป็นอย่างสูง** ปัจจุบันพื้นที่บริเวณเหล่านี้มี

การเปลี่ยนแปลงทางกายภาพไปมากจนยากแก่การควบคุมและรักษาเอกลักษณ์ดั้งเดิมไว้ จึงเป็นพื้นที่ที่อนุโลมให้มีการเปลี่ยนแปลงไปมากกว่าในเขตกรุงรัตนโกสินทร์ชั้นกลางและชั้นใน

๒.๔ **บริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาและริมคลองฝั่งธนบุรี** เช่นริมคลองบางกอกน้อย คลองมอญ และคลองบางกอกใหญ่ **เป็นบริเวณที่มีองค์ประกอบเมืองประเภทวัง อาคารทางศาสนา สถานที่ราชการ และที่พักอาศัยเป็นบ้านเรือนริมน้ำ** จึงควรได้รับการอนุรักษ์และปรับปรุงลักษณะเฉพาะทางกายภาพไว้เช่นกัน เพื่อให้เป็นเอกลักษณ์เฉพาะตัวและเกิดมุมมองที่ดีเมื่อมองจากฝั่งพระนคร เช่น บริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาที่มองเห็นพระราชวังเดิมของพระเจ้าตากสิน วัดอรุณราชวราราม วัดกัลยาณมิตร วัดประยูรวงศาวาส โบสถ์ซางตาครูซ กุฎีจีน ป้อมวิไชยประสิทธิ์ และป้อมปัจจามิตร ซึ่งเป็นป้อมที่ยังเหลืออยู่ในบริเวณฝั่งธนบุรี นอกจากนั้นยังมีวัดและบ้านเรือนริมคลองที่แยกจากแม่น้ำเจ้าพระยาเข้าไปในพื้นที่ฝั่งธนบุรี เช่น วัดดุสิตาราม วัดอัมรินทรารามริมคลองบางกอกน้อย วัดระฆังโฆสิตารามริมแม่น้ำเจ้าพระยาและริมคลองวัดระฆัง วัดเครือวัลย์วรวิหารริมคลองมอญ วัดโมลีโลกยาราม วัดหงส์รัตนารามและย่านกุฎีจีนริมคลองบางกอกใหญ่ ตลอดจนบ้านเรือนแบบไทยตามริมคลองต่าง ๆ ดังกล่าวยังคงเหลือให้เห็นพอสมควร **วัดและศาสนสถานในศาสนาอื่นรวมทั้งบ้านเรือนริมแม่น้ำและลำคลอง เหล่านี้ แสดงให้เห็นลักษณะการตั้งถิ่นฐานชุมชนดั้งเดิมของกรุงธนบุรี และกรุงรัตนโกสินทร์ ที่มี วัง วัด คลอง ป้อม และชุมชนที่เกี่ยวเนื่องสัมพันธ์กันและกันได้เป็นอย่างดี**

๓. **อนุรักษ์ ปรับปรุง และพัฒนาพื้นที่บริเวณกำแพงเมืองและป้อมในพื้นที่กรุงรัตนโกสินทร์ฝั่งพระนคร และฝั่งธนบุรี** ซึ่งเหลือเพียงส่วนน้อยได้แก่ ป้อมพระสุเมรุ ป้อมมหากาฬ และกำแพงเมืองริมคลองรอบกรุง ริมถนนมหาชัย ติดกับป้อมมหากาฬไปจนถึงริมคลองข้างวัดเทพธิดาราม ประตูและกำแพงเมืองหน้าวัดบวรนิเวศน์วิหารในฝั่งพระนครส่วนฝั่งธนบุรีมีป้อมวิไชยประสิทธิ์ และป้อมปัจจามิตรที่ยังเหลืออยู่ในปัจจุบัน **เป็นองค์ประกอบเมืองที่เป็นเครื่องแสดงขอบเขตของตัวเมืองในแต่ละยุคสมัย ตลอดจนแสดงถึงลักษณะการป้องกันตัวเมืองจากข้าศึกศัตรูในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ด้วย จึงเป็นสิ่งที่ควรอนุรักษ์และมีวิธีการที่จะพัฒนาบริเวณโดยรอบป้อมและกำแพงเมืองเก่าให้เป็นจุดเด่นที่แสดงถึงความเป็นมาในประวัติศาสตร์ และสามารถจัดให้มีบริเวณประกอบที่ร่มรื่นเหมาะแก่การพักผ่อนของประชาชน** เช่นบริเวณป้อมพระสุเมรุ ควรให้มีการย้ายโกดังในบริเวณใกล้เคียงออกไป เพื่อเปิดเนื้อที่โล่งริมแม่น้ำที่มีการจัดภูมิทัศน์ที่เหมาะสมเป็นบริเวณประกอบสำหรับป้อมเพื่อส่งเสริมมุมมองและที่ตั้งของป้อมให้เด่นชัดขึ้น และควรพิจารณาปรับปรุงบริเวณริมแม่น้ำหลังป้อมพระสุเมรุให้เป็นท่าเรือศูนย์ท่องเที่ยวทางน้ำของฝั่งพระนครด้วย

ส่วนบริเวณป้อมพระกาฬ และกำแพงเมืองเก่าริมถนนมหาชัย หน้าวัด

ราชนัดดาราม และวัดเทพธิดาราม ซึ่งบริเวณนี้อยู่ใกล้ภูเขาทองวัดสระเกศราชวรวิหาร และอยู่ริมคลองรอบกรุง ซึ่งล้วนเป็นองค์ประกอบของเมืองที่มีความสำคัญ ประกอบกับบริเวณใกล้เคียงเป็นโรงภาพยนตร์ ศาลาเฉลิมไทย ที่ได้รับการรื้อถอนเป็นที่โล่งขนาดใหญ่ ซึ่งจะมีการสร้างศาลารับแขกเมืองของกรุงเทพมหานคร และปรับปรุงบริเวณโดยรอบเป็นลานโล่งเอนกประสงค์แล้ว ถ้าจะมีการปรับปรุงบริเวณป้อมและกำแพงเมือง โดยย้ายเพิงพักอาศัยที่อยู่กันอย่างแออัดหลังกำแพงเมืองต้นที่ติดริมคลองรอบกรุงออกไปโดย**ปรับเป็นพื้นที่ริมน้ำที่ร่มรื่นทำการขุดลอกคลองอยู่สม่ำเสมอ และมีการดูแลรักษาความสะอาดของคลองและบริเวณโดยรอบใช้เป็นบริเวณพักผ่อนหย่อนใจของประชาชน** ก็จะทำให้บริเวณนี้เป็นจุดท่องเที่ยวได้อีกแห่งหนึ่งในกรุงรัตนโกสินทร์ที่มีจุดสนใจหลากหลายในบริเวณด้วย

๔. ควรมีนโยบายและมาตรการในการจัดระเบียบชุมชนที่มีทั้งบ้านเรือนร้านค้าและอาคารสาธารณะริมแม่น้ำเจ้าพระยาทั้งฝั่งพระนครและฝั่งธนบุรี รวมทั้งบริเวณริมคลองผดุงกรุงเกษม ซึ่งไม่มีการรักษาความสะอาดเท่าที่ควร ขาดการควบคุมและขาดระเบียบสิ่งก่อสร้างเหล่านี้บางแห่งรุกล้ำเข้าไปในแม่น้ำหรือคลองซึ่งเป็นที่สาธารณะ บางแห่งมีการต่อเติมไปตามยถากรรม บางแห่งเป็นที่ทิ้งขยะ ที่กองวัสดุเหลือใช้ ทำให้เกิดทัศนียภาพที่ไม่น่าดูแก่ส่วนรวม ดังนั้น**หน่วยงานของรัฐที่เกี่ยวข้อง** เช่น กรมเจ้าท่า และสำนักรักษาความสะอาดกรุงเทพมหานคร **จึงควรสอดส่องดูแลและเข้มงวดกวดขันกับผู้ทำผิดระเบียบกฎข้อบังคับของทางราชการ ในพื้นที่บางจุดที่เป็นบริเวณริมแม่น้ำและริมคลอง ควรมีการเปิดพื้นที่ให้มากขึ้น** เพื่อให้เห็นทัศนียภาพที่มีมุมมองที่ดีของพื้นที่ริมแม่น้ำเจ้าพระยามายังบริเวณริมแม่น้ำฝั่งพระนครได้เห็นทัศนียภาพที่ดีด้วยเช่นกัน

ตัวอย่างเช่น การย้ายกรมการค้าภายใน และตึกแถวบางส่วนบริเวณท่าเตียนออก เพื่อเปิดพื้นที่บริเวณนั้น ปรับปรุงให้เป็นพื้นที่สีเขียว หรือลานเอนกประสงค์สาธารณะ ซึ่งจากที่นี้จะมองเห็นพระปรางค์วัดอรุณราชวราราม พระราชวังเดิม และวัดกัลยาณมิตร ได้ดีทั้งยังทำให้การมองจากฝั่งธนบุรีมายังจุดนี้ เป็นการเปิดมุมมองที่ดีสู่ท่าราชวรดิษฐ์ พระบรมมหาราชวัง และวัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามได้ดีอีกด้วย หรือบริเวณตึกแถวตลาดปากคลองตลาดที่ติดแม่น้ำ ซึ่งมีปัญหาทางด้านการจราจรและการขนส่ง การเก็บขยะ การรักษาความสะอาด และการใช้ที่ดิน ซึ่งถ้ามีการย้ายแหล่งออกไปปรับปรุงบริเวณเดิมให้เป็นกิจกรรมที่เหมาะสม ก็จะเป็นการเปิดที่ว่างที่มองออกไปเห็นวัดกัลยาณมิตร โบสถ์ซางตาครูซ กุฎีจีน วัดประยูรวงศาวาส และพื้นที่ริมแม่น้ำของฝั่งธนบุรีได้ดี

๕. หน่วยงานของรัฐบาล เช่น กรุงเทพมหานครร่วมกับกรมตำรวจ กรมการขนส่งทางบก และการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย **ควรมีนโยบายและแผนเร่งด่วนในการจัดระเบียบการจราจร และการจัดการเส้นทางเดินรถและตำแหน่งที่จอดรถยนต์ และรถทัศนาจรในบริเวณที่เป็นศูนย์กลางชุมชน**

ที่มีความหนาแน่นของการใช้ที่ดินและมีปัญหาการจราจรสูง เช่น บริเวณที่ทำการของหน่วยงานราชการ สถาบันการศึกษา วัด และโบราณสถานที่เป็นแหล่งท่องเที่ยวและท่าเรือ ซึ่งเป็นองค์ประกอบหลักของเมือง โดยการ**จัดระบบเส้นทางเดินรถทางเดียวหรือสองทาง** และจัดช่องทางเดินรถประจำทางให้เป็นระบบทั้งบริเวณเกาะรัตนโกสินทร์รวมทั้ง**จัดระบบการจอดรถยนต์** ซึ่งควรพิจารณาวิธีการ**จัดสร้างอาคารจอดรถในตำแหน่งที่เหมาะสม** เช่นบริเวณท่าพระจันทร์ ท่าพระอาทิตย์ ท่าช้าง ปากคลองตลาดและบางลำภู เป็นต้น เพื่อให้รองรับจำนวนรถยนต์และรถบัสทัศนาจรของนักท่องเที่ยว ตลอดจนผู้มาติดต่อกับหน่วยงานราชการ และผู้ประกอบธุรกิจในบริเวณเหล่านั้นด้วย

นอกจากนั้นควรมีมาตรการในการ**จำกัดประเภทของยานพาหนะที่จะผ่านบริเวณที่มีโบราณสถานที่มีความสำคัญระดับสูง** เพื่อป้องกันการชำรุดเสียหายอันจะเกิดกับโบราณสถานและศาสนสถาน เนื่องมาจากการสั่นสะเทือน และ**ส่งเสริมให้มีการฟื้นฟูการคมนาคมด้วยรถรางในบางบริเวณ** เช่น ในเขตกรุงรัตนโกสินทร์ชั้นใน สำหรับการเข้าถึงยังโบราณสถานและศาสนสถานที่กลายเป็นแหล่งท่องเที่ยวที่สำคัญ ซึ่งการแก้ปัญหาทางด้านการจราจรดังกล่าวมานี้จะช่วยให้พื้นที่ในเขตกรุงรัตนโกสินทร์ยังคงใช้สอยได้อย่างสะดวก และมีการติดต่อเชื่อมโยงกับเนื้อที่ส่วนอื่น ๆ ของเมืองได้คล่องตัว

๖. **พิจารณาให้มีการควบคุมการปฏิบัติให้เป็นไปตามนโยบายในการใช้ที่ดิน ความหนาแน่นของอาคาร มาตรการในการรื้อถอนสิ่งปลูกสร้างที่หมดอายุใช้งานหรือด้อยคุณค่าและการเพิ่มพื้นที่ว่างในเขตกรุงรัตนโกสินทร์** ในปัจจุบันจะเห็นได้ว่าองค์ประกอบเมืองที่สำคัญและมีคุณค่าทางประวัติศาสตร์ เช่น วัด วัง และบ้านขุนนางที่เปลี่ยนประโยชน์ใช้สอยเป็นอาคารสถานที่ราชการและสถานศึกษา มักจะถูกห้อมล้อมไปด้วยตึกแถว อาคารพาณิชย์และสิ่งก่อสร้างที่ขาดคุณค่าทางสถาปัตยกรรม ซึ่งนอกจากจะไม่ส่งเสริมองค์ประกอบเมืองเหล่านี้แล้ว ยังบดบังทัศนียภาพทำให้ขาดมุมมองที่ดี ดังนั้นถ้าอาคารเดิมที่อยู่ติดกันเสื่อมสภาพทรุดโทรมลง ควรแก่การรื้อถอนออกไปและเว้นเนื้อที่บางส่วนที่ติดกัน กันไว้เป็นที่ว่าง (Open Space) ด้านหน้า หรือด้านใดด้านหนึ่งเพื่อเสริมความสำคัญ และเป็นการนำเข้าสู่ตัวอาคารที่มีความสำคัญทางประวัติศาสตร์ หรือทางสถาปัตยกรรมแล้ว จะช่วยให้พื้นที่บริเวณนั้นมีเอกลักษณ์ขึ้น และมีประโยชน์ต่อส่วนรวม เป็นการลงทุนของรัฐเพื่อเพิ่มที่ว่างให้แก่ชุมชนซึ่งในปัจจุบันนับว่ายังมีอยู่น้อยแห่ง ในขณะที่จำนวนประชากรและการใช้ที่ดินค่อนข้างหนาแน่นเกินสมควร

ในการกันที่ดินไว้บางส่วนเพื่อเพิ่มพื้นที่ว่าง และเปิดมุมมองที่มีสู่อาคารที่มีคุณค่าทางประวัติศาสตร์ และทางสถาปัตยกรรมดังกล่าวแล้ว ควรเริ่มต้นการปรับปรุงและ**พัฒนาพื้นที่ในบริเวณที่เป็นอาคารของทางราชการ** ของสำนักงานจัดการทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์ หรือของพระคลังข้างที่**เพื่อเป็นตัวอย่างก่อน** เช่นบริเวณกรมการค้าภายใน **โรงไม้และคลองเก็บของสำนักพระราชวัง**

อาคารบ้านพักข้าราชการในพระองค์ ท่าแปดตำรวจตึกแถวถนนท่าพระจันทร์ ห้องแถวหน้าวัดมหาธาตุ ตึกแถวท่าเตียน และตลาดปากคลองตลาด ซึ่งเนื้อที่เหล่านี้ ถ้าสามารถรื้อถอนอาคารที่เสื่อมสภาพลง ย้ายหน่วยงานเดิมไปอยู่ที่อื่น เพื่อปรับบริเวณเดิมให้เป็นที่ว่างที่มีคุณภาพ และทำการพัฒนาที่ดินบริเวณเหล่านั้นให้มีกิจกรรมประเภทศิลปวัฒนธรรม การท่องเที่ยว และการพักผ่อนหย่อนใจของประชาชนได้ พื้นที่เหล่านี้ก็จะเป็นองค์ประกอบเมืองอีกประเภทหนึ่งที่มีความหมาย และเป็นที่ต้องการในกรุงรัตนโกสินทร์ในปัจจุบัน นอกจากนั้นยังจะเป็นตัวอย่างที่ดีแก่เอกชนที่จะเห็นคุณค่าของการพัฒนาในรูปแบบเช่นนี้ การเจรจาต่อรองของหน่วยงานรัฐที่จะแลกเปลี่ยนที่ดินเพื่อปรับปรุงที่ดินบริเวณอื่นในกรณีที่เป็นพื้นที่ดินของเอกชนจะเป็นที่เข้าใจและสำเร็จลงได้ง่ายขึ้น

๗. **ควรมีระเบียบข้อบังคับในการปรับปรุงพื้นที่ในเขตอนุรักษ์หรือเปลี่ยนแปลงลักษณะอาคารและการใช้สอย ซึ่งควรพิจารณาในด้านการเปลี่ยนแปลงรูปแบบสถาปัตยกรรมที่มีระดับความสำคัญแตกต่างกันออกไป** เช่น กลุ่มสถาปัตยกรรมที่มีลักษณะพิเศษและตั้งอยู่ในบริเวณสำคัญในประวัติศาสตร์ โดยเฉพาะในเขตกรุงรัตนโกสินทร์ชั้นในรอบบริเวณพระบรมมหาราชวัง ดังกล่าวในข้อ ๒.๑ และอาคารในเขตกรุงรัตนโกสินทร์ชั้นกลางในข้อ ๒.๒ **การปรับปรุงอาคารเก่าดังกล่าวแล้วนั้น ควรมีการพิจารณาอย่างรอบคอบที่จะรักษารูปแบบดั้งเดิมไว้ ไม่ควรมีการเปลี่ยนแปลงหรือต่อเติมให้ผิดไปจากรูปแบบเดิม จะทำได้ก็แต่เพียงการเสริมความมั่นคงแข็งแรงของโครงสร้าง และการดูแลรักษาอาคารให้อยู่ในสภาพดีเท่านั้น**

ส่วนอาคารที่มีรูปแบบสถาปัตยกรรมที่เหมือนกันหรือคล้ายคลึงกันเป็นกลุ่ม เช่นตึกแถวบริเวณหน้าพระลาน ตึกแถวถนนอัษฎางค์ แพร่งสรรพศาสตร์ ตึกแถวริมถนนบำรุงเมืองใกล้เสาชิงช้า ตึกแถวถนนเจริญกรุงช่วงต้น และตึกแถวบริเวณปากคลองตลาด **ควรมีการควบคุมในเรื่องของการรักษารูปแบบสถาปัตยกรรมของแต่ละย่านให้สอดคล้องกันอันเป็นลักษณะเฉพาะ**ของย่าน เช่น การทาสี การต่อเติม การติดตั้ง ป้ายชื่อร้านค้าหรือป้ายโฆษณา ตลอดจนความสูงของอาคารในกลุ่มเดียวกันที่ควรจะกำหนดให้ชัดเจนมิให้ผู้เช่าแต่ละคนทำการต่อเติมหรือเปลี่ยนแปลงตามอำเภอใจ จนมีแต่ความหลากหลายจนขาดความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน

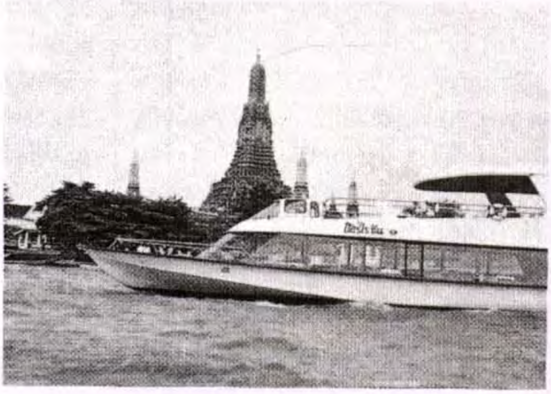
สำหรับอาคารเก่าที่ตัวอาคารยังมีคุณค่าทางสถาปัตยกรรมอยู่ แต่มีการ**เปลี่ยนแปลงประโยชน์ใช้สอย** เช่นจากวัง หรือบ้านเก่าของขุนนาง เสนาบดี มาเป็นสถานที่ทำการขององค์การระหว่างประเทศ (เช่น FAO หรือ UNICEF) รัฐวิสาหกิจ ธนาคาร บริษัท เอกชน หรือเป็นร้านอาหาร **ก็ควรทำการเปลี่ยนแปลงเฉพาะภายในให้เหมาะสมกับประโยชน์ใช้สอยใหม่** แต่สำหรับรูปแบบ**ภายนอกของอาคารควรพิจารณาถึงความสอดคล้องต้องกันของตัวอาคาร**

ภายนอกกับอาคารใกล้เคียงในย่านนั้นด้วย เพื่อเป็นการเก็บรักษารูปแบบเก่าในอดีตให้คงเอกลักษณ์ไว้ต่อไป จนกว่าอาคารจะหมดอายุใช้งาน หรือมีความเสียหายทรุดโทรมทางด้านโครงสร้างจนอาจเป็นอันตราย ก็ควรรื้อถอนลง เพื่อให้มีที่ว่างเพิ่มขึ้น **และควรละเว้นการสร้างอาคารขึ้นใหม่ในกรณีที่พื้นที่นั้นมีความหนาแน่นสูงอยู่แล้ว และยังมีอาคารที่ควรแก่การอนุรักษ์คงอยู่ในบริเวณ** สำหรับพื้นที่ที่ยังมีความหนาแน่นปานกลางและหนาแน่นน้อย **การสร้างอาคารขึ้นใหม่ในบริเวณใกล้เคียงกับอาคารเก่าที่มีคุณค่าทางประวัติศาสตร์และสถาปัตยกรรม ควรมีกฎระเบียบ หรือข้อกำหนดของรัฐที่จะควบคุม**ทางด้านความสูง ระยะห่าง รูปแบบ และวัสดุก่อสร้างไว้พอสมควร เพื่อความสอดคล้องกับอาคารอนุรักษ์ในบริเวณด้วย

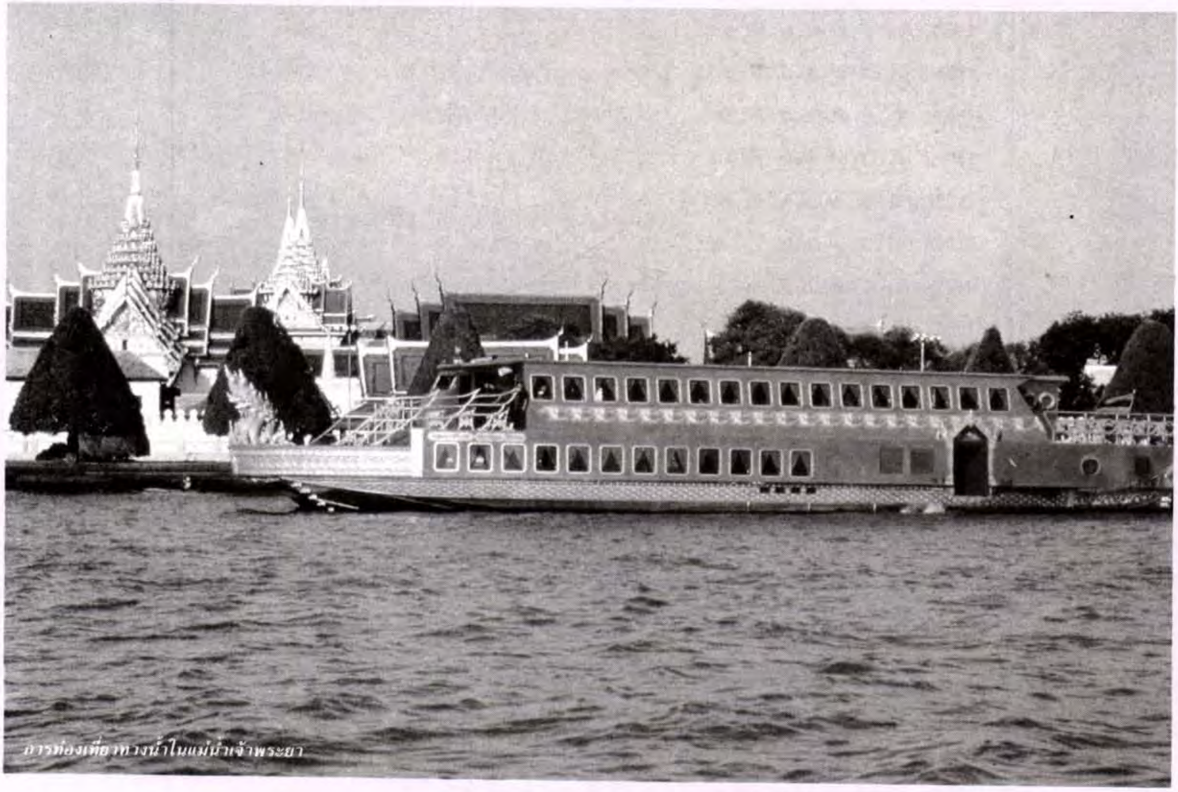
๘. **ส่งเสริมการท่องเที่ยวทางน้ำในกรุงรัตนโกสินทร์บริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาและคลองในฝั่งธนบุรี** ซึ่งยังมีเอกลักษณ์ที่น่าสนใจสำหรับนักท่องเที่ยวทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศ ซึ่งไม่มีประสบการณ์และไม่มีโอกาสได้สัมผัสบรรยากาศและชีวิตความเป็นอยู่แบบนี้ การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย**จึงควรสนับสนุนให้มีการจัดการท่องเที่ยวทางน้ำ โดยมีศูนย์ท่องเที่ยวทางน้ำที่มีเรือทัศนาจรจัดเตรียมไว้สำหรับนักท่องเที่ยวเพื่อความสะดวกและความสามารถควบคุมราคาและความปลอดภัยของผู้โดยสารได้** ศูนย์ท่องเที่ยวทางน้ำนี้อาจพิจารณาให้ใช้บริเวณท่าพระอาทิตย์ เชิงสะพานพระปิ่นเกล้าซึ่งมีอยู่แล้ว แต่ปรับปรุงให้มีสภาพแวดล้อม และการบริการที่ดีขึ้น หรืออาจพิจารณาใช้บริเวณป้อมพระสุเมรุ ซึ่งทางด้านหลังของป้อมเป็นท่าเรือเก่าที่ทรุดโทรมขาดการใช้งานไป **ถ้ามีการปรับปรุงให้บริเวณป้อมและท่าเรือเป็นจุดท่องเที่ยวอีกแห่งหนึ่ง โดยมีการพัฒนาบริเวณให้เป็นระเบียบเรียบร้อยมีสิ่งอำนวยความสะดวกขั้นพื้นฐาน** เช่น ที่จอดรถยนต์และรถทัศนาจร ที่ติดต่อเรือและมัคคุเทศก์ มีบริการข้อมูลการท่องเที่ยว แผนที่ และเอกสารนำเที่ยว ที่จำหน่ายของที่ระลึก ร้านขายเครื่องดื่ม และบริเวณนั่งพักผ่อน ก็จะเป็นบริเวณที่เหมาะสมอีกแห่งหนึ่ง

ส่วน**เส้นทางการท่องเที่ยวทางน้ำก็สามารถจัดได้หลายรูปแบบตามความเหมาะสมกับเวลาที่มีทั้งช่วงสั้นและช่วงยาว** เช่น อาจมีต้นทางจากป้อมพระสุเมรุของฝั่งพระนครล่องลงทางใต้ของตัวเมือง และข้ามไปเข้าในคลองบางกอกน้อย หรือคลองมอญ หรือคลองบางกอกใหญ่ของฝั่งธนบุรี ซึ่งมีวัดและบ้านเรือนไทยริมน้ำที่น่าสนใจเหลืออยู่ให้เห็นได้ นอกจากนั้นอาจมีโปรแกรมท่องเที่ยวที่มีเส้นทางช่วงสั้น โดยล่องเรือตามแม่น้ำเจ้าพระยาผ่านบริเวณสำคัญของกรุงรัตนโกสินทร์ ซึ่งยังมีองค์ประกอบเมืองที่สำคัญคือ พระบรมมหาราชวัง วัดและชุมชน อาจมีจุดแวะจอดที่ท่าวัดอรุณในฝั่งธนบุรี และขึ้นชมวัดอรุณราชวราราม พระราชวังเดิมของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช และป้อมวิไชยประสิทธิที่ยังเหลืออยู่ได้ จากนั้นจะลงเรือผ่านสะพานพระพุทธยอดฟ้าลงสู่ทางใต้

ของตัวเมือง ผ่านย่านชุมชนชาวจีนบริเวณสำเพ็ง ทรงวาด จนมาสุดเขตกรุงรัตนโกสินทร์รอบนอกถึงบริเวณคลองผดุงกรุงเกษมด้านใต้ที่บรรจบกับแม่น้ำเจ้าพระยา ผ่านชุมชนชาวต่างประเทศในอดีต บริเวณสี่พระยา บางรักและสุรวงศ์ ซึ่งปัจจุบันมีสถานทูต และอาคารเก่าที่มีรูปแบบสถาปัตยกรรมแบบตะวันตกที่ควรแก่การอนุรักษ์หลายแห่ง โดยมีปลายทางที่ท่าโอเรียนเต็ล ก็จะ**เป็นเส้นทางการท่องเที่ยวที่ได้บรรยากาศที่น่าสนใจอีกรูปแบบหนึ่ง ซึ่งจะเห็นสภาพการตั้งถิ่นฐานของชุมชนเมืองที่อยู่ติดแม่น้ำ และมีองค์ประกอบเมืองหลายประเภทที่สัมพันธ์กันได้ดี**

การท่องเที่ยวทางน้ำในแม่น้ำเจ้าพระยา

บรรณานุกรม

กจช. ร. ๕ ค ๔ ๒/๔๑

กจช. ร. ๕ ค ๔ ๒/๔๒

กจช. ร. ๕ ค ๔ ๒/๖๓ เล่ม ๓

กจช. ร. ๕ สารบาญสมุดพิเศษ เล่ม ๑๔ เลขที่ ๙

กจช. ร. ๕ ค ๔.๑ ข/๓

กจช. ร. ๕ ค ๔.๑ ข/๑๒

กจช. ร. ๕ ค ๔.๑ ข/๒๑

กจช. ร. ๕ ค ๔.๑ ค/๖

กจช. ร. ๕ ค ๔.๑ ค/๙

กจช. ร. ๕ ค ๔.๑ ค/๑๑

กจช. ร. ๕ ค ๔.๑ ค/๑๓

กจช. ร. ๕ ค ๔.๑ ค/๑๕

กจช. ร. ๕ ค ๔.๑ ค/๑๙

กจช. ร. ๕ ค ๔.๑ ค/๒๐

กจช. ร. ๕ ค ๔.๑ ค/๒๑

กจช. ร. ๕ ค ๔.๑ ค/๓๐

กจช. ร. ๕ ค ๔.๑ ค/๓๒

กจช. ร. ๕ ค ๔.๑ ค/๓๖

กจช. ร. ๕ ค ๔.๑ ค/๔๗

กจช. ร. ๕ ค ๔.๑ ค/๕๑

กจช. ร. ๕ ค ๔.๑ ค/๕๒

กจช. ร. ๕ ค ๔.๑ ค/๘๔

กจช. ร. ๕ ค ๔.๔/๑๓

กจช. ร. ๕ ค ๔.๔/๑๔

กจช. ร. ๕ ค ๔.๔ ก/๑๒

กจช. ร. ๕ ค ๔.๔ ก/๔๗

กจช. ร. ๕ ค ๔.๔ ก/๖๖

กจช. ร. ๕ ค ๔.๔ ก/๗๒

กจช. ร. ๕ ค ๔.๑๐/๔

กจช. ร. ๕ ค ๙.๔ ก/๔

กจช. ร. ๕ ค ๙.๔ ก/๘

กจช. ร. ๕ ค ๙.๔ ข/๑๑

กจช. ร. ๕ ค ๙.๔ ข/๕๙

กจช. ร. ๕ ค ๙.๔ ข/๖๒

กจช. ร. ๕ ค ๙.๔ ค/๗

กจช. ร. ๕ ค ๒๒.๒/๑๐
กจช. ร. ๕ ยช ๙/๕๕
กจช. ร. ๖ ค ๒๒ ๑/๘
กจช. ร. ๖ ค ๒๒ ๑/๒๐
กจช. ร. ๖ ค ๒๒ ๑/๒๑
กจช. ร. ๖ ค ๒๒ ๑/๓๒
กจช. ร. ๖ ค ๒๒.๑/๑
กจช. ร. ๖ ค ๒๒.๑/๒
กจช. ร. ๖ ค ๒๒.๑/๒๕
กจช. ร. ๖ ค ๒๒.๑/๓๕
กจช. ร. ๖ ค ๒๒.๑/๓๖
กจช. ร. ๖ ค ๒๒.๑/๔๓
กจช. ร. ๖ ค ๒๒.๒/๒๒
กจช. ร. ๖ ต ๒/๔ เอกสารกระทรวงการต่างประเทศ ชุดประกาศและพระราชบัญญัติ กองบรรณาธิการ "ศาลเจ้าจีนวัดจีนและบ้านคหบดีจีนในกรุงเทพฯ." *วารสารศิลปวัฒนธรรม.* ๗ ฉบับที่ ๑ (พฤศจิกายน ๒๕๒๘).

การศาสนา, กรม. *ประวัติวัดทั่วราชอาณาจักรเล่ม ๑.* กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๒๕.

โกมารกุลมนตรี, พระยา. *ประวัติเจ้าพระยามหาเสนา.* พระนคร: คุรุสภา, ๒๕๐๔.

เกียรติ จิวะกุล, จาตุรนต์ วัฒนผาสุก, สุวัฒนา และคณะ. *ตลาดในกรุงเทพฯ: การขยายตัวและพัฒนาการ.* กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๕

กำธร กุลชล และทรงสรรค์ นิลกำแหง. วิวัฒนาการทางกายภาพของกรุงรัตนโกสินทร์ฝั่งตะวันออก: ตั้งแต่ก่อนสร้างกรุงจนถึงสมัยเปลี่ยนแปลงระบบการปกครอง *วารสารมหาวิทยาลัยศิลปากร.* ๔๕ ฉบับพิเศษ (ธันวาคม ๒๕๒๓ - ธันวาคม ๒๕๒๕)

ขจร สุขพานิช. *ข้อมูลประวัติศาสตร์: สมัยบางกอก* กรุงเทพฯ: แสงรุ้งการพิมพ์, ๒๕๒๔.

คาร์ล บ๊อค. *แผ่นดินพระปิยะมหาราช.* แปลโดย เสฐียร พันธรังษี และอัมพร จุลานนท์ กรุงเทพฯ: แพร่วิทยา, ๒๕๐๕.

ชัย เรืองศิลป์. *ประวัติศาสตร์ไทยด้านเศรษฐกิจ.*

ชัย เรืองศิลป์. *ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. ๒๓๕๒ - ๒๔๕๓ ด้านสังคม.* กรุงเทพฯ : บ้านเรืองศิลป์, ๒๕๑๗.

ชัย เรืองศิลป์. *ยอดคน.* กรุงเทพฯ: พิฆเณศ, ๒๕๒๔.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จฯ กรมพระยา. *ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๒๖ เรื่อง ตำนานวังเก่า พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ม.ร.ว. เล็ก งอนรถ. พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕๑๓.*

ดำรงราชานุภาพ,สมเด็จฯ กรมพระยา. *ประวัติศาสตร์สังเขปเจ้าพระยาบดินทร์-เดชา.* พระนคร: คุรุสภา, ๒๕๐๔.
ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จฯ กรมพระยา. *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๕.* กรุงเทพฯ: คุรุสภา, ๒๕๐๓.
ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๓ เล่ม ๑.*
แน่งน้อย ศักดิ์ศรี, ม.ร.ว. ณพิศร กฤตติกากุล, และดรุณี แก้วม่วง. *พระราชวังและวังในกรุงเทพฯ.* กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๕.
นิจ หิญชีระนันท์. *ข่าวสารสำนักผังเมือง.* กระทรวงมหาดไทย ฉบับที่ ๒๖ (เมษายน ๒๕๑๕).
นิจ หิญชีระนันท์, สุวัฒนา ธาดานิติ, ศิริวรรณ ศิลาพัชรนันท์ และคณะ. บทย่องานวิจัย "ถนน: วิวัฒนาการในรอบ ๒๐๐ ปี". *การสัมมนาทางวิชาการและนิทรรศการการเปลี่ยนแปลงของกรุงเทพฯ ในรอบ ๒๐๐ ปี: วัง วัด บ้าน คลอง ตลาด ถนน.* เอกสารโรเนียวเย็บเล่มในโครงการไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
เนตรนภิศ นาควัชระ และคณะ, *วัดในกรุงเทพฯ.* กรุงเทพ: จุฬาลงกรณ์มหา-วิทยาลัย, ๒๕๒๕.
นายกรัฐมนตรี, สำนัก. คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย. *ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๑-๓.* กรุงเทพฯ: อมรินทร์การพิมพ์, ๒๕๒๕.
นริศรานุวัติวงศ์. สมเด็จฯ กรมพระยา. และดำรงราชานุภาพ, สมเด็จฯ กรมพระยา. *สาสน์สมเด็จ.* เล่ม ๒๑ กรุงเทพฯ: คุรุสภา, ๒๕๐๕.
ปิยนาถ บุนนาค, ดวงพร นพคุณ และสุวัฒนา ธาดานิติ. *คลองในกรุงเทพฯ.* กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๕.
ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๒๒๙ (พ.ศ. ๒๔๕๙).
ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๓๖ (พ.ศ. ๒๔๖๖).
ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๓๑ กรุงเทพฯ: คุรุสภา, ๒๕๐๙.
ประยุทธ สิทธิพันธ์, *ต้นตระกูลขุนนางไทย.* พระนคร: นิยมวิทยา, ๒๕๐๕.
ประยุทธ สิทธิพันธ์, *สามวัง.* กรุงเทพฯ: สารศึกษาการพิมพ์, ๒๕๑๙
ปลัดกรุงเทพมหานคร, สำนัก. *อาคารที่มีคุณค่าทางประวัติศาสตร์ สถาปัตยกรรม ศิลปกรรม และโบราณคดีในเขตพระนคร.* เอกสารโรเนียวเย็บเล่ม.
แผนที่ทหาร, กรม. *หนังสือที่ระลึกครบรอบวันสถาปนากรมแผนที่ทหาร.*
ผุสดี ทิพทัส และมานพ พงศทัต. *บ้านในกรุงเทพฯ.* กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์-มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๕.
พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๑ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ พระนคร : คลังวิทยา, ๒๕๐๕.
มาร์กาเร็ต แลนคอน. *แอนนากับพระเจ้ากรุงสยาม.* (แปลโดย อ.สนิทวงศ์) กรุงเทพฯ: แพร่พิทยา, ๒๕๐๕.
ราชกิจจานุเบกษา ๑๕. (๑๒ พฤษภาคม รศ. ๑๑๒).

ลาวัณย์ โชตามระ, *เล่าเรื่องของไทย.* กรุงเทพฯ: อักษรบริการ, ๒๕๐๙.

วิจิตรมาตรา, ขุน. *กรุงเทพฯ เมื่อ ๗๐ ปีก่อน.* กรุงเทพฯ: เรืองศิลป์, ๒๕๒๐.

วิมล พงศ์พิพัฒน์. "เมืองไทยยุคปฏิรูปครั้งแรก". *วารสารเมืองโบราณ.* ๓ ฉบับที่ ๔.

วิศวกรรมสถานแห่งประเทศไทยในพระบรมราชูปถัมภ์. *ข้อมูลสภาพดินบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง.* กรุงเทพฯ: สหมิตรการพิมพ์, ๒๕๒๐.

ศิริชัย นฤมิตรเรขการ, *สะพานเก่ากรุงเทพฯ.* กรุงเทพฯ: อักษรสัมพันธ์, ๒๕๒๐.

ศิลปากร, กรม. *จดหมายเหตุการอนุรักษ์กรุงรัตนโกสินทร์.* กรุงเทพฯ: สหประชาพาณิชย์, ๒๕๒๕.

ศิลปากร, กรม. *ตำราพิไชยสงคราม.* พิมพ์ครั้งที่ ๖ พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ นางสนิทนรนารถ (ตลับ บุณยรัตพันธ์) พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕๑๒.

ศิลปากร, กรม. *นำชมกรุงรัตนโกสินทร์.* กรุงเทพฯ: อมรินทร์การพิมพ์, ๒๕๒๕.

ศิลปากร, กรม. *บันทึกเรื่องราวสัมพันธไมตรีระหว่างประเทศไทยกับนานาประเทศในศตวรรษที่ ๑๗ เล่มที่ ๑.* กรุงเทพฯ: คุรุสภา, ๒๕๒๑.

ศิลปากร, กรม. *พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา.* พระนคร: โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๘๑.

ศิลปากร, มหาวิทยาลัย. *สมุดภาพสถาปัตยกรรมกรุงรัตนโกสินทร์.* กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์กราฟฟิค, ๒๕๒๕.

สงวน อั้งคง. *ประมวลบุคคลสำคัญของชาติไทย.* พระนคร: ก้าวหน้า, ๒๕๐๖.

สันต์ ท. โกมลบุตร. *เล่าเรื่องกรุงสยาม.* ของมงเซเฌอร์ ปาลเลกัวต์, กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, ๒๕๒๐.

อคิน รพีพัฒน์, ม.ร.ว., *สังคมไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์: พ.ศ. ๒๓๒๕ - ๒๕๑๖.* กรุงเทพฯ: พิฆเณศ, ๒๕๑๘.

อนุมานราชธน, พระยา. *ฟื้นความหลัง เล่ม ๑.* กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ศิวพร, ๒๕๑๐.

อนุสรณ์งานฌาปนกิจศพนายฮวดและนางบุญนิตย์ ภาวิจิตร. กรุงเทพฯ: อักษรบัณฑิต, ๒๕๒๑.

Bangkok Calender 1867.

Chai Muktabhant, Pairoje teerawong and Wichien Tengamnuay; *Engineering Properties of Bangkok Subsoils.* Chulalongkorn University, 1966.

Siam Repository V. 4 อ้างถึงใน ชัย เรืองศิลป์, ประวัติศาสตร์ไทยด้านเศรษฐกิจ.

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

1. *พระราชวังและวังในกรุงเทพฯ (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๕๒๕)* โดย ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ม.ร.ว.แน่งน้อย ศักดิ์ศรี อาจารย์ธนพิศร์ กฤตติกากุล และอาจารย์ดรุณี แก้วม่วง งานวิจัยในเงินทุนเพื่อเพิ่มพูนและพัฒนาประสิทธิภาพทางวิชาการ ในโอกาสสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๕๒๕)
2. *วัดในกรุงเทพฯ การเปลี่ยนแปลงในรอบ ๒๐๐ ปี (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๕๒๕)* โดย ผู้ช่วยศาสตราจารย์เนตรนภิศ นาควัชระ และผู้ช่วยศาสตราจารย์ปิยนาถ บุนนาค งานวิจัยในเงินทุนเพื่อเพิ่มพูนและพัฒนาประสิทธิภาพทางวิชาการ ในโอกาสสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๕๒๕)

๓. *บ้านในกรุงเทพ : รูปแบบและการเปลี่ยนแปลงในรอบ ๒๐๐ ปี (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๕๒๕)* โดย ผู้ช่วยศาสตราจารย์ผุสดี ทิพทัส และผู้ช่วยศาสตราจารย์มานพ พงศทัต งานวิจัยในเงินทุนเพื่อเพิ่มพูนและพัฒนาประสิทธิภาพทางวิชาการ ในโอกาสสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๕๒๕)

๔. *ตลาดในกรุงเทพฯ : การขยายตัวและพัฒนาการ (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๕๒๕)* โดย ผู้ช่วยศาสตราจารย์สุวัฒนา ธาดานิติและคณะ งานวิจัยในเงินทุนเพื่อเพิ่มพูนและพัฒนาประสิทธิภาพทางวิชาการ ในโอกาสสมโภชกรุง-รัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๕๒๕)

๕. *คลองในกรุงเทพฯ : ความเป็นมา การเปลี่ยนแปลงและผลกระทบต่อกรุงเทพฯ ในรอบ ๒๐๐ ปี (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๕๒๕)* โดย รองศาสตราจารย์ปิยนาถ บุนนาค ผู้ช่วยศาสตราจารย์ดวงพร นพคุณ และผู้ช่วยศาสตราจารย์สุวัฒนา ธาดานิติ งานวิจัยในเงินทุนเพื่อเพิ่มพูนและพัฒนาประสิทธิภาพทางวิชาการ ในโอกาสสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๕๒๕)

๖. *ถนน : วิวัฒนาการในรอบ ๒๐๐ ปี* โดย นิจ หิญชีระนันท์ ผู้ช่วยศาสตราจารย์สุวัฒนา ธาดานิติ ศิริวรรณ ศิลาพัชรนันท์ และคณะฯ เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการและนิทรรศการเรื่อง การเปลี่ยนแปลงของกรุงเทพฯ ในรอบ ๒๐๐ ปี : วัง วัด บ้าน คลอง ตลาด ถนน โครงการไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๒๕

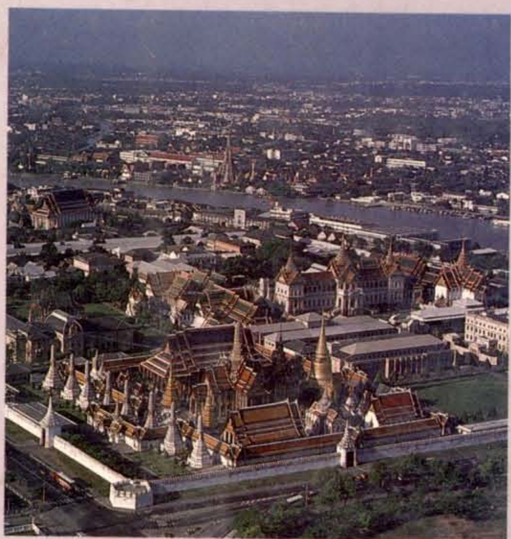
๗. *จดหมายเหตุกรุงรัตนโกสินทร์* จัดทำโดยคณะกรรมการประมวลเอกสารในคณะกรรมการจัดงานสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี กรมศิลปากร

หน้าว่าง

วันกำหนดส่ง

งานวิจัยนี้ได้รับทุนจากเงินทุนจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
เฉลิมฉลองสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี
๒๕๓๓